

AMENT-KOVÁCS BENCE

URADALOM ÉS PLÉBÁNIA

Az egykori magyarországi oszmán hódoltság dél-dunántúli területeinek visszafoglalása után (1686) egy évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy az összeírók ismét beszámoljanak az ott élő rácokról, magyarokról és szlovákokról. Hamarosan csatlakoztak hozzájuk a német telepesek is, és roppant számuk miatt a régiót immár Sváb Törökországgként (Schwäbische Türkei) is emlegették. Az abszolutista Habsburg állam támogatta az őket befogadó latifundiumok létrejöttét, így a kötetben tárgyalt Bottka-, majd Sinzendorf-, ezután Mercy-, végül Apponyi-uradalom tulajdonosainak működését is. A római katolikus egyház újrászervezése – a vármegye főispánjaként működő püspökök minden törekvése ellenére – több emberöltőn át zajlott, ha még oly elhivatott lelkipásztorok is vezették a plébániákat, mint például a szakadáti anyaegyház vallási életét megreformáló Winkler Mihály.

A kötet a történeti néprajzi kutatásokban újszerű módon, e két kontextus (uradalom és plébánia) párhuzamos érvényesítésével kísérli meg a Tolna vármegye második legnagyobb uradalmában fekvő római katolikus plébánia falvaiban (elsősorban Diósberényben és Szakadáton) élő lakosok átalakuló, többbétegy életvilágainak felrajzolását 1699-től 1767-ig.

NÉPRAJZTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

Főszerkesztő: Balogh Balázs

Sorozatszerkesztő: Domokos Mariann

URADALOM ÉS PLÉBÁNIA

*Helyi életvilágok a multietnikus Dél-Dunántúlon
(1699–1767)*

Ament-Kovács Bence

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZET

Budapest, 2025

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia
Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottságának támogatásával készült

Lektorálta: Szijártó M. István

Az angol nyelvű rezümét fordította: Klaniczay Anna, lektorálta: Andrew T. Gane

A német nyelvű rezümét fordította: Varga Judit, lektorálta: Raphaël Fendrich

A szerző fordításában közölt forrásrészleteket lektorálta:

Erb Mária (német), Móré Tünde (latin)

Olvasószerkesztő: Villás Valéria

Tördelő – grafikus: Demeter Gitta

Képszerkesztő: Kocsis Gabriella

Térképszerkesztő: Nagy Béla

A borítót tervezte: Kaszta Dénes – Szilágyi Levente

A borítón: Jákob álma, 18. századi karzattábla a felsőnáni evangélikus templomból

(Fotó: Retkes Tamás)

ISSN 3003-9800 (Print) • ISSN 3003-9967 (Online)

ISBN 978-963-567-080-2 (Print) • ISBN 978-963-567-081-9 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.61380/978-963-567-081-9>

Kiadta

a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet,
az MTA Kiváló Kutatóhelye (H-1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.)

Felelős kiadó: Balogh Balázs

© HUN-REN BTK NTI és a szerző, 2025

Nyomás és kötés: Prime Rate Zrt.

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Budapest, 2025

*„ha messzebbre láttam, az csakis azért volt,
mert óriások vállán álltam”*

Nagyszüleim emlékének

TARTALOM

Előszó	11
Köszönetnyilvánítás	15
Bevezetés	19
Témameghatározás	19
Kutatástörténet: saját kontextusukban interpretáló történeti néprajzi vizsgálatok	20
Történeti életvilágok 1.: Metodológia, teoretikus háttér	29
Történeti életvilágok 2.: Vizsgálati keretek	32
Periodizáció	36
Forráskorpusz és forráshasználat	38
Az uradalom	45
Földrajzi keretek	45
Uradalomszervezés és birtoklástörténet	48
A Rácság és Baranyaság-beli Botka-javak: az uradalmi struktúra kialakulása a török korban	48
Elnéptelenedés, spontán migráció, korai szervezett impopuláció a Sinzendorf-uradalomban	52
A hűgyészi uradalom gazdasági-társadalmi szerkezete és működése	69
A földesurak: Mercyek és Apponyiak	69
Állami és földesúri tömeges impopuláció	73
Az uradalmi tisztviselők	84
Majorság, fabrika, olajütő, rév és kávéház: az uradalmi ingatlanok	96
A közfegyelem fenntartásának uradalmi intézményrendszere: úrúrszék, falusi esküdtszék	105
Községi szerződések, jobbágysági adók és kötelezettségek	115
Jobbágysági gazdálkodás a Mercy-uradalom területén	123
A jobbágysággal való viszony	153
Az úrbérrendezés	157
Tapasztalatok	162

A plébánia	167
A pécsi egyházmegye	167
A visszafoglalt egyházmegye viszonyai	167
Alsópapság a 18. századi pécsi egyházmegyében	169
A szakadati anyaegyház	173
A szakadati anyaegyház települései	175
A szakadati anyaegyház plébánosai	190
A plébános javadalmazása	201
A plébános otthona	209
A plébános segítői	212
Matrikulák és társadalmi viszonyok	227
Az anyakönyvek vezetése	227
Születés, házasságkötés és halál: folyamatok és fordulópontok	231
Családtagok, egy fedél alatt élő rokonok, gazdacselédek és cseléd lányok: a háztartások szerkezete	236
Párvalasztási tendenciák és műrokonosági viszonyrendszer Diósberényben ...	245
Tapasztalatok	259
 A szakadati anyaegyház kultúr-konfesszionális reformja (1759–1769) ...	263
Források létrehozója, a kultusz irányítója: Winkler Mihály (1729–1810) ...	263
A kultusz helye	277
Szakadat középkori templomának barokk átépítése	277
A szakadati templom berendezése és felszereltsége	281
Fatemplom, imaház, harangláb: a filiák templomai	287
A temető és a temetőhasználat	289
A kultusz alkalmi: a búcsú	290
Templombúcsú: a Szent Mártonkor tartott szakadati Szent Miklós-búcsú szentségének megőrzése	290
Evangelikus „búcsú” Udvariban	293
Szentbúcsú: a csicsói búcsújáró hely	294
A kultusz tárgya	303
A javítandó szokások: aposztázia, kateketikai hiányosságok, babonaság és erkölcsi kihágások	303
A fegyelmező intézkedések	307
A felvilágosító intézkedések	310
A nyáj védelmezője	315
A plébános és a hatalom: Winkler Mihály és özv. Magyar-Kossa Erzsébet ...	315
A varsádi evangélikus lelkész működésének korlátozása kalaznói filiájában ...	320
A plébános törekvései a vegyes házasságba született gyermekek katolikus hitben „tartására”	321

A reform győzelme: a szakadati Oltáriszentség-társulat	323
Tapasztalatok	330
Konklúzió: a köznépi életvilágok lokális kontextusai	335
Függelék	
Winkler Mihály lélekösszeírása 1767-ből	343
Forrás- és irodalomjegyzék	371
A levéltári források rövidítésjegyzéke	371
Kiadott források és irodalom	374
Ábrák, képek, táblázatok és térképek jegyzéke	447
Summary	453
Demesne and Parish. Local Lifeworlds in the Multi-ethnic South Transdanubian Region (1699–1767)	453
Zusammenfassung	461
Herrschaftsgut und Pfarrgemeinde. Lokale Lebenswelten im multiethnischen Südtransdanubien (1699–1767)	461
Helynévmutató	471
Személynévmutató	479
Képmelléklet	497

ELŐSZÓ

E kötet megjelenése a megújuló történeti néprajz örömnépe. Az ünnepi hangulatot az okozza és fokozza, hogy a történettudomány és a néprajztudomány találkozásán, módszertanilag pedig szinte kizárólag korabeli dokumentáción, jelesül levéltári forrásokon alapuló, néprajzi szemléletű vizsgálatok kapcsán jelenleg (a 21. század harmadik évtizedének derekán) egyfajta ambivalencia érzékelhető. Egyfelől adott egy európai, azon belül magyarországi kiterjedt tudománytörténeti hagyomány, amely e két tárdiszciplína metszéspontján – a 20. század második felében felfelé ívelő módon – számos maradandó tudományos alkotást eredményezett. A néprajzkutatók ugyan már korábban is bebetévedtek levéltárakba a néprajzi módszerekkel nem elérhető korok népeletének néhány mozzanatát kutatva, de igazán módszeressé, források tekintetében is sokrétűvé és komplexszé csak az 1960-as évektől vált a Magyarországon történeti néprajzként emlegetett tudományterület. Nagyjából ugyanekortól az európai történetírásban cserébe felemelkedtek olyan új történetírói irányzatok (mentalitástörténet, történeti antropológia, mikrotörténet, *Alltagsgeschichte* stb.), amelyek ab ovo célul tűzték ki a korábban elhanyagolt, eseménytörténeti szempontból „lényegtelennek” tűnő tényezők, többek között a népi társadalom és kultúra történeti vizsgálatát.

Kérdéshatárunk tehát, hogyha e két diszciplína találkozásának sok évtizedes termékeny kutatási hagyománya van, akkor miért beszélünk éppen most örömnéprajzról? Az említett kettősséget az okozza, hogy a posztmodern tudományfejlődés számos önmagát vizsgáló, episztemológiai és egzisztenciális értelemben is elbizonytalanító hatásmechanizmusa után a 20. századi kristálytiszta célok mára elhomályosultak. Míg a nemzetközi történettudományban többek között a népi kultúra történeti megismerhetőségének ténye is megkérdőjeleződött, addig a hazai történészek – tisztelet a kivételnek – már azelőtt feladták az ilyen jellegű vizsgálatok, konferenciák, tanulmánykötetek és monográfiák más országokban már addigra megvalósított tervét, mielőtt a magyarországi források alapján szisztematikusan elvégeztek volna ilyen jellegű feladatokat. A néprajztudományban a történeti néprajz által feltárt gazdag eredményekre az ezredforduló körüli évtizedekben megjelent diszciplináris összegzések, kézikönyvszerű korpuszok kiválóan tudtak építeni. Ezek burkoltan lezáró jellegű megjelenése után egyrészt alábbhagytak a szintetizáló törekvések, másrészt a néprajztudomány nemzetközi paradigmaváltásai, az antropológiai és kultúra-

tudományi átértelmezések következtében a forrásfeltáráson alapuló történeti szemlélet (különösen a 20. század előtti időszak vonatkozásában) egy ideje már nálunk is érezhető módon jelentősen háttérbe szorult. Elég csak áttekinteni az utóbbi egy évtized hazai számvetéseit, a néprajz szak jelenét és jövőjét firtató, útkereső és útkijelölő töprengéseit, hogy érezhetővé váljék az a tendencia, amelyik a „hagyományos” néprajzot egyre inkább „történeti jelenségnek”, a történeti néprajzot pedig egy idejétmúlt, 20. századi irányzatnak látja, láttatja. Léteznek természetesen ellenhangok, műhelyek és egyéni törekvések, ám ezek visszhangja mindaddig csekély marad, amíg a pályájuk elején álló, tudományos fokozatszerzéssel bajlódó fiatal kutatók körében nincs, vagy csak elvétve akad vállalkozó ennek az irányzatnak a folytatására.

Ament-Kovács Bence kétségkívül a hazai történeti néprajz egyik legnagyobb reményű fiatal képviselője, aki tiszteli e kutatástörténeti hagyomány előző századi alakjait, számontartja azok kutatási eredményeit, olvassa és értő módon használja műveiket, kritikusan vizsgálja az elődök módszertanát és ahol kell, megújítja azt. A szerző kettős, történeti és néprajzi érdeklődése egyetemi tanulmányaiban is érvényesült. Ez a kétezres években átalakított felsőoktatási rendszerben már korántsem olyan gyakori és megszokott. Míg korábban, az úgynevezett kétszakos bölcsészképzésben viszonylag sokan választottak a néprajz szakjuk mellé történelem szakot, s ezáltal frissdiplomás kutatóként szinte automatikusan a két tudományág metszéspontján találták magukat, ennek lehetősége 2006 után visszaszorult. Szerzőnk ugyanakkor megoldotta, hogy mindkét tudományszakból okleveles képesítést szerezzen. A történelem alapszakon néprajzi érdeklődésével, a néprajz mesterszakon történeti irányultságával tűnt ki. Jól választott doktori programot, hiszen itt éppen a levéltári történeti néprajz/folklorisztika művelése és megújítása mellett tette le több oktató és hallgató a voksát, és jókor került ide, mivel a doktori képzésével párhuzamosan zajló kutatócsoporti munka (az ELTE Folklóre Tanszékéhez kapcsolódó MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport keretében) tematikusan és módszertanilag is inspiratív módon hatott rá. Ráadásul mindezzel párhuzamosan fiatal kutatóként állást kapott az MTA (később ELKH, ma HUN-REN) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetében, ahol éppen a számára legadekvátabb kutatói kisközösségbe, a nagy múltú Történeti Néprajzi Osztályra került. Ilyen háttérrel predesztinálva volt arra, hogy egy vérbeli történeti néprajzi doktori disszertációval rukkoljon elő (a tanulmányi határidők példás betartásával), amelyhez mindkét intézménytől megkapta a felhatalmazást és szakmai támogatást. Az sem volt kérdéses, hogy

a vizsgálat alapjául szolgáló források mely régióból fognak származni: aki csak kicsit is ismeri a szerzőt, tudhatja, hogy erős családi kötelékek fűzik a dél-dunántúli *Schwäbische Türkei* egykori vegyes lakosságú és többvallású régiójához, különösen a Tolna megyei Diósberényhez és környékéhez. Sváb felmenőinek kultúrája, különösen a magyarországi német vallási hagyományok kérdése már egyetemistaként, szemináriumi dolgozatok és diplomamunkája keretében is foglalkoztatta. A családi gyökerek és az ősök hívó szava ebben az esetben kiváló tanácsadónak bizonyult: a hűgyészi (Mercy-) uradalomhoz és a szakadati plébániához köthető, 18. századi archivális iratanyag már önmagában annyi mikroelemzési lehetőséget kínált, ami bőven megalapozta a nagyszabású (terjedelmében és kidolgozottságában is az elvárásokat messze meghaladó) doktori mű elkészítését. Az adatbőség persze önmagában még nem lett volna elég. Az elemzési kontextusok megválasztásánál a szerző a korábbi hazai vizsgálatokban szokatlan megoldásként az uradalmi és faluközösségi (plébániai) szint párhuzamos, egymásra vetített elemzését készítette el annak érdekében, hogy az egyes 18. századi lokalitások gazdasági, társadalmi és kulturális viszonylatai, végső soron a helyi „történeti életvilágok” megközelíthetőek legyenek. Nem árt elégszer hangsúlyozni ennek az eljárásnak az újszerűségét: a korábbi „uradalomtörténetek” ritkán tértek ki az alacsonyabb fokú hatalmi dimenziók megvilágítására, a plébániai szintet pedig szinte biztosan meghagyták az egyháztörténészeknek. Utóbbiak pedig – néhány újabb kivételtől eltekintve – rendszerint egyházmegye-történetet írva figyelmen kívül hagyták a területileg illetékes uradalmak gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusait.

A szerző ezzel a releváns megközelítéssel (amelyet nem véletlenül a kötet címe is határozottan kifejez) legalább annyi hasznót hozott a 18. századi regionális gazdaság- és egyháztörténetnek, mint elsődleges szakterületének, a történeti néprajznak. Alulnézeti látásmódja az itt említett diszciplinának is mintaszerű megoldás lehet. A „történeti életvilágok” következetes emlegetése egyrészt a nemzetközi (különösen a német) történeti és történeti néprajzi kutatási hagyományhoz nyújt kapcsolódást, másrészt alkalmas lehet a lokalitás-központú történeti vizsgálatok elméleti nómenklatúrájának megalapozására. A forrásadottságok ebben a korszakban is sok mindent meghatároznak. Többek között azt, hogy többségében vannak a normatív, a normákat közvetítő és számonkérő dokumentumok, amelyek végső soron mindig a *hatalom/uralom* problematikáját reprezentálják. Ezekből következik a szerző számára is a vállalható célkitűzés: a hajdani történeti individuumok (különösen a köznépi társadalmi réteg tagjai) életét meghatározó világi és egyházi hatalmi

struktúrák megfejtése, a soktényezős uralmi hálózatok szétszalazása, a lokalitások és végső soron az egyének szemszögéből történő értelmezése. Magától értetődő, hogy ezt a problematikát a földesúri hatalom kifejeződését szimbolizáló uradalom kapcsán elsősorban gazdaság- és társadalomtörténeti szemszögéből, egyházi részről pedig a plébánián mint lokális alapsejten keresztül vallás- és kultúrtörténeti irányból szemléltethetjük. Szinte főnyeremény a kötet szempontjából, hogy a vizsgált lokalitások egyikén, Szakadátan szolgált a 18. század egyik legkiemelkedőbb tudós plébánosa, Winkler Mihály, aki az 1760-as évek derekán, saját itteni működését is dokumentáló, utólagosan szinte egyedülálló részletességű források sokaságát állította elő, amelyeken keresztül egyrészt a lokális (beleértve természetesen a nem csak németek és nem csak katolikusok által lakott filiákat is) vallási élet felépítését, megszervezését adatolta kiválóan, másrészt bőséges forrásanyagot nyújtott a saját papi attitűdjének, mozgatórugóinak mentalitástörténeti értékeléséhez. A szerző által leleményesen „kultur-konfesszionális reform”-nak nevezett törekvés sem a saját korában, sem európai viszonylatban nem volt egyedülálló, sőt, számos eleme egyenesen beilleszthető a késő barokk egyházreformok és a korai katolikus felvilágosodás párhuzamos intézkedéseinek sorába. Maga a dokumentáció és a középpontban álló hatalmi tényező, a tudós-plébános személye egyaránt hihetetlenül izgalmas határterületet képvisel mind az eszmetörténeti sémák, korszakok, mind pedig a papi hierarchia szemszögéből.

Most, hogy a maga idején kiválóra értékelt doktori disszertáció nyomán – alapos átgondolás, kiegészítés, egységesítés és pontosítás után – immár kézbe vehetjük e nagyszabású monográfiát, nem csupán a történeti néprajz ülhet örömmünnepet. Örvendhet a 18. század köztörténeti kutatása, a gazdaság- és társadalomtörténet, az egyháztörténet, a kultúrtörténet és a hazai nemzetiségek történeti kutatása egyaránt. Nem is beszélve valamennyi olyan olvasóról, aki letűnt korok megélt életvilágainak megismerésére fogékony. Ilyen értelemben jelen kötet akár nemcsak a szűkebb szakmai, hanem a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat.

A szerző felkészültségét, elhivatottságát és munkabírást ismervé ez az *opus magnum* még csak a kezdet, olyan kiindulópont, ami magát a szerzőt és remélhetőleg a még fiatalabb generációk tagjait is a kutatások folytatására, kiterjesztésre ösztönözheti. Mi pedig az efféle műveket kézbe fogva jó okkal bízhatunk abban, hogy nem kell sokáig várnunk a történeti néprajz újabb felvirágzására.

Bárth Dániel

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS*

Jelen kötet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar és összehasonlító folklorisztika doktori oktatási programja keretében 2023 februárjában hasonló címen benyújtott, majd az év júniusában *summa cum laude* minősítéssel megvédett doktori (PhD) értekezésem átdolgozott változata. A régió történeti néprajzi vizsgálata már egyetemista korom óta érdeklődésem középpontjában áll, könyvem tehát elsősorban a 2010 szeptemberében megkezdett és 2022 decemberében lezárt sokrétű és izgalmas kutatást, illetve 2024 őszén befejezett átdolgozást tükrözi.

Nem a konvenciók ösztönöznek arra, hogy a köszönetnyilvánítást konzulensemmel, Bárány Dániellel kezdjem. Támogatása és iránymutatásai végigkísérték pályámat: adjunktusként biztatott szemináriumi dolgozati témám folytatására, tanszékvezetőként támogatta a kari tudományos ösztöndíj pályázatokra benyújtott munkáim elkészülését és az intézet vezetőjeként fejezte be témavezetésemet. Megkülönböztetett tisztelettel köszönöm meg opponenseimnek, Fazekas Istvánnak és Máté Gábornak segítő szándékú kritikai észrevételeiket, és a disszertáció kötet formálása során a párbeszédre való nyitottságukat a bizottság elnöke, Paládi-Kovács Attila és tagjai: Dénesi Tamás, Erb Mária, G. Etényi Nóra és Ilyefalvi Emese mellett. Itt emlékezem meg a kötet szakmai lektora, Szijártó M. István alaposságáról és támogatásáról, valamint Gözsy Zoltán és Muntagné Tabajdi Zsuzsanna önzetlen és összetett segítségéről, hozzájárulásukat hálásan köszönöm, meglátásaikat munkámba beépítettem.

Köszönetet mondok az ELTE Bölcsészettudományi Kar oktatóinak, sorukból – a már említett tanáraink mellett – R. Várkonyi Ágnes, továbbá Klement Judit, Kocsis Gyula, Kósa László, Kövér György, Küllös Imola, Pákozdi István, Szende László és Szilágyi Ágnes Judit nevét említem, akiknek előadásai és szemináriumai különösen inspiráltak abban, hogy e kötet ötletének magja virágot bonthasson. Hálával gondolok továbbá mindazokra, akik lehetővé tették a korabeli Budapest mint egyetemváros intellektuális pezsgését, különösen azt, hogy élőben hallhattam Giovanni Levi, Natalie Zemon Davis vagy Peter Burke előadásait. Munkámat úgyszintén meghatározta, hogy 2018-ban fiatal kutatói ösztöndíjjal felvételt nyertem az MTA BTK (napjaink-

---

* A címnegyedben olvasható Isaac Newton-idézet forrása: Merton 2002: 641. Ford. Berényi Gábor.

ban HUN-REN BTK) Néprajztudományi Intézetének Történeti Néprajzi Osztályára, ahol a szakmai háttérbázis mellett igazi barátságokat is köthettem. Köszönöm Balogh Balázs igazgatónak, valamint Fülemile Ágnes osztályvezetőnek a bizalmat és a befogadást. Noha minden munka- és pályatársam nevét nem említhetem – a korábban felsoroltak mellett – köszönöm Mészáros Csabának és Sárkány Mihálynak fiatal kutatói beszámolómhoz fűzött megjegyzéseiket; Vissi Zsuzsannának a latin források fordításával kapcsolatos javaslatait, Pencz Kornélnak és Schön Máriának a rajtam kifogó *Kurrentschrift* kifejezések azonosításában nyújtott segítségét; Fata Mártának és Henrike Hampének a jelen munkát is előrevivő németországi publikációs és közgyűjteményi tapasztalatokat; Eitler Ágnesnek, Farkas Beátának, Iancu Laurának, Landgraf Ildikónak, Manherz Károlynak, Nagy Zsoltnak, Schweininger Péternek, Szakál Annának, Sz. Kristóf Ildikónak, Tóth Ágnesnek és Vargha Katalinnak a témámról való motiváló beszélgetéseket, illetve a mindig jókor érkező buzdítást. Itt fejezem ki köszönetemet minden közgyűjteményi dolgozónak, kiváltképp az MNL Tolna Vármegyei Levéltár, a Pécsi Egyházmegyei Levéltár és a Limburgi Egyházmegyei Levéltár (Diözesanarchiv Bistum Limburg) munkatársainak, hasonlóképpen a Néprajztudományi és Történettudományi Intézetek könyvtárosainak; továbbá minden családfakutatónak és helytörténésznek, a tudományos adminisztrációt végző kollégáknak és a fényképek készítőinek (neveik rendszerint az adatok, források, képmellékletek első említésénél olvashatók).

Köszönettel tartozom mindazoknak, akikről itt név szerint nem emlékezhetem meg. Hálával gondolok e kötet lapjain megelevenedő történelmi aktórokra, a források és a szakirodalmi művek létrehozóira, kiváltképp Winkler Mihály és Galambos-Göller Ferenc plébánosokra. Köszönetet mondok családtagjaimnak, akiknek múlhatatlan szerepe volt munkám megvalósulásában. Köszönöm szépen Édesanyámnak és Nagyszüleimnek, hogy elérhetővé tették számomra a tanulás és szabad pályaválasztás lehetőségét. Köszönöm továbbá, hogy megerősítették kötelékeimet – a magyar, szlovák, rutén, francia, olasz, osztrák és horvát mellett – Tolna megyei német gyökereim iránt, hiszen ezen érdeklődés nélkül aligha találtam volna rá kutatási témámra: a kötet lapjain többek között saját őseim azok, akik szeretnek és küzdenek, élnek nem is minden tekintetben hétköznapi életüket.

Köszönöm szépen a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának és Néprajztudományi Bizottságának az anyagi támogatást és mindenkinek, aki az első leütéstől a kész kiadvány polcra kerüléséig segítsé-

get nyújtott könyvem gyakorlati megvalósulásában. Hasonló köszönet illeti e tekintetben Domokos Mariann sorozatszerkesztőt, Villás Valéria olvasószerveztőt, Demeter Gitta grafikus tördelőt, nemkülönben Kovács Éva osztályvezetőt, aki valódi motorja volt a könyvkiadás folyamatának. Hálával tartozom a kötetben közölt forrásszövegek nyelvi lektorainak, a rezümék fordítóinak és lektorainak, a kép- és térképszerkesztőknek, grafikusoknak, címlaptervezőknek. Mindannyian legjobb tudásuk szerint dolgoztak, munkájuk tette teljes egészé e kötetet.

Tárnok, 2024. decembere

Ament-Kovács Bence

BEVEZETÉS

Témameghatározás

Könyvemben egy 18. századi, dél-dunántúli multietnikus és multikonfesszionális lokális közösség, a Mercy-uradalom, szűkebb értelemben a szakadáti anyaegyház történeti-néprajzi vizsgálatát, az ott lakó egyének és közösségek *életvilágainak* feltárását tűztem ki célul. Munkám során elsődlegesen azt vizsgáltam, hogy milyen kontextusok mentén, milyen elemzési kategóriákkal definiálható egy kora újkori Tolna vármegyei közösség, párhuzamosan azzal, hogy milyen forráslehetőségek állnak rendelkezésre a vonatkozó kutatásokhoz, és e forráskorpuszból milyen tapasztalatok fogalmazhatók meg a köznépi lakosság vallási életére, gazdálkodó gyakorlatára, demográfiai viszonyaira és társadalmi kapcsolataira vonatkozóan. Vizsgálatom során hangsúlyos figyelmet fordítok a köznépi kultúrát érintő földesúri és vármegyei hatalomgyakorlási, illetve a konfesszionális célú, ugyanakkor a mindennapi élet különböző szegmenseit egyaránt racionalizáló, felvilágosító törekvésekre.

Módszertani tekintetben egy délszláv miliőben kontinuum, illetve az ország egyéb vármegyéiből spontán beköltöző magyar, valamint egy térségi és távol-sági, spontán és szervezett módokon érkező, többféle vallású telepes német lokális közösség életvilágait feltáró *történeti néprajzi látásmódú*,¹ az *Alltags-geschichte* és a *mentalitätstörténet* módszereit egyaránt ötvöző kutatást kívántam folytatni. Bár több, a plébániai kontextust vizsgáló konfliktusközpontú² alfejezet talán *mikrotörténetiként* is meghatározható lenne, mégsem tekintem írásom ezen szakaszát vonatkozó esettanulmányok láncolatának. A vizsgálati kereteket egyre szűkítő, sajátosan „kívülről építkező” módszertan eredményeként reményeim szerint jobban megismerhető a közösség(ek) tulajdonképpeni működése. A kötet szerkezete ezért nem követi egy klasszikus lokális néprajzi monográfia felépítését, hiszen egyes momentumok reprezentativitásának megállapítása és a tulajdonképpeni mindennapi élet teljes spektrumának vizsgálata nagyobb területi merítés esetén az iratok periodikus volta és a kézzelfogható különbségek lokális, etnikus, konfesszionális (stb.) sajátosságai miatt jelen meglátásom szerint erősen problematikus lett volna. Ezért egyes kérdések

¹ Vargyas 1961: 11; Bárány D. 2012a: 11; Bednárík 2020a: 32.

² Bednárík 2020a: 34–35. Vö. Götttsch 1997.

vizsgálata a levéltári források nyújtotta elemzési lehetőségek szerint felülreprezentált, s más témák is a forráskorpusz szerkezetének megfelelően, így például a földesúr (uradalom) és a faluközösségek viszonyát a gazdasági mellett jogi és normatív horizont mentén vizsgáltam, a klasszikus népszokás vagy néphit fejezetek megírása helyett pedig a helyi plébános, Winkler Mihály³ által javítandónak ítélt kihágások bemutatása és azok megreformálási folyamatának ismertetése mellett döntöttem.

Kutatástörténet: saját kontextusukban interpretáló történeti néprajzi vizsgálatok

A történeti források iránti néprajzi érdeklődés⁴ részletes bemutatása túlságosan kitérít a kötet bevezetőjének kereteit. Noha a szűkebb témát összefoglaló tudománytörténeti kötet nem született,⁵ a szakma rendszeres időközönként reflektált e kérdésekre is.⁶ Bárh Dániel Vargyas Lajos gondolatmenetét aktualizáló írásában a történeti néprajzi módszer(ek) három típusát különíti

---

³ A 18. századi személynevek írásmódja tekintetében a kötet során törekedtem az eredeti latin, illetve magyar és német névalakok közlésére. Problémásnak tűnt volna utólag egy-egy identifikálatlan személy etnikai hovatartozásáról (identitásáról, hipotetikus nyelvhasználatáról) döntést hozni. Rendelkezésre álló kontrollforrás esetében azonban az egyes aktorok következetes említése érdekében a latin alakokat a főként német és magyar (ritkábban szláv) személynévformákhoz igazítottam. Nem hagyhattam figyelmen kívül ugyanakkor a már megjelent publikációkat, amelyek gyakorlata nemritkán eltért saját munkamódszeremtől. Furcsa lett volna Winkler Mihály, az ELTE jogelődjének rektoraiként ismert Mitterpacher testvérek vagy II. József nevét a szakirodalomból konszenzusosan közismert magyaros névalakból „visszanémetesíteni”, vagy a rendelkezésemre álló német és magyar dokumentumok információi ellenére a diósberényi vagy szakadati személyneveket „visszalatinosítani” (Balaskó Benczét Benedictus Balaskóként vagy Hans Peter Mannhaltot Joannes Petrus Mannhaltként említeni). A végül alkalmazott hibrid megoldás talán szokatlannak tűnik, de reményeim szerint a személynévmutató segítségével elfogadhatóvá és praktikusán használhatóvá válik minden olvasó számára.

⁴ Vö. Barabás 1961; Schram 1967; Moser 1985; Kramer 1989; Fenske 2007; Göttisch 2007; Paládi-Kovács 2009d; Wietschorke 2010; Andrásfalvy 2011a; Bárh D. 2012b; Bednárík 2016.

⁵ A hazai történeti néprajzi és történeti folklorisztikai kutatás eredményeit a téma kézikönyvében, a *Magyar Néprajz* I. 2.-es *Táj, nép, történelem* című kötetben már több generáció, így több megközelítési mód képviselői foglalták össze 2009-ben: Paládi-Kovács főszerk. – Flórián szerk. 2009.

⁶ Vargyas 1961; Voigt 1984, 2001 [első megjelenés 1978]; Paládi-Kovács 1991, 2009d, 2011a; Bárh D. 2012a, 2012b; Bednárík 2016.

el: 1. „a folklóradatok eleve magukban hordozzák a történetiség messzire mutató horizontját”, 2. „az egyes folklór műfajok és területek történeti adatainak feltárása”, 3. – az alcímbe is utalt – „levéltári történeti folklorisztika [...] a saját társadalmi, kultúrtörténeti és lehetőleg lokális kontextusában interpretáló vizsgálatok”⁷ Bednárík János megfogalmazása szerint utóbbi kategória képviselői a „múltbeli közösségek, csoportok, egyének kulturális és társadalmi valóságának bizonyos szempont szerinti (re)konstrukcióját, megértését tűzik ki célként”, s – meglátásom szerint nagyon helyesen – e vizsgálatok, illetve a német életvilág-kutatások „megismerési céljait” meglehetősen hasonlóan tartja.⁸

A történeti források néprajzi hasznosítása iránti koncepciózus hazai érdeklődés⁹ már a budapesti egyetem¹⁰ első néprajzprofesszora, Györffy István (1884–1939) kutatásaiban is hangsúlyosan megjelent, aki település és népesezés tematikájú munkáinak megírásakor – ha nem is a fenti koncepció szerint, de – jelentős mértékben levéltári dokumentumokra támaszkodott.¹¹ Tanítványa, majd 1951-től ugyancsak az intézet professzora, Tálasi István (1910–1984) ösztönzésére hallgatói körében az 1950-es évektől „a kulturális változások dinamikájának” leírását és értelmezését célzó érdeklődésének megfelelő,¹² átfogó történeti néprajzi szemlélet bontakozott ki.¹³ A budapesti Tárgyi Néprajzi Tanszék vonatkozó kutatásait az akadémiai támogatású *Anyagi Kultúra Munkaközösség* és a *Bél Mátyás Munkaközösség* működése 1952-től tovább fokozta.¹⁴ A történeti néprajz tekintetében tehát a „[...] jelenből való visszatekintést is mindinkább felváltotta a történelem menetét követő vizsgálódás, más történeti tudományokhoz hasonlóan. [...] Mindamellett az etnográfusok

⁷ A szerző kategóriáit elsősorban a történeti folklorisztikára vonatkozóan állapítja meg, ám meglátásait írásomban tágabb történeti néprajzi, történeti etnográfiai kontextusban is relevánsnak tekintem: Bárány D. 2012a: 12–13, 13–15, 15–17.

⁸ Bednárík 2016: 192.

⁹ További előzményekért lásd: Paládi-Kovács 2011a: 39–87.

¹⁰ Napjainkban *Eötvös Loránd Tudományegyetem*.

¹¹ Kósa 2001: 168–169; Paládi-Kovács 2009d: 11; Sárkány 2010: 146, 2011: 17.

¹² Sárkány 2010: 146.

¹³ Katona 1991: 91.

¹⁴ Az MTA átszervezése után a néprajztudomány is tervmunkák keretében valósította meg vállalkozásait. A Tálasi-féle munkaközösséggel párhuzamosan működött Belényesi Márta vezetésével (1951-től) az *Anyagi Kultúránk a XV. században* munkaközösség. Paládi-Kovács 2009d: 12, 2011a: 99–101.

Magyarországon továbbra is témákra, a népi műveltség és társadalom területeire szakosodtak és nem történeti korokra, korszakokra.”¹⁵

Módszertani értelemben azonban a kutatók nem pusztán a történettudomány forrásfeltárási metódusait adaptálták, hanem a két tudományterület eljárásait közösen alkalmazták. Úttörői elsősorban az anyagi kultúra és hangsúlyosan a gazdálkodás területét kutató, eredményeiket rendszerint tematikus monográfiákban közlő (tehát munkásságuk bizonyos tekintetben a Bárh Dániel által említett, második csoportba sorolandó) Tálasi István és tanítványai voltak.¹⁶ A történeti forrásokat évtizedeken át vizsgáló munkáik máig nehezen felülmúlható eredményeket hoztak a történeti etnográfia területén.¹⁷

Andrásfalvy Bertalan is meghatározó eredményekkel szolgált a régió kutatása szempontjából, azonban az említett Tálasi-tanítványok közül Takács Lajos volt az, aki munkája során a Dél-Dunántúl nagy uradalmainak (elsősorban a mai Tolna megye) forrásait hasznosította, ezáltal – megglátásom szerint – munkássága szorosabb értelemben is releváns írásom szempontjából. Vargyas Lajos a következőképpen fogalmaz vonatkozó vizsgálatait illetően:

---

¹⁵ Paládi-Kovács 2009d: 11, 13.

¹⁶ Közülük az első generációt képviseli Boross Marietta (1920–2020), Takács Lajos (1921–1985), Belényesi Márta (1921–2012) és K. Csilléry Klára (1923–2002), míg a fiatalabb növendékeket Domonkos Ottó (1928–2022), Andrásfalvy Bertalan (1931–), Hoffmann Tamás (1931–2007), Filep Antal (1936–), Kisbán Eszter (1936–), Égető Melinda (1941–2011), Kósa László (1942–) Bárh János (1944–), a harmadik generációt pedig Kocsis Gyula (1949–2015) és Tomisa Ilona (1957–). Noha diplomájukat nem a Tálasi-tanszéken szerezték, itt fontos megemlítenem Balassa Iván, Paládi-Kovács Attila és Zentai Tünde e témakörbe tartozó monográfiáit: Balassa 1960, 1973; Paládi-Kovács 1979; Zentai 2002. A történeti, szintetizáló (azaz nem lokális perspektívájú, s véleményem szerint a Bárh Dániel által felállított 2-es és 3-as kategória határán mozgó) vizsgálatokat a nemzetközi eredmények s újszerű munkamódszerek bevonásával a kutatók következő generációi is folytatták. Pusztán néhány (ez idáig, vagy a későbbiekben nem említett) példát kiragadván lásd: Deáky 1996, 2011; Pócs 1997; Tüskés–Knapp 2001; Bárh D. 2005b. Az írások sorában a szövegfolklorisztika képviselőit nem említettem, részben a kutatások 19. századi textológiai és tudománytörténeti specifikussága, részben a művek nagy száma miatt. A témában Domokos Mariann, Gulyás Judit, Landgraf Ildikó, Küllös Imola, Mikos Éva, Szakál Anna, Szemerkenyi Ágnes, Vargha Katalin és Vargyas Lajos tanulmányait, köteteit és szövegkiadásait hangsúlyoznám.

¹⁷ Tálasi 1955; Hofer 1997: 18; Kósa 2001: 211–212, 2003: 57; Sárkány 2005: 92; Paládi-Kovács 2011b: 99–101; Kocsis 2011b: 304, 308. Illetve az 1968-ban végzett tanítványok Tálasi István tiszteletére írt tanulmányait önálló kötetben: Bárh–Vajkai szerk. 2010. Vö. az *Ethno-Lore* XXVIII. kötetének *Magyar néprajztudomány a 20. század derekán. Centenáriumi néprajzi konferencia Ortutay Gyula és Tálasi István emlékére* című tematikus blokkját.

„Ide sorolhatjuk Takács [Lajos] dohánykutatásait is, bár nála a történeti forrásanyag nagy mennyisége már azt jelenti, hogy egy korszak problémáit a saját forrásanyagából oldja meg, olyan jelenségekről is tudomást szerez, amelyek nem jutnak el a máig, közben elhalnak, megváltoznak; tehát tulajdonképpen a következő kategóriába is sorolhatnánk, az önálló történeti kutatások közé; annál is inkább, mivel messze túlnő egy termelési ág vizsgálatán, és bepillantást nyújt fontos 17–19. századi, parasztságtörténeti és társadalomfejlődési kérdésekbe.”¹⁸

Ugyancsak Takács Lajos szervezte meg az MTA Néprajzi Kutatócsoportjában az egykori Anyagi Kultúra Osztályból a Történeti Etnográfiai Osztályt 1982-ben.¹⁹ Takács a történeti kutatások néprajztudományon belüli jelentőségét több fórumon hangsúlyozta,²⁰ és az osztályon dolgozó munkatársakkal *Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása* címen hosszabb távú tervet dolgozott ki a néprajzi célú rendszeres levéltári forrásfeltáró munkálatokra²¹ és kiterjedt dokumentumgyűjteményét is kollégái rendelkezésére bocsátotta. Tervei szerint ez irányú vizsgálataik alapvetően módosították volna a szakma gazdálkodás- és társadalomnéprajzi kérdésekről alkotott véleményét.²² Takács Lajos elképzeléseinek látványos eredménye lett a négy évvel elhunytja után szerkesztett *Történeti néprajzi források a XVIII–XIX. századból* című kötet,²³ amelyben tanulmányát már Tomisa Ilona rendezte sajtó alá.²⁴ Iniciatíváinak feltehetően nagy szerepe volt abban, hogy levéltári forrásokra alapozva készítették el tanulmányaikat az intézet munkatársai 1993. és 1995. évi évkönyvükbe (*Népi kultúra Magyarországon a 18. században* és *Folklorműveltség a 18. századi Magyarországon* című kötetek²⁵), illetve ugyancsak hasonló források használatára hívták fel a figyelmet az újabb generáció képviselői 2008-as tanulmánykötetükben (*Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*).²⁶

¹⁸ Vargyas 1961: 10.

¹⁹ Napjainkban elnevezése *Történeti Néprajzi Osztály*.

²⁰ BTK NTI Takács Lajos 1983. évi munkalapja, pag. 3, 7.

²¹ Paládi-Kovács 1993c: 10.

²² Filep 1989: 475.

²³ Filep–Égető szerk. 1989.

²⁴ Takács L. 1989.

²⁵ Népi kultúra – Népi társadalom XVII–XVIII.

²⁶ Fülemile–Kiss szerk. 2008.

„Az egzakt pozitivistá történelemfelfogással és forráshasználattal dolgozó” tendenciák hazánkhoz hasonlóan a német államokban (NSZK, NDK) is a második világháború után kristályosodtak ki.²⁷ Noha e bevezető nem tűzi céljául a vonatkozó német tudománytörténet feltárását (nem is tehetné), a téma kapcsán mégis hangsúlyozandó a müncheni iskola tekintetében az 1950-es évektől Karl-Sigismund Kramer és Hans Moser²⁸ alakja, akiket a vonatkozó kutatás kezdeti motorjaiként definiálhatunk. Hasonló érdeklődésű kutatócsoportok alakultak főként az 1980-as évektől Saarbrückenben (Richard van Dülmen²⁹ és Eva Labouvie vezetésével), Bécsben (Michael Mitterauer és Edith Saurer vezetésével),³⁰ Kielben (Otto Ulbricht, majd Silke Götsch vezetésével), Potsdamban,³¹ Stuttgartban (August Nitschke koordinálásával), illetve Freiburgban (Oskar Köhler irányításával)³² és a göttingeni Max-Planck-Institutban (ahol az *Arbeitsstelle für historische Anthropologie* munkacsoport felállítására az erfurti egyetem újraalapításával összefüggésben került sor Alf Lüdtke és Hans Medick vezetésével),³³ illetve a berlini *Freie Universität*en működő, Christoph Wulf és Gunter Gebauer alakja körül létrejött kutatóközpontban.³⁴

²⁷ Bednárík János idézett tanulmányával elsőként szentelt figyelmet magyar nyelven a német néprajztudomány történeti megismerési céljainak és az egyes kutatók terepfelfogásának: Bednárík 2016: 193.

²⁸ Moser 1992: 322–324; Dülmen 2004: 149.

²⁹ Richard van Dülmen monográfiája és kézikönyvei mellett munkámhoz alapvető segítséggel szolgáltak az általa szerkesztett konferenciakötetek: Dülmen 1990a, illetve 2005 (1–3.). [Utóbbiak első megjelenése I: 1990, II: 1992, III: 1994.]; Dülmen Hg. 1984, 1990a, 1990b, 1992; Dülmen–Schindler Hg. 1988.

³⁰ Itt hangsúlyoznám a Salzburgban működő Norbert Schindler vonatkozó munkásságát. Gyűjteményes kötete: Schindler 1992.

³¹ Kötetem megírásakor hasonlóan meghatározóak a *Potsdamer Studien zur Geschichte der ländlichen Gesellschaft* sorozat köteteinek tanulmányai. Válogatásképpen lásd: Rudert–Zückert Hg. 2001; Kaak–Schattkowsky Hg. 2003; Klusmann Hg. 2003; Eriksson–Krug–Richter Hg. 2003; Brakensiek–Wunder Hg. 2005.

³² Dülmen 1990b: 83–84.

³³ Gaunt 1984: 13. Valamint példaként: Medick 1988; Lüdtke Hg. 1989.

³⁴ A fenti rövid felsorolás Richard van Dülmen munkájára épül (Dülmen 2004: 153.). Bevezetőm természetesen nem térhet ki minden vonatkozó kutatóhelyre, legfőképpen nem minden egyes kutató tevékenységére. A tudománytörténeti fejezet(ek)ben terjedelmi okokból csupán a szűkebben vett történeti néprajzi, illetve a köznép kultúrájának történeti kutatására vonatkozó művek sorából van lehetőségem példákkal szolgálni. Az ismételések megelőzése miatt az egyes témákra vonatkozó további hazai és nemzetközi szakirodalomra a következő tudománytörténeti-módszertani fejezetekben és a tematikus blokkokban utalok.

E bevezető kereteit kitágítaná a folyóiratok hasábjain és tartalmas vitákban³⁵ realizálódó, sokrétű német történeti etnográfiai vizsgálatok, illetve a Németország határain kívül zajló, német anyagra fókuszáló³⁶ kutatások bemutatása,³⁷ hiszen Kósa László és Bárh Dániel egyaránt hangsúlyozza az említett Tálasi iskola tudománytörténeti szempontból való belső, paralel fejlődését. Meglepő ugyanakkor, hogy a nyugat-európai társadalom- és gazdaságtörténeti iskolák (például Annales-kör), vagy az említett párhuzamos módszertani elveket követő, történeti érdeklődésű nyugatnémet néprajztudomány (müncheni iskola), de még a hasonló kutatásokat folytató szovjet tudósok sem gyakoroltak közvetlen hatást a hazai kutatók tevékenységére.³⁸ A nyugat-európai iskolákkal³⁹ (az olasz mikrotörténelemmel, az angolszász történeti antropológiával, a francia mentalitástörténettel és a német mindennapok történetével) korábban párhuzamos jelenségeket mutató hazai történeti etnográfia hangsúlyos közeledésére az 1980-as években került sor, amelynek látványos eseménye volt az 1983-as konferencia, melynek anyaga *Történeti antropológia* címen jelent meg,⁴⁰ bár a benne olvasható írások egy részét a mai fogalmaink szerint nem feltétlenül definiálnánk így. Bár a hazai mikrotörténeti kiadványsorozatok⁴¹ szerzői elsősorban a történettudomány művelői közül kerültek ki, egyes néprajzkutatók (antropológusok) munkássága egyértelműen történeti antropológiaiként definiálható, míg a néprajztudományra inkább az egyes iskolák a módszertan, forráselemzés terén hatottak, s hatnak napjainkig.⁴²

³⁵ Bednárík 2016.

³⁶ A Németországon kívül, azonban német anyaggal foglalkozó kutatók közül a svájci Arthur Imhof, illetve az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban működő David Warren Sabeau, Peter Burke, Robert W. Scribner és David Mayes nevét emelném ki. Műveikből válogatásként lásd: Imhof 1992; Mayes 2004; Sabeau 1990, 1991, 1997, 2003; Burke 1991; Scribner–Johnson eds. 1996; Scribner 2001. További tudománytörténeti támpontokat nyújt: Zemon-Davis 1984.

³⁷ Rövid válogatásként lásd: Vári szerk. 1990; Dülmen 2004; Ö. Kovács 2006; Bednárík 2016.

³⁸ Kósa 2003: 57; Sárkány 2011: 23; Bárh D. 2012a: 10–11.

³⁹ A magyar nyelvű kézikönyvek közül válogatásként lásd: Bódy – Ö. Kovács szerk. 2006; Szijártó 2014.

⁴⁰ Hofer szerk. 1984.

⁴¹ A rendszerváltás idején a Magvető Kiadó gondozásában, az ezredfordulón az Osiris Kiadó szerkesztésében, napjainkban pedig a L'Harmattan Kiadónál jelennek meg a sorozat kötetei. Vö. Szijártó 2014: 181–196.

⁴² Példaképpen lásd: Kristóf 1998, 2003; Hofer 2004; Granasztói 2010; Kiss R. 2011.

Hasonló, diszciplínákon átívelő jellemzője a hazai történeti néprajzi kutatásoknak a lokális perspektíva érvényesítése: a legtöbb szerző rendszerint egy történeti vagy néprajzi régió, állami vagy egyházi igazgatási egység és annak iratanyaga köré szervezte kutatásait. Az általam szorosabban vizsgált kontextusok közül az uradalmak mint vizsgálati keretek minden bizonnyal azért kerültek már a korai – rendszerint nem néprajzos, hanem történész – szerzők látóterébe, mert iratanyaguk optimális esetben egy helyen őrzött, összefüggő, jól körülhatárolható forráskorpusz. A fennmaradt dokumentumok segítségével a szerzők elsősorban az uradalmak, ezáltal a jobbágyság gazdálkodásával foglalkoztak és a társadalmi életre vonatkozó kérdésekre is ezen iratok tükrében keresték a választ. A vonatkozó források feltárása és kiadása hazánkban már a két világháború között megkezdődött a Domanovszky Sándor köré szerveződő iskola képviselőinek műveiben.⁴³ A 18. századra fókuszáló kutatók közül hasonló gazdaságtörténeti kérdések köré szervezte munkáját például Szabad György, Zimányi Vera, Horváth István, illetve Ulrich Attila és Bencsik János.⁴⁴ A 17–18. századi óbudai Zichy-uradalom történetét L. Gál Éva már a lakosság és a földesúr viszonyának vizsgálatával dolgozta fel a gazdálkodás tükrében,⁴⁵ Tóth István György pedig a 17. századi körmendi Batthyány-uradalom társadalmával, életmódjával és műveltségével foglalkozott,⁴⁶ míg Rebecca Gates-Coon Esterházy Pál Antal és Miklós északnyugat-magyarországi uradalmainak működését a birtokigazgatásra, a hercegek zenepártolására, a köznépi lakosság életére és az uradalmakban élő zsidóság ambivalens helye-

⁴³ *A Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* című sorozat vonatkozó, uradalom-történeti kötetei a következők: 1. Jármay Edith – Bakács István: *A regécsi uradalom a XVIII. században* (1930); 3. Komoróczy György: *Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása* (1932); 5. Kalász Elek: *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban* (1932); 6. Csapodi Csaba: *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében* (1933); 7. Wellmann Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre* (1933); 8. Sinkovics István: *A magyar nagybirtok élete a XV. sz. elején* (1933); 9. Gerendás Ernő: *Az esztergomi főkapitány garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében* (1934); 10. Tholt Judit: *A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVIII. század első felében* (1934); 11. Berlász Jenő: *A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére* (1936); 14. Ravasz János: *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében* (1938). Vö. Kövér Gy. 2019; Tamás 2019.

⁴⁴ Szabad 1957; Zimányi 1968; Ulrich–Bencsik 2003; Horváth I. 2016.

⁴⁵ L. Gál 1988.

⁴⁶ Tóth 1992.

tére fókuszálva vizsgálta Mária Terézia és II. József reformjai idején.⁴⁷ Tompa László az újszerzésű Batthyány-birtokok példáján hangsúlyozta az uradalmak (Bicske, Enying, Siklós) birtokregeneráló tényezőit.⁴⁸ Az általam kutatott *Schwäbische Türkei*⁴⁹ területén a 18. századi bolyi Batthyány-uradalom történeti etnográfiai kérdéseit tárta fel monográfiaként megjelent disszertációjában Karl-Peter Krauss.⁵⁰ Krauss komplex történeti, földrajzi és szocioökonómiai folyamatok alapján vázolta a betelepítések folyamatát, az uradalom és a jobbágyság viszonyát pedig elsősorban a gazdálkodáson keresztül, illetve a jobbágyfelkelésben kicsúcsosodó feszültségekre koncentrálva mutatta be. A jobbágyok életkörülményeinek feltárását a demográfiai folyamatok ritmikája, valamint a házassági kapcsolatok köré építette, egy-egy esettanulmánnyal kiegészítve. Benda Gyula a keszthelyi uradalom hagyatéki leltárainak feltárásával mulhatatlan, néprajzi tekintetben gyakorta sajnálatosan alulértékelt intermediátori erőket szerzett a történeti források néprajzi hasznosítása terén.⁵¹ Nemzetközi viszonylatban a *második jobbágyság*⁵² párhuzamos jelensége miatt munkámhoz kiemelkedően fontos támpontokat nyújtott Pavel Himlnek a délcseh Český Krumlov-uradalomról írott munkája.⁵³ Krausshoz hasonlóan Himl elsődleges hangsúlyt fektetett az uradalmi adminisztráció és a jobbágyok viszonyára, a hatalomgyakorlás eszközeire, amelyek profán és szekuláris vonulatait egyaránt vizsgálat tárgyává emelte.⁵⁴

Azok nagyarányú összevonásáig a plébániák iratai is a vázolt in situ körülmények között várták a kutatókat. A korábbi századokban gyökeredző⁵⁵ plébániatörténeti kutatások eredményei az uradalomtörténethez hasonlóan a két világháború között közeledtek a néprajzkutatók érdeklődéséhez,⁵⁶ vonatkozó témák kutatására azonban a második világháború utáni évtizedekben csak korlátozott lehetőség nyílt. Ez okból Bálint Sándor Szeged alsóvárosi plébá-

⁴⁷ Gates-Coon 1994.

⁴⁸ Tompa 2024.

⁴⁹ A 18. században Magyarországra telepített németek (Duna menti svábok) által lakott nagy régiók egyike, az egykori hódoltság területén fekvő Somogy, Tolna és Baranya vármegyék hajdan németlakta területe.

⁵⁰ Krauss 2003.

⁵¹ Benda Gy. 1988 (I.), 1995 (II.), 2006.

⁵² Vö. Maur 2001.

⁵³ Himl 2003.

⁵⁴ Az uradalomtörténet-írás további kérdéseiről és lehetőségeiről vö. Horváth G. K. 2015: 424–425.

⁵⁵ A témáról regionális tekintetben lásd: Schmelcz-Pohánka 2018; Ament-Kovács 2020.

⁵⁶ Vanyó 1941.

niára fókuszáló munkája kivételével⁵⁷ a kutatók érdeklődése a lokális kontextusok helyett egyre inkább a plébános és közössége viszonyára irányult,⁵⁸ s a 2000-es évekre a néprajztudomány és az egyháztörténet közötti határvonalak egyre kevésbé lettek artikulálhatók.⁵⁹ Ezért nem kíséreltem meg a témában megjelent művek összegyűjtését, hiszen a pécsi egyházmegye vonatkozó irodalmáról (hangsúlyosan Fedeles Tamás, Gőzsy Zoltán, Varga Szabolcs vonatkozó kutatásairól), illetve Winkler Mihály működésének historiográfiájáról a kötet harmadik részében adok számot, a vallási néprajzi tárgyú művek ismertetése pedig ugyancsak kibővítené e bevezető kereteit.⁶⁰ Ugyanakkor a téma aktualitására szeretném a figyelmet ráirányítani, hiszen néprajzkutatók sora választott a közelmúltban lokális egyházi kontextusokat feltáró témát doktori disszertációja tárgyául. Pusztán néhány néprajzkutató nevét kiragadva: Kiss Réka a küüllői református egyházmegye területén vizsgálta a reformáció társadalom- és mentalitásformáló erejét, valamint a népi kultúrát érintő egyházi irányítás jelentőségét. Gyöngyössi Orsolya és Bednárík János Csongrád, illetve a Buda környéki falvak római katolikus lakosságának és alsópapságának lokális praxis szintjén feltárható sajátos társadalomformáló szerepére és viszonyrendszerére irányította a figyelmet; Muntagné Tabajdi Zsuzsanna pedig doktori dolgozatában a váci egyházmegyére fókuszálva ezen módszertant már interkonfesszionális mezőben érvényesítette.⁶¹

Nem szeretném e rövid tudománytörténeti bevezetőben az objektivitás látszatát kelteni, ugyanis magam sem hiszem, hogy „a historiográfus képes lenne ilyen arkhimédészi pontot találni szellemi univerzumában”.⁶² Gondolataimat kétségtelenül meghatározzák az ELTE BTK történelem és néprajz szakán szerzett ismeretek, illetve a témavezetőm által képviselt lokális kontextusokban interpretáló szemléletmód.⁶³ A fenti, történeti néprajzi kutatásokra irányuló fejezet tehát a szerző jelen kötetre koncentráló munkájának tudománytörténeti bevezetőjeként definiálható, bizonyos tekintetben személyes hangvételű alapvetés az olvasó számára.

---

⁵⁷ Bálint S. 1983.

⁵⁸ Példaként lásd: Tomisa 1994, 1998; Bárh D. 1998.

⁵⁹ Példaként lásd: Fedeles–Varga szerk. 2005; Varga–Vértesi szerk. 2006; Bárh D. szerk. 2013, szerk. 2021, szerk. 2023.

⁶⁰ Tudománytörténeti alapvetésként lásd: Bárh D. 2012a, 2013, 2021b.

⁶¹ Kiss R. 2011; Gyöngyössi 2014; Bednárík 2020a; Muntagné Tabajdi 2024.

⁶² Szijártó 2021: 367.

⁶³ Ament-Kovács 2024b: 686–687.

Történeti életvilágok 1.: Metodológia, teoretikus háttér

A könyvemben használt – Edmund Husserl kifejezésétől⁶⁴ már tudományterületeket átívelve⁶⁵ eltávolodó⁶⁶ – *életvilág* terminus azt a megtapasztalt valóságot jelenti, amelyben társadalmi csoportok és egyéni aktorok működnek, s ezek keretében hoznak létre sajátos realitást, társadalmilag felépített, kulturálisan formált, szimbolikusan értelmezett valóságot.⁶⁷ Arthur E. Imhof Johann Hoos kicsiny világát a következőként definiálta: „egymással tökéletesen ellenkező meghatározottság, áteresztőképesség, kiterjedés jellemezte, más-más középpontok és peremhelyzetek által formált kulturális terek alkották.”⁶⁸ Más megfogalmazás szerint az életvilág „az őt alkotó, vagy hozzá tartozó jelenségek kiterjedt csoportja”⁶⁹ – véleményem szerint egészen pontosan metszéspontja. Tágabb értelmezés szerint e kategóriába sorolható tehát minden olyan egyéni vagy csoportos törekvés és jelenség, ami a mindennapi életben folyamatokat és kontextusokat teremt.⁷⁰ A különböző értelmezések szerint a történeti életvilágokat összetett valóságukban nem lehet teljeskörűen megismerni és definiálni,⁷¹ hanem inkább lokális, periodikus, illetve társadalmi (például intézmények, közösségi gyakorlatok) és kulturális (értékek, normák, szimbólumok stb.) konfigurációkban több egymást kiegészítő szempont szerint értelmezni.⁷² Verebélyi Kincső definíciója szerint: „A mindenkori életvilág tartalmazza az előző korok értelemkonstitúcióit. Ezek azok a magától értetődő, mindig is így csinált dolgok, amelyek egy adott generációt körülvesznek. [...] Vagyis a különböző formák között létezik feltételezhetően egy olyan életvilág is, amely

⁶⁴ Husserl 1969: 8. Illetve néhány kiragadott példaként lásd: Schütz–Luckmann 1975; Habermas 1981; Bovone 1990; Verebélyi 2013: 422; Németh K. 2018: 20–24; Bednárík 2020a: 32; Husserl 2021.

⁶⁵ A német nyelvű tudományosság visszatérő szóhasználatában történeti életvilágok, illetve a mindennapi élet komplex vizsgálata, kutatásaként definiált metodológiai vitájáról lásd Bednárík János a fentiekben többször idézett tanulmányát: Bednárík 2016. Vö. Kocka Hg. 1977.

⁶⁶ Pontosan ezért nem feladata e kötetnek a társadalomfenomenológián belüli fordulat értékelése. Schütz–Luckmann 1975.

⁶⁷ Vierhaus 1995: 13–14. Vö. Ament-Kovács 2024b: 684–686.

⁶⁸ Imhof 1992: 68. Ford. Gellériné Lázár Márta.

⁶⁹ Bár Aron Gurevics gondolatai papírra vetésekor nem az életvilágra, hanem a történelmi tényre utalt, meglátásait saját kategorizációmra is relevánsnak tekintem. Gurevics 2006: 213.

⁷⁰ Cohen 1986: 10–13, 63–69; Vierhaus 1995: 13–14; Levi 2001: 67–68; Czoch 2003: 48.

⁷¹ Bloch 1996: 101; Mergel–Welskopp 1997; Becker 2006: 169.

⁷² Geertz 1988: 40–41; Medick 1988: 84; Vierhaus 1995: 22; Gurevics 2006: 214. Vö. Cerutti 1995; Gyáni 2011; Bednárík 2020b.

[...] nem egyesek, hanem mindenki világa [...]. A mindennapi élet keretében formálódik meg és marad fenn maga a társadalmiság és a kultúra, megélt tapasztalatként.”⁷³ Ezek variabilitását azonban több tényező is befolyásolhatja: az egyes életvilágokban leképződik a társadalmi-vagyoni különbségek mellett a sajátos életmód és foglalkozási struktúra is. Példaképpen más és más hiedelmek vannak a juhászoknak, vadászoknak és a mezőgazdasági népességnek. Utóbbiak ismeretanyaga is diverz, hiszen a nagyállattartással kapcsolatos hiedelmek irrelevánsak lehetnének a nincstelen szegényparasztok számára, ugyanakkor akár a jómódú jószágtulajdonosoknak is, akik helyett a gazdálkodással kapcsolatos hiedelemcselekvéseket olykor alkalmazottaik – akár épp a nincstelen agrárnépesség – végezték el.⁷⁴ A vonatkozó életvilág-kutatások során tehát a kisemberek hétköznapi viselkedése, gondolkodása és cselekvése került előtérbe, s a nagy események, strukturális folyamatok mellett a vizsgálatok tárgyává vált, hogy milyen lehetőségei vannak az egyének életének alakítására, minek során olyan, korábban ismeretlen életvilágok nyíltak meg, amelyeket a továbbiakban nem volt lehetséges a megszokott modernizációs elméletekkel leírni.⁷⁵ A magaskultúra, mint vezető, kibocsátó kultúra vizsgálata helyett (bizonyos tekintetben mellett) tehát a kisemberek (egyének és csoportok) cselekvési lehetőségeinek, alkalmainak, formáinak és következményeinek a lehető legteljesebb rekonstrukciója – vagyis nem csupán a társadalmi viszonyok és folyamatok, hanem azok térbeli és időbeli értelmezése, egymásra vetítése – lett az életvilág-kutatások kulcsa.⁷⁶

Írásomban elsősorban periodikus, lokális, társadalmi és egyházszerkezeti kategóriák alapján, a hatalmi és felvilágosító-racionalizáló törekvések hangsúlyos figyelembevételével – a lakókörnyezet tér és idő által meghatározott társadalmi valóságában – kísérlem meg az egyes kontextusokat egymásra vetíteni,⁷⁷ melyekben betöltött szerepek és kötődések különböző módon kondicionálják az egyének élményeit, viselkedését, gondolkodását, rajzolják meg valóságképét. Tehát a korábban különböző életvilágként definiált kategóriák metszetét tekintem a tulajdonképpeni (nevezzük szorosabban vett) életvilágnak, az egyének

---

⁷³ Verebélyi 2013: 422. Vö. Németh I. 1966: 56; Heller 1970: 255–287; Niedermüller 1975: 112; Gyáni 1997: 158–161; illetve lásd Verebélyi Kincső összefoglaló munkáját: Verebélyi 2005.

⁷⁴ Krupa 2009: 49.

⁷⁵ Dülmen 2004: 143.

⁷⁶ Niedermüller 1975: 115; LaCapra 1985: 69; Guth 1992; Kramer 1992: 50–57; Vierhaus 1995: 16; Krauss 2018: 12.

⁷⁷ Szijártó 2000: 158.

és szűkebb közösségük működési terének. E metszetekben kirajzolódó több-rétegű életvilágok (*vielschichtigen Lebenswelten*)⁷⁸ természetesen nem statikusak, a külső hatások és a belső fejlődés eredményeként változóként definiálhatók. Az egyes személyek, akik egy bizonyos életvilágba születtek, formálhatják, s el is hagyhatják azt, onnan távozva pedig más életvilágokba kerül(het)nek, magukkal hozva valami maradandót, amely mégsem lesz többé ugyanaz.⁷⁹ Az így kirajzolódó valóság(ok)nak, minden párhuzam vagy paralelitás ellenére, megvannak a maga sajátosságai. Az egyének ugyanis nem csupán passzív elfogadással élnek vagy pusztán felső impulzusokra reagálva cselekszenek, hanem aktív formálói is saját életüknek. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azon hatalmi és társadalmi kényszerítő körülményeket, amelyek a néprajzkutatók 19. századi megjelenése előtt sem hagyták érintetlenül a lokális közösségeket.⁸⁰ Ugyanez vonatkozik az egyes életvilágokban működő aktorok legalapvetőbb társadalmi közegére, a családra is. A család mindennapjai, a férfi, nő, gyermek kapcsolata, a rokonok és a keresztszülők jelentősége társadalmi funkciójuk, kulturális konfigurációjuk változásában csak egy több perspektívát átfogó életvilág-rekonstrukció révén válik értelmezhetővé.⁸¹ „A viselkedés, a kulturális megnyilvánulás ugyanis nem más, mint a benne rejtőző jelentés burka, a kulturális jelentés, a kultúra reprezentációja.”⁸²

Az életvilág fogalommal Rudolf Vierhaus meglátásai szerint elegyíthető a strukturális és fenomenológiai módszertan, más szóval leküzdhetők a társadalmi valóság objektív struktúrái és e valóság szubjektív elképzelései közötti dichotómiák, bár maga is megjegyzi, a módszer alkalmazása a történeti terepeken jóval problematikusabb, mint a kortárs közösségek vizsgálatakor.⁸³ Kaspar Maase Bednárík János által idézett gondolatai szerint e levéltári terepmunka „az elterjedt külső értelmezések pontszerű korrekciója”, amelyet meghatároznak a már rendszerezésen átesett „levéltári anyagban tett véletlen felfedezéseink”.⁸⁴ A megismerési folyamat ugyanakkor bizonyos pontokon mégis analóg a résztvevő megfigyelés módszertanával, hiszen a történeti etnográfiai kutatás eredményeit tulajdonképpen a forrásokat folyamatosan ellenőrző

⁷⁸ Krauss 2014: 7.

⁷⁹ Vierhaus 1995: 14, 18.

⁸⁰ Elias 1987; Burke 1991: 286–331.

⁸¹ Imhof 1992: 36–37; Vierhaus 1995: 24.

⁸² Niedermüller 1990: 129.

⁸³ Vierhaus 1995: 14–15. Az elmélet történeti terepen való alkalmazásának példájaként lásd: Krauss 2018.

⁸⁴ Maase, 2001: 261. Magyarra fordította és idézi: Bednárík 2016: 206.

értelmezés, a sűrű leírás, az olvasásra és az újraolvasásra, a megfogalmazásra és újrafogalmazásra adott reflexiók szervezik koherens egészzé.⁸⁵ A történelmi életvilágok rekonstrukciója, értelmezése és bemutatása tehát a jelen fogalmai-val és a jelen nyelven történik, optimális esetben anélkül, hogy alávettünk a vizsgálat tárgyát a jelen rögzített magyarázó mintáinak és értékelési hierarchiájának.⁸⁶ Ugyanakkor természetesen kontextuális tudásunk,⁸⁷ saját kutatói jelenünk és tudományos közegünk jellemzői következtében a történelmi néprajzi rekonstrukció során erősen fennáll a konstrukció veszélye vagy a túlértelmezés kockázata⁸⁸ – sőt, olykor a korábban kőbe vésettnak tekintett történelmi tények más és más kutatási módszer alkalmazásával dinamikusan változhatnak is.⁸⁹ Tehát a „régí kérdésekre az új válaszok a kutatót és tárgyat [tudományos közegét] egységbe fogva világítják meg a lényegét” – tartotta R. Várkonyi Ágnes.⁹⁰ Más szóval, a kutatási produktumok és az elemzett jelenségek meglátásom szerint ha nem is inadekvátként,⁹¹ de *részadekvátként* jellemezhetők. Helytelennek tartom tehát azon néprajzkutatói metódusokat, amelyek csupán laza szálon függő kapcsolatok (például pusztán lokális hasonlóságok vagy kontextust nélkülöző etnikus paradigma) alapján különböző kulturális közegekben azonos vagy tipikus viselkedést, gondolkodásmódot feltételeznek,⁹² hiszen e módszertani hiányosságok képezik táptalaját a „szemünket elhomályosító általánosítások”-nak.⁹³

Történelmi életvilágok 2.: Vizsgálati keretek

Munkám struktúrájának megtervezésekor párhuzamosan tartottam szem előtt az egymásba transzformálódó egyházi és állami közigazgatási egységeket (1. ábra), amelyek tulajdonképpen párhuzamosan fedik a felhasználható források körét és jellegét. Noha a vizsgálati egységek valójában bármennyigéig tágít-

---

⁸⁵ Geertz 1988; Vierhaus 1995: 15; Bloch 1996: 109; Levi 2000: 82; Revel 2001: 35; Schmitt 2013: 45; Krauss 2014: 11–12; Burke 2016: 10–19.

⁸⁶ LaCapra 1985; Vierhaus 1995: 15–16. Vö. Carr D. 1991: 168–177.

⁸⁷ Szijjártó 2014: 191–196.

⁸⁸ Ginzburg 2000: 145; Göttisch 2007: 28; Schmitt 2013: 45–46.

⁸⁹ Gurevics 2006: 212, 215.

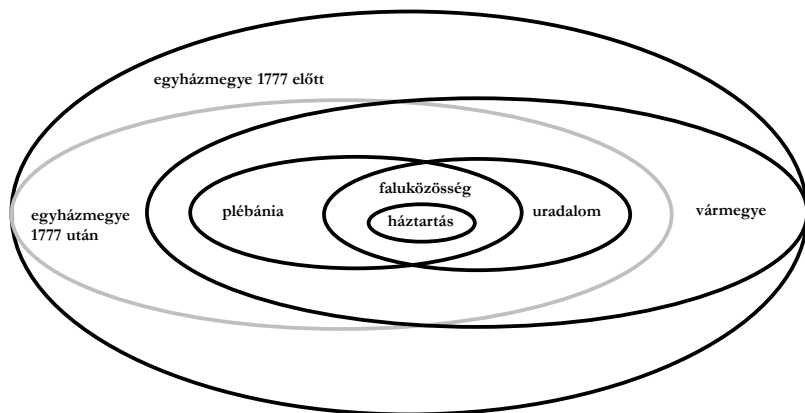
⁹⁰ R. Várkonyi 1995: 15. Vö. Carr E. H. 1995: 22.

⁹¹ Gurevics 2006: 212.

⁹² Hasonló véleményen van: Vierhaus 1995: 16, 22; Péter 2004; Mink 2006: 715–718.

⁹³ Imhof 1992: 61.

1. ábra. A történeti néprajzi dimenziók értelmezési keretei a 18. századi Dél-Dunántúlon

hatóak volnának (például Dunai Monarchia, keresztény kultúrkör), munkám legfőbb elemzési kategóriájaként Tolna vármegyét, illetve a pécsi egyházmegyét választottam. Ennek problematikájára írásom során több alkalommal is vissza-utalok, mivel 1777-ig, Klimó György püspök haláláig a pécsi püspökök párhuzamosan töltötték be a püspöki és főispáni hivatalt, amelyek nem pusztán a makroszintű egyházi és államigazgatási folyamatokban, hanem a mikroszintű eljárásokban (például az alsópapság tisztázatlan kommunikációs csatornái) is igen sajátos szituációkat eredményeztek, fűszerezve a lokális, Mercy-uradalmi adminisztráció protestáns eklézsiákat támogató attitűdjével.⁹⁴ Első látásra az önálló részben is elemzett uradalom és a plébánia némileg szuverénebb kategóriának tűnhet, azonban meglátásom szerint a sajátos forrásadottságok teszik szükségessé a települések e két kategória metszéspontjaként való vizsgálatát, ugyanis az egyes faluközösségekre ekkor még nem tekinthetünk önálló iratképző szervként.⁹⁵ A legkisebb, általam önálló fejezetben is elemzett szint a háztartás (nem szükségszerűen a család), amelynél kisebb kategóriákat jelenleg nem állítottam fel, ugyanis ezek érvényesítése az általam vizsgált korszakban a plébánosok alakjának kivételével kevésbé lenne lehetséges az egodoku-

⁹⁴ További módszertani megfontolásokért lásd: Schilling H. 1997: 681.

⁹⁵ Ezenkívül az uradalmi adminisztráció bírókkal folytatott levelezése sem maradt fenn a bírók úriszéki beadványai kivételével. Így tett például 1767-ben Johann Jakob Kissling diósbényi bíró a Bonyhádon perbe fogott három berényi kőműves ügyében. MNL TML XIII. 1. III. e. 45. cs. 1767. 01. 19.

mentumok hiánya, illetve a fennmaradt források köre és felhasználhatósága folytán.⁹⁶ A kirajzolódó rendszer azonban az egyes aktorok tekintetében, úgy vélem, hogy megfeleltethető Imhof módszerének, aki lokális, periodizációs, gazdasági és demográfiai (illetve kulturális) folyamatok metszéspontjaként rajzolta meg Johannes Hoos „kicsiny világát”,⁹⁷ a „nagyvilág történetének helyi változatát”.⁹⁸

A kötet fejezeteiben csak részben volt módom követni a fent vázolt és az ábrán is bemutatott vizsgálati szintek, kontextusok szerkezetét, ugyanis a vármegyei, illetve egyházmegyei iratok és uradalmi dokumentumok plébániai forrásoktól elkülönített szemrevételezése nem lett volna megnyugtatóan kivitelezhető. Ezért az egyes alfejezetekhez együttesen használtam fel őket, mely kérdésre a felhasznált források kapcsán önálló alfejezetben is kitérek. Ugyancsak hangsúlyozandó, hogy a fragmentált forrásadottságok miatt igen problémás volt a faluközösség mint öngazgatási, jogszolgáltatási egység kutatásának e korszakban való lehetősége,⁹⁹ ezért a korábban önállóan vizsgálni tervezett elemzési kategóriát kettébontottam. A fennmaradt – vagy egyáltalán elkészült – iratanyag összetételének megfelelően a gazdálkodás mutatóit az uradalom elemzési keretei között kíséreltem meg feltárni, a közösség mint társadalmi egység működésére (keresztkomaság, házassági kapcsolatrendszer), illetve a demográfiai és háztartásszerkezeti kérdések párhuzamos bemutatására pedig a plébániai elemzési kategória keretei között volt lehetőségem. Mindezek figyelembevételével tisztában vagyok vele, hogy munkám „kívülről építkezése” miatt bizonyos tekintetben eltér a néprajzot jellemző személyközpontú, belülről, a kicsiből a nagy felé, részből az egész felé, egyediből az általános felé típusú szemléletével,¹⁰⁰ valamint az új kultúrtörténet, legfőképpen a mikrotörténelem esettanulmányainak irányával.¹⁰¹ Ugyanakkor az így feltárt adatok a néprajzra korábban kevésbé jellemző összevetése újszerű eredményekhez vezethet,¹⁰² s lehetővé teheti az egyes jelenségek komplexebb értelmezését.¹⁰³ A különböző vizsgálati kategóriák összevetésével például látható, hogy a diós-

---

⁹⁶ Vierhaus 1995: 25; Göttisch 2007: 21–22.

⁹⁷ Imhof 1992: 29–59, 60–97.

⁹⁸ Revel 2001: 24. Vö. Szijártó 2024: 9.

⁹⁹ Vö. Grüne 2011: 69–202.

¹⁰⁰ Vierhaus 1995: 23.

¹⁰¹ Schlumbohm 1998: 27; Tilly 1998: 39; Szijártó 2000: 157, 2014: 16–18.

¹⁰² Gurevics 2006: 212.

¹⁰³ Medick 1988: 73, 84.

berényi magyarság elsősorban nem a saját falujában élő néemtséggel való összezőrdölések hatására költözött el a településről, hanem a szomszédos Szakadát németekkel való benépesítése, egészen konkrétan a szabadművelésű földterületek szűkülése következtében.¹⁰⁴ Ha azonban csak a keresztkomaság rendszerét vizsgálánk ugyanazon településen, akkor a magyar és német lakosság szimbiózisát feltételezhetnénk. Hasonló a helyzet a berényi jobbágyság 1766-os felkelésével, amely a plébániai feljegyzésekből átfogó jellegűnek tűnhetne,¹⁰⁵ ugyanakkor a jobbágyság úriszéki perének jegyzőkönyvéből¹⁰⁶ jelentősen komplexebb, bizonyos pontokon etnikai tekintetű konfliktus bontakozik ki. Reményeim szerint tehát e „felülről tekintő” és folyamatosan „egymásra vetítő” munkafolyamat eleget tesz azon megközelítésmódnak, „amely módszertani alapelvevé emelte, hogy a népi kultúrát a maga összességében és ezáltal hordozóinak életvilágát átfogóan kutassa”.¹⁰⁷

Könyvem első szakaszában áttekintést nyújtok az uradalom birtoklástörténetéről és átalakulásáról a török kortól, hangsúlyos figyelmet fordítva a németek betelepítésére. Mindkét téma elsőre terjedelmesnek tűnő tárgyalását relevánsnak tartom, mert mind a kontinuos magyar lakosság, mind a spontán belső vándorlás vagy közvetlen betelepítés során érkező német lakosság különböző aspirációi nehezen lennének értelmezhetők e fejezetek olvasása nélkül. Lehetőségeimhez mérten megpróbáltam jelképes történeti szemléletű néprajzi¹⁰⁸ nagyítót egyre élesebbre cserélni, ezért az uradalom működése és struktúrája köré (tisztviselek, uradalmi ingatlanok) szerveztem munkám alfejezeteit, majd a jobbági gazdálkodás mellett az uradalom és faluközösségek viszonyát a megkötött szerződések, a jobbágyselkelés és az úrbérrendezés példáján tanulmányoztam, önálló kutatás tárgyává téve az úriszéket mint a közfegyelem fenntartásának uradalmi intézményrendszerét.¹⁰⁹

Az elsősorban egyházi forrásokra alapozott plébániai fejezetet periodizációs tekintetben – hasonlóan az uradalmi viszonyok ismertetéséhez – a török

¹⁰⁴ Erre vonatkozóan érdemes összevetni a korai évek uradalmi összeírásainak hiányában a vármegyei vagyonösszeírásokat (MNL TML IV. 5. a. Országos összeírások /Domestica/) és Winkler plébános helyi lakosságtól hallott, plébániatörténetben rögzített ismereteit (PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis).

¹⁰⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 81–83.

¹⁰⁶ MNL TML XIII. I. III. e. 28. cs. 1766. 06. 01.

¹⁰⁷ Jacobeit 1966: 4.

¹⁰⁸ Báth D. 2021b: 7. Vö. Szilágyi M. 2017: 57.

¹⁰⁹ E leírásokat hiányolja, s egyúttal a vonatkozó adatok jelentőségét hangsúlyozza Jacques Revel Giovanni Levi munkájához írott előszójában: Revel 2001: 22–23.

hódoltság alkonyától vizsgálom, mivel a licenciátus rendszerének lokális mozzanatai vagy a Tridentinum által alig érintett vallásos élet képe csak így módon helyezhető el megbízhatóan a barokk vallásosság keretrendszerében. A települések sorát átívelő plébániai iratok kiaknázásával ugyancsak e szakaszban volt lehetőségem a faluközösségek demográfiai és társadalmi viszonyait górcső alá venni. Ennek példájul Diósberényt mint kontinuus magyar lakosságú, illetve elsősorban Szakadátról és a közeli községekből spontán áttelepülő, majd a második telepítési hullámmal további birodalmi német kolonistákat nyerő települést választottam ki. Vonatkozó fejezeteimet elsősorban a közösség működése (keresztkomaság, házassági kapcsolatrendszer) köré fűztem fel a demográfiai és háztartásszerkezeti kérdések párhuzamos vizsgálata mellett. A sajátos forrásadottságok kihasználásával önálló esettanulmányként vizsgáltam a szakadati anyaegyház kultúr-konfesszionális reformjának folyamatát, ugyanis Winkler Mihály háztörténete lehetővé tette a mikroszintű (ha nem is a szó szoros értelmében vett mikrotörténeti) perspektíva érvényesítését a *helyi vallás*, lokális vallásgyakorlás példái, illetve maga a plébános alakja, mentalitása tekintetében.¹¹⁰

Periodizáció

Az egyes korszakok elkülönítésével kapcsolatos törekvések az 1700-as években jelentek meg, amikor a kortársakban megfogalmazódtak az újkorral, mint – saját – történeti korszakfogalommal és annak kezdetével kapcsolatos recens reflexiók. A 18. századot már a kortársak is a felvilágosodás századaként definiálták, s elkülönítették az azt megelőző éráktól.¹¹¹ A kései rendiség periodizációja kompromisszumokkal, szükségképpen torzításokkal jár, és a módszer legfőbb kérdése az, hogy egy-egy így létrejövő korszakkonstrukció példázza-e kellőképpen az egyes fő- és alkorszakok folyamatosságának, szakaszosságának kölcsönhatásait, a folyamatok és változások, előzmények és eredmények dialektikáját. Nem vág-e ketté lokális folyamatokat, illetve megfordítva: a regionális sajátosságok egyidejűségének vizsgálata beilleszthető-e a nagy annalesbe.¹¹²

---

¹¹⁰ A fogalomról lásd: Hesz 2018: 453. Hasonló tapasztalatokról számol be: Le Roy Ladurie 1997: 474–475.

¹¹¹ Tüskés G. 2019: 372–375. Vö. Paládi-Kovács 2009d, 19–24, 27–31.

¹¹² Tüskés G. 2019: 383–391.

„A 18–19. század vonatkozásában tehát mind a fogalomtörténeti megközelítések, mind a politikai nyelveket rekonstruálni kívánó elemzések esetében kitüntetett jelentősége van a változások mikéntjének és a kontinuitás-diszkontinuitás kérdésének, csakúgy, mint a politikatörténetben és a hagyományosnak tekinthető eszmetörténetben.”¹¹³

Az általam vizsgált 18. század periodizációs szempontrendszere szaktanulmányonként, monográfiánként eltérő. Míg a kora újkor 1526-os kezdete a hazai historiográfiában tulajdonképpen egyezményes,¹¹⁴ végpontja – pontosan a 18. század ambivalenciái folytán – kevésbé képezi konszenzus tárgyát. A gyakran alkalmazott 1790-es korszakhatárral azonban a doktori disszertációmhoz végzett kutatások nem voltak megfelelően definiálhatók.¹¹⁵ Párhuzamosan szem előtt tartva a hazai és nemzetközi (elsősorban osztrák és német) kutatási eredményeket, illetve az eseménytörténet és művelődéstörténet fordulópontjait, egymásra vetítve a birodalmi és lokális (pécsi egyházmegyei, Tolna vármegyei, Mercy-uradalmi, szakadati plébániai, illetve az egyes településekre vonatkozó) eseményeket, az 1686 és 1815 közötti korszakhatár mellett döntöttem. Kéziratom átdolgozása során, jelen kötet esetében pedig a vizsgált időhatárt még pontosabban artikulálva, munkám fókuszát 1699 és 1767 közé szűkítettem.

A jelképesnek tekinthető kezdődátumnak 1699. január 6-át, a hosszú török háborút lezáró karlócai békekötés időpontját választottam ki. Meglátásom

¹¹³ Völgyesi 2013: 402.

¹¹⁴ Vö. Heckenast 1968: 15–16.

¹¹⁵ Kötetem periodizációjában fontos támpontokat nyújtott az MTA Történettudományi Intézetében megrendezett 1966-os vitaülés anyaga, ahol a résztvevők a készülő tízkötetes *Magyarország története* című kézikönyvsorozat korszakolási kérdéseit vitatták meg. A vitaülésen figyelembe vették a művészettörténet és az irodalom vonatkozó eredményeit, illetve szem előtt tartották a szovjet történészek kutatásait és a francia gazdaságtörténeti iskola világtörténeti periodizációjának alapelveit. A résztvevők részéről relatív konszenzus mutatkozott a periódus kezdő dátuma tekintetében, jóval kevésbé a végpontot illetően. Az elkészült kézikönyvből a döntés 1790-re esett, de már ekkor akadtak olyanok (Heckenast Gusztáv, Hegyi Klára, Péter Katalin, Kosáry Domokos), akik ennél későbbi időpontokat javasoltak, és feltehetően a kézikönyv fejezetét megíró H. Balázs Éva sem értett egyet vele, hiszen az 1800-as dátumot alkalmazta helyette más műveiben. H. Balázs koncepciója a hungarocentrikusnál szélesebb körű figyelmet feltételez, ugyanis az osztrák és német történészek rendszerint nem II. József vagy II. Lipót halálával (1790 és 1798), de nem is az osztrák császárság kikiáltásával (1804), hanem a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus záródokumentumának 1815-ös aláírásával datálják a 18. század történetének végpontját. A vitaülésen elhangzott véleményeket lásd: Sz. n. 1967; Varga szerk. 1968. Vö. H. Balázs É. 1987, 1989a, 1989b, 1997; Ember 1989a; illetve: Vocelka 2001; Hartmann 2007; Whaley 2012; Stollberg-Rilinger 2018; Schnettger 2020.

szerint ugyanis – a folyamatos hadsereg-átvonulások és a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) szem előtt tartásával – forrásokkal is megragadhatóvá vált a megkezdődő, egymásba transzformálódó állami és egyházi, illetve földesúri reorganizáció a régióban. Az ugyancsak flexibilis záró időpont pedig az úrbéri rendelet Tolna vármegyei, 1767. január 23-i kihirdetésére utal, amelyet hangsúlyosabbá tesz második Mercy gróf egy nappal korábbi halála, illetve birodalmi tekintetben II. József 1765-ös német-római császárrá koronázása és társuralkodóvá való kinevezése, s a magyar országgyűlés összehívásának és a nádori pozíció betöltésének tartós hiánya.¹¹⁶ Jóllehet a vázolt periódus áll szorosabb értelemben érdeklődésem fókuszában, az uradalmi struktúra kialakulásának török kori gyökerei mellett a szakadati plébánia településeinek vizsgálata során a földesúri hatalomgyakorlás és normaközvetítés változására, a tereziánusból jozefinistává transzformálódó plébánosi attitűd alakzataira, illetve a türelmi rendelet rapid átalakulást hozó képze helyett annak látens jellegére is megpróbálom a figyelmet az említett időkeretet némileg bővítve ráirányítani. Nem érvelek természetesen egyes korszakok monolit jellege mellett, a dátumpár elsősorban jelzésértékű, leginkább azt hivatott kifejezni, hogy a Magyar Királyság helyett a Dunai Monarchia¹¹⁷ periodizációjának alkalmazása a vázolt uradalmi makro-¹¹⁸ és plébániai mikroperspektíva mellett a történeti néprajzi kutatások számára is remélhetőleg újszerű eredményeket hoz majd.

Forráskorpusz és forráshasználat

A 18. századi köznépi lakosságra vonatkozóan levéltáraink döntő többségükben csak másodlagos forrásokkal rendelkeznek, azaz az egyes aktorok szavait vagy

---

¹¹⁶ Mivel az 1760-as évek közepi korszakhatárt illetően az előző jegyzetben említett tanácskozás résztvevői körében nem mutatkozott egyetértés, az 1765/1767-es korszakhatár vonatkozásában munkám során ugyancsak nagyban támaszkodhattam az említett vitaanyagra s H. Balázs Éva további publicisztikájára. Varga szerk. 1968; H. Balázs É. 1987, 1997.

¹¹⁷ Kötetemben a 17–18. századra vonatkozóan a német nyelvű szakirodalom nyomán a hazai tudományosságban is adaptált *Dunai Monarchia* (*Donaumonarchie*) terminust használok. Vö. Pálffy 2010: 22.

¹¹⁸ A Dunai Monarchia, illetve a Magyar Királyság kutatása során az uradalmak, illetve az egyház- és vármegyéek tanulmányozása rendszerint *mezoszintű*ként kerül definiálásra, ugyanakkor az általam bemutatott két kontextus összehasonlítása miatt a Mercy-uradalom vizsgálatát – opozícióban a szakadati plébánia működésének mikroszintűként meghatározott elemzésével – makroszintű vizsgálatként határoztam meg.

mások interpretációjában olvashatjuk, vagy az általunk keresett információk nem feltétlenül egyeznek a forrás létrehozójának szándékaival. A különböző források nyilvánvalóan nem azonos mértékű és minőségű betekintést nyújtanak a kora újkori ember életmódjába,¹¹⁹ a kulturális jelenségek vizsgálatát „az adott társadalom belső fogalmaival értelmező módszer”¹²⁰ alkalmazása mellett – mint azt a fentiekben többször is hangsúlyoztam – a különböző források ütköztetésével, s az így kialakuló metszetben tartom célravezetőnek.

Alighanem minden történeti forrásokkal dolgozó kutató fel tudja idézni első levéltári kutatásait és a téma iránti elköteleződésének élményét. 2010 óta – bizonyos megszakításokkal – folyamatosan végzett Tolna megyei terepmunkám kiegészítéseként még alapszakos hallgatóként 2012 őszén folytattam első ízben levéltári kutatásokat egy ELTE BTK Tudományos Ösztöndíj Pályázat keretében írott dolgozathoz, akkor nem történeti néprajzi vizsgálatot folytatva, hanem témám történeti előzményeit keresve.¹²¹ Jól emlékszem az – azóta Pécsi Egyházmegyei Levéltár néven egyesített – Pécsi Püspöki Levéltár és Pécsi Káptalani Levéltár közös (és ekkor még felújítatlan) kutatótermében töltött hideg őszi napra a Klimó-vár tornyában, s az ugyanekkor tett szekszárdi látogatásra és az azóta általam oly sokszor használt Apponyi-levéltár első szemlélésére. Emlékeimben él az első itt kézbe vett dokumentum (az 1740-es csibráki búcsúban történt verekedéssel kapcsolatos tanúkihallgatás)¹²² tapintása, minek köszönhetően e sorok papírra vetéséig átélhettem, hogy milyen az, amikor kutatói érdeklődésünk találkozik a téma iránti lelkesedésünkkel és a családfakutatás során szerzett tapasztalatainkkal. Esetemben ugyanis a lokális történeti néprajzi érdeklődést családi indíttatás is katalizálja,¹²³ mert anyai ági felmenőim többsége ekkor érkezett a különböző német fejedelemségekből, illetve Elzászból Tolna vármegyébe.

Munkámhoz elsősorban a Tolna Megyei Levéltárban¹²⁴ és a Pécsi Egyházmegyei Levéltárban végeztem kutatásokat. A szekszárdi Magyar Nemzeti

¹¹⁹ Báth D. 2005b: 20.

¹²⁰ Báth D. 2005c: 47.

¹²¹ *A Nagyboldogasszony napi virágszentelés egy magyarországi német településen, Diósberényben.* 2012. őszi félév, ELTE BTK.

¹²² MNL TML XIII. 1. III. e. 14. cs. 1749. 09. 02.

¹²³ Vö. Groot 2009: 73–77.

¹²⁴ Tolna megye, egyúttal a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltár hivatalos elnevezése az e kötet alapját szolgáló disszertáció benyújtásával egy időben, 2023. január 1-étől Tolna vármegyére, illetve Tolna Vármegyei Levéltárra változott. A dolgozat könyvvé for-

Levéltár Tolna Megyei Levéltárában őrzött források köréből a 17. század végi hiányos forrásadottságok áthidalására az egykori Tolna Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai közül a közgyűlési jegyzőkönyveket (*Protocolla congregationum*) használtam fel,¹²⁵ valamint Tolna vármegye adószedőjének iratai közül a *domestica* típusú összeírásokat.¹²⁶ Utóbbiak azon túl, hogy a visszafoglaló háborúk utáni Tolna vármegyéről is megfelelő képpel szolgálnak, lehetővé teszik a spontán és szervezett, belső és határokon átívelő magyar, rác,¹²⁷ német és szlovák migráció vizsgálatát. A vagyonösszeírások emellett a hézagosan fennmaradt uradalmi (házi adó) összeírások következtében nagy segítséget jelentettek a 18. századi jobbágyság földművelő és állattartó gyakorlatára vonatkozóan. Az ugyanitt őrzött, a Mercy-korszak iratanyagát is magában foglaló *Apponyi-család iratai (1324–1929)*¹²⁸ néven számontartott, 22,98 iratfolyóméter terjedelmű irategyüttes szinte minden típusú, a korszakra releváns elérhető dokumentumát felhasználtam kötetemhez. Az egykoron részletes pontossággal nyilvántartott¹²⁹ irattárat azonban családi osztozkodás során többször költöztették (a hógyszéki kiskastélyból a nagykastélyba), majd a háborús események alatt súlyos károkat szenvedett, míg végül 1948-ban került a Tolna Megyei Levéltár őrizetébe az úriszéki peranyag kivételével, amelyet 1940-től már örökletében őriztek a Vármegyházán (a Tolna Megyei Levéltár előző épületében).¹³⁰ A kutatási lehetőségek szempontjából az 1940-ben az Országos Levéltárba került birtokigazgatási, tíz iratfolyóméter terjedelmű (főként gazdálkodási természetű) irat 1945. évi háborús megsemmisülésének tényét¹³¹ csak súlyosbítja, hogy hógyszéki adatközlőim egyöntetű véleménye

málása során azonban továbbra is párhuzamosan alkalmazom a megye és vármegye elnevezéseket, megkönnyítve az olvasó számára a recens és történeti utalások értelmezését.

¹²⁵ MNL TML IV. 1. a.

¹²⁶ MNL TML IV. 5. a.

¹²⁷ Mivel a forrásokban olvasható népnév egyszerre jelöl szerb lakosságot, illetve „egy pontosan meg nem határozható (tágabb értelmű) csoportot”, könyvemben Máté Gábor összegző tanulmányának megfelelően következetesen a rác terminust használom. Máté 2023: 206.

¹²⁸ MNL TML XIII. 1. Repertóriumát Károly István 1985-ben befejezett rendezését folytatva önálló kötetben készítette el az MNL Tolna Megyei Levéltár főlevéltárosa, Cserna Anna: Cserna szerk. 2002.

¹²⁹ Vö. MNL TML XIII. 1. VIII. (további számozás nélkül, 180. doboz) Elenchus [...] pag. 1–6. 1768. 03. 12.

¹³⁰ Cserna 2002: 7.

¹³¹ Az 1191/1940 számon nyilvántartásba vett kötetes dokumentumokról és iratokról Bakács István 1972-ben már mint teljes egészében megsemmisült iratanyagról számol be: Bakács 1972: 77.

szerint a helyi kastélyban elszállásoltatott szovjet katonák a még ott lévő családi levéltári iratokat használták gyűjtősként 1944-ben. A peres iratok közül a birtokperek,¹³² határperek,¹³³ egyéb perek¹³⁴ és úriszéki perek,¹³⁵ valamint a vármegyei törvényszék polgári pereit egyaránt vizsgálatom tárgyát képezték. A jogbiztosító iratok sorából elsősorban a szerződések vizsgálata tűnt relevánsnak,¹³⁶ a gazdasági iratok közül pedig az összeírások,¹³⁷ urbáriumok¹³⁸ és inventáriumok¹³⁹ kutatása vezetett eredményre. Mivel a birtokigazgatási, elsősorban gazdálkodással kapcsolatos iratanyag a második világháborús bombázások áldozatául esett, a vonatkozó iratanyagot¹⁴⁰ – mint korábban említettem – a vármegyei vagyonösszeírásokkal kényszerültem kiegészíteni (lehetőség szerint összevetni). Emellett a Mercy család releváns iratanyagát is magában foglaló Apponyi-levéltárból hiányoznak a Botka¹⁴¹ és Sinzendorf család dokumentumai, ezeket a Magyar Országos Levéltár *Urbaria et conscriptiones* gyűjtemény vonatkozó irataival kíséreltem meg pótolni.¹⁴² Mária Terézia ugyanitt őrzött úrbéri tabelláinak adatsoraival¹⁴³ a gazdálkodási adatokat pontosíthattam.

Az említett vármegyei és az uradalmi forrásokat tehát elsősorban birtoklási-igazgatási, gazdálkodási, illetve bíraskodási kérdések feltárására használtam fel. A legtöbb vonatkozó forrásra érvényesíthetőnek tartom Szilágyi Miklós peres iratok kapcsán tett megállapítását, azt, hogy azok meglehetősen pragmatikus (bár természetesen kétségbevonható) elsődleges olvasatú adatai mel-

¹³² MNL TML XIII. I. III. b.

¹³³ MNL TML XIII. I. III. c.

¹³⁴ MNL TML XIII. I. III. d.

¹³⁵ MNL TML XIII. I. III. e.

¹³⁶ MNL TML XIII. I. IV. b.

¹³⁷ MNL TML XIII. I. V. b.

¹³⁸ MNL TML XIII. I. V. c.

¹³⁹ MNL TML XIII. I. V. d.

¹⁴⁰ Az iratok közül szerencsésen fennmaradt egy főként Berény – Csernyéd – Szakadát – Szárazd, illetve Apáti – Dömörkapu pusztá – Véménd határvizsgálatait magában foglaló kötet az Országos Széchényi Könyvtárban. A Mercy-adminisztrációra jellemző vaskos bőrkötésű kötet feltehetően Apponyi Sándor könyvgyűjteményével (és nem melleleg második Mercy gróf portréjával) került a lengyeli kastélyból a könyvtárba, amelyet egy 1952-es raktárrendezés után leltároztak be. Köszönöm szépen Tuček Viktor segítségét, aki felhívta a figyelmemet a kötetre. Lásd: OSZK K Fol. lat. 4174.

¹⁴¹ Csak a későbbi, Botka (Bottkay) és Bezerédi családok Mercyek elleni pereskedése útján kerültek be a középkori és hódoltság kori dokumentumok másolatai az uradalmi kancellária irattárába: MNL TML XIII. I. III. b. 88. cs. 1723–1737, 135. cs. 1773–1790.

¹⁴² MNL OL E 156.

¹⁴³ MNL OL C 59. IV. Com. Tolnensis, Conscriptiones et fassiones ad novem puncta.

lett a szöveganyagból kinyerhető további információk (például gabonásverem formája, ágy anyaga stb.) – melyeket Szilágyi „hitelesítő funkciójú »mellékes információk« laza halmazaként”¹⁴⁴ definiált –, marginálisak az aktuális konfliktus, azaz a vád tagadása, avagy igazolása szempontjából. Azonban mégsem léphetünk át megfontolás nélkül a nyilatkozó aspirációin (elhallgatás, bizonyítás, hazugság) vagy az írást létrehozó, a kérdéseket feltevő (alkalmasint a válaszokat lefordító) személy aktuális jelenén és személyes tudásán.¹⁴⁵ Miért ne lehettek volna a 18. századi adószedők korruptak? Nem fordulhatott-e elő, hogy nem kívántak kellemetlen kitérőt tenni Felsőnána rácokkal egyébként is gyéren lakott falucskájába Kéty és Högyész között? Közrejátszhatott-e a szimpátia egy úriszéki per ítélethozatala során? Valóban azt látták egy határjárás résztvevői, amit az utókorra hagyományoztak?¹⁴⁶ S e perek ismeretanyagát – amelyekben gyakorta évtizedekkel korábbi eseményekről faggatták a meglett rác embereket – mennyire befolyásolták az emlékezet egyszerű neuronális tulajdonságai?¹⁴⁷ A forrásokat mégiscsak emberek hozták létre, s emberek olvassák újra, ezért meglátásom szerint az újabb és újabb kontextusok bevonása teheti lehetővé egy relatíve objektív történeti-néprajzi valóságrekonstrukció sikeres megrajzolását.¹⁴⁸

Az általam ismert boszorkányperek anyagából egy kapcsolódik a kötetben vizsgált uradalomhoz, illetve plébániához. Az is pusztán lazább szálakkal, mivel egyik vádlottja néhány esztendeig varsádi lakos volt. 1757-ben az 58 esztendő, Albshausenből származó, eleinte Varsádon, majd Gyönkön lakó Maria Lisz (Ließ) azt javasolta Joannes Conradus (Johann Konrad) Klingenstein szomszédja vejének, az Udvariból Gyönkre költöző Andrész Pájernak (Andreas Bayer), hogy ingét vesse le és temesse az ágya alá a földpadlós szobában, amiért boszorkányság gyanújába keveredett. Noha egyesek azzal vádolták, hogy bűntársával sövénykaróból készült lovon nyargalt, ezzel szemben több tanú azt hangsúlyozta, hogy az átlagosnál jobban ért a vajnyeréshez, és úgy nyilatkoztak, hogy az nem bűbájoskodásának, hanem gondos marhatartásának köszönhető.¹⁴⁹

---

¹⁴⁴ Szilágyi M. 2008: 15.

¹⁴⁵ Rosaldo 1986; Ginzburg 2000: 149; Szilágyi M. 2008: 14–15, 2017: 55.

¹⁴⁶ Vö. Zemon-Davies 1987: 112.

¹⁴⁷ Assmann 2013: 36.

¹⁴⁸ Burke 2002: 177; Gurevics 2006: 212–215.

¹⁴⁹ Szilágyi M. 1987: 498–504.

A felhasznált római katolikus egyházi forrásokat kivétel nélkül a pécsi egyházmegye területén jegyezték le, s egyaránt a Pécsi Egyházmegyei Levéltár iratanyagának részét képezik. Az iratok sajátosságainak ismertetése a fent már kifejtettek ismétlése volna, hiszen jelen forrásokat is az elit kultúra képviselői hozták létre,¹⁵⁰ s természetesen egy vizitáció vagy egy historia domus különböző mértékben informatív történeti néprajzi tekintetben.¹⁵¹ Bevezetőmnek nem célja az egyházi források néprajzi forrásértékének igazolása, hiszen erre már kutatógenerációk sora mutatott rá,¹⁵² ráadásul a kora újkori népi vallásosság – s tágabb értelemben a népi kultúra története – szempontjából a hazai néprajzkutatás mintegy húsz esztendeje már az egyházi irányítás legalsó szintjén, a köznéptől karnyújtásnyira élő alsópapság által létrehozott források kiemelt fontosságát is hangsúlyozza.¹⁵³

Az egyházmegyei iratok köre – a plébánosok és püspökök későbbiekben kifejtett alsó szintű adminisztrációs hiányokat betöltő szerepéből adódóan – két nagyobb csoportra bontható. Ezek közül a vármegyei iratokkal szorosabb viszonyban állnak a háztartások szerinti lélekösszeírások,¹⁵⁴ illetve ugyancsak kizárólag egyházi forrásokra, keresztelési, esketési és temetési anyakönyvekre¹⁵⁵ alapozva volt lehetséges a lokális közösség(ek) demográfiai vizsgálata és a házassági kapcsolatrendszerre, valamint műrokonni viszonyokra irányuló társadalomnéprajzi kutatások elvégzése.

A vallásgyakorlás szempontjából informatívabb egyházi dokumentumok sorából a vizitációk,¹⁵⁶ püspöki körlevelek és azok protokollumai, schematizmusok, historia domusok vizsgálata volt terepmunkám során kivitelezhető, mivel a levéltárban a 18. századi personalia típusú iratok kutatása azok hiánya

¹⁵⁰ Bárth D. 2005c: 48–49.

¹⁵¹ Bárth D. 2005b: 20.

¹⁵² Válogatásként lásd: Vanyó 1941; Tomisa 1982, 1989, 1997, 1998; Galambos 1989; Paládi-Kovács 1991; Fazekas 1993b; Beke 1997; Bárth D. 2005c, 2008, 2021a; Varga Sz. 2006; Varga–Vértesi szerk. 2006; Máté 2011b; Csibi 2012; Gózszy 2013a, 2016, 2018b; Bárth J. 2019; Bednárík 2019, 2020a: 24–28, 2023: 193–210. stb.

¹⁵³ Bárth D. 2005c: 61.

¹⁵⁴ A plébánosok által készített és a püspökségre eljuttatott összeírásokat a PEL I. 1. c. 16. kötetben és a PEL I. 1. c. 18. kötetben gyűjtötték össze, melyek egységes oldalszámozást kaptak.

¹⁵⁵ PEL III. 1–248.

¹⁵⁶ PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 52. 1729; Conscriptio 1733 (szerk. és közread.: Gózszy Zoltán); Visitatio Canonica 1738–1742. (szerk. és közread.: Gózszy Zoltán – Varga Szabolcs); Visitationis Parochiarum 1753–1757. (szerk. és közread.: Gózszy Zoltán); 1783; PEL I. 1. c. tom. 16. pag. 45–55.

miatt nem lehetséges. Ezt többek között az a tény is indokolja, hogy a szakadati plébánia irattárát az 1990-es években először Diósberénybe költöztették, majd a plébánia önállóságának megszűnése után Hőgyészre. A kötetes dokumentumok (háztörténetek és protokollumok) szerencsés körülmények között fennmaradtak, azonban a szálas dokumentumok (például szerződések, levelezés) szinte teljes megsemmisülésével számolhatunk. Az 1788-ban önállósult diósberényi plébánia vonatkozó iratanyagában meghatározó lehetett a plébániaház második világháború utáni teljes lebontása és másik plébánia építése, míg Szakadátan a 19. században történt utolsó ízben ekkora átépítés. Az el nem szállított, esetleg padláson tárolt iratok sorsát megpecsételte, hogy a püspökség a szakadati plébániaházat eladta, a jelenlegi tulajdonos pedig mezőgazdasági gépek tárolására hasznosítja.

Az általam felhasznált egyházi források köréből kiemelném a Winkler Mihály által jegyzett *Protocollum Parochiae Szakadathiensis*¹⁵⁷ című historia domust, amelybe a plébános nem pusztán a körleveleket és levelezését másolta be, hanem részletes feljegyzéseket is tett plébániája történetéről és bőséges *pre-etnográfiai* igényű leírást hagyott hátra a lakosság életvitelére, valamint saját felvilágosító-racionalizáló tevékenységére vonatkozóan. Ahogy arra önálló tanulmányban is rámutattam, Winkler Mihály munkájában a Mercy–Apponyi-uradalom néhány egyéb plébániáján létrehozott 18. századi historia domushoz hasonlóan önálló csoportként tekintett a pasztorált falvak (köz-) népére. Az említett háztörténetek szerzőinek érdeklődése – Winkler plébánoshoz hasonlóan – a plébánia története és a javítandó morál köré szerveződött, megörökítésre érdemesnek ítélve a lakosság életmódját és bizonyos szokásait. A plébánosok rendszerint kikérdezték a falu lakosságát, s lehetőségeikhez mérten archívumi kutatásokat is folytattak.¹⁵⁸ Így tehát Winkler Mihály háztörténete mellett Henckelmann János hőgyészi,¹⁵⁹ Kelemen Tamás János závodi¹⁶⁰ és Nagy Ferenc mucsí¹⁶¹ historia domusa is alapvető forrásként szolgált kutatásaim során.

---

¹⁵⁷ PEL III. 123. szakadati plébánia, diversa.

¹⁵⁸ Ament-Kovács 2020: 233–242.

¹⁵⁹ MNL TML XIV. 57. 24. d. Protocollum Currentalium ab Anno 1760. A kötet jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltárában, Várnagy Antal hagyatékában található.

¹⁶⁰ PEL III. 148. div. Historia Parochiae Závod ab anno 1718.

¹⁶¹ PEL III. 087. div. Liber Annalium Parochiae Mutsiensis [...] ab Anno 1745.

AZ URADALOM

Földrajzi keretek

Könyvemben az *uradalom* terminust az egy család kezében lévő, nagy kiterjedésű, nem szükségszerűen egybefüggő terület definiálására használok, amely nem pusztán a falvakat, hanem a hozzájuk tartozó földeket, erdőket és legelőket, sőt bizonyos tekintetben azok lakosságát is magában foglalja. Az ily keretek között értelmezett uradalom földesura köré szerveződő tisztviselőkkel hatalmi struktúrát alkot, birtokosa kegyúri, igazgatási és bíraskodási jogkörrel egyaránt bír.¹

Az általam vizsgált Mercy-uradalom a 18. századi Tolna vármegye második legnagyobb uradalmaként a következő, napjainkban is Tolna megyében elhelyezkedő településeket foglalta magában: Aparhant,² Bátaapáti, Bonyhádvarasd, Diósberény, Dúzs, Felsőnána, Hőgyész, Izmény, Kalaznó, Keszőhidegkút, Kismányok, Kistormás, Kisvejke, Kölesd, Lengyel, Mucsfa, Mucsi, Nagyvejke, Pálfa, Sárszentlőrinc, Szakadát, Varsád, Závod. Látható tehát, hogy a birtok észak–déli irányban metszette ketté a vármegyét. Nyugatról a hatalmas kiterjedésű Esterházy-uradalom határolta, míg észak-északnyugati irányból a Styrum-Limburg-birtok. Délkeletről a Döry, illetve Döry és Monasterly családok uradalma. Északról Fejér vármegye, délről pedig a több településsel (Papd puszta, Lengyel, Mucsfa, Izmény, Kismányok, Apáti, Dömörkapu puszta) is szomszédos Baranya vármegye szegélyezte. Az uradalom sajátossága volt, hogy területén nem álltak várak vagy erődítmények.³ A Botka család birtokának központja – minden bizonnyal a kondomínium következtében – a később pusztává lett Rácegres volt, a Sinzendorffok megbízottai az akkoriban legnépesebb Aparról irányították azt, Mercy gróf pedig birtokba iktatása után földrajzi középpontját, Hőgyészt nevezte ki székhelyül.⁴ Az uradalmi adminisztráció a terület kedvező fekvése nyújtotta földrajzi lehetőségeket,⁵ a vízi útvonalakat és (főként a két mezővárosban, Hőgyészen és Kölesden) keresz-

¹ Aradi 2013: 249.

² Apar és Hant településeket 1940-ben egyesítették Aparhant néven. Ördög-Végh szerk. 1981: 334.

³ Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása: 356.

⁴ Brüstle 1879 (III.): 103–104; Simon–Keresztessy 2002: 313.

⁵ L. Gál 1988: 83.

teződő szárazföldi utakat rendszerint a lehetőségekhez mérten megfelelően kiaknázták.

„Délien tehát hegyek borítják, melyek Baranya határából nyúlnak át ide, főleg azon részen, ahol a Sárvízig érnek. Szekszárd városától ugyanis a somogyi határig széles területet foglal el az elég magas, sőt néhol meredek Merseti [Mecsek]. Sűrű és magas tölgyerdők borítják itt-ott részint kellemes domb-sorokban, részint a síkság kies ligeteiben végződik, sok helyen patakokkal átszelve, amelyek bőven öntözik a vidéket. A berkek között előnyös szállás kínálkozik a telepéseknek, akik most ide özönlenek Németországból [a Német-római Birodalomból]. A folyók és erdők szépségein kívül gyümölcs termelésére és mindenféle veteményre is igen alkalmas a tolnai tájék. Hasonlíthatatlanul kellemes látványt nyújtanak azután a ligetek, melyeket tarlott mezők és dombok választanak szét úgy, hogy méltán hasonlítható össze ennek a megyének a fekvése Magyarország azon megyéivel, amelyeknek híre nem utolsó a maguk nemében.”⁶

Földrajzi tekintetben⁷ a Koppány, Kapos és Sárvíz folyók mellett a mai Mezőföld déli csücske, illetve a Tolnai-hegyhát és a Völgyesség északi szakasza határozta meg az uradalom felszínét. Ennélfogva az északabbra fekvő Pálfa, Egres pusztá, Csetény pusztá és Szentlőrinc települések fekvése kevésbé hegyes vagy erdőkben bővelkedő. A fenti falvaktól délre fekvő Kölesd választja el az uradalom északi szakaszát annak középső és déli területétől. Kölesdre még Bél Mátyás leírása idején jellemzőek voltak a terjengős állóvizek és áthatolhatatlan mocsarak, de már területére nyúltak hegyek és erdőségek.⁸ A kissé nyugatabbra szigetszerűen elhelyezkedő Hidegkút már a középső birtoktesthez sorolandó, mivel Csernyéd pusztához, Csicsó pusztához, Hőgyészhez (beleértve az egykori Csefőt), Berényhez, Rekettye pusztához, Szakadáthoz, Kalaznóhoz, Varsádhoz, Kistormáshoz, Felsőnánához és Nagytormás pusztához hasonlóan területét a magasabb fekvés, illetve az újkori irtásokkal tagolt kiterjedt erdőségek jellemezték. Az említett Kölesdet a Sárvíz, Dúzszt pedig a Kapos jóvol-

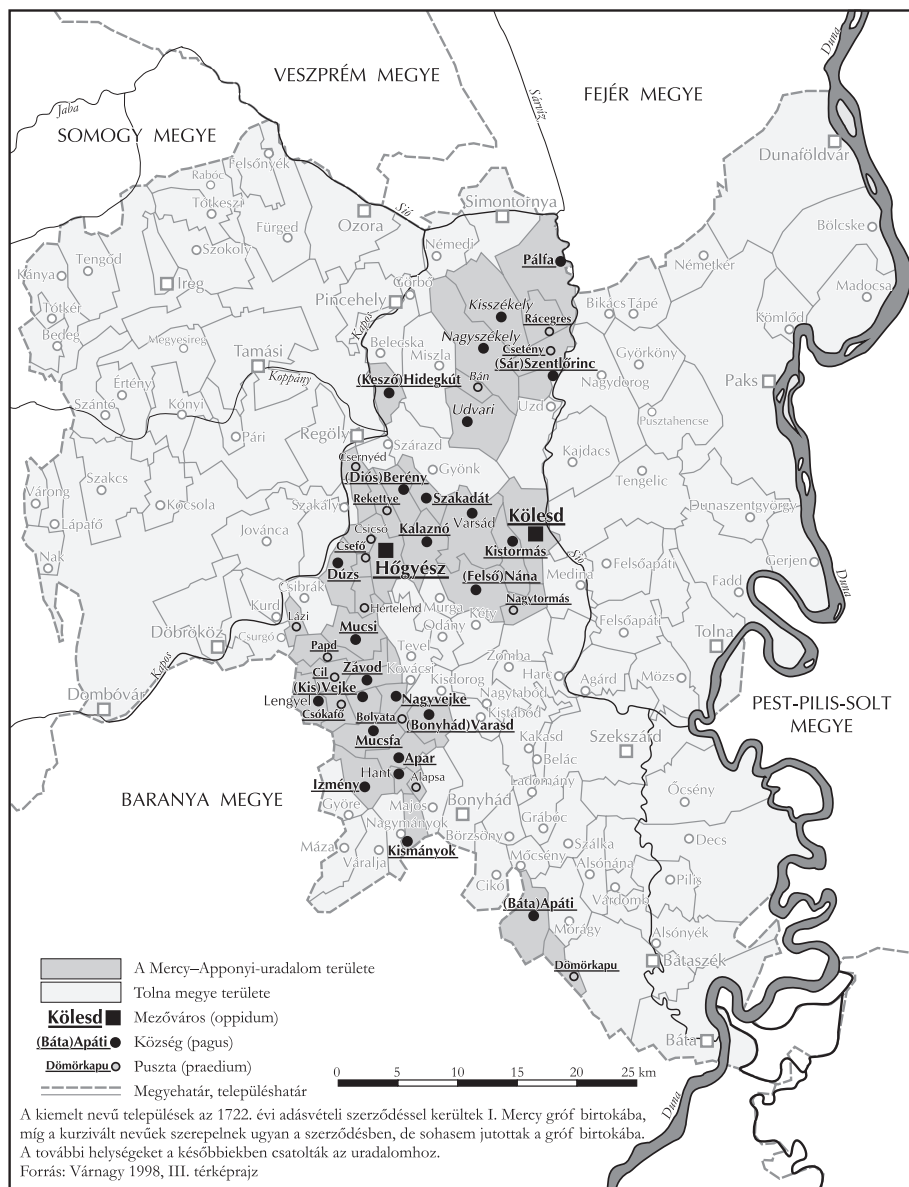
---

⁶ Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása: 332–333. Ford. Kun Lajos.

⁷ A kötetben az uradalmi ingatlanok és jobbágyi kötelezettségek, illetve a köznépi földművelés és állattartás, valamint a jobbágytelken felüli természeti haszonvételek kapcsán folyamatos reflexiókat fogalmazok meg a természetföldrajzi környezetre vonatkozóan, ezért az alábbi leírás pusztán előzetes iránymutatás célját szolgálja.

⁸ Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása: 333–334.

1. térkép. A Mercy–Apponyi-uradalom falvai és pusztái a késő középkori településrendszer emlékeként

tából a többi településhez mérten aktívabb vízhasználat jellemezte, bár utóbbi esetben a folyót sokkal kevésbé közlekedésre, vagy hal- és nádhasználatra hasznosították, inkább az uradalmi töltésen álló vízimalommal igyekeztek erőforrásait kiaknázni. Legtermékenyebbnek a 18. század elején Bél Mátyás az uradalom középső szakaszán elhelyezkedő települések földjét tartotta, de a teljes birtoktest vonatkozó erőforrásait is alapvetően pozitívan értékelte.⁹ Az összefüggő erdőségek (elsősorban tölgyes erdők) biztosította erdei hasznvételek domináltak a kissé délebbre fekvő Mucsi és Závod, illetve közeli pusztáik, Hertelend, Papd és Cil (Csél) területén. Ugyancsak e körbe sorolandó Csókafő puszta, Lengyel, Kisvejke, Nagyvejke és Bolyata puszta, valamint Varasd, Mucsfa, Apar, Hant, Izmény, Kismányok települések és Alapsa puszta. Az említetteknel délkeletebbre, Baranya megye határán fekszik az uradalom legdélebbi települése, a később üvegputát is kiszolgáló Apáti és a szomszédos Dömörkapu puszta, amelyet már magasabb hegyvonulatok nyúlványai tagoltak.

Uradalomszervezés és birtoklástörténet

A Rácság és Baranyaság-beli Botka-javak: az uradalmi struktúra kialakulása a török korban

Várnagy Antal *Hőgyész* című falu-monográfiájában hívja fel a figyelmet arra, hogy az uradalom 18. századi formájának kialakulása a hódoltság idejére tehető, amikor a falvak jelentős hányada a Botka (Bottka) család kezére került.¹⁰ A mohácsi csatavesztést (1526) követően a középkori magyar királyság területe kettő, majd három részre szakadt.¹¹ A *világbirodalom végvidékei*¹² az oszmánok gyors berendezkedésnek láttak neki és 1550-ig 11 szandzsákot alakítottak ki, s már 1545–1546 során elkészültek az első oszmán, egy évtizeddel később

---

⁹ Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása: 335, 350–356.

¹⁰ Várnagy 1990a (I.): 150.

¹¹ Szakály 1969: 20, 1981: 33; Sinkovics 1985: 149–200; R. Várkonyi 1999: 14–15; Pálffy 2010: 50–74.

¹² A hódoltság mint határvidék sajátossága, hogy területén a birodalom belső viszonyainál jelentősen nagyobb arányú, ám csökkenő létszámú katona jelenlétével számolhatunk (Simontornya: 1545: 162 fő, 1558–1580: 47–67 fő; Tamási: 1552-ben 52, 1565-ben 46 zsold-tímáros várvédő). Dávid 1982: 84–85; Hegyi K. 1976, 1995: 7, 89–92.

pedig az első magyar adóösszeírások.¹³ Szigetvár eleste (1566) megpecsételte a kisbirtokos nemesség sorsát Tolna és Baranya vármegyékben. Az elmenekült családok mellett a Morvayak kivételével nem maradtak bizonyítható fiági örökösei a régió kismemesi családjainak, a Kalaznyayaknak, a Csefőyeknek, a Szakadátyaknak, vagy a Berencsyeknek. Helyükbe új, katonáskodó nemések léptek, például a Botkák, Bezerédyek, Székelyek.

A 16. század második harmadában Thury György kanizsai kapitány megszerezte Parasztszékelyt (Kisszékelyt), Püspökszékelyt (Nagyszékelyt), Alegrest, Csetényt, Szentlőrincet, Kölesdet és még néhány környékbeli helységet. Halála után Salm generális Huszár Péternek, az akkori veszprémi kapitánynak és Huszár Mátyásnak, valamint a veszprémi hajdúvajdának, Fekete Máténak adta e falvak birtokjogát I. Rudolf király hozzájárulásával.¹⁴ A három tulajdonos közül Huszár Péter maradt a birtok egyedüli ura, aki az ekkoriban egyre fontosabb katonai pozíciókat betöltő Botka Jánoshoz adta lányát, Katalint, hozományként az említett falvakkal, a *Botka-javak* alapjával. Fiuk, (id.) Botka Ferenc 1680 körül hunyt el,¹⁵ a birtokot három fiára hagyta, akik fölosztották azt. János és Ferenc megosztva kapta az úgynevezett *Rácság és Baranyaság*-beli¹⁶ birtokot, ám László hamarosan bekövetkező halála után, 1683-ban a két életben maradt testvér újfent osztozkodni kényszerült. Rövidesen Botka János is elhunyt, ezért a birtok 1685-ben ismét egy kézben, az életben maradt (ifj.) Botka Ferenc tulajdonában összpontosult, aki tovább gyarapította azt; feleségül vette a veszprémi főkapitány, Babocsay Ferenc leányát, Magdolnát, Pápa főterén pedig reprezentatív, emeletes lakóházat építtetett.¹⁷

Az általam vizsgált régió jellemzője, hogy területén a lakosság pusztulása a hódoltsági viszonyok között igen alacsony volt.¹⁸ A 16. század 60-as éveire

¹³ A korszak falusi népességére vonatkozóan elsősorban a törökök által létrehozott adózással kapcsolatos adminisztratív dokumentumok szolgálnak információval. A források sajátossága, hogy a 17. századból jelentősen kevesebb dokumentummal rendelkezünk, mint a 16. századból, amely az általam vizsgált régióra különösen is igaz. Szakály 1981: 45; Dávid 1982: 9–10, 15–17, 2006: 57–70; Hegyi K. 1995: 7–10, 39; R. Várkonyi 1999: 15–16.

¹⁴ Takáts S. 1914: 549; Szakály 1981: 65. Vö. Szvitek 2008: 105–110.

¹⁵ Feltehetően 1609-ben született, ugyanis a Wesselényi-összeesküvéssel (Zrínyi Péter – Frangepán Ferenc – Nádasdy Ferenc ügye) kapcsolatos 1671-es tanúkihallgatása alkalmával vallomását nem, de életkorát (kb. 62 év) feljegyezték: Ráth 1863: 321.

¹⁶ MNL TML XIII. 1. III. b. 135. cs. Nos Comes Paulus Esterhasy de Galanta [...], fol. 5v. 1683. 04. 04.

¹⁷ Nagy I. 1858 (IV.): 217; Haris 1988: 143–144; Várnagy 1990a (I.): 150–154; Oross 2013: 199.

¹⁸ Dávid 1982: 66–67. Vö. Hegyi K. 1995: 47–49.

datálható legkedvezőbb életkörülményeket követően az 1580-as évekig növekedett a népesség a régióban. Ugyanakkor a tizenöt éves háború, a 17. századi közállapotok és a visszafoglaló háború változtattak visszafordíthatatlanul a vidék arculatán a magyar etnikum megbomlását és 45–50 százalékos pusztasodást eredményezve.¹⁹ A fokozatosan elszórványosodó területen megkezdődő délszláv bevándorlásnak és tudatos oszmán telepítéspolitikának köszönhetően a terület valódi elrácosodása csak a 17. század elejére történt meg. Az általam vizsgált uradalom szomszédságában a defterek először 1581-ben említik a rácokat Regöly településen.²⁰ A három dunántúli szandzsákban a török források szétválasztják az őslakos magyarokat és a rácokat (*iflákokat*, *eflákokat*).²¹ A koppányi szandzsákban számuk 500 adózó egység volt, a magyaroké 800, a szekszárdiban 200, a magyaroké 350. A simontornyai szandzsákban lélekszámuk kétségkívül meghaladta a magyarokét, ugyanis az összeírók 300 eflak adózó egységet rögzítettek, és csupán 260 magyart.²² Nagyszámú rác lakossággal számolhatunk továbbá ekkoriban az uradalom közvetlen környezetében Almáson, Aparon, Csernyéden, Dombóváron, Döbröközön, Győren, Kisvejkén, Lengyelen, Mucsiban, Ozorán, Szakadáton, Tamásiban és Závodon. Azonban a felsoroltak mellett feltehetően a legtöbb romba nem döntött középkori faluba beköltözhetnek hosszabb-rövidebb, az összeírók által nem, vagy kevéssé dokumentált időtartamra.²³ Noha falvaik a középkori struktúra körvonalait töltötték ki (olykor annak határai között többször arrébb is költöztek), életmódjuk, építészetük jelentősen különbözött a magyarokétól és az általuk nagymértékben adaptált török kulturális javaktól. A 17. század végére már a Dunántúlon a rác népesség érezte erős életmódbeli hatását is, a kapásnövények elterjesztésében, a méhészet tekintetében, valamint az állattartás vonatkozásában.²⁴

---

¹⁹ A középkori településrendszer felbomlásáról lásd: Dávid 1982: 20, 61–66, 112; Szakály 1981: 406–410, 1997: 155. Az összeköltözésről lásd: Máté 2017a: 306; a pusztasodás folyamatáról: Máté 2019: 28–29.

²⁰ Hegedűs 1979: 5.

²¹ Az *eflák/iflák* és *rác* megnevezéseket árnyalja: Mészáros 1976: 221–222.

²² Hegyi Klára beszámolója szerint azonban e számadatokból nem lehetséges családszámokra vonatkozó következtetéseket levonni, ugyanis az összeírás adózó egységei az *aváriz-háne* korai alkalmazása miatt nagyobb adózó egységek szerint készültek. Hegyi K. 1995: 191–196, 201–202. Vö. Szakály 1981: 181–183.

²³ Hegyi K. 1995: 103; Máté 2017a: 302–305.

²⁴ Holub 1974: 24–28; Szilágyi M. 1983: 49–53; Máté 2017a: 303–307; 2018: 374–377, 380–383.

Szakály Ferenc hívja fel a figyelmet arra, hogy a 16–17. századra a hódolt-sági területeken nem a megszokott hatalmi struktúra érvényesült, hanem egyfajta *hadgazdálkodás*.²⁵ A Botkák Tolna vármegyei falvai közül a kisebbek a 17. század második felére öt forintot, a nagyobbak valamelyest többet, a legnagyobb falu, Nagyszékely pedig ekkor 18 forint cenzust fizetett, uradalmukból ekkoriban összesen 230–240 forint értékű jövedelmet tudtak behajtani. Bár nem ismert a *sessió*nkénti összeg,²⁶ az uradalomban Várnagy Antal számításai szerint 110–220 jobbágytelekkel számolhatunk. A Botka család számára fizetendő javakról egy 1683-as és egy 1685-ös urbárium is ismert, ezenfelül pedig egy 1689-es vármegyei összeírás, amely összehasonlítja a települések magyar és török földesúrnak beszolgáltatandó javait. Az 1685. május 17-i urbárium 37 helységet sorol fel, és a következőképpen fogalmaz:

„[...] Högyes 5 forént, 2 pár csizma 2 pár paputs kapcástul, 1 ártány, 1 szivatós száraz hal. [...] Nana 16 tallér, 1 perzsa szőnyeg, 4 pár csizma, 2 pár papucs kapcástól, 2 ártány, 2 szivatós száraz hal. Szakadat 8 Ft, 2 pár csizma, 1 papucs kapcástól, 1 ártány, 1 szivatós száraz hal. Závod 1 pár bélelt csizma, 1 pár papucs kapcástól, 1 aranyos keszkenő, 1 ártány, 1 szivatós száraz hal [...]”.²⁷

A régió lakossága és a törökök közötti kulturális adaptációs folyamatokra tanulmányok sora mutatott rá.²⁸ A hétköznapiakban is körvonalazódott tehát a *másik hódoltság* képe, amelyben a régió keresztény alattvalói nem a gyakorlata nehézkesen működő vármegyékhez, hanem a török hatóságokhoz, az elsősorban iszlamizált délszláv hivatalnokokhoz fordultak problémáikkal.²⁹

²⁵ Szakály 1981: 41–59, 479, 1994: 7.

²⁶ Szakály Ferenc kutatásai szerint a korszakban két forint volt a telkenkénti bevett összeg, melytől elsősorban magasabb irányba tértek el a földesurak és/vagy az adószedők. Ez alól azonban mutatkoznak kivételek is, például az uradalomhoz tartozó Apar 1558-ban 31 telekre 42 forintot, 1559-ben 47 forintot fizetett. Szakály 1981: 68.

²⁷ Idézi: Várnagy 1990a (I.): 155. A sózással és szárítással (esetlegesen füstöléssel) tartósított halételek ajándékozásáról lásd: Andrásfalvy 1965: 15.

²⁸ Lásd: Hofer 1993; Ács–Székely szerk. 2012.

²⁹ Molnár 2003: 112.

*Elnéptelenedés, spontán migráció,
korai szervezett impopuláció a Sinzendorf-uradalomban*

Az I. Lipót császár és magyar király nevével fémjelzett, 1683 óta tartó török elleni háború eredményeként 1686-ra Buda és a Mohács előtti Magyarország területének jelentős hányada felszabadult. Az 1687–1688-as pozsonyi országgyűlés legszembetűnőbb eseményeként pedig 1687. december 9-én magyar királlyá koronázták József főherceget, mellyel véget ért a császári udvar és a magyar rendek hosszú vitája, ugyanis utóbbiak ünnepélyesen elismerték a Habsburg-ház ausztriai és spanyol ágára vonatkozóan a fiúági örökösödést, illetve elfogadták az Aranybulla 31. törvénycikkelyének (ellenállási záradékának) eltörlését.³⁰ Az uralkodó a *ius armorumból* (fegyverjogból) eredően kizárólagos jogot formált a töröktől visszafoglalt területekre, amelynek igazgatására a bécsi Udvari Kamara 1688. december 9-én létrehozta a *Neoacquistica Commissiót* (Újszerzeményi Bizottságot). A volt birtokos családok csak a tulajdonjog írásbeli igazolása és fegyverválság (azaz a birtok értékének egytizede) megfizetése után kaphatták vissza javaikat.³¹ Mivel iratok hiányában tulajdonuk igazolására számos nemesi családnak nem nyílt módja, más nemzetségek öröklése pedig rendezetlen volt, illetve az udvar pártolta a nagy uradalmak létrejöttét, a visszafoglaló háborúban szolgáló katonatisztek és az udvari emberek a nem igazolt tulajdonokból földterületekhez juthattak, s nem ritkán a hadiszállítók vagy udvari főhivatalnokok is ilyen birtokokra válthatták a kincstárral szembeni követeléseiket.³²

Három évvel a felszabadító háború előtt, az 1683. évi urbáriumban a Botkajavak Tolna vármegyei helységei közül 36 volt lakott (21 falu és 15 puszt), viszont a felszabadító háborúk után szinte valamennyi elnéptelenedett, a város támogatására igyekvő tatár lovasokkal erősített csapat fosztogatva vonult át a Bonyhád és Szekszárd közötti dombvidék településein, ám a hamarosan ellenkező irányból érkező felmentő sereg tevékenysége sem kecsegtette túl sok jóval az itt lakókat.³³ 1688-ban Simontornya és Ozora (illetve a hozzá tartozó-

---

³⁰ Varga J. 1992: 3. Vö. Galavics 2004: 70–72; G. Etényi 2012.

³¹ Mihályi 2016: 1225–1226.

³² Ekkor szerzett, vásárolt nagyobb birtokegyütttest Esterházy Pál herceg, Batthyány II. Ádám, Savoyai Jenő, Claudius Mercy, Áneas Caprara, a Veterani és Styrum-Limburg grófok, valamint az Apponyi, Döry és Széchenyi családok. H. Balázs É. 1987: 113–126; Gates-Coon 1994: 58; Petritsch 2010: 47–48; Seewann 2015: 122; Mihályi 2016: 1222–1234.

³³ Szita szerk. 1989; Szita–Seewann 1997; Hábel 2007. Több, az uradalom területére vonatkozó tanúvallomást is közöl Máté Gábor, amelyekből Bán, Dúzs, Kisvejke, Nagyvejke,

ként definiált községek) leírása alkalmával Berény, Csefő, Hőgyész, Kalaznó, Kistormás, Kölesd, Nagytormás, Pél, Szakadát – jövődöbéli – községek és puszták elhagyatott (*desolatus*) jelzővel szerepelnek, s a két lakott falu egyike, Kisszékely hét adófizetővel rendelkezett (a portákon összesen csak öt ökröt és öt lovat írtak össze), Nagyszékely lakosságáról pedig nem tudósított Nagy László György összeíró.³⁴ 1689-re Mucsiban 26-ból csupán hat, Nagyszékelyen 30-ból ugyancsak hat, Pálfán 40-ből mindössze nyolc család maradt helyben.³⁵ Ugyanebben az évben kérdezték ki az uradalom lakosait a török időben fizetett terheikről, járandóságairól. Az összeíróknak ekkor csak Mucsi, Závod és Pálfa lakosait volt lehetősége megszólaltatni.³⁶ 1695-re, az első vármegyei összeírás idejére már csupán Mucsinak, Závodnak, Kisszékelynek és Nagyszékelynek volt lakója,³⁷ s 1696. szeptember 5-re datált összeírásában Losonczy János és Szőke Mihály is csak ezen falvakat említi.³⁸ I. Lipót császár és magyar király 1696. október 28-án a pozsonyi országos tanácskozáson megbízta herceg Esterházy Pál nádort, hogy a hadsereg téli élelmezésére kivetett adó teljes összegét vármegyék szerint ossza el. Tolna vármegyét 400 porció fizetésére kötelezték, amely pénzösszegben 23.000 forintot jelentett. Ekkorra már az uradalomból mindössze Mucsit és Závodot kötelezték befizetésre.³⁹ Szintén egy uralkodói rendelet vármegyei ratifikálásának köszönhetően tudjuk, hogy az 1698. december 15–16. között tartott gyűlés idejére Závod, Mucsi falvak mellett már az uradalom területén Aparnak és Mucsilak pusztának (*Muczilak Puszta*) is volt lakója.⁴⁰ Aparra tehát jó eséllyel 1696 és 1698 között érkezhetek (vissza?) a rácok, az 1696-os vármegyei összeírás során a település lakossá-

Pél településekről való lopásról, fosztogatásról és az ott lakókkal való kegyetlenkedésről értesülünk. Közli: Máté 2017b: 407, 414, 428, 431.

³⁴ MNL OL E 156. a. Fasc. 046. No. 065. pag. 24, 26. 1688. 01. 31.

³⁵ Hegedüs 1979: 54–55; Várnagy 1998 (II.): 155.

³⁶ E forrásból derül ki, hogy Mucsi lakosai a török időben keresztény földesúrnak készpénzzel, hízott sertéssel, borszálas szandállal, a török földesúrnak pedig a sertésen kívül mindenből tizeddel és tűzifával tartoztak. A závodiak a keresztény földesúrnak karmazsin csizmát, borszálas szandált és arannyal, ezüsttel díszített kendőt fizettek, míg a pálfaiak a keresztény földesúrnak szőnyeget, karmazsin csizmát, szandált voltak kötelesek kapcákkal beszolgáltatni. MNL OL E 156. a. Fasc. 046. No. 066. pag. 7–9 (6–8). 1690. 09. 30.

³⁷ MNL TML IV. 5. a. Ö. 261. fol. 5, 23–24. 1696.

³⁸ MNL TML XIII. 1. III. b. 24. 135. cs. Extractus ex generali regni [...], fol. 1r–2v. 1696. 09. 05.

³⁹ MNL TML IV. 1. a. tom. I. pag. 3. 1696. 12. 13. Regesztáját közli: Várady 1992: 7. 19–20. sz.

⁴⁰ MNL TML IV. 1. a. tom. I. pag. 19–20, 25–26. 1698. 12. 15–16. Regesztáját közli: Várady 1992: 8. 7. sz., 11. 19. sz.

gát még nem írták össze.⁴¹ Ennek némileg ellentmond egy 1698-as összeírás, amely a Botka-uradalomban egyáltalán nem említ lakosokat. Elhagyatott (*desertus*) jelzővel a következő falvakat sorolja fel: Apar, Nána, Papd, Varasd és Závod. Az összeíró ugyancsak e jelzővel írja össze Botka Ferenc tulajdonaként Csurgó és Lázi pusztákat, amelyek minden bizonnyal nem képezték az uradalom részét.⁴² Egy év múlva, amikor császári ökröket hajtottak át a területen, melyeket Tengelic környékén legeltettek, az őrzésükre kirendelt jobbágyok száma továbbra sem tudósít a lakott területek körének bővüléséről.⁴³

A századforduló évében elhunyt ifj. Botka Ferenc. Özvegye, Babocsay Magdolna pedig szűkös anyagi helyzete miatt még ugyanebben az évben arra kényszerült, hogy megváljon Tolna vármegyei birtokaitól.⁴⁴ 1700. április 17-én, a győri káptalan előtt özvegy Botka Ferencné maga és családja nevében 10.850 forint értékben eladta a birtokot Johann Weichard Michael Wenzeslaus Sinzendorf grófnak, aki a Német-római Birodalom kincstárnoka és fősolymázmestere volt (noha magyar honosságát csak a folyó hónap 29-én kapta meg). Ezen összegben felül Sinzendorf még a Pálfa malom fejében 1350 forintot, tehát összesen 11.750 forintot fizetett Botkának.⁴⁵ A birtokba iktatás Alegres pusztán történt, az itt legújabban épített kúriában. Ugyanezen alkalommal a két fennmaradó pusztájukat is eladták, Varsádot Székely Istvánnak 200 forintért, és Pélt Johann Haulndtnak 300 forintért.⁴⁶ A budai prépost ugyan kétszer is tiltakozott a *Neoacquisitica Commissión*ál amiatt, hogy özvegy Botkáné elfoglalta, sőt eladta a prépostsághoz tartozó helységeket és pusztákat, ám igénye süket fülekre talált.⁴⁷

Még az oly alapos Várnagy Antal is csupán röviden nyilatkozik a Sinzendorfi birtokigazgatásáról, megemlíti ugyan telepítési tervüket, de ezután azonnal a birtok eladására tér át.⁴⁸ Ugyan 1700 és 1722 között nem kezdték

⁴¹ MNL TML IV. 5. a. Ö. 261. 1696.

⁴² MNL OL E 156. a. Fasc. 037. No. 054. pag. 8. 1698. 09. 28.

⁴³ MNL TML IV. 1. a. tom. I. pag. 36. 1699. 05. 19–22. Regesztáját közli: Várady 1992: 18. 87. sz.

⁴⁴ Azonban hamarosan a többi Botka-birtok is hasonló sorsra jutott, mivel kihalt a család férfiága. Ferenc fia, Ádám, Rákóczi híve volt, amiért sógorával, Bezerédy Imrével hűtlenségi gyanúba keveredett, és Sárospatakon 1708-ban kivégezték. Ezt követően kerültek a fennmaradó birtokok a Döry és a Nádasdy család birtokába. Thaly 1901; Várnagy 1990a (I.): 159.

⁴⁵ A pálfalvi malom eladása nem szerepel minden feldolgozásban, azonban az adásvételt megerősíti egy 1739-es dokumentum: MNL OL E 156. a. Fasc. 174. No. 007. 1739.

⁴⁶ Nagy I. 1858 (IV.): 218.

⁴⁷ Várnagy 1990a (I.): 158–160.

⁴⁸ Várnagy 1990a (I.): 160–161.

meg birtokuk átfogó betelepítését, birtokkormányzatuk nem nevezhető sem eseménytelennek, sem eredménytelennek. Munkám jelen szakaszában az uradalom történetének ez idáig legkevésbé feltárt vagy akár tévesen dokumentált⁴⁹ korszakát szeretném bemutatni, amelyet az újjáépítéshez szükséges alapok elhelyezésének időszakaként jellemezhetnék. Noha a családi irattár nem sok dokumentumot őriz a néhány lakott településre vonatkozóan, egyes vármegyei iratok segítségével lehetséges az uradalomszervezési folyamat rekonstrukciója.

Mint említettem, a Botka család igazgatása alatt is bevett gyakorlat volt, hogy dél-magyarországi birtokaikat teljhatalmú intézőik, megbízottaik irányították. Ez a Sinzendorf-birtokigazgatásra is jellemző volt,⁵⁰ mivel a családtagok döntően nem is tartózkodtak magyar földön, sőt az eddigi kutatás szerint jó eséllyel sohasem lépték át birtokuk határát.⁵¹ Az 1710-es évekre minden bizonnyal már több intéző is tevékenykedett az uradalomban, mert a vármegyeegyűléseken felváltva szerepel Andreas Némethy⁵² és Georgius Wollfarth neve provizorként.⁵³ A kettőjük közötti munkamegosztás területi

⁴⁹ Például Szilágyi Mihály írásában több ponton is: Szilágyi M. 1983: 35, 64.

⁵⁰ A Sinzendorf család tagjai 1700–1701-ben Joannes Haunoldt (1700. 05. 17., 1700. 06. 22., 1700. 10. 26., 1701. 01. 05., 1701. 01. 27., 1701. 02. 17., 1701. 02. 28., 1701. 03. 15.), 1701 második felében Franciscus Merczet (1701. 05. 10: 333, 1701. 05. 29., 1701. 07. 05., 1701. 09. 20.) küldték el maguk helyett a vármegyéhez. Ezután vegyesen jelenik meg a jegyzőkönyvekben Ladislaus Reviczky (1702. 01. 10.), Christianus Ferdinand Feil de Pheilenheimb (1702. 07. 04., 1702. 08. 19., 1702. 10. 19.), Melichor Kubinyi (1702. 07. 29.) és Franciscus Horváth (1703. 02. 26.) neve képviselőként. MNL TML IV. 1. a. tom. I. Regesztáiról lásd: Várady 1992.

⁵¹ Itt érdemes megemlíteni, hogy az 1748-as és 1752-es határperek idős rác tanúi úgy emlékeztek, hogy egy korábbi határvizsgálat alkalmával előző földesuruk, Sinzendorf gróf is jelen volt. Ugyanakkor valószínűbb, hogy a szemlén megbízottja, intézője vett részt. Példaként lásd: MNL TML XIII. 1. III. c. 192. cs. fol. 5v. 1748. 06. 30. (7. tanúvallomás); 196. cs. fol. 6v–7v. 1752. 07. 21. (4–5. tanúvallomás).

⁵² TML IV. 1. a. tom. II. pag. 39. 1714. 08. 29–30. Regesztáját közli: Link 2004: 33. 108. sz.; pag. 47. 1714. 09. 27. Regesztáját közli: Link 2004: 38–39. 119. sz.; pag. 59. 1714. 11. 10. Regesztáját közli: Link 2004: 47. 156. sz.; pag. 63. 1714. 12. 21. Regesztáját közli: Link 2004: 49. 167. sz.; pag. 78. 1715. 04. 30. Regesztáját közli: Link 2004: 56. 199. sz.

⁵³ TML IV. 1. a. tom. II. pag. 75. 1715. 04. 28. Regesztáját közli: Link 2004: 54. 186. sz.; pag. 121. 1716. 05. 03. Regesztáját közli: Link 2004: 80. 322. sz.; pag. 128. 1716. 06. 24. Regesztáját közli: Link 2004: 86. 353. sz.; pag. 132. 1716. 08. 13. Regesztáját közli: Link 2004: 88–89. 366. sz.; pag. 165. 1717. 01. 18–19. Regesztáját közli: Link 2004: 109. 455. sz.; pag. 205. 1717. 06. 23. Regesztáját közli: Link 2004: 132. 533. sz.; pag. 210. 1717. 07. 20. Regesztáját közli: Link 2004: 135–136. 548. sz. Egy 1715-ös tanúvallomásban mintegy 40 évesként hivatkoznak rá: MNL OL E 156. a. Fasc. 067. No. 037. pag. 6–7. 1705. 05. 22.

lehetett, ugyanis Némethy az 1715. április 30-i, szekszárdi vármegyei közgyűlésen mint apari provizor szerepel.⁵⁴ Ezen adatot megerősíti Militicz Szávó mintegy 57 esztendőös kozári lakos 1752-es vallomása, aki egy régi télen Berény, Csernyéd és Hőgyész határában „sörtésmarhákat” őrzött, s az apari provizor számolt be neki a helységek határáról.⁵⁵ A Sinzendorf-korszak végén Johann Willt képviselte a gyűléseken a családot, de szolgálati helyéről jelenleg nem rendelkezem információval.⁵⁶ E korszak végére azonban egyre kevésbé volt jellemző a család követ általi részvétele a gyűléseken (mely tendencia egyébként nem volt egyedi).⁵⁷

Kétségtelenül frissen szerzett birtokaik megismerése céljából rendelték meg Sinzendorfék az 1701. április 7-i keltezésű felmérést, amely a hajdani Botka-birtokokat írja össze. Itt jegyezném meg, hogy a MOL *Botkay* (Botka) Ferenc nevét *Botskay*ként azonosította, feltehetően ez okból eddig nem is keltette fel a kutatók figyelmét. A hétoldalas, német nyelvű (Kurrentschrift) és latin betűs fogalmazványt Johann Adam Than számvevő és Johann Ludwig Koller expeditor készítette, ők ekkor a birtok értékét 13.881 forintra becsülték. Az uradalomban csak három faluban találtak lakosságot, Aparon, Mucsiban és Závodon, a többi helység vagy lakatlan, vagy gyéren lakott pusztaság volt. Ár-érték arányban a 15 pusztá együtt 6000 forintot ért, a másik 13 pedig 3900 forintra becsültetett, mely drasztikusan elmarad a három lakott falu önmagában 1000, 1500 forint körüli értékétől.⁵⁸ Egy 1701. február 17-i forrás szintén megerősíti, hogy az uradalomban mindössze az előbb felsorolt három település volt lakott, ugyanis az ekkor megrendezett vármegyei részgyűlésen arról tárgyaltak, hogy amennyiben a vármegyén átvonuló Veczer-század nem egye-

⁵⁴ TML IV. 1. a. tom. II. pag. 78. 1715. 04. 30. Regesztáját közli: Link 2004: 56. 199. sz.

⁵⁵ OSZK K Fol. lat. 4174. Fasc. 8. No. 5. pag. 21–22. (fol. 11r–12v). 1752. 12. 20. (20. tanúvallomás).

⁵⁶ TML IV. 1. a. tom. II. pag. 69. 1715. 01. 14. Regesztáját közli: Link 2004: 50–51. 174. sz.; pag. 82. 1715. 07. 13. Regesztáját közli: Link 2004: 58. 209. sz.

⁵⁷ Éppen a részvétel hiányában nem tudta visszafizetni a vármegye Mérey Mihály szekszárdi apátnak a tartozását és országgyűlési napidiját 1717-ben. TML IV. 1. a. tom. II. pag. 220–221. 1717. 09. 30. Regesztáját közli: Link 2004: 142. 573. sz. Vö. Szijártó 2016: 276–292.

⁵⁸ Apar ekkor 1349 forintot, Mucsi 1645 forintot, Závod 987 forintot ért, a pusztákat pedig két csoportban értékelték fel. Pálfa, Rácegres, Csetény, Szentlőrinc, Kölesd, Nagytormás, Kistormás, Felsőnána, Dömörkapu, Kismányok, Alapsa, Izmény, Bonyhádvarasd és Mucsfa 6000 forintot ért, Nagyvejke, Kisvejke, Csókafő, Bolyata, Csél, Szakadát, Berény, Rekettye, Kalaznó, Hőgyész, Csefő, Dúzs, Papd pusztákat pedig 3900 forintra becsülték. MNL OL E 156. a. Fasc. 001. No. 049. 1701. 04. 07.

zik bele a széthelyezésbe, akkor a környező településeknek kell biztosítania az élelmezésüket. Ekkor lehetséges kvártélyhelyszínként az uradalom falvai közül még csupán Apar, Mucsi és Závod jelent meg.⁵⁹ Az 1703-as vármegyei adóösszeírás idejére a felsorolt települések mellett már Felsőnánán is rác adófizetők neveit rögzítették az adószedők.⁶⁰

A lassú ütemű újjáépülési folyamatokat a Rákóczi-szabadságharc eseményei jelentősen visszavetették.⁶¹ Az 1703-as apari vármegyegyűlésen például megjelennek a döbröközi rácok is, akik otthonuk feldúlása után gyéren lakott falvakba vették be magukat, Aparra, Tevelre, Kétyre, Görcsönyre, Janyára, de a ráctamásiak, marócaiak, ráchagymásiak is a Grábóc körüli erdőkben bujkáltak.⁶² Az uradalom szorosabban vett lakosságával a források szerint csak a rác népeségű Aparon került sor összecsapásra, ahonnan 1708. augusztus 22-én Béri Balogh Ádám azt jelentette, hogy az ellenséget nem sikerült a sáncából kiűznie.⁶³ Feltehetően emellett, hogy Pálán, Rácegresen és Csetényben ekkor szórványos (talán ideiglenesen megtelepedett) rác lakosság élt, mert az adóösszeírásban tapasztalható hiányuk ellenére Bottyán János Simontornya 1705. november 11-i elfoglalása után Szili György hadnagyot hajtóvadászatra utasította az említett falvakban élő rácok ellen.⁶⁴ Nem meglepő tehát, hogy az 1710-es adóösszeírás idejére az uradalomnak egy lakosa sem maradt,⁶⁵ a závodiak és az apariak eltűntek (egyeseik ideiglenesen Tevel-

⁵⁹ Az ozoraiaknak Mucsinak, Závodnak, Váraljának, a tamásiaknak Aparnak, Mányoknak és Györének kellett segítséget nyújtania. A Styrum-Limburg-uradalomnak és a Sinzendorf-uradalomnak három ökröt, két köből lisztet, egy font borsot kellett biztosítania. Váraljának két ökröt, két köből lisztet, Mányoknak és Györének egy ökröt, egy köből lisztet volt szükséges beszolgáltatnia. A közgyűlés döntése szerint esetleges széthelyezés alkalmával egy kapitányt Bölcskén, egy hadnagyot Madocsán, egy zászlóst Földváron, a második kapitányt Tolnán, a második hadnagyot Pakson, a második zászlóst Szekszárdon, a harmadik kapitányt Nyéken, a hadnagyot Őcsényben, a zászlóst Pilisen helyeznék el katonáikkal együtt. MNL TML IV. 1. a. tom. I. pag. 61. 1701. 02. 17: 307. Regesztáját közli: Várady 1992: 29. 307. sz.

⁶⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 262. fol. 30. 1703.

⁶¹ A vármegyei közállapotokat jelzi, hogy a kuruc korszakból szinte egyáltalán nem maradtak az utókorra jegyzőkönyvek, feltehetően a gyűlés csak ritkán ült össze. Holub 1974: 6–12; Horváth Á. 1974: 125–135. Vö. Bánkuti 1969.

⁶² Andrásfalvy 2004: 553.

⁶³ Bánkuti 1969: 146.

⁶⁴ Ulrich 1972: 13.

⁶⁵ MNL TML IV. 5. a. Ö. 264. 1710.

re költöztek⁶⁶), a mucsiak Pincehelyre menekültek, a népesség visszaköltözése azonban a hadicselekmények után gyorsan megkezdődött.

Apar és Kisvejke⁶⁷ már 1712-re visszanyerte lakosságát,⁶⁸ 1714-ben pedig az uralkodó parancsának megfelelően a vármegyének repartíciót kellett készítenie a katonaság szállásáról,⁶⁹ illetve a magtárból megfelelő mennyiségű kenyérgabonát és zabot kellett szállításhoz egyúttal biztosítani. Ez az uradalomból a következő falvakat érintette: Apar, Berény, Vejke.⁷⁰ Tehát Diósberény újratelepülését a Rákóczi-szabadságharc utánra, minden bizonnyal 1714–1715-re datálhatjuk.⁷¹ Ugyanebben az évben a vármegyét fenyegető súlyos ínség miatt a vármegyei ágens évi fizetésére és a foglyok kiadmányára a nemesi gyűlés parancsára 261 forint 75 dénárról repartíciót készítettek, melyek az előbb is felsorolt településeket érintették az uradalomból.⁷² 1715-ben 58 tanú kihallgatása alapján kísérelték meg tisztázni a vitás birtoklású községek jogos tulajdonosainak személyét. Az iratot Slovenicz Mihály, Tolna vármegye főbírája és Czompo István vármegyei esküdt hitelesítette. Georg Wollfarth tanúvallomásában és az irat záradékában Berény már egyértelműen mint *possessio* szerepel.⁷³ Ezt megerősíti az 1715-ös országos összeírás is, mely a birtokon csupán Aparon (51 családfő), Berényben (14 családfő) és Vejkén (26 családfő) írt össze lakosságot.

⁶⁶ Lásd Csűr puszta határvizsgálatát: MNL TML XIII. 1. III. c. 189. cs. fol. 2v. 1741. 05. 14. (2. tanúvallomás).

⁶⁷ Tésla és Mekényes 1734-es határpere alkalmával több kisvejkei magyar tanú is azt nyilatkozta, hogy Lengyel községben született. MNL TML XIII. 1. III. c. 183. cs. 1734. 04. 20.

⁶⁸ MNL TML IV. 5. a. Ö. 265. fol. 32. 1712.

⁶⁹ Ezen esetekben nem csupán egy átvonuló hadsereg beszállásával, hanem a hadseregnek a nádor által vármegyénkre kiosztott téli ellátásával számolhatunk. Mivel ekkor a katonaság téli szállására (*hyberna quarteria*) vonulásakor még nem rendelkezett állandó kaszárnyával, ezért a köznépi lakosságnak kellett őket házába fogadnia. A beszolgáltatás alól a saját telkükön élő nemesek és a papok mentesültek. Holub 1974: 88–91. Vö. Várady 2015.

⁷⁰ A jegyzőkönyvben Kisszékely, Nagyszékely is szerepel, bár ezek ekkor már nem tartoztak az uradalomhoz. MNL TML IV. 1. a. tom. II. pag. 25. 1714. 06. 5–6. Regesztáját közli: Link 2004: 24. 60. sz.

⁷¹ Diósberény újratelepülésének folyamatát a szakadati plébánia filiáinak bemutatása során ismertetem.

⁷² MNL TML IV. 1. a. tom. II. pag. 45. 1714. 08. 29–30. Regesztáját közli: Link 2004: 37–38. 114. sz.

⁷³ MNL OL E 156. a. Fasc. 067. No. 037. pag. 6–7, 11. 1715. 05. 22.

Ekkoriban Berény és Vejke lakossága a neveket megvizsgálva magyar volt,⁷⁴ míg Aparon magyarok és rácok tartósan éltek egymás mellett.⁷⁵ Apar esetében a 18. század elején két településrésszel számolhatunk a falu területén (esetlegesen Rác-aparként definiált Apar és Magyar-Aparként jegyzett Hant vonatkozásában), bár egyes esetekben közösen, máskor külön összesítették adózás alá eső vagyónukat.⁷⁶ Blagotta Gergely 1702-es összeírásában már megemlíti a nánai óhitű (*alter glaubens*) rácokat is.⁷⁷ Noha Felsőnána rác lakosai csak az 1703 és az 1721–1722-es vármegyei adóösszeírásokban szerepelnek, a település a Rákóczi-szabadságharc cezúrájával rácok és magyarok által való birtoklása, ha meglehetősen kis lélekszámmal is, de jó eséllyel folyamatos lehetett, ezt Tárnoki Farkas görögkeleti egyházfi (*servus ecclesiae*) 1722-es jelenléte is bizonyítja.⁷⁸ Egy évvel később Aparon is megemlítették az összeírók egy adózás alól felmentett egyházfit, Joannes Dékányt, ám ekkor a helyi magyar és rác lakosságot közös listán írták össze, ezért – mivel neve alapján sem állapítható meg – csupán feltételezhető, hogy az illető a görögkeleti lakosság szertartásain működött közre.⁷⁹ A pusztá vezetékei alapján hasonlóan nehezen azonosíthatóak a cigány nemzetiség képviselői, akiket – a vármegye panasa szerint – a szokásrendtől eltérően a jobbágyokkal együtt írtak össze ekkoriban.⁸⁰

⁷⁴ Első lakosait a Rákóczi-szabadságharc után írták össze az 1712-es adóösszeírásban. Az összeírt családfők a 18. század első felében magyarok voltak, az 1712-es összeírás említ pusztán vezetéknévvel néhány ráként azonosítható lakost. 1714-től az összeírásokban nem szerepelnek, de jelenlétüket megerősíti Kelemen Tamás János závodi plébános, aki szerint az első vejkei magyarok a rácok kunyhóiba költöztek be. MNL TML IV. 5. a. Ö. 265. fol. 32. 1712; Ö. 267. fol. 18. 1714; Ö. 269. fol. 34. 1716; Ö. 274. fol. 21. 1717/1718; Ö. 277. fol. 48. 1720/1721; Ö. 281. fol. 13. 1721/1722; PEL III. 148. div. Historia Parochiae Závod ab anno 1718, pag. 2. A település az 1713. évi vagyonösszeírásban (Ö. 266) nem szerepel.

⁷⁵ Noha korábban Weidlein János Apar esetében szlovák telepesek beköltözését is feltételezte, meglátását Máté Gábor megbízhatóan cáfolta. Weidlein 1937: 29; Máté 2014a: 86.

⁷⁶ MNL TML IV. 1. a. tom. II. pag. 169–173. 1717. 01. 18–19. Regesztáját közli: Link 2004: 112–113. 467. sz.; pag. 174–175. 1717. 03. 08. Regesztáját közli: Link 2004: 114. 472. sz.; pag. 183–184. 1717. 03. 21. Regesztáját közli: Link 2004: 496. sz. A Mercy-féle birtokvásárlásig a vármegyei adóösszeírásokban lásd: MNL TML IV. 5. a. Ö. 262. fol. 22. 1703; Ö. 265. fol. 32. 1712; Ö. 266. fol. 8. 1713; Ö. 267. fol. 17. 1714; Ö. 269. fol. 35. 1716; Ö. 274. fol. 22. 1717/1718; Ö. 277. fol. 47. 1720/1721; Ö. 281. fol. 10–11. 1721/1722. Neve az 1710. évi vagyonösszeírásban (Ö. 264) nem szerepel.

⁷⁷ MNL OL E 156. a. Fasc. 064. No. 016/a. pag. 47–48. 1702. 01. [napi dátum nélkül].

⁷⁸ MNL TML IV. 5. a. Ö. 262. fol. 30. 1703; Ö. 281. fol. 7–8. 1721/1722; valamint: Ament-Kovács 2024a: 138.

⁷⁹ MNL TML IV. 5. a. Ö. 282. fol. 8. 1722/1723.

⁸⁰ MNL TML IV. 1. a. tom. II. pag. 226–230. 1717. 10. 16. Regesztáját közli: Link 2004: 145–147. 592. sz. A cigányság helyzetéről lásd: Mészáros 1976: 228–229.

A különböző vármegyei források szerint a települések közül 1715-re Apart tekinthetjük nem pusztán a legnagyobb lélekszámúnak (Apar: 52 családfő, Kisvejke: 16 családfő, Berény 14 családfő),⁸¹ hanem a legjobb anyagi helyzetűnek is, mivelhogy ugyanebben az évben a Hannover lovasezred századának elhelyezésekor ott három főt, Berényben és Vejkén pusztán egy-egy közkatonát szállásoltak el.⁸² Hamarosan a vármegye újabb beszállásolásokra kényszerült. A szétoztott katonák létszáma kitűnően jelzi a mindössze egyetlen év leforgása alatt lezajló gyors erőviszonybeli, bár lélekszám tekintetében nem látható⁸³ változásokat. Az 1716-os esztendő végére az uradalomban Rheder kapitány csapatából Vejke és Apar két-két közkatonát látott el, Berény pedig Raunach kapitány csapatából három közkatonának nyújtott szállást.⁸⁴ Feltehetően ezzel kapcsolatban az 1716. november 23-i vármegyei gyűlés döntése beszámol arról, hogy egy átvonuló hadsereg komoly károkat okozott, amelyért nem csupán a nemesi családok, hanem az apari lakosok számára is öt forintot kellett fizetnie.⁸⁵

A fentiek olvasásakor nem meglepő, hogy a 18. század elején nem tapasztalható valódi növekedés a lakott területek mértékében. Az 1717. március 21-i, pincehelyi vármegyei gyűlésen elhangzottak lehangoló képet festenek Tolna vármegye helyzetéről. Ekkor ugyanis a Földváron átkelt 250 szarvasmarhát kellett volna a vármegyének ellátnia, de erre a jelenlévők bevallása szerint nem volt lehetőség. Beszámolójuk szerint ugyanis ekkor sem új, sem régi fű nem volt már a réteken, hiszen azokat már teljesen felégették, s az eddig Tolna

⁸¹ MNL TML IV. 5. a. Ö. 268. pag. 32–33, 36–44.

⁸² A beszállásolási kötelezettséggel kapcsolatos forrás egyúttal a vármegye településeinek anyagi viszonyaira vonatkozóan is tanulságos. Pusztán Földvárra (Dunaföldvár) szállásoltak be hat és Pincehelyre öt közkatonát, a nagyobb falvakban kettő-három, a kisebbekben egy közkatona kapott szállást. Látható, hogy a tisztségviselőket elérhető közelségben a gazdagabb Duna menti településekre osztották be, ahol minden bizonnyal jobb ellátáshoz jutottak (például Decs: kapitány, Ireg: hadnagy, Kánya: káplár, Öcsény: hadnok). Ez alól kivételt képez Tamási, ahová az ezred zászlósát vezérelték. MNL TML IV. 1. a. II. k 1715. 11. 4–5. pag. 98. Regesztáját közli: Link 2004: 68. 259. sz. Vö. MNL TML IV. 1. a. II. k 1715. 12. 16–17. pag. 104. Regesztáját közli: Link 2004: 72. 276. sz.

⁸³ 1716: Apar: 35 háztartás, Berény 15 háztartás, Kisvejke: 11 háztartás. MNL TML 269. fol. 34–35. 1716.

⁸⁴ A forrás a vármegye erőviszonyainak átrendeződését kitűnően példázza: MNL TML IV. 1. a. tom. II. pag. 152–152. 1716. 11. 23. Regesztáját közli: Link 2004: 102–103. 427. sz. Módosításairól lásd: pag. 159. 1716. 12. 17. Regesztáját közli: Link 2004: 107–108. 448. sz.

⁸⁵ A Leffelholcz-ezredből kiküldött executorok által elkövetett kihágások kárát az Esterházy-uradalomban 10 forintban, a Styrum-Limburg-, a Sinzendorf- és Viczay-uradalomban 12 forintban, az apariaknál öt forintban állapították meg. MNL TML IV. 1. a. tom. II. pag. 153–154. 1716. 11. 23. Regesztáját közli: Link 2004: 103–104. 428. sz.

vármegyében elhelyezett szarvasmarhákat a lakosok pénz híján az összegyűjtött szénával etették, és saját állataikat is kihajtották a legelőre.⁸⁶ Ennél tragikusabbnak csak az 1717. október 16-án, Pincehelyen megrendezett gyűlés sorai tűnnek, mely alkalommal a Pozsonyba küldendő követek közlendőiről döntenek. Itt nem pusztán az eltűlt terheket sérelmezik, hanem azt is, hogy 1716-ban a főhadbiztos repartíciójára a vármegye szekereket adott Temesvárra, ott azonban a fogatolt marhák szörnyű betegségbe (marhavész) esve vagy elpusztultak, vagy hazatérve súlyos járványt hoztak a vármegyébe.⁸⁷ Ugyanabban az évben a rácok nagy számban jelezték a vármegyegyűlés képviselőinek, hogy el szándékoznak hagyni Tolna vármegyét, s tájékoztatásuk szerint egyúttal vissza kívántak térni a Szerémségbe és Szlavóniába, illetőleg más vármegyékbe terveztek átköltözni. Ez irányú szándékukat elsősorban a vízparton élők nyilvánították ki, akiknek életét a gyakori átkelések forgatták fel. Mindemellett hangsúlyozták, hogy állataik több mint fele járványban elpusztult.⁸⁸ Az általam szűkebben vizsgált régió tanulságai szerint a rácok a visszafoglaló háborúk, de kimondottan a Rákóczi-szabadságharc után a Botka-uradalom területén, illetve területéről elsősorban déli és keleti irányba költöztek át, a németek betelepítésének idejére elsősorban Apar–Bonyhád–Kéty–Felsőnána rác falvak szegélyezték a német telepes tömböket keleti oldalról.⁸⁹ Tartós együttéléssel tehát az uradalom Völgyiséghez közelebb eső településein számolhatunk, míg a Hegyhát felé esőkben kevésbé. A néhány évtizeddel korábbi, mindkét régióban aktív rác jelenlétről tanúskodnak azonban az uradalmi levéltárban őrzött határpercek,⁹⁰ melyek alkalmával igen gyakran szólaltattak meg akár Baranya vármegyébe átköltözött idős rác férfiakat a falvak határaitól: tehát ha együttélésük nem is, ismeretségük feltételezhető.⁹¹ Emellett a rácok

⁸⁶ MNL TML IV. 1. a. tom. II. pag. 183–184. 1717. 03. 21. Regesztáját közli: Link 2004: 119–120. 496. sz.

⁸⁷ MNL TML IV. 1. a. tom. II. pag. 226–230. 1717. 10. 16. Regesztáját közli: Link 2004: 145–147. 592. sz.; valamint önálló esettanulmányként lásd: Ament-Kovács 2022.

⁸⁸ MNL TML IV. 1. a. tom. II. pag. 226–230. 1717. 10. 16. Regesztáját közli: Link 2004: 145–147. 592. sz.

⁸⁹ Weidlein 1937: 15; Gözsy–Spannenberger 2015: 150; Ament-Kovács 2024a: 140–141. Baranya vármegyébe vándorlásukról lásd: Szita László összefoglaló tanulmányát: Szita 1979.

⁹⁰ MNL TML XIII. 1. III. c. Vö. T. Mérey 1967.

⁹¹ Példaképpen 1752-ben Szárazd, Csernyéd pusztá, Szakadát és Berény határvizsgálatakor 41 tanút hallgattak ki. Tolna vármegyéből 13 magyar és két német személyt, Baranya vármegyéből hét magyar, két német és 16 rác személyt, Somogy vármegyéből pedig egy német személyt. MNL TML XIII. 1. III. c. 196. cs. 1752. 07. 21.

jelenlétének unikális forrásaként kezelhetjük Winkler Mihály háztörténetét is, amelyben beszámolt arról, hogy a falfestményekből ítélve a templomot rácok, görög rítusú személyek is használták. Ugyancsak feljegyezte, hogy a település rác temetőnek nevezett szakaszán a lakosok földmunkák alkalmával még 1759–1769 közötti működése alatt is (tehát több mint 35 évvel az első telepítés után) találtak koporsókat és csontvázakat, sőt, az egyikben egy görög betűs aranyozott rézfeszületre is rábukkantak.⁹²

A jobbágytelepessé vált katonák letelepedése nem változtatott jelentősen az uradalom képén.⁹³ 1717-ben továbbra is pusztán Apar, Berény és Vejke volt lakott település a Sinzendorf-uradalomban.⁹⁴ Ekkor a simontornyai várban álló 105 hordónyi liszt Somogy vármegyébe szállításához Tolna vármegyének 53 szekeret kellett kiállítania, amelyben az említett településeknek is segítséget kellett nyújtania.⁹⁵ Csekély növekedéssel 1720-ra számolhatunk, amikor az országos összeírás idejére enyhén emelkedett a lakott uradalmi települések száma. Szentlőrincen tíz családfőt írtak össze, közülük öt volt német, három szlovák, kettő pedig magyar vezetéknévű. Berényben 13 magyar családfő élt ekkor, Nánán pedig 22 magyar és rác nevet viselő adózó férfi. Vejkén úgyszintén 22 családfő, de egyöntetűen magyarok. Závod 25 családfővel összeírt lakossága ekkor már döntően német volt, a korábban említettek szerint Mucsi 11 családfője között magyar, szlovák és német vezetéknévűeket is találunk, Aparon pedig még ekkor is megosztottak a magyar és rác családok. A lakott Sinzendorf-falvak sorát Kismányok zárja, ahol mind a hét családfő német volt.⁹⁶

Sinzendorf gróf 1715-ös halála miatt ugyan irrelevánsnak tartom a szakirodalom személyére mint betelepítő földesúrra való utalásait, azonban megkérdőjelezhetetlen, hogy a Sinzendorf-örökösök vagy képviselőik 1718–1722

---

⁹² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 2. Vö. Galambos 1987: 22–23.

⁹³ A nemesi közgyűlés arról határozott, hogy ha a katonák a taxát megfizették, szabadon elköltözhetnek Somogy vármegyébe, vagy akár Németegres, Szil, Tab, Berény vagy más helységekre. MNL TML IV. 1. a. tom. II. pag. 226–230. 1717. 10. 16. Regesztáját közli: Link 2004: 145–147. 592. sz.

⁹⁴ MNL TML IV. 5. a. Ö. 274. fol. 19, 21–22. 1717/1718.

⁹⁵ MNL TML IV. 1. a. tom. II. pag. 236. 1717. 11. 08. Regesztáját közli: Link 2004: 151–152. 614. sz.; pag. 237. 1717. 11. 26. Regesztáját közli: Link 2004: 152–153. 616. sz.

⁹⁶ MNL OL N 79. 44. Tolna vármegye. Szent Lőrincz: pag. 28–29, Berény: pag. 33, Nána: pag. 35–36, Vejke: pag. 39–41, Závod: pag. 41–42, Mucsé: pag. 42, Apar: pag. 42–44, Kis Mányok: pag. 46. 1720 Noha ekkor lakott volt, és korábban az uradalomhoz tartozott Kisszékely és Nagyszékely, de már nem volt a Sinzendorffok birtokában, ezért nem szerepel a felsorolásban. Hasonlóan Varsádhoz, amely ekkor ideiglenesen nem tartozott a birtoktesthez, merthogy a későbbiekben első Mercy vásárolja majd azt vissza Székely Istvántól.

között, tehát közvetlenül az uradalom eladása előtt megkezdték annak impopulációját. Weidlein János szerint a Sinzendorf család birtoklása alatt érkeztek meg a Rákóczi-szabadságharc idején elnéptelenedett⁹⁷ Závodra az első német telepesek.⁹⁸ A kutatás Kelemen Tamás János závodi plébános helyi historia domusban tett feljegyzésére alapozva a telepítés kezdetét azonban főként 1718-ra tette,⁹⁹ ami inkább az első teveli családok átköltözését jelenthette,¹⁰⁰ mivelhogy az 1720-as országos összeírás alkalmával tűnnek fel először a falu német lakói néhány magyar családfő társaságában, az 1721–1722-es adóösszeírás alkalmával pedig már egyesek azonnal adófizetőként szerepelnek, másokat pedig egyelőre még felmentettek e kötelezettség alól.¹⁰¹ A helyi emlékezet szerint megérkezésükkor rácok is éltek a faluban, ugyanis az utolsó rác család otthonát Valentin Enk vásárolta meg egy tábla szalonáért.¹⁰² Az 1722–1723-as összeírás idején további, 1720 és 1721-ben beköltözött telepesről is említést tesznek,¹⁰³ akiknek közös megjelenése ugyancsak szervezettséget feltételez.¹⁰⁴ A telepesek száma a Mercy-féle vásárlás idején nem gyarapodott tovább jelentős mértékben, tehát Závod az egyetlen település, amely lakosainak többségét nem a Mercy család impopulációs tevékenységének köszönheti, még ha a lakosok beköltözésének pontos módja jelenleg nem is rekonstruálható.¹⁰⁵

A kutatás eddig nem reflektált az 1717. június 23-i simontornyai vármegyegyűlés 540-es határozatára.¹⁰⁶ E szerint Georg Wollfarth, a Sinzendorf család provizorának kérelmére elhatározták,¹⁰⁷ hogy a Rákóczi-szabadságharc alatt

⁹⁷ 1696-ban és 1703-ban még összeírták magyar lakosait: MNL TML IV. 5. a. Ö. 261. fol. 5. 1696; Ö. 62. fol. 30. 1703.

⁹⁸ Weidlein 1937: 48.

⁹⁹ PEL III. 148. div. Historia Parochiae Závod ab anno 1718, pag. 2.

¹⁰⁰ Eppel 1988b: 63.

¹⁰¹ MNL OL N 79. 44. Tolna vármegye. Závoth: pag. 41–42. 1720 Vö. MNL TML IV. 5. a. Ö. 281. fol. 13. 1721/1722.

¹⁰² Mayer 1990: 18.

¹⁰³ MNL TML IV. 5. a. Ö. 282. fol. 13. 1722/1723.

¹⁰⁴ Rosner 2006: 256–257.

¹⁰⁵ A település újranevesülése tekintetében a spontán vagy szervezett beköltözés kérdésére az egyes telepesek származási helyét is feltáró Rosner Zsolt sem talált egyértelmű utalást: Rosner 2006.

¹⁰⁶ MNL TML IV. 1. a. II. pag. 207. 1717. 06. 23. Regesztáját közli: Link 2004: 134. 540. sz.

¹⁰⁷ Kammerer Ernő adatai szerint ugyanezen prefektus egy 1717. április 24-i irat szerint németeket is megpróbált betelepíteni a faluba, valamint Papd, Csefő és Dúzs pusztákra. Az irat csak Kammerer jegyzeteiből ismeretes, ráadásul az 1720-ban szereplő, mindössze egy német családfő – az egyébként adót nem fizető Balthasar Fuchsberger – jelenléte nem erősíti meg a kísérlet sikerességét. Kammerer Ernő adataira hivatkozva közli: Várnagy 1990a (I.): 160–161.

elnéptelenedett¹⁰⁸ Mucsi pusztát ugyanezen évben rácokkal kezdik benépesíteni, és az érkezők az élelmezés, a beszállásolás, a porció és más vármegyei terhek alól mentesülhetnek. Feltehetően a felhívásra más családok válaszoltak, ugyanis az 1720. évi országos összeírás idejére a 11 mucsi családfőből – vezetékeveiket megvizsgálva – hat volt magyar, egy német, öt pedig szlovák (például Halupka, Skrinyaka, Szlebák).¹⁰⁹ Az 1721–1722-es adóösszeírás idejére azonban Mucsiban 17 adófizetés alól felmentett német családfőt is találunk, akik úgy nyilatkoztak, hogy 1721-ben érkeztek a településre,¹¹⁰ amelynek impopulációja a birtokeladás után fokozott ütemben folytatódott. Talán az említett adóösszeírásban fennmaradt adat bizonyíthatja Mucsi és Závod települések lakosságának rokonságtudatát, illetve szoros kulturális, dialektológiai és genealógiai kapcsolatait.¹¹¹

Weidlein János és Schmidt János Kismányok településen is már a Sinzendorfok telepítését valószínűsíti,¹¹² ám a források tükrében az általuk feltételezett 1720 előtti időpont kevésbé valószínű. Az 1720-as országos összeírásban a település lakói valóban szerepelnek, de 1721–1722-ben és 1722–1723-ban még fel voltak mentve az adófizetés alól, és csak az 1723–1724-es összeírás idején adóztak első ízben.¹¹³ A családfők alacsony száma, illetve a Sinzendorf-kormányzat alatti további betelepítések hiánya Weidlein és Schmidt eredményeivel szemben véleményem szerint spontán, belső migrációra enged következtetni. Hasonló keretek között települt be Szentlőrinc is, a szomszédos, de nem az uradalomhoz tartozó Györkönyből. Az egyes források eltérően számolnak be az etnikai és vallási konfliktusokról,¹¹⁴ abban azonban egyetértenek, hogy az első magyar lakosok Györkönyből származtak. A németek eredete kérdéses, feltehetően olyan katolikusok voltak, akik hamarosan továbbköltöztek.¹¹⁵ Ugyancsak spontán bevándorlás során vált ismét faluvá Kölesd és Pálfa pusztája: egyaránt kisszámú, a vallási intolerancia elől menekülő magyar református

---

¹⁰⁸ Lakói az 1703-as összeírás után Pincehelyre menekültek, majd 1715-ben Berény újraalapítói között találjuk őket. Diósberény újratelepülésének folyamatát a szakadati plébánia filiáinak bemutatása során részletesen is ismertetem.

¹⁰⁹ MNL OL N 79. 44. Tolna vármegye. Mucsé, pag. 42. 1720. A szlovák telepésekre vonatkozóan lásd: Máté 2014a: 85.

¹¹⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 281. fol. 14. 1721/1722.

¹¹¹ Manherz–Wild 2002: 10.

¹¹² Weidlein 1937: 27–28; Schmidt J. 1939a: 47.

¹¹³ MNL TML IV. 5. a. Ö. 281. fol. 11. 1721/1722; Ö. 282. fol. 11. 1722/1723; Ö. 283. fol. 22. 1723/1724.

¹¹⁴ Schmidt J. 1939b: 22; Szita 1996: 146; Rohn–Pátkó 2000: 341; Binder 2008: 606.

¹¹⁵ Nagy I. 1937: 410.

lakossággal 1719–1720 körül, mivel az ott élő (főként a dunántúli vármegyéből és a Felvidékről érkezett) családfők az 1721–1722-es adóösszeírás idején már adókötelesek voltak.¹¹⁶ A Sinzendorf-korszak végén – feltehetően spontán keretek között –, 1722-ben költözött át öt német család Tevelről Hőgyészre, akiknek az 1722–1723-as összeírás idejére külön bírójuk volt Meinrad Kissling személyében.¹¹⁷ 1735-ben, Apáti és Dömörkapu határvizsgálatakor egyesek úgy nyilatkoztak, hogy 20 éve még dömörkapui lakosok voltak,¹¹⁸ az akkor 60 esztendős kozári illetőségű Radivoi Poznanovecz ugyancsak ott pásztorkodott, bérét pedig visszaemlékezése szerint Sinzendorf gróftól kapta.¹¹⁹

A birtokeladásból, illetve a vármegyei és országos adóösszeírásokból kirajzolódó kép szerint harminc év elteltével tudta csak a vármegye kiheverni visszafoglalásának következményeit. Ekkor kezdték meg a mocsarak lecsapolását, a hidak és utak kijavítását, valamint a fák kivágását a könnyebb dunai hajóvontatás érdekében.¹²⁰ 1720-ra az uradalmi települések számottevő földművelést, rét- és erdőgazdálkodást folytattak, szőlőműveléssel azonban csak a régebben lakott településeken (Apar, Berény, Vejke) foglalkoztak. A Sinzendorf-korszak végére Aparhoz és Berényhez pusztá is tartozott.¹²¹ A földeket kétnyomásos gazdálkodással művelték, ám kereskedelemmel csak a szőlőművelés kapcsán felsorolt falvakban foglalkoztak.¹²² Összességében tehát a birtok a látványos eredményeket hozó egyházi és állami újjáépülés hajnalán cserélt gazdát.¹²³

¹¹⁶ MNL TML IV. 5. a. Ö. 281. fol. 11. 1721/1722. Vö. Ulrich 1972: 14; Glósz 2000: 28–29.

¹¹⁷ MNL TML IV. 5. a. Ö. 283. fol. 18. 1723/1724.

¹¹⁸ MNL TML XIII. I. III. c. 184. cs. fol. 5v. 1735. 05. 26. (3. tanúvallomás).

¹¹⁹ MNL TML XIII. I. III. c. 184. cs. fol. 8v–r. 1735. 05. 26. (11. tanúvallomás).

¹²⁰ Erre a munkára Berény, Vejke és Magyarapar településekről vezényeltek ki jobbágyokat 30 dénáros napidíjért. TML IV. I. a. tom. II. pag. 174–175. 1717. 03. 08. Regesztáját közli: Link 2004: 114. 472. sz.

¹²¹ A hódoltság során szerzett tapasztalatok következtében már bevett gyakorlat volt az elnéptelenedett falvak pusztaként való hasznosítása, vagy a hajdani földek kontinuus megművelése. Máté 2017a: 306, 2019: 36–37.

¹²² Szembetűnő azonban, hogy egyetlen Sinzendorf-uradalomhoz tartozó településen sem említik az összeírók a kocsmáltatást, pedig más helységekben, például a hajdani Botka-uradalomtól a Styrum-Limburg-uradalomhoz csatolt – és Aparhoz, Berényhez vagy Vejkéhez hasonló lehetőségekkel rendelkező – Kisszékelyen és Nagyszékelyen engedélyezték e lehetőséget. MNL OL N79: Tolna vármegye, Kis Székely: pag. 26–28, Szent Lőrincz: pag. 28–29, Nagyszékely: pag. 29–30, Berény: pag. 33, Varsád: pag. 34–35, Nána: pag. 35–36, Vejke: pag. 39–41, Závóth: pag. 41–42, Mucsé: pag. 42, Apar: pag. 42–44, Kis Mányok: pag. 46.

¹²³ Siptár Dániel hangsúlyozza, hogy noha az egyházi szervezet – főként a szerzetesrendek esetében – már a visszafoglaló háborúk befejeztével megkezdte működését, látványos

Az uradalmat megvásárló gróf gyermekei, Prosper Anton Joseph és Maria (gr. Anton Berchtold hitvese) 1722-ben eladták a „teljes Botka-javakat” Claudius Florimundus Mercy német-római szent birodalmi grófnak, lovassági tábornoknak, majd császári tábornagynak, a Temesi Bánság kormányzójának. Az 1722. április 13-i keltezésű, 15.000 forint értékű szerződés a következő falvakat tartalmazza a teljes Botka-javak (*universa bona Botkaina*) néven: Nagyszékely, Kisszékely, Mucsi, Závod és Apar falvakat, Pálfa, (Rác)egres, Csetény, (Sár)szentlőrinc, Bán, Udvari, Kölesd, Kistormás, Nagytormás, (Felső)nána, Dömörkapu, (Báta)apáti, Kismányok, Izmény, Alapsa, Mucsfa, (Bonyhád) varasd, Nagyvejke, Kisvejke, Csókafő, Bolyata, Csél, Papd, Dúzs, Csefő, Hőgyész, Szakadát, Rekettye, (Diós)berény és Kalaznó pusztákat.¹²⁴ A szerződés szemléletesen példázza a kor összeíróinak pontosságát. Szerepel benne Kisszékely, Nagyszékely, Udvari és Bán, amely ekkor már 22 éve nem volt az uradalom része, mivel e településeket már a Sinzendorf-féle birtokátvétel előtt megvásárolta Bádeni Lajos egyik tisztje, Styrum-Limburg Miksa a simontornyai uradalom tartozékaként.¹²⁵ Emellett megfelelően illusztrálja a *puszta* fogalom használatának rugalmasságát is,¹²⁶ hiszen sok falvat e megjegyzéssel említ, noha azok már lakottak voltak, az országos összeírás és a vásárlás közötti két évben pedig bizonyosan nem néptelenedtek el időlegesen, esetleg kis lélekszámuk eredményezhette községnél alacsonyabb besorolásukat. Első Mercy gróf a felsoroltak mellett 1723-ban 4000 forintért visszavásárolta Varádót Székely Istvántól, 1724-ben pedig megvette Hantot, amelyhez nádori adományként megkapta Csűrt, Ikladot, Almást és Hertelendet, valamint Lengyelt, ám ekkor még csak zálogbirtokként. Szintén e formában kezelte Csicsó, Csernyéd és (Kesző)hidegkút településeket (pusztákat), melyeket fia integrált a birtoktestbe.¹²⁷

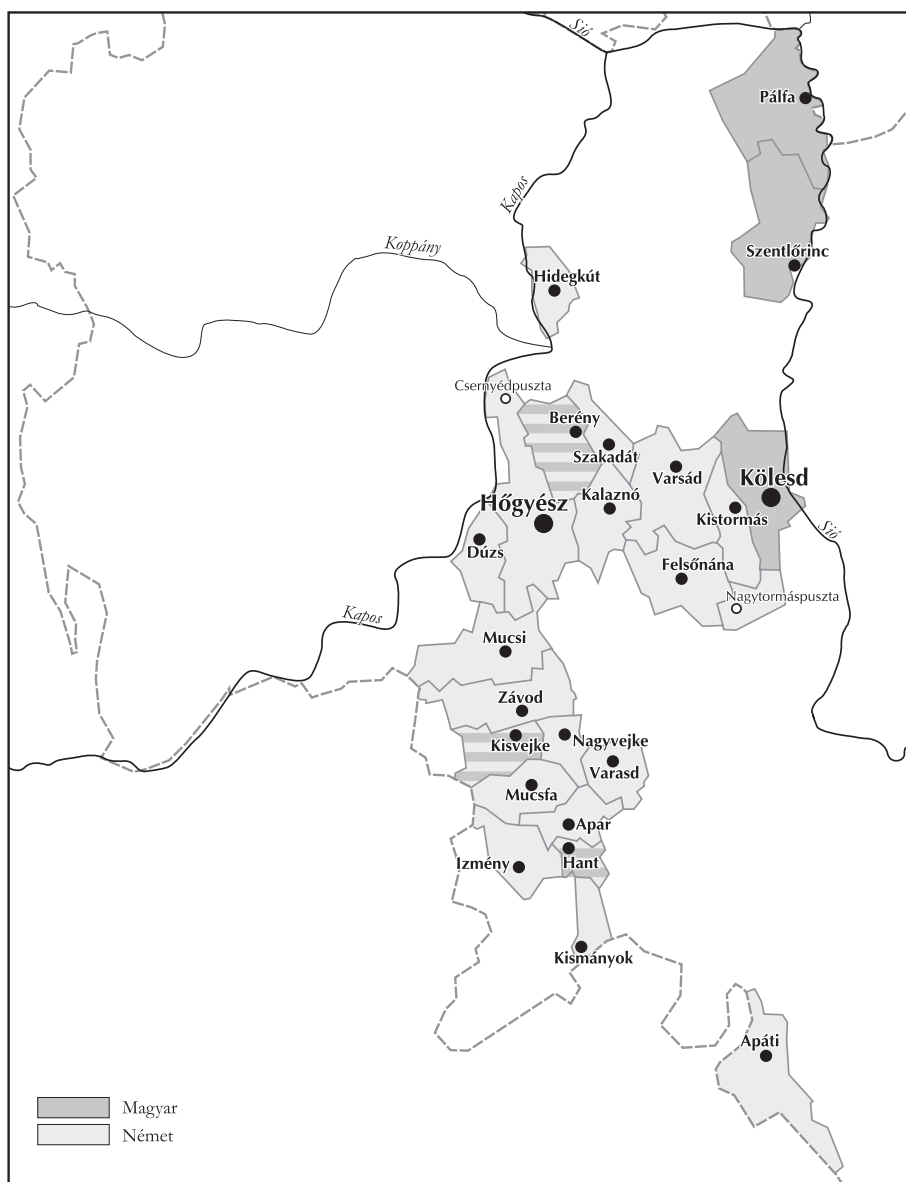
eredményeket, építkezéseket csak a Rákóczi-szabadságharc leverése után tudott megvalósítani. Siptár 2012, 2014. Vö. T. Mérey 2000a; Molnár 2006: 114–115; Dénesi 2010: 111.

¹²⁴ Várnagy 1990a (I.): 161–162.

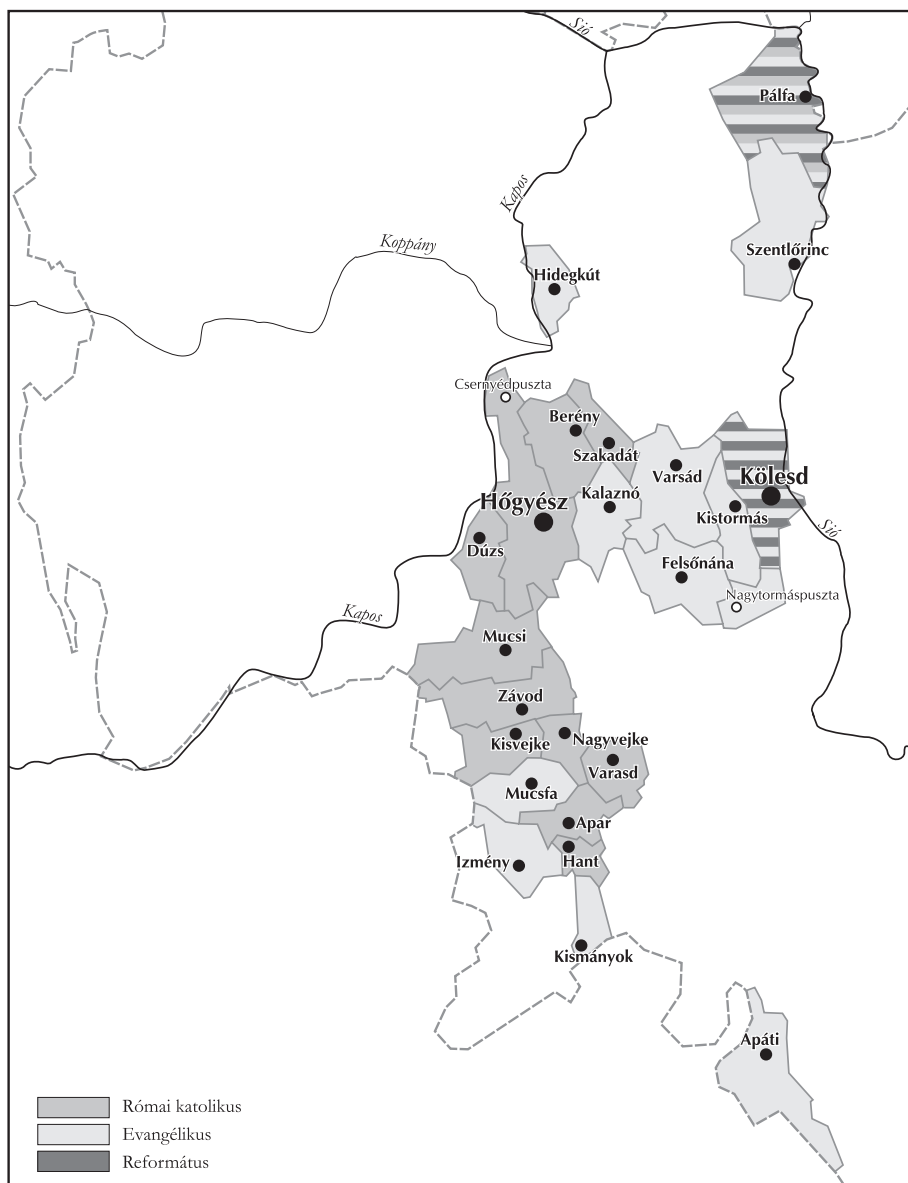
¹²⁵ Holub 1974: 17–18.

¹²⁶ Máté 2019: 39.

¹²⁷ Kun Ferenc és Somogyi Mária 1721. 03. 11-én Hidegkút, Csicsó, Csernyéd pusztákat húsz évre elzálogosították Zitovszky Sámuel ügyvédnek, aki 700 forintnyi beruházását beszámítva, 1726. május 26-án 1000 forintért adta tovább első Mercynek. Lengyelt már az Apponyi család olvasztotta be végérvényesen a birtoktestbe és ők szereztek meg Lázi, Kápolna és Tabód pusztákat is. Trieblnigg-Pirkhert 1930: 247–251; Várnagy 1990b, 324; Aradi 2013: 256.

2. térkép. A Mercy-uradalom etnikai képe az 1752-es közigazgatási állapotok szerint

3. térkép. A Mercy-uradalom vallási képe az 1752-es közigazgatási állapotok szerint

Az adásvétellel a Mercy család, majd a birtokot tőlük megvásárló Apponyi család Tolna vármegye egyik legnagyobb birtokosa lett.¹²⁸ Az úrbérrendezés idején a vármegye legkiterjedtebb földterülettel rendelkező birtokosa a herceg Esterházy család volt (292.100 úrbéres hold), a második legnagyobb uradalom pedig a gróf Mercy, majd gróf Apponyi (126.400 úrbéres hold) birtok lett. A fentiekől jelentősen elmaradt a gróf Styrum-Lymburg-uradalom (36.650 úrbéres hold), a gróf Viczay-uradalom (30.700 úrbéres hold), a gróf Festetics-uradalom (33.100 úrbéres hold) és a gróf Batthyány-uradalom (23.050 úrbéres hold), továbbá a vármegyében elhelyezkedő egyházi uradalmak – bátaszéki apátság (75.000 úrbéres hold), szekszárdi apátság (67.600 úrbéres hold), duna-földvári apátság (22.900 úrbéres hold) – sem érték el a két legmódosabb birtokos földtulajdonának méreteit.¹²⁹

A högyészi uradalom gazdasági-társadalmi szerkezete és működése

A Botka család lokális igazgatási központja Rácegres volt, a Sinzendorf-adminisztráció Aparról irányította azt, a Mercyek pedig beiktatásukkor Högyészt neveztek ki uradalmuk központjául, amely új fejezetet nyitott a birtok történetében. Egyúttal a forrásbázis is ezen időponttól lelhető fel következetesen, lehetővé téve az immáron högyészi uradalomként ismert Mercy-uradalom szerkezetének és működésének részletes vizsgálatát.

A földesurak: Mercyek és Apponyiak

Az uradalom első grófja Claudius Florimund Mercy (1666–1734) Pierre Ernest de Mercy és Marie-Christine d'Allamont egyetlen gyermekeként látta meg a napvilágot.¹³⁰ A Mercy család őshazája Lotaringia, ahol az uradalom az öt

¹²⁸ 1725-ben feltűnt egy magát Botka-leszármazottnak valló személy, megcáfolva ezzel a család fiágának kihalását, ugyanis egyenes ági származását a birtokszerző Botka Jánosig vezette vissza. A királyi ügyész előtt 1727-ben perszüntető egyezsége jutott Mercyvel. A gróf 6000 forintot fizetett neki, mivel a bíróság elismerte törvényes leszármazását és jogát bizonyos birtokrészekre. Ám az 1708-ban kivégzett Botka Ádám leányával, lánytestvére fiaival és a Bezerédiekkel, röbbrendbeli pert indítottak az ősi javak, kimondottan az 1700-ban eladott birtok ügyében. Végül a teljes birtok a Mercy család kezén maradt. Várnagy 1990b: 323.

¹²⁹ Aradi 2013: 250. Vö. Kaposi 2024: 145. Ekkor a középirtok felső határának 5000 katasztális hold tekinthető. Glósz 1991: 12–13.

¹³⁰ Születésének pontos ideje és helye ismeretlen. Várnagy Antal helyszíneként Joppécourt települést vagy Mercy várát feltételezi. Várnagy 1998 (II.): 53.

várossal¹³¹ együtt alkotta a Mercy báróságot, amelynek központját XIV. Lajos katonái 1670-ben rombolták le. A gróf édesapja nyomdokain 16 évesen katonai pályára lépett és 1683-ban részt vett a Bécszet ostromló török csapatok elleni harcban, ahol tiszti rendfokozatot szerzett. Atyja Buda felmentésekor (1686) halálos sebet kapott és október 5-én elhunyt, de előtte I. Lipót császár grófi rangra emelte.¹³² Mivel ekkor még kiskorú volt, anyai nagybátyját, Christophe Albert d'Argenteau-t jelölték ki gyámjául.¹³³ 1690-ig kapitányi rangban vett részt a magyar visszafoglaló háborúban – itt vesztette el egyik szemét –, majd a lotaringiai ezred alezredese és a császár szárnysegédje lett. 1696-ig Itáliában teljesített szolgálatot. Noha lotaringiai birtokait a rijswijki béke során (1697. szeptember 20. – október 30.) visszaszerezte, a folyamatos hadi-cselekmények miatt személyesen ritkán látogathatta. 1700–1711 között harcolt a spanyol örökösödési háborúban, majd lovassági tábornokként vett részt Temesvár (1716. október 30.) és Belgrád (1717. augusztus 18.) bevételénél, miután kinevezték a Temesi Bánság kormányzójának. 1718–1720 során azonban már ismét tábornokként harcolt Szicíliában.¹³⁴ A gróf magyar honosítását Bécsben 1722. április 17-én kezelték, majd a Szekszárdon ülésező vármegyegyűlés előtt hirdették ki 1722. május 18-án. Pallosjogát és kegyuraságát egyaránt Bécsben engedélyezték 1722. augusztus 10-én. Előbbi 1723. május 28-án hirdették ki a simontornyai vármegyegyűlésen, utóbbit pedig a pécsi káptalan szentesítette 1723. július 13-án. 1722–1726 között személyesen vezette az első állami német telepítést a Bánságban, illetve frissen vásárolt birtokain. 1723-ban vezértábornagyi és császári titkos tanácsosi, kamarási kinevezésekben részesült. A császári hadsereg főparancsnokaként a lengyel örökösödési háború (1734–1738) részeként vívott corocettai csatában lövedék okozta halálos sebben hunyt el. Itt helyezték örök nyugalomra a Reggio nell'Emilia dómjában, szívét pedig a joppécourt-i családi kápolnában temették el.¹³⁵

---

¹³¹ Baudrezy, Higny, Mercy-le-Bas, Mercy-le-Haut, Xivry. Várnagy 1998 (II.): 49.

¹³² Várnagy Antal mutat rá, hogy egyes munkák tévesen arról tájékoztatnak, hogy első Mercy gróf vitt véghez hőstetteket Buda ostromakor, azonban ezen állítás téves. Budánál a birtokszerző gróf édesapja, Pierre Ernest Mercy báró altábornagy kapott halálos sebet. Nagy J. Zs. 1985: 1901; Mollay 1986: 516; Seewann 1987: 457. Vö. Várnagy 1990a (I.): 171; valamint: Wentzcke 1943.

¹³³ Várnagy 1998 (II.): 53; Seewann 2000: 223–224; Gyémánt 2019a: 34–36.

¹³⁴ Szentkláray 1896a: 508–514, 1896b: 543–554; Baróti 1910: 147–149; Várnagy 1998 (II.): 53; Tuza 2018: 34; Gyémánt 2019a: 37–43.

¹³⁵ Várnagy 1998 (II.): 53–54, 61.

A högyészi uradalom második – egyedüli Mercyként tartósan Högyészen tartózkodó – grófja, Anton-Ignaz-Carl-August de Mercy-Argenteau (1692–1767) Charles Ernest d'Argenteau és Anne-Marie-Marguerite Schoonenhoven d'Aerschot hat gyermeke közül a harmadikként látta meg a napvilágot 1692. november 20-án a lotaringiai Bars várában.¹³⁶ Claudius Florimundus de Mercy pártfogolása alatt választotta a katonai pályát, aki gyermek híján örökbe fogadta 1722. június 30-án. 1726. június 18-án kötött házasságot Theresia Henriette de Rouveroy-val. Hamarosan fia született (harmadik Mercy), azonban felesége 1729. április 13-án, mindössze 26 évesen elhunyt.¹³⁷ Ekkoriban már nagybátyja vérteszerebében szolgált őrnagyként, majd a pétervárad helyőrségben a lotaringiai gyalogosezred alezredese lett. 1733-ban ezredesnek nevezték ki, 1734-ben pedig nevelőapjához hasonlóan a lengyel örökösödési háború különböző színterein teljesített szolgálatot, de párhuzamosan a határőrvidéken is fenntartotta pozícióját. 1737-től vezérőrnagyként harcolt az orosz–osztrák–török háború (1735–1739) második szakaszában. 1739-ben pétervárad parancsnoknak, majd 1741-ben altábornagynak nevezték ki, és 1741–1742 során végigharcolta az osztrák örökösödési háború hadszíntereit is.¹³⁸ Élete végére nevelőapjához hasonlóan a legrangosabb kinevezésekben részesült: 1753-ban tábornaszernagy és Eszék várának parancsnoka lett. 1760-ban tábornagi kinevezése mellett elnyerte a kamarási és a titkos tanácsosi címet. 1767. január 22-én hunyt el Högyészen, testét a csicsói kápolna kriptájában helyezték el március 10-én az általános pécsi helynök, Christovich Imre celebrálásával.¹³⁹ Nevéhez köthető a Szent Kereszt-ereklye megszerzése, amely csak halála után került át a mai högyészi Szent Kereszt felmagasztalása plébániatemplomba.¹⁴⁰

Harmadik Mercy gróf, Florimund-Claude de Mercy-Argenteau (1727–1794) 1727. április 20-án született Liège-ben a fent említett Anton-Ignaz-Carl-August de Mercy-Argenteau és Theresia Henriette de Rouveroy gyermekeként. Édesanyja korán elhunyt, ezért édesapja eleinte nagybátyjaira (De Rouveroy báróra és De Argenteau kanonokra) bízta nevelését.¹⁴¹ 1743-ban a turini katonai

¹³⁶ Az Argenteau-k a 18. században csak a német-római császárok uralmát fogadták el, annak ellenére, hogy birtokuk kívül esett Osztrák-Németalföld területén. Várnagy 1998 (II.): 63.

¹³⁷ Várnagy 1998 (II.): 63; Seewann 2000: 230.

¹³⁸ Tafferner 1967: 57–58; Várnagy 1998 (II.): 63–64.

¹³⁹ Várnagy Antal felhívja a figyelmet a tényre, hogy pater Felicianus Sporer kastélykáplán levelében január 23-a reggel hat órát, Johann Henckelmann högyészi plébános az anyakönyvben pedig január 22. hajnali öt órát említ. Várnagy 1998 (II.): 64–65.

¹⁴⁰ PEL I. 1. c. tom. 16. Responsiones Puncta Visitationis [...] Högyeziensis [...], pag. 268. 1783.

¹⁴¹ Várnagy 1998 (II.): 69.

akadémián folytatta tanulmányait, ezután 1745-től édesapja mellett tartózkodott önkéntesként, azonban 1747-ben hátat fordítva a katonai pályának, Németalföldre utazott. 1747 és 1750 között édesapja kérésére Hőgyészen tartózkodott,¹⁴² de 1750 telét már Bécsben töltötte. Mire visszatért Hőgyészre, édesapja engedélyezte, hogy jogi és történelmi tanulmányait a Francia Királyságban folytassa, ezért 1751 márciusában már Kaunitz herceg mellett teljesített szolgálatot a párizsi követségen, és fellendült diplomáciai karrierje is: Turinban, Szentpéterváron, Varsóban és Bécsben is működött. 1766-tól 25 évig volt a birodalom követe a Francia Királyságban, Versailles-ban, Marie Antoinette királynő egyik legfőbb bizalmasaként. Édesapja 1767-ben bekövetkezett halála után az általa nem látogatott uradalmat 1773-ban adta el Apponyi I. Györgynek.¹⁴³ Karrierje során elnyerte a Novale grófja, a Looze vikomtja, Chrisgnée bárója és az aranygyapjas rend lovagja címeket.¹⁴⁴ A forradalom kitörése után, 1790-ben brüsszeli kinevezést kapott. 1794-es londoni kiküldetése során, augusztus 26-án hunyt el, s itt is helyezték örök nyugalomra a Szent Pongrác-templomban (St Pancras Old Church).¹⁴⁵

A hőgyészi uradalmat harmadik Mercy gróftól megvásárló Apponyi Lázár¹⁴⁶ fia, Apponyi I. György (1722–1782) századosként vett részt a bajor–francia háborúban, ezután császári kamarás, helytartótanácsai tanácsos, valóságos belső titkos tanácsos lett. 1773-ban – immár Máramaros vármegye főispánjaként – vásárolta meg a Mercyek uradalmát, Klimó püspök 1777-es halála után pedig elnyerte Tolna vármegye főispáni címét (hosszú évtizedek óta először töltötte be a címet világi személy), ám minden bizonnyal elsősorban Pozsonyban tartózkodott. Végrendeletében hagyta meg egy ispotály felállítását (erről a Csicsóról szóló fejezetben bővebben is szólok), illetve egy protestáns településen élő katolikus gyülekezet számára való templom létesítését (ezen 10.000 forint értékű adományából épült fel a pálfai templom 1789-ben).¹⁴⁷

¹⁴² Egyes források szerint ezen időszakban Szenicei Bárány György, a Halléban tanult sárszentlőrinci evangélikus lelkész is részt vett oktatásában. Várnagy 1998 (II.): 17–18.

¹⁴³ Arneth–Flammermont, 1889: 24; Várnagy 1998 (II.): 69; Seewann 2000: 232–233.

¹⁴⁴ Hőgyészen kívül a következő birtokokkal rendelkezett: Bars, Berkesd, Eghezée, Liezen, Momalle, Pondrôme, Saint-Germain, Tongrenelle, Veulen. Seewann 2000: 233.

¹⁴⁵ Várnagy 1998 (II.): 69; Seewann 2000: 234–235.

¹⁴⁶ Az őseit a Pécz nemzetségből eredeztető, bárói, majd grófi címben részesülő Apponyi Lázár hozományként szerezte meg Pozsony és Nyitra vármegyei birtokai mellé a felsőiregi uradalmat. Ily módon vette zálogba Olivier Wallis tolnai uradalmát is, amelyet 1743-ban adott tovább Festetics Józsefnek. Székely 1896, 307; Fritz 1979: 38; Várnagy 1998 (II.): 78–84; T. Mérey 2000b: 358; Cserna 2002: 3–5.

¹⁴⁷ Várnagy 1998 (II.): 84–85; Glósz 2014a: 133.

Fia, Apponyi I. Antal György (1751–1817) Pozsonyban született 1751. december 4-én. Tanulmányait a bécsi Theresianumban folytatta (1762–1771), majd Mária Terézia uralkodása alatt a galíciai kormányshéknél viselt hivatalt, ezután a fiumei gubernium tanácsosa volt. II. József nevezte ki helytartótanácsi tanácsosnak, II. Lipót 1790-ben kérte fel Tolna vármegye főispánjának, I. Ferenc pedig megbízta a Ferenc-csatorna kormánybiztosi pozícióban való felügyeletével. A högyészi uradalom jelentős fejlesztése mellett hangsúlyozandó barátsága Joseph Haydnnal, Wolfgang Amadeus Mozarttal és Ludwig van Beethovennel.¹⁴⁸ Bécsben hunyt el 1817. március 17-én agyvérzés következtében. Halála után mind felvidéki, mind Tolna vármegyei birtokait felosztották fiai között.¹⁴⁹

Állami és földesúri tömeges impopuláció

„Majd hajón leutaztak a Dunán Tolnáig. Ott már várták őket Mercy szekerei és elvitték őket Kistormás pusztára és ott 1724. május 9-én, este 7–8 óra között a szekerek kiöntötték őket a zöldellő pázsitra. A zöld, füvesföld lett a derékajuk, az Isten holdvilága, csillagos ege pedig a takarójuk.”¹⁵⁰

A 17–18. század háborúinak tapasztalata az volt, hogy csupán a megalapozott gazdaságpolitika biztosította, konszolidált háttérrel rendelkező államok képesek versenyben maradni a nemzetközi palettán. Az oszmán hódítás, majd a visszafoglaló háború, illetve a Rákóczi-szabadságharc a 18. század első évtizedeire végérvényesen szétzilálta az egykori dél-magyarországi településhálózatot, a harcokat követő járvány és éhínség pedig tovább tizedelte a megmaradt lakosságot. A török háborúk nem változtattak hazánk rurális berendezkedési jellegén, azonban a hódoltság korában preferált extenzív, nagyállattartó gazdálkodás helyett a földesurak már határozottan az intenzív gazdálkodási formát támogatták, ezért a mesteremberek meghívása és a manufaktúrák létesítése

¹⁴⁸ Várnagy Antal egy 1777-es, köznépi énekeskönyvben is kimutatta a zeneszerzők műveinek hatását: Várnagy 1981: 124. A nagybirtokosok zenepártolásáról vö. Gates-Coon 1994: 157–185.

¹⁴⁹ Fiai örökösei között a különböző birtoktestek tovább erodálódtak és soha többé nem érték el korábbi kiterjedésüket: Weidlein 1934: 615; Várnagy 1998 (II.): 79–80, 86–91; Alföldy 2001: 57, 71; Simon–Keresztessy 2002; Aradi 2013: 256–257.

¹⁵⁰ Nikolaus Tonsor, Kistormás első evangélikus lelkészének leírása a betelepítésről. Schmidt János kézirata alapján saját fordításban közli: Szita 1996: 98.

mellett az uradalmak elsődleges célja a folyamatos művelőerő hiányával küszködő mezőgazdaság ösztönzése volt.¹⁵¹

A bécsi udvarban már a tizenöt éves háború idején foglalkoztak a Magyar Királyság új berendezkedési lehetőségeivel, a 17. század végén pedig több terv is készült Magyarország reformjára vonatkozóan. A hosszú török háborút követően a magyar rendek konzervatívabb szárnya – Esterházy Pál nádor és Széchényi György esztergomi érsek vezetésével – készítette el javaslatát a frissen felszabadult terület berendezésével kapcsolatban, amelyben betelepítésekről nem esett szó, a munka elsősorban a nemesi előjogok biztosítását és az ország integritásának helyreállítását célozta.¹⁵² Párhuzamosan I. Lipót is bizottságot állított fel Dietrichstein főudvarmester vezetése alatt, amelynek albizottsága fölött Kollonich Lipót győri püspök elnökölt. Az albizottság elsődleges feladata a visszafoglalt országrész benépesítésére való javaslatok kidolgozása volt. Munkájuk 1689-re készült el, és *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* (A Magyar Királyság berendezésének műve) néven vonult be a köztudatba. A nagyszabású kolonizációval, merkantilista elvek alapján felépített tervezet elsősorban az ország germanizációjától való félelem miatt keltett ellenszenvet a kortársakban, s az osztrák örökös tartományok képviselőinek érdekeltségeit is veszélyeztette. A munka nagy súlyt helyezett a kolonisták jogi biztonságára. A honi telepesek három, a külföldiek öt év adómentességben részesültek. Készítői tiszttában voltak azzal, hogy a vallási intolerancia a telepítések lassulásához vagy sikertelenségéhez vezethet, ezért a katonai erődítmények és városok kivételével protestáns személyek letelepítését is javasolták. A tervezet törvényi rangra sohasem emelkedett, azonban kétségtelenül kezdeményező szerepe volt az 1689. augusztus 11-i első császári telepítési pátenz megszületésében, amelyben nemzetiségtől és felekezettől függetlenül kaptak meghívást a birodalom lakói a frissen visszaszerzett Magyar Királyság benépesítésére.¹⁵³

Mivel a reformtervezetnek csak a szatmári békekötés (1711) teremtette meg ismételten a szükséges feltételeket, az impopulációs törekvések csak a Rákóczi-

---

¹⁵¹ Schüneman 1934: 139–140; Barta 1982: 150–155–160, 171–186; Barta–Orosz–Papp 1994; Krauss 2003: 83; Gözsy–Spannenberger 2009: 103–104; Varga J. 2009: 23; Clewig–Schmitt 2011: 315–316, 320–321, 332–333; Seewann 2015: 115; Spannenberger–Spannenberger 2018: 18.

¹⁵² Iványi 1971.

¹⁵³ Varga J. 1991: 451–454, 1992: 3–4, 1993, 2009: 27–30; Kalmár 1993; Seewann 2015: 118–119; Spannenberger–Spannenberger 2018: 7–8. Forráskiadványaként lásd: Kalmár–Varga Hg. 2010.

szabadságharcot követő első, 1712-ben összehívott országgyűlésen kerültek ismét napirendre. Tizenkét bizottságot hívtak életre, többek között az igazságszolgáltatás, a vallásügy, a közigazgatás, a hadügy és a gazdasági kérdések vizsgálatára. Az itt elfogadott 1715. évi XXIV. és CXXIV. törvénycikkek értelmében 1717. október 14-én kezdte meg működését Pozsonyban a Rendszeres Bizottság (*Systematica Commissio*), munkájának eredménye pedig többek között (helytartótanács felállítása, bírósági eljárás reformja; kereskedelem, közlekedés és iparfejlesztés stb.) a 18. századi betelepítések jogi keretének kidolgozása volt. A gyakorta III. Károly nevéhez kötött 1723. évi CIII. törvénycikket követően, a növekvő orosz és porosz kolonizációs törekvések ellensúlyozására Mária Terézia 1763-ban, II. József pedig immáron magyar uralkodóként 1782-ben adott ki telepítési pátenst.¹⁵⁴

A 18. században betelepült németseget már a kortársak is legtöbbször *sváb*-ként definiálták, minden bizonnyal Bádeni Lajos hazánkban letelepedett katonatelepesei ragadványnevének kiterjesztéseként.¹⁵⁵ Tolna vármegyébe az első német családok még kisebb számban érkeztek, elsősorban a városokba vagy azok környékére, ám e próbálkozás eredményeit nagyrészt elsöpörték a Rákóczi-szabadságharc hadicselekményei. A kolonizáció szempontjából tartósan optimális körülményeket a szatmári békekötés (1711. április 29.) teremtette meg, hiszen a napóleoni háborúkig (1803–1815) az ország törzsterületén a hadsereg-átvonulások kivételével tartós béke következett be.¹⁵⁶ Az említett kezdeti próbálkozások mellett a Duna menti németek betelepítésének három nagy 18. századi szakasza különíthető el. Noha a telepítési hullámok főként a háborús konjunktúrákhoz igazodtak, azokat elsősorban mégis az aktuálisan regnáló uralkodó nevével fémjelzi a szakirodalom. A III. Károly uralkodása alatt lezajló és magánkezdeményezésekkel megkezdődő első telepítési hullám csak a Temesköz és Nándorfehérvár visszafoglalása után,¹⁵⁷ 1722-től gyorsult fel, és az 1737–1739-es török háború vetett véget neki. E korszakban a telepítés súlypontja 1722–1726 közé helyezhető és főként magánföldesúri kezdeményezéseknek köszönhetően valósult meg. A bécsi udvarnak a telepítés második

¹⁵⁴ Varga J. 1991: 482; Seewann 2015: 122, 128–129; Spannenberger–Spannenberger 2018: 5. Vö. Kónyi 1932; Bónis 1935.

¹⁵⁵ Várnagy 1981: 121.

¹⁵⁶ Tafferner 1988 (II.): 45–46; Seewann 2015: 121–127.

¹⁵⁷ III. Károly első török háborújáról (1716–1718) lásd: Varga J. 1995; Gyémánt 2019b; Ament-Kovács 2022. A pozsareváci békekötésről összefoglalóan lásd: Ingrao–Pešalj–Samardžić eds. 2011.

hullámát a hétéves háború (1756–1763) után volt lehetősége megkezdeni. A kolonizációs szakasz jelképes kezdetét Mária Terézia 1763-as pátensétől datálhatjuk, ám a beköltözés 1773-tól vesztett lendületéből, mert ekkor az uralkodónő leállította az állami költségen való telepítést, ám az magánföldes-úri birtokokon tovább folytatódhatott. A harmadik – és egyben utolsó – nagy beköltözési hullámot II. József 1782-es pátense indította el, állami költségen. Noha e telepítési szakasz a németiség legtöbb településterületét érintette, célirányosan mégis az 1778-ban visszaintegrált Temesköz végleges impopulációját határozhatjuk meg katalizátoraként.¹⁵⁸

A Német-római Birodalom államaiból való elvándorlás okaiként a háborús pusztítások mellett komplex módon fogalmazhatjuk meg a vallási, társadalmi, demográfiai és ökológiai tényezőket.¹⁵⁹ Az egyre inkább túlnépesedő birodalomban a sajátos öröklési szokások alapján igen sok fiú és férfi nem rendelkezett saját telekkel – ezáltal nem volt a faluközösség teljes jogú tagja –, ennél fogva kézművesszakma elsajátítására kényszerült, vagy elvándorlásra. Feltéhetően ez okból (kiemelkedő háborús pusztítások kivételével) nem is volt jellemző egy teljes faluközösség felkerekedése a közép- és kelet-európai kivándorlás céljából.¹⁶⁰ Az életkörülményeket ugyanakkor súlyosbították a visszatérően rossz termésátlagok és a gabona áremelkedése. E helyzetben még a tulajdonnal rendelkező földművesek 60 százaléka is más jövedelemkiegészítést keresett, így a kézművesek és kisparasztkok tekintélyes százaléka számára a kivándorlás, más szóval a jutányosabb küllhoni földtulajdonhoz jutás mutatkozott a legoptimálisabb alternatívának.¹⁶¹ A kis léptékű migráció nem játszott döntő szerepet a területi demográfiai mérlegben, ezért a faluközösségek a városok és a kialakuló iparosodó régiók utánpótlását gond nélkül biztosíthatták. Ezzel szemben a nagy keleti, majd tengerentúli elvándorlás abszolút népességvesztést eredményezett, amelynek összlétszámát a 18. század során a birodalom különböző államaiból 1.000.000 fő körül feltételezhetjük. Csak Közép- és Dél-Európa dunai régiójába a század közepén és második felében több mint félmillió telepes érkezett, a cári birodalomba pedig csupán Pfalzból települt

---

¹⁵⁸ Lutz 1938; Weidlein 1967: 66–88; Hutterer 1973: 97–99; Wellmann 1980: 1988 (I.): 49–50; Tafferner 1988 (II.): 45; Schmidt, G. 1999: 271–278; Glass Hg. 2000: 16–17; Petritsch 2010: 45–46, 55–56; Seewann 2015: 130, 167, 197–216; illetve tágabb kontextusban lásd: Fata 2020a.

¹⁵⁹ Gyimesi 2016: 107.

¹⁶⁰ Weber-Kellermann 1958: 31.

¹⁶¹ Seewann 2015: 130–133.

át 25.000 fő. Német nyelvterületen az Amerikába való kivándorlás arányaiban kisebb szerepet játszott, azonban az Újvilágba távozók létszáma is mintegy 150.000 főt tett ki.¹⁶² A 18. századi telepítések eleinte főként az elő-ausztriai és azzal szomszédos, illetve szövetséges területeket érintették, ezután súlypontjuk elsősorban a német birodalom nyugati és délnyugati területeire helyezkedett, a fő kibocsátó régiók pedig Bajorország, Baden-Württemberg, Hessen, Pfalz, Schwarzwald, a Neckar-vidék, a Mosel-vidék és Hannover lettek, az ekkor még a birodalomhoz tartozó Lotaringia és francia kézen lévő Elzász mellett.¹⁶³

A telepések Magyar Királyságba való csábítása több eszközzel történhetett. A magyarsággal pozitív irányú megítélésének biztosítására már a korábbi évszázadokból is adatolhatunk törekvéseket,¹⁶⁴ azonban a toborzók tudatos megbízása 18. századi jelenségnek tekinthető. Konkurens köreikben egyaránt megtalálhatunk nemesi ágenseket, de már letelepített parasztokat is, akik különböző, olykor enyhébb, máskor kevésbé törvényes eszközökkel igyekeztek a birodalmi vagy már úton lévő németiséget a beköltözésre rábírní. A legjobb rábeszélőkészség ellenére bizonyos események (vagyis az azokról szerzett információk) jelentősen befolyásolták pozitív vagy negatív irányba a települési kedvet. Példaképpen III. Károly magyar királlyá koronázásáról a délnémet falvak szószékein is beszámoltak, amely előmozdította a lakosság keletre indulását, azonban az uralkodó második török háborúja nem pusztán a telepítési folyamatot, hanem a kivándorlási kedvet is visszavetette.¹⁶⁵ Noha elsősorban a szegényparaszti (kisebb számban a napszámos, zsellér vagy nagyparaszti) réteg közép- és kelet-európai migrációjával számolhatunk, fontos hangsúlyozni, hogy a telepések minimális egzisztenciája szabályozott volt. Meg kellett fizetniük a tulajdonuk eladása utáni illetéket és a költözés illetékét, emellett vámmentesen magukkal hozott háztartási és agráreszközök szállításának költségéről is maguknak kellett gondoskodniuk. Kezdőtőkéjük 200 forintban minimalizálták, de a telepések átlagvagya 100 és 150 forint között mozgott,

¹⁶² Schmidt, G. 2009: 256.

¹⁶³ R. Várkonyi 1970: 30; Seewann 2015: 133–136; Vocelka 2001: 298; Erb 2020a: 40–46; Fata 2020a: 124–130; Ament-Kovács 2024a: 130–131. További eredményekkel szolgálnak a Stefan Stader által közreadott, Werner Hacker adatait is közlő telepeslisták: Stader Hg. 1997–2017.

¹⁶⁴ Wellmann 1988 (I.): 46–47; Fata 2004 Hg. (különösen: Bak 2004), Spannenberger 2008; Fülemile 2010.

¹⁶⁵ Eppel 1988a (II.): 64–65; Tafferner 1988 (II.): 45–47; Vocelka 2001: 298; Kurucz 2010: 15.

nem volt precedens nélküli azonban a 600, vagy akár 1000 forinttal rendelkező családfő sem. Ez okból olykor a német fejedelemségek akadályokat is igyekeztek gördíteni kivándorlásuk elé.¹⁶⁶

III. Károly uralkodása alatt megkezdődött a folyami és szárazföldi úthálózat széles körű kiépítése és karbantartása.¹⁶⁷ A telepések jelentős százaléka szárazföldön érkezett új hazájába, a személyszállítás szempontjából mégis a Duna jelentette az elsődleges közlekedési útvonalat. Bécsbe ekkor rendszeresen közlekedtek az *Ordinari evezőshajók* és a *Hochenauerek*, melyek a Duna felső szakaszának számukra nem megfelelő mélysége miatt elsősorban Marxheimtől vagy Regensburgtól kezdték meg útjukat. A hazai kikötőkig elsősorban az örvényben rosszul kormányozható, s napjainkban a német települések emblematisz szimbólumává emelkedő¹⁶⁸ *Ulmer Schachtelek* jutottak el.

„A német hagyomány szerint a következőképpen keletkezett a falu neve [német dialektusban a település elnevezése: Duschau]: Amikor a svábok 1712-ben csónakkal közeledtek a falu határához, és meglátták a Kapos völgyéből a szép dombokat, egymást kérdezték mondván: Tu sau? [Siehst du?] Így lett a 'látod' jelentésű tu sau-ból Dúzs.”¹⁶⁹

A hajók nyersácsolt technikával készültek és nem voltak bevonva kátránnyal, ezért a telepések egyszerűen szétszedhették őket, faanyaguk pedig könnyen hasznosítható volt, mivel visszavontatásuk folyamiránnyal szemben nem lett volna rentábilis.¹⁷⁰ Méretük meglehetősen változatos volt: 20, de akár 150 utas is tartózkodhatott rajtuk. Ulmtól Bécsig tartó útjuk jó időben 6–9, rossz időben akár 14 nap is lehetett. A Bánátba tartóknak Bécsben az Udvari Kamaránál kellett jelentkezniük, amiért cserébe új útlevéiben részesültek. Budáig tartó útiköltségüket ugyan megtérítették, de a telepések pusztán II. József uralkodása alatt részesültek teljes költségtérítésben, ezt megelőzően elegendő összeggel kellett rendelkezniük ahhoz, hogy egy következő kikötőig (például Dunaföldvár, Paks, Baja, Mohács, Apatin, Pétervárad, Belgrád, Pancsova)

¹⁶⁶ Tafferner 1988 (II.): 45; Wellmann 1988 (I.): 47; Seewann 2015: 141–145.

¹⁶⁷ Pickl 1988: 29–40, 1989: 123–130.

¹⁶⁸ Fata Hg. 2011, Hg. 2013; Erb 2020b.

¹⁶⁹ A Kapos folyón feltehetően nem folyt telepítési célú folyami közlekedés. Apáthy Gyuláné gyűjtése. Közli: Ördög–Végh szerk. 1981: 258.

¹⁷⁰ Ahogy egyébként a lokális hagyománnyal szemben az sem, hogy faanyagukat a Dunától oly messzire fekvő településekre szállítsák.

eljussanak. Útdíjuk megfizetése után szabadon kiszállhattak a kikötőkben, így nem volt ritka, hogy egyes telepesek már előzetes úti céljuk előtt távoztak.¹⁷¹ Eppel János adatai szerint például a teveli telepeseket kísérő Horváth Ferenc¹⁷² 1712. július 15-én kelt levelében úgy nyilatkozik, hogy a frissen bevándorolt 40 családnak 11 szekérre volt szüksége a 25 kilométeres út megtételéhez, ám a kisgyermekes asszonyoknak – másokhoz hasonlóan – gyalogszerrel kellett a távot megtenniük úgy, hogy utódaikat a hátukon cipelték.¹⁷³

A 18. század első évtizedeiben a földesuraknak birtokaik frontier-jellege miatt elsőként szükséges volt azok kultúrtáj arculatát felélénkíteni, ráadásul ha azt kívánták, hogy jobbágyaik helyben maradjanak, majd adót fizessenek, attraktív (vallási és gazdasági) engedményeket kellett tenniük.¹⁷⁴ Spannenberger Gabriella és Spannenberger Norbert hangsúlyozza, hogy a domíniumok ritkán voltak felkészülve a telepítések valós költségeire. Főként a korai kolonizáció haladt ez okból eleinte igen lassan, ugyanis a telepítési ügynökök megfizetése, a telepesek szállíttatása és a telkek kimérése nem várt, megterhelő költségeket eredményezett számukra, ezért olykor kegyetlen módszerekkel igyekeztek jobbágyaik terheit emelni.¹⁷⁵ A telepítések mégis sikertörténetként élnek a köztudatban. A kedvezmények mértékét hangsúlyozó szuggesztív értelmezés azonban igen messze áll a század első évtizedeinek valóságától. A korai halandóság, a járványok és gyakori szökések igazolják a telepesek első generációinak harcát – olykor visszatérését – a veszélyes és nehezen járható utak által csak ritkán átszötte, évtizedekig lakatlan kultúrtájban való életben maradásért.¹⁷⁶ Fata Márta hangsúlyozza, hogy az első telepesek leveleivel szemben sokkal inkább a ritkábban vizsgált kérvényeik górcső alá vétele vinne közelebb a telepítések mikrotörténetéhez, hiszen az otthon maradt rokonok panaszos tájékoztatása egyenértékű lett volna kudarcuk beismerésével, ugyanakkor a kérvé-

¹⁷¹ Mivel az udvar nem támogatta az egyedülálló betelepülését, sokan az út folyamán esküdtek meg valamelyik kikötőben. A kutatás kiemelkedően sok római katolikus házasságkötést adatolt Ulmban, illetve a reformátusok és evangélikusok esetében a bécsi holland követség templomában. Glass–Vándor–Perenčević–Hampe 2012: 35; Seewann 2015: 139–141, 169.

¹⁷² A személy feltehetően azonos a Sinzendorfok vármegyei képviselte kapcsán említett Horváth Ferencsel.

¹⁷³ Eppel 1988a: 65.

¹⁷⁴ R. Várkonyi 1970: 22–23.

¹⁷⁵ Spannenberger–Spannenberger 2018: 21–22. Vö. Tafferner 1988 (II.): 45; Kéri 2000: 333–334; Vocelka 2001: 173.

¹⁷⁶ Spannenberger–Spannenberger 2018: 21–22; Fata 2020a: 134–135.

nyek panaszos sorai között is felfedezhetők bizonyos toposzok.¹⁷⁷ A telepések nyomorúságos életkörülményeiről, tartalékaik megcsappanásáról, valamint cserbenhagyottságukról szóló jelentések a legfelsőbb körökig is eljutottak, és a helytartótanács 1724. április 23-án leiratot is intézett az ügyben. A telepítések igazi minőségi változáson a 18. század második felére estek át, ekkorra mérnökök tervezte házak és kiépült infrastruktúra várta a betelepülőket a Bánátban (a mai Magyarország területén folyó földesúri telepítések során azonban továbbra sem). Noha az impopuláció második szakaszára jelentősen csökkent a belső vándorlás mértéke, az életkörülmények valódi nivellációja az 1780-as évekre következett be, a földek művelés alá vonásával, a lakosság ugrásszerű növekedésével párhuzamosan a mocsaras területek csatornázásával, az utak karbantartásával és az egészségügyi intézkedések fejlődésével.¹⁷⁸

Tolna vármegyébe elsősorban a Daróczy, Döry, Esterházy, Jeszenszky, Magyar-Kossa, Perczel, Rudnyánszky, Styrum-Limburg és Wallis családok, a bátai apátság (főként Joseph von Trautson zu Falkenstein), illetve az általam is szűkebben vizsgált Mercy család hívott német telepeseket birtokaira.¹⁷⁹ Az uradalom megfelelő működéséhez szükséges alapok megteremtése helyben működő alkalmazottai mellett az azt megvásárló első Mercy gróf személyes érdeme is, aki a Temesi Bánság betelepítésével és átalakításával bizonyította kormányzói alkalmasságát. A jogosan megfogalmazható kritikák ellenére működése alatt jelentősen javult a közegészségügy a frissen visszafoglalt régióban, megkezdődött a vizek szabályozása és a földterületek termővé tétele. 1734-ben bekövetkezett haláláig a Bánságban 53 helységet népesítettek be német, francia és spanyol kolonistákkal.¹⁸⁰ Az általa 1722-ben megvásárolt hűgyészi uradalom termővé tétele érdekében szinte azonnal megkezdte a németek betelepítését. Mind a történeti, mind a genealógiai kutatások eredményei azt mutatják, hogy telepítési tevékenysége során kiaknázza bánati pozícióját, és a telepeseket nagy számban birtokaira irányította.

A hűgyészi uradalom adásvételi szerződése ugyan Apar, Mucsi és Závod településeket említi lakottként, ekkor már – mint fentebb említettem – Kis-

---

¹⁷⁷ Fata 2008: 49, 51–52.

¹⁷⁸ Weidlein 1967: 106–109; R. Várkonyi 1970: 29–33; Fata 2008: 43; Spannenberger–Spannenberger 2018: 21–22.

¹⁷⁹ Petz 1908: 4; Hermann 1929: 15; Weidlein 1930: 6; Steinsch 1942; Gündisch 1989: 16; Szenyéri 1998: 261–263; Balogh M. 2000: 7–12; Varga, J. 2009: 30–31; Kurucz 2010: 16–18; Glass–Vándor–Perenčević–Hampe, 2012: 73–90; Seewann 2015: 174–175.

¹⁸⁰ Réthy 1890; Szentkláray 1896b; Fallenbüchl 1977; Czoch 2008; Kövér L. 2009.

vejkén, Felsőnánán és Diósberényben, Kismányokon és Sárszentlőrincen is adózó lakosság élt, emellett a spontán betelepülés jelei néhány éve már Kölesden,¹⁸¹ Pálfán¹⁸² és Hőgyészen¹⁸³ is megmutatkoztak. Az említett falvak lakosai mellé az első nagy, 1722–1725 között tartó telepítési periódusban a következő községekbe történt bizonyítottan nagyobb számú német telepítés: Hőgyész,¹⁸⁴ Izmény,¹⁸⁵ Kalaznó,¹⁸⁶ Hidegkút,¹⁸⁷ Kismányok,¹⁸⁸ Kistormás,¹⁸⁹ Lengyel¹⁹⁰

¹⁸¹ 1732-ben az akkor 57 éves Melchior Strener szerint édesatyja egykoron hosszú évekig árendába vette Kölesdet Sinzendorf gróftól. Kiszámú, ekkor már adózó magyar lakossága az 1721–1722. évi összeírásban szerepel első ízben: MNL TML XIII. 1. III. c. 180. cs. fol. 6r. 1732. 07. 18. (4. tanúvallomás); MNL TML IV. 5. a. Ö. 281. fol. 16. 1721/1722.

¹⁸² Adófizető magyar lakosai az 1721–1722. évi adóösszeírásban szerepelnek elsőként, akik mellett 1720–1721 során Szilasról, Ösiből és Hídvégről beköltöző, ekkor még adót nem fizető családok éltek. MNL TML IV. 5. a. Ö. 281. fol. 16. 1721/1722.

¹⁸³ MNL TML IV. 5. a. Ö. 283. fol. 18. 1723/1724.

¹⁸⁴ Az 1722–1723. évi összeírás idejére már öt Tevelről származó, az összeíró ívekben korábban nem szereplő adófizető családfő élt a településen. A birodalmi kolonisták első csoportja 1722-ben érkezett, akik az összeírás idején szintén saját bírót választottak. A következő években nincs utalás arra, hogy a lakosok két csoportja külön vezetőt választott volna, azonban a betelepítés még 1723 és 1724 folyamán is folytatódott. MNL TML IV. 5. a. Ö. 282. fol. 15. 1722/1723; Ö. 283. fol. 18. 1723/1724; Ö. 284. fol. 17. 1724/1725.

¹⁸⁵ A településen az 1722–1723. évi összeírásban még nem rögzítettek lakosságot, azonban az 1723–1724-es adóösszeírás alkalmával már 1722-ben betelepült személyeket is említettek, a beköltözés pedig 1725-ig folytatódott. MNL TML IV. 5. a. Ö. 283. fol. 1723/1724; Ö. 284. fol. 10. 1724/1725; Ö. 285. fol. 17–18. 1725/1726.

¹⁸⁶ A falu telepeseinek többségét 1722–1723 folyamán szerezte, de a német lakosok beköltözése 1725-ig folytatódott. MNL TML IV. 5. a. Ö. 282. fol. 15. 1722/1723; Ö. 283. fol. 30. 1723/1724; Ö. 284. fol. 10. 1724/1725; Ö. 285. fol. 2–3. 1725/1726.

¹⁸⁷ Újránépesülését Weidlein 1722-re helyezi. A településen az 1723/1724. évi adóív rögzít első ízben magyar és német adófizetőket. Az 1726–1727. évi összeírás idejére a német lakosság feltételezhető kizárólagosként, bár még ekkor is csupán hat adófizető nevét jegyezték fel. MNL TML IV. 5. a. Ö. 283. fol. 32. 1723/1724; Ö. 284. fol. 22. 1724/1725; Ö. 285. fol. 82. 1725/1726; Ö. 287. fol. 38. 1725/1726; Weidlein 1937: 31.

¹⁸⁸ A korábbi lakosság mellé 1722–1724 során telepített népességről lásd: MNL TML IV. 5. a. Ö. 282. fol. 11. 1722/1723; Ö. 282. fol. 22. 1723/1724.

¹⁸⁹ Noha még 1725-ben is érkezett néhány lakos a községbe, a telepések többsége már egy gyülekezetbe szerveződve tette meg az utat és érkezett Kistormásra lelkészével 1724-ben. MNL TML IV. 5. a. Ö. 284. fol. 5. 1724/1725; Ö. 285. fol. 5. 1725/1726. Vö. Schmidt J. 1939a: 44.

¹⁹⁰ A község betelepítését Amadé Ádám megbízottja, Búzási András kezdte meg a Mercy-féle adásvétel előtt. A telepések első csoportja saját nyilatkozata szerint 1722 májusa és októbere folyamán érkezett a településre. A további beköltözések ellenére a falu adózóinak száma jelentősen lecsökkent, 1727–1728-ban pedig csak egy adózó nevét jegyezték fel a községben, többi lakosa nem kényszerült adót fizetni. A falu a század első felében egyszer sem néptelenedett el, de adózóinak száma tartósan alacsony maradt. MNL TML IV. 5. a.

(ekkor még nem Mercy tulajdona), Mucsfa,¹⁹¹ Mucsi,¹⁹² Szakadát,¹⁹³ Varsád,¹⁹⁴ Závod¹⁹⁵ és Felsőnána.¹⁹⁶ A telepítések ezen szakaszában az uradalom törekedett az etnikai és konfesszionális konfliktusok megelőzése érdekében egynemzetiségű és azonos felekezetű községek létrehozására.¹⁹⁷

A második nagyobb, 1741–1742 közötti intervallumban Dúzs kivételével elsősorban már lakott településekre történt telepítés, éppen ezért a vázolt kritériumokat az uradalom bevételeinek növelése érdekében már jóval kevésbé törekedett betartani. Úgyszintén e hullám sajátossága, hogy az eredeti tervekkel szemben egyes etnikumú falvakat hoztak létre. Diósberényben¹⁹⁸ és Hanton már magyar lakosság élt, Aparon és Felsőnánán pedig rácokkal is találkozhattak a német telepesek, ám a délszláv lakosság mindkét településről elköltözött a következő öt év során.¹⁹⁹ A magyar helységek mellett a pestis által megtizedelt településekre is érkeztek újabb kolonisták (például Szakadáttra),²⁰⁰ bár hasonló esetekben nagyszámú belső migrációval is számolhatunk.

Ö. 282. fol. 12. 1722/1723; Ö. 283. fol. 21. 1723/1724; Ö. 284. fol. 15. 1724/1725; Ö. 285. fol. 21. 1725/1726; Ö. 288. fol. 7. 1727/1728. Vö. Máté 2013: 150, 2014a: 83–84.

¹⁹¹ Lakosai az 1724–1725-ös vármegyei adóösszeírásban tűnnek fel elsőként, nyilatkozatuk szerint 1724-ben és 1725-ben érkeztek. MNL TML IV. 5. a. Ö. 284. fol. 13. 1724/1725; Ö. 285. fol. 21. 1725/1726.

¹⁹² A birtokvásárlás idején is a faluban élő német lakosai mellé további kolonisták érkeztek 1723, 1724 és 1725 folyamán. MNL TML IV. 5. a. Ö. 282. fol. 19. 1723/1724; Ö. 284. fol. 16. 1724/1725; Ö. 285. fol. 28–29. 1725/1726.

¹⁹³ A szakirodalom Winkler Mihály plébániatörténetbe tett megjegyzésének téves értelmezésével telepítését 1723-ban feltételezte, azonban a kolonizáció első éve inkább 1724-ben valószínűsíthető. A kérdésről részletesen szövegek a szakadati plébánia településeit bemutató fejezetben.

¹⁹⁴ A településen élő német lakosok mellé a hesseni németiség betelepítése a Mercy-féle birtokvásárlás után történt meg. A helyieknek azonban már korábban is volt saját evangélikus lelkésze, aki vallomása szerint 1718 óta tartózkodott a településen. MNL TML IV. 5. a. Ö. 284. fol. 19. 1724/1725; Hermann 1936, 304; Csepregi 2009a.

¹⁹⁵ Az egyetlen németek lakta település, amely lakosságának döntő többségét a birtokvásárlás előtt nyerte, a telepítési hullámban csak szórványos német beköltözéssel számolhatunk.

¹⁹⁶ A telepeseket első ízben csak az 1732–1733-as vármegyei összeírás említi. A rácok nagy ütemű távozása feltételezi a németek beköltözését – vagy annak tervét – a településen, de a Szita László által közölt 1722-es telepítési időpontot inkább a beköltözés kezdeteként definiálnám. Szita 1996: 54.

¹⁹⁷ Máté 2013: 147.

¹⁹⁸ A településre a német családok beköltözése már az 1730-as években megkezdődött, a csoportos német impopulációnak azonban csak az 1740-es évektől van nyoma. MNL TML IV. 5. a. Ö. 303. fol. 19. 1743; Ö. 304. fol. 161–162. 1747/1748.

¹⁹⁹ MNL TML IV. 5. a. Ö. 302. fol. 16–17, 25. 1741/1742; Ö. 304. fol. 114–116, 150–152. 1747/1748.

²⁰⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 303. fol. 10–11. 1743.

A fent vázoltak természetesen nem homogén jelenségek, mert Závodra – Hőgyészhez hasonlóan – elsőként feltehetően nem telepítés, hanem spontán teveli átköltözés során kerültek az első német családok. Egyes telepesfalvak magyar vagy rác lakossága egy-egy évtizedben teljesen lemorzsolódott, a már németek által lakott Varsádra pedig a telepesek döntő többsége első Mercy grófnak köszönhetően érkezett. A fenti kategóriákba be nem sorolt Bátaapáti (1735 k.),²⁰¹ Bonyhádvarasd (1732–1733)²⁰² és Nagyvejke (1747 k.)²⁰³ telepítése mellett hangsúlyozni szükséges, hogy Aparra 1762-ben és Kalaznóra 1784-ben is nagy számban érkeztek telepesek. Weidlein János továbbá meggyőző adatokkal szolgál más falvak esetében is a 18. század második felében lezajlott betelepítésekre, csoportos spontán átköltözésekre vonatkozóan.²⁰⁴

A két telepítési hullám ellenére szórványlakosságú uradalmi puszták maradtak, vagy teljes egészében települések törzsterületébe integrálódtak az alábbi, középkorban (illetve török korban) lakott községek: Alsó és Felső Rácegres, Alapsa, Almás, Bolyata, Csefő, Csél, Csernyéd, Csetény, Csicsó, Csókafő, Csűr, Dömörkapu, Hertelend, Iklad, Nagytormás, Papd, Rekettye.²⁰⁵ Lakosságukat elsősorban valamely településről kiköltöző (vagy kiköltöztetett) telepescsoportból kapták, célirányos, német birodalomból való benépesítésük ritkább, utóbbira példa Csicsó esete, amely 1722-ben a Német-római Birodalomból nyerte német telepeseit, és ekkor már saját bíróval is rendelkezett,²⁰⁶ ám nem emelkedett települési rangra.

²⁰¹ Telepítését Weidlein János 1730 tájára feltételezi, hasonlóan Szita Lászlóhoz, aki a németek érkezését 1731-re datálta. Noha mindkét szerző megjegyzi, hogy a község telepítési szerződése 1736-ból való, mégsem veti fel a későbbi telepítés lehetőségét. Apáti elsőként az 1735–1736-os összeírás alkalmával jelenik meg először a vármegyei forrásokban, ekkor már nyolc adózó jobbággyal. Valószínűbbnek tűnik tehát, hogy a település újraalapításának időpontja 1730–1731-nél valamelyest későbbi, lakosai pedig belső migráció során kerülhettek a községbe. MNL TML IV. 5. a. Ö. 295. fol. 107. 1735/1736. Vö. Weidlein 1937: 44; Szita 1996: 43.

²⁰² Újranépesülését Weidlein János 1729–1733-ra helyezte. A falu lakosai az 1732–1733-as adóösszeírásban szerepelnek első alkalommal. Ekkor a Német-római Birodalom mellett Lengyelt és Kisdorogot jelölték meg származási helyükül. A falu impopulációja és a spontán migráció a következő esztendőkből tovább folytatódott. MNL TML IV. 5. a. Ö. 282. fol. 15. 1722/1723; Weidlein 1937: 33, 43.

²⁰³ A község esetében sem az uradalmi, sem a vármegyei források nem nyújtanak biztos háttérrel a telepítés időpontjára vonatkozóan, azonban a Závodon vezetett anyakönyvek megerősítik e tekintetben Weidlein János 1747-es feltételezését. PEL III. 148. matr. 1; Weidlein 1937: 33.

²⁰⁴ Weidlein 1937: 40–42.

²⁰⁵ A felsorolásban már az Apponyiak által az uradalomba integrált puszták is szerepelnek.

²⁰⁶ MNL TML IV. 5. a. Ö. 282. fol. 15. 1722/1723.

Az uradalmi tisztviselők

A Szekszárdon őrzött Apponyi-levéltár kiterjedtségéhez mérten meglehetősen keveset tudunk az uradalomban működő tisztviselők szerepköréről. Sem a Botka-, sem a Sinzendorf-, de még a Mercy- és Apponyi-korszak uradalmi tisztviselőiről sem rendelkezünk archontológiaszerű kimutatással, amelyet részben az uradalmi levéltár gazdaságkormányzati anyagának megsemmisülése, részben a korábbi próbálkozások hiánya indokol. A grófok elsődleges megbízottairól eleinte a vármegyei nemesi közgyűlés iratai között olvashatunk, ahol küldöttként találkozunk nevükkel, ezután pedig a hiányosan ránk maradt összeírások, illetve egyéb peres, anyakönyvi és egyházi adatok tájékoztatnak kilétükről.

Még a hódoltság korát követően is a teljes régióban gyakorinak nevezhetők a beszámolók a kegyetlenkedő, a lakosságon vagy a jezsuita atyákon egyaránt rajtaütő, eszközökben nem válogató adószedőkről.²⁰⁷ A Botka család az adószedést nem személyesen végezte, hanem árendába adta azt aktuális intézőjének. Jobbágyaikkal sem érintkeztek személyesen, hanem – rendszerint familiárisaik közül kinevezett – tiszttartókat, ispánokat szerződtettek. Varsád egykori földesura, Székely István már 1697-ben, a török idők elmúltával viselte e tisztséget, és 1723-as tanúvallomásában beszámol arról, hogy apja és nagyapja is e pozíciót töltötte be az uradalomban.²⁰⁸ Szintén uradalmi tisztséget viselt az id. Botka Ferencsel együtt katonáskodó Vitéz János és Zana György is.²⁰⁹ Még id. Botka Ferenc alatt – és feltehetően Vitéz pályafutásának elején – katonái az adózást megtagadó (pontosabban a jogszokás szerinti adómentességet fenntartani kívánó) rácok faluját, Pálfát feldúlták és felper-

---

²⁰⁷ Szakály 1981: 25, 155–156; Molnár 2003: 104, 122–123.

²⁰⁸ A Székely család még a hódoltság időszakában költözött a Tisza vidékéről Veszprémbe, ahol Székely Mihály alvajdai minőségében hunyt el. Innen kerültek fiai, Miklós és István Simontornyára. Székely István 1693-ban alvajdai, majd kapitányi, végül vajdai kinevezést kapott, ugyanakkor Székely Dánielről – aki feltehetően unokatestvére volt – ugyanott zászlósként emlékeznek meg a források. Első birtokszerzésük Varsád pusztája volt, amelyet István vett meg 1700-ban a Botka-örökösöktől nádori adomány segítségével. Ekkor rendelkezett egy nagyobb telekkel a simontornyai vár előterében is, amelyet Tulok Bernát várkapitánytól vásárolt. A telket és a majorságot azonban magának követelte Horváth Péter (Tulok elődjének) özvegye, Furdics Judit, aki – mivel nem kapta meg azt – bosszúból 1695-ben felgyújtatta. Ezért Lipót császár 1697-ben birtokait (id.) Székely Istvánnak és Botka Ferencnek adományozta. Holub 1974: 17; Várnagy 1990a (I.): 154; Szakály 1997: 202–211.

²⁰⁹ Visszaéléseik kitűnő példájával szolgál Máté 2021 (személyükre vonatkozóan lásd: 263, 317–318.).

zseltek, menekülésre kényszerítve az ott lakókat.²¹⁰ Emellett hódoltsági eredetűként feltételezhető a gyakorlat, hogy az adót nem minden esetben a Botkák által kinevezett tisztviselők, hanem a falvak bírái vitték el urukhoz. Példaképpen Császár György kisszékelyi jobbágy 1697-ben például úgy nyilatkozott, hogy apjának, Császár Jánosnak a cenzus és a beszolgáltatások alóli felmentésért cserébe feladata volt az adózott javakat évente Pápára szállítani (az ekkor Zala, majd Somogy vármegye alispánjaként működő)²¹¹ id. Botka Ferencnek a Nagyszékelyen hasonló tisztséget betöltő Bárdos Mátéval.²¹² A falusi bírókra tehát a szórványosan fennmaradt adatok tükrében már a hódoltság idején is a gazdasági apparátus részeként tekinthetünk.

A Botka és Sinzendorf családokat elsősorban katonaemberek képviselték intézőként uradalmuk területén, illetve a vármegyei nemesi közgyűléseken. E tendenciát még első Mercy gróf korai kormányzati évei alatt is megfigyelhetjük. A vármegyei viszonylatban sem egyedi rendszeren fogadott fia, a későbbi második Mercy gróf megbízottként való högyészi tartózkodása változtatott. A fent említett intézői pozíció megfelelője lehet a legfontosabb, a *jószág-igazgató*ként definiálható *prefectusi* tisztség, illetve a *tiszttartó*ként fordítható *provisori* poszt, amelynek viselői eleinte feltehetően *számtartói* feladatokat is végezhettek. E két tisztség viselői voltak a Mercy-uradalom irányítói, a pozíciók valódi differenciálódása (elsősorban a *rationista* és a *fiscalis*) azonban csupán a 18. század során kezdődött meg, bár a prefektusi tisztség kétségtelesen kiemeltebbnek tűnik, mint a provizori poszt. A feladatkörök azonosítását megnehezíti, hogy a funkciók és terminusok használata olykor a forrásokban és a szakirodalomban következetlen, ráadásul az egyes személyek gyakran egymást követően mindkét tisztséget betöltötték.²¹³

Tolna vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyvei 1722 májusában elsőként Wazy Tóbiást említik a Mercy-uradalom prefektusaként, aki a nemesi közgyűlés asztalánál az Esterházy és a Batthyány család küldöttei után, de a Wallis család követe előtt foglalhatott helyet.²¹⁴ Őt a törvényszéki ülnökké is kine-

²¹⁰ Várnagy 1990a (I.): 153–154.

²¹¹ Molnár 2005: 197.

²¹² Az eset nem egyedi, ugyanis Csicsó és Csernyéd lakói a 18. század elején Fülekre és Surányba szállították adójukat Bosnyák Tamásnak, a szakályiak pedig ugyanezen század végén Csobáncra, majd Kismartonba az Esterházy családnak. Várnagy 1990a (I.): 154.

²¹³ A siklósi uradalom iratai alapján hasonló tapasztalatokról számol be: Kiss Z. G. 1991: 56–57.

²¹⁴ MNL TML IV. 1. a. tom. III. pag. 175–176. 1722. 05. 18–19. Regesztáját közli: Maul-Link 2021: 83, 216, 218. sz.

vezett²¹⁵ Nagy János követte a tisztségben 1722 őszétől – feltehetően a vármegye és az uradalom közti konfliktusok²¹⁶ miatt – 1724 nyaráig, mely intervalumot Kelemen Tamás János závodi plébános feljegyzései is megerősítenek nemesi származásának feltételezésével.²¹⁷ Utódja Nigrinyi Sámuel lett,²¹⁸ 1724 tele és 1725 tavasza között, akitől Fabritius György 1725 nyarán vette át a pozíciót és a vármegye nemesi közgyűlésein való részvételi kötelezettséget.²¹⁹ Második Mercy grófnak az említett konfliktusos eset miatti négyszeri személyes megjelenése kivételével²²⁰ ugyanis a család rendszerint őket küldte követként, s csak ritkán kértek fel más képviselőt.²²¹

A prefektusi tisztség fontosságát jelzi, hogy Archangelus Kiennner plébános 1735. augusztus 1-én az 1799-ig használt hógýészi középkori templom kriptájába temette el az uradalom következő prefektusát,²²² Stephanus Szombort.²²³

²¹⁵ MNL TML IV. 1. a. tom. III. pag. 335. 1725. 10. 25–26. Regesztáját közli: Maul-Link 2021: 140. 397. sz.

²¹⁶ Az újratelepülő uradalmat az összeírók kiszállása (és a számukra kötelezően megfizetendő napidíj) jelentősen megterhelte. A vármegye panasza szerint a gróf emberei nem engedték be a küldötteket az uradalomba, sőt fenyegették is őket. Az uradalom szerint azonban pontosan a vármegyei hajdúk inzultáltak a lakosságot, visszaéléseket követtek el, verkedtek, napidíjukon felüli összeget követeltek és előfogatok ellátásával terhelték őket. Az uradalmi tisztviselők nézőpontja szerint veszélyeztették a telepítés folyamatát, ezért a későbbi második Mercy gróf arra kérte a vármegyét, hogy tisztviselőik tartózkodjanak az effajta magatartástól. E kérdésben az 1725-ös év során megegyezésre jutottak és a gróf hosszas földesurasága alatt alapvetően konfliktusmentes viszonyt tartottak fenn. MNL TML IV. 1. a. tom. III. pag. 411, 449. 1723. 11. 17–18. és 1724. 10. 18. Regesztáját közli: Maul-Link 2021: 172, 192, 484, 512. sz. Vö. Várnagy 1998 (II.): 68.

²¹⁷ MNL TML IV. 1. a. tom. III. pag. 222–412. 1722. 08. 26. – 1724. 10. 18. Regesztáját közli: Maul-Link 2021: 99–192, 271, 290, 308, 315, 342, 349, 365, 373, 397, 408, 423, 454, 470, 485, 512. sz.; PEL III. 148. div. Historia Parochiae Závod ab anno 1718, pag. 2.

²¹⁸ MNL TML IV. 1. a. tom. III. pag. 467. 1724. 12. 22. Regesztáját közli: Maul-Link 2021: 201. 537. sz.

²¹⁹ MNL TML IV. 1. a. tom. III. pag. 512. 1725. 05. 15–16. Regesztáját közli: Maul-Link 2021: 220–221. 620. sz.

²²⁰ MNL TML IV. 1. a. tom. III. pag. 479–480, 502–503, 532–533, 537. 1724. 12. 22. és 1725. 01. 29–02. 01, 03. 01–03, 06. 26–27. Regesztáját közli: Maul-Link 2021: 201, 203–204, 502–503, 532–533, 537, 543, 592, 649. sz.

²²¹ 1722-ben Wazy Tóbiás távollétében Melchior Hamért kérték fel a részvételre, 1725-ben pedig Peter Kyburg nevét olvashatjuk a Mercy grófok küldötteként. MNL TML IV. 1. a. tom. III. pag. 197, 206–207, 512. 1722. 05. 18–19, 06. 11. és 1725. 05. 15–16. Regesztáját közli: Maul-Link 2021: 89, 91–92, 220–221, 227, 240, 620. sz.

²²² Kelemen Tamás János provizorként említi: PEL III. 148. div. Historia Parochiae Závod ab anno 1718, pag. 2.

²²³ PEL III. 047. matr. 1. pag. 3. 1735. 08. 01.

Utódjának²²⁴ neve a pálfai jobbágyok panaszából ismert, ugyanis Christianus Queck prefektus 1735 májusában Tokajból egy háromlovas kocsival bort szállított velük, de a forspont elszámolását, illetve költségeik megfizetését illetően nézeteltérésbe keveredtek.²²⁵ Ugyancsak Christianus Queck volt az uradalom prefektusa, amikor 1738. április 23-án pénzegyzésre jutott a Magyary Péter elleni hatalmaskodási perben.²²⁶ Emellett az uradalmi iratok között fennmaradt egy 1739-es és két 1743-as levél is, amelyek címzettjeként prefektusi minőségben szerepel.²²⁷ Ellentmondásos azonban, hogy 1740 novemberében a högyészi anyakönyv szerint Ferdinandus Becher tartotta prefektusi minőségben a későbbi högyészi plébánost, Josephus Friedericus Petrus Wexet (az alábbiakban említett Joannes Georgius Wex gyermekét) keresztség alá.²²⁸ Ugyanezen év szeptemberében pedig az új számtartó és az özvegy számtartóné esküvőjén Queck és Becher egyaránt tanúként vettek részt.²²⁹ Lehetségesnek tűnik tehát a különböző források terminológiai következetlensége, vagy egyes feladatkörök alkalmankénti megosztása. A további prefektusokról elsősorban a závodi plébános feljegyzései tájékoztatnak, ám ezek párhuzamos dokumentumokkal csak ritkán erősíthetők meg. Kelemen Tamás János szerint Queck utódai (Bechert nem említi) Joannes Reicsi (Reitzi) (kilenc évig)²³⁰, Josephus Penholt (Benhardt) (fél évig) és a nemesi származású Joannes Gindl (három évig) voltak, Nagy István (Stephanus Nagy) 1758/1759-es beiktatásáig, aki eleinte provizor-

²²⁴ Kelemen Tamás János závodi plébános időrendileg Szombor és Queck prefektusok között említi a francia Joannes Wildet és a szláv Josephus Bossánit. PEL III. 148. div. Historia Parochiae Závod ab anno 1718, pag. 2. Utóbbit nem sikerült azonosítanom, míg az előbb említett prefektus azonos lehet a Sinzendorfok korábban már Joannes Willtként említett megbízottjával: MNL TML IV. 1. a. tom. II. pag. 69. 1715. 01. 14. Regesztáját közli: Link 2004: 50–51. 174. sz.; pag. 82. 1715. 07. 13. Regesztáját közli: Link 2004: 58. 209. sz.

²²⁵ A kinevezések hiányában nem egyértelmű, hogy Szombor már halála előtt átadta-e a provizori feladatokat Quecknek, illetve az sem, hogy Queck csak a panaszolás vagy már a forspontszervezés idején is prefektusi tisztséget töltött-e be.

²²⁶ MNL TML XIII. 1. III. d. 277. cs. 1738. 04. 23.

²²⁷ MNL TML XIII. 1. X. (további számozás nélkül, 184. doboz) Bizodalmas Praefectus Uramnak [...] 1739. 05. 20., Perillustris ac Generose Domine [...] Lengyely és Tésley [...] 1743. 09. 12., Perillustris ac Generose Domine [...] Véletlenül ért [...] 1743. 10. 19.

²²⁸ PEL III. 047. matr. 1. pag. 23. 1740. 11. 30.

²²⁹ Előbbit *perillustris dominus*, utóbbit *praefectus* jelzővel illette Henricus Muth högyészi plébános. PEL III. 047. matr. 1. pag. 5. 1740. 09. 22.

²³⁰ Joannes Georgius Wex számadásaiban 1743 ősze és 1745 ősze között név szerint is szerepel: MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 358, 380, 406, 438].

ként működött, majd prefektus és teljhatalmú megbízott lett.²³¹ A fennmaradt források tükrében Nagy István személyiségét jól jellemzi a berényi jobbágyság panasza: „A Tisztartó úr előtt senki dolganak elintézését meg nem nyerhette ajándék nélkül.”²³² A prefektus elsősorban a falusi bírókon keresztül (de olykor személyesen²³³) lépett kapcsolatba a jobbágysággal, illetve úgy tűnik, hogy saját forrásait is gyarapította kapcsolatrendszerét és pozícióját kihasználva,²³⁴ reformátusként pedig a Mercy-adminisztrációra jellemzően védte a protestáns eklézsiák érdekeit a római katolikus egyház lokális képviselőivel szemben.²³⁵ Nagy prefektust harmadik Mercy gróf váltotta le pozíciójáról édesapja 1767-es halála után, ezt követően pedig adósságperlek sora kereste fel a högyészi úriszéket miatta, például Vuncsli Kristóf volt kölesdi vendégfogadás, Franz Weiß hanti molnár vagy Szentlőrinc község elöljárósága.²³⁶

A provizorok sorából Carolus Rothßmann személyéről számolnak be első alkalommal a dokumentumok 1733-ból.²³⁷ Kelemen Tamás János szerint 1740-ben Joannes Georgius Wex töltötte be e hivatalt,²³⁸ ugyanakkor a högyészi uradalmi kertész 1734-es esküvői tanújaként,²³⁹ illetve az általa 1737. május 1. és 1739. április 30. között készített számadásokban mint számtartó (*Rentschreiber*) szerepel. Utódja, Matthias Pladerer (Blatterer) feleségül vette özvegyét, Maria Evát²⁴⁰ és egészen 1774-ig vezette a számadásokat, személyéről pedig még az

²³¹ PEL III. 148. div. Historia Parochiae Závod ab anno 1718, pag. 2. Joannes Gindl/Gindl János minden bizonnyal a rokonságban állt az uradalommal szomszédos községeket birtokló tengelici Gindl családdal, egyúttal feltehetően a győri Gindl (Gindly) család leszármazottja volt: Nagy 1858 (IV.): 407–409. Köszönöm szépen Fazekas Istvánnak, hogy az adata felhívta a figyelmemet.

²³² MNL TML XIII. 1. III. e. 104. cs. fol. 1r. 1773. 09. 22.

²³³ Balaskó Ferenc berényi jobbágypéldául a helyi mészárszéket Nagy Istvántól vette árendába. MNL TML XIII. 1. III. e. 156. cs. 1773. [mellékelt igazolás].

²³⁴ Egy-egy hasonló ügy vizsgálatakor nehezen állapítható meg a tisztviselői jogkörrel való visszaélés és a kialakuló vállalkozói réteg közötti határ. Hoffmann 2004: 279. Vö. Gates-Coon 1981: 161; Kaschuba 1990: 69; Gózszy–Spannenberger 2015: 148; Ament-Kovács 2024b: 687–691. Valamint lásd: Schlumbohm 1996; Engels J. I. 2016.

²³⁵ Várnagy 1998 (II.): 65.

²³⁶ MNL TML XIII. 1. III. e. 61. cs. 1770. 08. 10; MNL TML XIII. 1. III. e. 68–71. cs. 1770.

²³⁷ A forrásban olvasható magyar nyelvű tanúvallomásban számtartóként említik, ám Cserna Anna repertóriumában tisztsége tisztartóként szerepel: MNL TML XIII. 1. III. d. 268. cs. 1733. 10. 21. Vö. Cserna szerk. 2002: 22.

²³⁸ PEL III. 003. div. Az apai r. kat. plébánia története 1726. évtől, pag. 6.

²³⁹ PEL III. 047. matr. 1. pag. 47. 1753. 05. 03.

²⁴⁰ PEL III. 047. matr. 1. pag. 5. 1740. 09. 22.

1767-es status animarum is mint számtartó (*rationista*) emlékezik meg.²⁴¹ Fontos megjegyezni még, hogy 1742-ben Franciscus Spangel provizorként készített kimutatást az uradalom hűgyészi ingóságairól,²⁴² de az uradalom 1736–1745 közötti számadáskönyvében a tisztségviselők fizetéskimutatásában mégsem említenek provizorokat, helyettük a *fiscalis* tisztség szerepel (a *Rentschreiber* mellett). E fizetség-, pénzbeli járandóság-kimutatások csupán az 1744. tavaszi–ősz, az 1744. őszi – 1745. tavaszi, illetve az 1745. tavaszi–ősz számadások alkalmával említik a pozíciók viselőit, ekkor pedig Anton Hrabovszky töltötte be e tisztséget,²⁴³ a vejkei, závodi és mucsfai előjáróság 1750-es beadványát pedig már Nedeczky János *fiscalis*nak címezte.²⁴⁴ 1766-tól már bizonyosan Szvetics Ignác töltötte be a tisztséget 1769 őszéig, miután Kapuváry István működött fiskálisként, akit posztjáról csak a birtok eladása után, 1774 őszén váltottak le.²⁴⁵ A tisztségek azonosítását csak megnehezíti, hogy a harmadik Mercy gróf által Nagy István prefektus utódjaként akarata ellenére²⁴⁶ Hűgyészre rendelt Jakob Czürer (Jacobus Czüchrer) 1769 ősz és 1774 ősz között elődjével szemben a számadásokban fizetése említésekor nem mint *praefectus*, hanem mint *Verwalter* szerepel, s ugyanilyen minőségében kérte felvételét a pécsi káptalannál a dóm muzsikusai közé, hivatkozva arra, hogy orgonán és hegedűn egyaránt játszik.²⁴⁷ Ennek ellenére a hűgyészi anyakönyv két alkalommal is *provizorként* emlékezik meg róla. Első alkalommal 1771-ben, amikor – Szombor prefektushoz hasonlóan – a középkori templom Szent Teréz-oltáránál lévő kriptában helyezték örök nyugalomra 23 éves feleségét, Theresia

²⁴¹ MNL TML XIII. I. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 130–449], MNL TML XIII. I. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1766–1777], oldal- és főlíószám nélkül [1–521.]. Vö. PEL I. I. c. tom. 18. Descriptio Parochiae Hűgyesziensis, pag. 17. 1767.

²⁴² MNL TML XIII. I. V. d. 132. 3. cs. 1742. 04. 24.

²⁴³ MNL TML XIII. I. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 380, 406, 438.]

²⁴⁴ MNL TML XIII. I. V. e. (a kisvejkei birtok iratai, további számozás nélkül, 166. doboz) Nemzetes Fiscális Urunk [...] 1750. 11. 17.

²⁴⁵ MNL TML XIII. I. X. (további számozás nélkül, 184. doboz) Hoch Edel Geborene [...]. 1766. 07. 21., MNL TML XIII. I. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1767–1777], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 11–13, 47–48, 70–71, 99–100, 159–160, 181–182, 223–224, 280–281, 313, 315–316, 385–386, 417–418, 463–464, 503–505.].

²⁴⁶ Dissberger é. n.: 160.

²⁴⁷ PEL II. 3. a. Fasc. 8. 80.

Pfistert,²⁴⁸ majd amikor 1772-ben új házasságából született négy hónapos gyermekét, Josephát is itt temették el.²⁴⁹ Hasonló megtiszteltetésben a prefektusok és a provizorok mellett csupán Henckelmann högyészi plébános részesült. Az uradalmi szolgálattevők megbecsültségének kézzelfoghatóbb lenyomatai a félévenkénti számadásokban olvasható fizetésjegyzékek (példaként lásd az 1. táblázatot). Noha pénzbeli járadékaik alapján feltételezhető egyfajta hierarchia, jelenleg nem áll rendelkezésre elegendő forrás egyéb természetbeni juttatásaikról, továbbá helyben (vagy a községben álló uradalmi házban való) lakhatási lehetőségeikről, amely árnyalná a táblázatban vázolt rendszert.²⁵⁰

A korai uradalmi számadások csupán az uradalmi huszárokról és uradalmi hajdúkról emlékeznek meg következetesen név szerint a grófi istálló alkalmazottai mellett, esetükben azonban nem részletezik feladatkörüket, ezért a következőkben az előbbiekről van módomban részletesebben is beszámolni. A különböző források sokféleképpen definiálják az uradalmi fegyveres rendfenntartókat, a dokumentumokban rendszerint *uradalmi hajdú*ként, illetve *uradalmi huszár*ként, ritkábban *uradalmi katonaként* szerepelnek. Többnyire két huszárt és két-három hajdút foglalkoztatott az uradalom, a huszárok bére magasabb volt a hajdúkénál, de a sporadikus források tükrében feladatkörükben nem mutatkozik lényegi különbség, kivéve azt, hogy a huszárok lovon teljesítették szolgálatukat.²⁵¹ Tevékenységükre vonatkozóan kevés a konkrét adat, az egyik legeklebtársabb példa pontosan a későbbiekben részletesen is bemutatott szakadati plébános, Augustin Anton Marker 1740-es erőszakos felelősségre vonása volt a berényi kocsmában,²⁵² vagy éppen a már-már mondainak tűnő eset, hogy – az egyik – Mercy gróf a birtokán átvonuló iparos kolonistákat a hajdúkkal erőszakkal lefogatta és letelepíttette.²⁵³ A Mercy-korszakban két ház állt rendelkezésükre állomáshelyként a kastély udvarában, ekkor pedig még a börtön is a kastély pincéjében (alagsorában) volt.²⁵⁴ A börtön működéséről alig számolnak be a források, 1761-ben két rab szökött meg az egyik hajdú segítségével,²⁵⁵ az ott őrzött rabokról pedig csak 1762-ből rendel-

---

²⁴⁸ PEL III. 047. matr. def. 1760–1777. pag. 108. 1771. 04. 16.

²⁴⁹ PEL III. 047. matr. def. 1760–1777. pag. 127. 1772. 09. 13.

²⁵⁰ Vö. Viskolcz 2024: 154; Gyáni–Szilágyi 2024: 351–353.

²⁵¹ A funkciók artikulálásában köszönöm szépen Fazekas István segítségét.

²⁵² Gözsy 2021: 18–19.

²⁵³ Weidlein 1937: 60; Várnagy 1998 (II.): 377.

²⁵⁴ Várnagy 1998 (II.): 130.

²⁵⁵ MNL TML XIII. 1. III. e. 22. cs. 1761. 03. 29.

Pozíció, feladatkör	Fizetség (forint, krajcár)
Prefektus	138
Fiskus	50
Számtartó	56, 30
Ménestester	117
Kertész	35
Ispán	29
A fánakerti vadász (uradalmi fővadász), legénnyel	39
2 huszár (együttesen)	50
3 hajdú (együttesen)	58, 30
Bodnár	25
Sörfőző	48
Sörfőzősegéd	18
Ezüstmosó lány	15
Pék	8, 30
2 kertészlegény (együttesen)	18
A kis péklegény	2, 30
Konyhalegény	12
Kutyás legény	6
Konyhalány	9
Ménestestőr, legénnyel	24
Tehénpásztor	24
Sertéspásztor	24
Méhész	6
A dúzsi juhász	10
3 fő-ökörhajcsár (együttesen)	45
3 al-ökörhajcsár (együttesen)	34, 30
Szalmaosztó	12
Udvari kovács	20
Istálló szolgálattevő	18
3 istálló szolgálattevő (együttesen)	36
Istálló szolgálattevő, csak szeptember 15-től	3
Istállólegény	6
Kéményseprő	6
A rácegresi ökörhajcsár	7, 30
A varsádi vincellér	12

1. táblázat. A Mercy-uradalom szolgálattevőinek járandóságai 1738 Szent György- és Szent Mihály-napja között Johann Georg Wex számadása szerint

kezünk kimutatással: ekkor két férfit tartottak itt fogva, a 18 éves györkönyi illetőségű Sohonyai Pált és a 21 éves kocsolai származású Vaj Mihályt.²⁵⁶ Az uradalom lakóinak vármegyei börtönben való fogva tartása úgyszintén nehezen rekonstruálható, a szórványosan fennmaradt rabjegyzékekben csak egy alkalommal található meg uradalmi illetőségű személy: 1766-ban a január 16. és február 10. között fogva tartott 42 éves Nagy János, varsádi lakos.²⁵⁷

A forrásokból az első ismert uradalmi hajdú, Jakob Hermüller neve 1735-ben tűnik fel a högyészi anyakönyvben, Stephan nevű gyermeke keresztelője alkalmával,²⁵⁸ 1745 Szent Mihály-napjáig (szeptember 29.) pedig bizonyosan betöltötte e pozíciót. Az uradalmi számadáskönyv szerint mellette szolgált 1739 ősze és 1740 tavasza között egy Andreas, 1740 ősze és 1741 tavasza között pedig egy Eckhard nevű hajdú. Hasonló minőségben működött továbbá Horváth István 1740 ősze és 1741 tavasza között, valamint Franz Schmidt 1741 tavasza és 1745 tavasza között, Stephan Henz 1744 ősze és 1745 tavasza során, illetve Johann Zelinka 1744 tavaszától a kötet 1745. őszi zárásáig (a számadáskönyvek következő kötete nem maradt fenn).²⁵⁹ Egy 1761-es úriszéki per három hajdú foglalkoztatásáról tudósít. Ebben megemlíti Antal hajdút, illetve a 33 éves, banai születésű (Komárom vármegye), az itáliai fronton megsebesült gyalogos katoná, Mohai Péter hajdút, aki 4,5 éve állt az uradalom szolgálatában, valamint a 25 esztendőes berényi születésű Móri György nevét, aki egy éve volt Mercy gróf hajdúja. Utóbbi két személyt kihallgatták, mivel Mórit két rab kiengedésével gyanúsították.²⁶⁰ Kisebb cezúra után az 1766. őszi – 1767. tavaszi bérjegyzék említi ismét az uradalmi hajdúkat: Adam hajdút, Abraham Udwichot (nevük a későbbiekben nem szerepel) és Johann Hommert, akinek neve kisebb cezúrával az uradalom 1773-as eladásáig visszatérően olvasható a számadásokban. Ugyancsak hajdúként működött 1767 tavaszától 1768 tavaszáig Anton Poltner, 1767 tavaszától 1771 tavaszáig Rúmi (Rumi) János, 1767 ősztől 1771 tavaszáig Matthias Sagmeister, 1768 ősztől a birtok 1773-as eladásáig Andreas Seltner (olykor Söldner), 1768 ősze és 1770 tavasza között Kőváry Ferenc, 1770 őszen és 1771 tavaszán Stephan Sonntag, illetve 1771 ősztől a birtok 1773-as eladá-

²⁵⁶ MNL TML XIII. 1. III. e. 24. cs. 1762. 05. 12.

²⁵⁷ MNL TML IV. 7. d. Tabella captivorum, fol. 1. 1766. [Csomószám nélkül, 1. doboz.]

²⁵⁸ A keresztelési bejegyzés Müllerként említi. PEL III. 047. matr. 1. pag. 11. 1735. 04. 11.

²⁵⁹ Neve visszatérően szerepel a hajdúk sorában az uradalmi számadáskönyvben: MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és fóliószám nélkül [pag. 171, 196, 221, 240, 263, 285, 313–314, 335, 359, 380, 406, 430.].

²⁶⁰ MNL TML XIII. 1. III. e. 22. cs. 1761. 03. 29.

sáig Johann Phand (Phandt).²⁶¹ A hajdúk sorából kiemelném az 1769 ősze óta szolgálatot teljesítő Georg Hohmannt, aki a birtokeladás évében, 1773-ban, 50 esztendősen még hajdú volt, amikor házasságra lépett (tanúi pedig Andreas Seltner uradalmi hajdú és Johann Georg Schneider csicsói uradalmi kocsmáros voltak).²⁶² Az 1774-ben örök hűséget esküdő Johann Bascheknek a matrikula szerint már édesapja (ugyancsak Johann Baschek) is uradalmi hajdú volt,²⁶³ ám ezt a számadáskönyvek nem erősítik meg.

Az első források csak az uradalmi huszárok keresztnevét jegyzik: 1740 tavasza és ősze között teljesített szolgálatot Lorenz és Gottfried, illetve Légrádi Ferenc, aki 1744 tavaszáig betöltötte e pozíciót. 1740 őszen csatlakozott hozzá Michael (a forrásokban gyakran Miska) Stangl, aki feltehetően Jakob Hermüller hajdú apósa volt.²⁶⁴ A számadáskönyv 1745. őszi zárásáig dokumentálták továbbá Johann Häger jelenlétét 1743 ősztől és Kossi Györgyét 1745 tavaszától.²⁶⁵ A következő fennmaradt számadáskönyv 1766. őszi – 1767. tavaszi bérkimutatása már Gludovich (Gludovics) András és Anton Mokri huszárokat említi. Utóbbi 1768-ban esküdött hűséget feleségének Szakadáton,²⁶⁶ s a birtok 1773-as eladásáig szolgálatban is maradt. Az 1770. őszi – 1771. tavaszi félévétől Gludovicsot Adam Haller váltotta,²⁶⁷ akivel 1773-ban *uradalmi katonaként* tettek panaszt az úriszéknél Czürer tiszttartó ellen fájárandóságuk nem megfelelő kiadása miatt.²⁶⁸

Mivel a korai számadások csak az 1744. tavaszi – 1744. őszi, az 1744. őszi – 1745. tavaszi, illetve az 1745. tavaszi – 1745. őszi kifizetések alkalmával maradtak fenn a személynevek feltüntetésével, a további uradalmi tisztviselők körére

²⁶¹ Az említett 1773-as birtokeladás nem szükségszerűen jelentette elbocsátásukat, csupán az általam átvizsgált számadáskönyvek időhatárát. MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1767–1777], oldal- és fóliószám nélkül [pag. 11–13, 47–48, 70–71, 99–100, 159–160, 181–182, 223–224, 280–281, 313, 315–316, 385–386, 417–418.].

²⁶² PEL III. 047. matr. cop. 1760–1788, pag. 37. 1773. 02. 01.

²⁶³ PEL III. 047. matr. cop. 1760–1788, pag. 39. 1774. 01. 10.

²⁶⁴ Az adatot köszönöm szépen Farkas Beátának.

²⁶⁵ MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és fóliószám nélkül [pag. 196, 221, 240, 263, 285, 313–314, 335, 359, 380, 406, 430.].

²⁶⁶ PEL III. 123. matr. 3. pag. 79. 1768. 02. 11.

²⁶⁷ MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1767–1777], oldal- és fóliószám nélkül [pag. 11–13, 47–48, 70–71, 99–100, 159–160, 181–182, 223–224, 280–281, 313, 315–316, 385–386, 417–418.].

²⁶⁸ MNL TML XIII. 1. III. e. 166. cs. 1773. 09. 09.

vonatkozóan elsősorban az anyakönyvekből, illetve az otthonaikat megörökítő összeírásokból van lehetőség következtetni. A kastély parkjában 1734-től már bizonyosan foglalkoztattak kertészt, ugyanis a niderlandi²⁶⁹ származásúként jegyzett Heinrich Hott uradalmi kertész ebben az évben kötött házasságot Hőgyészen a bibrachi (feltehetően Oberbibrach) Maria Walburgával, akinek vezetéknevét nem jegyezték fel.²⁷⁰ Utódja 1744–1745 folyamán Johann (Georg) Framth, majd 1745-ben Johann Pely volt, akiknek egyaránt Ruppert Hönig volt segítségére legényként.²⁷¹ Szintén Hőgyészen keresztelték meg Sebastian Hoppe, Mercy gróf titkárának leányát 1753-ban,²⁷² s a további tisztviselők (például gabonatáros, másodispán) házaira utaló dokumentumokból sejthető, hogy egyaránt Hőgyészen működtek.²⁷³ A további uradalmi alkalmazottak (például erdészek, vadászok, juhászok és csikósok) elsősorban falvakban és pusztákon éltek. Ez alól egyedüli szembetűnő kivétel az apari és a kölesdi ispán hivatala, melyek létesítési időpontja nem ismert, azonban a 18. század közepén már bizonyosan fennálltak. Előbbi első – általam ismert – említése egy 1740-es fizetési listán történt,²⁷⁴ utóbbi pedig egy 1749-es büntetőperben kerül elő, a kölesdi csikós borjádi hajdú általi meggyilkolásának tanúkihallgatása során.²⁷⁵ Ugyancsak említik a pozíciót 1752-ben, amikor második Mercy gróf kérésére Tatay János kölesdi ispán megverte a gróf birtokán engedély nélkül kaszáló Pap Mihály kétyi telkes gazdát, elvette favilláját, ümögét (ingét), tarisznyáját és késeit.²⁷⁶ Mivel Tatay 1744 és 1745 folyamán két alkalommal is apari (hanti) ispánként szerepel – Johann Schmidt hőgyészi ispán mellett – és kontrollforrás nem áll rendelkezésre, ezért nem egyértelmű, hogy pontosan mikor változott posztjának helyszíne, vagy feladatköre. Utódai az 1766 ősze-

²⁶⁹ Származási helye feltehetően nem Hollandia, hanem az ausztriai Unkenhez közeli falucska, Niederland volt.

²⁷⁰ PEL III. 047. matr. I. pag. 3. 1734. 06. 08.

²⁷¹ MNL TML XIII. I. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 380, 406, 430.].

²⁷² PEL III. 047. matr. I. pag. 47. 1753. 05. 03.

²⁷³ Az épületek történetét részletesen áttekinti: Várnagy 1998 (II.): 128–131.

²⁷⁴ Az apari ispán az 1739. őszi – 1740. tavaszi számadásban sorolják fel első alkalommal e jelzővel, ugyanakkor az 1738. őszi – 1739. tavaszi, illetve az 1739. tavaszi–őszi számadásban is két ispán kapott fizetséget. MNL TML XIII. I. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 116, 143, 171.].

²⁷⁵ MNL TML XIII. I. III. d. 294. cs. fol. 2r. 1749. 10. 06.

²⁷⁶ MNL TML XIII. I. 15. cs. Judicial-Acten.

tól ismét fennmaradt bérkifizetési jegyzékek tükrében vagy hely megjelölése nélkül, vagy a mezővárosban működő rév vámosaiként szerepelnek.²⁷⁷

A Högyészen működő uradalmi alkalmazottak legszínesebb tárházát az 1767-es Status Animarum örökölte meg.²⁷⁸ Ekkor az összeíró, a helyi Henckelmann plébános feljegyezte a kiemelt előjárók között Nagy István prefektust és feleségét, Lendvai Annát gyermekeikkel és két írnokával, Adam Appelshoferrel és Joseph Báárral. Felsorolásba vette az özvegy számtartót, Matthias Pladerert (Blatterer) házvezetőnőjével, Magdalena Vöggtel és cselédjével, Katharina Appfellel, a magtár felügyelőjét, Sebastian Arnoldot feleségével, Elisabeth Pfunddal és cselédjével, Gertrud Göll-lel, illetve Vory Péter ispánt és házastársát, Berti Katalint gyermekeikkel.²⁷⁹ Nem említette meg azonban a főbb tisztviselők sorában a plébános – a későbbiekben az udvari kamara titkárává avanzsáló – nemességodi Szvetics Ignác fiskálist és feleségét, a spanyol Rodriguez de Campomanes Alojziát, illetve fiaikat, a fiatalon elhunyt Ferencet és az I. Ferenc császár idején királyi kamarássá váló Jakabot. Mellettük hiányzik a lélekösszeírásból a fiskális titkára, Joseph Gottesmann és Leonard Bergauer hivatali írnok is.²⁸⁰ Feljegyezte azonban a plébános a grófi kocsis, Adam keresztnévét, illetve Joseph Strobelt mint kertészt, ám a párhuzamosan keletkezett bérjegyzék szerint (illetve a későbbi években is) Joseph Pichler működött ekkor a kastély kertészeként, akinek Friedrich Dinkelkolb volt a segítségére.²⁸¹ A kastély melletti major alkalmazottai között találunk nyolc megnevezetlen – az ennél jóval több nevet tartalmazó bérjegyzék segítségével sem azonosítható – lovászt és istállóí szolgálattevőt,²⁸² az uradalmi lóistálló mesterét és az uradalmi bodnárt (Heinrich Sommert és Johann Weithertet) ugyancsak név feltüntetése nélkül.²⁸³ A major egyéb alkalmazottait Henckel-

²⁷⁷ Vö. MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 380, 406, 430.]. Vö. MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz), cím nélkül [számadáskönyv, 1767–1777].

²⁷⁸ Az Esterházy-uradalom hasonló tapasztalatairól lásd: Gates-Coon 1981: 162.

²⁷⁹ PEL I. 1. c. tom. 18. Descriptio Parochiae Högyeziensis, pag. 17. 1767.

²⁸⁰ MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1767–1777]. oldal- és főlíószám nélkül [pag. 47.]. Vö. Szluha 1995: 102.

²⁸¹ PEL I. 1. c. tom. 18. Descriptio Parochiae Högyeziensis, pag. 17. 1767. MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1767–1777], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 47.].

²⁸² PEL I. 1. c. tom. 18. Descriptio Parochiae Högyeziensis, pag. 24. 1767.

²⁸³ PEL I. 1. c. tom. 18. Descriptio Parochiae Högyeziensis, pag. 25. 1767. Vö. MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1767–1777], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 47.].

mann plébános nem említi lélekösszeírásában, nevüket feltehetően háztartásuk körével igyekezett feltüntetni a jegyzék koncepciójának megfelelően. A lokális hierarchia csúcsán megemlíthető – az összeírásban egyébként nem szereplő – Sebastian Hoppe grófi titkár, illetve Josepha Dorothea von Hirschenfeld, aki második Mercy alatt hathatósan befolyásolta az uradalom ügyeit, ugyanis a gróf feleségének korai halála után ő vezette a hűgyészi grófi háztartást. Pozíciója súlyát jelzi, hogy édesapja halála után harmadik Mercy kérvényezte Klimó püspöknél, hogy a kastélykáplán, Martin Nol tolnai ferences atya második Mercy gróf halála után is a kastélyban maradjon, és Hirschenfeld asszony kérésére bármikor misét mondhasson.²⁸⁴ Cselédek, inasok, konyhai alkalmazottak szintén nem szerepelnek a felsorolásban, ezért joggal feltételezhető, hogy a kastély teljes személyzetét kihagyta Henckelmann plébános az összeírásból, hiszen a gróf halála ellenére néhány alkalmazottra kétségtelenül szükség volt annak fenntartásához. A grófi magánháztartás szolgálói körének rekonstrukcióját csak nehezíti, hogy a fennmaradt számadások kifizetési listáiban sem szerepelnek, e kötetek – Henckelmann plébános lélekösszeírásához hasonlóan – a tisztségviselők mellett szinte kizárólagosan a gazdasági alkalmazottakat (illetve a vonatkozó kiszolgálószemélyzetet) jegyezték fel. Ennélfogva ismert például az 1744–1745 során működő Theresia Nagel konyhalány és Nikolaus Herrmann konyhalegény neve, de a grófi szakácsé, inasé vagy szobalányé nem.²⁸⁵

Majorság, fabrika, olajütő, rév és kávéház: az uradalmi ingatlanok

Várnagy Antal kutatásainak köszönhetően ismert, hogy első Mercy hivatali elfoglaltságai miatt igen sok időt töltött bécsi otthonában és a temesvári kormányzói palotában, hűgyészi tartózkodásait pedig minden bizonnyal a Bécs–Temesvár közötti utazás alkalmával iktatta be.²⁸⁶ Ezzel szemben második Mercynek 1734–1767 közötti földesurasága idején bizonyosan Hűgyész volt az elsődleges otthona, s a vármegye nemesi közgyűlésébe ő maga is küldött

---

²⁸⁴ Várnagy 1998 (II.): 318, 331.

²⁸⁵ MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és fóliószám nélkül [pag. 380, 406, 430.].

²⁸⁶ Várnagy 1998 (II.): 59–61.

képviselőt örökbefogadó atyjával párhuzamosan.²⁸⁷ Várnagy Antal már az 1720-as évekből talált dokumentumokat, amelyek nem csupán azt jelzik, hogy pro forma nevelőapja hőgyészi képviselőjeként működött, hanem azt is, hogy 33 évi hőgyészi földesuraságát megelőzően is számolhatunk helyi tevékenységével, tehát több mint 40 évig személyes jelenlétével határozta meg az uradalom működését.²⁸⁸ Megépíttette a csicsói kegykápolnát és a hőgyészi kastélykápolnát, elérte Hőgyész és Kölesd mezővárossá nyilvánítását, illetve az országos vásárok tartásának engedélyezését. Éppen ezért a régióban napjainkig gyűjthető Mercy-anekdoták bizonyára elsősorban öneki állítanak emléket, még ha gyakorta a három Mercy gróf személye nem is megfelelően vált szét az adatközlők ismereteiben.²⁸⁹

²⁸⁷ Az egyik nemesi közgyűlési ülésen például Fabritius Györgyöt mindkét Wallis gróf és Mercy–Argenteau gróf, Peter Kypurgot pedig gróf Mercy tábornagy küldötteként említik: MNL TML IV. 1. a. tom. III. pag. 566–567. 1725. 10. 16–17. Regesztáját közli: Maul-Link 2021: 245–256. 720. sz.

²⁸⁸ Várnagy 1998 (II.): 64.

²⁸⁹ A Mercy grófok nem csupán az uradalom fejlődésére gyakoroltak nagy hatást, hanem a népi emlékezetre is. A 20. század közepén még nagy számban lehetett gyűjteni a személyükhöz fűződő történeteket, melyek közül néhány az évezredfordulóig felülreprezentált volt a hajdani uradalom területén és a környező falvakban. Az adatközlők rendszerint nem különítik el az egyes grófokat, a szövegekből kirajzolódó gróf képe hibrid produktuma a telepítő első Mercynek és a négy évtizedet Hőgyészen töltő, szigorú és lobbanékony jelleméről ismert fogadott fiának, második Mercynek. Feltehetően a Mercyek protestánsok iránti – kortársaikhoz mérten elfogadó – magatartásának állít emléket a kisvejei monda, mely szerint a nagy rác pusztítás alkalmával a falubeliek szabadították ki a Bonyhádon raboskodó grófot. A két idősebb Mercy militáris tulajdonságai köszönnek vissza a bandériumában megbotló legény történetében, akit kivégzésre ítélt, ám az fegyvert szegezett rá, bátorsága elismeréseként pedig megkímélte életét. A legelterjedtebb monda mégis a grófnál fiára panaszkodó özvegyasszony története, akinek gyermekét a gróf büntetésből az udvaron álló platánfára köttette. Hasonlóan félelmetes alak rajzolódik ki az uradalmi ács mondájában is, aki azért készítette el a szakályi horhó felett álló keresztet, mert félt, hogy a gróf megbünteti a fel nem használt gerendák beszerzéséért. A monda szerint ugyancsak félelmében fojtotta meg kocsisa a legszebb lovát. A gróf személye köré szerveződő mondakörhöz szorosan kapcsolódik a csicsói eredetlegenda is, melyben a grófi kondás Mercytől való félelmében nem mert az uradalmi emse nélkül hazatérni. Mire megtalálta, az kitúrt egy Mária szobrot/képet (egyes változatokban egyenesen Mária jeggyűrűjét), amelynek helyén forrás fakadt, a gróf pedig kápolnát állíttatott. Schmidt J. 1939a, 45–49; Gaál–Kőhegyi közread. 1975: 323; Camman–Karasek Hg. 1977 (II.): 501, 1978 (III.): 363, 454, 1979 (IV.): 225; Stefán 2013, 2015; Várnagy 1990a (I.): 218, 1998: 54, 68, 72–75; Landgraf 2005, 2013; Magyar szerk. 2018: 23. (B 7. 4. 5. sz.), 70. (C 10. 3. 1. sz.), 213. (G 31. sz.), 450. (Q 2. 1. sz.).

A Botka család birtokának központja Rácegres volt, majd a Sinzendorf család megbízottai Aparról irányították azt, Mercy gróf pedig közvetlenül a birtokba iktatás után Hőgyész nevezte ki központjául. A település 1683 és 1696 között (feltehetően 1686-ban) néptelenedett el, de a források tanúsága szerint már a Botka család épített egy vadászkastélyt területén, temploma pedig az egyik legnagyobb és legépebb állapotú középkori építmény volt a régióban.²⁹⁰ A legtöbb uradalmi épület a Mercyek alatt, elsősorban második Mercy gróf hosszú működése idején épült fel. Az uradalmi központ jelentőségét és kiemelkedő fejlesztését bizonyítja, hogy az 1773-as eladási conscriptio alkalmával Hőgyész leírása a dokumentum negyedét ölelte fel.²⁹¹ Ezen épületek közül napjainkig a legimpozánsabb az egykor üvegházzal ellátott és parkkal körülvett hőgyészi kastély.²⁹² Feltehetően a településen már a Sinzendorf–Mercy-féle birtokváltás idején is állt egy kúriaszerű épület, amelyet az átadás után átépítettek, az új kastély felépítése után pedig a helyi zsidóság bérelte, végül a 19. század elején lebontották.²⁹³ A mai nagykastély első Mercy gróf 1734-es halála előtt, 1730 körül épült fel, a mai kiskastély (Liechtenstein-kastély) pedig nem sokkal a birtok 1773-as eladása előtt készült el. Az épületet eredetileg prefektusi háznak építették, az Apponyiak pedig kancelláriát alakítottak ki belőle. Alföldy Gábor, valamint Simon Zoltán és Keresztessy Csaba²⁹⁴ tanulmányaiban egyaránt szembetűnő, hogy a hőgyészi kastélyt eladásakor korához képest kissé ódivatúnak tartották. Ezen meglátás tulajdonképpen a többi központi uradalmi épületre is érvényes, hiszen Apponyi Antal a birtokot 1773-ban megvásárló édesapja 1782-es halála után újszerű lendülettel vágott bele a kastély és a teljes uradalom modernizálásába. Felújíttatta a nagykastélyt, megszüntette a – hajdúk és huszárok kapcsán említett – kastélybörtönt és az udvarában álló hajdúházakat, ezen funkciók számára új épületet létesített. Úgyszintén Apponyi Antal nevéhez köthető a kastély udvarában található pavilon (Vénusz-kápolna) felépítése, illetve a lovaglóiskola, zeneiskola, posta és a kávéház létrehozása. Kívánságára épült fel az uradalmi földmérői ház,

---

²⁹⁰ Brüsztle 1879 (III.): 103–104; Simon–Keresztessy 2002: 313.

²⁹¹ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag.1–60 (4–53). 1773. II. 02.

²⁹² Fennmaradt első ábrázolását lásd Ferdinand Pichler kamarai mérnök 1783-as grafikáján a 15. képmellékleten. Az ábrázolás Alföldy Gábor tulajdona, aki annak reprográfiaját rendelkezésemre bocsátotta. Szívességét ezúton is köszönöm. Pichler tevékenységéről lásd: Alföldy 2001: 59, 75.

²⁹³ Simon–Keresztessy 2002: 313.

²⁹⁴ Alföldy 2001; Simon–Keresztessy 2002.

a kertésház, az orvosi ház és a patika.²⁹⁵ Így tehát helytállónak tartom Várnagy Antal meglátását, aki a Mercyek működését elsősorban anyagi, gazdasági és kormányzati jellegűnek értékelte, az uradalmat modernizáló, barokk kerteket, latin grammatikai osztályokat létesítő, új templomot építő és ott Haydn-miséket celebráltató Apponyiakét pedig inkább szellemiként (kulturálisként) definiálta.²⁹⁶

A napjainkban is a kastély mellett álló uradalmi majorság két kapuval rendelkezett, központi épülete (a forrásban: „*allodium dominale*”) 160×220×160×213 méter hosszúságú volt. A település Fő utcájáról nyíló, kastélyhoz közelebb eső kapu jobb oldalánál állt az istállóemlétes lakása pincével, mely egybeépült a négyszintes, 90×7 méteres magtárral,²⁹⁷ amely mellett egy hasonló funkciójú, 34,5×14 méter (egyes forrásokban 33×10 méter) hosszúságú épület állt, amelynek föld alatti szintjén dohányt tároltak. A csépeletlen szalaszgabona, illetve a különböző szalasztakarmányok elhelyezése a 67×16 méter hosszúságú, négy kapuval ellátott, cseréptetővel fedett három urasági füveskert egyikében álló csűrben történt. A majorság Diósberény felőli szakaszán állt a kocsiszínnel egybekötött lóistálló (a padlásán gabona-tárolóval), illetve az épület egy szakasza deszkatárolásra is alkalmas volt.²⁹⁸ Egy 1733-as forrásban²⁹⁹ korabeli szemtanúk arról számolnak be, hogy az „uraságh jobbágyival segítették az árpát, és zabot Högyészre vinni s az uraságh ott lévő hambárjában és kastély pallására hordanyi”, mások szerint azt a zászlótartó jelenlétében „az Högyészi uraságh kastélya pallására mérték” és a zabot többen is a „palláson látták”.³⁰⁰ Ekkor tehát már állhatott a kisebbik magtár a kastély melletti majorságban, a zabot pedig a további gabonátárolók felállítása előtt nem a kastély, hanem a kastély istállójának padlásán tárolhatták.³⁰¹ Az egyéb jószágok ellátását biztosító istállókat a majorság Szakály felőli oldalán alakították ki, a Fő utca felől pedig fal határolta a majorságot. Az istállók, majd üzemek vízellátását a patak biztosította, amelyet már ekkor több szakaszon

²⁹⁵ Várnagy 1998 (II.): 119–144.

²⁹⁶ Várnagy 1990b: 324–325.

²⁹⁷ Mai állapotáról a 16. sz. képmelléklet tájékoztat.

²⁹⁸ 1742-ben 250 metszett lécezt írtak össze a helyszínen. MNL TML XIII. I. V. d. 3. cs. fol. 2r. 1742. 04. 24.

²⁹⁹ 1733-ban Rothßmann högyészi provizor vásárolt alku szerint árpát és zabot Ferdinand Fejeder pécsi tisztartótól, amelyet nem tudott kifizetni, mert az uradalmi kassza üres volt. MNL TML XIII. I. III. d. 268. cs. fol. 1r–2v. 1733. 10. 21.

³⁰⁰ Mindhárom idézetre vonatkozóan: MNL TML XIII. I. III. d. 268. cs. fol. 2r. 1733. 10. 21.

³⁰¹ Vö. Füzes 1984: 92.

boltozattal fedtek.³⁰² A mai Széchenyi utcában található vincellérházból nyílt a négy uradalmi pince (egyaránt négy méter magasságúak, 1.: 90×5 m, 2.: 75×5 m, 3.: 75×5 m, 4.: ismeretlen), melyeket a hegy külső oldaláról 53×5 méter hosszúságú támfallal erősítettek meg. E komplexumhoz tartoztak még egyéb szolgálati lakások (a tehenész házának padlásán galambdúccal), valamint a csűr kapcsán már említett majorság melletti, sövénnyel körülkerített kaszálók. Franz Spangel uradalmi provizor kimutatása szerint 1742. április 24-én a majorban 390 pozsonyi mérő tiszta búza, 269 mérő rozs, 875 mérő zab és 55 mérő még „csutorán lévő” (feltehetően morzsolatlan) kukorica volt elhelyezve.³⁰³ A sertések száma 130 volt,³⁰⁴ amelyek mellett 95 szarvasmarháról³⁰⁵ számolnak be, amelyek többsége ökör volt. Az immáron tejgazdasággal és sajtkészítő üzemmel felszerelt tehenészetet csak 1818-ban említik első ízben *Schweitzereyként*, széles körű tejfeldolgozás tehát a Mercyek idején (1773-ig) jó eséllyel nem folyt a majorsági gazdálkodás keretében. Szintén a Mercy család építette fel az uradalmi kocsmát, a sörházat, a kútházat, a téglavetőt, a téгла-, cserép- és mészégetőt.³⁰⁶ A család tevékenységének sikerét mutatja, hogy birtokuk értékét ötven év alatt megharmincszorozták, 1773-ban 700.000 forintért adták tovább az Apponyiaknak.³⁰⁷ Az uradalom szélesebb körű fejlesztése Apponyi I. György, valamint elsősorban Apponyi I. Antal György tevékenysége alatt gyorsult fel. Apponyi Antal György 1817-es halála után az uradalom felosztá-

³⁰² MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 1–60 (4–53). 1773. II. 02. Összefoglalóan lásd: Várnagy 1998 (II.): 119–144.

³⁰³ XIII. 1. V. d. 3. cs. fol. 1r. 1742. 04. 24.

³⁰⁴ A *sertés marhákként* definiált állatok száma a következőként oszlott meg: öreg kan: 2 db, öreg ártány: 14 db, öreg emse: 32 db, esztendős ártány: 34 db, egyesztendős kan: 2 db, egyesztendős emse: 40 db, malac: 6 db. MNL TML XIII. 1. V. d. 3. cs. fol. 1r. 1742. 04. 24.

³⁰⁵ Öreg herélt bika: 1 db, negyedfüves bika: 1 db, egyéves bika: 1 db, igavonó ökör: 25 db, ötödfüves tinó: 8 db, negyedfüves tinó: 5 db, harmadfüves tinó: 2 db, öreg tehén: 24 db, negyedfüves üsző: 3 db, harmadfüves üsző: 4 db, egyéves ökörtinó: 8 db, egyéves üszőborjú: 2 db, az évben született ökörborjú: 8 db, az évben született üszőborjú: 3 db. MNL TML XIII. 1. V. d. 3. cs. fol. 1r. 1742. 04. 24.

³⁰⁶ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 1–60 (4–53). 1773. II. 02. Vö. Várnagy 1998 (II.): 119–144.

³⁰⁷ Harmadik Mercy högyészi tevékenysége jelképesként értékelhető, mivel csak 1745–1750 között tartózkodott az uradalomban. Atyja halála után közreműködött ugyan néhány kegyúri ügyben (például kinevezések), de a birtok eladásáról már 1770-től folytak a tárgyalások. A szerződést 1772. november 21-én írták alá, amelyet Mária Terézia 1773. június 2-án engedélyezett, a birtokba iktatás pedig 1773 októberében zajlott. Várnagy 1998 (II.): 70–71.

sa, ezáltal három uradalmi központ létrehozása biztosította a kisebb települések mezővárosokéhoz mérhető ütemű fejlesztését.

Az uradalom egyéb településein található ingatlanok számbavétele előtt szeretnék rámutatni az első Mercy gróf személyéhez köthető szövőipar (és az ezzel összefüggő selyemhernyó-tenyésztés³⁰⁸) högyészi meghonosítási kísérletére is. A gróf által a Temesi Bánságban 1725–1730 között működtetett kincstári textilmanufaktúra,³⁰⁹ majd magánszemélyként Óbudán létesíteni kívánt kartongyár mind a céhek, mind a városvezetés részéről ellenérzéseket váltott ki. Ezért új uradalmának központján, Högyészen próbálkozott textilmanufaktúra alapításával, amelynek megszervezésével Samuel Schmettau (1684–1751) porosz bárót bízta meg, aki a manufaktúra üzemeltetéséhez Johann Adam Kindent és Johann Daniel Schnellneggert hívta meg Ausztriából. 1729-re felépült a létesítmény szövőrészleggel, fonodával, fehérítóműhellyel, lúgosító- és mosóházzal. Egy 1730-ból származó hirdetés szerint már a termékek széles köréből lehetett választani, azonban úgy tűnik, hogy a lakosság anyagi lehetőségei, igényei nem képeztek megfelelő piacot korát megelőző kezdeményezésüknek.³¹⁰ 1733-ra Kinden igazgatót és unokatestvérét a felhalmozott tartozásokért úriszék elé állították, majd húsz hétig a simontornyai börtönben raboskodtak. Johann Daniel Schnellnegger itt is hunyt el, Johann Adam Kinden pedig Bécsbe távozott.³¹¹

A Mercyek uradalmuk szakrális épületein kívül elsősorban uradalmi központjukban, Högyészen eszközöltek szembetűnő előrelépéseket, a többi település fejlesztésére – beleértve az uradalom másik mezővárosát, Kölesdet is – kisebb hangsúlyt fektettek.³¹² Ez alól kivételként említendő a kölesdi rév létesítése. Ha nem is maga első Mercy gróf, de minden bizonnyal egyik alkalmazottja ismerte fel, hogy Kölesdnél a Sárvizet körülvevő széles mocsaras ártér szűkebb volt az átlagosnál,³¹³ és e lehetőséggel kiaknázhathja uradalma bekapcsolását a központi vérkeringésbe, amely ekkor csak a buda–eszéki or-

³⁰⁸ Takáts R. 1994.

³⁰⁹ Endrei–Makkai 1970: 341.

³¹⁰ A hasonló vállalkozó földbirtokosok elsősorban a hétéves háború (1756–1763) után próbáltak szerencsét. R. Várkonyi 1970: 26–27.

³¹¹ Bánkuti 1964; Endrei–Makkai 1970: 328–329; Wellmann 1989c: 565, 1989c: 935; Németh G. 1991: 127. 9. sz.; Várnagy 1998 (II.): 57–59.

³¹² Egyed 1828: 45–46; Glósz 2014a: 127.

³¹³ E területen már a középkorban és a Rákóczi-szabadságharc idején is folyt révközlekedés. Györffy 1970: 77; Balogh Á. 2010: 296.

szágúthoz való csatlakozással volt lehetséges. A révvel nem pusztán a majdani betelepítéseket és az uradalom könnyebb elérését biztosította, hanem profitra is szert tett,³¹⁴ ugyanis a vármegye ekkor még meglehetősen alacsony számú lakossága annak létesítése előtt csak nagy kerülővel tudta az országot megközelíteni.³¹⁵ Az építkezések 1724 és 1727 között folytak, ám a vármegye 1727 nyarán megküldött kérelme ellenére a helytartótanács csak 1732 nyarán adta ki az engedélyt a komp működtetésére és a vámszedésre, majd azt 1734-ben fogadott fiára is átruházták.³¹⁶

A birtok egyéb helységeinek vonatkozásában 1735-ben 13 földesúri jövedelmű szárazmalom működött az uradalom területén. Ebből négy Závodon, kettő-kettő Aparon, Kismányokon és Mucsiban, valamint egy-egy malmot találhattunk Kalaznón, Kistormáson és Varasdon.³¹⁷ Ekkor azonban nem utalnak az 1729-es, dorogi szántók vizsgálatával kapcsolatos bírói szemlén megemlített szentlőrinci malomra.³¹⁸ Ignatius és Balasius Gindly (Gindl) tengelici földesurak 1742-es latin nyelvű levelükben már megemlítik a Sárvíz mentén található kölesdi vízimalmokat,³¹⁹ ezek számát az uradalom a későbbiekben tovább növelte. Az uradalmi olajütőket is rendszerint malmoshelyen létesítették, melyből három Závodon, egy pedig Kalaznón volt megtalálható. A fentiek mellett földesúri mészárszék működött Hőgyészen, Pálfán, Szentlőrincen, valamint uradalmi kocsmá, bormérés folyt Aparon, Berényben (ahol ekkor már az épület javításra szorult), Hőgyészen, Kismányokon, Nánán (a szekszárdi út mentén), Pálfán, Szakadáton, Závodon.³²⁰ A kocsmáltatási jog vitatott voltát mutatja, hogy 1737-ből egyaránt rendelkezünk úriszéki adatokkal arra vonatkozóan, hogy az uradalom perelte Kalaznó, Kistormás, Mucsi, Varsád és Závod községeket engedély nélküli kocsmáltatásért,³²¹ ugyanakkor ugyanezen esztendőben a fennmaradt dokumentáció tanúsága szerint csak

---

³¹⁴ A beruházás már a helytartótanácsi engedély előtt is meglehetősen jövedelmező volt, még ha nem is voltak olyan magasak a tarifák, mint a Bátánál működő, Dunát átszelő révén. A vármegyei közgyűlés 1726. október 27-i, révhasználatra vonatkozó rendelkezéseit közli: K. Balogh et al. szerk. 1978: 263.

³¹⁵ Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása: 334.

³¹⁶ Várnagy 1998 (II.): 55.

³¹⁷ MNL OL E 156. a. Fasc. 122. No. 017. pag. 327–328 (60). 1735.

³¹⁸ MNL TML XIII. 1. III. c. 179. cs. fol. 2v. 1729. 01. 13.

³¹⁹ MNL TML XIII. 1. X. (további számozás nélkül, 184. doboz) Perillustris ac Generose Domine [...] fol. 1. 1742. 04. 17.

³²⁰ MNL OL E 156. a. Fasc. 122. No. 017. pag. 327–328 (60). 1735.

³²¹ MNL TML XIII. 1. III. e. 4. cs. 1737. 05. 27. – 1737. 06. 12.

Kistormás kapott egész éves ilyen jogot.³²² A század közepére egyes közösségeknek lehetőségük volt saját ingatlanokat is felépíteni. A hőgyészi kétkerekes, két őrlőköves vízimalmot például 1760-ban emelték a gazdák saját költségükön. A malomárkokat saját földjükön alakították ki, de a vízelvezetés az uradalom feladata volt, amely a malom üzemeltetésének engedélyezéséért évi 80 forintban részesült. A gazdák közösen adták bérbe a létesítményt, amelynek működésére a malombíró felügyelt.³²³

1773-ra – a birtok eladásának idejére – az uradalomban már 33 szárazmalom és négy olajtű állt.³²⁴ Kölesden is felépült egy uradalmi magtár, az összeíró pedig a rév működését segítő töltésnek és vámháznak (révháznak), a cseréppel fedett raktárral ellátott malomnak és a hozzá tartozó malomcsatornának, illetve az uradalmi fogadónak és zsidóháznak is figyelmet szentelt.³²⁵ A földesúri juhászatról tanúskodik a nánai, Nagytormás pusztai, pálfai, Csernyéd pusztai juhászház,³²⁶ illetve az uradalmi vadgazdálkodást biztosították a hőgyészi erdészlakok, a varsádi és mucusi vadászház,³²⁷ valamint a Kalaznón működő vadászház (pincével, istállóval és kocsiszínnel), amely a gyümölcsös (szilva-, körte-, almafákkal) határolt, faserkezetből kialakított fácánkertet szolgáltatta ki.³²⁸ A vadászházakkal szemben, erdészházat pusztán egy alkalommal említ az összeíró Nagyvejke településen.³²⁹ Uradalmi fogadó és/vagy kocsmá működött Nánán, Nagytormás pusztán, Csernyéd pusztán, Csicsó pusztán (kiterjedt kiszolgáló épületekkel), Dúzson, Mucsiban, Závodon és kettő Apátiban (a település belterületén és a Hollenthal-völgyben).³³⁰ Szintén a Hollenthalban működött 16 ott lakó zsellér mellett az üveghuta,³³¹ illetve megemlítendő még az uradalmi tulajdonú varsádi zsidóház,³³² a Nagytormás pusztai őrház és a

³²² MNL TML XIII. I. III. e. 3. cs. fol. 2v. 1737.

³²³ Dissberger é. n.: 77. Hno. 301 (296).

³²⁴ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 309 (204). 1773. II. 02.

³²⁵ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 138–147 (100–109). 1773. II. 02.

³²⁶ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 113 (84), 126 (92), 181–182 (127–128), 199 (137). 1773. II. 02. Vö. OSZK K Fol. lat. 4174. Fasc. 8. No. 4. pag. 5 (fol. 3v.). 1759.

³²⁷ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 97 (74), 211 (147). 1773. II. 02.

³²⁸ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 82–84 (65–67). 1773. II. 02.

³²⁹ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 241 (165). 1773. II. 02.

³³⁰ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 111 (82), 126 (92), 199–200 (137–138), 201 (139), 205–206 (143–144), 210–211 (146–147), 223–224 (154–155), 282–283 (186–187). 1773. II. 02.

³³¹ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 282–296 (186–194). 1773. II. 02.

³³² MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 97–98 (74–75). 1773. II. 02.

Csicsó pusztai hajdúház,³³³ az uradalmi pince az Apáti mellett található Kühlerbrunn-völgyben,³³⁴ valamint az összeíró által Dúzson önálló tételként is felsorolt Kapos-parti malomtöltés.³³⁵ A Mercy-korszakból az uradalmi ingatlanok közül csupán a lengyeli uradalmi házból rendelkezünk inventáriummal 1766-ból, amely ozorai keltezéssel, Németh Mihály aláírásával maradt fenn az uradalmi archívumban. A dokumentum a következő ingóságokat sorolja fel:

„4 ágy, 2 asztal, 1 pohár szék, 6 bőr szék, 1 fa kar szék, 1 ruha tartó láda, 1 életes [!] láda, 2 párna, 2 vánkös, 1 paplany, 1 szalma terettő lepedő, 1 felső csipkés lepedő, 5 alsó lepedő, 4 abrosz, 6 asztal keszkenyő, 3 kendő, 2 fődél, 6 szakajtó ruha, 1 ponyva eőt szélben, 5 zsák, 15 szobában lévő kép, 1 tükör, 6 pár kés, 10 korsó, 9 üvegh pohár, 1 nyakas üvegh, 1 pár fincha [findzsa], 1 ólom czukor tartó, 1 caffé-hoz való kalán, 1 ólom soó tartó, 1 réz gyertyatartó, 1 vesszős gyertya tartó, 2 vas hanva vevő, 1 ruha seprű, 1 füstölő, 1 ostábla, 1 szentelt víz tartó bátukbúl, 1 tálás az camaraban, 9 cserép tál, 6 cselédnek való tál, 5 csésze, 21 fa tányér, 10 pohár és fazék, 5 lábas, 6 fődő, 1 vas nyárs, 1 rostély, 2 vas kalán, 1 kis-vas-vellyá, 1 serpenyő, 1 torma reszelő, 1 köz szita, 1 szűrő szita, 1 másik szűrő szita bátokbúl, 1 bátok töchér, 1 vágó deszka, 2 sodró tábla, 4 fa teknyő, 1 szapuló sajtár, 1 viz hordó sajtár, 1 mosogató sajtár, 10 szakasztó kosár, 1 posonyi mérő, 1 ord. kosár, 1 kasza, 1 ord. fejsze, 1 szekercze, 1 vonyó kés, 1 ord. kapa, 1 verem vájó, 1 ásó, 1 szérő tisztító, 1 csiga kereső kapa, 2 csanterffa, 2 lajtorja, 4 on kanál, 4 lakat, 24 dohány bál, 6 ½ eöl tavali széna, 5 ½ eöl idei széna, 1 réghi zab asztagh, 1 tavali zab asztagh, 1 tavali tiszta búza asztagh, 1 tavali kilenczed búza asztagh, 1 hoszú [!] sertés válu, 1 rövidebb válu, 1 caffé tácza, 1 vas láb konyhába, ednyihány szőlő karó, ednyihány égett téglá, ednyihány deszka is találatnak.”³³⁶

Annak ellenére, hogy a Mercy-uradalom igyekezett bevételeit optimalizálni és a falvak között megmutatkozó különbségek miatt az egyes településeket felzárkóztatni, a század közepére mégis úgy tűnik, hogy az egyéb bevételek köre sok esetben egyaránt a korábban összességében jobb módúként definiált települések súlyát növelte tovább (kimondottan a malomhasználat), az adó-

³³³ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 126 (92), 202 (140). 1773. II. 02.

³³⁴ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 283 (187). 1773. II. 02.

³³⁵ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 205 (143). 1773. II. 02.

³³⁶ A közlés során megtartottam a jegyzék eredeti helyesírását, de eltekintettem a kifejezések nagy kezdőbetűinek közlésétől. MNL TML XIII. 1. V. b. 17. cs. Lengyeli Háznál lévő Partékáknak Specifikációja. 1766. 08. 27.

nemek körében pusztán a vágóhidak utáni adófizetésben mutatkozott meg bizonyos fokú differenciáltság. Ugyancsak látható, hogy a kocsmák és fogadók létesítését a lokális igények mellett a forgalmasabb utak is ösztönözték, az iparűzésben pedig a két mezőváros mellett (bár az uradalom székhelye e tekintetben alulmarad) komoly szerepet vállaltak az evangélikus lakosságú települések,³³⁷ ugyanakkor kizárólagos kenyérkereső iparűzés a korszakban a falusi lakosság körében kevésbé feltételezhető.³³⁸

*A közfegyelem fenntartásának uradalmi intézményrendszere:
úriszék, falusi esküdtszék*

A 16. század végétől a Habsburgok egyes országaiban, különösen a cseh és morva vidékeken, illetve bizonyos fokú lemaradással a 18. századtól a Magyar Királyságban is megmutatkoztak az *uradalmi/földesúri abszolútizmus* (grundherrlicher Absolutismus)³³⁹ jellegzetességei, amely során a földesúri nyomás és a gazdálkodás központosításával párhuzamosan a földesurak – konfesszionális felelősségvállalás mellett – fokozott hangsúlyt fektettek alattvalóik társadalmi fegyelmezésére. Törekvéseiket rendszerint nem a közjó iránti buzgalom, hanem konkrét gazdasági érdekek vezérelték, amelyek összefonódtak az állami (udvari) érdekekkel, a robot elvégzése (vagy megváltása), a járandóságok megfizetése és az általános közfegyelem megtartása pedig egyaránt szolgálta a lokális és központi, illetve a világi és klerikális hatalom érdekeit. Hazánk sajátos politikai helyzete miatt kevésbé találhatók párhuzamai a német nyelvterületen jól dokumentált *rendtartásoknak*,³⁴⁰ ugyanakkor az uradalmi apparátus tisztviselői és a klérus tagjai, mint a csekélyebb mértékben megszer-

³³⁷ MNL TML IV. 5. a. Ö. 305. 1752.

³³⁸ Faragó 2008: 332–333.

³³⁹ Winkelbauer 2004: 265.

³⁴⁰ A *Gute Policey* fogalmat az azt talán első ízben magyarul használó Péter Katalinnak megfelelően *jó rendtartásként* fordítottam. A terminust az európai államok 16. századi történeti folyamatainak jellemzésére használják, amely során már a társadalmi fegyelmezés mint politika jelent meg. Sikerességük nagyban múlt a lokális társadalomba való beágyazottságukon, illetve az egyéni kapcsolatok rendszerszintű szabályozási készségén. Példaképpen Peter Blickle a 18. századi Baden vizsgálatakor a rendtartások többségét a gazdasági élet szférájába sorolta (40%), míg a társadalmi rend és vallás körébe azok negyede (25%) tartozott. Meglepő lehet, hogy kisebb részük célozta meg a közbiztonság és rend (16%), illetve az egészség, oktatás és kultúra kérdését (12%), míg csupán töredékük

vezett állam előretolt képviselői, határozottan léptek fel az általuk megfelelőnek ítélt közfegyelem fenntartása (vagy megteremtése) érdekében az államhatalom lokális képviselőinek megjelenéséig. A normákat az alanyok rendszerint legitimnek ismerték el, bár – ahogy arra egy-egy úriszéki per is rávilágít – az internalizációs folyamatok közel sem voltak zökkenőmentesek: védekezési stratégiák, olykor párhuzamos gyakorlatok fennállásával számolhatunk.³⁴¹

A Magyar Királyságba érkező német jobbágynak már bevett gyakorlatuk volt a létminimum alá eső tagjaik közösségi támogatására.³⁴² A hazai magyar és rác jobbágságnál erősebb érdekérvényesítési lehetőségekhez szokott,³⁴³ és olykor nem konfliktusmentesen összezsírozódó német falvak öngazgatása rendszerint idomult a hazai szokásjoghoz, eljárásaik elsősorban a gazdálkodási rendszert irányították. A teljes falu által kezelt legelő, rét és nádas mellett az egyénileg birtokolt föld felett is erős volt a közösségi kontroll, s a jobbágynak is inkább közösségi keretek között kerültek hatalmi függésbe.³⁴⁴

A jelenséggel párhuzamosan egyre inkább szűkült a faluközösségek mint öngazgatási egységek autonómiája, különösen az igazságszolgáltatás terén.³⁴⁵ A Kárpát-medencébe érkező német telepesek már óhazájuk falugyűléseiben is egyre kevésbé tudták érdekeiket képviselni,³⁴⁶ és ahogy erre már utaltam, a falusi bírók funkciója már a hódoltság idején is elsősorban gazdaságszervező, illetve gazdálkodásirányító jellegű volt, ami a konszolidálódó 18. század során sem változott.³⁴⁷ Noha az uradalom központjában, Hőgyészen működő *úriszékek*³⁴⁸ a falusi tanács fellebbviteli fórumaként működött volna, úgy tűnik,

---

érintette a gazdálkodás és építkezés (8%) körét. Péter 2012: 427. Vö. Blickle–Kissling–Schmidt Hg. 2003; Blickle 2008: 241–242; Iseli 2009: 32–49.

³⁴¹ Gates-Coon 1981: 168–169; Winkelbauer 2004: 262–264; Blickle 2008: 138–140, 226; Krauss 2018: 69–80. Vö. Gözsy 2019a.

³⁴² Blickle 2008: 148–159; Schmidt, G. 2009: 25–27, 47, 273.

³⁴³ Blickle 1977, 2008: 148; Rudé 1978: 53; Lottes 1984: 156; Schmidt, G. 1999: 234–244, 2009: 274.

³⁴⁴ Wellmann 1989b: 99–101. Vö. MNL TML XIII. 1. V. b; MNL TML XIII. 1. III. e.

³⁴⁵ Winkelbauer 1992, 1999, 2004: 260–266; Peters szerk. 1997. Párhuzamként lásd továbbá Gözsy Zoltán Szigetvár magisztrátusa által képviselt közigazgatási és igazságszolgáltatási stratégiákat vizsgáló tanulmányát: Gözsy 2010.

³⁴⁶ Bader 1974: 291. Vö. Winkelbauer 2004: 260; Blickle 2008: 67; Schmidt, G. 2009: 75.

³⁴⁷ Lásd például a Jakob Kissling diósberényi bíró ellen felhozott vádakát: MNL TML XIII. 1. III. e. 104. cs. fol. 1. 1773. 09. 22.

³⁴⁸ A középkori gyökerű úriszék a földesúr bírói székeként a falvak és mezővárosok esküdt-székeinek fellebbezési fóruma volt, ahonnan az ügyeket a vármegyéhez lehetett továbbítani. Hajdú 1985b; Kállay 1985.

hogy a falusi bírók kevéssé tudták lokális igazgatási hatalmukat érvényesíteni, ugyanis az látható, hogy a közösség által kontrollálható és a lokális közösséget destabilizáló ügyekben³⁴⁹ (például verekedés, káromkodás) is gyakran az úriszékhez fordultak a jobbágyok. Ugyanakkor – a rendszerint panaszos – felterjesztések egyúttal arra engednek következtetni, hogy akár a falvakban felállított *deresre*³⁵⁰ vagy *kalodába*³⁵¹ is juttathatta a bíró a községek lakóit, bár a bírói túlkapások elsősorban gazdaságszervezeti természetűek tűnnek. A helyieket olykor saját kézzel ütlegetve büntető Jakob Kissling berényi bíró 1773-as esetének³⁵² tökéletes – és uradalmi szinten minden bizonnyal jellemzőbb – ellenpéldája Jakob Istel szomszédos szakadati bíró esete, aki 1797-ben kártérítésre szólította fel a Csernyéd pusztai juhászt, mert kutyája széttépte Schmitbergerné helyi özvegyasszony disznóját, ám a bíró csak az úriszék segítségével tudott akaratának érvényt szerezni.³⁵³ Az uradalomban működő bírók és kisbírók kilétére vonatkozóan elsősorban a vármegyei adóösszeírások nyújtanak fogódzót,³⁵⁴ a bíró mellett működő esküdtek neveit pedig elsősorban az úriszékhez küldött, általuk jegyzett bizonyáglevelek őrzik. A vegyes lakosságú falvakban jellemzően a többségi etnikum adta a bírót (öreg bírót), míg a kisbírót az alacsonyabb lélekszámú lakosságból választották.³⁵⁵

A falusi bíró és esküdtszék által megtárgyalt, jegyzőkönyvet vagy egyéb írott dokumentációt nélkülöző, apróbb bűnügyekre vonatkozóan a számadáskönyvekbe német nyelven feljegyzett, az uradalmi kasszába befizetett pénzbírságok engednek betekintést. A számadáskönyvek többsége azonban nem maradt fenn, ezért ezen adatok – az alábbiakban tárgyalt úriszéki perekhez hasonlóan – pusztán szórványosak, aligha hihető, hogy a 18. századi Tolna vármegye második legnagyobb uradalmában csak ennyi normaszegés történt. Példaképpen az 1738. november 1. és 1739. április 30. közötti elszámolási idő-

³⁴⁹ Vö. Krauss 2009: 63.

³⁵⁰ Példaképpen lásd: MNL TML XIII. 1. III. e. 27. cs. fol. 2r. 1766. 05. 25–29.

³⁵¹ Példaképpen lásd: MNL TML XIII. 1. III. e. 104. cs. fol. 1r. 1773. 09. 22.

³⁵² MNL TML XIII. 1. III. e. 104. cs. fol. 1r. 1773. 09. 22.

³⁵³ MNL TML XIII. 1. III. e. 59. 955. cs. 1798. Az esetre Glósz József is felhívta a figyelmet V. Kápolnás Máriával közösen írt falumonográfiájában: Glósz – V. Kápolnás 1988: 399.

³⁵⁴ MNL TML IV. 5. a.

³⁵⁵ A vármegyéhez intézett beadványok közül a vizsgált korszakból csak egy volt fellelhető. Az 1757-es polgári törvényszéki ülési jegyzőkönyvek között megtalálható egy Joseff Sápolya által jegyzett és a pálfai előjáróság által megerősített kérvény a portio elengedésére vonatkozóan. MNL TML IV. 7. a. Kegyelmes Urak és Tekintetes Nemes Vármegye [...]. [Dátum és csomószám nélkül, 1. doboz].

Tisztség éve	Bíró	Kisbíró
1715	Szőke Mihály	betöltetlen
1716	Németh János	betöltetlen
1717	Horváth Miklós	betöltetlen
1720	Somogyi István	betöltetlen
1721	Szőke János	betöltetlen
1722	Nagy István	Porkoláb Mihály
1723	Balaskó Imre	Timár János
1724/1725	Szőke Márton	Bérdi Péter
1725/1726	Bolyás János	Szőke Gergely
1727/1728	Szőke Mihály	Fábián István
1728/1729	Cseh István	Somogyi István
1729/1730	Sári Ádám	Egyed Ferenc
1730/1731	Nagy István	Gyenei Ferenc
1731/1732	Nagy István	Szőke Gergely
1732/1733	Barabás András	Egyed Ferenc
1733/1734	Tóth Mihály	Soós István
1734/1735	Balaskó Gergely	Takács Mihály
1735/1736	Nagy György	Bérdi Péter
1735	Nagy György	Bérdi Mihály
1736	Balaskó István	Fábián Ferenc
1737	Huszár Istók	Szőke Gergely
1737/1738	Balaskó Péter	Kiss Fábián
1738/1739	Schmidt, Johann	Oßbach, Peter
1739/1740	Bojás János	Mannhalt, Martin
1740/1741	Bojás János	Ekkert, Johann
1743	Balaskó Gergely	Kolbert, Martin
1747/1748	Schmidt, Johann	Új Ferenc
1752	Frech, Martin	Beber, Michael
1755/1756	Frech, Martin	Balaskó János
1756/1757	Frech, Martin	Szőke Istók
1757/1758	Balaskó Ferenc	n. a.
1758/1759	Balaskó Ferenc	Kolbert, Georg
1759/1760	Balaskó Ferenc	n. a.
1760/1761	Balaskó Ferenc	Stein, Johann
1766	Kissling, Jakob	n. a.
1773	Kissling, Jakob	n. a.
1779	Kissling, Jakob	n. a.
1783	Kissling, Jakob	n. a.

2. táblázat. Diósberény
bíróinak rekonstruálható
névsora

szakban, 1739. január 4-én Peter Badont Varasdról verekedésért 6 forintra büntették, március 6-án Johann Georg Pappertet Závodról szintén 6 forintra a helyi vadász megveréséért, illetve ugyanekkor fizetett – ugyancsak verekedésért – a szintén idevalósi Hans Georg Gitzel 6, Thomas Pappert pedig 20 forint büntetést. 1739. március 7-én bírságolták az izményi bognárt házasságtörésért 16 forintra, végül, március 20-án a prefektus 4 forintot adott át a szentlőrinciek (vagy egy szentlőrinci személy) – nem részletezett – 6 forintos bírsága után a számtartónak.³⁵⁶ Az 1739. május 1. és november 1. közötti elszámolási időszak alatt, 1739. június 2-án Hans Georg Melchior Reith fizetett 8 forintot ellenszolgáltatás fejében folyó nemi közösülésben való részvételért (lakóhelyét nem említik), majd július 5-én a berényi Szőke Jankó ugyanekkora összeget fizetett ugyanezen vétség üzletszerű formájának igénybevételéért. Július 23-án Szentlőrinc iskolamesterének 16 forintot kellett fizetnie paráznság bűnéért,³⁵⁷ ezután, október 1-én a högyészi kertész fizetett 8 forintot, mert nem kellő tisztességben élt szolgálólányával. Egy nappal később – ezen félévben utolsóként – pedig a nánai lakosok 8 forintot fizettek a kalaznói parasztok megveréséért.³⁵⁸ Az említett esetek egyikéről sem maradt fenn úriszéki dokumentáció.

Az uradalom központjában, Högyészen működő úriszék iratai közül az 1720-as évekből mindössze két, községek és puszták birtoklására vonatkozó perszövegtöredék ismert,³⁵⁹ az 1730-as évek vonatkozó iratanyagából pedig két, kocsmáltatási jog körül kibontakozó konfrontációt dokumentáló 1737-es iratcsomó maradt fenn,³⁶⁰ illetve ugyanezen évből egy adóssági per is.³⁶¹ Az 1740-es évekből hasonló, adóssággal és települések birtoklásával kapcsolatos iratokat találhatunk a családi levéltárban,³⁶² ám ebből az évből már őriznek egy tanúkihallgatást a Szent Anna-napi csibráki búcsúban történt verekedéssel kapcsolatban is.³⁶³ Az 1750-es évek emlékét hat per képviseli. Utóbbiak talán legemblematikusabbja Papp Mihály, Dőry Ignác és Ádám kétyi telkes

³⁵⁶ MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadaskönyv, 1736–1745], oldal- és fóliószám nélkül [pag. 113–114.]. 1739. 04. 30.

³⁵⁷ A forrás előbbi két esetben a *hurerei*, utóbbi alkalommal a *fornication* kifejezést használja.

³⁵⁸ MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadaskönyv, 1736–1745], oldal- és fóliószám nélkül [pag. 139.]. 1739. 11. 01.

³⁵⁹ MNL TML XIII. 1. III. e. 1. cs. 1723. 04. 11.; 2. cs. 1726. 04. 14.

³⁶⁰ MNL TML XIII. 1. III. e. 3. cs. 1737. 03. 21.; 4. cs. 1737. 05. 27–28.

³⁶¹ MNL TML XIII. 1. III. e. 5. cs. 1737.

³⁶² MNL TML XIII. 1. III. e. 6–12. cs. 1741–1748.

³⁶³ MNL TML XIII. 1. III. e. 14. cs. 1749. 09. 02.

jobbágynak pere, akit a kocsin utazó Mercy gróf kölesdi ispánjával pofoztatott fel³⁶⁴ (a Dörtyek Vörös Imre nevű katonájának 1740-es alkalmazottai általi megverése ügyében tartott kihallgatás anyaga azonban a vármegyei törvényszék polgári peres iratai között maradt fenn³⁶⁵). A korábbi gyakorlatnak megfelelően itt találjuk meg Gyöng határperét is 1756-ból,³⁶⁶ illetve egy 1753-as és egy 1756-os per már bizonyítja az úriszék fellebbviteli fórum jellegét, mivel hogy Joseph Mandl szentlőrinci kereskedő három társával perelték be az előjáróságot csalás és az uradalmi jogok megsértésének vádjával,³⁶⁷ továbbá ugyancsak ide fordult segítségért az előjárósággal szemben a kisvejkai Zsíros János, mert elmondása szerint irtásföldjét jogtalanul vették el, ráadásul azt már másnak ki is osztották.³⁶⁸ A magánjellegű ügyek között – pertörédekként – már 1758-ból fennmaradt egy házassági szerződés,³⁶⁹ illetve 1756-ban az úriszéknél perelte be a kismányoki Christian Freier legkisebb fiát, mert az megszökött egy szolgálóval.³⁷⁰ Az 1760-as évek első éveiből fennmaradt perek nagyjából hasonlóak az egy évtizeddel korábbiakhoz. Erre az évtizedre az előjáróság és magánszemélyek konfliktusai egyaránt az úriszék elé kerültek, illetve itt őrizték meg a Mercy gróf és Monaszterly István között létrejött 3000 forintos kölcsön biznyságlevelét is.³⁷¹

A 18. század eleji normatív horizont repedezettségének jeleit az úrbérrendezést megelőző jobbágyfelkelés bizonyította meglehetősen drasztikusan, illetve a fennmaradt iratanyag tanúsága szerint ekkortól egységesült az országos gyakorlatnak megfelelően az ügyintézés menete, illetve professzionalizálódott az írásbeli adminisztráció is.³⁷² Degré Alajos hangsúlyozza, hogy országos viszonylatban a Dél-Dunántúlon meglehetősen későn rögzítették írásban a pereket, az apróbb ügyekben pedig a földesurak az úriszék összehívása nélkül is ítélezhettek jobbágaik felett.³⁷³ Az olykor a jogszolgáltatást is akadályozó

---

³⁶⁴ MNL TML XIII. 1. III. e. 15. cs. 1752. 07. 25.

³⁶⁵ MNL TML IV. 7. b. No. 39. 1741. 01. 24.

³⁶⁶ MNL TML XIII. 1. III. e. 17. cs. 1756. 03. 27. Vö. a vármegyei törvényszék polgári polgári peres iratai között fennmaradt második Mercy gróf és Magyar Péter elleni pert: MNL ZML IV. 7. b. No. 26. 1737. 09. 20.

³⁶⁷ MNL TML XIII. 1. III. e. 16. cs. 1753.

³⁶⁸ MNL TML XIII. 1. III. e. 18. cs. 1756.

³⁶⁹ MNL TML XIII. 1. III. e. 20. cs. 1758. 01. 03.

³⁷⁰ MNL TML XIII. 1. III. e. 19. cs. 1756.

³⁷¹ MNL TML XIII. 1. III. e. 23. cs. 1761.

³⁷² Fónagy 1988: 43–44. Vö. Hajdú 1985b: 34.

³⁷³ Degré 1961: 102, 113.

helyzetet jól példázza egy Degré által részletesen is bemutatott 1757-es, vármegyei törvényszék előtt zajló eset. A vármegyei törvényszéken pert indítottak a pálfai Csögör Erzsébet ellen aposztázia bűnéért, mert 1740-ben házasságot kötött egy római katolikus férfival, s ezért felvette annak vallását. Amikor azonban nyilvánosságra került, hogy férjének első felesége még él, a Mercy-uradalom úriszéke bigámia bűnében ítéletet hozott férjére, házasságukat felbontották, ő pedig visszatért korábbi lakóhelyére, ahol reformátusként élt. Tehát a büntettet beismerte, de vallomása szerint az úriszék ezért már egyszer megbüntette. Az uradalmi irattárban azonban kapcsolódó jegyzőkönyvet – máig – nem találtak, a prefektus és előjárói pedig csak arra emlékeztek, hogy az asszonyt valóban elítélték, de egyéb információval nem tudtak szolgálni. A vármegyei törvényszék megállapítása szerint az úriszék bizonyosan bigámia miatt ítélhette el az asszonyt, ezért Mária Terézia 1749. évi rendeletére hivatkozva egy év börtönre ítélték.³⁷⁴

A korszak (és talán a teljes 18. század során) jellemzőnek tűnik, hogy „az úriszék fő feladatának a paraszti ellenállás, engedetlenség, szolgálatmegtagadás, földesúri jogok elleni vétségek megtorlását s az uraság és tisztjei ellen tett panaszok elsimítását, lehetőleg elutasítását tekintette”.³⁷⁵ Feltehetően ezért is az ilyen kihágásokkal vagy a lakóhely békéjét érintő magánjellegű büntettekkel (lopás, abúzus, verekedés) kapcsolatban olvashatunk célirányos eszközként, ha úgy tetszik, politikai rituáléként testi fenytésről.³⁷⁶ A perek során retorzióként jellemzően a testi fenytés különböző formáit alkalmazták, ám a halálbüntetések végrehajtására regionális tekintetben igen kevés adattal rendelkezünk,³⁷⁷ amelyet a Mercyek 1734-től vezetett vonatkozó protokolluma is megerősít.³⁷⁸

A jobbágyfelkelés szálait elvarró pereket leszámítva e tendenciában nem következett be gyökeres változás, azonban feltűnő gazdagságban tárulnak elénk a jobbágyok magánjellegű, hétköznapiabb problémáival foglalkozó ügyek is. Kérdés természetesen, hogy a korábbiakban úriszék nélkül hoztak-e ítéleteket ezen kérdésekben, de nem jegyezték fel őket, vagy a közösség maga szankcionálta a szabálytalankodásokat. Írásomhoz a jobbágyfelkelés után fennmaradó dokumentumok első 15 évről, mintegy 265 dokumentumról készítettem

³⁷⁴ Degré 1961: 102.

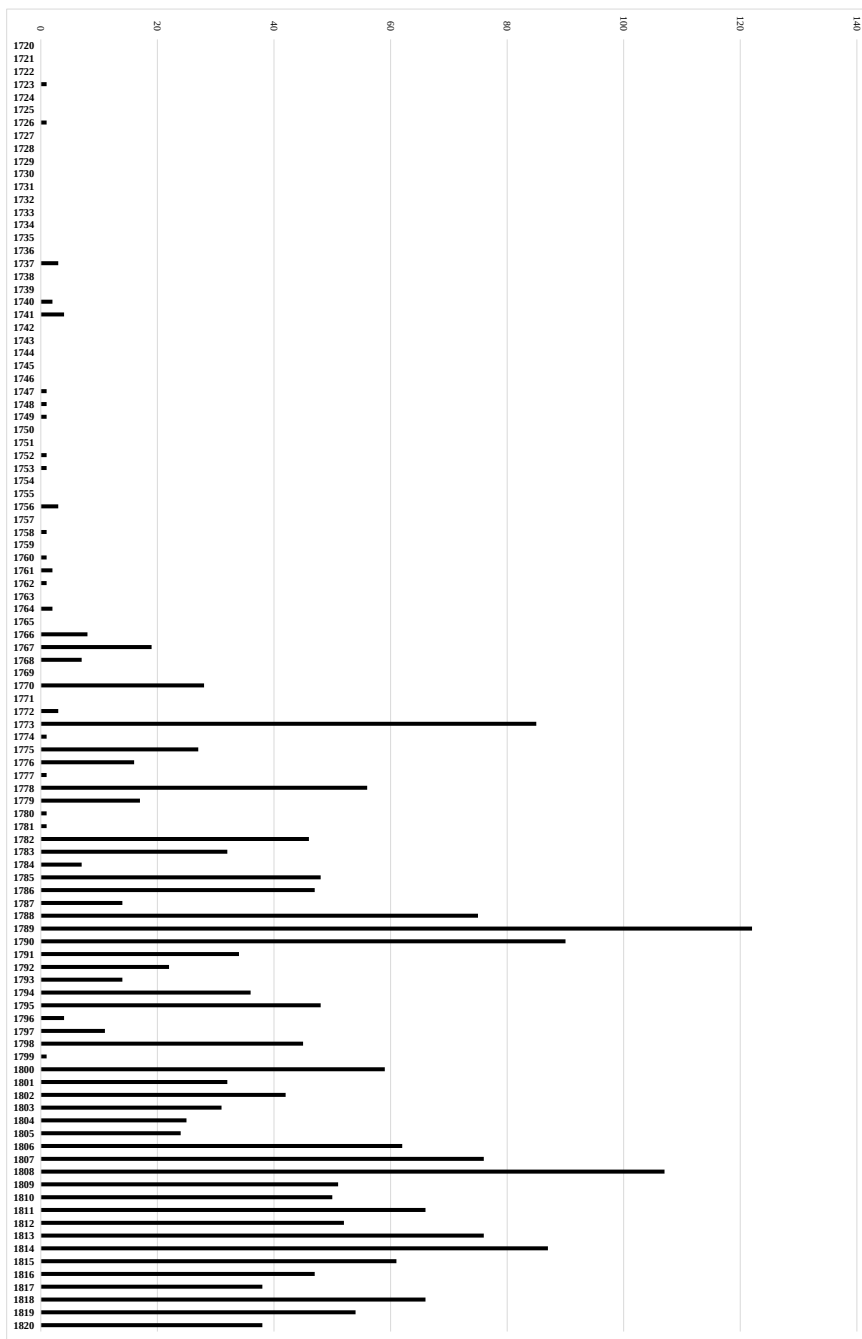
³⁷⁵ Wellmann 1980: 432.

³⁷⁶ Blickle 2008: 219. Vö. Dülmen 1990b; Foucault 1990.

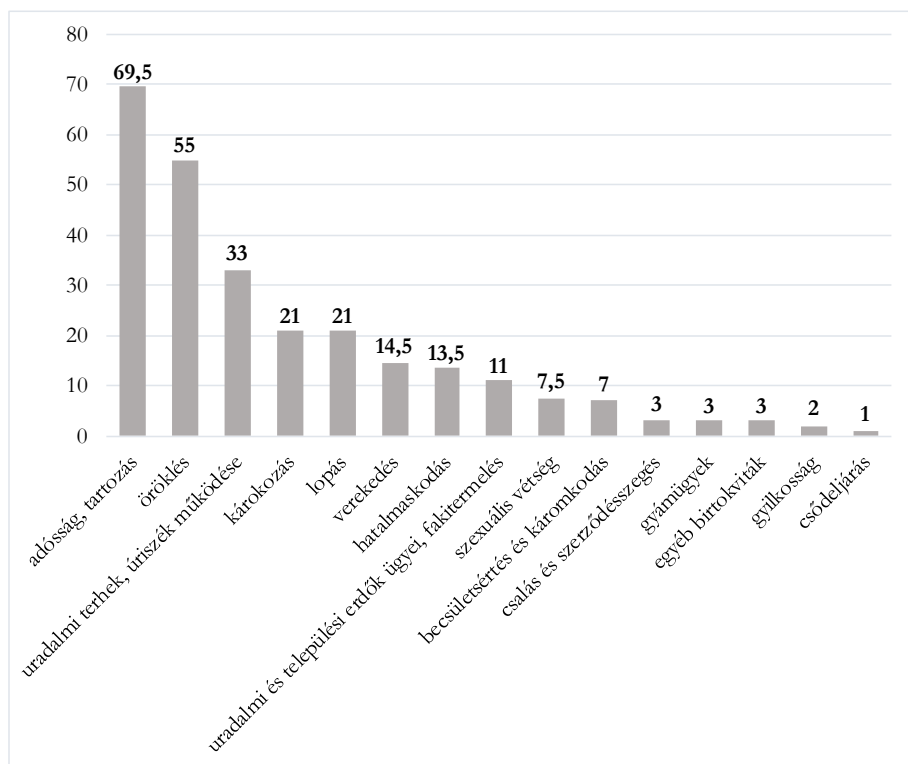
³⁷⁷ Degré 1961: 125–126. Vö. Hajdú 1985b: 112–179.

³⁷⁸ MNL TML XIII. 1. III. d. 271. cs. Judicial-Acten.

2. ábra. Az úriszéki ügyek fennmaradt dokumentumainak száma éves összesítésben a Mercy-, majd Apponyi-uradalomból (1720–1820)

3. ábra. Az úriszéki perek tárgya és esetszáma a Mercy-, majd Apponyi-uradalomban (1766–1781)

részletes tematikai kimutatást (1766–1781, 3. ábra). Ezek közül öt ügyet nem volt lehetőségem azok komplexitása (például lopás és erőszak, verekezés és káromkodás stb.) miatt egy kategóriába sorolni, ezért ezeket a kimutatásban feles értékben kettébontottam. Egyes témákat, például a káromkodást és becsületsértést, a csalást és szerződészegést, illetve az uradalom és az úriszék működésével kapcsolatos ügyeket az iratanyag sajátosságai miatt közös kategóriákban vizsgáltam.

Az időintervallumba tartozó esetek legnagyobb részhalmazában, az átvizsgált iratok mintegy negyedében rendezetlen adósság, megfizetetlen tartozás állt az ügyek háttérében. Ugyancsak kimagasló – az összes ügy húsz százalékát kitevő – az örökösödési perek száma, melyek közül 44 eset elhunyt felmenő, 11 eset pedig egykori házastárs földi javaival kapcsolatban robbant ki (utóbbiak kivétel nélkül az 1770-es évek második felétől). Ügyszám tekintetében a fentiektől némileg alulmarad az úriszék saját adminisztrációjával kapcsolatos, illetve az uradalom működésének zökkenőmentességét biztosító, gyakran

technikai jellegű ügyek mennyisége. Az említetteknel lényegesen kisebb számú, mondhatni közepesen gyakori az egyaránt mintegy nyolc-nyolc százalékot kitevő lopási és károkozási esetek feletti ítéletek száma. Ugyancsak a ritkább, de visszatérő esetek közé tartoznak a verekedéssel és hatalmaskodással kapcsolatos ügyek, illetve azok gyakorisága miatt önálló kategóriaként kezeltem az uradalmi és községi erdők használatával és a fakitermeléssel kapcsolatos konfrontációkat, amelyeket alighanem az úrbérrendezéssel együtt járó korábbi jogszokások átalakulása vagy még inkább a birtokeladással megváltozó lehetőségek indukáltak, mivel csak 1773-tól (az Apponyi-féle birtokba iktatás éve) tűnnek fel a perek sorában. Az említettek viszonyában a ritka esetek körébe sorolhatók a szexuális kihágásokkal, illetve a káromkodással és becsületsértéssel kapcsolatos esetek. Mindkét ügycsoport egyaránt az 1770-es évektől bővelkedik önálló ügyekben, az 1760-as években még rendszerint csak más kihágásokkal kapcsolatban, súlyosbító körülményként kerültek elő e vádak is. Például az 1770 előtti egyetlen becsmélési ügyet 1768-ban a kisvejkei bíró terjesztette fel az úriszékhez, és káromkodással, a prefektus, valamint a földesúr becsmélésével, sértegetésével vádolta a Hosszú testvéreket, Istvánt és Lászlót.³⁷⁹ A szexuális visszaélések esetében is önállóan paráznaság vagy szodómia vádjával csak 1770 után fogták perbe a jobbágyokat. Ily módon perelte az uradalom az 1767-ben Berényben passzus nélkül elfogott, átutazóban lévő, Bajsáról elszökött gyöngyösi születésű 30 esztendő Horváth János csikóst és 23 esztendő, Bajnán született Kiss György Zsuzsannát szökésért és paráználkodás miatt;³⁸⁰ illetve fogta perbe a kölesdi Molnár Gergely Tóth Pál (Palkó) csavargót feleségével bűbájoskodással elért paráznaság vádjával, nemkülönben ablaka betörése és szalonnája padlásáról való levágása miatt.³⁸¹ A perek ritka és egyedi körébe soroltam a csalással és szerződészegéssel, egyéb birtokvitákkal, gyámügyekkel, gyilkossággal foglalkozó pereket, valamint az egyetlen, csődeljárással kapcsolatos ügyet, mivel ezek aránya alig haladja meg az összes vizsgálat alá vont per egy százalékát.³⁸²

A büntetőperek fentínél részletesebb vizsgálata önálló kiadvánnyá tágítaná jelen fejezet kereteit.³⁸³ Mivel írásom ezen szakasza elsősorban az úriszék és a faluközösségek (közvetve maguk a jobbágyok) viszonyát veszi górcső alá,

---

³⁷⁹ MNL TML XIII. I. III. e. 54. cs. 1768. 03. 06.

³⁸⁰ MNL TML XIII. I. III. e. 53. 46. cs. fol. 1–2v, 3v. 1767. 09. 12.

³⁸¹ MNL TML XIII. I. III. e. 58. cs. 1768.

³⁸² Országos adatokért vö. Hajdú 1985b: 207–338.

³⁸³ Például: Bálint P. 2023; illetve: Nagy J. T. 2014.

ráadásul munkám második szakasza nem a teljes uradalom történetére koncentrál, nem vizsgálom a fentínél részletesebben a perek történeti-néprajzi vonatkozásait és felhasználhatóságát, mivel azok az etnikai, konfesszionális, lokális és társadalmi mezők differenciáltsága miatt kevésbé volnának reprezentatívak, ugyanakkor a periratok releváns adatait az általam részletesen is vizsgált Diósberény és Szakadát kapcsán több alkalommal is felhasználtam.

Községi szerződések, jobbágyi adók és kötelezettségek

Az uradalom területén élő különböző etnikumú és vallású jobbágyok jogainak és kötelezettségeinek rögzítése egyaránt úrbéri szerződések (urbáriumok) formájában történt, melyeket leggyakrabban az uradalmi tisztségviselők kötötték a telepések meghatalmazott képviselőivel. Éppen ezért azok – bizonyos keretek között – a tárgyalópartnerek ügyességére voltak bízva. A szerződések országos, sőt még uradalmi szinten sem mutattak egységet, ráadásul nem feltétlenül élvezett egyenlő jogokat a települések minden lakója.³⁸⁴

Nem rendelkezünk egyetlen megbízhatóan eredeti példánnyal sem,³⁸⁵ azonban az uradalom feltehetően már 1722-ben megkötötte az első szerződéseket az akkor lakott települések jobbágyaival.³⁸⁶ Ekkoriban a Mercy-admi-

³⁸⁴ Bizonyos települések szerződésai hasonlóságot mutatnak, példaképpen a Mercy-uradalom esetében Kölesd, Kismányok és Sárszentlőrinc szinte szó szerint azonos megegyezést kötött földesurával. Spannenberger–Spannenberger 2018: 15, 17.

³⁸⁵ Diósberény és Nagyvejke vonatkozó szerződésére az úrbérrendezés idején utalnak hivatkozási alapként, Kismányok szerződését pedig az 1736-os vizitációba másolva őrizték meg. Kéri 1999: 317–319.

³⁸⁶ Hőgyész 1722-es szerződését Várnagy Antal közli egy Johann Weidleintől kapott másolatra hivatkozva, aki azt levele szerint még 1934-ben másolta le a hőgyéshi községhez. Weidlein ugyancsak tájékoztatta Várnagyot, hogy a másolatot átadta Tafferner Antalnak, aki lekötölte azt forráskiadványa II. kötetében a 178. oldaltól kezdődően. A forráskiadványt megvizsgálva azonban szomorúan tapasztalható, hogy ott – noha hőgyéshi keletkezéssel – Apar telepítési szerződése szerepel latin és német nyelven egyaránt 1722. július 27-i dátummal. Tafferner ugyan jelzi, hogy a dokumentumokon nem szerepel aláírás és azok forrása az ekkor még Hőgyészen elhelyezett Apponyi levéltár, ám jelzetet nem közöl az irathoz. A dokumentum az MNL Tolna Megyei Levéltárban Szekszárdon nem lelhető fel, és Tafferner sem közölte azt más kötetében. Kéri Henrik véleménye szerint Tafferner szövegközlése hibás, ugyanis az úrbérrendezés dokumentumai megbízhatóan bizonyítják az 1722-es hőgyéshi szerződés tartalmát. Lásd: Tafferner Hg. 1977 (II.): 77–183, 301, 302. sz.; Várnagy 1998 (II.): 419–420; Kéri 1999: 318.

nisztráció magasabb árendát kért az új telepesektől, de cserébe nem követelt robotot és az első években a kocsmáltatást is átengedte a falvaknak.³⁸⁷ További kiváltság (*beneficium*) volt a makkoltatás, a tűzifagyűjtés, az urasági tisztek engedélyével épületfa kitermelése az uradalmi erdőkből. Az elméleti szinten szabad költözködés jogát viszont nagymértékben korlátozta az uradalom, mert előzetes bejelentéshez kötötte azt, melyet kiegészített az árenda egész évre való megfizetésének, illetve a házladásból származó jövedelem egyharmadának befizetési kötelezettségével.³⁸⁸

Az 1728-as szerződések idejére a jobbágyságra vonatkozó feltételek egyre szigorúbbak lettek (bár enyhébbek voltak az 1725-ös vármegyei irányelveknél), mivelhogy az uradalom bevezette az évi öt nap robotot, ám cserébe csökkentette a fizetendő árendát. Egy köből búza és ugyanennyi zab helyett a kilencedet kiterjesztették minden terményre (kivételt képeztek ez alól a konyhakerti növények, illetve a kender), továbbá a juhok és kecskék szaporulatára, valamint a méztermésre. A jobbágyságnak ezenfelül hat krajcárt kellett fizetniük évente a fagyűjtésért, hét szabad évük letelte után pedig végleges letelepedés esetén még 40 dénárt kellett leróniuk az uradalomnak telepedési engedélyükért.³⁸⁹

A szerződések harmadik, 1731–1736 között készült csoportjában³⁹⁰ immáron öt helyett tíz nap robotot követeltek meg, ám az árendát községi átalányban számolták, a költözködést pedig engedélyhez kötötték. A hűgyésziek az uradalom központi feladataiban való részvétel miatt csak öt napot robotoltak, Kismányok, Kölesd és Sárszentlőrinc pedig már ekkor megváltotta robotnap-

³⁸⁷ E tendencia megváltozása több településen is konfrontációhoz, pereskedéshez vezetett: MNL TML XIII. 1. III. e. 4. cs. 1737. 05. 27. – 1737. 06. 12.

³⁸⁸ Az uradalom és települései közötti szerződésekről lásd: Kéri 1999.

³⁸⁹ 1728-ból Hidegkút, Kismányok és Pálfa szerződésai (utóbbit első Mercy földesurasága alatt már fogadott fia írta alá) ismertek. Hidegkút és Kismányok szerződéseit Johann Weidlein egyaránt közölte, Pálfa szerződése pedig a Tolna vármegyei nemesi közgyűlés jegyzőkönyvébe másolva maradt fenn. Pálfa szerződését Kéri Henrik közölte első alkalommal, Kismányok szerződése kapcsán pedig felhívja a figyelmet a Weidlein-féle közlés hiányosságaira és Ludwig Lagler teljesebb szövegközlésére. Lagler 1889: 9–10; Weidlein 1967: 155–157; Kéri 1999: 320–321, 335–339. A fentiekén kívül lásd Kölesd és az uradalom 1728-as szerződését: MNL TML XIII. 1. IV. b. 11. cs.

³⁹⁰ 1731-ből a következő szerződések maradtak fenn: XIII. 1. IV. b. 12. cs. Mucsi; 13. cs. Mucsa; 14. cs. Závod. Emellett ismert még Hűgyész 1732-es, illetve Bátaapáti 1736-os szerződése is: XIII. 1. IV. b. 15. cs.; 16. cs. A felsoroltak közül a német nyelvű závodi szerződést közli: Kéri 1999: 339–340.

jait megemelt árendaösszegével.³⁹¹ A szerződések módosításával nagy felháborodást váltottak ki az uradalomban. Závodon, Mucsiban, Kalaznón, Kistormáson és Varsádon megmozdulások kezdődtek, a lakosok félreverték a harangokat és megfutamították az uradalmi tisztségviselőket.³⁹² A korszakban fennálló helyzetről tükröt mutat az uradalom 1735-ös összeírása, amely igen sokrétű, egyedi egyezségekről tesz tanúbizonyságot. Noha szem előtt kell tartanunk a települések adottságaiból fakadó földrajzi és gazdasági különbözőségeket, mégis feltűnő, hogy Hidegkút lakóit kötelezték a halászat megváltására, miközben a vejkeiek szabadon használhatták erdőiket és legelőiket. A berényiek szőlőtermésük után nem adóztak, de a robotot megváltó sárszentlőrinciek igen, Varasdon pedig dohánykilencedet is kellett fizetniük az ottlakóknak.³⁹³ Az úrbérrendezés megkezdéséig (1767) a vázolt képet tovább színesítették a különböző települési szintű pusztabérleti megegyezések,³⁹⁴ illetve a következő évtizedekben megkötött szerződések sora.³⁹⁵

Az *uradalmi háziösszeírások*³⁹⁶ meglehetősen hiányosak, napjainkban mindössze három vonatkozó kötet lelhető fel a Tolna Megyei Levéltárban, 1735–1741, 1755–1758 és 1758–1761 évkörökből.³⁹⁷ Ugyanakkor a hiányosságok ellenére is kirajzolódnak az egyes községek adózási, robotvállalási gyakorlataira vonatkozó tendenciák. A rendelkezésünkre álló tizenkét adózási év adóívei következetesen arról tájékoztatnak, hogy a települések Szent Mihály (szeptember 29.) és Szent György napján (április 24.) fizették meg az árendát, melynek összege igen változatos volt, függött a termésátlag mellett a megváltott vagy bérbe vett szolgáltatások körétől is. Az adózási időpontok tekintetében a megvizsgálható intervallumban nem következett be változás. A kutatást megnehezíti, hogy az uradalmi számadáskönyvek is hasonlóan nagy számban megsemmisültek. Az általam vizsgált korszakból kettő maradt fenn a Tolna Megyei Levéltárban,

³⁹¹ Kéri 1999: 321–322.

³⁹² Az 1737-es zavargások utáni szerződések tartalmát elsősorban az úriszéki perből ismerjük: MNL TML XIII. 1. III. e. 4. cs. 1737. 05. 27. – 1737. 06. 12.

³⁹³ MNL OL E 156. a. Fasc. 122. No. 017. pag. 211–304. (2–48). 1735.

³⁹⁴ Kéri 1999: 318–319.

³⁹⁵ Ezen időszakból csak Kölesd 1754-es szerződése maradt fenn: XIII. 1. IV. b. 11. cs. Hivatkozásokból az úrbérrendezés során keletkezett következő szerződések ismeretesek: 1740: Szakadát, 1741: Apar, Berény, Dúzs, 1755: Hant, 1758: Kölesd, 1759: Szentlőrinc, 1765: Pálfa. Vö. Kéri 1999: 322.

³⁹⁶ A hőgyéshi uradalomra a terminust Várnagy Antal nyomán használom: Várnagy 1998: 176.

³⁹⁷ MNL TML XIII. 1. V. b. 11. cs. 1735/1736–1740/1741; 20. cs. 1755/1756–1757/1758; 23. cs. 1758/1759–1760/1761.

az egyik kötet az 1736. őszi – 1737. tavaszi elszámolástól az 1745. tavaszi – 1745. őszi időszakig tartalmazza a félévenkénti számadásokat,³⁹⁸ míg a második az 1766. őszi – 1767. tavaszi számadástól az 1776. őszi – 1777. tavaszi időszakot öleli fel.³⁹⁹ Az első kötet számadásainak többségét második Mercy gróf pecsétjével és aláírásával is ellenjegyezte, a második kötetben azonban ellenjegyzés nem látható. A következőket német nyelven készült számadások a Szent György- (április 24.) és Szent Mihály- (szeptember 29.) napi adófizetésnek megfelelő rendszerűek, az első – munkám időkerete szempontjából relevánsabb – kötet számadásait jellemzően április 30-án vagy május 1-én, illetve október 31-én vagy november 1-én keltezték. A kimutatások a községek által fizetett árendával kezdődnek, majd felsorolják az uradalom bormérésből, malomhasználatból, juhászatból, halászati haszonvételből, szeszegetési lehetőség megváltásából eredő javadalmát; a ház-, telek- és szőlőeladás illetékéből, valamint a büntetésekből befolyt jövedelmét; illetve a marhák, bőrok, széna és dohány eladásából származó bevételeit. Ezután részletezik az uradalmi alkalmazottakra és uradalmi ingatlanokra, valamint a grófi majorságra fordított kiadásokat.

Szembetűnik, hogy az uradalomhoz tartozó települések zöme 1735–1741 között nem szolgáltatott be sem búzát, sem zabot, hanem megváltotta ezt az adót. E körbe tartoztak a német telepesfalvak: Kistormás, Nána (egy esztendő kivételével), Kalaznó, Hidegkút, Izmény, Mucsfa, Lengyel, Závod, Mucsi, Kismányok, Varasd (1735–1736, 1736–1737 adóévek kivételével), Apáti (egy év kivételével) és az uradalmi központ, Hőgyész. Ugyancsak megváltotta terheit az uradalom északi részén elhelyezkedő, három vegyes felekezetű és etnikumú település: Pálfa, Kölesd és Szentlőrinc. Mindössze négy község fizetett terményjáradékot természetben, amelyek közül három kontinuus lakossággal rendelkezett: az ekkor még magyar Vejke,⁴⁰⁰ a magyarok, rácok és németek lakta Apar, a német Szakadát (e csoportban az egyetlen elsődleges telepítésű falu) és az ekkor még többségében magyar jobbágyok által lakott Berény. Hasonló törekvések az 1755–1758 és az 1758–1761 adóévek ívein nehezebben adatolhatók, mert a termésátlagokat a beszolgáltatás megváltása esetén is egységesen vezették fel az összeírók, ahogyan az árenda összegéből sem

---

³⁹⁸ MNL TML XIII. I. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745].

³⁹⁹ MNL TML XIII. I. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1767–1777].

⁴⁰⁰ Nagyvejke benépesítéséig Kisvejke a vármegyei források mellett az uradalom ívein is *Vejke*-ként szerepel.

vonható le egyértelműen vonatkozó következtetés. Mindemellett az is feltételezhető, hogy az uradalom más terményekből is beszedte a kilencedet.⁴⁰¹ A gabonaneműek mellett az uradalmi adófizetés kiterjesztésére utal az összeírt jószágok körének bővülése is, mert az 1735 és 1741 közötti adóévekben csak az ökrök, bikák és lovak száma után érdeklődtek az összeírók,⁴⁰² 1755–1758 és az 1758–1761 során már a lovak, ökrök, tehenek, juhok és sertések mennyiségét is számba kellett venniük.⁴⁰³ Az úrbérrendezés során Berény, Apáti, Nána, Szakadát, Kistormás, Varasd és Hőgyész jobbágynak panasza alapján feltételezhető, hogy a szokásos árendaköltségen felül a korábbiakban a faluból elköltözésükkor házuk eladási árának harmadát kellett készpénzben befizetniük az uradalomnak.⁴⁰⁴

Ugyancsak a jobbágynak kötelezettségek fokozódó szigorítását jelzi, hogy 1735 és 1741 között rendszerint tíz nap robottal tartoztak a telkes jobbágynak az uradalomnak, amely mellett a szőlőbirtoklásért kellett hasonló kötelezettséget teljesíteniük, ám az 1755–1758 és az 1758–1761 adóévekre ígás- és/vagy gyalogrobotnapjaikat meghatározta a művelés alá vont holdak száma és az ott termelt búza mennyisége, illetve a régebben és újonnan művelt szőlők száma.⁴⁰⁵ A birtok 1773-as eladásakor – tehát az úrbérrendezés után – az uradalomban élő minden zsellér 18 nap gyalogrobottal, minden házatlan zsellér 12 nap gyalogrobottal tartozott az uradalomnak. A robotnapok számát ekkorra nem csupán a jobbágytelkek mérete, hanem minősége is meghatározta. A berényi 6/8 telkesek például 44 nap ígásrobottal tartoztak, míg a kalaznói és varsádi 6/8 telkesek csak 40,5-del. Összességében a Mercy–Apponyi-birtokváltás idejére a jobbágynak egy teljes telekért nagyjából 50, a 6/8 telekért megközelítőleg 40, a féltelekért mintegy 30 nap ígásrobottal tartoztak, rendszerint két állattal, aratás alkalmával pedig négy állattal. Utóbbi azért tűnik meglepőnek, mert a legtöbb jobbágy nem rendelkezett négy igavonó állattal, jellemzően csak egy párral, két ökörral, alkalmasint két lóval. A gyalogrobot mértéke a mindenkor ígásrobot kétszeresét tette ki.⁴⁰⁶

⁴⁰¹ Lásd erre vonatkozóan a jobbágynak panaszait az úrbérrendezés idején: Kéri 1999: 330.

⁴⁰² MNL TML XIII. 1. V. b. 11. cs. 1735/1736–1740/1741.

⁴⁰³ MNL TML XIII. 1. V. b. 20. cs. 1755/1756–1757/1758; 23. cs. 1758/1759–1760/1761.

⁴⁰⁴ Ennek ellenére ugyanis az uradalom a településen belüli házladás kapcsán is beszedte tőlük az összeget. Kéri 1999: 331.

⁴⁰⁵ Ezzel szemben a vármegyei adófizetés alapjaként elsősorban az ígásállatokat tekinthetjük: Andrásfalvy 2011b: 159; Máté 2013: 157.

⁴⁰⁶ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. 1773. 11. 02.

A robotnapok felhasználása a korai Mercy-korszakban feltehetően a szántás, aratás és szénagyűjtés módszerei köré összpontosult.⁴⁰⁷ Az allodiális földeken robotmunka keretében való aratás és szénagyűjtés elsősorban az uradalom központi területén elhelyezkedő falvakban élő jobbágyokat érintette, ami a saját gazdaságukban való azonos feladatok ellátását kétségtelenül megnehezítette, ráadásul a jobbágyoknak saját eszközeiket is magukkal kellett vinniük e célra.⁴⁰⁸ Szabad György és Takács Lajos tapasztalatait adaptálva az általam vizsgált uradalomban sem feltételezhető ez okból minőségi munkavégzésként a robotban végzett aratás, bár a vonatkozó feladatok e formában való megvalósítása az úrbérrendezésig minden bizonnyal meghatározó maradt.⁴⁰⁹ Feljegyzések hiányában ugyancsak a hasonló típusú dunántúli uradalmak (például Festetich, Zichy) példáján feltételezhető, hogy az irtás megfelelő szintje után, az 1730-as évektől az aratást a Mercy-uradalomban már a 18. században is kaszával végezték,⁴¹⁰ bár L. Gál Éva adatai szerint az őszi gabonák esetében jelentősen tovább kitolódott a sarlós aratás, mint a tavaszi gabona esetében.⁴¹¹ Ugyancsak hasonló okokból feltételezhető, hogy más, gabonát értékesítő nagy dunántúli uradalmakhoz hasonlóan⁴¹² a gabonáját egyébként kézzel csépelő jobbágyok a Mercy-uradalomban robotnapjai terhére nyomtatási feladatokat is kapott.⁴¹³

Országos tekintetben fehér foltokat jelent a 18. századi fennmaradó robotnapok felhasználásának kérdése. A Mercy-korszakból elsőleges forrás nem áll rendelkezésre a téma vizsgálatához, az egyetlen 18. századi részletes robotfelhasználási kimutatás a kései Mercy-korszakból, illetve a korai Apponyi-érából maradt fenn. A lejegyzés esetlegességét bizonyítja, hogy a forrás a Mercyek már említett, bírósági ügyek adatait is tartalmazó protokollumának második szakaszában lévő üres oldalakon maradt fenn, és az 1770-es év tematikus lejegyzéseit az 1777-es esztendő heti, településsoros kimutatásai követik. A nagy mennyiségben elpusztult gazdasági és birtokigazgatási iratok mellett természetesen vonatkozó dokumentumok is megsemmisülhettek, de aligha valószínű, hogy e feladatokról nagy számban részletesebb kimutatásokat vezettek volna, mint bármely másik dunántúli uradalomban.⁴¹⁴ A könnyebben kutatható 1777-es

---

⁴⁰⁷ Vö. Glósz 2014b: 164.

⁴⁰⁸ Az uradalmi összeírások nem említenek vonatkozó tárgyakat (kasza, sarló, villa stb.).

⁴⁰⁹ Szabad 1957: 296; Takács L. 1991a: 35–37.

⁴¹⁰ Takács L. 1991a: 18, 20–21.

⁴¹¹ L. Gál 1988: 88.

⁴¹² Takács L. 1991a: 20.

⁴¹³ Takács L. 1991a: 80.

⁴¹⁴ L. Gál 1988: 179.

feljegyzésekben az Apponyi-adminisztráció egyik tisztviselője az év májusától heti bontásban kimutatást készített a falvak robotkötelezettségeinek teljesítéséről. Az egyes hetekre hat munkanapot számoltak, ezért ha a vasárnapokat a jobbágyság nem is pihenéssel, bizonyosan nem robotmunkával töltötte. 1777-re a kötelezettségeket az uradalom a községekkel számolta el, ezért e feladatok szervezése kétségtelenül a helyi bírókra hárult. A kimutatás külön oszlopban kezelte a kézi robotnapokat (gyalogrobotnapokat), illetve kétszeres szorzóban az ígás robotnapokat (két állattal).⁴¹⁵ A különböző feladattípusokat és a teljesített robotnapokat napi mennyiségben számították, majd heti bontásban összesítették a falvak által teljesített robotkötelezettséget napi mennyiségben. Az egyes feladatok kapcsán azonban nem egyértelmű, hogy az adott falvakból hány jobbágy hány napot vagy töredéknapot dolgozott a hatnapnyi munkával töltött hétből az aktuális feladaton. 1777. május 12. és 17. között például a varsádi jobbágyság egy uradalmi ingatlan kerítését javították, de nem következtethető ki, hogy a hét leforgása alatt 32 jobbágy dolgozott egy-egy napot, vagy például nyolc jobbágy négy napot, vagy éppen az, hogy egy családfő fiát, idős atyját is elküldte-e egy-egy könnyebb fizikai munkára.⁴¹⁶ A napok elszámolása feltehetően megegyezésen, az adott községek bíráinak ügyességén is múlt, hiszen aligha tudták ellenőrizni az uradalmi tisztviselők, hogy a mucsiak dohányszállításért, a nánaik pedig a dohányterméssel kapcsolatos hasonló munkákért miképpen ismertettek el azonos hat nap leforgása alatt 49, illetve 30 nap robotot.⁴¹⁷ A különböző erdei munkák mellett⁴¹⁸ az uradalmi ingatlanok gondozása és a könnyebb javítási feladatok is jellemző robotkötelezettségnek tűnnek, bár a forrásokból nem rekonstruálható, hogy azokat a földművelésre fel nem használható robotnapok, az uradalom úrbéres mezőgazdasági munkákhoz való igazodási törekvései, vagy a jobbági földek művelésében nem kulcsszerepet vállaló népesség foglalkoztatási lehetősége indokolta. Ugyancsak az említett munkahét példáján a szakadátiai 36 kézi robotnap terhére cölöpöket tettek le Dúzsánál,⁴¹⁹ 1777. június 30. és július 5. között pedig a dúzsiai a Kapos-parti malomtöltés javítási feladataival foglalatostkodtak hét kézi robotnap és egy ígás

⁴¹⁵ 1777. május 12–17. között például a kistormásiak faszállításáért 42 ígásrobot kétszeresét, 84 robotnapot ismertek el az uradalmi tisztviselők. MNL TML XIII. 1. III. d. 271. cs. Judicial-Acten, sz. n. 1777. 05. 12–17. Kistormás.

⁴¹⁶ MNL TML XIII. 1. III. d. 271. cs. Judicial-Acten, sz. n. 1777. 05. 12–17. Varsád.

⁴¹⁷ MNL TML XIII. 1. III. d. 271. cs. Judicial-Acten, sz. n. 1777. 05. 12–17. Mucsi, 1777. 05. 12–17. Nána.

⁴¹⁸ L. Gál 1988: 95.

⁴¹⁹ MNL TML XIII. 1. III. d. 271. cs. Judicial-Acten, sz. n. 1777. 05. 12–17. Szakadát.

robotnap, tehát összesen kilenc robotnap intervallumban.⁴²⁰ Mivel a robotnapok napkeltétől napnyugtáig tartottak, az uradalomnak is az volt az érdeke, hogy az egyes feladatok elvégzésére lokális munkaerő kivezénylését kezdeményezze, azonban nem szükségszerű, hogy az egyes jobbágyságok minden esetben falvaik határán belül teljesítettek feladatot, június 30. és július 5. között például a mucsi jobbágyságok a szomszédos Dúzsánál szedtek uradalmi szénát 82 kézi nap terjedelemben.⁴²¹ E lakóhelyükön kívüli feladatok jobbágyságokra gyakorolt terhet példázva utalnék a varsádiak 1766-os panaszlevelére. Az irat szerint amikor robotnapjaik terhére Csernyéd uradalmi pusztájánál szántottak, a szomszédos Esterházy-uradalomhoz tartozó Szakály falu jobbágyságai elzavarták és megfenyegették őket, ezért arra kérték a prefektust, hogy a jövőben mentse fel őket a külső robot alól.⁴²²

További kötelezettségeket jelentettek a forspontok,⁴²³ melyek esetében a beszámolókból nem minden esetben egyértelmű, hogy ígás robotnapok terhére vagy azon felül teljesítették-e. A vonatkozó feladatok – közelebbi úti célok esetén – a jobbágyságok számára rentábilisak lehettek, hiszen lovaikat saját gazdaságukban is elsősorban fuvarozásra használták,⁴²⁴ a termény, tűzifa, személy (stb.) szállítására fordított idő pedig gyakorlatilag a kétszerese volt a gyalogrobotban töltött napoknak. Az említett uradalmi háziösszeírások⁴²⁵ töredéknapi bontva is számolták a kötelezettségeket (a legkisebb mennyiség 1/8 volt), ezért feltételezhető, hogy a felhasználás is hasonlóképpen történt, bár kétségtelenül nem ugyanakkora terhet jelentett az év különböző hónapjaiban a napkeltétől napnyugtáig számított személyszállítás vagy fuvarozás nyolcada. Noha a Mercyek saját lovakkal és lovászokkal is rendelkeztek, előszeretettel alkalmaztak jobbágyságokat személyszállításra is, amelyet jól illusztrál az elsődleges és másodlagos uradalmi központ, Hőgyész és Kölesd közötti, 1752.

---

⁴²⁰ MNL TML XIII. 1. III. d. 271. cs. Judicial-Acten, sz. n. 1777. 06. 30.–07. 05. Dúzs.

⁴²¹ MNL TML XIII. 1. III. d. 271. cs. Judicial-Acten, sz. n. 1777. 06. 30.–07. 05. Mucsi.

⁴²² MNL TML XIII. 1. V. e. (a varsádi birtok iratai, további számozás nélkül, 166. doboz) Hoch Edelgeborener [...] 1766. 05. 26.

⁴²³ A kora újkorban a jobbágyságot és városi polgárságot érintő egyik legjelentősebb teher a nemesi és katonai személyek, alkalmasint hadi anyagok fuvarozása (forspont) volt. Az országgyűlések a kötelezettséget 1729-ig érintetlenül hagyták, kiszolgáltatva a lakosságot a messzi hadszínterekre való kivezénylésnek. Schramek 2006.

⁴²⁴ Makkai 1985: 528; L. Gál 1988: 93, 190.

⁴²⁵ MNL TML XIII. 1. V. b. II. cs. 1735/1736–1740/1741; 20. cs. 1758/1759–1757/1758; 23. cs. 1758/1759–1760/1761.

júliusi forspont esete, amelyről Papp Mihály, Dőry Ignác és Dőry Ádám kétyi jobbágynak megverése ügyében nyilatkozó jobbágyoktól értesülünk:

„[...] fatens és társa maga szekeren, hat forspont lovon által ment, látta és a' mennyire emlékezik, egy lovas ment előtte [a gróf előtt], három paraszt kocsisa lévén maga emberei közül pedig magával a' szekeren ketten, szekeren kívül pedig egy embere volt.”⁴²⁶

Meg kell jegyeznem azonban, hogy a Mercy-uradalom lakói – szemben más dunántúli uradalmi jobbágyokkal – ritkábban tettek panaszt a távoli forspontokra. A visszaélések tekintetében azonban reprezentatívnak tekinthető Johann Jakob Kissling berényi bíró esete, aki több alkalommal ilyen fuvarral szállította át magát Hőgyészre a prefektushoz, noha elődei korábban nem így tettek.⁴²⁷ Ugyancsak az ügyében a grófnak írott panaszlevélben sérelmezi három berényi jobbágy, hogy a vonatkozó szolgálatokat a bíró „a' tisztartó és maga számára szintén úgy parancsolta, mint az uraság számára”.⁴²⁸

Jobbágyi gazdálkodás a Mercy-uradalom területén

„[...] de a Fatens abban sem tapasztalt valamely bűbájosságot; az marhájával szépen bánt, s jo tartotta magátul is megh kémélette, kihez képest vehette is hasznát.”⁴²⁹

A Mercy-uradalom területéről az 1696 és 1752 közötti évekből rendelkezünk rendszeres, az adózó családfők neve szerinti részletes vármegyei adóösszeírásokkal, az uradalmi adóösszeírások azonban a Magyar Országos Levéltárba került anyag teljes pusztulása miatt csak az 1735–1741, 1755–1761 közötti adóévekből maradtak fenn, ezért a lakosság gazdálkodási gyakorlatának vizsgálata csak e két forráscsoport együttes használatával lehetséges. A vonatkozó kutatásokat segítik az úrbérrendezés (1767) és a birtokeladás dokumentumai

⁴²⁶ MNL TML XIII. 1. III. e. 15. cs. fol. 2v. 1752. 07. 25.

⁴²⁷ MNL TML XIII. 1. III. e. 104. cs. fol. 2r. 1773. 09. 22.

⁴²⁸ MNL TML XIII. 1. III. e. 104. cs. fol. 2v. 1773. 09. 22.

⁴²⁹ MNL TML Sedralia criminalia IV. 84. Konrad Szauer [Sauer], mintegy 40 esztendő gyönki lakos tanúvallomása. Az 1757-es gyönki boszorkányper szövegét közli: Szilágyi M. 1987: 498–504 (502).

(1773), illetve a határpercek feljegyzett vallomásai, melyek zöme – szemben az úriszéki perekkel – ugyancsak ezen időszakra esik. Jelen fejezetben elsősorban ezen forrásokra támaszkodva, olykor ütköztetve teszünk kísérletet az uradalomban élő jobbágyok földművelési és állattartó tevékenységének vizsgálatára. Érdeklődésem súlypontja a kötet második szakaszában elemzett plébánia területének megfelelő falvak körére esik.

A visszafoglaló háborúk után éppen csak felocsúdó Tolna vármegye fejlődését a Rákóczi-szabadságharc hadicselekményei jelentősen visszavetették, a vármegyei összeírások pedig a közállapotok mellett a gyér lakosság küzdelmes életét is bemutatják. A vármegyébe az ország más területeiről vagy a Német-római Birodalom tartományaiból érkező lakosságnak saját gazdaságának kialakítása mellett az utak és hidak kijavításával, a rossz közbiztonsággal és kiépületlen állami, vármegyei és egyházi adminisztrációval kellett szembesülnie.⁴³⁰ A stabilitás hiánya és a produktivitás alacsony szintje nem pusztán a Dunai Monarchia egykori hódolt területeit jellemző jelenség volt, hiszen a jobbágyság által nem befolyásolható – vagy csak különböző mágikus eljárásokkal befolyásolhatónak vélt – időjárás viszontagságai, a visszatérő járványok és az ingadozó terméshozamok mellett a gazdálkodás csak önkizsákmányolás (*Selbstausbeutung*)⁴³¹ során volt lehetséges.⁴³² Ezen elhúzódó, a 18. század 20-as éveitől megkezdődő mezőgazdasági nivellációs periódus negatív kilengései csupán a 18–19. század fordulójára tompultak.⁴³³ E technikai fejlődés és népességnövekedés tette valójában elérhetővé a lakosság számára intenzív gazdálkodási formákat, azonban L. Gál Évával egyetértve a jobbágyok – relatív – jólétét elsősorban a termelőeszközökkel való ellátottság mutatóival tartom definiálhatónak.⁴³⁴

A tartósan fennálló akkulturációs folyamatoknak köszönhetően a német telepések ismereteinek alkalmazása nem maradt meg az óhazai szinten,⁴³⁵

⁴³⁰ Ember 1989b: 669–672.

⁴³¹ A terminust alkalmazza: Schmidt, G. 2009: 273.

⁴³² Itt érdemes megjegyezni, hogy a nagyobb mezőgazdasági munkák mellett (amelyben koruknak, egészségi állapotuknak és fizikumuknak megfelelő mértékben a leányok, asszonyok is részt vettek) mily kevés ismerettel rendelkezünk a ház körüli, háztartási feladatok köréről, különösen a nők által végzett házimunkákról: Ogilvie–Küpker–Maegraith 2015.

⁴³³ Wellmann 1989d: 946. Munkámban a *Magyarország története*, IV. 1686–1790, I–II. kötet fejezeteit használtam fel, amelyek a szerző 1979-es monográfiájának átdolgozott változatai: Wellmann 1979.

⁴³⁴ L. Gál 1988: 126. A téma országos szintéziseként lásd: Demeter 2024; Demeter–Tompá 2024.

⁴³⁵ Kriss 1937: 8; Weber-Kellermann 1958: 32; Hutterer 1973: 98; Erb 2002, 2020a: 42.

azonban már a kezdeti években is háromnyomásos gazdálkodással művelték földjeiket. Tapasztalati tőkéjük mellett a jobbágytelek alkalmazkodókészsége is legalább annyira kulcsfontosságú volt sikerességükben, mint ahogyan befolyásolták a lehetőségeket a helyben talált körülmények, a számukra kezdetleges eszközök, a megváltozott állatállomány, a magyarság tájismeretéhez kapcsolódó lokális tenyésztési és termelési stratégiái, de a kezdetben fokozottabb és nem a gazdálkodásra vonatkozó földesúri terhek (például udvarház-építés) is.⁴³⁶ A közösségek által kétségtelen sikerrel abszolvált többdimenziós integráció⁴³⁷ ellenére a németeknek nyújtott juttatások és engedmények köre amennyire eltűzött a szakirodalomban, annyira túlhangsúlyozott a német gazdasági ismeretekre vonatkozó fölény is. Ez esetben sokkal inkább a német telepesek rugalmassága, fajta- és munkafolyamat-tökéletesítése (az uradalom területén például dohány, bor) ragadható meg a folyamat motorjaként.⁴³⁸ A hazánkba érkező német jobbágyoknál már bevett gyakorlat volt a létminimum alá eső tagjaik közösségi támogatása,⁴³⁹ s a magyar és rác jobbágyságnál erősebb érdekérvényesítési lehetőségekhez szokott,⁴⁴⁰ és olykor nem konfliktusmentesen összecsiszolódoó telepes falvak önigazgatási rendszere általában idomult a hazai szokásjoghoz, előjáróik elsősorban a gazdálkodási rendszert irányították. A teljes falu által kezelt legelő, rét és nádas mellett tehát a 18. század közepéig az egyénileg birtokolt föld felett is erős volt a közösségi kontroll, mivel a jobbágyok egyre kevésbé személyes, sokkal inkább közösségi keretek között kerültek hatalmi függésbe.⁴⁴¹

Állattartás

Az uradalom területén a 17. század végén és a 18. század első évtizedeiben az ökörtartás jelentős, gyakorta kétszeres túlsúlyban állt a lótartással szemben.⁴⁴²

⁴³⁶ Wellmann 1989c: 518, 554–558, 577, 595.

⁴³⁷ Spannenberger 2019: 89.

⁴³⁸ Gündisch 1989; Wellmann 1989a: 51; Krauss 2003: 116–126, 156–162, 2014: 8; Máté 2013: 245–246.

⁴³⁹ Blickle 2008: 148–159; Schmidt, G. 2009: 25–27, 47, 273.

⁴⁴⁰ Blickle 2008: 148; Schmidt, G. 2009: 274.

⁴⁴¹ Wellmann 1989b: 99–101.

⁴⁴² MNL TML IV. 5. a. Ö. 261 fol. 5. 1696; Ö. 262. fol. 22, 30. 1703; Ö. 265. fol. 32. 1712; Ö. 266. fol. 8. 1713; Ö. 267. fol. 17–18. 1714; Ö. 269. fol. 34–35. 1716.

A rác és magyar gyakorlat összevetése szorosabb értelemben elsősorban Rác-Apar és Magyar-Apar kapcsán lehetséges, ahol úgy tűnik, hogy a rácokra némileg jellemzőbb volt a ló tartás – bár ekkor még lélekszámuk is meghaladta a magyarokét –, továbbá ökörrrel is jellemzően nagyobb számban rendelkeztek.⁴⁴³ A kies tájon gyakran legeltették marháikat az egykori falvak helyén és a sertéstartáshoz hasonlóan a marhák esetében is feltételezhető, hogy a régióra jellemzően a helyi lakosság is kiaknázza az erdei haszonvételi lehetőségeket.⁴⁴⁴ Elsősorban ez okból kérdezték ki a határperek során az erdőben (is) legeltető idős tanúkat az egykori községek és puszták határjeleire vonatkozóan. Erre jó példával szolgál Plaksa Boznyák Bátaszék mezőváros mintegy 59 esztendő lakójának vallomása, aki 1734-ben úgy emlékezett vissza Apáti és Dömörkapu határpere alkalmával, hogy Apáti kereszttel jelölt határfáit Kun Ferenc Jován nevű ispánja mutatta meg neki, mint a határt, ameddig a rábízott marhákat legeltetheti.⁴⁴⁵ 1754-ben Belac, Gerenyás, Hidegkút és Miszla határperekor a Bezdánba szakadt, mintegy 52 esztendő, tamási születésű Varga Pál azt vallotta, hogy egykoron a „sörtvés marhákat szabadon őrzötte az megh írt jelekig”.⁴⁴⁶ A berényi Huszár János még egy 1767-es kártérítési per panaszlevelében is úgy fogalmazott, hogy odaveszett marháját „csordás elejében szokás szerint kihajtotta”, aki a marhákat a makkos erdőbe terelte.⁴⁴⁷

A széles körű német betelepítés, ezzel együtt az etnikai viszonyok fordulata ellenére az ökörtartás a 18. század közepéig meghatározó maradt az uradalomban, ugyanakkor szembe tűnő a lovak számának emelkedése a németekkel betelepített falvakban. A Mercy-birtok déli részén fekvő települések jobbágyságának ökor- és ló tartása tekintetében már az 1735–1741 közötti adóévekben is szemmel látható aránybeli különbségek mutatkoznak meg a jószágok között, amelyek az 1755–1761 közötti feljegyzések idejére végérvényesen egyértelművé váltak.⁴⁴⁸ Már az első fennmaradt uradalmi összeírások idején a délebbre fekvő településeken, Lengyelen, Varasdon, Hanton, Izményben, Kismányokon

⁴⁴³ MNL TML IV. 5. a. Ö. 274. fol. 22. 1717/1718; Ö. 277. fol. 47. 1720/1721; Ö. 283. fol. 25–26. 1723/1724; Ö. 284. fol. 12–13. 1724/1725; Ö. 285. fol. 18–20. 1725/1726; Ö. 288. fol. 9–10. 1727/1728; Ö. 290. fol. 31–32. 1728/1729; Ö. 291. fol. 140–141. 1729/1730; Ö. 292. fol. 135–136. 1730/1731.

⁴⁴⁴ K. Németh – Máté 2020: 30.

⁴⁴⁵ MNL TML XIII. I. III. c. 184. cs. fol. 2r. 1735. 05. 26. (I. tanúvallomás).

⁴⁴⁶ MNL TML XIII. I. III. c. 197. cs. fol. 4r. 1754. 01. 13. (I. tanúvallomás).

⁴⁴⁷ MNL TML XIII. I. III. e. 104. cs. fol. 1r. 1773. 09. 22.

⁴⁴⁸ E tekintetben óvatosságra intenek az Andrásfalvy Bertalan által mintegy öt évtizede megfogalmazott tapasztalatok is, az, hogy a 19. század elejéről szóló táj- és népi ismereti mun-

és Apátiban (Nagyvejte 1735–1741-ben még lakatlan volt) a jobbágyok már sokkal több lovat tartottak, 1755–1761-re pedig hasonló tendenciákat fedezhetünk fel Aparon és Mucsán is, Kismányokon pedig az említett hat adóévben egyetlen ökröt sem említenek. Az uradalom északi szakaszáról a déli települések jellemzőit viseli magán egyetlen szigetként Hidegkút, Szentlőrincen pedig az 1755–1761 közötti adóévekben még mindig több ökröt írtak össze, azonban számuk fokozatos csökkenésnek indult, Pálfán arányuk azonban továbbra is többségben maradt. Az uradalom középső szakaszán is az ökörtartás maradt a meghatározó, Berényben, Kölesden, Hőgyészen és Kalaznón az 1735–1741-es adóévekben továbbra is több ökröt tartottak, melyek arányszáma 1755–1761 között csak növekedett. Szakadátton, Varsádon, Kistormáson és Dúzson azonban a lovak aránya lassú növekedésnek indult, míg a korábban két tendencia határán mozgó Mucsi és Felsőnána egyaránt a birtok középső és északi szakaszára jellemző ökörtartás irányába mozdult el.⁴⁴⁹ 1752-ben például az egyedi módon magyar és német lakosságú Diósberényben tartott 51 ló közül 15 állt a magyar családok tulajdonában, 31 pedig a németekében, a 62 ökör közül pedig 36 volt magyar és 26 német kézben.⁴⁵⁰ Tehát a lóirtás aránya párhuzamosan emelkedett a németek etnikai arányának fokozatos növekedésével, azonban az ökörtartás aránya – noha magyar jellemzőnek tűnik –, nem csökkent szükségszerűen ezzel párhuzamos ütemben, jellemzően még az 1760-as években is enyhén meghaladta a lóirtás arányát.⁴⁵¹ Minden bizonnyal a gazdálkodás körülményei (különösen az irtások termővé tételekor), illetve a jószágok társadalmi presztízisértéke a német jobbágyoktól is megkövetelte lehetőségeikhez mérten az ökörtartást. A magyarországi folyamat kétségtelenül nem egyedi, ugyanis Ferdinand Braudel összeurópai tekintetben még a 18. század végén is mintegy 14 millió ló és 24 millió ökör igaerejével számolt jobbágykézen.⁴⁵²

kák nem tükrözik szükségszerűen az állatállomány 18. századi jelenségeit. Andrásfalvy 1972: 144.

⁴⁴⁹ A forrásokat áttekintve mind földrajzi, mind etnikai viszonyrendszerben nehezen definiálható a jelenség, mivel mindegyik kategóriába sorolt településen a feltört földek (irtások?) egyöntetű növekedést mutatnak. MNL TML XIII. I. V. b. II. cs. 1735/1736–1740/1741; 20. cs. 1755/1756–1757/1758; 23. cs. 1758/1759–1760/1761.

⁴⁵⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 305. fol. 255–257. 1752.

⁴⁵¹ MNL TML XIII. I. V. b. 20. cs. pag. 107–110, 219–222, 281–284. 1755/1756–1757/1758; 23. cs. pag. 110–114, 223–227, 330–333. 1758/1759–1760/1761.

⁴⁵² Braudel 1967: 269. Idézi: Makkai 1984: 37.

A jószágokra rendszerint egy községi pásztor ügyelt, akit az összeírások gyakorta külön vettek számba a falu lakóitól. A korai összeírásokban általában falvanként legfeljebb egy juhász vagy pásztor szerepelt, elsősorban az uradalom javaira vonatkozó forrásokban olvashatunk külön pásztorokról, juhászokról, illetve csikósokról, akik egy 1749-es per tanúsága szerint (amikor a borjádi hajdú megölte Mercy gróf kölesdi csikósát) már puskával is fel voltak szerelve.⁴⁵³ Differenciálódást a század közepétől tapasztalhatunk. Az 1757–1758-as összeírásban az uradalmi ágensek már feljegyezték, hogy a kisebb falvakban is külön őrei voltak az egyes jószágoknak,⁴⁵⁴ lovaknak, ökröknek, teheneknek, juhoknak és sertéseknek. Diósberényben például: „*Tott Janos Pferd halter, Mihál Ochßen halter, Joannis Hütler Sau halter*”,⁴⁵⁵ Szakadátón pedig: „*Jacob Melling Pferdhalter, Bernard [?] Hommer Ochsenhalter, Simon [n. n.] Khüehalter, Balthasar [n. n.] Schaafter, Johann [n. n.] Sauhalter*.”⁴⁵⁶ A jószágok őreinek élete nem volt konfliktusmentes. 1747. június 23-án Dényes Mihály mintegy 50 esztendőes nemesi jogállású pincehelyi lakos például így emlékezett vissza Hidegkút, Görbő, Miszla és Gerenyás határpere alkalmával:

„[...] midőn az Hidegkutiaktól Gazdai az erdőt ki bérlették volna, szabadon azon Deutruban specifikalt gödrökig sortés marhákat örzötte, s mikor egykor ezektől marháit Mislai Pásztor bé hajtotta volna, az Fatens bé menván Mislára marháit ismét Misláruul visszahajtotta, és azon Pásztort jól meg is verte, hogy az Marhait Hidegkuti Földekrül el hajtotta.”⁴⁵⁷

A piacra termelő nagyállattartás (ló,⁴⁵⁸ ökör,⁴⁵⁹ csikó⁴⁶⁰ és két-, illetve hároméves növendék marha) tekintetében összességében látható, hogy a 18. század

⁴⁵³ MNL TML XIII. 1. III. d. 294. cs. fol. 2v. 1749. 10. 06.

⁴⁵⁴ Szükséges azonban megjegyeznem, hogy ezen vizsgálatok során nehezen állapítható meg, hogy a közösen kezelt jószágok mellett a változás milyen mértékben érintette az egyéni állatállományt.

⁴⁵⁵ Azaz Tóth János csikós, Mihály ökörcsordás, Johann Hütler kondás. MNL TML XIII. 1. V. b. 20. cs. pag. 284. 1757/1758.

⁴⁵⁶ Azaz: Jakob Melling csikós, Bernard Hommer ökörpásztor (ökörcsordás), Simon tehén-pásztor (csordás), Balthasar juhász, Johann kondás. MNL TML XIII. 1. V. b. 20. cs. pag. 287. 1757/1758.

⁴⁵⁷ MNL TML XIII. 1. III. c. 191. cs. fol. 4r. 1747. 06. 23. (1. tanúvallomás).

⁴⁵⁸ Wellmann 1989c: 575–576; Paládi-Kovács 1993b: 267–273, 2001a: 617–657.

⁴⁵⁹ Paládi-Kovács 1993b: 86–95, 2001b: 658–705.

⁴⁶⁰ Nagyjából a lovasláti gyakorlatnak megfelelően hároméves korukban fogták munkára a lovakat a 18. századi jobbágygazdaságokban. Wellmann 1989d: 934–935.

közepére az összeírásokban egyes, elsősorban inkább az uradalom északi részén fekvő települések (főként Sárszentlőrinc, Kölesd mezőváros, Varsád, Felsőnána) szerepelnek kiemelkedően. Így tehát fél évszázaddal korábban a tágabb régióra is érvényes Andrásfalvy Bertalan meglátása, amely miszerint az Egyed Antal-féle összeírás 19. század eleji adatai nem tükrözik még kellőképpen a későbbiekben kiemelkedő nagyállattartó, elsősorban tejelőszarvasmarhatenyésztő központok súlyát.⁴⁶¹ Bár fontos hangsúlyozni, hogy a nagy lábasjóságok köréből a tejelő tehenek⁴⁶² tartása az egyetlen, amely az életkörülmények gazdasági tekintetű nivellációja után, a 18. század közepére lakosság-arányosan egységesen jellemezte az uradalmat és a régiót.⁴⁶³ A szarvasmarhák esetében a tejhaszon növelését célzó fajtaváltásban a német telepések hangsúlyos szerepet játszottak, érdemes a kérdést mégis az adott közösségek betelepítéséhez viszonyítva periodizálni. Diósberény példáján ezen állatok állománya is egyenes arányban nőtt a magyar lakosság növekedésével az 1720-as évek első felére,⁴⁶⁴ majd csökkent az 1730-as évek elejéig, azonban megemlítendő, nem nőtt egyenes arányban az ekkor spontán, a környező falvakból átköltöző német adózók létszámával,⁴⁶⁵ csak a német birodalomból érkező telepes adózók 1740-es években való megjelenésekor mutat felívelő növekedést.⁴⁶⁶ Más települések esetében is látható, hogy a szegényebb telepéseknek elsősorban néhány éves sertés-, kecske- vagy juhtartás segítségével volt lehetősége hozzáfogni a tehénállomány gyarapításához (például Lengyel vagy Apáti falvakban),⁴⁶⁷ illetve ugyancsak anyagi okokból lehetséges a meddő tehenek folyamatos jelenléte az uradalomban, melyek munkaerejükkel az egyéb igavonó jóságokat, elsősorban talán az ekkor fogatolásra használt lovakat tehermen-

⁴⁶¹ Andrásfalvy 1972: 144.

⁴⁶² Király 1965; Paládi-Kovács 2001b: 698–703.

⁴⁶³ MNL TML IV. 5. a. Ö. 304. 1747/1748; Ö. 305. 1752; illetve 1755–1761-re vonatkozóan: MNL TML XIII. 1. V. b. 20. cs. 1755/1756–1757/1758; 23. cs. 1758/1759–1760/1761.

⁴⁶⁴ MNL TML IV. 5. a. Ö. 269. fol. 34. 1716; Ö. 274. fol. 19. 1717/1718; Ö. 277. fol. 49. 1720/1721; Ö. 281. fol. 104. 1721/1722; Ö. 283. fol. 31. 1723/1724; Ö. 284. fol. 18. 1724/1725. Ö. 285. fol. 82–84. 1725/1726.

⁴⁶⁵ MNL TML IV. 5. a. Ö. 288. fol. 26. 1727/1728; Ö. 290. fol. 6. 1728/1729; Ö. 291. fol. 152. 1729/1730; Ö. 292. fol. 144. 1730/1731; Ö. 293. fol. 81. 1731/1732; Ö. 294. fol. 83. 1732/1733; Ö. 295. fol. 75. 1733/1734; Ö. 296. fol. 83. 1734/1735; Ö. 297. fol. 77–78. 1735/1736; Ö. 299. fol. 8. 1737/1738.

⁴⁶⁶ Például: MNL TML IV. 5. a. Ö. 304. fol. 161–162. 1747/1748.

⁴⁶⁷ MNL TML IV. 5. a. IV. 5. a. Ö. 295. fol. 62. 1733/1734; Ö. 296. fol. 67. 1734/1735; Ö. 297. fol. 88, 107. 1735/1736; Ö. 299. fol. 19, 27. 1737/1738; Ö. 300. fol. 102–103. 1738/1739.

tesítették.⁴⁶⁸ Ami a szarvasmarhákat illeti, igaerejük és tejük hasznosítása mellett jelentős hasznot hozott bőrük értékesítése is, melynek tiltása egy-egy fertőző járvány alkalmával akár komoly konfrontációhoz, a háztartások számára nehezen helyrehozható anyagi kárhoz is vezethetett.⁴⁶⁹

Már a korai, Rákóczi-szabadságharc előtt készült adóösszeírások is azt bizonyítják, hogy az uradalom helyben maradó vagy spontán migráció keretében beköltöző lakossága esetében a rációkat⁴⁷⁰ elsősorban a juh- és kecske-, a magyarságot pedig főként a sertéstartás jellemezte,⁴⁷¹ akik a kondákat nem háznál tartották, hanem télen-nyáron az erdőségekben legeltették,⁴⁷² ami ellen a földesurak rendszerint nem is tiltakoztak.⁴⁷³ A falvak határában, szomszédságában fekvő erdő nagyságától és összetételétől függően azonban természetesen eltérő volt a sertéstartás mértéke a települések között.⁴⁷⁴ Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek szerint magyar honban „a sertéseket a lápok, mocsarak és rétségek temérdek halával, madártojásával, férgével és zsenge növényzetével szokás eltartani”.⁴⁷⁵ A történeti néprajzi kutatás még a 19. század vonatkozásában is rögzítette, hogy egyes erdők értékét a kinyerhető faanyag mellett a bennük felhizlalható sertések száma alapján határozták meg.⁴⁷⁶ Az érsek soraihoz hasonlóan, a közkeletű makkoltatás kifejezésnél szélesebb körű hasznosításról számolnak be a határperek vallomásai is (még abban az esetben is, ha maguk is e terminust használják). 1734-ben, Gerenyás, Hidegkút, Gyöngk és Szakadát határvizsgálatakor például az akkor 30 esztendő Tót Péter (Surányi) azt vallotta, hogy a vizsgált erdőséget azért ismeri, mert egykor ott fagyöngyöt szedett sertéseinek.⁴⁷⁷ A középkori előzményekkel rendelkező gyakorlat során tehát nem lehetett ritka a házi- és vaddisznók keveredése, kereszteződése.⁴⁷⁸ Különös szerencsét jelentett azonban, ha az erdő ajándékai mellett

---

⁴⁶⁸ L. Gál 1988: 190.

⁴⁶⁹ MNL TML XIII. 1. III. e. 277. cs. fol. 1. 1779. 05. 26.

⁴⁷⁰ A vázolt adatok azonban némileg ellentmondanak a 17. században dokumentált folyamatoknak, melyek során a rácság még hangsúlyosan sertéstartó népcsoportként definiálható. Máté 2018: 382.

⁴⁷¹ MNL TML IV. 5. a. Ö. 261. fol. 5. 1696; Ö. 262 fol. 22, 30. 1703.

⁴⁷² Máté 2017c: 106–108, 2020: 106.

⁴⁷³ Takács L. 1976: 99.

⁴⁷⁴ Hegyi I. 1978: 127.

⁴⁷⁵ Idézi: Paládi-Kovács 2009e: 163.

⁴⁷⁶ Nagy Zs. 2024. [Megjelenés alatt, oldalszám nélkül.]

⁴⁷⁷ MNL TML XIII. 1. III. c. 180. cs. fol. 6v–r. 1732. 07. 18. (2. tanúvallomás).

⁴⁷⁸ Bartosiewicz 2006: 108.

a lakosságnak volt lehetősége kiaknázni az elhagyatott falvak „gyümölcsseit” is. Winkler Mihály szakadati plébánosnak berényi hívei a 18. század közepén azt mesélték, hogy az 1720-as évek előtt a szomszédos Szakadátból és elpusztult környékéből nagy hasznuk származott, mert jó legelőnek bizonyult állatállományuk számára, különösképpen sertések hizlalására. Visszaemlékezéseik szerint a különféle fák ágai roskadoztak a gyümölcsöktől, melyek egészen a földig lógtak, így a malacoknak még fejüket sem kellett felemelniük ahhoz, hogy elérjék termésüket.⁴⁷⁹

Vármegyei tekintetben a vonatkozó felnőtt és növendék állatok arányára pusztán néhány adóösszeírás enged következtetni,⁴⁸⁰ a hadicselekményeket követő évek lassú egyedszám-emelkedését⁴⁸¹ az 1720-as, 1730-as években dinamikus növekedés követte, mely esetben az állatok nagy száma mellett piaci tevékenységre enged következtetni (az esetleges járványos megbetegedések mellett) a sertések számának adóösszeírási hibahatár fölötti ingadozása. Apar példáján 1720–1721-ben: 109 egy év feletti, 31 egy év alatti, 1721–1722-ben 186 egy év feletti, 215 egy év alatti, 1722–1723-ban 247 egy év feletti, 215 egy év alatti, 1713–1724-ben 413 egy év feletti, 61 egy év alatti, 1724–1725-ben 234 egy év feletti, 112 egy év alatti sertés (stb.).⁴⁸² Az 1720-as évektől a következő évtized elejéig a sertéstartás tekintetében kiemelkednek Magyar-Apar, Berény és Kisvejke magyar lakói,⁴⁸³ majd az 1720-as évek második felétől a települések sora – jelentősen kisebb egyedszámmal ugyan – kiegészül Felsőnánával, Mucsival és Kölesddel (illetve némileg szerényebb számmal Kalaznával és Varsáddal) a völgyeségi járásból, illetve Szentlőrincsel és Pálfával a Simontornyaiból. Az 1730-as évekre csak Kisvejke tudta megőrizni népes (100 összeírt egyed

⁴⁷⁹ Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 2. Vö. Galambos 1987: 23–24. A fentieket egy 1733-as határper alkalmával a tanúként kihallgatott 59 éves, Berényi Stephan Pek (Beck) megerősítette. MNL TML XIII. 1. III. c. 180. cs. fol. 3v. 1733. 09. 13. (harmadik tanúvallomás).

⁴⁸⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 282. 1722/1723; Ö. 283. 1723/1724; Ö. 284. 1724/1725; Ö. 285. 1725/1726; Ö. 287. 1726/1727; Ö. 288. 1727/1728; Ö. 290. 1728/1729.

⁴⁸¹ MNL TML IV. 5. a. Ö. 265. fol. 32. 1712; Ö. 266. fol. 8. 1713; Ö. 267. fol. 17–18. 1714.

⁴⁸² MNL TML IV. 5. a. Ö. 277. fol. 47. 1720/1721; 281. fol. 10–11. 1721/1722; Ö. 282. fol. 8–9. 1722/1723; Ö. 283. fol. 25–26. 1723/1724; Ö. 284. fol. 12–13. 1724/1725.

⁴⁸³ MNL TML IV. 5. a. Ö. 277. fol. 47–49. 1720/1721; Ö. 281. fol. 10–11, 13–14. 1721/1722; Ö. 282. fol. 8–9, 12. 1722/1723; Ö. 283. fol. 21, 25–26, 31. 1723/1724; Ö. 284. fol. 12–13, 15, 18. 1724/1725; Ö. 285. fol. 18–22, 82–84. 1725/1726; Ö. 288. fol. 8–10, 26. 1727/1728; Ö. 91. fol. 140–142, 152. 1729/1730; Ö. 292. fol. 135–137, 144. 1730/1731; Ö. 293. fol. 65–66, 81, 85. 1731/1732; Ö. 294. fol. 63–64, 71, 83. 1732/1733.

feletti) kondáját,⁴⁸⁴ az uradalom egyéb falvaiban úgy tűnik, hogy a sertések létszáma lassú emelkedéssel a háztartások számához idomult, ami egyre inkább a házi fogyasztási célú sertéstartást, mint az eladásra nevelt állatok meglétét feltételezi,⁴⁸⁵ amit egy-egy bizonytalan kilengéssel ugyan, de az 1755–1761 közötti uradalmi összeírások is megerősítenek.⁴⁸⁶ Erre az időre a sertések száma egyre arányosabban oszlott meg az egyes települések között, és az erdőkben makkoltatott községi kondák száma sem szorítkozott feltétlenül a völgyeségi uradalomtestre.⁴⁸⁷ Az 1740-es évekre, illetve a század közepére a vármegyei forrásokból úgy látszik, hogy elsősorban az uradalom középső szakaszán – az erdősebb, vízenyősebb határu községekben – feltételezhető nagy számban eladásra szánt sertések nevelése, például Závodon és Mucsiban (ekkor már egyaránt németek lakta falvak), illetve Felsőnánán és Varsádon,⁴⁸⁸ bár az 1750-es évek második szakaszát reprezentáló uradalmi források e feltevést már kevésbé támasztják alá.⁴⁸⁹

A sertéstartással szemben feltűnő, hogy pusztán az uradalom településeinek alig felében tartottak – feltehetően közös nyájban⁴⁹⁰ – nagy számban juhot vagy kecskét.⁴⁹¹ A kecskék alacsony száma feltehetően a csecsemők táplálása érdekében nevelt jószágokra,⁴⁹² a juhok kis létszáma pedig a saját gyapjúszükséglet kielégítésére tartott egyedekre enged következtetni.⁴⁹³ Sajnálatosan ezen állatok részaránya perspektivikusan nem ismert, mert a korai uradalmi összeírások hiányoznak, a vármegyei összeírók pedig nem jegyezték fel külön a két állatfajta számadatait. Annak ellenére, hogy e források a jobbágyság által nevelt juhok és kecskék számát rendszerint egy oszlopban rögzítették, az 1755–1761 közötti adóösszeírások alapján szemmel látható, hogy a különböző jószágok

---

⁴⁸⁴ MNL TML IV. 5. a. Ö. 295. fol. 61. 1733/1734; Ö. 296. fol. 70–71. 1734/1735; Ö. 297. fol. 88–89. 1735/1736; Ö. 299. fol. 19. 1737/1738; Ö. 300. fol. 103. 1738/1739.

⁴⁸⁵ MNL TML IV. 5. a. Ö. 282. fol. 3–6, 13–14. 1722/1723; Ö. 283. fol. 19–20, 27–30. 1723/1724; Ö. 284. fol. 3–4, 6, 14–19. 1724/1725. Ö. 285. fol. 2–7, 22–24, 90–93. 1725/1726; Ö. 288. fol. 3, 7–8, 23, 36. 1727/1728; Ö. 290. fol. 3, 9–10, 21–24, 27–28, 83–84. 1728/1729; Ö. 291. fol. 114–115, 125, 142, 148–150. 1729/1730.

⁴⁸⁶ MNL TML XIII. I. V. b. 20. cs. 1755/1756–1757/1758; 23. cs. 1758/1759–1760/1761.

⁴⁸⁷ Baltay 1983; Szabadfalvi 1991; Máté 2017c: 106–107.

⁴⁸⁸ MNL TML IV. 5. a. Ö. 302. 1741/1742; Ö. 304. 1747/1748; Ö. 305. 1752.

⁴⁸⁹ MNL TML XIII. I. V. b. 20. cs. 1755/1756–1757/1758; 23. cs. 1758/1759–1760/1761.

⁴⁹⁰ Wellmann 1989c: 567–569.

⁴⁹¹ Földes 1957; Viga 1981; Paládi-Kovács 1993a, 1993b: 283–291, 2009b: 302.

⁴⁹² Szigeti 1958: 148.

⁴⁹³ Andrásfalvy 1972: 163.

tartása között nincs feltétlen összefüggés. A kecsketartás amúgy sem volt jellemző az uradalomra, egy adóévben egy településen összeírt 20 kecske már ritkaságnak, 30 pedig egyenesen egyedinek számított,⁴⁹⁴ mégis megjegyzendő, hogy a juhokat szinte nem is tartó mucsiak, zavadiaiak, nagyvejkéiek és apátiak esetében rendszerint kecskéket is összeírt az uradalmi tisztviselő.⁴⁹⁵

A korai, 1700-as és 1710-es évtizedek adóéveiben a juh- és kecsketartás ki-mondottan rác (Rác-Apar és Nána) jellemzőnek tűnik, moldvai és oláh juh-ként⁴⁹⁶ definiálható racka jószágaik száma pedig hangsúlyos ellenpontja a magyar falvak (Magyar-Apar, Vejke és Berény) sertéstöbbsletének.⁴⁹⁷ 1720-tól a spontán települő magyar, majd a szervezett impopuláció keretében benépesült német településeken is adatolható a kecsketartás, illetve a magyar juhokat ki-szorító gapyjas német (frank, württembergi stb.) parlagi juh tenyésztése.⁴⁹⁸ A számadatokat megvizsgálva az egyes faluközösségek törekvéseiben a vonat-kozó állattartás két típusa különíthető el. Az első csoportba a juhokat és kecs-kéket szükségmegoldásként, kis számban tartó településeket sorolom, amelyek lakossága nem rendelkezett kellő anyagi fedezettel a nagyállatok tartásához, ezért ezen jószágok nevelésével próbálta meg tej- és hússzükségletét fedezni, illetve anyagi gyarapodását némileg felgyorsítani. A második típusba tartozó települések nagy számban és gyorsan változó intenzitásban tartottak juhokat, minden bizonnyal döntően eladás céljából. E csoportba főként a magyarok lakta települések sorolhatók az 1720-as évektől (például Szentlőrinc, Berény, Pálfa, Kölesd), illetve a letelepedés után már gazdasági konszolidáció útjára lépett német községek az 1730-as évektől (például Mucsi és Závod, majd Mucs-fa, Szakadát).⁴⁹⁹ A század közepére a juh- és kecskenevelésben már kevésbé lehet

⁴⁹⁴ Erre mindössze két példa akad. Az 1759–1760-as adóévben Izményben, 1760–1761-ben Kisvejkén és 1759–1760-ban Nagyvejkén. MNL TML XIII. 1. V. b. 23. cs. pag. 338. 1758/1759–1760/1761.

⁴⁹⁵ MNL TML XIII. 1. V. b. 20. cs. pag. 113. 1755/1756; 23. cs. pag. 231–232. 1759/1760.

⁴⁹⁶ Paládi-Kovács 2009b: 301.

⁴⁹⁷ MNL TML IV. 5. a. Ö. 262. fol. 22–30. 1703; Ö. 265. fol. 32. 1712; Ö. 267. fol. 17–18. 1714; Ö. 269. fol. 34–35. 1716; Ö. 274. fol. 19, 21–22. 1717/1718; Ö. 277. fol. 54, 47–49. 1720/1721.

⁴⁹⁸ Paládi-Kovács 2009b: 302; Szabó–Kusza–Csízi–Monori 2016: 154.

⁴⁹⁹ MNL TML IV. 5. a. Ö. 277. fol. 47, 54. 1720/1721; Ö. 281. fol. 7–8, 10–11, 16. 1721/1722; Ö. 282. fol. 4, 6, 8–9. 1722/1723; Ö. 283. fol. 19, 25–27, 29–31. 1723/1724; Ö. 284. fol. 3–4, 6, 12–13, 18. 1724/1725; Ö. 285. fol. 5–7, 20–24, 82–84, 90–93. 1725/1726; Ö. 287. fol. 42–43. 1726/1727; Ö. 288. fol. 3, 7–10, 22–23, 26, 36. 1727/1728; Ö. 290. fol. 4–6, 9–10, 21–24, 27–31, 83. 1728/1729; Ö. 291. fol. 114–115, 126, 139–145, 148–152. 1729/1730; Ö. 292. fol. 103, 115–119, 122, 134–138, 142–143. 1730/1731; Ö. 293. fol. 32, 50, 66, 74–79, 81–86. 1731/1731; Ö. 294. fol. 64, 69–70, 77–83, 86–87, 89–90, 102, 105–106. 1732/1733; Ö. 295. fol. 40–41,

felfedezni etnikus különbségeket, a jószágok száma csak részben igazodott a nagyállattartó települések súlypontjaihoz. Tartásuk Kölesd, Kistormás, Varsád, Hidegkút és Pálfa településeken tűnik kiemelkedőnek. Noha a juhtartás nagyrészt inkább az uradalom középső és északi részére összpontosul, ez esetben kevésbé találunk különbségeket az uradalom északi, középső vagy déli területén, elsősorban az szembetűnő, hogy alig vagy egyáltalán nem írtak össze juhokat Szentlőrincen, Dúzson, Mucsiban, Závodon, Nagyvejkén, Kismányokon és Apátiban, amely településeken – Dúzs kivételével – kiterjedt sertéstartást folytattak, tehát a helyzet sűrűbb településhálózattal és magasabb lakossággal ugyan, de korrelált a század eleji viszonyokkal.⁵⁰⁰

Gabonatermesztés és rétgazdálkodás

Bél Mátyás a 18. század elején elismerően nyilatkozott Tolna vármegye gabonatermesztéséről, területét alapvetően alkalmasnak tartotta erre a művelésre.⁵⁰¹ Az ekkor alkalmazott háromnyomásos gazdálkodás előzményeit már a 17. századi Dunántúlon is felfedezhetjük,⁵⁰² a régió gabonatermesztésében a visszafoglaló háborúk és a Rákóczi-szabadságharc, illetve a 18. századi spontán és szervezett betelepítések első hulláma után következett be bizonyos fokú nivelláció. A század elején még dokumentált kétnyomásos helyett uralkodóvá lett a háromnyomásos gazdálkodás, és az 1760-as évektől az egész Dél-Dunántúlon kizárólagossá vált.⁵⁰³ E termelési mód eredményeként – noha kisebb földterületen – a kétnyomásos gazdálkodáshoz viszonyítva gyorsabban regenerálódtak a jobbágyi termőföldek.⁵⁰⁴ Az egyes faluközösségek a határt rendszerint továbbra is közösen bírták, eleinte (a németek betelepítése előtt) kisebb-nagyobb magyar és délszláv, illetve az általam vizsgált régió esetében szlovák csoportok

---

49, 53–56, 59–62, 67, 72, 75–76, 81–82. 1733/1734; Ö. 296. fol. 28–29, 40, 65–68, 71–77, 80–81, 86–90. 1734/1735; Ö. 297. fol. 63–64, 71–77, 78–87, 91–93. 1735/1736; Ö. 299. fol. 5, 7–10, 14, 17–18, 20–22, 32–35. 1737/1738; Ö. 300. fol. 3–8, 102–103. 1738/1739.

⁵⁰⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 305. 1752.

⁵⁰¹ Bél csak a Paks és Györköny közötti területet nem tartotta alkalmasnak gabonatermesztésre annak homokos talaja miatt, a vármegye kiegészítéseiből azonban arról értesülünk, hogy Dorog, Kajdacs, Szentgyörgy és Tolna települések környéke is nehézségekkel küzdött. Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása: 335.

⁵⁰² Paládi-Kovács 2009c: 308.

⁵⁰³ Wellmann 1989b: 103, 1989e: 931.

⁵⁰⁴ Wellmann 1989d: 956–957.

által szabadon foglalt, feltehetően újraosztott szántókon, amely a jobban termő földterületek fokozatos szűküléséhez vezetett. Mivel az uradalomba a Német-római Birodalom különböző fejedelemségeiből érkeztek a telepesek, minden bizonnyal különböző mezőgazdasági módszerek ismeretével rendelkeztek. Valószínűsíthető, hogy a franciánál némileg szerényebben kibontakozó német kistermelői attitűdök, valamint a vetőmag – szűkebb esztendőkből – piacról való pótlásának gyakorlata konfrontációmentesen illeszkedtek Tolna vármegye közös határhaználatába, illetve a községi bíró és tanács által koordinált aratás rendjébe.⁵⁰⁵ A gabonatermelés telepítésekkel történő fokozása a hadsereg gabonaszükséglete, más szóval a vissza-visszatérő háborús konjunktúrák miatt elsősorban azonban az uradalmak számára biztosított jövedelemtöbbletet.⁵⁰⁶

A gabona esetében a vármegyei összeírások 1696 és 1714 között *köbölben*⁵⁰⁷ rögzítették a terménymennyiséget,⁵⁰⁸ az 1716-os adóév összeírásától kezdve e szárazűrmértékkel nagyjából megegyező *pozsonyi mérőben*⁵⁰⁹ számoltak az adatrögzítők.⁵¹⁰ Az 1710-es évek második szakaszában és az 1720-as évtized első éveinek vármegyei összeírásaiból úgy tűnik, hogy a gabonaneműek közül elsősorban búzát termesztettek, legalábbis ezek terméshezama tűnik magasabbnak.⁵¹¹ Kivétel az 1727–1728-as adóév, amikor Kisvejkét leszámítva az uradalom minden lakott falujában az árpa-, zab-⁵¹² és kölestermés mutatott magasabb értéket.⁵¹³ Az 1728–1729-es és az 1729–1730-as adóév hasonló tanulságokkal szolgál,⁵¹⁴ 1730–1731-től azonban csak őszi és tavaszi gabona szerepel az összeírásokban, így felmerülhet, hogy korábban az árpa és zab mellett

⁵⁰⁵ Wellmann 1989c: 582; Blicke 2008: 145; Schmidt, G. 2009: 50–51, 276.

⁵⁰⁶ Krauss 2008; Seewann, 2015: 115; Gyimesi 2016: 101.

⁵⁰⁷ Két véka, mintegy 64 liter. Dankó 1980a: 291.

⁵⁰⁸ MNL TML IV. 5. a. Ö. 261. 1696; Ö. 262. 1703; Ö. 264. 1710; Ö. 265. 1712; Ö. 266. 1713; Ö. 267. 1714.

⁵⁰⁹ Általában 62,53 liter. Dankó 1980b: 571.

⁵¹⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 269. 1716.

⁵¹¹ Lásd a következő összeírásokat: MNL TML IV. 5. a. Ö. 269. 1716; Ö. 274. 1717/1718; Ö. 277. 1720/1721; Ö. 281. 1721/1722; Ö. 282. 1722/1723; Ö. 283. 1723/1724; Ö. 284. 1724/1725; Ö. 285. 1725/1726; Ö. 287. 1726–1727; Ö. 288. 1727/1728.

⁵¹² Bél Mátyás szerint egyes telepesek zab helyett piros búzát vetettek az igáslovaiknak takarmányul, ám ezt az utólag készült kiegészítés cáfolta. Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása: 335, 358. A piros búza (vörös/veres búza) egy tavaszi vetésű búzafajta, amely különösen népszerű volt a bánati németiség körében, ám a 19. századtól újabb fajták kezdték kiszorítani a használatból. Köszönöm az információt Nagy Zsoltnak.

⁵¹³ MNL TML IV. 5. a. Ö. 288. fol. 8. 1727/1728.

⁵¹⁴ MNL TML IV. 5. a. Ö. 290. 1728/1729; Ö. 291. 1729/1730.

szereplő rozs ezentúl a búzával közösen került az őszi gabona oszlopában összeírásra.⁵¹⁵ A tavaszi gabonák részarányáról első ízben csak az 1752. évi összeírásból értesülünk. Ekkor az árpa, hajdina és zab vonatkozó vetése volt a meghatározó.⁵¹⁶ Az 1730–1731 és 1738–1739 közötti adóévekben (amelyekből a vármegyei adóösszeírások folyamatosan fennmaradtak) úgy tűnik, hogy az őszi és tavaszi gabonák összeírt hozama uradalmi szinten két-három éves periódusban váltakozott, enyhébb őszi gabonák felé húzó túlsúllyal.⁵¹⁷ Az 1730-as években a jobbágyság többsége megváltotta a terményjáradékait. Az 1735 és 1741 közötti uradalmi összeírások alapján a kivételt (vagy részkivételt) képező Nána, Berény, Szakadát, Apar és Varasd példáján úgy tűnik, hogy búzából és zabból az említett falvak jobbágysága minden esetben azonos mennyiséget tartozott beszolgáltatni, tehát az egyes gabonaneműek termesztésében kis eséllyel mutatkozott meg jelentős különbség.⁵¹⁸

Egészen a század közepéig önálló oszlopban szerepelnek a tavasszal vetett hüvelyesek (lencse, borsó), melyből elvértve írtak össze egy vagy negyed mérőt az uradalomhoz tartozó községekben.⁵¹⁹ Ez alól csak az 1720-as évtized első éveit mutatnak kivételt, amikor a rác és régebb óta lakott magyar településeken (Rác- és Magyar-Apar, Berény, Felsőnána, Kisvejke), illetve az uradalom két népesebb német településén (Högyészen és Závodon) akár a tíz mérőt is megközelítette az e körbe tartozó növények begyűjtött termése.⁵²⁰

Az uradalomban oda esik a gabonatermesztés súlypontja, ahol a nagyállattartó településeket is találtuk.⁵²¹ A 18. század közepétől úgy tűnik, hogy az őszi és tavaszi gabona aránya egyre inkább kiegyenlítődik, a települések pedig lélekszámukhoz és határukhoz (illetve az általuk bírt pusztákhoz) mért arányban termesztettek gabonaféléket, e tekintetben egy település sem emelkedik ki.⁵²² Ekkor az uradalmi adóösszeírásokban a jobbágyok robotkötelezettsége a művelt holdak és a learatott gabonák szerint tevődött össze, ezért ezen értékekből nagy

⁵¹⁵ Paládi-Kovács 2009c: 317; Takács L. 1991a; Balassa 2001; Surányi 2005: 114.

⁵¹⁶ MNL TML IV. 5. a. Ö. 305. 1752. Vö. Bödei 1937; Bellon 1981; Benda Gy. 1982; Kocsis 2011a.

⁵¹⁷ Lásd a következő összeírások eredményeit: MNL TML IV. 5. a. Ö. 292. 1730/1731; Ö. 293. 1731/1732; Ö. 294. 1732/1733; Ö. 295. 1733/1734; Ö. 296. 1734/1735; Ö. 297; Ö. 299. 1737/1738; Ö. 300. 1738/1739.

⁵¹⁸ MNL TML XIII. I. V. b. II. cs. 1735/1736–1740/1741.

⁵¹⁹ Bél Mátyás elsősorban a borsótermést hangsúlyozza: Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása: 335.

⁵²⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 281. fol. 7–8, 10–11, 13–14. 1721/1722; Ö. 282. fol. 6, 8–9, 13, 15. 1722/1723; Ö. 283. fol. 19–20, 25–26, 31. 1723/1724; Ö. 284. fol. 4, 12–14, 18. 1724/1725.

⁵²¹ Hasonló tapasztalatokról számol be: Andorka–Farágó 1984: 406, 421.

⁵²² MNL TML IV. 5. a. Ö. 302. 1741/1742; Ö. 304. 1747/1748; Ö. 305. 1752.

óvatossággal vonhatók csak le becslések a termésátlagokra. Az összeírók által aktuálisan felmért valóságot rögzítő ívek alkalmasint kissé sematikusnak tűnnek,⁵²³ hiszen minden bizonnyal településenként változó volt az irtás alá vont területek mennyisége, és még inkább azok minősége.⁵²⁴ A termőföld kialakításához – és a szántóföldi növénytermesztéshez viszonyítva – azonban kevésbé állnak rendelkezésre a szűkebb régióban megfelelő források a termőföld táperejének visszaadására vagy a talajművelés szerszámaira vonatkozóan,⁵²⁵ amit a diósberényi jobbágyság 1773-ban a következőképpen fogalmaztak meg: „Az emberek udvaráról s. v. a' trágyát, melly nélkül kiki szülejének s' földjének kővéértésére igen szükölködött, [a helyi bíró] erővel el hordatta a' maga földjeire.”⁵²⁶

A jobbágyság által az egyes településeken használt szántók és rétek arányáról az úrbérrendezés korából (a tabellák keletkezése 1767-es, amelyekhez olykor kiegészítéseket fűztek) rendelkezünk a legpontosabb adatokkal.⁵²⁷ Noha a *hold*-ban mért szántók és a *kaszás*-ban mért rétek pontos összevetése igen nehézkes,⁵²⁸ mégis láthatóak az érthető természeti adottságok függvényében az egyes települések határhasználatában megmutatkozó különbségek, illetve a jobbágyság használatban lévő kaszálók regionális átlagnál némileg nagyobb mértéke.⁵²⁹ Az általam megvizsgált, az uradalomra vonatkozó, nyomtatott német nyelvű tabellákban a kifejezés *Tagwerk Wiesen*-ként (kaszaalja, kaszás) szerepel, amely egy nap alatt lekaszálható rétterületre utal, amely a Dunántúlon átlagosan mintegy 800 négyszögölnyi földterületet jelenthetett.⁵³⁰ Pálfa település tabellája mögött például két kimutatás is található: az 1767 szeptember–októberi keletkezésű nyomtatott dokumentumban *rét kaszára való* kifejezés szerepel, míg az ugyanott mellékelt 1798-as kiegészítésben már *rét ember vágó* olvasható.⁵³¹ Az úrbérrendezés idején az említett Pálfa rendelkezett

⁵²³ MNL TML XIII. 1. V. b. 20. cs. 1755/1756–1757/1758; 23. cs. 1758/1759–1760/1761.

⁵²⁴ Takács L. 1976, 1980.

⁵²⁵ Balassa 2001: 311–352. Vö. Balassa 1973.

⁵²⁶ MNL TML XIII. 1. III. e. 104. cs. fol. r. 1773. 09. 22.

⁵²⁷ Az úrbéri tabellák mellett olykor egymásnak ellentmondó kimutatások is találhatók, ezért a feltüntetett oldalszámok egyúttal a tabellák általam relevánsnak vélt adatairól is tájékoztatnak. Ez okból egyes számadatok eltérést mutathatnak a Fónagy Zoltán által közzétett információktól: Fónagy szerk. 2013.

⁵²⁸ Paládi-Kovács 1979: 106–110.

⁵²⁹ Paládi-Kovács 1979: 51; Kiss Z. G. 1991: 89.

⁵³⁰ Paládi-Kovács 1979: 107.

⁵³¹ MNL OL C. 59. IV. Tabellae urbanales, Com. Tolnensis, No. 16. Pálfa. pag. 32–36, 65–72.

a legtöbb kimért telekkel (48 6/8)⁵³² és egyúttal – feltehetően a nagyszámú marhatartás miatt – itt is volt a legnagyobb a rétek aránya a szántókhoz képest: két katasztrális hold szántóra jutott 1 kaszás mértékű rétterület. Az uradalom döntő többségében, 12 községben az arány ennél alacsonyabb volt, jellemzően 2,4–3,2:1 (katasztrális holdban mért szántó : kaszásban mért rét). Az átlagosnál némileg nagyobb rétterületet írtak össze Berényben,⁵³³ Kisvejkén,⁵³⁴ Kölesden⁵³⁵ és Varasdon,⁵³⁶ az átlagosnál kisebbet pedig Aparon,⁵³⁷ Hőgyészen⁵³⁸ és Mucsiban.⁵³⁹ A legtöbb kimért szántót Nagyvejkén találjuk, ahol számuk majdnem kétszerese volt a pálfai földeknek, itt arányaiban 3,8 katasztrális hold szántó jutott 1 kaszás rétre.⁵⁴⁰ Az egykori szabadfoglalás nyomain a külső telkek tekintetében az úrbérrendezés idejére már alig voltak láthatók.⁵⁴¹ Diósberény jobbágjai, beleértve az egykoron maguk által megművelhető földterületet birtokba vevő magyar, illetve spontán és szervezett keretek között érkező német lakossága egyaránt 6/8 telekkel rendelkezett, amely a gyakorlatban 19 katasztrális hold szántót és 7,5 kaszás rétet jelentett, amiért cserébe egyaránt 88 nap gyalogrobottal vagy 44 nap ígásrobottal tartoztak két ökörrel (a szabadkézi kiegészítés alapján szántás alkalmával négy ökörrel) felszerelve.⁵⁴²

Természeti gazdálkodás

A rétgazdálkodás mellett szót kell ejteni az uradalmi vagy vármegyei adózásra fókuszáló forrásokkal nehezen mérhető erdei haszonvételek)ről is.⁵⁴³ A táj kevésbé intenzív használata miatt az erdők mellett a mocsarak, vizek is elha-

---

⁵³² MNL OL C. 59. IV. Tabellae urbanales, Com. Tolnensis, No. 16. Pálfa. pag. 36.

⁵³³ MNL OL C. 59. IV. Tabellae urbanales, Com. Tolnensis, No. 3. Berény. pag. 43.

⁵³⁴ MNL OL C. 59. IV. Tabellae urbanales, Com. Tolnensis, No. 22. Kisvejke. pag. 37.

⁵³⁵ MNL OL C. 59. IV. Tabellae urbanales, Com. Tolnensis, No. 10. Kölesd. pag. 45.

⁵³⁶ MNL OL C. 59. IV. Tabellae urbanales, Com. Tolnensis, No. 19. Varasd. pag. 40.

⁵³⁷ MNL OL C. 59. IV. Tabellae urbanales, Com. Tolnensis, No. 1. Apar. pag. 37.

⁵³⁸ MNL OL C. 59. IV. Tabellae urbanales, Com. Tolnensis, No. 7. Hőgyész. pag. 39.

⁵³⁹ MNL OL C. 59. IV. Tabellae urbanales, Com. Tolnensis, No. 13. Mucsi. pag. 43.

⁵⁴⁰ MNL OL C. 59. IV. Tabellae urbanales, Com. Tolnensis, No. 21. Nagyvejke. pag. 38.

⁵⁴¹ Paládi-Kovács 1979: 99.

⁵⁴² MNL OL C. 59. IV. Tabellae urbanales, Com. Tolnensis, No. 3. Berény. pag. 37–43.

⁵⁴³ Lokális esettanulmányként lásd: K. Németh – Máté 2020: 30. Baranya megyei (ormánsági) példák sokaságát tárja fel: Kiss Z. G. 1991: 94–95.

talmasodtak a Dél-Dunántúlon, melyek a fegyveres konfliktusok, fosztogatások elől egyúttal védelmet is nyújtottak a lakosságnak.⁵⁴⁴ Ezen erdők kapcsán azonban különbséget kell tennünk a tulajdonképpeni *erdőség* és az újabb eredetű, a török kor vége és a németek betelepítése között előretörő *bozótos* (*Gestrüpp*, *Sträucher*) között, amely a hosszabb-rövidebb elhagyatottság idején lepte el a falvakat és határukat.⁵⁴⁵ Bél Mátyás a 18. században a tölgyet tartotta a terület meghatározó fafajtajának, az általam szűkebben vizsgált régióban pedig egy 1733-as határper alkalmával a kérdezőbiztosok körtvély- és magyalfák létét is hangsúlyozták az erdőségben, a határfákról pedig mint *keresztes fákról* számolnak be.⁵⁴⁶ Weidlein János közel egy évszázada hangsúlyozta, hogy a tolnai és baranyai erdőségek 1720 körül – tehát a németek betelepítése idején – jelentősen nagyobbak voltak, mint azt a korábbi kutatás feltételezte. Vizsgálatainak köszönhetően ismert, hogy az uradalom keleti végein, a Tevel–Kalaznó–Murga–Felsőnána közti erdők ekkor még bizonyosan összefüggtek, hasonlóan a délebbre fekvő, Bonyhád–Györe–Kisvejke közti rengeteghez.⁵⁴⁷ Ugyancsak Weidlein mutatott rá az általam szűkebben vizsgált régióban elsőként a dülönév kutatás segítségével további, ma már nem létező erdősávok meglétére.⁵⁴⁸ A spontán betelepülés és szervezett telepítés után a településhegyek és szántóföldek irtása, illetve az épületfa (szükség esetén híd stb.) kinyerése elengedhetetlen feltétele volt az intenzív földművelés megalapozásának.⁵⁴⁹ A művelt földterületek arányának fokozatos növekedése a 18. század során az erdős területek rovására történt, noha konkrét uradalmi erdőirtásról nincs tudomásom, a bevételek növelése érdekében a jobbágyságot a földbirtokosok ekkor még bizonyosan támogatták – az elsősorban a fent említett, bozótos típusú – erdők irtásában.⁵⁵⁰

⁵⁴⁴ Weidlein 1935: 669; Csőre 1980: 91–126; Wellmann 1989b: 110, 1989d: 526, 558.

⁵⁴⁵ Weidlein 1935: 669.

⁵⁴⁶ Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása: 332–333. Vö. Takács L. 1987: 61–65.

⁵⁴⁷ Weidlein 1935: 574, 676–677.

⁵⁴⁸ Elsősorban az irtásföldek elnevezéseivel kapcsolatban. Keszőhidegkút példáján: Stockweingarten, Stockwaldweingarten, Kohlplatz (Köhlplatt), Rustenberg, Hainbuchenwaldäcker, Eschengraben, Waldäcker. Weidlein 1935: 674–675. Vö. Gaál–Kőhegyi közread. 1975, 1977.

⁵⁴⁹ Vö. a kisvejkei Zsíros János esetét, aki – az úriszékhez intézett beadványa szerint – földterületén „saját kezével” végezte az irtást, azonban azt másnak osztották ki. MNL TML XIII. 1. III. e. 18. cs. 1756.

⁵⁵⁰ A folyamat kétségtelenül összefüggésben áll a fachwerk típusú építkezés átalakulásával, amelyről a szakadati plébániaház kapcsán bővebben is szólok.

A telepítés utáni első évtizedben a Mercy-uradalom jobbágysága meglehetősen nagy szabadságot élvezett a makkoltatás, tűzifagyűjtés⁵⁵¹ és (az urasági tisztek engedélyével való) épületfa-kimérés terén,⁵⁵² illetve szórványos adatok alapján hamuzsírégetés tekintetében⁵⁵³ az uradalmi erdőkben. Ezután megkezdődött a szerződésben foglalt erdőhasználat és különböző íratlan szokásjogok fokozatos differenciálódása. Az 1770-es évekre, ha nem is a szó szoros értelmében vett uradalmi erdővédelmi tendencia⁵⁵⁴ vette kezdetét, de megsokasodtak a konfliktusok a jobbágyok tiltott faizása tekintetében, amelyet kétségtelenül az úrbérrendezéssel megváltozó írott szabadságjogok és íratlan szokásjogok átalakulása okozott az uradalom fenntartóváltása mellett.⁵⁵⁵ 1773-ban például hat vonatkozó üggyel is foglalkozott a hőgyési úriszék. Anton Mokri és Adam Haller uradalmi huszárok például azért perelték Johann Jakob Czürer tiszttartót, mert fajárandóságukat még a korábbi meg egyezés szerint adta ki.⁵⁵⁶ Ugyanebben az évben több jobbágy is kérte fajárandósága kiadását vagy épületfa árának elengedését,⁵⁵⁷ a varasdi bíró pedig írásban kérvényezte a középülethez való fakivágást az uradalmi erdőből, de hamarosan az épületfa árának kifizettetése ellen is tiltakozni kényszerült.⁵⁵⁸ Ugyancsak az eltérő jogértelmezések párhuzamos érvényesülését bizonyítja, hogy annak ellenére, hogy több példányban is az utókorra maradtak a fajárandóságokról szóló kimutatások,⁵⁵⁹ a vonatkozó települések jobbágyait hamarosan az úriszék elé idézték engedély nélküli fakivágásért,⁵⁶⁰ 1778-ban 44 jobbágy ült emiatt a vádlottak padján.⁵⁶¹ A változó földesúri érdekek és törekvé-

⁵⁵¹ 1733-ban egy uradalmon kívüli, pincehelyi tanú is úgy nyilatkozott, hogy egykor a hidegkúti erdőben szabadon gyűjthettek fát, s ezt korábban senki sem ellenezte. MNL TML XIII. 1. III. c. 181. cs. fol. 4v. 1733. 19. 13.

⁵⁵² Kéri 1999.

⁵⁵³ Kisvejte példáján lásd: Máté 2013: 154.

⁵⁵⁴ Noha a Magyar Királyság törzsterületein a tudatos erdővédelemre való törekvések csak lassabban mutatkoztak meg, a Bánságban már 1742-ben, Szlavóniában pedig 1747-ben erdőhivatalt állítottak fel. Kolossváry 1975: 26–37; Wellmann 1989c: 527, 563–565; Paládi-Kovács 2024: 54–58.

⁵⁵⁵ A konfliktus párhuzamait mutatják a községi legelők földesúri használata és az uradalmi erdők községi makkoltatása körüli konfrontációk. Kéri 1999: 330–331.

⁵⁵⁶ MNL TML XIII. 1. III. e. 166. cs. 1773. 09. 09.

⁵⁵⁷ MNL TML XIII. 1. III. e. 147. cs., 155. cs., 165. cs. 1773.

⁵⁵⁸ MNL TML XIII. 1. III. e. 148. cs. 1773 [napi dátum nélkül], 164. cs. 1773. 09. 09.

⁵⁵⁹ MNL TML XIII. 1. III. e. 188. cs. 1775. 06. 06., 211. cs. 1776. 07. 01.

⁵⁶⁰ MNL TML XIII. 1. III. e. 246. cs. 1778. 01. 08., 266. cs. 1778. 06. 23.

⁵⁶¹ MNL TML XIII. 1. III. e. 264. cs. 1778. 06. 22.

sek ellenére az erdő⁵⁶² a víz mellett továbbra is egyike maradt az onnan egyre inkább kiszoruló kora újkori ember számára a legfontosabb és legkomplexebb erőforrásoknak. A háztartási faszükséglet (Georg Schmidt számításai szerint ekkor kevesebb mint egy erdei m³/fő⁵⁶³) mellett a bogyók, gombák gyűjtése, esetenként a vadászat vagy a vadmézgyűjtés szerves kiegészítője volt a meg erősödő jobbágygazdaságoknak, amelyek számára nemcsak az erdei makkol tatás, legeltetés, hanem szűkebb esztendőkből a lombtakarmány begyűjtése is túlélésük záloga volt.⁵⁶⁴ Itt hangsúlyoznám, hogy Bél Mátyás megállapítása szerint „Állattenyésztés tekintetében ugyanaz a helyzet, mint Fejér vármegyé- ben. A csordák és a ménesek a mezőkön legelnek.”⁵⁶⁵ A leírás minden bizony- nyal csak a vármegye, egyúttal az uradalom északi, mezőföldi jegyeket viselő falvaira (például Pálfa és Szentlőrinc) releváns, a Kölesdtől délebbre találha- tó településeiben az erdei legeltetés tűnik meghatározónak.

Az erdőben vadon élő állatok (a régióban főként szarvasok és nyulak⁵⁶⁶) elejtése is lehetőséget biztosított a falusi lakosság számára hússzükséglete ki- egészítésére. Egyes korai néprajzi munkák gyakorta orvvadászatként definiál- ják a paraszti vadászatot, amely kétségtelenül azzal magyarázható, hogy kelet- kezésük egybeesik a paraszti vadászat legális, féllegális formáinak eltűnésével.⁵⁶⁷ Bél Mátyás még alapvető információként közölte, hogy a Magyar Királyságban mindenki vadászott, ráadásul ezt törvényesen tette.⁵⁶⁸ A jobbágyi vadászatok lehetőségét Tolna vármegye csak 1726-ban tiltotta be, de aligha valószínű, hogy a lakosok e tevékenységgel a gyakorlatban felhagytak volna.⁵⁶⁹ Lokális tekintetben jól illusztrálja a körülményeket Augustin Marker szakadáti plé- bános esete, aki az 1739-es nagy pestisjárvány idején a zárlat ellenére elhagyta

⁵⁶² A 18. században Weidlein János szerint az erdei legelők két nagyobb csoportba voltak oszthatók: *erdei legelők* (bewaldigte Hutweiden) és *tilos legelők* (Hegwälder). Andrásfalvy Bertalan a növényzet szerinti besorolás alapján az *erdei legelőket* és *fás legelőket* különít- tette el (a régióra nem releváns, az árvízi legelőkre vonatkozó kategóriáit nem emeltem be írásomba). Weidlein 1935: 673; Andrásfalvy 1965: 26–29; Szabadfalvi 1970: 30–31. Vö. K. Németh 2016: 54.

⁵⁶³ Schmidt, G. 2009: 286.

⁵⁶⁴ Wellmann 1989c: 561–565; Takács L. 1991b; Máté 2020: 106–108. Vö. MNL TML XIII. 1. III. c. 31. 198. cs. fol. 3r. 1755. 04. 06. (6. tanúvallomás).

⁵⁶⁵ Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása: 336.

⁵⁶⁶ Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása: 337.

⁵⁶⁷ Jaksa 1998: 69.

⁵⁶⁸ Jaksa 1998: 71.

⁵⁶⁹ Máté 2020: 112–113.

lakhelyét, és korábbi szokásához híven testvérével az erdőt járva puskájával vadakat ejtett el.⁵⁷⁰ Kurd és Dúzs 1737. október 17-i határvizsgálata kapcsán több alkalommal is felmerül a löfegyverek illegális használata. Az akkor 40 esztendőes kurdi Gulyás János arra panaszkodott, hogy a helyi gazdák erdőben legelő sertéseit a vadászok meglőtték. Arról is bizonyosságot tett, hogy egy kurdi ember Csibrákon rálőtt Mercy gróf kocsisára. Az egyazon településről származó, 26 éves Fűrész János ebben egyetértett vele, ugyanakkor úgy vélte, hogy az utóbb említett lövés dúzsi földön történt.⁵⁷¹ Egy 1744-es verekedés során a résztvevők a balták mellett puskákat is használtak,⁵⁷² Hódos pusztá engedély nélküli felszántása alkalmával pedig a jobbágyok puskával voltak felszerelve.⁵⁷³ Hasonlóan a 70 esztendőes gyönki Szabó Györgyhöz, aki 1752. július 4-én Szarazd, Csernyéd, Szakadát és Berény határvizsgálatakor úgy emlékezett vissza, hogy 35 esztendeje még Pincehelyen élt, és akkor két másik férfi gyakran magával vitte vadászni és olykor egészen a vizsgált falvak határáig is eljutottak.⁵⁷⁴ Az említett, egymásnak olykor ellentmondó vallomások meglátásom szerint megerősítik, hogy a szankciók ellenére a falusi lakosság ekkor még rendelkezett löfegyverekkel és használta is ezeket.⁵⁷⁵ Aligha tehetett mást, mivel Tolna vármegye még 1775-ben is farkasok elleni általános hajtóvadásatról intézkedett, az uradalmak pedig annak ellenére, hogy a löfegyvereket is biztosítaniuk kellett volna, nemritkán csak a puskapor, sörét vagy ólom kiadását rendelték el, így a löfegyverek jobbágyi tulajdonlása akár a 19. századig is kitolódhatott.⁵⁷⁶

Az erdei vadászathoz hasonlóan kevés elsődleges forrás áll rendelkezésre a jobbágyok vízi vadászataira. Bél Mátyás szerint:

„Alig van olyan kacsa, lúd, vagy szárcsafaj, amely itt ne fészkelne, mivel az itt mindenütt szélesen kiterjedő nádasok kedvező[k] ezeknek szaporodására. Sőt még rákok is tenyésznek a Sárvízben, ami azonban az ízüket illeti, nem igen finom a mocsaras vizek miatt.”⁵⁷⁷

---

⁵⁷⁰ Gőzsy 2021: 17–22.

⁵⁷¹ MNL TML XIII. 1. III. c. 187. cs. fol. 2v–r. 1737. 10. 20. (1. és 2. tanúvallomás).

⁵⁷² MNL TML XIII. 1. III. d. 287. cs. fol. 3r–4v. 1744. 12. 07. (2. tanúvallomás).

⁵⁷³ MNL TML XIII. 1. III. d. 296. cs. fol. 3v. 1749. 09. 20. (2. tanúvallomás).

⁵⁷⁴ MNL TML XIII. 1. III. c. 196. cs. fol. 8v–r. 1752. 07. 21. (6. tanúvallomás).

⁵⁷⁵ Máté 2020: 113.

⁵⁷⁶ Jaksa 1998: 72.

⁵⁷⁷ Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása: 334. Ford. Kun Lajos.

Ennélfogva tehát kicsi az esélye, hogy Pálfa, Szentlőrinc és Kölesd lakói a Sárvízben, Hidegkút és Dúzs lakói pedig a Kapos mentén ne ejtettek volna el néhány vadmadarat. Úgyszintén kevés forrás áll rendelkezésre a vármegye korai halászatáról, pusztán egy-egy peres eset tájékoztat járulékosan e tevékenységről, ilyen például Fűry Mátyás kölesdi rákász esete, akit a Sárvízen csónakjában inzultáltak, az ügyről pedig több tanút is kihallgattak.⁵⁷⁸ A halászati haszonvételt érintő adókötelezettségek rendezése előtt a lakosok feltehetően meglehetősen szabadon foghattak halat a folyókból,⁵⁷⁹ ugyancsak feltételezhető, hogy kis mennyiségű, alkalmankénti zsákmányukról a későbbi adóívek sem számolnak be. A halászati haszonvételek mértékére azonban már néhány korai vármegyei adóösszeírás enged következtetni, e forrásokból úgy tűnik, hogy a Kapos menti falvak kevésbé, a Sárvíz mentiek pedig élénkebben fordultak e lehetőség felé (illetőleg vallották be azt). Vonatkozó tevékenységre a vármegyei ágensek az 1720–1721-es adóösszeírás alkalmával kérdeztek rá első ízben, amely ekkor még az uradalom falvait nem érintette.⁵⁸⁰ Szentlőrinc, Kölesd és Pálfa lakói az 1724–1725-ös adóévben vallottak be első ízben ilyen jövedelmet,⁵⁸¹ ezután pedig Szentlőrinc az egyetlen falu, amely tartósan adózott a halászatért, Pálfa és Kölesd nem minden adóévben vallott e tevékenységről.⁵⁸² Szentlőrinc 1731–1732-es vonatkozó szereplése után az uradalom falvai saját vallomásuk szerint már nem éltek a halnyerés lehetőségével, de kicsi a valószínűsége, hogy a gyakorlatban is felhagytak volna vele. Az itt élő halak (akár három-négy fontos pontyok, csukák, harcsák stb.) Bél Mátyás szerint egyébként meglehetősen olcsók voltak, ugyanis az iszapos folyómeder miatt húsuk „mocsaras illatú és kellemetlen ízű” volt.⁵⁸³

Az erdőhasználat kapcsán említett vadmész gyűjtése kétségtelenül széles körűen jellemző volt, azonban a gyűjtés menetét, illetve a haszonvétel mérté-

⁵⁷⁸ MNL TML XIII. 1. III. d. 297. cs. fol. 1–2v. (1749–1750).

⁵⁷⁹ 1733-ban az 57 éves Tóth János (Surányi) vallomása szerint a gyönkiek egykor a Kapos vizét halászták, egy másik, ugyancsak 1733-as határper tanúja pedig tamási lakosként Hidegkútra járt halászni. MNL TML XIII. 1. III. c. 180. cs. fol. 5v–6r. 1732. 07. 18. (1. tanúvallomás); MNL TML XIII. 1. III. c. 181. cs. fol. 3v. 1733. 11. 13. (6. tanúvallomás).

⁵⁸⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 277. 1720/1721.

⁵⁸¹ MNL TML IV. 5. a. Ö. 284. fol. 3–4. 1724/1725.

⁵⁸² MNL TML IV. 5. a. Ö. 285. fol. 90–91. 1725/1726; Ö. 287. fol. 42–43, 46. 1726/1727; Ö. 288. fol. 35–36. 1727/1728; Ö. 290. fol. 83–84. 1728/1729; Ö. 291. fol. 114–116. 1729/1730; Ö. 292. fol. 96–97, 103. 1730/1731.

⁵⁸³ Bél Mátyás: Tolna vármegye leírása: 335–336. Ford. Kun Lajos.

két a források ritkán részletezik.⁵⁸⁴ Az azonban biztosabban kiolvasható, hogy a méhtartás a völgyeségi erdőségekben fekvő falvakban mutat többletet, azonban alacsony számban általánosan elterjedtnek nevezhető a méhészet az uradalom jobbágynak körében.⁵⁸⁵ A főként rácok lakta Aparon már a Rákóczi-szabadságharc előtt, 1703-ban is 35 méhkast írtak össze,⁵⁸⁶ a méhtartás pedig tartósan jellemezte a település rác lakosságát. A hadicselekmények idején jelentkező visszaesés után a helyiek 1714-re már 64 kast birtokoltak,⁵⁸⁷ 1717–1718-ra pedig az 51 falusi kasból 42 rác, kilenc pedig magyar családfők tulajdonában állt.⁵⁸⁸ Talán ez magyarázhatja, hogy a határpercek során meghallgatott időse rác férfiak gyakran úgy nyilatkoztak, hogy „méhek keresésében”, illetve „méhészés” céljából jártak az erdőket.⁵⁸⁹ A méhészeti haszonvétel a régió rác lakosságára széles körben is jellemző volt (az uradalom esetében Apar mellett Felsőnánán), illetve a magyar népesség körében is gyakran írtak össze méhkasokat az 1720-as évek első feléig. Noha elképzelhető a meglévő méhkaptárak adószedők előli elrejtése, mégis szembeűnő, hogy az adóösszeírások tükrében pusztán az 1720-as évek közepéig, illetve az 1740-es évek végétől folytattak kiterjedt méhészeti tevékenységet az uradalom falvaiban, ami kevésbé tűnik reálisnak. A számadatok talán azzal magyarázhatók, hogy az 1720-as évekig elsősorban specializációként definiálhatjuk a jelenséget (ekkor Aparon több mint 200 kasban pörgették a mézet),⁵⁹⁰ a század közepére azonban a telepések hirtelen növekvő lélekszáma futtathatta fel a méhészkedést, és az nem pusztán a telepítés közvetlen következményének tekinthető.

Szőlőművelés, kapásnövények

A bortermelés tekintetében a legnagyobb – feltehetően eleinte kadarka – borhozam után mind a spontán, mind a szervezett migrációt figyelembe véve a régebben lakott falvak adóztak, ám a szőlőtermelésben az uradalmi és várme-

---

⁵⁸⁴ Máté 2020: 113.

⁵⁸⁵ Kotics 2001.

⁵⁸⁶ MNL TML IV. 5. a. Ö. 262. fol. 22. 1703.

⁵⁸⁷ MNL TML IV. 5. a. Ö. 267. fol. 17. 1714.

⁵⁸⁸ MNL TML IV. 5. a. Ö. 274. fol. 22. 1717/1718.

⁵⁸⁹ Például 1752-ben Szárazd, Csernyéd, Szakadát és Berény határvizsgálatakor. MNL TML XIII. 1. III. c. 196. cs. fol. 20v–24v. 1752. 07. 21. (9, 26–28. tanúvallomás). Vö. OSZK K Fol. lat. 7174. Fasc. 8. No. 5. pag. 23 (fol. 12r.). 1752. 12. 20. (21. tanúvallomás).

⁵⁹⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 282. fol. 8–9. 1722/1723.

gyei adózási listák tükrében nem fedezhetők fel etnikai különbségek.⁵⁹¹ Ezt részben indokolja a szőlő gabonaneműekhez mért lassabban megtérülő hozama és minden bizonnyal ez okból kitolódó adómentessége is, bár tegyük hozzá, az összeírásokból nem egyértelmű, hogy az új lakók által fellelt, elvadult szőlőskertek mennyivel fordultak gyorsabban termőre. 1733. november 13-án például egy ekkor már Hidason élő, mintegy 74 esztendőös rác tanú, Jovan Novakovics szerint Székelyi Geczÿ (Székely Gergely) szőlőt bírt a Szakadát melletti Gerenyáson, amely után Sinzendorf grófnak dézsmát is fizetett,⁵⁹² amit egy másik, ugyanazon évben tartott határperben az ekkor Vejkén élő 60 esztendőös Matheus Mucsÿ (Mucsi Máté, egykor Sinzendorf gróf katonája és szabadosa) is megerősített, a fizetett dézsmát pedig kilencedként definiálta.⁵⁹³ Így tehát joggal feltételezhető, hogy a szakadati telepések (minden bizonnyal más kolonistákhoz hasonlóan) akár nemrégiben elhagyott szőlőskerttel is találkozhattak a településük külterületén elhelyezkedő pusztán, amely könnyebben és gyorsabban volt termőre fordítható a frissen iskolázott vesszőknél. A hézagosan az utókorra maradt uradalmi háziösszeírásokban 1735 és 1741 között tartoztak ugyan robotkötelezettséggel a jobbágyok az általuk művelt szőlők után, de ekkor e terhük – más kötelezettségeikhez hasonlóan – még mérsékelt volt.⁵⁹⁴ Igazi differenciálódás az 1755–1761 közötti uradalmi íveken figyelhető meg, amikor már a *kapás*ban meghatározott, frissen telepített vesszők, tövek után is robotkötelezettséggel tartoztak az uradalom területén fekvő falvak lakosai. A terméshozam azonban erősen befolyásolta a robotnapok mennyiségét. A bort mindig bőven termő Závodon például 1735–1736-ban 144,5 napot, 1736–1737-ben 176 napot, 1737–1738-ban 184,25 napot, 1738–1739-ben 85 napot, 1739–1740-ben 137 napot, 1740–1741-ben pedig 290,5 napot kellett robotban töltenie a helyieknek művelt szőlőikért cserébe.⁵⁹⁵ A vármegyei források *urnáiban* számolt borösszeírásai azonban nem mutatnak minden esetben párhuzamot a felsorolt adatokkal. Mivel mind az uradalmi, mind a vármegyei források hiányosak, az 1730-as évek második felében van lehetőség elsősorban a két forrástípust ütköztetni. Felsőnána példáján 1735–

⁵⁹¹ Andrásfalvy 1957; Csoma 1995: 35, 101; Égető 1994, 1999.

⁵⁹² MNL TML XIII. 1. III. c. 180. fol. iv. 1733. 09. 13. (1. tanúvallomás). Feltehetően ezen szőlőket említik 1752-ben Szakadát, Berény, Csernyéd és Szárazd határvizsgálata alkalmával több ízben is: OSZK K Fol. lat. 4174. Fasc. 8. No. 5. pag. 5–23 (fol. 31r–121r). 1752. 12. 20.

⁵⁹³ MNL TML XIII. 1. III. c. 181. 7v–r. 1733. 11. 13. (30. tanúvallomás).

⁵⁹⁴ MNL TML XIII. 1. V. b. 11. cs. pag. 324–328. 1735/1736–1740/1741.

⁵⁹⁵ MNL TML XIII. 1. V. b. 11. cs. pag. 324. 1735/1736–1740/1741.

1736-ban 85 napot robotoltak szőlőik után, de a vármegyei ágens 59 urnáról számol be falujukból, 1737–1738-ban közel ugyanennyi, 88,5 robotnap kapcsán 15,5 urnát jegyeztek fel a vármegyénél, 1738–1739-ben pedig a jóval kevesebb, 51 robotnap ellenére mégis 25,5 urna borról értesülünk a településről.⁵⁹⁶ Egyes falvak szőlőtermése kétségtelenül kimagaslik szomszédaik sorából, azonban a 18. században az uradalom területén a szőlészetből sohasem lett tulajdonképpen monokultúra.⁵⁹⁷ E körbe tartozott Felsőnána, Kismányok, Kistormás, Kisvejke, Varsád, illetve magasan vezeti a vonatkozó robotkötelezettségeket Kölesd, Pálfa és Szentlőrinc.⁵⁹⁸ Ugyanakkor az átlagosnál kevesebb szőlővel rendelkeztek Hanton és Nagyvejkén, Dúzsón pedig szinte csak új szőlőtövek után adóztak a jobbágyok 1755 és 1761 között.⁵⁹⁹

Egy 1773-as úriszéki per szerint a berényi jobbágyok már saját igazgatású szőlőhegygel rendelkeztek, ahová csőszet is szerződtek.⁶⁰⁰ Az uradalom ugyan-ezen évi eladási összeírása tükrében e gyakorlat már bevettnek tűnik, ugyanakkor a forrás szerint egyesek más falvakban is birtokoltak szőlőket (például a szakadátiaiak a berényi szőlőhegyen), más falvak pedig olykor pusztákat, puszták egyes területeit is hasznosították e célra. A hógyésziek és a dúzsiak így művelték a csicsói hegyoldal napfényes lankáit, a felsőnánaiak Nagytormás, a kisvejekiek Csókafő, a berényiek Rekettye és Csernyéd, a szakadátiaiak Csernyéd, a szentlőrinciek Rácegres pusztá bizonyos területét.⁶⁰¹ Egy tragikus esemény ismeretében feltételezhető, hogy a diósberényiek pincéiket már a 18. században is az Óhegyen⁶⁰² alakították ki. Winkler Mihály plébános ugyanis 1767. január 20-án beszámol arról, hogy a 45 éves Szőke István és a 60 esztendős Bérdi Mihály pincéjüktől együtt indultak vissza éjszaka, ám eltévedtek a hóviharban, letértek a patak menti ösvényről és életüket veszítették.⁶⁰³

⁵⁹⁶ MNL TML XIII. 1. V. b. 11. cs. pag. 324. 1735/1736–1740/1741. Vö. MNL TML IV. 5. a. Ö. 297. fol. 92–93. 1735/1736; Ö. 299. fol. 9–10. 1737/1738; Ö. 300. fol. 103. 1738/1739.

⁵⁹⁷ L. Gál 1988: 84.

⁵⁹⁸ Kistormás és Kölesd tekintetében lásd: Windisch 1780: 377–378.

⁵⁹⁹ MNL TML XIII. 1. V. b. 20. cs. pag. 113, 223, 333, 335–336. 1755/1756–1757/1758; 23. cs. pag. 338–340. 1758/1759–1760/1761.

⁶⁰⁰ MNL TML XIII. 1. III. e. 104. cs. fol. 2r. 1773. 09. 22.

⁶⁰¹ MNL OL E 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. pag. 49–59 (43–52), 61–82 (52–65), 110–124 (81–90), 167–180 (118–126), 204–210 (142–146), 233–240 (160–164). 1773. 11. 02.

⁶⁰² Ördög-Végh szerk. 1981: 140–141. 51. sz.

⁶⁰³ PEL III. 123. matr. 3. 107. 1767. 01. 20. Lásd Winkler Mihály további – Galambos Ferenc átiratában nem szereplő – megjegyzéseit: PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 83–84.

Takács Lajos adatait megvizsgálva a dohányt termesztő Tolna vármegyei települések sorából kiemelkednek a Mercy-uradalom községei.⁶⁰⁴ Moldoványi József szerint a dohánykertészettel foglalkozó német lakosokat

„mind eddig gazdagította a dohány, melyet természetnek és egész esztendőben vele fáradoznak, igen kapós és fabrikákra a legalkalmasabb, mely mind nagyságra, mind kövérségre nézve, minden más hazai dohányokat felül halad és a pécsi levél neve alatt külföldön a legkapósabb”.⁶⁰⁵

Dohánytermesztést az uradalom falvaiban nem folytattak széles körben, azonban annál kiugróbb mennyiséget termeltek egy-egy – rendszerint német és rác – településen. E tény nem jelenti a dohánytermesztés német eredetét, pusztán a tevékenységi ág nyújtotta lehetőségek elsősorban kolonisták által való kiaknázását.⁶⁰⁶ A vármegye területén az összeírások rendszerint a fél kilogrammnak megfelelő fontban (libra) rögzítették a dohánytermés mértékét.⁶⁰⁷ A termesztett dohánynövény hozamára első ízben az 1725–1726-os összeírás alkalmával kérdeztek rá Tolna vármegyében. Ekkor a felsőnánai rácok 153 font, a mucsai németek 2705 font, a závodi németek pedig 30 font terményt vallottak be.⁶⁰⁸ Az 1726–1727. évi összeírás ívei a völgyeségi járásból hiányoznak,⁶⁰⁹ azonban 1727–1728-ra látható, hogy az apari rácok is termesztettek dohányt, Mucsiban pedig már ekkor 3743 font termésről számolnak be.⁶¹⁰ Aparon, illetve Hanton hamarosan a magyar és a spontán beköltöző német lakosok is megkezdtek a dohány termesztését,⁶¹¹ ahogy néhány év leforgása alatt Hőgyészen, Szentlőrincen és Varsádon, illetve Mucsfán és Szakadátan is próbálkozások fedezhetők fel.⁶¹² Az említett Mucsi mellett néhány német telepes faluban, Lengyelen Varasdon és Apátiban látható, hogy a betelepülés-betelepítés éveitől, ha nem is monokultúrává, de elsődleges jövedelemforrássá vált a do-

⁶⁰⁴ Takács L. 1954: 532–535, 1964: 15–18; Felhő szerk. 1970: 253; Seewann 2000: 231.

⁶⁰⁵ Moldoványi 1824: 40.

⁶⁰⁶ Takács L. 1954: 532.

⁶⁰⁷ Magyarországon a font és a csomó volt a dohányhozam összeírásának bevett formája. Takács L. 1964: 364.

⁶⁰⁸ MNL TML IV. 5. a. Ö. 285. fol. 5–7, 22–24, 28–29. 1725/1726.

⁶⁰⁹ MNL TML IV. 5. a. Ö. 287. 1726/1727.

⁶¹⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 288. fol. 2, 9–10. 1727/1728.

⁶¹¹ MNL TML IV. 5. a. Ö. 296. fol. 68. 1734/1735; Ö. 302. fol. 25. 1741/1742.

⁶¹² MNL TML IV. 5. a. Ö. 290. fol. 29–30. 1728/1729; Ö. 293. fol. 32, 75–76. 1731/1732; Ö. 295. fol. 61–62, 76. 1733/1734.

hánytermesztés.⁶¹³ Az 1747–1748-as adóévben ezen falvakban (illetve Mucsán) 1000–3000 libra dohányról számolnak be, Mucsiban pedig 14.875 fontnyi termés után adóztak.⁶¹⁴ A termelés során törekedtek arra, hogy a növényt kertekbe (nem a háztáji veteményekbe, hanem a faluhatárban egy tagban kiszakított földterületekre) palántázzák. Ezekre ugyanis jellemzően nem terjedtek ki a különböző szolgáltatási kötelezettségek, ugyanakkor a napi látogatás sem jelentett fennakadást (hasonló okokból került e földekre a többi kapásnövény is).⁶¹⁵

Regionális sajátosságnak – és a frissen létesített telepes falvak jellemzőjének – tűnik a dohánytermesztés kerten kívüli, szabadföldi irtások területén való folytatása az adókedvezmények és a talaj magas tápértéke miatt, ahonnan gyakorta hagyták a növényt a szomszédos szabad területekre is áterjedni.⁶¹⁶ Az ugarföldi dohánytermesztés a 18. században nem tekinthető általánosnak, kibontakozásához speciális feltételek szükségeltettek: jellemzően a határbővítés lehetőségei korlátozottak voltak, elengedhetetlen volt, hogy jelen legyen a növény termelésének hagyománya, s kulcsfontosságú volt, hogy a gazdálkodás intenzívvé válása ne ütközzön megkötöttségekbe. Takács Lajos értékelése szerint erre elsősorban a szabadabb gazdálkodású községekben kerülhetett sor, amilyenek a Mercy-uradalom telepes községei is voltak.⁶¹⁷ Noha az általam vizsgált korszak végére e falvakban a dohányt elsősorban felvásárlók számára termesztette a jobbágyság, „a szabad kereskedéshez szükséges jogegyenlőség hiánya”⁶¹⁸ korlátozta őket az értékesítésben és kiszolgáltatta a saját szakállukra üzemelő uradalmi alkalmazottaknak.⁶¹⁹

További kapásnövényeket (például burgonya)⁶²⁰ a vármegyei vagyonösszeírások, illetve az uradalmi háziösszeírások nem tüntettek fel, ezért azok termesztéséről csak szórványos adatokkal rendelkezünk. Például az uradalmi puszta, Csűr határának 1741-es megállapításakor többen úgy nyilatkoztak, hogy a terület a teveliek kendere, illetve kenderáztatója mellett feküdt.⁶²¹

---

⁶¹³ MNL TML IV. 5. a. Ö. 295. fol. 62. 1733/1734; Ö. 300. fol. 102–103. 1738/1739.

⁶¹⁴ MNL TML IV. 5. a. Ö. 304. fol. 105–109, 112–114, 123–125, 138–139. 1747/1748.

⁶¹⁵ Takács L. 1964: 29–32; Selmeczi-Kovács 1980: 90; Koloh 2024: 52–55.

⁶¹⁶ Takács L. 1964: 31–32.

⁶¹⁷ Takács L. 1964: 33, 35.

⁶¹⁸ Takács L. 1964: 382.

⁶¹⁹ MNL TML XIII. 1. III. e. 104. cs. fol. 11. 1773. 09. 22.

⁶²⁰ Vö. Kósa 1980: 17–20; Fülöp 1985.

⁶²¹ Lásd például: MNL TML XIII. 1. III. c. 189. cs. 11. 1741. 05. 14. (1. tanúvallomás).

A jobbágyporták arcuata

Egy-egy háztartásra vonatkoztatva a fent leírtakat látható, hogy a 18. század elején optimális esetben (azaz nem a közvetlen beköltözés vagy járványos fertőzés, esetleges hadseregnek való beszolgáltatás után) egy teljesjobbágy-háztartás rendelkezett két ökörrel (a gazdagabbak négy ökörrel), egy tejet adó tehénnel, egy lóval (a jobb módúak kettővel) és legalább két-három sertéssel. A házas zsellérek rendszerint nem tartottak nagyállatokat, csak egy-egy tehenet, más egyébre feltehetően otthonaik kubaturális lehetőségei nem is lettek volna alkalmasak.

Az állatállomány és a betakarított termés számszerűsíthető adatainál lényegesen kevesebb általános információval rendelkezünk az egyes jobbágygazdaságok épületállományára és eszközkészletére vonatkozóan.⁶²² A téma kapcsán elsősorban az úriszéki perek vallomásaiban és felterjesztéseiben,⁶²³ illetve az uradalmi inventáriumokban találhatunk szórványos adatokat.⁶²⁴ Hagyatéki leltárak ugyanis a Mercy-adminisztráció korából, egyúttal az úrbérrendezés előtti korszakból nem maradtak fenn, vonatkozó dokumentumokban pedig az 1773-tól Apponyi-kézben lévő irattár sem bővelkedik, ezért az alábbi példákat a szakadati anyaegyház, illetve az uradalom középső területéről választottam ki, ám nem tekintem tágabb kontextusban szükségszerűen általánosíthatónak, hiszen – ahogy erre a fentiekben többször is rámutattam – a lokális sajátosságok mellett az egyes közösségek etnikai és konfesszionális jellemzői a gazdálkodás terén (is) felfedezhetők. Egy jobbágyporta összetételére vonatkozóan a testvéreitől 1779-ben apai örökrészét perlő Balaskó István úriszékhez intézett folyamodványában a következő olvasható:

„Ház két szobával, konyhával és kamrával, pajtával és más épületekkel együtt. 8 vágás szőlő kő pincével, 50 akóra való hordóval és 42 akóra való káddal és egy préssel. Mindezen kívül szekér, kocsi, eke, taliga és más egyéb házi eszközök náluk maradtak.”⁶²⁵

Egy jobbágyporta arcuata a 18. században tehát már sok tekintetben hasonlított a 19. századból ismert képre, párhuzamosan mégis látható, hogy 1727

⁶²² Hasonló tapasztalatokról számol be: Schram 1968: 669.

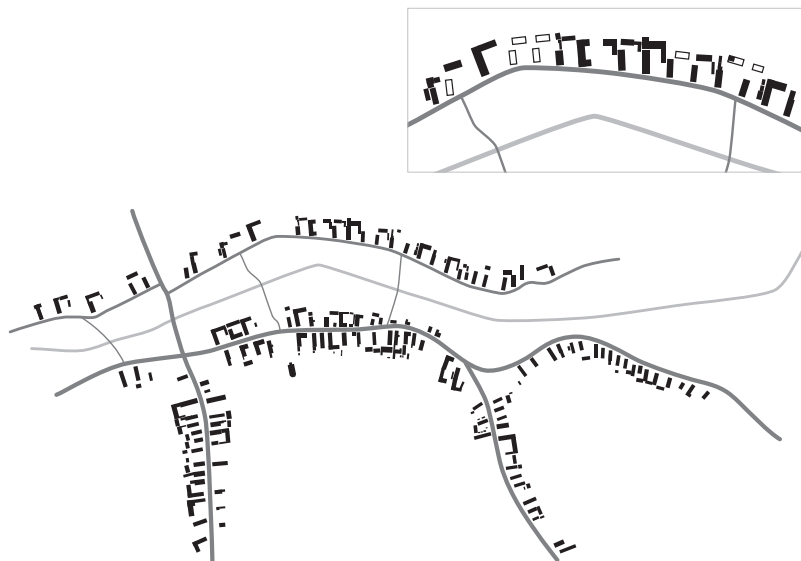
⁶²³ A forrástípus használatának történeti néprajzi lehetőségeiről lásd: Bálint P. 2023.

⁶²⁴ Az allodiumi és jobbágygazdálkodás eszközkészletében alapvető hasonlóságokat feltételez: Szabó I. 1948, 179–180; Makkai 1957: 197; L. Gál 1988: 88.

⁶²⁵ MNL TML XIII. 1. III. e. 278. cs. fol. 1. 1779.

4. ábra. Diósberény Donát-patak menti településképe

5. ábra. Kalaznó településképe, illetve a község erdőség felől zárt szerkezetű, szalagtelkes portái (a lebontott pajtaépületek feltételezett helyének feltüntetésével)

és 1730 között még híveihez hasonlóan a szakadati plébánosnak is veremben kellett gabonáját tárolnia.⁶²⁶ II. József katonai felmérésein nem,⁶²⁷ de egyes uradalmi térképeken, ha sematikus is, de már látszódnak az uradalom középső szakaszára jellemző, rendszerint lakóházra⁶²⁸ merőleges, L alakot formázó gazdasági épületek,⁶²⁹ amelyek közül napjainkban sem ritka az első-, másod- vagy harmadgenerációs fachwerk konstrukció.⁶³⁰ Az általam szűkebben vizsgált német települések elsősorban patak menti szalagtelkes falvakként jellemezhetők (4. ábra),⁶³¹ bár természetesen a magyar és rác előzmények olykor befolyá-

⁶²⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 22. Vö. Galambos 1987: 48; Füzes 1984: 93–130.

⁶²⁷ Hiányukra már Dobosyné Antal Anna is felfigyelt, aki hozzám hasonlóan az épületek 18. századi eredetét feltételezte: Dobosyné Antal 2008: 54–55.

⁶²⁸ A 18. századi lokális paraszti építészetre vonatkozó tapasztalatokat a szakadati plébánia-épület (a plébános otthona) kapcsán is megfigalmazok.

⁶²⁹ Diósberény példáján 1786-ból: MNL TML XV. 3. T. 38. Plan des Dorfes Berény; Szakadát esetében pedig 1780-ból és 1786-ból: MNL TML XV. 3. T. 202. Possessio Szakadát, MNL TML XV. 3. T. 141. Plan des Dorfes Szakadát.

⁶³⁰ Erre vonatkozóan lásd a Műemlékvédelmi Felügyelőség néprajzkutatók által elkészített vonatkozó regionális felméréseit: EA 11022; EA 11024; EA 11025; EA 11103; EA 11104; EA 11105; EA 11140; EA 11141; EA 11142; EA 11143; EA 11144; EA 11145; EA 11163; EA 11164.

⁶³¹ Báth J. 1996: 128–131, 1997: 41; Dobosyné Antal 2008: 50.

solhatták egy-egy településrész képét. Német jellemzőnek tekinthetők a közösségek törzsterületéhez csatlakozó kisházaskor (zsellér) utcák,⁶³² illetve ugyancsak szembetűnő az udvarok házakkal és gazdasági épületekkel való körülhatárolására⁶³³ való törekvés. A házak rendszerint az utcára merőlegesek voltak, melléképületeik pedig derékszögben folytatódva az utcával párhuzamosan és leggyakrabban – esetleges szűk átjárót hagyva – tulajdonképpen összeértek a szomszédos, a 18. században jellemzően különálló gazdasági épülettel (pajtával, istállóval). Ezzel a szomszédos házak hátsó falával rendszerint körülzárt, csak az utca oldaláról nyílt udvarokat hoztak létre. Az optimálisan foghíj nélküli, hátulról zárt településszerkezet a teljes közösséget megvédte a hátulról érkező erdei vadaktól és fagyos szelektől (5. ábra).⁶³⁴ Mucsi településszerkezetéről a helyi plébános, Nagy Ferenc a 19. század elején a következőképpen nyilatkozott:

„Abban az időben, amikor a mai mucsiak nagyanyái és dédanyái Mucsi földjén megtelepedtek, Fulda provinciából birtokba vették e sűrű erdőt, minden oldalról környeztek házsoraik, éppen úgy építették falujukat mintha bűvőhely lenne, teljesen szűk utcákkal, közös elhatárolás szerint – véleményem szerint, hogy előnyük legyen, erdei emberek mai elméjük olyan mint jellemük, távol Jupitertől, távol a villámoktól.”⁶³⁵

Sem a katonai felmérés dokumentumain, sem az uradalmi térképeken nem láthatóak, de a különböző vallomásokban ugyancsak megemlítik a talpon álló, gerendaváz és boronafalú – rendszerint kettős osztatú – hidas sertésólakat,⁶³⁶ tyúkólakat,⁶³⁷ amelyek minden valószínűség szerint a 19. század második feléből ismert elhelyezésük és kialakításuk voltak. Ugyancsak egy úriszéki per panaszos beadványa állít emléket Kissling berényi bíró árnyékszékeének, aki saját portáján „még a s. v. a’ szükség helyét is ugyan falu munkájában tsináltatta meg”.⁶³⁸

---

⁶³² Dobosyné Antal 2008: 52. Vö. Gözsy–Spannenberger 2015: 148.

⁶³³ Báth J. 1997: 61.

⁶³⁴ A jelenséget Dobosyné Antal Anna „várfalként álló pajtasorként” definiálta. Dobosyné Antal 2008: 54.

⁶³⁵ PEL III. 087. div. Liber Annalium Parochiae Mutsiensis [...] ab Anno 1745, pag. 9. Saját fordításban közli: Ament-Kovács 2020: 242.

⁶³⁶ MNL TML XIII. I. III. e. 27. cs. fol. 2v. 1766. 05. 25–29.

⁶³⁷ MNL TML XIII. I. III. e. 27. cs. fol. 2r. 1766. 05. 25–29.

⁶³⁸ MNL TML XIII. I. III. e. 104. cs. fol. 2v. 1773. 09. 22.

A jobbágyfelkelés

Az úrbérrendezést megelőzően a szerződések mellett színes szokásjog, illetve az uradalmi tisztviselőkkel való megállapodások szabályozták a jobbágyok és földesuruk viszonyát. Noha a Mercy-uradalom köznépi lakossága is kétségtelenül észlelte a vármegyei átlagnál valamelyest kedvezőbb lehetőségeit, egy-egy kiegészítő, szigorúbb szerződés alkalmával már zendülésekben is részt vett. Más falvak lakói azonban gyakorta nem is emlékeztek már hajdani szerződésükre, vagy azok teljes felrúgását tapasztalták. Ezen amúgy is lobbanékony miliő összekapcsolódott a földesúri majorságok növekedésével (e folyamat vonzataként a robotnapok emelésével) és az udvar adóemelési törekvéseivel, melyek rendezését a politizáló nemesség nem kívánta saját adóztatásával megoldani, figyelmen kívül hagyva az 1755-ben, a Horvát Királyságban kibontakozó jobbágyfelkelés intő jeleit.⁶³⁹

1765. március 22-én kerültek a királynő elé Batthyány Lajos nádor⁶⁴⁰ körmendi, bozsoki és szerdahelyi jobbágyainak panaszai, melyeket hamarosan követtek a Batthyány Ádám tárnokmester falvainak lakosaitól jött levelek, illetve Sibrik László bozsoki és az Erdődy család monyorókeréki jobbágyainak kérelmei. Noha az udvar nem hagyta figyelmen kívül sérelmeiket és megtette az első lépéseket azok kivizsgálására, a helyzet a Nyugat-Dunántúlon már az év nyarára nehezen kezelhetővé vált. Dobrafalva és Rábakörtvélyes lakói fenyegették meg első alkalommal a környező települések lakóit az ügyükhöz való csatlakozás érdekében, hamarosan a földesúri mezővárosok is csatlakoztak a felkeléshez, az év végére pedig a helyzet kritikussá vált, hiszen a felkelők a tettelegességtől sem riadtak vissza. Az 1766-os év elejére már Vas és Zala vármegyék mellett Sopron és Somogy vármegyében is fegyvert fogtak a jobbágyok, ahonnan a mozgalom áttért Tolna és Baranya vármegyékre, valamint a Dráva–Duna vidékére.⁶⁴¹ A parasztmozgalmak terjedése hálózati mechanizmusként definiálható, amelynek kulcsa az uradalmak közötti kapcsolatrendszer volt, az elégedetlenség továbbgyűrűzésében pedig meghatározóak voltak a különböző paraszti összefüggések, ahol a jobbágyok az aktuális hírek mellett további terveiket is megvitathatták, majd útközben és hazaérkezésük után további szikrákat hínthettek el. A mozgalom eredményességét a jobbágyok

⁶³⁹ Vörös 1952: 299–303.

⁶⁴⁰ Vö. Kulcsár 2023: 90–91.

⁶⁴¹ A felkelésről lásd Rebecca Gates összefoglaló tanulmányát: Gates 1985. Vö. Vörös 1952: 308–334.

sikeres fellépése biztosította az uradalmak és a vármegye képviselőivel szemben, párhuzamosan a vármegyei politika alapvető felkészületlenségével és az uradalmak nem megfelelő válaszadási mechanizmusaival.⁶⁴²

Tolna vármegyében a legnagyobb ellenállás Esterházy Miklós herceg uradalmában bontakozott ki, ahol Ozorán a jobbágyság betört a várba, és megverték, majd elkergették az uradalmi tisztviselőket.⁶⁴³ Feltehetően nem túlzás Várnagy Antal állítása, aki úgy véli, hogy a megszokottnál némileg enyhébb szerződések miatt a Mercy-uradalomban viszonylagos elégedettség uralkodott, ugyanis a jobbágyság rendszerint arról számoltak be, hogy az Esterházy-uradalom jobbágyságai – főként a szakályiak – házaik felgyújtásával, illetve veréssel fenyegették őket, ha nem csatlakoznak kezdeményezésükhöz. A nyelvi kompetenciák és a kapcsolati tőke miatt az uradalomban elsőként a berényiek léptek fel május 11-én az uradalom ellen (nem mellékes információ, hogy e falu magyar lakossága élt legközelebb az ekkor már forrongó Szakályhoz és az általuk úgyszintén fenyegetéssel csatlakozásra kényszerített Regölyhöz). A környező német települések többnyire később (Szakadát például május 26-án) tagadták meg a robotot.⁶⁴⁴

A lokális adatok mikroszintű megörökítése Winkler Mihály szakadati plébánosnak köszönhető. Gözsy Zoltán kutatásaiból ismert, hogy Nagy Ferenc kónyi plébános ekkoriban a lokális mozgalom élére állt,⁶⁴⁵ azonban Winkler plébános „Óh, jaj!” (*Nam proh dolor*)⁶⁴⁶ felkiáltással vezeti be gondolatait a fennálló veszélyről. Tájékoztatása szerint a lázongó falvakból folyamatosan inzultáltak a filiák lakosait (ugyanakkor biztosították is őket, hogy ha hírnököt küldenek, a segítségükre sietnek), mígnem rávették a berényieket, hogy május 11-én már ne tegyenek eleget robotkötelezettségüknek addig, amíg erről királyi határozat nem érkezik.⁶⁴⁷ A falu magyar és német jobbágyságai összeültek a település bírójának házában, akit súlyosan bántalmaztak: hajánál

⁶⁴² Gözsy 2018a: 170–172, 175–176. E szempontból kulcsfontosságú a jobbágyság korábbi, Mária Teréziába vetett bizalmának elvesztése, illetve egyes mozgalmak úrbérrendezés elleni tiltakozással fordulása. Vörös 1952: 324–328, 341.

⁶⁴³ Felhő 1970: 249; Várnagy 1998 (II.): 64; Kéri 1999: 325. A vármegyei büntető törvényszék jegyzőkönyvei között megtalálható egy 1766-os rabjegyzék, amelyben több ízben is az ozorai zavargások alkalmával elfogott jobbágyság fogva tartásáról adnak hírt: MNL TML IV. 7. d. Tabella captivorum. 1766. [Csomószám nélkül, 1. doboz.]

⁶⁴⁴ Várnagy 1998 (II.): 64; Pintér é. n.: 76–77.

⁶⁴⁵ Gözsy 2018a: 177–178.

⁶⁴⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 81. Vö. Galambos 1987: 77.

⁶⁴⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 81. Vö. Galambos 1987: 77–78.

fogva rángatták ki otthonából, ütlegelték és megfosztották palcájától.⁶⁴⁸ Fel-tűnő a plébános aktuálpolitikai tájékozottsága. Tisztában volt azzal, hogy a zavargások 1765-ben Vas vármegyében kezdődtek, ahonnan az elégedetlenség továbbterjedt Somogy, Tolna és Baranya vármegyékre. Úgyszintén tájékoz-tatja az olvasót, hogy Szárazd lakói is csatlakoztak a felkeléshez, s Udvariban is megfosztották a hivatalától a bírót és számos esküdtet. Értesülése szerint a gyönkiek szembeszálltak urukkal, és esküvel fogadták, hogy bármire készek lesznek. Tudomása volt arról, hogy hasonló folyamatok zajlottak a Styrum-Limburg-, valamint a Festetics- és Esterházy-uradalmakban, de arról is, hogy Bonyhád, Kakasd és Tolna lakói is csatlakoztak a mozgalomhoz. Ugyancsak szembetűnő, hogy Winkler plébános a mozgalom leírása során nem pusztán félelmének ad hangot, hanem úgy véli, hogy ha Isten nem siet a segítségükre, akkor hasonló helyzet állhat elő, mint amikor az ország a „hitetlen török” (*infidelium Turcarum*) uralma alá került, és sivataggá vált.⁶⁴⁹

Május 26-án a szakadátiaiak is megregadták a robotot, és összegyűltek Varsád és más falvak lakóival a Hőgyész feletti földeken (a szőlők melletti dűlőn), és megjelent ott nyolc, mások szerint tizenöt szakályi jobbágy, és kinyilvánította, hogy azt követelik, hogy robotkötelezettségük alakuljon alkalmazássá, vagy lovasokat küldenek Jovánczára (Gyulaj) és Kurdra, hogy segítséget kérjenek. A szakadátiaiak ennek hallatán hazatértek, este ismét összegyűltek, és elhatározták, hogy amíg öfelsége nem tisztázza az ügyet, nem folytatják munkájukat, így passzív résztvevői maradtak a zendülésnek. A plébános megjegyzése szerint szerencséjükre előző nap, amikor az uradalom mezei munkára hívta őket, a bíró vezetésével ellenkeztek, azonban végül mégis elszállítottak Kalaznóról és Hőgyészről egy-egy kocsit szénát.⁶⁵⁰

A Bonyhádon megrendezett vármegyegyűlésen a békeesség megteremtése érdekében Tolna vármegye főispáni minőségében Klimó György püspök⁶⁵¹ is jelen volt, azonban a helyzet éles voltát jelzi, hogy Winkler plébános emlékei (hallomása?) szerint valaki „huzd ki, friss máját ehetném”⁶⁵² felkiáltással fogadta

⁶⁴⁸ MNL TML XIII. 1. III. c. 28. cs. fol. 3r–4v. 1766. 06. 01.

⁶⁴⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 81. Vö. Galambos 1987: 77–78.

⁶⁵⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 81. Vö. Galambos 1987: 78.

⁶⁵¹ Klimó György – a sorban utolsóként – pécsi püspöki pozíciója mellett (1751–1777) egy-úttal Tolna és Baranya vármegyék főispánja is volt. Bővebben lásd: Gózszy 2019a. A főpapi hivatalviselésről lásd: Fazekas 2018.

⁶⁵² A plébános leírásában a felkiáltás magyar nyelven szerepel. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 83.

a püspök-főispánt, amelynek feltehetően Dőry Ádám alispán⁶⁵³ is fültanúja volt. A plébános értékelése szerint csupán az előjárók hidegvérének volt köszönhető, hogy a feldühödött tömeg békésen, ők maguk pedig épségben térhettek haza.⁶⁵⁴

A plébános tájékoztatása szerint másként végződött a már említett ozorai konfliktus, ahol a lakosok betörték a várba, kitörték az ablakokat, kiűzték a tisztviselőket és szétverték a berendezést, valamint bántalmazták a herceg küldöttét, akit félholtan kellett hazavinni. Siklóson a parasztok még a fegyverekkel is felvették a küzdelmet, kövekkel dobálták őket, és néhány katona sebesülten hagyta el a helyszínt, a parasztok közül pedig többen életüket veszítették.⁶⁵⁵ A plébános visszaemlékezése szerint ekkor a falvakban az emberek nyíltan beszéltek arról, hogy ha leszámolnak a földesurakkal, a lelkipásztorok jövedelmét is beszedhetik. Értesülése szerint így járt Szokoly József⁶⁵⁶ szakcsi plébános is, akitől erőszakkal vették el földjeit. Winkler Mihálynak a berényi zsellérek jelentették ki, hogy nem kívánnak többé fizetni a plébánosnak, amelyet a viszály elcsendesítésének érdekében el is fogadott, és tizenhárommal közülük meg is állapodott, hogy három évig egy forintot⁶⁵⁷ fizetnek, de a bort elszállítják bevett szokás szerint. Más lakosokkal ilyen irányú konfliktusa nem keletkezett.⁶⁵⁸

A tiszavirág-életű mozgalom június folyamán való lecsillapodásában kétségtelenül nagy szerepe volt a Szakály és környékére vezénnyel karhatalomnak (80 fő),⁶⁵⁹ akiknek beszállásolási kötelezettsége már önmagában kellő presszió-

⁶⁵³ Dőry Ádám (1716–1798) Tolna vármegye alispánja 1753–1778 között. Gaál Zs. 2000: 278; Glósz 2000: 46.

⁶⁵⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 82–83. Vö. Galambos 1987: 78.

⁶⁵⁵ A jobbágyok azért gyűltek össze Siklóson, mert a vármegye 1766. szeptember 1-jére tűzte ki az urbárium hivatalos kihirdetését és életbeléptetését. A helyszínre vezényelt katonaság a rájuk támadó dühödött tömeg közé lőtt, ám a felkelők igyekeztek részvételüket eltitkolni, ezért az áldozatok számbavétele meglehetősen nehézkes.

⁶⁵⁶ Winkler Mihály eredeti kéziratában nem szerepel a plébános keresztnéve (N. Szokoly), azonban Galambos Ferenc német átiratában igen: PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 83. Vö. Galambos 1987: 79; valamint: Brüsztle 1880 (IV): 500.

⁶⁵⁷ A könyvben a forrásokban szereplő Gulden kifejezést forint formában közlöm, amennyiben az a magyar forint (*Florenus Hungaricalis, ungarische Gulden*) értelemben került lejegyzésre. Vö. Csiffáry 1996: 341.

⁶⁵⁸ Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 83. Vö. Galambos 1987: 79.

⁶⁵⁹ Pintér Ferenc helytörténész tanár hívja fel a figyelmet arra, hogy recens elbeszélések alapján az egyik család vörös hajú ősét egy ekkor itt tartózkodó katona működésének tulajdonítja. Pintér é. n.: 77.

val járt. Párhuzamosan leérkezett a vármegyéhez az úrbérrendezésre vonatkozó királyi rendelet a helytartótanáctól, amely a jobbágyság panaszainak összegyűjtését és úriszéki tárgyalását kezdeményezte. Hőgyészen 1766. július 21-én került sor az úriszéki tárgyalásra, ahol 32 berényi, öt hőgyészi és négy szakadati jobbágyság kapott 50-50 botütést.⁶⁶⁰ Noha az úriszéki és a vármegyei vizsgálat során nem a jobbágyság érdekei érvényesültek, az ügy megindította az érdemi párbeszédet az úrbérrendezés irányába.⁶⁶¹

Az úrbérrendezés

Az úrbéri rendelet (úrbéri pátens) Mária Terézia királynő által 1767-ben kiadott szabályozás, amelynek célja a jobbágyság jobb állami adóképeségének biztosítása, valamint a földesurak és jobbágyság közötti gazdasági és jogi kérdések szabályozása volt. A rendelkezéssel egységben és írásban kívánták rögzíteni az úrbéri előírásokat, a jobbágyság nagyságát és a jobbágyságot terhelő szolgáltatásokat. Feltehetően az időközben a Dunántúlon kibontakozó jobbágyság-felkelések indukálták, hogy a királynő kérésére önálló jobbágyságszervezési alapelveket dolgoztak ki, melyeket megküldtek a vármegyéknek is.⁶⁶²

Az úrbérrendezés idején a nemesség kétharmada rendelkezett valamilyen úrbéres földdel, közülük kiemelkednek a nagybirtokosok, hiszen három úrbéres holdból kettő 110 fő, azaz a birtokosok két százalékának kezén volt. A teljes, közel 5.000.000 úrbéres holdnyi földterület 5835 birtokos között oszlott meg, melynek valamelyest több mint 70 százaléka (és ezzel együtt az úrbéres népesség 74 százaléka) 5579 birtokos tulajdonában volt. A 10.000 úrbéres hold feletti latifundiumok birtokosi csoportjába 62 földesúr sorolható, akik a nemesi birtokok 56 százalékát és az úrbéres népesség 54 százalékát, az összeírt teljes terület 30 százalékát birtokolták.⁶⁶³ Sorukból a szomszédos uradalom birtokosa, a 300.000 úrbéres holdat kézben tartó Esterházy Miklós emelkedik ki. Az Apponyi család (felvidéki és Tolna vármegyei birtokait összesítve) a 16. volt az országban. 31.445 úrbéres hold földet birtokoltak,

⁶⁶⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 83. Vö. Galambos 1987: 78–79.

⁶⁶¹ Várnagy 1998 (II.): 65. Vö. MNL TML XIII. 1. III. e. 27. cs. 1766. 05. 25–29; MNL TML XIII. 1. III. e. 28. cs. 1766. 06. 01.

⁶⁶² Gates-Coon 1994: 95–85; Kéri 1999: 323–324.

⁶⁶³ Fónagy 2013: 27–30.

amelyen 1653 jobbágycsaládfő, 738 házas zsellércsaládfő és 352 házatlan zsellercsaládfő írtak össze (ez a szám egy átlagos családtagszámmal, azaz öttel szorozva megközelíti a 14.000 embert). Emellett úgyszintén hangsúlyozandó, hogy Tolna vármegye 3175 egész telkéből 1070 Esterházy Miklós herceg, 761 pedig Apponyi György gróf kezében összpontosult.⁶⁶⁴

Tolna vármegye jobbágyságának helyzetét a korszakban összességében az átlagosnál kedvezőbbnek értékelhetjük. Ekkor ugyanis a legtöbb szántóföld a legjobb minőségű kategóriába tartozott és az évente két alkalommal kaszálható (8 kaszás kategóriájú) rétek száma is igen magas volt. Emellett a vonatkozó földek 98,78 százalékát (az összes vármegyei szántó 40, az összes rét 72 százalékát) telkes jobbágycsaládok birtokolták, tehát a vármegye mintegy 60 százalékát kitevő úrbéres lakosság elsősorban telkes jobbágycsaládként definiálható. Az úrbérendezés előtt Tolna vármegye jobbágyságának több mint fele szerződés szerint teljesítette földesúri szolgáltatásait,⁶⁶⁵ az úrbéri terhek pedig a Mercy-, majd Apponyi-uradalomban a korszak lehetőségeihez mérten optimális életkörülményeket biztosítottak a jobbágyság számára.

Az úrbérendezés folyamata a vármegyében 1766 és 1768 között folyt.⁶⁶⁶ 1766. július 29-én Szvetits (Szvetics) Jakab helytartótanácsi tanácsost (a korábban második Mercy fiskálisaként említett Szvetics Ignác nagybátyját⁶⁶⁷) bízták meg a Tolna, Baranya, Somogy, Veszprém és Sopron vármegyei jobbágycsaládok mozgalmának lecsillapításával, segítségére pedig Győry Ferenc helytartótanácsi tanácsost küldték a vármegyébe királyi társbiztos jogkörrel. Eközben Perczel Tamás megkezdte a panaszok összegyűjtését, Caramelli gróf pedig teljhatalmat kapott a kíséretében a vármegyébe vezényelt karhatalom alkalmazására. Az ügymenetet jogainak csorbulásától való féltelmében egyaránt lassította a vármegye és a nemesség, a folyamat elé szintén akadályokat gördítő jobbágyság legnagyobb aggodalma pedig földbirtokának elvesztése volt. A különböző panaszokat rendszerint a királyi biztosok vezetésével vizsgálták ki, elsősorban augusztus 11-én Ozorán, Szvetits Jakab elnökletével, illetve október 7–25. között Bonyhádon Győry Ferenc koordinálásával. Ekkor – Győry beszámolója szerint – a legtöbb településsel sikerült egységre jutni, az urada-

---

⁶⁶⁴ Felhő szerk. 1970: 264; Fónagy 2013: 53, 57.

⁶⁶⁵ Felhő szerk. 1970: 248–251; Fónagy 2013: 20.

⁶⁶⁶ Az uradalomra vonatkozóan vö. MNL TML IV. 7. a. fol. 5r–7r. 1768. [Csomószám nélkül, 1. doboz.]

⁶⁶⁷ Szluha 1995: 105.

lom esetében ez alól csak Kisvejke és Nagyvejke volt kivétel.⁶⁶⁸ Az úrbérrendezés egységes irányelvei szerint a telekállományt a következőképpen határozták meg: az egész telekhez tartozó szántó az I. osztályban 22 katasztrális hold, a II.-ban 24 katasztrális hold, a III.-ban 26 katasztrális hold volt, a rét pedig 8, 10 és 12 kaszás. Az eljárás 13 mezővárost és 89 falut érintett. Nem kapott urbáriumot Földvár, amely továbbra is évi 1028 forintot fizetett a földesúrnak, illetve Szekszárd, ahol minden jobbágy évi öt forintot fizetett az uradalomnak. 95 urbáriumból 42 német és 53 magyar nyelvű (a rác falvak főként magyar, a vegyes lakosságú községek német nyelvű okmányt kaptak) készült el, majd ezt követően a községek általában ismét szerződést kötöttek földesurukkal.⁶⁶⁹

A hőgyéshi uradalom végleges szerződéseinek megkötése előtt azonban a felmerülő panaszok miatt a királynő elrendelte, hogy azokat a helytartótanácsához kell felterjeszteni. A lakosság panaszai elsősorban a következők voltak: több település jelezte, hogy a szerződésen felüli robotnapokat követelnek tőlük, és más terményekből is szedik a kilencedet. Berény, Hidegkút, Kalaznó, Kismányok, Kistormás, Nána, Varasd és Varsád panaszosai szerint az uraság juhait is kötelesek lettek legelőjükre fogadni, pedig eddig ugyanezért bérleti díjban részesültek. Apáti, Berény, Hőgyész, Kalaznó, Nána, Szakadát, Varasd és Varsád képviselői kérték a szerződésileg szabad erdei makkoltatás visszaállítását, és jelentették, hogy ugyanitt a korábban szabadon kitermelhető épületfa helyett 15, illetve 30 krajcárt kellett fizetniük. Ugyancsak Apáti, Berény, Nána, Kistormás, Szakadát és Varasd jelezte, hogy községen belüli házladásnál is beszedte tőlük az uradalom harmincszázalékos járandóságát, pedig arra csak elköltözés esetén lett volna jogosult. A visszaérkezett központi válaszok rendszerint az ügyek írott szabályozás szerinti visszaállítását szorgalmazták, ezáltal kötelezték az uradalmat az egyezségek betartására. Az uradalmi vizsgálatot Nagy István prefektus vezetésével végezték, illetve mind Győry Ferenc, mind Perczel Tamás folytatta vármegyei munkáját 1767 novemberéig, amikor elkészültek az első véglegesnek tekinthető szerződések. Felhő Ibolya és munkatársai éppen a hőgyéshi uradalom példáján keresztül hívják fel a figyelmet arra, hogy a vizsgálatok során kiderült, hogy az úrbéri tabellákban foglaltaknál a gyakorlatban jelentősen több földterület volt az úrbéres népesség kezében. A tabellák szerint 18.870 úrbéres hold földet dokumentáltak, a valóságban azonban 29.403 holdat bírtak az uradalomban az úrbéresek, melyhez

⁶⁶⁸ Felhő szerk. 1970: 249; Kéri 1999: 326–329.

⁶⁶⁹ Felhő szerk. 1970: 249, 253. Vö. Ott 1977.

ha hozzászámítjuk a különböző formában birtoklott puszták 16.482 úrbéres holdját, még tekintélyesebb különbséget kapunk.⁶⁷⁰ Az uradalomban az úrbérrendezéssel sikerült a társadalmi konfliktusokat elfojtani, illetve egy tartósan fennálló (majd a birtok folyamatos erodálódásával némileg módosuló) gazdasági és társadalmi struktúrát felállítani,⁶⁷¹ bár e folyamatok gyakran a század végéig elhúzódtak: a jobbágyság rendszerint időlegesen megtarthatták az e rendeleten felüli földterületeket, ám azokat az 1780-as, 1790-es években elcsatolták kezelésükből, szerződéseiket tovább módosították (Lengyel: 1787, Szentlőrinc: 1793, Pálfa: 1798).⁶⁷²

A betelepítés utáni évtizedekben lezajlott konszolidációnak, illetve a párhuzamosan folyó birtokátadásnak és az úrbérrendezésnek köszönhetően az 1760-as évek közepéről rendelkezünk az uradalom összes településére vonatkozó, egy időben felmért, legpontosabb képpel. A legtöbb település esetében a telkek száma és a művelt terület mérete korrelációban állt, amely viszonyrendszer az egyes települések átlagos telekméretében is nyomon követhető. Természetesen nem minden jobbágyság rendelkezett falvanként azonos földterülettel, mégis szembevetendő, hogy teljes (8/8) és szinte teljes (7/8) méretű telket csak a felsőnániai és a pálfaiak birtokoltak. Az uradalom legtöbb falujában 6/8 és fél (4/8) telek között volt a tipikus telekméret. Ennél kisebb úrbéres földterülettel csak Bátaapátiban, Dúzsos és Mucsiban (átlagosan 3/8), illetve Keszőhidegkúton, Kölesden és Nagyvejkén (átlagosan 2/8) találkozhattunk. Az adózó családfők létszámának és jogállásának elemzése az említettekkel arányos számadatokkal szolgál. Hasonló tapasztalatokkal zárhatjuk az ekkor fizetett járandóságok vizsgálatát is, hiszen legtöbbjük – néhány kivétellel – úgyszintén arányos a korábbi adatokkal. E tekintetben az árenda összege

---

⁶⁷⁰ Felhő szerk. 1970: 249; Kéri 1999: 330–332. Hasonló tapasztalatokról számol be Baranya vármegyéből: Rúzsás 1964: 134.

⁶⁷¹ Itt szükséges azonban megjegyezni, hogy a szomszédos Baranya vármegye tekintetében az úrbérrendezés eredményét Rúzsás Lajos „ridegebb világgént” aposztrofálta, bár maga is hangsúlyozta, hogy azon falvak helyzete, amelyek a robotkötelezettségre vonatkozóan szerződést tudtak felmutatni (elsősorban a német telepesfalvak), némileg előnyösebb volt, szemben a kötelezettségeiket rendszerint írott szerződés híján teljesítő, gyakorlata archaikusabb gazdálkodási formákkal apelláló magyar falvakkal. Rúzsás 1964: 43, 52, 64. Hasonló tapasztalatokról számol be (egyaránt Baranya vármegyéből): Kiss Z. G. 1991: 101–111; Máté 2013: 156–177; Gözsy–Spanennberger 2015: 150. Vö. Varga 1969: 517.

⁶⁷² Felhő szerk. 1970: 249; Balogh B. 2003: 24; Máté 2013: 165. Illetve az MNL Tolna Megyei Levéltárából lásd az Apponyi család levéltárában fennmaradt szerződéseket: XIII. 1. IV. b.

A település neve	A település adatai						Kötelezettségek						
	telek (szám)	hold	átlagos telekméret	jobbágy (családok)	zsellér (családok)	háziatan zsellér (családok)	árrenda (forint)	tüzifa (öl)	fonás (font)	zsír (korsó)	kappan (db)	csirke (db)	tojás (db)
Apar	37,5	1177	5/8	60	16	8	76	37,5	22,5	37,5	75	75	450
(Báta) Apáti	18,125	678	3/8	48	69	24	117	18,25	16,75	18,25	36,25	36,25	217,5
(Bonyhád) Varasd	32,5	1225	5/8	52	16	20	68	32,5	19,5	32,5	65	65	390
(Diós) Berény	43,5	1599	6/8	58	45	5	103	43,5	261	43,5	87	87	522
Dűzs	7,875	306	3/8	21	6	7	27	7,88	47,25	7,88	15,75	15,75	94,5
(Felső) Nána	70	2232	8/8	70	38	17	108	70	420	70	140	140	840
Hánt	18	569	6/8	24	19	4	43	18	108	18	36	36	216
Hőgyész	38,5	1440	4/8	86	23	23	109	38,5	231	38,5	77	77	462
Izmény	38,125	1226	5/8	61	34	22	49	38,13	28,75	38,13	76,25	76,25	457,5
Kalaznó	34	1194	4/8	75	22	16	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
(Kesző) Hidegkút	10,5	443	2/8	34	11	7	115	10,5	63	10,5	21	21	126
Kismányok	21,875	716	5/8	35	12	4	47	21,88	131,25	21,88	43,75	43,75	262,5
(Kis) Tormás	34	1110	5/8	70	21	6	91	34	204	34	68	68	408
Kisvejlé	23	859	4/8	54	12	4	66	23	138	23	46	46	276
Kölesd	35,375	1503	2/8	133	21	16	154	35,25	212,25	35,38	70,75	70,75	424,5
Mucsfa	30	1013	5/8	48	18	22	60	30	180	30	60	60	360
Mucsi	35,625	1334	3/8	95	32	39	127	35,63	213,75	35,63	71,25	71,25	427,5
Nagyvejlé	12,375	493	2/8	50	10	9	60	12,38	74,25	12,38	24,75	24,75	148,5
(Sár) Szentlőrinc	62	2061	6/8	80	92	41	172	62	372	62	124	124	744
Pálfa	49,125	1850	7/8	64	22	9	78	48,75	292,5	48,75	97,5	97,5	585
Szakadát	21,625	741	4/8	47	23	1	70	21,88	131,25	21,88	43,75	43,75	262,5
Varsád	51,375	1634	6/8	85	34	17	119	51,38	308,25	51,38	102,75	102,75	616,5
Závod	36,5	1170	4/8	73	22	13	95	36,13	219	36,13	73	73	438

3. táblázat. A Mercy-uradalom településeinek alapvető adatai az úrbérendezés (1767) idején

hektikus megoszlású, bizonyos közepesen jövedelmezőnek tűnő települések olykor magasabb pénzüsszeget fizettek gazdagabb társaiknál, amelyet elsősorban kötelezettségeik pénzbeli megváltása indokolt (3. táblázat).

Tapasztalatok

„Holtig való alázatos szolgálja”⁶⁷³

A fentieket összegezve úgy tűnik, hogy a 18. századi Tolna vármegye második legnagyobb uradalmának egykoron az óbudai társaskáptalan birtokában álló települései a török korban a különböző végvári szolgálatokat teljesítő Botka család tagjainak kezében összpontosultak. Az így kialakult birtok vásárlás útján a Sinzendorfok, majd a Mercyek, végül az Apponyiak tulajdonába került.

A magyarok és rácok által gyéren lakott régióba a hosszú török háború után (1699) a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) cezúrájával spontán magyar és szlovák, majd szervezett német migráció kezdődött. A falvak többsége az 1720-as évekre újranepeült. A kötelezettségek rögzítése a falvak lakóival úrbéri szerződés formájában történt, amelyek tekintetében az 1730-as évektől az úrbérrendezés idejéig fokozatos szigorodást tapasztalunk, így a községi terhek egységesüléséig nagy jelentősége volt az egyes falusi megbízottak (és persze az uradalmi alkalmazottak) tárgyalási készségének. A falusi bírók tehát az uradalmi elképzeléseknek megfelelő módon elsősorban településük gazdálkodását irányították, s komoly szerepük volt a robotnapok, forspontok megszervezésében, mely feladatok legfőképpen a hűgyészi és kölesdi gazdasági centrumok, illetve az uradalomban elszórtan elhelyezkedő földesúri ingatlanok köré szerveződtek.

A gazdálkodás központosításával párhuzamosan a Mercy grófok is fokozott hangsúlyt fektettek alattvalóik társadalmi fegyelmének fenntartására, bár az ügyek írásba foglalása az úrbérrendezésig igen kezdetleges.⁶⁷⁴ A közvetített normákat a jobbágyság rendszerint legitimnek ismerték el, bár ahogy az úriszéki perekből is látható, az internalizációs folyamatok közel sem voltak zökkenőmentesek: egyéni védekezési stratégiák és párhuzamos gyakorlatok pél-

---

⁶⁷³ Huszár János panaszlevelének zárása. MNL TML XIII. 1. III. e. 59. cs. fol. 2v. 1768.

⁶⁷⁴ Itt utalnék a fentiekben említett pálfai Csögör Erzsébet 1757-es vármegyei törvényszék előtt zajló eklatáns esetére, akinek hűgyészi úriszéki peréről nem született lejegyzés, s ezért ügyében a vármegye csak a prefektus és az esküdtek emlékezetére hagyatkozhatott. Degré 1961: 102. Vö. Gózy 2010: 23; Bálint P. 2023: 36.

dáinak sora tárul fel a dokumentumok vizsgálatakor. Feltehetően ezért olvashatunk az uradalomból fennmaradt perekben főként a lakóhely békéjét érintő magánjellegű büntettekről (például lopás, abúzus, verekedés).⁶⁷⁵ A birtokigazgatás gazdasági és bíraskodási gyakorlatában a jobbágyfelkelésben (1766. május–június) kicsúcsosodó elégedetlenségi hullámot követő úrbérrendezés során kezdődött meg a valódi egységesülés és professzionalizáció, bár a folyamatok széles körű adaptációja olykor a következő századelőig elhúzódtott.⁶⁷⁶ A rendre nem egy absztrakt fogalomként, sokkal inkább folyamatosan formálódó rendszerként tekinthetünk.⁶⁷⁷

Cseh- és Morvaországhoz hasonlóan a Magyar Királyságban – legalábbis az egykori hódoltság területén kialakult latifundiumokon – is felfedezhetők a földesúri abszolutizmus sajátos megnyilvánulásai: a társadalmi fegyelmezés és lokális normaközvetítés, a földesúri adminisztráció és a falusi bírók gazdaságirányító szerepe miatt a jobbágygazdálkodás feletti erős kontroll.⁶⁷⁸ A közvetített elvek internalizációja azonban nem volt szükségszerű, amelyet a párhuzamos attitűdök eredményezte normaszegések is bizonyítanak.

A jobbágygazdálkodás vizsgálatának lehetőségeit meghatározta a források relatív fragmentáltsága. Az uradalom területéről az 1696 és 1752 közötti évekből rendelkezünk rendszeres, az adózó családfők neve szerinti részletes vármegyei adóösszeírásokkal, az uradalmi háziösszeírások az utólagos pusztulás következtében csak az 1735–1741, 1755–1761 közötti adóévekből maradtak fenn, ezért a gazdálkodási gyakorlat bemutatása csak a két forráscsoport, illetve az úrbérrendezés és birtokeladás dokumentációjának (1767, 1773) párhuzamos vizsgálatával volt lehetséges.⁶⁷⁹

Annak ellenére, hogy a 18. század közepére egy-egy jobbágygazdaság külső képe már nem különbözött jelentősen 19. századi társaitól, a vitathatatlanul egyre intenzívebbé váló gazdálkodási metódusok tekintetében nyilvánvaló

⁶⁷⁵ Vö. Hajdú 1985b: 207–281.

⁶⁷⁶ Máté 2013: 165. Lásd továbbá Horváth Zita előremutató meglátásait Zala vármegye példáján: Horváth Z. 2005: 153–155.

⁶⁷⁷ Fata 2020b: 69–71.

⁶⁷⁸ Winkelbauer 1992: 317–319.

⁶⁷⁹ Itt szükséges megjegyezni, hogy az uradalmi gazdálkodást feltáró történeti és néprajzi szakirodalom köréből elsősorban a nagy dunántúli uradalmakat vizsgáló munkák eredményei tűntek dolgozatomhoz felhasználhatónak, ezért a lokális, földrajzi vagy társadalmi tekintetben nagy különbséget mutató vizsgálatok eredményeire kevésbé volt lehetőségem munkám során hivatkozni.

diszkrepanciát tapasztalunk.⁶⁸⁰ A hagyományos tájismereteken alapuló extenzív legeltetési rendszerek – így az erdei legeltetés – kulturális és ökológiai szempontból viszonylag konzervatív földhasználati rendszerek. A különböző élőhelyek közötti hasznosítási arányokat az állatállomány érdekeinek és a táj adottságainak összehangolásával határozzák meg.⁶⁸¹ Ugyanakkor pontosan ezen tulajdonságuk tette lehetővé, hogy az úrbérrendezés idejére (1767) az egyébként legeltetésre hasznosított ugaron a régióban meglehetősen korán piacra termelő dohánytermesztést folytassanak; a jószágok takarmányozására (vagyis minden bizonnyal annak kiegészítésére) pedig ezen archaikus legeltetési formát válasszák, mely tényezők elővetítik a 19. századból ismert takarmányigényű, ugyanakkor a talaj erőforrásainak pótlásához szükséges trágyát is biztosító istállózó tejgazdálkodás létrejöttét.⁶⁸² Az uradalom településeinek példáin úgy tűnik, hogy a vizsgált időszakban a rácságot elsősorban a juh- és kecske-, a magyarságot pedig főként a sertéstartás jellemezte (bár e tekintetben a század közepére kevésbé fedezhetők fel etnikus különbségek), s a lótarítás is a rác adózókra tűnik jellemzőbbnek az inkább ökröt tartó magyarokkal szemben. Érdekes ellentmondást hordoz magában, hogy már tíz évvel a betelepítés után is szemmel látható a lovak számának emelkedése az uradalom délebbre fekvő, németekkel betelepített településein, ugyanakkor a piacra termelő nagyállattartás (ló, csikó, ökör, növendék marha) tekintetében a 18. század közepére inkább az uradalom északi részén fekvő falvak emelkedtek ki. A gabonafélék terméseredményeinek súlypontja igazodott a nagyállattartás, az igaerő által differenciált települések köréhez,⁶⁸³ s a század közepére a háromnyomásos gazdálkodás is kizárólagossá vált. Az erdei haszonvételek gyorsabb, a rétgazdálkodás lassabb ütemű területi szűkülésével párhuzamosan ugyanerre az időre a szőlőművelésnél vagy a dohánytermesztésnél egyre kevésbé fedezhetők fel etnikus, sokkal inkább lokális sajátosságok, mely esetekben egy-egy termelési ág uralkodóvá válása mégsem vezetett a szó szoros értelmében vett monokultúrák kialakulásához. E gazdasági folyamatok arra adnak okot, hogy gondoljuk át az etnikumokhoz kötődő általánosító magyarázatokat.⁶⁸⁴

---

⁶⁸⁰ Andrásfalvy 1972: 144; Gózszy–Spannenberger 2015: 152.

⁶⁸¹ Varga et al. 2016.

⁶⁸² Király 1965.

⁶⁸³ Vö. Andorka–Faragó 1984: 406, 421.

⁶⁸⁴ Erre vonatkozóan lásd Paládi-Kovács Attila előremutató megjegyzéseit: Paládi-Kovács 1989: 41, valamint Máté Gábor észrevételeit a telepes magyar falvak sajátosságairól: Máté 2014b: 468.

Úgy vélem, hogy az úrbérrendezés (1767) idejére történt meg az etnikailag és konfesszionálisan igen sokszínű közösségek körében a több generáció alatt sikerrel megvalósított többdimenziós gazdasági integráció. E szempontból amennyire eltúlzott a szakirodalomban a németeknek nyújtott juttatások és engedmények körének hangsúlyozása, annyira túlhangsúlyozott a német gazdasági ismeretekre vonatkozó fölény is. Ezért sokkal inkább a kontinuos magyarság napjainkig időtálló, fenntartható lokális gazdálkodási ismeretei és a német telepések alkalmazkodókészsége, fajta- és munkafolyamat-tökéletesítése ragadható meg a folyamat motorjaként.⁶⁸⁵

---

⁶⁸⁵ Máté 2013: 245–246; Krauss 2014: 8.

A PLÉBÁNIA

A pécsi egyházmegye

A visszafoglalt egyházmegye viszonyai

A Tolna, Baranya, Pozsega és Valkó vármegyék területét átívelő pécsi egyházmegye rendházaiban élő szerzetesek többsége már a mohácsi csata után elmenekült, Váraljai Szaniszló püspök pedig a székváros 1543-as megadása után hagyta el egyházmegyéjét, s utódai is távolról irányították azt.¹ Az alsópapság többsége helyben maradt, ám elhunytuk után pozíciójukat rendszerint nem tudták betölteni.² Noha a reformáció hangsúlyosan jelen volt a régióban (főként reformátusok és unitáriusok, majd evangélikusok), egyes közösségek rendezett pasztoráció nélkül is katolikusok maradtak.³ E folyamatok ösztönözték a falvakba is rendszeresen kiszálló⁴ jezsuiták pécsi (1612) és andocsi (1642) missziójának megalapítását,⁵ illetve a *licenciátus* rendszerét.⁶ A világiak vallási szerepvállalásával a misszionáriusok akkor szembesültek, amikor az már bevett gyakorlat volt. Az írni-olvasni tudó parasztemberek eredetileg *licenciát*, azaz engedélyt kaptak a püspöktől, hogy a misézés és gyóntatás kivételével lelkipász-

¹ Szakály 1969: 16–22; Molnár 2019: 114–115.

² A defterek jól példázzák az egyre nagyobb méreteket öltő paphiányt, az oszmánok ugyanis mentesítették személyüket bizonyos adók fizetése alól. A simontornyai szandzsák Simontornyai náhijéjában 1546-ban hét, 1552-ben öt, 1570-ben egy, 1590-ben egy ilyen személyt mentettek fel adókötelezettsége alól (1565-ben és 1580-ban egy plébánost sem írtak össze). A protestáns lelkészek nem részesültek felmentésben. Dávid 1982: 44.

³ Szakály 1981: 479, 1997: 70; Molnár 2003: 20–23, 33–34; Tomisa 2003: 345–347. Vö. Benda K. 1995; Zwierlein 2017; Murdock 2000. Összefoglalóan lásd Molnár Antal monográfiáját: Molnár 2019.

⁴ Az atyák általában este érkeztek a helységekbé, ahová összehívták a környező falvak lakóit, akiket meggyóntattak és megáldoztattak. A közösségek számára nagyon fontos volt az éneklés (licenciátusaitól is e képességet követelték meg), illetve a – rendszerint testi gyógyulást célzó – csoda, melynek megtekintésében a protestánsok és muzulmánok egyaránt örömmel vettek részt. Molnár 2003: 108–110.

⁵ Az általam vizsgált lokalitás a rendházak hatóköreinek peremén található, ugyanakkor hatásukat bizonyítani látszik, hogy például az 1660-ban Szebényben, majd 1661–1664 között Pécsen tevékenykedő Mucsei István atya Mucsiban született 1625-ben. A pécsi jezsuiták névsorát és életrajzi adatait közli: Molnár 2003: 113–119.

⁶ Juhász 1921; Dénesi 2019.

tori teendőket végezzenek, ám egyesek igen szabadon értelmezték feladatkö-
rüket: olykor a papi rendet igénylő feladatokat is ellátták.⁷ A római katolikus
egyház *reorganizációja* során tehát egy megújult egyházi struktúra találkozott
a helyben maradt közösségek trentói zsinat által nem érintett szükségleteivel
és az ország más szegleteiből, illetve a német nyelvterületről érkező lakosság
eltérő igényeivel.⁸ A római katolikus egyház alsópapsága a pécsi egyházmegyé-
ben a 18. század utolsó harmadáig folyamatosan létszámbíánnyal küzdött.
A legtöbb lakott település ugyanis lehetőségeihez mérten igyekezett templomát
plébániai státuszba juttatni, ám igényeiket Radonay Mátyás Ignác püspöknek
csak a ferences, jezsuita és pálos atyák bevonásával volt lehetősége kielégíteni.

A Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) cezúrája után az 1714-es Nesselrode
Ferenc-féle egyházmegyei zsinat adott a különféle hadicselekmények lezárulta
után valódi lendületet a császári udvar hathatós támogatását élvező római
katolikus egyház plébániaszervezési törekvéseinek.⁹ A gyors ütemű letelepe-
dések is katalizálták e folyamatokat, egyúttal fokozták az egymásba transzfor-
málódó állami és katolikus egyházi szerteágazó, s nem ritkán erőszakos fellé-
péseket a protestáns felekezetek ellen, amelyek a vármegye főispánjaként
működő püspökkel szemben esetleg földesuruk támogatására számíthattak.
Az uradalom közvetlen szomszédságából például a zombai magyar evangéli-
kusság zöme az üldöztetés miatt 1744-ben az alföldi Orosházára menekült.¹⁰

A templomok helyzete a telepítés utáni első évtizedekben meglehetősen
eltérőnek mutatkozott. A korai esztendőkből azon helységekből is a közép-
kori templom használatát feltételezhetjük, amelyek valójában nem vagy csupán
kevésbé voltak alkalmasak e célra. Nem volt ritka eset, hogy a templomok
szentélyét lerekesztve használták, vagy szükségmegoldásokkal javították ki az
épületet. Ilyen volt például Závod, ahol az 1721-es vizitáció megállapította,
hogy a templom szentélye majdnem összeomlott, a főhajóból kinövő fát pedig
pillérként alkalmazták. Bizonyos településeken a templom romjait már nem
tudták céljának megfelelően hasznosítani, ezért szükségtemplomot, szükség-

---

⁷ Mályusz 1971: 138–139; Molnár 2003: 46–47, 2019: 83–85. Vö. Evans 1989: 199–200.

⁸ Gözsy–Varga 2009: 1124–1125.

⁹ Fricsy 1981: 143–151; L. Imre 1997: 235; Lantosné Imre 1998: 997; Herger 2001: 872–873;
Gözsy–Varga 2009: 1138–1143; Gözsy 2014.

¹⁰ Kósa–Filep 1975: 195; Kéri 1998: 917; Csepregi szerk. 2000: 232; Csepregi 2009b: 322–
323, 2020: 198; Takács M. 2023: 260–261. Vö. Kiss Z. G. 1992; Sohajda 2003; Muntagné
Tabajdi 2013b.

kápolnát¹¹ emeltek. Ugyancsak az 1721-es vizitáció szerint a régióban elsőként (1712-ben) újraterlepitett Tevelen az egyszerű anyagból épült templom szalma-fedelű volt, szentélyét pedig deszkával fedték be. Nagynyárad templomát 1729-re már jó állapotú épületként jellemzik. Ezzel együtt a templomok felszereltsége is kifogásolható volt: az első vizitációk (1721, 1729) visszatérő eleme az épületek berendezésére és tárgykészletére, misekönyvekre, azok meglétére vagy minőségére való panasz (nem volt egyedi eset például, hogy a szentostyát cibórium hiányában korporáléból szolgáltatták ki), sőt az sem volt ritka, hogy csak a század végére tudták a kellő minőségű tárgykészletet biztosítani.¹²

Az újjászervezett egyházmegyében a rezidencia elve alapján az előjárók tényleges hangsúlyt fektettek a plébánosi jelenlétre, s elméletben a plébániaházak felépítésében a földesuraknak is részt kellett vennie, azonban a vidéki paplakok helyzete még a templomokénál is rosszabb, bár dinamikusan javuló volt. Az apari lelkipásztor házáat egy kondáséhoz hasonlította a vizitátor, Mecsek-nádasd plébánosa pedig még az 1721-es vizitáció szerint albérletben lakott, azonban a következő püspöki látogatás idejére (1729) már saját otthonában fogadta a bizottságot. Ezen korai épületek még nem különültek el méretükben vagy minőségükben a többi falusi lakóépülettől, építésükben a tulajdonképeni fellendülés az 1770-es évekre feltételezhető.¹³

Alsópapság a 18. századi pécsi egyházmegyében

Az egyházi hierarchia alján elhelyezkedő papi státuszú személyek köréként definiált¹⁴ alsópapság fogalma a vizsgált régióban változatosnak tűnik, mivel a 18. század elején elsősorban szerzetesrendek látták el a plébánosi feladatokat, majd a rendek feloszlatásáig a kápláni teendőket. A század közepére azonban átadták helyüket a világi papoknak, miközben megőrizték a nemesi udvarházakban kastélykápláni státuszukat, amely pozíció kevésbé illeszkedett a klérus rendszerébe.¹⁵

¹¹ A vizitátor szerint a závodi templom szentélyét a helybeli német (fachwerk) technikával javították ki. Brüsztle 1880 (IV): 897. Cikó azonos példájáról lásd: Brüsztle 1876 (II.): 399.

¹² Galambos-Göller 2014: 174–177, 204. A pécsi egyházmegyében összeírt plébániákban bővebb állományú könyvtárakkal csupán az 1750-es évektől számolhatunk: Gözsy-Varga 2011: 512; Vö. Monok 2007: 329; Ryantová 2014: 129–132.

¹³ Gözsy-Varga 2009: 1154; Gözsy 2013a: 115, 136; Galambos-Göller 2014: 178–179, 208–209.

¹⁴ Bárh D. 2013: 10.

¹⁵ Siptár 2012, 2014; Gözsy-Lovaš 2024.

Gőzsy Zoltán a 18. századi pécsi egyházmegye római katolikus alsópapságának vizsgálata során három fázist különített el.¹⁶ Az 1740-ig tartó első korszak alapvető tulajdonságaira már a fentiekben rámutattam.¹⁷ A kezdetleges szervezettség miatt a központi és lokális, egyházi és állami vezetés a trentói zsinat által megszabott kultikus, pasztorális és jogi karakterű feladatok¹⁸ mellett egyaránt mediátort látott a klérus alsó tagjainak személyében, a konszolidációs folyamatra pedig konszenzusos igény mutatkozott. A plébánosok mindennapos jelenlétükkel biztosították az állandóság érzetét, és nyelvtudásukkal biztosították a megfelelő szűrőn keresztül való híráramlást is. A püspökök lehetőségeikhez mérten igyekeztek figyelmet fordítani a plébánosok nyelvi kompetenciáira, illetve ellenőrizték működésüket, bár a paphiány miatt gyakran az áthelyezés volt a püspökség egyetlen eszköze egy-egy nem megfelelőnek ítélt plébániai helyzet orvoslására.¹⁹ A 18. század korai éveiben sok plébános érkezett az ország északi és nyugati vidékéről, másokról pedig tudható, hogy különböző osztrák, morva, illetve német nagyvárosokban végeztek tanulmányaikat. A római katolikusoknál alig van adatunk olyan esetről, hogy a papok a telepésekkel együtt érkeztek volna – ami az evangélikus lelkészeknél előfordult,²⁰ ráadásul a plébános és a hívek származási helye, ha regionálisan igen, települési szinten mégsem volt azonos, ami nehézségeket okozott, és ezeket a lokális egyházi struktúrába való beilleszkedés, illetve a kezdetleges körülmények és a rossz közbiztonság tovább fokozták, ezért nem volt ritka a plébánosok távozása sem.²¹ Mégis zajlott a plébániák létesítése: 1732-ben, Nesselrode II. Ferenc halálakor 57 működött az egyházmegyében,²² amelyről

---

¹⁶ Gőzsy 2013b.

¹⁷ A korabeli viszonyokra vonatkozóan tanulságos, hogy Fazekas István győri egyházmegyére koncentráló kutatásai során azt tapasztalta, hogy a pécsi egyházmegye oszmán uradalom alól való felszabadulásának idejére Győrben és környékén már kiépült az egyházi reformok végrehajtására alkalmas alsópapi réteg. Fazekas 2014a: 254. Vö. Fazekas 1999.

¹⁸ Gárdonyi 2013: 45.

¹⁹ Fazekas 1993a: 117, 2014a: 252–254; Dénesi 2009; Gőzsy 2013b: 60–64.

²⁰ A korszakban három ilyen római katolikus plébánost ismerünk név szerint a Schwäbische Türkei területéről. Heinrich Mackot, aki 1713-ban érkezett Svábföldről Tevelre, Peter Willerscheidot, aki 1723-ban Fuldából vándorolt Hőgyészre és Nikolaus Ternust, aki 1725-ben Fuldából települt Nagynyárádra. Galambos-Göller 2014: 209. További betelepítés kori plébánosi életrajzot közöl: Galambos-Göller 2014: 181–186.

²¹ Az 1729-es vizitáció alkalmával a Závodot pasztoráló hőgyészi és az Udvarit ellátó pincehelyi plébános esetében is feljegyezték, hogy nem merik megközelíteni filiájukat az utak veszélyessége miatt. Gőzsy–Varga 2009: 1147. Vö. Tomisa 2011: 70.

²² Gőzsy–Varga 2009: 1149.

kitűnő pillanatfelvételnként szolgál az 1733-ban felállított lelkézpénztár (cassa parochorum) dokumentációja.²³

Az egyházmegyében tehát létrejött egy normaátadásra alkalmas struktúra, amelyet az állam és a klérus egyaránt megpróbált az 1770-es évekig datálható második korszak során kiaknázni.²⁴ Az újjáépítési periódus után a Habsburg államhatalom társadalomszervező és kontroll funkciót szánt az alsópapságnak, amit lehetetlen lett volna sikeresen megvalósítani XIV. Benedek pápa felvilágosodást ösztönző törekvései nélkül.²⁵ A korszakra az egyre intenzívebb normakommunikációs²⁶ és mediátori tevékenység mellett az integrációban és racionalizációban aktívan részt vevő plébánosi habitus jellemző, az esperességek megerősödésével pedig egyre szorosabb kontrollrendszer alakult ki. Noha Cienfuegos püspök megszerezte a városnak Szent Vince vértanú ereklyéit, és többször is megpróbált Pécsre utazni, de idős kora és egészségi állapota ezt nem tette lehetővé.²⁷ Utódja, Berényi Zsigmond azonban már a püspöki székhelyre költözött, és 1742. június 4-én letette az egyházmegye szemináriumának alapkövét, amely végérvényesen biztosította a főpapok által ellenőrizhető pasztorációs folyamatokat.²⁸ Klimó György püspöksége idején mutatkozott meg igazán élesen az uralkodó tendencia, hogy a Habsburg uralkodók egyes püspököket multiplikátorként egyúttal az államhatalom előretolt képviselőinek is tekintettek, akiknek segítségével racionalizálhatták a közigazgatást, a plébánosi hálózattal pedig pótolhatták a gyér alsófokú adminisztráció hiányosságait.²⁹ A pécsi püspöki pozíciót és Tolna vármegye főispáni tisztségét a Széchenyi Pált³⁰ a püspöki székhelyen követő Radonay Mátyás Ignác viselte első ízben párhuzamosan, utódja, Nesselrode Ferenc Vilmos pedig Baranya vármegye főispáni címét is megszerezte. Thurn Antal Kázmér, Cienfuegos Alvarez, Berényi Zsigmond és Klimó György egyaránt párhuzamosan viselte a három pozíciót, sőt

²³ III. Károly növelni kívánta az alsópapság létszámát, azonban a terheket nem akarta pusztán a hívekre vagy a kegyurakra hárítani, ezért 1733. március 7-i rendeletével központi lelkézpénztárat állított fel egyházi jövedelmek hozzárendelésével. A törekvésnek inkább közvetett, mint közvetlen hatása volt az egyházmegyében, de a pénztár törzstőkéjéhez mindegyik püspök hozzájárult. Gözsy 2013a: 113, 118–122.

²⁴ Gözsy 2013a: 128.

²⁵ Gözsy 2016b: 81–84.

²⁶ A fogalomról lásd: Gözsy 2013b: 54. (4. lábjegyzet).

²⁷ Gözsy 2018c: 283–286.

²⁸ Horváth I. 2005: 12; Dénesi 2010: 104; Gözsy 2013a: 114, 2013b: 63–68, 2022.

²⁹ Gözsy 2019a, 2019b. Vö. Hochedlinger–Winkelbauer Hg. 2010.

³⁰ Pados 1862: 7–8.

időlegesen Klimó még Verőce vármegyei adminisztrátor kinevezést is kapott Mária Terézia királynőtől, XIV. Benedek pápa pedig középkori hagyományokra hivatkozva engedélyezte neki a pallium és az érseki kereszt viselésének jogát.³¹ Klimó püspök megérkezésekor Givovics Miklós töltötte be a nagypréposti címet, Smakers Péter az olvasókanonokit, Fonyó Sándor az éneklőkanonokit, Domsics Mátyás az őrkanonokit, Bogdanics Jakab, Chrisztovics Imre és Fodor István pedig kanonokként működött. A káptalan volt a püspök segítségére ekkor Pécs város egyetlen plébániájának ellátásában is, illetve helynökként Fonyó Sándor, Chrisztovics Imre, majd Országh András segítette munkáját, akit 1776-ban segédpüspöki rangra is emeltek.³²

A harmadik és egyben utolsó 18. századi korszak a jozefinizmus időszaka. Ekkor az alsópapságra a kommunikációs stratégia kulcsaiként, a társadalmi integráció fokozottan aktív aktoraiként tekinthetünk. A jozefinista ideál szerint a plébánosoknak a felvilágosító feladatok élére kellett állniuk, s hasznos alapítványokat téve az egyházi felvilágosodás eszmevilágának megfelelően volt szükséges kormányozniuk plébániájukat.³³ Az egyre inkább praktikumorientált uralkodói szemlélet mellett a plébánosnak készülő ifjakat központi szemináriumokban képezték, az oktatás hatodik évében pedig csak lelkipásztori feladatokat gyakoroltak.³⁴ Jól példázza a katolikus felvilágosodás³⁵ és a kései konfesszionalizáció³⁶ 18. századi ütközését, hogy a nem is oly rég még barokk vallásosság szerint működő közösségek értékrendje a források tanúsága szerint nem feltétlenül változott a plébánosokéval egyező ütemben. Emellett a század végére a püspökök is nagyobb figyelmet tudtak egyházmegyéjük igazgatására fordítani. Klimó György 1777-es halála után Tolna vármegye élére Apponyi György gróft,

---

³¹ Pohánka 2011: 31; Gözsy 2013b: 68–70.

³² Fedeles 2011: 516–518. Vö. Pohánka 2011: 30.

³³ Christine Schneider a II. József-kori klérus jozefinista reformokhoz való viszonyát Johann Pezzlre támaszkodva a következőként jellemezte: egyesek pozitívan álltak a reformokhoz, s komoly lépéseket tettek a felvilágosodás előmozdítására, hangsúlyt fektettek a „babonáság” kiirtására és a gyakorlatiasságra. A második csoport – elsősorban vidéki plébániákon élő – képviselői elleneztek a felvilágosult eszméket, s igen népes volt a klérus bizonytalan, harmadik csoportja is. Schneider 1999: 25–26.

³⁴ Gözsy 2013b: 71–76.

³⁵ Freitag 2005: 148–149; Friedburg 2012: 346–358; Bárh D. 2013: 23, 27–29. Vö. Plongeron 1979; Kovács Hg. 1979; Bárh D. 2018.

³⁶ Reinhard 1995, 1999; Forgó 2014a: 240, 2014b; Mihalik 2020: 9–14. A *második konfesszionalizáció* terminust használja: Siptár 2014. Történeti néprajzi megközelítésből lásd: Muntagné Tabajdi 2013b, 2019.

Baranya vármegye élére pedig Festetich Pál grófot nevezték ki főispánként, az egyházmegyét pedig Esterházy László Pál gróf püspöki felügyeletére bízták. A paphiány megszűnése és a filiák számának csökkentése, illetve az alsófokú oktatás személyi állományának bővítése a plébánosok számára is lehetővé tette, hogy energiáikat híveik lelki gondozására fordíthassák.³⁷

A szakadati anyaegyház

A középkori Szakadát plébániáját 1724-ben fliaként alapították újra, s 1726-ban elnyert önállóságtól annak 1972-es megszűnéséig³⁸ a völgyesgi esperesi kerület részeként működött. Az esperesség meghatározó települései a 18. században Tevel, Hőgyész, Mucsi és Závod voltak, így döntő többségében az esperesek is e plébániákról kerültek ki.³⁹ A szomszédos Berény már 1726 óta fliájaként működött, s a plébánosi szék megüresedése idején a hőgyészi plébánosok látták el 1730–1737 és 1739–1740 között oldallagosan⁴⁰ lakosainak lelki gondozását. Feltehetően ezen évek során lett Szakadát harmadik filiája az ugyancsak szomszédos Szárazd, s ezután csatolták hozzá Udvarit Pél púsz-tával, majd Varsádot, Kalaznót és Kistormást, végül pedig a szomszédos mezővárost és protestáns nemesi székhelyet, Gyönköt (utóbbiakat római katolikus szórványlakossággal).⁴¹ A Mercy–Apponyi-birtokcserét követően az uradalom plébánosai – így Gruber József is – egyre több fliájukban vagy szórványfiliájukban elhelyezkedő evangélikus eklézsiát kényszerítettek kettős adófizetésre, amely lehetőséget Szakadát 1787-ig állt módjukban érvényesíteni.⁴² Ezután megkezdődött a szakadati anyaegyház felbomlása. 1788-ban Berény önálló plébániává alakult, 1794-ben pedig Udvarit Mislához csatolták, miután a plébánia hívei, egyúttal bevételei is jelentősen megcsappantak.

³⁷ Gözsy–Varga 2009: 514; Gözsy 2013b: 73–78.

³⁸ Azóta a diósberényi, majd a hőgyészi plébánia látja el fliaként.

³⁹ Schematizmus 1981: 253–258.

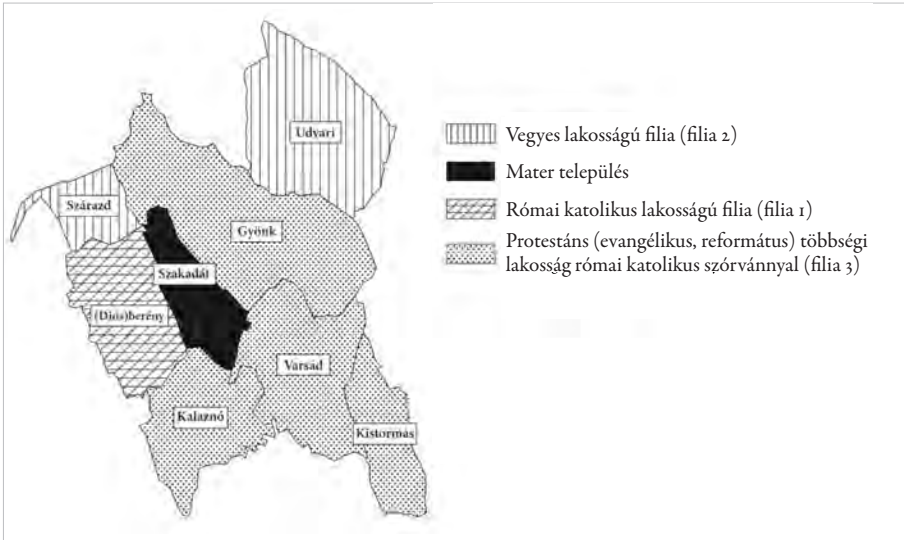
⁴⁰ Munkámban a katolikus egyház recens szóhasználatának megfelelően *oldallagosan ellátott plébániaként* definiálom azon önálló, megüresedett plébániákat, amelyek vezetésével a püspök ideiglenesen valamelyik szomszédos plébánost bízta meg, ám nem rendelte azokat fliájukká.

⁴¹ Vö. Ament–Kovács 2021a.

⁴² A türelmi rendelet hasonlóan látens tapasztalataival szolgál: Muntagné Tabajdi 2013a: 151–152; illetve összefoglaló esettanulmányként: Muntagné Tabajdi 2023. Vö. Barta 1978: 77.

	Filia 1.	Filia 2.		Filia 3.			
		Százard	Udvari	Gyömk	Varsád	Kalaznó	Kistormás
			Pélpuszta				
A katolikus lakosság jellege	filia	filia	filia	szórvány	szórvány	szórvány	szórvány
Az evangélikus lakosság jellege	–	filia	filia	anyagyülekezet	anyagyülekezet	filia	anyagylekezet
A róbbiségi lakosság vallása	római katolikus	római katolikus és evangélikus	római katolikus és evangélikus	református és evangélikus	evangélikus	evangélikus	evangélikus
A római katolikus lakosság százalékos aránya	100	18	56	4	1	0,5	2
Birtokosa	Mercy család	Monaszterly és Dörny család	Styrum-Limburg család	Magyary család	Mercy család	Mercy család	Mercy család
A birtokos vallása	római katolikus	római katolikus	római katolikus	református	római katolikus	római katolikus	római katolikus
Az anyatepmlomtól való távolsága (km)	3,4	7,1	12,4 és 12,9	3,5	7	5,5	11,3
Római katolikus tēplom vagy temető	✓	✓	✓				
Evangélikus tēplom vagy temető		✓	✓	✓	✓	✓	✓

6. ábra. A szakadati anyaegyház települései (az ábra adatait lásd a 174. oldalon)

Könyvem ezen részében Szakadát és leányegyházainak rövid történetét, illetve a plébánia strukturális változásait mutatom be. Kiemelt figyelmet fordítok a plébánosok személyére, illetve segítők körére, a források sajátosságaiból adódóan lakóhelyük, illetve javadalmazásuk átalakulásának kérdéseit is vizsgálat tárgyává emelve.

A szakadati anyaegyház települései

A mater: Szakadát

„[...] ezen év július 2-án Krémer János, hsz. 123. dupla utcában lebontja házát, s vele együtt eltűnt az utolsó, még a német telepítés – 1725 év idejéből, Szakadát fennállott ház. A ház beosztása, falaiban és homlokzatában elhelyezett faszerkezet a telespes házak faszerkezetét mutatta. E házban őriznek egy agyag kancsót »Hessen Nassau 1724« felírással talapzatán. Még a bevándorlók hozták magukkal.”⁴³

⁴³ Éberhard József szakadati plébános feljegyzése 1936-ból. Lásd: PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 277. Közli: Ament-Kovács 2020: 251.

Szakadát újraneépítését Winkler Mihály a neki nyilatkozó szakadátiakra alapozva nagyjából 1723-ra feltételezte (a *circa* kifejezést használja), ugyanis hívei azt mesélték, hogy mintegy tíz házaspár érkezett 1723-ban, akikhez 1724 pünkösdjén csatlakoztak a többiek.⁴⁴ Azonban az általa jegyzett évszám a vármegyei források tükrében egy évvel korábbinak tűnik a valóságnál, s az általa hozzávetőleges jelzővel ellátott időpontot konkrét dátumként kezelő szakirodalomnak köszönhetően az esztendő a köztudat és a lokális identitás fontos eleme lett. Az 1723-as vármegyei adóösszeírásban a település nem szerepel, pedig más, nemrégiben betelepített Mercy-uradalmi falvak igen.⁴⁵ Esetleg feltételezhetnénk, hogy a telepesek éppen elkerülték az összeírókat, de az 1724-es évre vonatkozó – minden bizonnyal 1725-ben felvett – vármegyei adóösszeírás során a szakadátiak a kistormásiakhoz hasonlóan⁴⁶ úgy nyilatkoztak, hogy mindannyian 1724-ben érkeztek. Az összeíróknak tett nyilatkozatuk egybevág a plébánosnak elmondottakkal, mert az az év szeptemberében letelepedett Johann Seer kivételével két nagyobb csoportban érkeztek a településre. 1724 májusában érkezett: Hans Peter Manhalt, Hans Peter Kilbinger (Kilvinger), Heinrich Hoffmann, Paul Schneider, Philip Kander (Kanter), Andreas Krimm (Grimm), Jakob Landler, Johann Vajland (Weiland), Stephan Spist (Spiess), Georg Ernst, Johann Kilian, Adam Ernst, Johann Haim, Johann Pittli (Peitel?), ugyanazon év novemberében pedig: Philipp Laukß (Laux), ifj. Johann Ißel (Istel), Johann Thomas [?] Ißel (Istel), Thomas Kremer, Wilhelm Staudt, Johann Miller, Johann Justus Staudt, Heinrich Paumkörtner (Baumgartner), id. Johann Ißel (Istel), Balthasar Kremer, Johann Wilhelm Slith (Schlitt), Hans Jerg Safferon (Schäfer?), Johann Christian Peher (Becker), az összeírók Sebastian Heffner öregbíró és Johann Schmith (Schmidt) kisbíró esetében az érkezés idejét nem tüntették fel.⁴⁷ E nyilatkozatukat egy esztendővel később meg is erősítették, azzal a módosítással, hogy a telepesek második csoportja nem novemberben, hanem októberben érkezett,⁴⁸ ami így is

---

⁴⁴ A szakirodalom az évszámot konkrét időpontként vette át, noha Winkler plébános csak nagyjából 1723-at említ. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 2. Vö. Schilling, R. 1928: 61–62; Weidlein 1937: 32; Galambos 1987: 24; Glósz – V. Kápolnás 1988: 391. stb.

⁴⁵ MNL TML IV. 5. a. Ö. 283. 1723/1724.

⁴⁶ MNL TML IV. 5. a. Ö. 284. fol. 5. 1724/1725.

⁴⁷ Az összeírás többségében német névalakban közli keresztnéveiket, ezért azokat a német helyesírás szerint egységesítettem. MNL TML IV. 5. a. Ö. 284. fol. 20. 1724/1725.

⁴⁸ MNL TML IV. 5. a. Ö. 285. fol. 2. 1725/1726.

kissé kései hónapnak tűnik a kezdetleges települési körülményeket tekintve. Az 1724-es évszámot a lakosok ezután az összeíróknak következetesen megerősítették.⁴⁹ Egy 1728-as összeírás arról tájékoztat, hogy a telepéseknek az uradalom hat év adómentességet biztosított,⁵⁰ ezért az, hogy 1730-ban fizettek első ízben adót, ugyancsak 1724-es letelepedésüket bizonyítja.⁵¹ A község és az uradalom szerződése nem lelhető fel, a dokumentumot Weidlein János 1724. július 15-re datálja,⁵² de az 1728-as vagyonösszeírásra hivatkozva az 1724. október 30-i dátumot tartom valószínűbbnek.⁵³

Winkler plébános a magukat azonos helyről származóként meghatározó első telepések egykori hazájaként Austrásiát, Westrich régióját⁵⁴ feltételezte, a Saar folyó vidékén.⁵⁵ Egyes telepescsoportok egy helyről való érkezése, sőt őshazai rokonsága a Winkler Mihály által készített családfákon valóban meg is ragadható.⁵⁶ Mind Westrich, mind a Saar folyó vidéke előző lakóhelyükként való definiálása azonban megalapozatlannak tűnik. Természetesen elképzelhető, hogy egy-egy plébános által megkérdézett jobbágytelepes őshazája valóban itt volt,⁵⁷ azonban a genealógiai kutatások alapján a 18. századi Szakadátot újraalapító családok tagjainak születési helye többnyire Frankfurtól északra és nyugatra – azaz nem Westrich vidékén – keresendő⁵⁸ a mai Limburgi Egyházmegye plébániáinak forrásaiban.

Az 1724 tavaszán érkező első telepéseket nagy számban tudtam azonosítani Hoffheim⁵⁹ anyakönyveiben. Itt keresztelték a később Szakadatra települő Johann Peter Krebs (Kreps), Jakob Landerer (Lander), Peter Manhalt, Johann

⁴⁹ MNL TML IV. 5. a. Ö. 288. fol. 27. 1727/1728; Ö. 289. fol. 216. 1728.

⁵⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 289. fol. 217. 1728.

⁵¹ MNL TML IV. 5. a. Ö. 292. fol. 117. 1730/1731.

⁵² Weidlein 1937: 32.

⁵³ MNL TML IV. 5. a. Ö. 290. fol. 6. 1728.

⁵⁴ A lokalitás nem azonos a mai Dortmund egyik kerületét jelentő egykori helységgel, e kontextusban Pfalz, a Saar-vidék, Elzász és Lotaringia határán elhelyezkedő kistrégióra utal.

⁵⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 2. Vö. Galambos 1987: 28. Kling Ádám a korábbiakban Trier vidéki moselfrankokként definiálta őket: MNL TML XIV. 57. 13. d. Kling Ádám: A Kapos-csatorna-menti német nyelv- és telepítéstörténete, pag. 3. Feltehetően ezen adatok vezethették a szerzőt arra is, hogy a diósberényieket a Saar-vidékről eredeztesse: uo. pag. 3–5.

⁵⁶ PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, Arb. 1–104.

⁵⁷ Például a szomszédos Diósberénybe érkező Bender (Binder) és Tiesser családok előző lakóhelye, Landstuhl valóban itt található.

⁵⁸ Kuhn 1934: 119.

⁵⁹ Napjainkban Hofheim am Taunus.

Adam és Paul Schneider, illetve Johann és Peter Weiland⁶⁰ családfők gyermekeit.⁶¹ A szomszédos Hattersheimben⁶² tartották keresztvíz alá Johann Peter Schmidt⁶³ és Barbara leszármazottait,⁶⁴ illetve feltételezésem szerint ezen falvakban lehetett a Kanter, Kilian és Krimm (Grimm) családok őshazája is. Az 1724 őszén érkező telepecsoport gyermekeinek keresztelése nagy számban megtalálható az oberweyeri⁶⁵ plébánia anyakönyvében.⁶⁶ Innen indult útnak Balthasar Kremer és Anna Katharina,⁶⁷ Karl Müller⁶⁸ és Klara Paux, Philip Laux és Anna Maria Ludwig, illetve feltehetően a Schäfer család is.⁶⁹ A matrikulák vizsgálata tükrében ugyanitt feltételezhető a pestisjárvány (1739) után Szakadátton feltűnő Horn család őshazája is.⁷⁰ Itt hangsúlyoznám, hogy Winkler plébános családkönyvében az Ax mellett további Szakadáttra költöző családokat is „*Tiefenpach*” településről eredeztetett, amely minden bizonnyal az Oberweyertől alig több mint négy kilométerre fekvő Niedertiefenbachként⁷¹ azo-

⁶⁰ A család őshazájaként Winkler plébános családkönyvében a „*Hoffen*” települést jegyezte fel, a hofheimi anyakönyvekben azonban a család generációk óta jelen van. PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, Arb. 83. Vö. DAL Hofh. K. 1–2.

⁶¹ A plébánia keresztelési anyakönyvében az érintett családok esetében nem szerepelnek további lakóhelyre, filiára vonatkozó megjegyzések: DAL Hofh. K. 3.

⁶² Napjainkban Hattersheim am Main.

⁶³ A vezetéknev gyakorisága miatt a személy azonosítása még Winkler Mihály családfáival összevetve is bizonytalan. Vö. PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, Arb. 68.

⁶⁴ Hangsúlyozandó, hogy Anna Margareth nevű leányuk keresztanyja a hofheimi illetőségű Anna Margareth Dexelman (Dexellmann) volt. DAL Hatter. K. 1. pag. 17. 1700. 04. 12.

⁶⁵ Napjainkban Hadmar városrésze.

⁶⁶ A plébánia keresztelési anyakönyvében nem szerepelnek további lakóhelyre, filiára vonatkozó megjegyzések: DAL O-We. K. 1.

⁶⁷ Vezetékneve esketési anyakönyvükben bizonytalanul olvasható, személyét pedig Winkler plébános nem említi, ezért lehetséges, hogy már a család Magyar Királyságba vándorlása előtt elhunyt. PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, Arb. 89; DAL O-We. K. 1. pag. 99. 1700. 07. 06.

⁶⁸ Winkler Mihály családfája alapján feltehetően az első telepesek listájában említett Johann Müller fiúgyermeke. Johann Müller származási helyeként Winkler plébános a szomszédos Steinbachot említi. PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, Arb. 12.

⁶⁹ PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, Arb. 12, 31, 89–90. Vö. DAL O-We. K. 1.

⁷⁰ Ezt Winkler Mihály családfája is megerősíti, ugyanis leírása szerint a család „*Väyer*” településről származik. PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, Arb. 25.

⁷¹ Napjainkban közigazgatásilag Beselich része.

nosítható,⁷² „*Steimpach*” pedig az onnan két kilométerre lévő Steimbachhal lehet azonos.⁷³ Úgyszintén valószínűsíthető, hogy a Schmidt és Kass családok esetében a Winkler Mihály által említett „*Elzöph*”⁷⁴ az Oberweyertől mintegy tíz kilométerre fekvő, Offheim melletti Elz települést takarja, az Anton Schmidt mellett jegyzett „*Hausen*” pedig az Oberweyertől valamelyest több mint nyolc kilométernyire lévő Hausennel azonos.⁷⁵ Noha Jakob Stein bevándorlásának pontos ideje nem ismert, Szakadára költözése feltehetően az 1724. őszi telepescsoporthoz köthető, hiszen rokonságban állt a Staudt (Staud) családdal, gyermekeit pedig az Oberweyertől tíz kilométerre délre fekvő Lindenholtshausenben⁷⁶ tartották keresztvíz alá.⁷⁷ A fenti kérdések behatóbb vizsgálata ugyanakkor még további genealógiai kutatásokat igényel, amelyet kétségtelenül az iratanyag digitalizálása tesz majd országhatárokat is átívelve lehetővé.⁷⁸

Az első szakadati telepesek beköltözésének körülményeire továbbá a sajátosan németként jellemezhető házszámot helyettesítő portaelnevezések is informatívak, ezek alapján ugyanis az 1724 tavaszán érkezők a középkori templom közvetlen közelében, a mai Ady Endre utcában (*Jinker Gass*) építettek fel otthonaikat, az 1724 őszen érkező családok pedig a mai Dózsa György utcában (*Eckgass*), illetve az említett Ady Endre utca folytatásaként.⁷⁹

E komplex történeti-néprajzi és genealógiai adatok alátámasztják a nyelvészeti kutatások eredményeit, illetve segítenek annak megválaszolásában,

⁷² PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, Arb. 31, 60.

⁷³ Oberweyerhez hasonlóan ugyancsak Hadmar városrésze. Lásd: PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, Arb. 12.

⁷⁴ PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, Arb. 26, 36.

⁷⁵ Napjainkban Waldbrunn városrésze. Lásd: PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, Arb. 42.

⁷⁶ Napjainkban Limburg an der Lahn városrésze.

⁷⁷ DAL Lind. K. 1.

⁷⁸ Az érintett plébániák iratanyagát 2024. december 18-án tették az internetes nyilvánosság számára is elérhetővé, ezért kötetem összeállításakor az ott őrzött kéziratok online megtekintésére nem nyílt módomból. A Limburgi Egyházmegye Levéltárában való kutatás során azonban sok segítséget kaptam Iris Jung levéltárostól. Munkáját ezúton is köszönöm.

⁷⁹ A régió német településeinek jellemzően nem házszámok vagy utcanevek alapján különböztették el a házakat, hanem minden porta rendelkezett egy saját elnevezéssel, amely nem szükségszerűen egyezett az épületet aktuálisan birtokló család nevével. A lakosok elköltözése (vagy a család kihalása) után is megtarthatták azt. A házakat természetesen nem minden esetben a betelepítéskori családok nevei alapján tartották számon, az elnevezések mégis sok archaizmust őriznek. A szakadati portaelnevezéseket Brettner Éva gyűjtötte össze. Munkám során csak publikált kutatásaira – továbbá Krémer Péter kiegészítéseire – támaszkodtam, ugyanis a szerző 2022-ben elhunyt. Brettner 2005.

hogy a szakadátiaiak – kétségtelenül sajátos és egyedi⁸⁰ – nyelvjárása miatt mutatja más vidékek jellemzőit, mint az őshaza, melyet a történeti kutatás korábban Winkler Mihály nyomán feltételezett. Weidlein János ugyanis 1931-ben a szakadati (és nagyszékelyi) nyelvjárás felső-hesseni, ezzel együtt moselfrank formáit hangsúlyozta, ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy egyes jellemző felső-hesseni idiómák párhuzamosan hiányoznak a dialektusból.⁸¹ Walter Kuhn kutatásai nyomán 1934-ben már a szakadátiaiak őshazáját Limburg környékén valószínűsítette, s rámutatott arra, hogy Winkler plébános felcserélhette a Westrich és Westerwald helyneveket háztörténetében.⁸² Adam Schlitt 1938-ban már a Marburger Sprachatlas eredményeivel felvértézve vont a kétségbe a plébános állítását, és őshazájukat a nyelvi jegyek függvényében szorosabban Diez környékén, az alsó Lahn-völgyében (tágabb értelemben Limburgtól Nassauig, Dieztől Westerburgig) feltételezte.⁸³

A szakadátiaiak lelkigondozását eleinte Peter Willerscheid hőgyészi plébános látta el, azonban Winkler plébánosnak való elmesélésük alapján lelkipásztoruk csak ritkán érkezett a településre, a miséket pedig ekkor Joseph Zeig⁸⁴ házában tartották. Szakadát 1726-ban kapott saját plébánost Szigethy András személyében, aki már ekkor filiaként pasztorálta a berényi lakosságot. Távozása után ideiglenesen, 1730–1737 között a hőgyészi plébánosok látták el a szakadati plébániát, amelyhez ekkor csatolták filiaként a frissen betelepített szárazdi katolikus lakosságot, s a fent említett plébániai struktúra csak 1741 után változott jelentősebben, amikor Kovács Simon plébánossága idején Szakadáthoz csatolták filiaként Udvarit és Pél pusztát.⁸⁵

Az első(dleges) filia: Berény

Diósberény újranepeülése az 1722-es, Bohus Imre vezette vizitáció szerint öt éve kezdődött.⁸⁶ A Winkler által megkérdezett helyiek pedig falujuk újraala-

---

⁸⁰ Hutterer 1973: 108. Vö. Galambos 1987: 24.

⁸¹ Weidlein 1980: 62. Vö. 1937: 57.

⁸² Kuhn 1934: 119.

⁸³ Schlitt 1938: 55.

⁸⁴ A későbbiekben Zei formában rögzült Zeiy, Zeig név félreolvasása miatt Galambos Ferenc átiratában a vezetéknevén tévesen Zwirgként szerepel. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 4. Vö. Galambos 1987: 27.

⁸⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 5. Vö. Galambos 1987: 28.

⁸⁶ Schematismus 1981: 253.

pítását a 18. század közepén 15-20 évvel vélték korábbinak Szakadáténál. A plébános saját bevallása szerint a magyarok beköltözésének idejét nem tudta meghatározni, noha módjában állt olyanokkal is szóba elegyedni, akik az első lakosok közé tartoztak. A megkérdezettek közül néhányan egyetértettek abban, hogy Mucsiban, Papdon és Závodon születtek, és az általa „rebellis magyar”-ként (*rebelles Hungaros*) definiált kurucok, illetve a császár oldalán harcoló rákok elől Pincehely mezővárosába, mások Mélykútra, megint mások a Duna mocsaraiba menekültek.⁸⁷ Az akkor pusztaként aposztrofált Berényt a mai fogalmak szerint *spontán megszállás* keretében népesítették újra, és azzal is tisztában voltak a visszaemlékezők, hogy a település ekkor Sinzendorf gróf birtokában állt. A térség ekkor emlékeik szerint lakatlan volt, a grófi csorda szabadon legelhetett a birtokon, ugyanis – az 1712-ben benépesült Tevel kivételével – Pincehelytől Kisszékelyig, Simontornyától Szekszárdig egyetlen falut sem találtak.⁸⁸ A vármegyei összeírások megerősítik állításaikat, mivel 1696-ban még mucsiban lakosként rögzítették Huszár Györgyöt, Szőke Istvánt, Balaskó Imrét és Huszár Mihókot,⁸⁹ 1703-ban pedig Szőke Istvánt, Huszár Gergelyt, Huszár Gyurkát, Balaskó Jancsit és egy további Balaskó vezetéknévű személyt, akinek keresztnévét nem tüntették fel.⁹⁰ A fenti személyeket, illetve leszármazottaikat az 1710.,⁹¹ 1712.,⁹² 1713.,⁹³ és 1714. évi⁹⁴ vármegyei összeírásokban Pincehelyen találjuk, az 1715. évi országos összeírás alkalmával pedig már Diósbe-

⁸⁷ Winkler plébános a Szőke család családfáján jegyzi meg, hogy annak tagjai – az 1760-as években visszaemlékezők szerint – Berény mellett Mucsi és Závod falvakba szakadtak. Vö. PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, Arb. 45.

⁸⁸ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 5. Vö. Galambos 1987: 28–29.

⁸⁹ Az összeírás magyar névalakban közli a neveket. A településen élt még Örsi Géczy (Gergely). MNL TML IV. 5. a. Ö. 261. fol. 5. 1696.

⁹⁰ Az összeírás magyar névalakban közli a neveket. A településen élt még Berta István és Kis Mátyás. MNL TML IV. 5. a. Ö. 262. fol. 30. 1703.

⁹¹ Az összeírás magyar névalakban közli a neveket. Balaskó Bencze, Balaskó Imre, Balaskó Jancsi, Berta István, Huszár Gergely, Szőke Gergely, Szőke Márton, Szőke Mátyás. MNL TML IV. 5. a. Ö. 264. fol. 17–18. 1710. Vö. PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, Arb. 43.

⁹² Az összeírás latin névalakban közli a neveket. Benedictus Balaskó, Benedictus Huszár, Emericus Balaskó, Gregor Szőke, Martinus Szőke, Michael Szőke. MNL TML IV. 5. a. Ö. 265. fol. 14–16. 1712.

⁹³ Az összeírás magyar névalakban közli a neveket. Balaskó Bence, Balaskó Imre, Huszár István [?], Szőke Gergely, Szőke János, Szőke Márton. MNL TML IV. 5. a. Ö. 266. fol. 15–16. 1713.

⁹⁴ Az összeírás magyar névalakban közli a neveket. Balaskó Bence, Balaskó Imre, Huszár István, Huszár Máté, Huszár Péter, Szőke Gergely, Szőke János, Szőke Márton, Szőke Mihály. MNL TML IV. 5. a. Ö. 267. fol. 9. 1714.

rényben tűntek fel. A falu első ismert családfői tehát Horváth Mihály, Szőke Márton, Balaskó Imre, Szőke Gergely, ifj. Szőke Mihály, Balaskó Benedek (más forrásokban Bence), Cseh Gergely, Huszár Máté, Nagy István, Balaskó Gergely, Szőke János, Tóth Mátyás, Gerencsér (Gelencsér) Mihály és Tóth Jakab voltak, utóbbi hátman zsellérsorban.⁹⁵ A felsoroltak közül Balaskó Imrén kívül egy adófizető neve sem tűnik fel kontinuuusan mindhárom településen, ugyanakkor mégis jogosan feltételezhető, hogy a Balaskó, Huszár és Szőke családok valóban Mucsiból származtak,⁹⁶ s hozzájuk csatlakoztak további családok a Dunántúl különböző helységeiből. Egy 1718-ra datált összeírás során Berényből a következő személyek származási helyét jegyezték fel: Nagy István 1715-ben Szent György napja körül, a Baranya vármegyei Siklósról érkezett a településre. 1716-ban csatlakozott hozzá Szent György napja környékén a Pest vármegyei Soltról Gelencsér János és Szent Márton-nap körül a Győr vármegyei Gyarmatról Németh János, 1717-ben pedig Bérdi György Szent György-nap körül a Somogy vármegyei Igalról, illetve Szent Mihály-nap körül Tóth András és Horváth János zsellér a Somogy vármegyei Szólád községből.⁹⁷

Peter Willerscheid 1723-as Hőgyészre érkezése előtt az első magyar családok lelkigondozásáról az iskolamester gondoskodott, aki katekézist tartott és kiszolgáltatta a szentségeket, amelyeket vagy a vándor ferences szerzetesek erősítettek meg, vagy a híveknek meg kellett tenniük a közel sem veszélytelen utat Pincehelyig, Tevelig, illetve Szekszárdig.⁹⁸ A licenciátus, Pintér Ferenc⁹⁹ a szentmisék helyettesítéseként „könyörgéseket”¹⁰⁰ celebrált, temetések alkalmával pedig a hívők az iskolamester házában gyűltek össze, aki közös éneklés

---

⁹⁵ Az összeírás latin névalakban közli a neveket: Michael Horvath; Martinus Szőke; Emericus Balatho; Gregorius Szőke; Michael Szőke ifj.; Benedictus Balasko; Gregorius Cseh; Mathaeus Huszár; Stephanus Nagy; Gregorius Balasko; Joannes Szőke; Mathias Tóth; Michael Gerencsér; Jacobus Tóth. MNL OL N 78. 4o. Tolna vármegye. Berény: pag. 32–33. 1715

⁹⁶ Hegedűs 1979: 80.

⁹⁷ Az összeírás latin névalakban közli a neveket. Stephanus Nagý (Siklós), Joannes Gelenßyr (Darmat), Joannes Nymeth (Solt), Georgius Berdy (Igal), Andreas Tot (Solád), Joannes Horvat. MNL TML IV. 5. a. Ö. 275. fol. 6v. 1718.

⁹⁸ A laikus keresztség megerősítése mellett Winkler plébános külön hangsúlyozza az ördögűzést is. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 5. Vö. Galambos 1987: 29.

⁹⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 5. Az iskolamester neve Galambos Ferenc átiratában nem szerepel.

¹⁰⁰ A kifejezés a latin szövegben is magyarul szerepel. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 5.

után felolvasott egy szakaszt egy prédikációskönyvből. A szertartást egy imádsággal zárta, Miatyánkkal vagy Üdvözléggel, főünnepeken pedig körmenetet tartottak a rác templom romjaihoz.¹⁰¹ A licenciátus rendszerét filiává szervezésük után is fenntartották, feltehetően azért, mert Willerscheid plébános nem ismerte a magyar nyelvet.¹⁰² 1729-re¹⁰³ (amikor 57 házaspár és 190 már szentáldozáshoz járuló személy élt a településen¹⁰⁴) Diósberény iskolamestere Hertelendy János¹⁰⁵ lett, aki ekkor 26 éves volt, a lakosság pedig az ő házával egybeépített, 100 fő befogadására alkalmas imatermet használt szentmisék céljára.¹⁰⁶ A magyarok templomukat már az 1733-as plébánia-összeírás, így a németek érkezése előtt építették fel fából, titulusa pedig már ekkor (napjainkhoz hasonlóan) Szent Imre herceg volt.¹⁰⁷

Ebben az időben kezdődött meg a németek beköltözése a településre. A Diósberényben felvett vármegyei adózái íveken látható, hogy a magyar lakosság elköltözése részben már Szakadát betelepítése, így a termő- és legeltetőterületek szűkülése miatt megkezdődött,¹⁰⁸ a spontán migráció csak katalizálta a folyamatot.¹⁰⁹ Az első németek az 1733–1734-es összeírásban tűnnek fel (Landler, Lang, Weiland családok), akik Szakadátról költöztek át a településre. Mivel összeírásuk a magyaroktól külön történt, lehetséges, hogy házaik ekkor a magyarokétól elkülönülve álltak.¹¹⁰ Az 1735–1736-os összeírásban azonban már vegyesen szerepelnek a magyar és német háztartások, így joggal feltételezhető,

¹⁰¹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 5. Vö. Galambos 1987: 29.

¹⁰² Érdekes, hogy Winkler plébános a magyar nyelv hiányát sorolja fel indokként, ugyanakkor Tevelt is említi a legközelebbi meglátogatott plébániás helyek között, melynek papjai (Joannes Henricus Mack, Joannes Marcus Draksics) ugyancsak nem magyar anyanyelvűek lehettek. Vö. Brüstle 1880 (IV.): 696–697.

¹⁰³ Az 1981. évi Schematismus az 1729. évi vizitációra hivatkozva Sinzendorf-birtokként említi, pedig a jegyzőkönyv eredeti szövege „D. Generalis Mercy” birtokaként jegyzi. Schematismus 1981: 253. Vö. PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 51. 1729.

¹⁰⁴ PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 53. 1729.

¹⁰⁵ PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 53. 1729.

¹⁰⁶ PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 52–53. 1729.

¹⁰⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 5. Az információ Galambos Ferenc átiratában nem szerepel.

¹⁰⁸ MNL TML IV. 5. a. Ö. 283. fol. 31. 1723/1724; 284. fol. 18. 1724/1725; Ö. 285. fol. 82–84. 1725/1726; Ö. 288. fol. 26. 1727/1728; Ö. 290. fol. 6. 1728/1729; Ö. 291. fol. 152. 1729/1730; Ö. 292. fol. 144. 1730/1731; Ö. 293. fol. 81. 1731/1732; Ö. 294. fol. 83. 1732/1733; Ö. 295. fol. 75. 1733/1734; Ö. 296. fol. 83. 1734/1735; Ö. 297. fol. 77–78. 1735/1736; Ö. 299. fol. 8. 1737/1738; Ö. 304. fol. 161–162. 1747/1748; 305. fol. 255–257. 1752.

¹⁰⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 5. Vö. Galambos 1987: 29.

¹¹⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 235. fol. 75. 1733/1734; Ö. 236. fol. 82–83. 1734/1735.

hogy az elvonuló magyar családok helyére költöztek további német családok. Például Szakadátról Wilhelm Zei,¹¹¹ illetve egyenesen a Német-római Birodalom ez idáig azonosítatlan helységéből Johann Knauff.¹¹² Nincs tudomásunk arról, hogy Diósberényt az 1739-es nagy pestisjárvány súlyosan érintette volna,¹¹³ mégis látható, hogy a német adózók nevei csak a járvány után mutatnak hangsúlyos emelkedést. Ekkor költözött át Szakadátról a hoffheimi (Hessen) születű Martin Manhalt és felesége, a feltehetően Lindenholtzhausenben (Hessen) született Elisabeth Stein,¹¹⁴ Tevelről az oberhofeni (Baden-Württemberg) születű Johann Sonntag és felesége, Anna Maria Raab,¹¹⁵ valamint az 1716-ban már Tevelen született, minden bizonnyal mahlstetteni (Baden-Württemberg) szülőktől származó Joseph Wirth és felesége, Maria Anna Pfaff,¹¹⁶ továbbá ezekben az években érkezett a faluba a szudétanémet Wenzel Feith,¹¹⁷ vagy éppen Johann Anton Binder és családja a Saar-vidékkel határos Landstuhl (Rheinland-Pfalz) településről,¹¹⁸ illetve további telepések Tolna vármegye falvaiból és a Német-római Birodalom délnyugati területeiről.

Meglepő lehet, hogy Diósberény településképeiben nem fedezhető fel etnikai elkülönülés. Feltételezésem szerint az első magyar porták a mai Nagy utca középső szakaszán helyezkedtek el, míg – az említett elköltöző magyarok portái mellett – a német lakosok minden bizonnyal a mai Ady Endre utcában

---

¹¹¹ MNL TML IV. 5. a. Ö. 299. fol. 8. 1737/1738.

¹¹² MNL TML IV. 5. a. Ö. 299. fol. 8. 1737/1738.

¹¹³ Károly 1999, 2000.

¹¹⁴ MNL TML IV. 5. a. Ö. 303. fol. 19. 1743.

¹¹⁵ MNL TML IV. 5. a. Ö. 304. fol. 161. 1747/1748; Eppel 1988b: 217.

¹¹⁶ A házaspár mindkét tagja Tevelről származott, feltehetően a század közepén érkeztek a településre, első gyermekeik még ott születtek 1746-ban és 1749-ben, ám fiatalabbik gyermeküket már Diósberényben temették el 1751-ben. PEL III. 138. matr. 1. pag. 34, 61. 1746. 09. 19. és 1749. 08. 21., valamint: PEL III. 123. matr. 2. pag. 6. 1751. 01. 21. Azonosításukban segítségemre volt a Karl-Heinz Breitenbach és Mathias Streicher vezetésével készült teveli családkönyv (https://wiki.genealogy.net/Tevel,_OFB utolsó letöltés: 2024. 08. 12.), amelynek adataihoz már nyilvánosságra hozataluk előtt hozzáférhettem. Szíves segítségüket ezúton is köszönöm.

¹¹⁷ MNL TML IV. 5. a. Ö. 303. fol. 19. 1743; MNL TML XIII. 1. III. c. 104. cs. fol. 2v. 1773. 09. 22.

¹¹⁸ Származási helyét genealógiai kutatásaim során sikerült azonosítani. Johann Anton Binder (Bender) utolsó gyermeke 1740. július 29-én született Landstuhlban, első alkalommal pedig 1744. szeptember 8-án tűnik fel tanúként (násznagyként) a diósberényi anyakönyvben, Ulrich Poplauer és a Binderekhez hasonlóan landstuhli Rosina Tiesser esküvőjén. PEL III. 123. matr. 1. pag. 113. 1744. 09. 08. Feltehetően nem sokkal korábban érkeztek a településre, ugyanis az 1747–1748-as összeírás idején még nem adóztak, bár az összeírás nem rögzítette az adófizetés alól felmentett személyeket.

építették fel első házaikat.¹¹⁹ Az el- és átköltözésekkel, lélekszám-növekedéssel és további porták kimérésével tehát már a 18. századra is etnikailag fragmentált településképpel számolhatunk Diósberényben. Ugyancsak 18. századi jelenségnek tűnik, hogy a korai utcákat *Nagy utca*-ként (*Króß Kaß*) és *Kis utca*-ként (*Klá' Kaß*) jelölték az ott álló házak mérete és a benne élő családok jogállása, vagyoni helyzete alapján. A zsellér (*inquilinus*) kifejezés egyébként többnyire csak a vármegyei vagy állami forrásokban olvasható. A magyar és német nyelvű feljegyzések és tanúvallomások rendszerint *Kisházasként*, *Kleinhäuslerként* hivatkoznak rájuk, ugyanis beltelkük is kisebb volt a jobbágyokénál.¹²⁰

Jól illusztrálja a szabad földfoglalás és relatív földbőség jelenségét, hogy a településen a németek lassú ütemű, spontán beköltözése (1730-as évek), majd a szervezett német telepítés (1740-es évek) után is tulajdonképpen megegyezett a porták és az adózó családfők száma. Az 1750-es évektől látható, hogy a falu elérte *telítettségi állapotát*,¹²¹ az úrbérrendezés (1767) és a birtokeladás (1773) idejéig tartósan rendelkezésre álló 60 6/8-os jobbágytelek száma változatlan maradt. Érthető módon emelkedett a zsellérek száma. Hangsúlyozandó azonban, hogy az uradalmi háziösszeírások, az úrbéri összeírás, illetve a birtokeladáskor készült összeírás tükrében a település etnikai arányait figyelembe véve a házas zsellér lét inkább magyar, míg a házatlan zsellér lét inkább német jellemzőnek tűnik Diósberényben.¹²²

Kettős felekezeti filiák: Szárazd és Udvari

Winkler plébános Szakadát második filiájaként Szárazdot említi, melyet a helyi németek már ekkor is *Szárác*nak¹²³ (Sarasch) nevezték. A települést együtt birtokolta a Monasterly¹²⁴ és a Döry család. Mindkét nemes székhelyül Bonyhádot választotta, a Döryek pedig aktív részt vállaltak a vármegye nemesi

¹¹⁹ Ezért sem lehet véletlen, hogy a település egyetlen fennmaradt fachwerk házát is itt dokumentálta Dobosyné Antal Anna az Ady Endre utca 10. szám alatt. Dobosyné Antal 2008: 94.

¹²⁰ Vö. L. Gál 1988: 118.

¹²¹ Schweininger 2023: 255.

¹²² MNL TML XIII. I. V. b. 20. cs. 1755/1756–1757/1758; 23. cs. 1758/1759–1760/1761; MNL OL C. 59. IV. Com. Tolnensis, No. 3. Berény; MNL OL E. 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. 1773. II. 02.

¹²³ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 6. Vö. Galambos 1987: 30.

¹²⁴ A családot Winkler Mihály rácként jellemzi. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 6. Vö. Galambos 1987: 30.

közigazgatásában. A plébános ismeretei szerint e településen korábban rácok éltek, de megemlíti, hogy egyes romokhoz kötődően a helyi emlékezet vörös barátokról is említést tesz.¹²⁵ A községet az 1720-as években, a szomszédos falvak benépesülésének idején még pusztaként aposztrofálták, amelyet Peter Willerscheid högyészi plébános vett bérbe.¹²⁶ Winkler Mihály feljegyzései szerint Szárazd első lakosai megközelítőleg 1737-ben, a szakadati pestisjárvány előtt érkeztek a településre, ahol kezdettől fogva római katolikus és evangélikus német lakosság élt együtt.¹²⁷ A plébános adatai minden bizonnyal helytállóak, ugyanis az 1738–1739-es összeírás idején jegyzik fel első alkalommal az itt élő négy jobbágy és két zsellér nevét.¹²⁸ A feltehetően Kétyről átköltöző evangélikusok már 1735-ben megérkezhettek a településre,¹²⁹ a római katolikusok származási helye azonban ismeretlen. 1738-ban a szakadati Marker plébános már bizonyosan keresztelt itt született katolikus gyermeket,¹³⁰ ahogy a plébánia üresedése idején a Szakadátot és filiáit oldallagosan ellátó högyészi plébános is 1739-ben és 1740-ben.¹³¹ Az evangélikusok fokozatos létszámbeli növekedését Winkler plébános meglehetősen negatívan interpretálja. Sorai lejegyzésekor (a 18. század közepén) ugyanis 16 katolikus és 72 evangélikus házaspár élt a településen. Előbbieket inkább az elvándorlás jellemezte, míg tájékoztatása szerint ellentétes irányú adásvételre működése idején nem volt precedens.¹³² Talán e tény, illetve a helyi katolikus kápolna hiánya lehetett az oka annak, hogy Winkler plébános filiáinak földesurai közül e két családdal tartott a legkevésbé aktív kapcsolatot.

Winkler Mihály Szakadát hasonló típusú filiájaként a korábban a Botka-uradalom részét képező Udvarit említi.¹³³ A plébános szakadati tartózkodása

¹²⁵ A plébános a „*rubros Religiosos*” kifejezést használja. PEL III. 123. div. *Protocollum Parochiae Szakadathiensis*, pag. 6. Vö. Galambos 1987: 30. A mondatípus német párhuzamairól és a német telepések közvetítő szerepéről lásd: Edélnyi 2001, 2004, 34–35; Vehr 2019: 69–70.

¹²⁶ Várnagy 1998 (II.): 295.

¹²⁷ PEL III. 123. div. *Protocollum Parochiae Szakadathiensis*, pag. 6. Vö. Galambos 1987: 30. Megerősíti: Weidlein 1937: 44.

¹²⁸ MNL TML IV. 5. a. Ö. 300. fol. 103. 1738/1739.

¹²⁹ Weidlein 1937: 23.

¹³⁰ PEL III. 123. matr. I. pag. 3–4. 1738. 06. 27. és 1738. 09. 09.

¹³¹ PEL III. 047. matr. I. pag. 68–69. 1739–1740.

¹³² PEL III. 123. div. *Protocollum Parochiae Szakadathiensis*, pag. 7. Vö. Galambos 1987: 30.

¹³³ Nagyszékely, Kisszékely, Bán és Udvari települések még a Mercy-féle birtokvásárlás szerződésében is szerepelnek, pedig azok már 1700-ban Styrum-Limburg Károly gróf birtokába kerültek.

idején a település birtokosa a Simontornyán székelő, igen aktív kegyúrként működő Styrum II. Károly volt. Winkler Mihály ismeretei szerint 1720-ban római katolikus magyarok népesítették be a falut, akik nemesi jogállásúak voltak, de földműveléssel keresték kenyerüket,¹³⁴ s önálló kontraktust kötöttek az uradalommal.¹³⁵ Mivel sem a település, sem a lakosok nem szerepelnek a vármegyei adóösszeírások ívein, és az 1720. évi országos összeírás sem említi a települést,¹³⁶ megszállásának ideje véleményem szerint inkább 1721-re tehető, mivel 1722-ben már jegyzik a falut és nemesi jogállású lakóit (név nélkül).¹³⁷ 1723-ban külön lapon írták össze a vármegye köznemeseit, ahol hat udvari családfő szerepel.¹³⁸ 1736-ban az adófizetés miatt konfliktusba keveredtek az uradalommal, ezért Mislára¹³⁹ költözve elhagyták a települést, azonban mire döntésüket megbánva visszatértek, házaikban már Hidegkútról és Gyönkről érkezett evangélikus németek éltek.¹⁴⁰ Ők 1738-ban¹⁴¹ felsőbb utasításra utat engedtek a visszatérő magyarságnak, ám három család a településen maradt, és Winkler plébános 1759-es megérkezésekor már 57 evangélikus és 80 katolikus pár élt a településen.¹⁴² Ismeretei szerint a filiát Kovács Simon működése alatt csatolták Pincehelytől a szakadáti plébániához, feltehetően azért, mert Kovács plébános elődei nem rendelkeztek az udvari magyarok pasztorálásához megfelelő nyelvi kompetenciákkal.¹⁴³ Udvariban egyik felekezet sem tudott anyagyülekezetet alakítani, erre vonatkozó konkrét próbálkozást csak a német

¹³⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 7. Az adat Galambos Ferenc átiratában nem szerepel.

¹³⁵ Ezen megegyezés (esetlegesen annak megújítása) még az uradalom 1801. június 30-i összeírásában is fellelhető. MNL OL E 156. a. Fasc. 207. No. 12.

¹³⁶ MNL TML IV. 5. a. Ö. 278. Conscriptio Regnicolaris [...].

¹³⁷ MNL TML IV. 5. a. Ö. 282. fol. 18. 1722/1723.

¹³⁸ Szűcs Mihály, Jankó Ferenc, Szűcs Dávid, Dukony Zsigmond, Kovács István, Bucsí/Busi András. TMIL Ö. 283. fol. 57. 1723/1724.

¹³⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 7. Az adat Galambos Ferenc átiratában nem szerepel.

¹⁴⁰ Schmidt János és Szita László is említ az 1730-as évek fordulójáról evangélikus lakosságot a településen, de letelepedésükre vonatkozóan a Winkler Mihály Weidlein János által is megerősített adatait tartom irányadónak. Schmidt J. 1939a: 51; Szita 1996: 79. Vö. Weidlein 1937: 25.

¹⁴¹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 7. Az adat Galambos Ferenc átiratában nem szerepel.

¹⁴² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 7–8. Vö. Galambos 1987: 31.

¹⁴³ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 7. Vö. Galambos 1987: 31.

evangélikusok részéről ismerünk, azonban a második világháborút követő kitelepítésük (létszámuk 700-ról 40-re zsugorodott) ezt nem tette lehetővé.¹⁴⁴

Szórványfiliák: Varsád, Kalaznó, Kistormás és Gyönk

Mint arról korábban beszámoltam, Varsád Székely Istvántól került a Mercy család birtokába, s a településen ekkor már református magyarok és evangélikus németek éltek (lelkészük, Jeremias Schwartzwalder az újraalapítás feltételezhető évétől, 1718-tól tartózkodott a községben), akik mellé a birtokvásárlás után további (főként hesseni) német evangélikus telepes érkezett.¹⁴⁵ A szakadati plébánia szórványfiliái közül elsőként Varsád rendelkezett római katolikus lakossággal, ugyanis – az ekkor még Székely István¹⁴⁶ tulajdonában álló – településen az 1722-es vizitáció idején már római katolikus rektorátus működött.¹⁴⁷ A vizitátor szerint a település romos templomát a katolikus hívek szerették volna renoválni, azonban a földesúr ellenállásába ütköztek. 1733-ban már állt az evangélikusok fa imaháza,¹⁴⁸ de még megvolt a középkori templom romja is, és körülötte temetkeztek a helyi evangélikusok mellett varsádi és kalaznói katolikusok, akik közös erővel plébániát kívántak létesíteni.¹⁴⁹ Augustin Marker szakadati plébános idején még szembevittük a varsádi keresztelesek száma,¹⁵⁰ azonban az evangélikus német családok tartós túlsúlyba kerültek a községben.¹⁵¹ Az elköltöző katolikusok lakóházait a betelepülő evangélikus németek vásárolták meg, a katolikusok egy része Berénybe költözött (például Gyenei Ferenc), a reformátusok pedig Kölesdre és Kajdacsra.¹⁵² Plébániáját Berényi Zsigmond vizitációja alkalmával szüntették

---

¹⁴⁴ EOL [név nélkül]: Az udvari-i evangélikus leánygyülekezet története 1900–1950-ig. (Keltezés nélkül, a varsádi evangélikus anyagyülekezet történetének függelékeként.)

¹⁴⁵ Szita 1996: 131–132; Csepregi 2009a: 116.

¹⁴⁶ Winkler Mihály Székely Péterként említi. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 14. Vö. Galambos 1987. 36. Az eredeti dokumentum oldalszáma Galambos Ferenc átiratában tévesen 13-ként szerepel.

¹⁴⁷ Brüsztle 1880 (IV.): 471.

¹⁴⁸ Conscriptio 1733: 221.

¹⁴⁹ A katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestánsokra vonatkozó feljegyzéseiről lásd Holl Béla váci egyházmegyét vizsgáló kötetét: Holl 2004.

¹⁵⁰ PEL III. 123. matr. I. pag. 5. 1739. 03. II., 07. 25., 08. 19.

¹⁵¹ Schematismus 1981: 248.

¹⁵² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 14. Az adatok Galambos Ferenc német átiratában nem szerepelnek.

meg,¹⁵³ majd a hűgyészi prefektus meg is tiltotta a szakadati plébánosnak a *sede-cima*¹⁵⁴ faluban való szedését. Winkler plébános érkezésekor a településen néhány vegyes házasságban élő katolikus személy mellett egy idős katolikus uradalmi vadász lakott a falu határában családjával egy régi uradalmi házban, aki beszámolt arról, hogy a középkori templom tégláit a helyiek építkezésekhez használták fel.¹⁵⁵

A Varsáddal, valamint Szakadáttal egyaránt szomszédos Kalaznóra a németeket Winkler plébános tájékoztatása szerint a varsádi hesseni származású családok többségével egy időben telepítették le, amit az 1722-es összeírás is megerősít.¹⁵⁶ Varsád ismertetése kapcsán utaltam rá, hogy a települést a püspökség Varsád mint mater mellé kívánta katolikus fliaként szervezni, azonban a Mercy-féle telepítés idején a faluba evangélikus telepesek kerültek, és evangélikus fliaként szervezték Varsád alá. A település külterületén található uradalmi vadaskertben, Fácánkerten¹⁵⁷ élt nagyobb számú katolikus lakosság, míg a faluban csak néhány vegyes házasságról számol be a plébános.¹⁵⁸

A legtovábbli filia, Kistormás volt az egyetlen település, ahol nem találtak középkori templomromokat.¹⁵⁹ A faluba 1724-ben, Szakadáttal egy időben költöztek az evangélikus német telepesek ugyancsak Hessenből lelkészükkel, Johann Nikolaus Marsilius Tonsorral.¹⁶⁰ Winkler plébános idején a többségben evangélikus német településen mindössze két katolikus földművescsalád élt, illetve egy katolikus özvegyasszony az unokaival és egy 12 éve szerződtetett katolikus juhász, akinek felesége református volt. A plébános a települést ritkán, elsősorban házszentelések¹⁶¹ alkalmával látogatta.¹⁶²

¹⁵³ Feltehetően az 1738–1742-es vizitációra utal Winkler plébános, azonban a hiányos összeírásban vonatkozó adat nem található. PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 14. Vö. Galambos 1987. 36. Az eredeti dokumentum oldalszámára Galambos Ferenc tévesen 13. oldalként hivatkozik. A vizitáció forráskiadványa: Visitatio Canonica 1738–1742.

¹⁵⁴ Az egyházi tized egy tizenhatod részét kitevő javadalom, melyet a püspök átengedhetett a plébánosoknak. Bárh J. 2019: 80. (A kérdést részletesen tárgyalom a plébánosi javadalmakat bemutató fejezetben.)

¹⁵⁵ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 14. Vö. Galambos 1987. 36.

¹⁵⁶ MNL TML IV. 5. a. Ö. 282. fol. 7. 1722/1723.

¹⁵⁷ A település Diósberény felé eső külterületén, *Fácános, Váltstükke* néven. Ördög–Végh szerk. 1981: 286. 38. sz.

¹⁵⁸ Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 15–17. Vö. Galambos 1987. 37–39.

¹⁵⁹ Conscriptio 1733: 222; Brüstle 1880 (IV.): 471–472.

¹⁶⁰ MNL TML IV. 5. a. Ö. 284. fol. 5. 1724/1725; Csepregi szerk. 2000: 231.

¹⁶¹ Winkler plébános nem említi az eset időpontját, de az feltehetően vízkereszthez (január 6.), egyúttal az egyházi adószedéshez kapcsolódhatott. Vö. Bárh D. 2010: 202–203.

¹⁶² Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 17. Vö. Galambos 1987. 39.

Winkler Mihály ismeretei szerint a legkésőbb Szakadáthoz csatolt szórványfiliát, Gyönköt nagyjából Berénnyel egy időben alapították újra (feltehetően 1714-ben¹⁶³), földesura pedig a református Véghelyi Erzsébet, Magyary-Kossa Péter özvegye volt,¹⁶⁴ akivel fia és még megházasulatlan leánya élt együtt.¹⁶⁵ Gyönkön kezdetben református magyarok éltek, akikhez katolikusok és evangélikusok is csatlakoztak, majd a telepítés után református és evangélikus németek is érkeztek a településre. A község képét a két protestáns gyülekezet határozta meg, ám mind a református, mind az evangélikus felekezetben etnikai (magyar–német) konfliktusok robbantak ki, ezért a 18. század második feléig négy imaház működött a településen.¹⁶⁶ Winkler plébános ismeretei szerint, noha a faluban a korai időktől fogva éltek katolikusok is, ellátásukat csak Kovács Simon plébános kezdte meg.¹⁶⁷

A szakadati anyaegyház plébánosai

Az újjászerveződő plébánia

Szakadát (mint filia) első lelkipásztora, Peter (Petrus) Willerscheid högyészi plébános az Eifel vidéki Mutscheid településen született 1676-ban. Szülőfalujában elvégzett alsó osztályai után Kölnbe, a Háromkirályokról elnevezett

---

¹⁶³ Weidlein János és Szita László adatai szerint 1713-ban. Azonban a település lakói első ízben az 1717/1718-as összeírásban szerepelnek, bár már az 1715-ös országos összeírás megemlíti családfeőiket, ezért feltehetően az első adózó évhez mérten három évvel korábban, 1714-ben telepedhettek meg Gyönkön. MNL TML IV. 5. a. Ö. 268. fol. 19–20. 1715; Ö. 274. fol. 13. 1717/1718; valamint: Weidlein 1937: 26; Szita 1996: 59.

¹⁶⁴ Magyary-Kossa Péter 1753. december 24-én hunyt el Gyönkön. Az uradalom eredetileg a Sándor család tulajdonában állt, édesanyja, Sándor Judit (1681–1741) és édesapja, Magyary-Kossa Péter (1676–1720) házasságával került a Magyary-Kossa család birtokába. Édesapja, Magyary-Kossa Péter különböző csallóközi településeken töltött be református lelkési szolgálatot, majd Komárom vármegyei esperes (1702–1711) és a felső dunamelléki egyházkerület püspöke (1711–1720) volt haláláig, Kempelen 1913 (VII.): 24–28; Keresztes 2012: 123.

¹⁶⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 17. Vö. Galambos 1987: 39.

¹⁶⁶ Schmidt J. 1939a: 51, 81; Szita 1996: 59–65; Szilágyi M. 2000; Keresztes 2010: 481–482, 2012: 121–127; Hajdók 2019: 527; Kaposi 2019: 250; Sneff 2019: 225.

¹⁶⁷ Feltehetően egyfajta állandó lelkigondozásra utal a plébános, ugyanis az anyakönyvek vizsgálatakor látható, hogy már Augustin Marker plébános is keresztelt gyönki gyermekeket 1739. május 11-én. PEL III. 123. matr. 1. pag. 5. (Mivel a kötet lapjai kiestek és utólagosan hibásan számozták meg azokat, az oldalon jelenleg 6-os szám szerepel.)

gimnáziumba járt, majd ugyanott folytatott egyetemi tanulmányai után a városban szentelték pappá.¹⁶⁸ Négy évig ismeretlen helyen teljesített szolgálatot, ezután a források 1708-tól lelkipásztorként számolnak be róla Schavenből, a mechernichi plébánia filiájából. 1714-től helyettes plébánosként¹⁶⁹ tevékenkedett Altenahrban, ahonnan 1721-ből rendelkezünk utoljára bizonyítékkal tevékenységéről. 1723. augusztus 4-én engedélyezte a pécsi püspök helynöke hűgyészi plébánosként való kinevezését, letelepedésének pontos időpontja és körülményei azonban nem ismeretesek, feltehetően hűgyészi telepések egy csoportjával érkezett. Paptartási szerződését 1724. július 15-én kötötték meg, Hűgyész filiái ekkor Berény, Mucsi, Szakadát, Vejke és Závod voltak. Szakadát Berény filiával 1726-ban önállósult, Vejkét Aparhoz csatolták, így az 1729-es egyházlátogatás idejére Mucsi és Závod szerepeltek a plébánia filiáiként, a frissen telepített zálogbirtok, Lengyel mellett.¹⁷⁰

Willerscheid a szerződéssel szemben nem tartott káplánt, bár lehetséges, hogy német nyelven prédikáló személy szerződtetésére ekkor nem volt lehetőség.¹⁷¹ Mivel magyarul nem beszélt, a berényiek megtartották a licenciátus intézményét, a szakadátiak pedig ritka látogatását fájlalták.¹⁷² Feladata nem volt egyszerű, hiszen a beszámolók szerint az utak ekkor igen veszélyesek voltak,¹⁷³ a távolság nagy volt, emellett külön engedélyt kellett kérnie a vásár- és ünnepnapokon való kétszeri misetartásra.¹⁷⁴ Feladatát csak nehezítette, hogy az új helynök visszavonta *binálási engedélyét*.¹⁷⁵ A plébánosnak csak 1725-ben volt lehetősége anyakönyvet vásárolni, ám azt nem vezette. Az 1729-es vizitáció tevékenységének más szegmenseit is kritikával illeti; noha a plébánost serénynek tekinti a szolgálatban, de a következő szavakkal jellemzi:

¹⁶⁸ A plébános származásának korábbi téves azonosítására rámutat: Várnagy 1998 (II.): 293, 408.

¹⁶⁹ A plébániára rendszerint a helyi nemesek rokonaikat nevezték ki plébánosnak, akik jövedelmük egy részéből helyttestet fizettek. Várnagy 1998 (II.): 293.

¹⁷⁰ PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 31, 39–40, 48. 1729. Lantosné Imre Mária Kelemen Tamás János závodi plébános feljegyzéseire hivatkozva úgy nyilatkozik Willerscheidről, mint aki 1725-ben Závodra költözött, 1732-ig ott élt és ott is vezette az anyakönyveket. E feltevés azonban bizonyosan nem helytálló. Vö. Lantosné Imre 2005: 193. Kelemen atya tévedésére Várnagy Antal már 1998-ban felhívta a figyelmet: Várnagy 1998 (II.): 294.

¹⁷¹ A káplántartás csupán egy alkalommal, 1731-ben adatolható, akkor is ideiglenesen. Várnagy 1998 (II.): 294.

¹⁷² PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 4. Vö. Galambos 1987: 27.

¹⁷³ Gözsy–Varga 2009: 1147.

¹⁷⁴ Az első szentmisét mindig Hűgyészen, a másodikat Závodon vagy Mucsiban tartotta. Várnagy 1998 (II.): 294.

¹⁷⁵ Várnagy 1998 (II.): 294.

Plébános neve	Születés helye, időpontja	Halál helye, időpontja	Életkora érkezéskor	Érkezés éve	Távozás éve	A plébánián töltött évei	Megjegyzés
<i>Willerscheid, Peter</i> (Hőgyész)	<i>Mutscheid, (NrB) 1676 k.</i>	<i>Závod, 1742. 01. 06.</i>	43	1723	1726	3	<i>filia</i>
Szigethy András	Győri egyhm., n. a.	n. a.	n. a.	1726	1730	3,5	
<i>1730–1732 között nem rendelkezünk információval a plébánia vezetéséről, feltehetően Willerscheif Péter látta el a plébánosi feladatokat oldallagosan Hőgyésről</i>							
<i>Kiemer, Karl Josef</i> <i>OSA (Hőgyész)</i>	<i>Bécs (Ausztria), 1678. 09. 06.</i>	<i>Pécs, 1748. 02. 06.</i>	54	1732 k.	1736 k.	4	<i>oldallagos ellátás</i>
<i>1737 januárjától az év őszéig nem rendelkezünk információval a plébánia ellátásáról</i>							
Marker, Augustin	Olmütz (Morva o.), 1710. k.	?	27 k.	1737	1741	3,5	
<i>Shubknecht, Franz</i> <i>OFM (Hőgyész)</i>	<i>Esztergom, 1705 k.</i>	<i>Sopron, 1747 k.</i>	34	1739	1740	1	<i>párhuzamos ellátás</i>
Kovács Simon	Bezenye, 1696 k.	Szakadát, 1757. 10. 06.	44 k.	1741	1757	17	
Inda János	Szolnok, 1731. 02. 06.	Tevel, 1799. 05. 01.	26	1757	1759	2	
Winkler, Michael	Kőszeg, 1729. 02. 07.	Gödre, 1810. 02. 14.	29	1759	1769	10	
Mitrepacher, Daniel	Pécsvárad, 1745. 06. 04.	Pest, 1821. 02. 19.	24	1769	1771	4	
Gruber, Joseph	Kőszeg, 1741. 01. 05.	Szakadát, 1802. 03. 03.	30	1771	1802	31	Berény (1788) és Udvari (1794) filiák működése alatt önállóskultak

4. táblázat. A szakadati anyagyház plébánosai (1723–1788)

„[...] jobb volna, ha a könyveket forgatná inkább, mint az ekét, így ugyanis gyakrabban hallaná, hogy jó egyházi ember, mint ahogyan most mondják, jó szántóvető és jó kocsis”.¹⁷⁶

A korabeli viszonyok vizsgálata tükrében azonban hangsúlyozandó, hogy a plébánosnak komoly erőfeszítésekre volt szüksége fennmaradása érdekében. Egységet kellett teremtenie a sokféle nyelvjárást beszélő, különböző fejedelemségekből verbuválódott lakosok között. Nem csupán az egyházi épületek rossz állapota miatt kellett a szentmisék megtartási lehetőségeit áthidalnia, hanem fel kellett építenie a plébániaházat¹⁷⁷ saját költségén.¹⁷⁸ Vezetésével javították ki a hőgyészi középkori templomot, és építettek hozzá 1729 és 1733 között sekrestyét,¹⁷⁹ illetve minden bizonnyal ő választotta *Szent Kereszt felmagasztalását* a templom titulusaként.¹⁸⁰

1732-ben áthelyezték Nagynyárádra, ahol a település második plébánosa lett. Itt az 1738-as vizitáció szerint, noha tisztában volt kötelességeivel, könyveit mégis inkább más papoknak ajánlotta. A lakosság sem volt megelégedve működésével, mivelhogy hat év alatt csupán egy alkalommal prédikált, ideje nagy részét mezei munkákra és az állatok gondozására fordította, amiért az is előfordult, hogy azok éjjeli őrzése miatt szentségek nélkül hunytak el betegek. Ekkor már alkoholbetegségéről is tudomást szerezhethünk, amelynek következtében mind szóhasználata, mind fizikai konfliktusoktól vissza nem

¹⁷⁶ Saját fordításban idézi: Várnagy 1998 (II.): 295.

¹⁷⁷ Az épület 1729-ben 15 lépésnyire állt a templomtól, amely nagyjából megfelel a mai plébániatelek 65. sz. út felőli, gyógyszerházzal határos szakaszának. Hőgyész középkori temploma eredetileg a mai Fő utcán, a korábbi községháza helyén állt a 19. század első éveiben való elbontásáig. PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 50. 1729. Vö. Várnagy 1998 (II.): 296; K. Németh 2015: 81–82. 180. sz.

¹⁷⁸ Ez okból vehette bérbe az ekkor még betelepítetlen Szárazd pusztát. Várnagy Antal az adatot Eppel János 1988-as hőgyészi előadására alapozza, amelyben kifejtette, hogy a teveli intéző, Michael Pacht számadáskönyvében 1729. január 12-i dátummal vonatkozó bejegyzést tett. Várnagy 1998 (II.): 295, 409. Az adat Eppel János monográfiájában nem szerepel: Eppel 1988b. Itt érdemes megjegyezni, hogy 1752-ben a gyönki Szabó György úgy nyilatkozott, hogy mintegy húsz esztendeje négy évig árendálta néhány gyönkivel „Rác Miklóstól” (feltehetően Monaszterly Jánosra utal). OSZK K Fol. lat. 4174. Fasc. 8. No. 5. pag. 9 (fol. 5r). 1752. 12. 20. (4. tanúvallomás).

¹⁷⁹ K. Németh 2015: 81. 108. sz.

¹⁸⁰ A Szent Kereszt tiszteletéről Várnagy Antal bőséges adatot közöl Willerscheid korábbi állomáshelyéről, Altenahrból: Várnagy 1998 (II.): 296.

riadó habitusa egyaránt problematikusnak tűnik.¹⁸¹ 1740-ben az egyházmegyei hatóság ajánlatára hajdani filiájába, Závodra költözött, ahol 1741. július 23-án iktatták be. 1742 vízkeresztjén (január 6.) hunyt el 66 éves korában, feltehetően a mértéktelen alkoholfogyasztás következtében.¹⁸² A závodi középkori Keresztelő Szent János-templomban¹⁸³ helyezték örök nyugalomra.¹⁸⁴

Szakadát első önálló plébánosa, a győri egyházmegyéből származó Szigethy (Szégethy/Szégedy) András (Andreas) születési időpontja ismeretlen, 1726-ban helyezték Szakadatra.¹⁸⁵ Az 1729-es vizitáció meglehetősen negatívan értékeli tevékenységét. Nem gondoskodott megfelelően a rábízott lelkekről, nem forgatta eleget a könyveket, ráadásul az alkoholt sem vetette meg.¹⁸⁶ Berény már bizonyosan a plébániaalapítás óta filiájaként működött, a környező települések szórványos katolikus közössége azonban nem kapcsolódott ilyen jogállással felügyelete alá.¹⁸⁷ Feltehetően már a település középkori templomában misézett, de az épület felújítására ekkor még nem került sor. Mivel az 1729-es vizitáció és az 1733-as plébánia-összeírás egyaránt Nagyboldogasszonyt említi a templom titulusaként, kicsi a valószínűsége, hogy a templom falain felfedezhető képek alapján már plébánossága idején Szent Miklóst választották volna a plébániatemplom patrónusának,¹⁸⁸ de ez természetesen nem zárja ki a helyiek 18. század első felében fennálló kiemelkedő tiszteletét a szent iránt. 1730 decemberében a Baranya vármegyei Sumonyba helyezték, amelyhez ekkor Szentdénés és Bánfa kapcsolódott filiaként. További életeseményei nem ismertek, utódját 1736. november 15-én helyezték a sumonyi plébániára.¹⁸⁹

Szakadát és a folyamatosan benépesülő környező települések alacsony jóvedelmet biztosítottak, emiatt a falvak hét évig lelkipásztor nélkül maradtak,

¹⁸¹ Brüstle 1879 (III.): 962–963.

¹⁸² Brüstle 1880 (IV.): 903.

¹⁸³ Tehát a mai templom elődjében. Vö. K. Németh 2015: 181–182. 315. sz.

¹⁸⁴ Brüstle 1880 (IV.): 903; Várnagy 1998 (II.): 295.

¹⁸⁵ Brüstle 1880 (IV.): 474. Az 1729-es vizitáció szerint két éve plébánia, ezért az 1981. évi Schematizmus a plébánia létesítését 1727-re helyezi, ám a plébános személyének bemutatásakor közli, hogy 1726-ban érkezett a településre: PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 56. 1729. Vö. Schematizmus 1981: 253. Winkler Mihály érkezését 1727-re datálja, de származási helyét nem ismeri, pusztán annyit közöl, hogy Pécsről küldték a településre. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 4. 21. Vö. Galambos 1987: 27, 46.

¹⁸⁶ II. 1. a. 152. 52. pag. 56–57. 1729. Elsőként idézi: Brüstle 1880 (IV.): 475.

¹⁸⁷ PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 51–53. 1729; Conscriptio 1733: 219.

¹⁸⁸ PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 54. 1729; Conscriptio 1733: 217. Vö. Brüstle 1880 (IV.): 475.

¹⁸⁹ Brüstle 1880 (IV.): 435, 475; Conscriptio 1733: 46.

az 1733-as plébánia-összeírás idején sem volt plébánosuk.¹⁹⁰ A hógyszí anyakönyvek tanúsága szerint oldallagosan az uradalom központi plébániája látta el a települések lelkigondozását, azonban a hitélet gyakorlati menetére vonatkozóan – a korszakban Hógyszíen is meglehetősen hézagos dokumentáció miatt – nem rendelkezünk elegendő adattal.¹⁹¹ A következő évek tükrében bizonyos, hogy az üres plébánia pasztorálásában kulcsszerepe volt a simontornyai és tolnai ferenceseknek.¹⁹² Winkler plébános lakosoktól szerzett információi alapján ismert, hogy egy rácnak/illírnek nevezett¹⁹³ szerzetes is működött a településen, de nem ismerte kellően a német nyelvet, ezért mintegy három hónap után elhagyta a falut.¹⁹⁴ Egyesek szerint magával vitte az anyakönyveket Budára. Ezután egy székesfehérvári világi plébános is szolgált a községben, de csak nagyjából egy hónapig, a húsvéti időszakban,¹⁹⁵ nevét szintén nem ismerjük.

A plébánia tartós betöltésre kerül

E hosszú szünet után nyerte el a plébánosi kinevezést Augustin Anton (Augustinus Antonius) Marker, aki Olmützből származott, Brüssztle József összefoglaló munkájában *moravusként* említi. Passauban 1734. február 24-én szentelték alszerpappá (*szubdiakónus*), négy nap múlva pedig szerpappá (*diakónus*).¹⁹⁶ 1737. október 5-én érkezett Szakadáttra, és a település második plébánosa lett.¹⁹⁷ Historia domust nem vezetett, de a ma ismert első anyakönyvet ő vásárolta,

¹⁹⁰ Brüssztle 1880 (IV.): 475; Conscriptio 1733: 219.

¹⁹¹ A szakadati és diósberényi híveket, illetve a frissen települő Szárazd római katolikus lakosságát (Udvari ekkor még Pincehely filiája volt) a következő hógyszí plébánosok pasztorálták: 1730–1732: között Petrus (Peter) Willerscheid, 1732–1739: Achangelus (Karl Joseph) Kienner Ágoston-rendi kanonok, 1739–1740: Franciscus Schuhknecht (Joseph Gundacker) ferences, 1740: Henricus (Heinrich) Muth bécsi születésű világi plébános (1744-ig tartózkodott a településen). Várnagy 1998 (II.): 297–299.

¹⁹² Vö. Vindus – K. Németh – Varga 2023: 221–222.

¹⁹³ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 21. Vö. Galambos Ferenc átirata csupán a rác jelzőt közli, a Winkler Mihály által lejegyzett illírt nem. Galambos 1987: 46.

¹⁹⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 21. Az információ Galambos Ferenc átiratában nem szerepel: Galambos 1987: 46.

¹⁹⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 21. Vö. Galambos 1987: 46.

¹⁹⁶ Brüssztle 1876 II.): 315.

¹⁹⁷ Brüssztle 1880 (IV.): 475.

amiről annak első oldalán be is számolt. Ugyanitt jelzi, hogy a falakat habarccsal kijavíttatta és bemeszeltette, amely a védőszent freskójának azonosítása során lehetett döntő kérdés.¹⁹⁸ A Szigethi András kapcsán ismertetett dokumentumok alapján feltehetően vagy a betöltetlen plébánosi pozíció ideje alatt, vagy Marker kezdeményezésére döntöttek Szent Miklós mellett a szakadati templom védőszentjeként.¹⁹⁹ Lelki vezetése alatt kellett a közösségnek megküzdenie a pestissel²⁰⁰ az 1739-es esztendőben.²⁰¹ A járvány fordulópontot jelentett életpályájában, ugyanis feloldhatatlan konfliktusba keveredett második Mercy gróffal (a zárlatot átlépve Tevelen feladta az utolsó kenetet egy haldoklónak, ezért a földesúr elfogatta²⁰²), amiről a plébános az anyakönyv halottakat dokumentáló szakaszában is megemlékezik, mely szerint 1740. január 12. és május 20. között a grófnál raboskodott, ezért nem tudta az elhunytakat anyakönyveztetni.²⁰³ Az uralkodói körök figyelméig jutó és szinte kiátkozással végződő konfliktus miatt a plébánosnak végül el kellett hagynia a települést.²⁰⁴ Markert Tevelre kívánták helyezni, azonban a kegyúr, Döry

¹⁹⁸ PEL III. 123. matr. 1. pag. 1. 1737. 10. 05.

¹⁹⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 4. Vö. Galambos 1987: 27–28.

²⁰⁰ A vármegyében az első megbetegedések 1739. január 3-án Kajdacson jelentkeztek, ám mint utóbb kiderült, az eseteket eltitkolták. A közgyűlés ezért csak a márciusi varasdi megbetegedések után nevezett ki egészségügyi biztosokat. Károly 1999: 1895, 2000: 51–54, 62.

²⁰¹ A vármegyei iratokban a szakadati megbetegedéseket 1739. május 30-a és szeptember 18-a között dokumentálták, a település pedig 1739. június 14-től december 14-ig állt a pestiszárlat alatt. A vármegyei jelentések 76 szakadati áldozatról számolnak be, ebből az évből azonban 58 bejegyzés szerepel a halotti anyakönyvben. A vármegyei iratokban jegyzett intervallumban 56 haláleset azonosítható, azonban az 1739-es év első halotti bejegyzése két nappal korábbi, május 16-i, tehát jó eséllyel e körbe sorolható. Hasonlóan az október 23-i bejegyzéshez, amely a jelzett időszakon kívül esik, mégis egyedüliként dokumentált még ezen esztendőből. Az anyakönyvekben a halál oka egy bejegyzésben sem szerepel, ezért csak feltételezhető a járvány közvetlen és közvetett áldozatainak száma. PEL III. 123. matr. 1. pag. 128–130. 1739.

²⁰² A plébános 1739. december 11-én átlépte a zárlatot és Tevelre ment, meglátogatni egy beteget, ahol még dúlt a pestis. Az utolsó kenetet felvevő asszony férje és leánya már meghalt, és hat nap múlva ő is a betegség áldozatává vált. Tevelen a pestis fennállását december 23-ig dokumentálták, a zárlatot pedig 1740. február 28-án oldották fel. Második Mercy gróf erről tudomást szerezve 1740. januárjában hajdúival a plébánost letartóztatta, és a hűgyszi kastély börtönébe vettette. Glósz – V. Kápolnás 1988: 395. A konfliktus első sorban tilosban vadászattal kapcsolatos szegmenseiről részletes esettanulmányban beszámol: Gózszy 2021: 17–22.

²⁰³ PEL III. 123. matr. 1. pag. 130. 1740.

²⁰⁴ Az ügyben maga III. Károly kért vizsgálatot, a helytartótanács pedig indokoltan tartotta a plébános járványügyi elkülönítését, és felszólította a vármegyét, lépjen kapcsolatba a

Ignác nem fogadta el a kinevezést. Arra hivatkozott, hogy kifejezetten külföldi, német nyelvű papot szeretne.²⁰⁵ Ezért a plébánost 1741. április 20-án Bonyhádra (valamint Majos és Cikó filiákba) nevezték ki.²⁰⁶ Hamarosan újdonsült kegyurával is összetűzésbe keveredett, mert nem tudott – és nem is akart megtanulni – magyarul, ezért 1745. szeptember 17-én Nagynyárádra helyezték át.²⁰⁷ Itt 1754 augusztusáig töltötte be a plébánosi tisztséget, amelyről betegségére hivatkozva lemondott, és szeptemberben ismeretlen helyre távozott.²⁰⁸

Utódja, Kovács Simon feltehetően a Moson vármegyei Bezenyéről származott, aki 1709-ben kezdte meg Pozsonyban a középiskolát *parvistaként* és 1718-ban fejezte be *rhetorika* osztállyal, egy évet Győrben is eltöltve (1717: *poeta*).²⁰⁹ Teológiai tanulmányait Győrben végezte, majd Kátolyban és Egerágon töltött be adminisztrátori pozíciót. 1741 tavaszán érkezett Szakadátára, kinevezését nyáron vehette kézbe. Tevékenységéhez fűződik a kettős felekezeti települések, az ekkor benépesülő Szárazd és a Pincehelytől Szakadáthoz csatolt Udvari filiává szervezése.²¹⁰ Az 1755-ben a plébániát meglátogató viziátor szerint a magyar és német nyelvet egyaránt ismerte, emellett horvátul is beszélt,²¹¹ bár ez irányú tudását feltehetően Szakadátán nem tudta kamatoztatni. A források elismerően nyilatkoznak működéséről, azonban kínzó vesekő-

püspökséggel, hogy a szakadátiai vallási ellátása biztosított legyen. A vizsgálat eredménye egybevágott második Mercy levélben megfogalmazott indokaival, hiszen az áprilisi peres eljárás során Marker plébános vétsége bebizonyosodott. A plébános azonban nem elégedett meg a világi bíróság eredményével, 1740-ben a püspök helynökéhez fordult az őt ért bánásmód miatt. Az egyházmegyei bíróság éppen az ellenkező ítéletet hozta: a bántalmazás miatt exkommunikációs fenyegetéssel felszólította a gróft jóvátételre. Második Mercy azonban az új uralkodóhoz folyamodott: csupán a királyi leiratnak köszönhető, hogy a már kimondott kiközösítést a püspök nem tette közzé nyilvánosan. Brüstle 1880 (IV.): 475–579; Károly 2000: 59; Gózszy 2021: 18–22. Glósz József és V. Kápolnás Mária monográfiájában téves adat szerepel, ugyanis nem a plébánost, hanem a gróft érte a kiközösítés. Glósz – V. Kápolnás 1988: 395.

²⁰⁵ Meg is kapta a Markerhez hasonlóan morva Josephus (Joseph) Niemetz személyében 1741. április 11-én, azonban a sors fintora, hogy összezőrdülésük után, 1744-ben a plébános Dárdára távozott. Eppel 1988b: 193.

²⁰⁶ Brüstle 1876 (II.): 315, 1880 (IV.): 479.

²⁰⁷ Brüstle 1876 (II.): 315.

²⁰⁸ Brüstle 1879 (III.): 964.

²⁰⁹ Lásd: Fazekas–Kádár–Kökényesi 2020 szerk. (I.): 806 (10975. sz.), 2021 szerk. (I.): 735 (7725. sz.). Köszönöm szépen Fazekas Istvánnak, hogy az adatra felhívta a figyelmemet.

²¹⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 6–8. Vö. Galambos 1987: 30–33.

²¹¹ Visitatio Parochiarum 1753–1757: 351.

betegsége miatt nem tudta a plébánosi feladatokat egyedül ellátni, ezért 1757 augusztusában Inda Jánost küldték segítségére. 1757. október 6-án bekövetkezett haláláig Szakadáton maradt, s a plébánián élt utódjával, ám az anyakönyvi bejegyzések tanúsága szerint a lelkipásztori munkában már nem tudott részt venni. 1764-ben, a templom felújítása után Winkler plébános utasítására testét a felújított plébániatemplom kriptájában helyezték el.²¹²

Az említett, segéderőként Szakadatra vezényelt Inda János 1731. február 6-án született Szolnokon, gimnáziumi tanulmányait Pesten végezte, majd filozófiát, teológiát és dogmatikát hallgatott. 1754 augusztusában helyezték Ozorára káplánnak, ahonnan 1757. augusztus 21-én vezényelték át Szakadatra segédlelkésznek.²¹³ Winkler Mihály pozitívként hangsúlyozza a kertészkedés iránti érdeklődését, a plébániakert rendbehozatalát és új kert létesítését, melyeket saját forrásaiból fedezett.²¹⁴ 1759 áprilisában a gödrei plébániáról Szakadatra küldték Winkler Mihályt, Inda Jánost pedig a szakadati plébániáról Gödrére helyezték. Inda plébános Gödrén felújította a templom és a plébánia épületét, a földművelés iránti, Szakadáton már bizonyított érdeklődése folytatásaként szőlőt létesített és pincét épített. Winkler Mihály mind szakadati, mind – második alkalommal – gödrei plébánosként meglehetősen negatívan nyilatkozott elődje anyagiasságáról, amiért a püspöki konzisztóriummal is konfliktusba keveredett.²¹⁵ Életútjának következő fordulója ismételt plébániacsere folytán következett be. A néhány hónapja Tevelen szolgálatot teljesítő Horvatovics Györgyöt Gödrére nevezték ki, ő maga pedig 23 év szolgálat után, 1781 novemberében elnyerte a nemrégiben elhunyt Joseph (Josephus) Picznaker esperes által vezetett gazdag teveli plébániát. Itt az 1794-ben kezdődő templomépítés motorja lett, és 1797-re a kegyúrral és híveivel emelte a község új templomát. Munkája során két káplán támogatta: Joseph (Josephus) Pricker állandó kisdorogi káplán volt, P. Fortunatus Zachmayer ferences pedig általános káplánként volt segítségére a teveli és kovácsi hívek pasztorálásában. 1794-ben Kisdorog Tabód filiával önállósult, ezért a káplánok száma egy főre csökkent. Inda plébános 1799. május 11-én hunyt el 69 esztendősen, a teveli halotti anyakönyv végkimerülést tüntet fel halálának okaként.²¹⁶

---

²¹² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 22. Vö. Galambos 1987: 48; Brüsztle 1880 (IV.): 479–480.

²¹³ Brüsztle 1876 (II.): 694, 1880 (IV.): 480.

²¹⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 22. Vö. Galambos 1987: 48.

²¹⁵ Brüsztle 1876 (II.): 694–695.

²¹⁶ Brüsztle 1880 (IV.): 705–706; Eppel 1988b: 304–305; PEL III. 138. def_1767–1845. pag. 122.

Kriesz István feltételezése szerint a templom előtti kriptában helyezték örök nyugalomra Picznaker plébános mellé.²¹⁷

Mivel utódja, Winkler Mihály kultúr-konfesszionális reformja mellett alakját is önálló vizsgálat tárgyává teszem, 1759–1769 közötti működését itt nem tartom szükségesnek ismertetni, erre vonatkozóan kimerítő leírást tartalmaz írásom harmadik része.

Winkler Mihály utódja, Mitterpacher (Mitterbacher) Dániel Antal Pécsváradon született 1745. június 4-én, édesapja a bényei Savoyai-birtok egykori jószágigazgatója volt.²¹⁸ Családja Mária Terézia királynőtől kapott nemességet,²¹⁹ testvérei, az egyaránt jezsuita Mitterpacher Lajos²²⁰ és Mitterpacher József²²¹ a rend feloszlása után a Nagyszombatról Pestre költöztetett egyetem neves oktatói lettek, unokaöccse, Mitterpacher Ignác pedig Baranya vármegye főszolgabírói tisztségét töltötte be.²²² Tanulmányait Pécsen, majd Nagyszombaton folytatta, ezután 1761–1767 között Rómába utazott, ahol a Collegium Germanicum Hungaricumban szerzett teológiai és filozófiai doktorátust.²²³ Néhány napra még Winkler plébános vendégeként érkezett a községbe,²²⁴ ahol 1769–1771 között lett plébános. A Kovács Simon óta rendszeresen vezetett anyakönyvben csak az ő működése alatt találhatunk először szemmel látható terjedelmesebb hiányosságokat (pedig a következő plébános, Gruber József is már a plébánián működött káplánjaként). Szakadát után 1771–1773 között magyarszéki plébános lett, ahol 1771. augusztus 21-én elnyerte a hegyháti esperesi címet.²²⁵ 1773-ban nevezték ki pécsi kanonokká, s pályája felfelé ívelése

²¹⁷ PEL III. 138. div. Kriesz István: Adatok Tevel község történetéhez, pag. 35.

²¹⁸ Kosáry 1983: 644.

²¹⁹ Nagy I. 1860 (VII.): 518.

²²⁰ Mitterpacher Lajos (1734–1814) agrártudós, doktor, egykori jezsuita, pécsi címzetes apát, majd a Nagyszombati Jezsuita Egyetemen doktorátust szerzett. Az egyetem Pestre helyezése után a mezőgazdaságtan első tanára lett, majd a tanszék vezetője (1777–1814), a bölcsészkar dékánja (1790–1791), majd az egyetem rektora (1800–1801). Éber 1962; Kosáry 1983: 644–646; Csoma 2003: 105–106, 113–114; Borsodi–Tüskés 2010: 47, 51, 282.

²²¹ Mitterpacher József (1739–1788) matematikus, bölcséleti és teológiai doktor, egykori jezsuita. 1768–1773-ban a bécsi Theresianum kormányzója. A jezsuita rend feloszlása után (1773) a Nagyszombatról Pestre költöztetett egyetem felsőbb matematika tantárgyának oktatója, illetve a bölcsészkar dékánja (1776–1777), majd az egyetem rektora (1780–1781) volt. Oláhne Erdélyi 1977: 421; Borsodi–Tüskés 2010: 47, 55, 282.

²²² Nagy I. 1860 (VII.): 518.

²²³ Fedeles 2011: 520.

²²⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 97. Vö. Galambos 1987: 91.

²²⁵ Fedeles 2011: 520.

is felgyorsult. Ugyanettől az esztendőől pécsi tankerületi igazgatóként felügyelte az elemi iskolákat,²²⁶ majd 1780-tól cikádori apát lett.²²⁷ 1785 és 1809 között a helytartótanács tanácsosa volt,²²⁸ majd a hétszemélyes tábla bírāja lett. A kormányshékek Budára költözése (1784) után csatlakozott az Első ártatlan-ság szabadkőműves páholyhoz Haller József és Splényi József mellett.²²⁹ 1790-től elnyerte a skutari választott püspöki titulust, és kitüntették a Szent István-rend vitézi címével.²³⁰ Részt vett az 1790–1791-es, az 1802-es és az 1811–1812-es pozsonyi országgyűléseken.²³¹ Pesten hunyt el 1821. február 19-én 76 esztendősen, a pécsi ferences kriptában helyezték örök nyugalomra.²³²

A káplánként már említett következő plébános, Gruber József – Winkler Mihályhoz hasonlóan – Kőszegen született 1741. január 5-én, s 1765. október 25-én Budán tett filozófia vizsgát, és Pécsen folytatta tanulmányait. Első ízben káplánként 1768 júliusában Aparra vezényelték, majd ugyanilyen minőségben került Szakadáttra Winkler Mihály mellé. Winkler plébános távozása után a plébánia adminisztrátora lett, majd 1772-ben nyerte el – az ekkor már Versailles-ban működő – harmadik Mercy ajánlásával kinevezését.²³³ Noha Winkler plébános is vasfegyelmet tanúsított filiái és a rábízott szórvány katolikus települések evangélikus és református lakossága irányában, a települések függőségi viszonya Gruber plébános működése alatt bizonyult a legerősebbnek, amelyet a türelmi rendelet is csak hosszú távon tudott orvosolni (Kalaznó, Szárazd, Udvari evangélikus eklézsiák stóladíjait még ezután is duplán szedte be).

A plébánia lélekszáma plébánossága alatt volt a legmagasabb, s a legnagyobb filia, Diósberény már önállóan is képes volt papot eltartani, ezért 1788-ban önállósult, Udvarit pedig 1795-ben Mislához csatolták filiaként. Mivel csupán a részben katolikus lakosságú Szárazd filia és az ekkor igen kisszámú katolikus lakossal rendelkező Gyönk maradt meg pasztorálása alatt, bevételei jelentősen csökkentek volna, azonban sikerült elérnie, hogy a diósberényiek haláláig megfizessenek neki minden járadékot saját plébánosuk mellett. Ezért a kato-

---

²²⁶ Frankl I. 1896: 274; Hajdú 1985a: 161.

²²⁷ Corpus Juris Hungarici VII., 213.

²²⁸ Ember 1940: 198.

²²⁹ Kosáry 1983: 325.

²³⁰ Nagy I. 1860 (VII.): 518.

²³¹ Naponként-való jegyzései 1790–1791, 377. (56. ülés); Naponként-való jegyzései 1802, IX; Magyar országgyűlésnek jegyzőkönyve 1811–1812, 18. (1. ülés), 50. (4. ülés), 549. (45. ülés).

²³² Fedeles 2011: 520.

²³³ Brüstle 1880 (IV): 481–482.

likus filiák és a joghatósága alá rendelt evangélikus eklézsiák egyaránt panaszokat fogalmaztak meg személyével szemben.²³⁴ 1802. március 3-án hunyt el 62 éves korában, a templom kriptájában helyezték örök nyugalomra. Janus-arcú alakját jól illusztrálja, hogy több misealapítványt is tett, gazdag örökséget hagyott különböző egyházi személyeknek, emellett 200 forintot hagyott a szakadati templomra, 300 forintot az udvarira és 200 forinttal a tervezett szárazdi kápolnaépítést is támogatta.²³⁵ A húsz évig duplán adóztatott Diósberényre azonban nem hagyott semmit, ezért halála után a lakosok Andreas Kremer bíró vezetésével kifosztották a plébániát, és minden mozdíthatót elloptak: feltörték a pincét, elvitték a baromfit, még a lovas kocsi kerekét is.²³⁶

A plébános javadalmazása

A mindenkori szakadati plébános jövedelmeiről – az egyházlátogatások ismétlődő tájékoztatásai mellett – Winkler Mihály jóvoltából rendelkezünk a legtöbb információval. Feljegyzéseinek köszönhetően elkülöníthető, hogy a lelkipásztori járandóságok mekkora hányada alapult a helyi szokásjogon vagy elődei élelmességén, és ebből mennyit kapott meg a gyakorlatban is.²³⁷ Mivel Szakadatra érkezésekor nem talált historia domust, és a plébániai levéltár is igen szegényes volt, ezért kutatásokat kényszerült végezni a teveli esperesnél, Joseph Picznakernél.²³⁸ A Mercy–Apponyi-uradalom első, s a további esetekben is mintául szolgáló plébánosi szerződésének²³⁹ Peter Willerscheid 1724. július 15-én, Hőgyészen kelt, Mercy gróffal és a hőgyésziekkal kötött szerződése tekinthető, ennek Szakadatra vonatkozó változatát pedig Winkler Mihály be is másolta az általa megkezdett *Protocollum Parochiae Szakadathiensis*-be, tehát a maga korára vonatkozóan is relevánsnak tekintette. A szerződés nem bontja külön az egyes jövedelemtípusokat (templomi vagy plébánosi, illetve

²³⁴ Glósz – V. Kápolnás 1988: 408–409; Szita 1996: 26.

²³⁵ Brüsztle 1880 (IV): 482.

²³⁶ PEL III. 123. div. *Protocollum Parochiae Szakadathiensis*, pag. 56. Az ügyre első ízben felhívja a figyelmet: Glósz – V. Kápolnás 1988: 484 [23].

²³⁷ Vö. Bárh D. 2013: 24–26; Bárh J. 2019.

²³⁸ PEL III. 123. div. *Protocollum Parochiae Szakadathiensis*, pag. 1. Vö. Galambos 1987: 22.

²³⁹ Závod szerződése is e megegyezésnek feleltethető meg, ahogy az evangélikus Kismányok szerződése is, kisebb, az evangélikus vallásnak megfeleltethető eltérésekkel (például a szerződésben nem a mise, hanem az istentisztelet megnevezés szerepel). Másolata fellelhető az 1837-es canonica visitatio jegyzőkönyvének mellékletében. Kéri 1999: 317.

lecticale és *deputatum* típusú jövedelmek), hanem pontokba szedi a beszolgáltatandó javakat, a plébános kötelességeit és a stóla árszabását. A szerződés német nyelven készült, ezért Winkler Mihály latin nyelvű háztörténetébe az eredeti nyelven (Kurrentschrift) másolta be.²⁴⁰

A *lecticale*²⁴¹ típusú, azaz házaspáronként beszolgáltatandó jövedelmek a következők voltak: egy pozsonyi mérő²⁴² búza,²⁴³ negyed mérő zab,²⁴⁴ árpa vagy kukorica, és pénzben fizetve egy máriás.²⁴⁵ A szegények (jósággal nem rendelkezők), özvegyek, megházasulatlanok és kézművesek ezen összeg felét fizették. Noha egyes beszolgáltatási tételek a stóladíjakat követően szerepelnek, de meglátásom szerint *coleda* jellegű felajánlasként szintén a *lecticale* jogszokásszerűen adott jövedelmei²⁴⁶ közé sorolandók. A szerződés szerint minden házból vízkeresztkor, újévkor és Keresztelő Szent János napján egy jércét kellett beszolgáltatni, húsvétkor pedig „húsvéti tojásokat” (*Oster Eyer*).²⁴⁷

A *deputatum*²⁴⁸ típusú jövedelmek körébe tartozott a tűzifa-beszolgáltatás, melyet házanként (és nem háztartásonként vagy házaspáronként) szabott ki a szerződés. Öt öl,²⁴⁹ másképpen négy láb vágott és hasogatott fát kellett előállítani, melyet Szakadát községnek kellett Hőgyészre (vagyis az ekkoriban materként működő településre) szállítania, utóbbiért a község ölonként fél forint fizetségben részesült. Úgyszintén a községnek kellett beszolgáltatnia és elszállítania évente egy szekér²⁵⁰ szénát és szalmát Hőgyészre. A szerződés

²⁴⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 3–4. Vö. Galambos 1987: 25–26.

²⁴¹ Párbr. Megnevezése a latin *lectus* (ágy) szóból eredeztethető, házaspáronként fizetett jövedelemtípus. Bárh J. 2019: 19.

²⁴² Szemtermények mérésére használt űrmérték, két véka, 62,4984 liter. Dankó 1980b: 571; Bogdán 1987: 72–73.

²⁴³ A szerződés a *Waitzen* kifejezést használja, amely ebben az esetben feltehetően nem pusztán a mai búza szó megfelelője, hanem a legjobb minőségű gabonára is utal. Jambressich 1742: 878.

²⁴⁴ A szerződés a *Haber* kifejezést használja a napjainkban ismert *Hafer* kifejezés helyett. Jambressich 1742: osz. n. (névmutató).

²⁴⁵ A forrásban szereplő *siebzehner* egy máriásként azonosítható. Jambressich 1742: 829. Az ezüst váltópénz verete Szűz Máriát ábrázolta, értéke feltehetően tizenhét krajcár volt. Vörös 2009: 177.

²⁴⁶ Bárh J. 2019: 29–31.

²⁴⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 4. Vö. Galambos 1987: 27.

²⁴⁸ Az önkormányzati szervezet által kollektíven fizetett járandóság. Bárh J. 2019: 45.

²⁴⁹ *Klafter* a kitermelt fa esetében használt öl mértékegység megnevezése. Jambressich 1742: 649.

²⁵⁰ A *currus*, *Wagen* országosan használt mértékegység volt a metrikus rendszer bevezetése előtt. Teher szerint értékei változóak voltak, a széna és a szalma esetében 4,6–38,4 m³, illetve 1,6–6,7 q. Bogdán 1987: 111.

esetében nem egyértelmű a borbeszolgáltatás jövedelemtípus szerinti besorolása. A szerződés szerint minden szőlőskerttel rendelkező lakosnak évi fél csöbör²⁵¹ bort kellett fizetnie.²⁵² Klimó György 1755. májusi vizitációja²⁵³ némileg szűkszavúbb, azonban a járadékok emelkedéséről számol be. Ekkor tavasszal kétszer negyedmérőnyi zabot és egy pozsonyi mérő búzát kellett beszolgáltatnia minden házaspárnak, akiknek lektikális járadékai egy csirkével és 25 dénárral egészültek ki. A *deputatum* körébe sorolt jövedelmek csekélyebb mértékben emelkedtek, egy szekér szénáról és hat öl fáról számolnak be, a borjáradék mennyiségét pedig ez esetben nem fél csöbörben, hanem öt pintben²⁵⁴ határozták meg.²⁵⁵ A plébánosok e körből származó összjövedelme Winkler Mihály idejére jelentősen emelkedett (egyházmegyei átlagban a közepes jövedelmű plébániák felső kategóriájába sorolandó), amit elsősorban nem az egyes tarifák növelése, hanem a lakosságszám gyarapodása eredményezett.²⁵⁶

Mindezekért cserébe a szerződés kötelezte a hűgyészi plébánost két káplán saját költségén való felfogadására a vásár- és a főünnepnapokon való misemondásra (előbbi pont Szakadát esetében egészen az 1760-as évek végéig nem tűnik reális opciónak). A szerződés szabályozta a stóladíj tarifáit is. A keresztelő díja 17 krajcár²⁵⁷ volt, az asszonyavatás²⁵⁸ három garas.²⁵⁹ Az esketés és a kihirdetés árát igen magasan határozta meg a szerződés: helyi lakosoknak hat máriás és egy zsebkendő²⁶⁰ volt az ára, uradalmon kívülieknek pedig nyolc máriás.²⁶¹ A szegényeket viszont ingyenesen kellett összeadnia a plébánosnak.

²⁵¹ Egy csöbör ez esetben feltehetően 50 icce, 47,5 liter. Bogdán 1987: 85–88.

²⁵² Mivel Bárh János a bort a *deputatum* típusú jövedelmek között említi, munkámban én is e bekezdésben ismertettem a járandóságot. Bárh J. 2019: 52–55.

²⁵³ Az 1753–1757 közötti szakszerűen előkészített vizitációt Klimó György püspök személyesen vezette, amely a Mercy-uradalom plébániáin 1755. május 2–22. között zajlott. Gőzsy 2016a: 9–19.

²⁵⁴ Egy pint átlagosan két icce, 1–4,1 liter, ez esetben feltehetően 1,83 liter. Bogdán 1987: 91.

²⁵⁵ *Visitatio Parochiarum 1753–1757*: 351.

²⁵⁶ PEL I. 1. c. tom. 16. *Puncta Visitationis* [...] Szakadát [...], pag. 282–283. 1783.

²⁵⁷ Ez esetben 60 krajcár (Kreützer) ért egy forintot. Csiffáry 1996: 341.

²⁵⁸ A magyar szakirodalom kétféle, asszonyavatásként definiált szokást tart számon: a frissen házasodott újaszony, illetve a gyermekágyból fölkelt anya templomi megáldását (aszszonykelő). Bárh D. 1999.

²⁵⁹ Egy garas (Groschen) értéke három krajcár, illetve hat dénár volt. Vörös 2009: 177.

²⁶⁰ A szerződés zsebkendőt említi, de az egyházmegyében a korszakban a kendő ajándékozása volt bevett: Gőzsy 2013a, 132. Így tehát a szó talán jegykendőnek fordítandó. Vö. Bárh D. 2005b, 141–142.

²⁶¹ A feltűnően magas összeget az indokolta, hogy a korszakban általános egyházi igény volt, hogy a házasulandók saját plébániatemplomukban esküdjenek meg. Bárh D. 2005b: 47.

Egy gyermek²⁶² temetése a szerződés szerint 12 garas volt, mise nélkül csupán hét garas. A 20 év alattiakat, illetve a még meg nem házasultakat 15, illetve misével 30 garasért temették, a házasként elhunytak hozzátartozói ugyanezért 30 garast fizettek, a szegények temetése esketésükhöz hasonlatosan ingyenes volt. Ezek mellett a szerződés kötelezte a falu népét arra is, hogy karácsonykor, húsvétkor, pünkösdkor, mindenszentekkor és a templom védőszentjének ünnepén szentáldozáshoz járuljon.

E képet némileg árnyalja a plébániák 1733. évi összeírása,²⁶³ amely szerint a pécsi püspökségben tevékenykedő plébánosok bevételei meghaladták az országosan elvárt 150 forintot. A római katolikus papok jövedelme Baranyában átlagosan 225 forint 10 dénár volt, Tolna vármegyében pedig 190 forint 25 dénár.²⁶⁴ Az összeírás szerint a legtöbb településen a stóla mértékében az 1714-es egyházmegyei zsinaton meghatározott egységes díjszabás volt a mérvadó.²⁶⁵ Ennek ellenére eltérések mutatkoztak a kirótt tételeknél az egyházmegyében, hiszen a keresztelés ára általában 25 dénár, illetve 17 krajcár volt, a házasság pedig egy forint.²⁶⁶ Az asszonykölő és a házasság utáni újasszony-bevezetés tulajdonképpen egységesen öt dénár és hét krajcárba került. A temetés tarifája szokványosan a felnőtteknek 50 dénár volt, a gyermekeknek pedig 25 dénár.²⁶⁷ Az összeírók ekkor Szakadátan a következő díjakat rögzítették: keresztelő: 17 krajcár, asszonykölő: hét krajcár – az újasszony bevezetése ingyenes –, esketés: egy forint 50 dénár, temetés: felnőtteknek egy forint, gyermekeknek 17 krajcár.²⁶⁸ A pá-

---

²⁶² A szerződés a még nem elsőáldozott gyermekeket sorolta e kategóriába.

²⁶³ Az összeírást az év májusában és nyarán végezték, a jelentéseket őszre készítették el, így ez az állapot már az önálló Szakadát mater helyzetét mutatja be. A Tolna vármegyei plébániákat Fonyó Sándor pécsi kanonok vezetésével Kőszeghy Mihály főszolgabíró és Pesthy Mihály vármegyei esküdt látogatta meg Szekszárd, Bátaszék és Dunaföldvár kivételével. Gözsy 2013a: 123–124. Az összeírás forráskiadványát Gözsy Zoltán készítette el: *Conscriptio 1733. A települések közül egy sem szerepel az 1738–1742-es vizitációban. Visitatio Parochiarum 1753–1757.*

²⁶⁴ Gözsy 2013a: 127.

²⁶⁵ Vagyis: keresztelés: öt garas, újasszony-avatás: öt dénár, asszonykölő: öt dénár, szent kenet: öt dénár, gyermektemetés: 25 dénár, felnőtt-temetés: 50 dénár, misével: 75 dénár, prédikációval egy forint. A díjszabás az esküvő árát a vagyoni különbségeknek megfelelően differenciálta: tehetősek: egy forint, közepes anyagi helyzetűek: 75 dénár, szegények: 50 dénár. Ezek mellett a jegyespár ezen alkalmakkor ajándékkal tartozott a plébánosnak (kenyér, hús, bor, kendő). Gözsy 2013a: 132.

²⁶⁶ Ez esetben minden bizonnyal egy magyar forint, mely száz dénárt ért. *Conscriptio 1733*: 247.

²⁶⁷ Gözsy 2013a: 132–133.

²⁶⁸ *Conscriptio 1733*: 220.

ronként és kollektíven fizetett plébánosi jövedelmekhez hasonlóan az 1755-ös egyházlátogatás idejére a stóla díjszabása is csekély mértékben emelkedett: keresztelés: 28,5 dénár, asszonykelő: 11,5 dénár, esketés: egy forint 50 dénár, újasszony bevezetése: 11,5 dénár, temetés felnőttek számára: 50 dénár, gyermekek számára: 18,5 dénár.²⁶⁹ 1783-ra a tarifák körében visszarendeződés tapasztalható, ugyanis a keresztelő árát 17 krajcárban, az asszonykelőét hét krajcárban, az esketést egy forint 47 krajcárban, a temetést egységesen egy forintban, illetve 17 krajcárban határozta meg a püspökség kérdéseire adott válaszában Gruber plébános. E tarifák Szakadát, Diósberényre és Udvarira voltak relevánsak, a szárazdiak a temetésért csupán 30, illetve 15 krajcárt fizettek. Az anyakönyvekből úgy tűnik, hogy Gruber József a szárazdi evangélikusokat sikeresebben kényszerítette stólafizetésre, mint az udvariakat (mindkét eklézsia filiaként működött), azonban mind az anyakönyvi bejegyzések, mind a kérdőívre adott válaszok megerősítik, hogy a szinte egységesen evangélikus felekezettű Kalaznó település lakói is időlegesen teljes stóladíjakat fizettek a plébánosnak. Gyöng, Varsád és Kistormás esetében pedig csupán a katolikus lakosok fizettek stóladíjakat, melyben nem lehet mellékes, hogy ezen településeken működtek a legkorábbi evangélikus (és Gyöng esetében református) anyagyülekezetek.²⁷⁰ Feltehetően a gyakorlatban még a katolikus falvakban sem sikerült minden alkalommal ezen költségeket behajtani, mert Winkler plébános panaszos sorai szerint a két, kizárólag római katolikusok lakta település, Szakadát és Berény bizonyos lakóit is csak Nagy István uradalmi előjáró segítségével tudta a szabályoknak megfelelő adófizetésre kényszeríteni.²⁷¹

Egyes filiáknak az előírtakon felül is szükséges volt költségeket fizetnie. Winkler Mihály beszámolója szerint, amikor Udvarit Kovács Simon működése alatt Pincehelytől Szakadáthoz csatolták leányegyházként, minden párnak kötelező volt két mérő²⁷² zabot fizetnie a plébánosnak, aki saját közlekedési eszközén ment oda misét celebrálni. Így tehát e jövedelmet a *lecticale* jogszokásszerűen adott bevételei körébe sorolhatjuk. Mivel Winkler Mihály megjegyzi, hogy ezen járadék behajtásával gondjai akadtak, feltehetően e szokás még az ő korában is létezett.²⁷³ Megemlíti azt is, hogy ha egy-egy ünnep

²⁶⁹ Visitatio Parochiarum 1753–1757: 351.

²⁷⁰ PEL I. 1. c. tom. 16. Puncta Visitationis [...] Szakadát [...] pag. 283. 1783.

²⁷¹ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 8. Vö. Galambos 1987: 25.

²⁷² A pozsonyi mérő (Maß) súlya korszakonként változó volt. Az általam vizsgált időszakban értéke: 46,56 kg. Csiffáry 1996: 344.

²⁷³ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 10. Vö. Galambos 1987: 31.

vagy a gyermekek oktatása miatt Udvariban tartózkodik, készséges ellátásban részesül,²⁷⁴ amely igen hasonló az ünnepi ételjáradékhoz, tehát egyaránt e körbe sorolom. Az úgyszintén jogszokás szerinti lektikális jövedelmet képező csirkét Kovács Simon maga szállította haza Szakadára. A nem egyértelműen a *lecticale*, illetve *deputatum* körébe tartozó bor szállításáért a fent említett Willerscheid-féle szerződés faszállításának mintájára Udvari filia lakói pénzösszegben részesültek. Winkler Mihály, hivatkozva az egységes jogszokásra, ezt ingyen végeztette el velük,²⁷⁵ noha filiájuk valóban messzebb esett a plébániától.

Bizonyos *egyéb jogszokások* körébe tartozó, feltehetően elődei alatt már létező rendszeren Winkler Mihály változtatott, e döntéseknek azonban nemcsak anyagi, hanem társadalmi vetületei is voltak, ugyanis a búcsúk alkalmával nem preferálta a közös vendéglátást. Kérésére a bíró évi 3,5 forintot fizetett, amiért a plébánosok és más előkelőségek Winkler Mihálynál ebédelhettek, az iskolamester, a sekrestyés és a kocsisok pedig a bíró asztalánál fogyasztották el az ételt, akinek a lovak takarmányozásáról is gondoskodnia kellett.²⁷⁶ Űrnapja ünnepén a község fogadta a bíró házában a plébános vendégeit, beleértve az iskolamestereket és a kocsisokat. Winkler az ebédeken saját bevallása szerint sem akart részt venni, ezért számára a plébániára küldtek egy csirkét, egy nyulat és borjúhúst, a beszolgáltatandó bort pedig kérésére pénzben váltotta meg a község.²⁷⁷ Ehhez hasonlóan kérésére váltották meg a berényi filia hívei a plébános ünnepnapokon ebéddel való ellátását évi hat forinttal.²⁷⁸ Szintén egyedi alku tárgya volt Kovács Simon esetében az új plébániaház építésének ügye, melynek költségeit az egyházközség vállalta magára.²⁷⁹ Itt szükséges megemlíteni, hogy a vizsgált korszakból nem ismeretes forrás arra vonatkozóan, hogy a szakadati plébánosok rendelkeztek volna beltelkükön felül egyéb földterülettel. Ezért nem dokumentálhatók sem az azokból származó jövedelmek, sem azok megművelésére vonatkozó megegyezések, esetleges megváltások.²⁸⁰

---

²⁷⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 9. Vö. Galambos 1987: 33.

²⁷⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 9. Vö. Galambos 1987: 33.

²⁷⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 25–26. Vö. Galambos 1987: 56–57.

²⁷⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 26. Vö. Galambos 1987: 57.

²⁷⁸ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 26. Vö. Galambos 1987: 57.

²⁷⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 22. Vö. Galambos 1987: 48.

²⁸⁰ A kérdésről összefoglalóan lásd: Bárh J. 2019: 88–101.

Winkler Mihály precizitásának köszönhetően a plébánosi jövedelmek képe még finomabban árnyalható. Beszámolójából nem egyértelmű, hogy az évi borbeszolgáltatási kötelezettség dátuma Szent Márton napjáról (november 11.) Szent Márk napjára (április 25.) módosult-e vagy a beszolgáltatási teher növekedett, de sorai szerint a gabonaneműek megáldásáért is egy mérő²⁸¹ borban részesült. Megszüntette azonban azt az elődei által bevezetett szokást, hogy a *krizma*²⁸² Pécsről Szakadáttra szállításáért a plébánosok egy aranyat kapjanak.²⁸³ Nem volt hajlandó azonban alkalmazni azt a gyakorlatot, hogy a templomnak bizonyos ünnepeken fizetnie kellett a borért, illetve azt, hogy úrnapiján a templomnak meg kellett térítenie a puszkapor költségének felét.²⁸⁴ Azt sem engedélyezte, hogy a templom jövedelmét képező koporsódeszkákból a szegények a továbbiakban is ingyen részesüljenek.²⁸⁵ Az általa túlságosan magasnak ítélt terhek miatt viszont Winkler meglehetősen negatívan szól elődjéről, Inda Jánosról, aki a *lecticale* körébe sorolt – fenn is említett – pénzjáradékot Szárazdon és Kistormáson jelentősen megnövelte, amivel áthágta a korábban bevett szokásjogot, mely szerint a kis létszámú filiákat a plébános nem sújtotta a mater Szakadáthoz és a legnagyobb filiához, Berényhez hasonlatos terhekkal. Úgyszintén elítélte a kezdeményezését, mellyel Inda el akarta törölni az özvegyek, meg nem házasodottak, vagy egy háztartásban élő fiatalok, a nagyjósággal nem rendelkezők és kézművesek adókedvezményeit.²⁸⁶

Végül szükséges megemlítenem a *sedecimát*²⁸⁷ mint a szakadati plébános szórványfiliáiba tartozó protestáns felekezetű hívekről is beszedett jövedelmet. Winkler beszámolója szerint Kovács Simon (1741–1757) érte el, hogy Varsád

²⁸¹ Feltehetően pozsonyi mérő, 62,08 liter. Vörös 2009: 176.

²⁸² A nagycsütörtöki mise során a püspöki székhelyen a püspök, tizenkét áldozópap és hét szerpap által megszentelt olaj és balzsam keveréke, amelyet a plébánosok a keresztség megszentelésénél, illetve a keresztség kiszolgáltatásánál használnak.

²⁸³ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 25. Vö. Galambos 1987. 56.

²⁸⁴ A helyi ifjak feltehetően a lakodalmi menetekhez hasonlóan lőfegyverekkel kísérték a processziót.

²⁸⁵ A plébános interpretálása szerint a falu először 50 darabot vásárolt, majd amikor ezeket eladták, mindig további 100 darabot vettek, a haszon pedig a templomé lett. PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 25. Vö. Galambos 1987. 56.

²⁸⁶ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 22. Vö. Galambos 1987. 48–49.

²⁸⁷ 1848 előtt illetékességi területén a megyés püspök részére szedett, az egyházi tized egy tizenhatod részét kitevő javadalom, mely átengedése esetén a helyi plébánost illette meg. Összeállhatott a beszolgáltatott gabonafélékből, borból, a kerti vetemények apródézmájából, illetve más, beszolgáltatásra kötelezett jóságokból. Bárh J. 2019 80.

és Kalaznó e járadékot megfizesse számára.²⁸⁸ Azonban ennek behajtása főként a (szinte) kizárólag protestánsok lakta településeken, más szóval a szórvány-filiákban vált nehézkessé (Kalaznó, Kistormás és Varsád esetében, feltehetően a jövedelem beszedése Gyöngön opció sem volt). A fentiek mellett Gruber József plébános kieszközlésének köszönhetően, a Mercy–Apponyi-féle birtokadásvétel (1773) után, 1777 és 1785 között kényszerítették Szárazd, Udvari és Kalaznó települések evangélikus lakosságát a *stóladíjak* kettős megfizetésére is.

További, előírások feletti, a stólabevételek körébe tartozó rendszeres jövedelemforrást jelentettek a szakadati plébános számára az uradalmi kasszából fizetett miseköltségek. Az 1736. őszi – 1737. tavaszi, az 1737. őszi – 1738. tavaszi, az 1738. tavaszi–őszi és az 1738. őszi – 1739. tavaszi számadások szerint az uradalom minden félévben 28 forint 10 krajcárt fizetett a hűgyészi plébánosnak, hogy mondjon 100 szentmisét második Mercy gróf elhunyt feleségének (Theresia Henriette de Rouveroy) lelki üdvéért. A jelzett időszakban a závodi plébános ezen összeg felében részesült, hogy a félévben mondjon 50 szentmisét az elhunyt első Mercy grófért.²⁸⁹ Rövid átmeneti időszak után ezen összegek az 1740. őszi – 1741. tavaszi számadástól a felére csökkentek,²⁹⁰ az 1741. tavaszi–őszi számadástól pedig a kimutatásokban a závodi plébánost a szakadati plébános (ekkor Kovács Simon) váltotta.²⁹¹ Az 1742. tavaszi–őszi uradalmi számadástól az 1745. tavaszi–őszi számadásig a hűgyészi plébános minden félévben 14 forint 10 krajcárt kapott az elhunyt Mercy-Argenteau grófné lelkiüdvéért mondott 50 szentmiséért, Szakadát plébánosa pedig ezen összeg felét, az első Mercy grófért mondott misékért. Apar plébánosa szintén ugyanabban az összegben részesült ugyanennyi misealkalom celebrálásáért, esetében azonban nem jelezték a felajánlás tárgyát, ám minden bizonnyal felkérése hasonló célt szolgált.²⁹² Mivel a következő, 1745 ősztől kezdődő számadáskönyv nem maradt fenn, nem egyértelmű, hogy meddig kérte fel az uradalom a szakadati plébánost misemondásra. Hasonló kimutatásokkal ugyanis csak

---

²⁸⁸ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 21–22. Vö. Galambos 1987. 48.

²⁸⁹ MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 14, 68, 93, 117.].

²⁹⁰ MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 222.].

²⁹¹ MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 241, 264.].

²⁹² MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 286, 314, 336, 359, 381, 407, 431.].

1766/1767-től rendelkezünk, ekkortól azonban már csak a hűgyészi plébános és a kastélykáplán tett szert vonatkozó jövedelemre az uradalom eladásáig.²⁹³

A plébános otthona

A források a 18. század óta egységes képet mutatnak a szakadati plébánia helyét illetően, amely a templom közvetlen szomszédságában, a magaslat lábánál, a mai Ady Endre utcában helyezkedik el, ám az épületet a pécsi püspökség néhány éve egy magánszemélynek mezőgazdasági géptárolónak értékesítette.²⁹⁴

Az első plébániaházat²⁹⁵ Szigethy András plébános már bizonyosan használta, azonban építésének pontos ideje nem egyértelmű: a szakadati és berényi lakosság által közösen emelt plébánia felépítése 1724 és 1727 közé tehető. A házat sárral vakolt gerendákból emelték, és nádtetővel volt borítva.²⁹⁶ A kis méretű épület meglehetősen rossz anyagból épülhetett, ugyanis már 1733-ban sem nyilatkoznak róla elismerően.²⁹⁷ Winkler plébánostól tudjuk, hogy az új plébániaházat Kovács Simon számára építették, amelynek bejárati ajtaja mellett a fennmaradt régi épület kis helyiségeiben²⁹⁸ ekkor már a plébános a tűzifát tartotta. Az épület istállóval rendelkezhetett,²⁹⁹ ám Winkler plébános melléképületeket nem említ, megjegyzi viszont, hogy elődei gabonájukat a parasztokhoz hasonlóan veremben tárolták.³⁰⁰ A lakóház az 1753-as egyházlátogatás után épülhetett fel, mert a vizitátor még mindig nem tartotta megfelelőnek az épületet. Ekkor azonban a korábbiakkal szemben faépületként jellemzik, ezért elképzelhető, hogy *fachwerk* típusú volt,³⁰¹ amit az 1775-ös összeírás is alátámaszt, abban ugyanis kalickaként jellemezték.³⁰² Úgy tűnik tehát, hogy

²⁹³ MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1767–1777], oldal- és főlíószám nélkül [pag. 11–13, 47–48, 70–71, 99–100, 159–160, 181–182, 223–224, 280–281, 313, 315–316, 385–386, 417–418.].

²⁹⁴ Az épületről lásd a 17–18. képmellékleteket.

²⁹⁵ További példákért lásd: Fazekas 1993b; Freitag 1998: 325–328.

²⁹⁶ PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 56. 1729.

²⁹⁷ Conscriptio 1733: 218.

²⁹⁸ Ezt az 1729-es egyházlátogatás is megerősíti: PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 56.

²⁹⁹ PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 56. 1729.

³⁰⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 22. Vö. Galambos 1987: 48.

³⁰¹ Visitatio Parochiarum 1753–1757: 352.

³⁰² „*Domus parochialis ex structili sepe ad formam alicuius cavea est constructa; [...]*.” PEL I. 1. c. tom. 24. f. pag. 26. 1755. 05. 17.

ezen épület első generációs telepház lehetett, amelynek nem csupán felső-
orom- és tetőszerkezete, hanem fala is fachwerk típusú volt.³⁰³

Az olyannyira részletes feljegyzéseket készítő Winkler Mihály sajnálatos
módon nem emlékezik meg önállóan a plébánialakról. Az általa és utódai által
a 19. század során használt ház 1753 és 1759 között épülhetett, amelyet Gruber
plébános idején csupán kijavítottak (különösen a nádtető szorult komolyabb
javításra). 1783-ban az épület két világos, nagy méretű szobából, illetve egy
boltíves tereméből, valamint négy további kisebb szobából és egy kamrából
állt.³⁰⁴ Gruber József utódja, Fülek László szerint a plébániaházat a kegyúr
segítségével 1803-ban alapjától újjáépítették, mert igen romos állapotban volt.
Az építkezés 1802-ben kezdődött, de 1803 pünkösdjén már egy szobácskába be
tudott költözni, ám a nővére a cselédlánnyal és a tehénnel osztozott meg az
istállón. A plébános négy szobát birtokolt, a bejárattól balra alakították ki a
konyhát és a kis kápláni szobát, az iskolamester számára egy új, modern szoba
épült. Ekkor a plébános említést tesz még a Mitterpacher plébános saját költ-
ségén kiboltoztatott teremről, amelyet náddal kellett befedni, mert megtörte
a tető ívét, illetve a múltat felidézve egy fedett verandáról is beszámol.³⁰⁵ Noha
a házat 1852-ben ismét felújították,³⁰⁶ az 1874-ben megérkező Wajdits Gyula
tulajdonképpen roskatag tetős, lakhatatlan épületként számol be róla,³⁰⁷ de
határozottan felismerhetők a Fülek plébános által leírt lakóház tulajdonságai:

„A régi ház körülbelül a következő fölosztással bírt: a mostani erkély az udvar-
ban állott egyszerűbb homlokzattal, onnan az Apponyi uradalmi lakok min-
tájára, miként az a többi plébánialakoknál látható, folyosó vezetett a kertbe,
hol szintén ajtó volt s mely felől éppen úgy mint előbb, kis erkély-féle házikó
volt alkalmazva jobbról a kerti erkélyben az udvarról bemenve az árnyékszék
volt az erkélyben balról kis szobácska. E szerint az épület középen két részre

---

³⁰³ Dobosyné Antal 2010: 39.

³⁰⁴ PEL I. 1. c. tom. 16. Puncta Visitationis [...] Szakadáth [...], pag. 282. 1783.

³⁰⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 200. 1811-ben a plébános
saját kezelésében három szoba állt, egyet húga, egy másikat pedig a káplánja birtokolt.
A felsorolásban a konyha mellett még egy cselédszoba szerepelt. PEL I. 1. c. tom. 124.
Articuli Visitationis [...], pag. 8. 1811. 05. 11.

³⁰⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 188.

³⁰⁷ A Schematizmus plébániaház építésére vonatkozó 1867-es adata minden bizonnyal téves,
hiszen egy hétéves ház aligha lehetett lakhatatlan, ráadásul az ekkor rendszeresen vezetett
háztörténetben is megemlékeztek volna az eseményről. PEL III. 123. div. Protocollum
Parochiae Szakadathiensis, pag. 196; Schematizmus 1981: 253.

oszlott. – Az udvarról belépve jobbról a folyosóról egy ajtó vezetett a kis szobába – ez a mostani folyosó – kissé szélesebb volt – a kis szobából nyílt egy ajtó a nagy szobába mely állott a mostani kis s mellette lévő nagyobb szobából. E nagy szobából melynek 3 ablakja volt – az egyik most be van falazva az utca felé – két ajtó vezetett ki – az egyik az előbb említett kis szobába, a másik egy kis ebédlőbe, melyről a folyosóra ismét egy ajtó vezetett. A folyosó cassálása³⁰⁸ – s a kis szoba, melyből a jelenlegi pitvar alakítottatott keskenyítése folytán nyeretett a jelenlegi ebédlő. – A konyha a nyári konyha és a takaréktűzhely ott volt, hol most a kis vendégszoba és a főzőnő szobája van – az élelemkamra ahol a mostani takaréktűzhely van. A jelenlegi nyárikonyha a gazdaszony szobája volt. – Az új épület 2 öllel a templom felé meghosszabbított – itt nyeretett a tágasabb élelemkamra s pallás följárás. Az előbbeni pallásföljárás a kis élelemkamra mellett vezetett föl. –”³⁰⁹

Mivel nem csupán az uradalmi épületeket, hanem a fachwerk lakóházakat is kétsoros építésmód³¹⁰ jellemezte, lehetséges, hogy a Füleky plébános idején való teljes átépítés inkább korszerűsítésként, renoválásként, mintsem új építmény emeléseként fogható fel. Ez esetben a Wajdits által leírt épület bizonyos szobái (például a Mitterpacher plébános-féle boltoztatott helyiség) 18. századi eredetűek lehetnek. Mégis kétségekre ad okot, hogy az épület napjainkban – noha a 19. század végéről vagy a 20. század elejéről nincs adatunk egy irodával való kiegészítésének kivételével újjáépítésére – a szemlélő számára mégis sokkal inkább a régióban megszokott parasztház látszatát kelti.

Első alkalommal úgyszintén Wajdits plébánostól értesülünk igazán bőséges információkkal a melléképületekre vonatkozóan is:

„A templomba vezető lépcső rongatott helyzetben, a sövény összedőlt, úgy a kis méhes – a disznóólak hiányosak – a baromfiól közel az összeomláshoz, ajtónélküli pallások – a belső pincze leomlott – a kert elhanyagolt.”³¹¹

A régi, rossz állapotú szalmatető s istálló helyére 1887-ben készült el az új épület.³¹² Winkler elődje, a kertészet iránt olyannyira érdeklődő Inda János jel-

³⁰⁸ Feltehetően a folyosó falának részleges kibontására utal a plébános.

³⁰⁹ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 200.

³¹⁰ Balassa M. 1989: 41–42; Zentai 1991: 31–36; Hoffmann 1998: 11; Dobosyné Antal 2010: 41.

³¹¹ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 200.

³¹² PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 227.

lemzésének köszönhetően rendelkezünk némi információval a plébánia 18. századi kertjére vonatkozóan. Ekkor a parókiának két kertje volt. A kisebbiket a kamraajtón át lehetett megközelíteni, a hosszasan elterülő nagyobbat pedig Inda plébános saját költségén planírozttatta, melynek közepén egy szilvafa állt.³¹³ Úgyszintén utalnak a templomhegybe vezető pincékre is, ám igen gyakran pusztán hallomásokra alapozva.³¹⁴ A plébániát szegélyező, részben ma is látható kerítést a Wajdits Gyula-féle rekonstrukciók idején készítették 1875-ben, uradalmi téglák felhasználásával, téglalapra, kőoszlopokkal és tömésfallal.³¹⁵

Még kevesebb információval rendelkezünk a plébános házanépére vonatkozóan.³¹⁶ Noha sem Winkler plébános, sem a vizitációk nem említik a paplak szakácsnőjét, a plébánosnak kétségtelenül volt ilyen beosztású személyzete. Winkler Mihály csak egyetlen szolgáját említi meg konkrét utalással,³¹⁷ aki egy fiatal férfi volt, tehát elsősorban gazdacselédként definiálható. Feltehetően további szolgálóval, cseléddel is rendelkezett, hiszen egy-egy utalásában többes számban említi őket.³¹⁸ A plébánosok közül Winkler Mihályról tudható, hogy Szakadátan magához vette idős nagybátyját, Füleký plébános pedig hűgával együtt foglalta el a plébániát.³¹⁹

A plébános segítői

A káplán

A káplán a plébános mellé kinevezett pap, aki mint együttműködő munkatárs (cooperator) segíti őt saját jövedelméből pasztorációs tevékenységében.³²⁰ Egyházmegyéje területén a püspök szabadon nevezhette ki a káplánokat, ám

---

³¹³ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 22. Vö. Galambos 1987: 48–49.

³¹⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 188; továbbá: Schultzs 2016: 209–210.

³¹⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 200.

³¹⁶ Freitag 1998: 92–96.

³¹⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 22–23. Vö. Galambos 1987: 50. 1811-ben a 28 éves Johann Ax háziszolga és a 16 éves Katharina Staudt állt a plébános szolgálatában. PEL I. 1. c. tom. 124. Articuli Visitationis [...], pag. 11. 1811. 05. 11.

³¹⁸ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 24, 26. Vö. Galambos 1987: 53, 58–59.

³¹⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 176.

³²⁰ A káplántartás presztízserértékéről lásd: Muntagné Tabajdi 2024: 73.

szerzetesek esetében ehhez szükséges volt előjárójuk beleegyezése. A káplánok hatásköre rendszerint minden plébánosi tevékenységre kiterjedt. Helybenlakási kötelezettségük hasonló volt a lelkipásztorokéhoz, azonban feladatkörüktől függően e téren a Mercy–Apponyi-uradalomban (és ezzel együtt természetesen a pécsi egyházmegyében) nagyobb különbségeket tapasztalhatunk. A szakadati plébános mellé kinevezett káplánok rendszerint az anyaegyházban és a filiákban is egyaránt teljesítettek szolgálatot, így valóban minden plébánosi teendőben részt vettek – szemben azon plébániákkal, ahol a káplán életvitelszerűen is a filiában élt. Az uradalmi központ plébánosának két káplánja volt. Egyikük – Szakadáthoz hasonlóan – minden teendőjében segítette a plébánost, életvitelszerűen azonban mégsem élt a legnagyobb filiában, Dúzson. A másik káplán a kastélykápláni funkciót töltötte be, aki a püspöktől a kastélykápolnában való misemondásra is felhatalmazással rendelkezett.³²¹

A szakadati plébánia mellett az uradalom más településein is tapasztalható, hogy a 18. század során a kápláni teendőket elsősorban ferences szerzetesek látták el,³²² bár ez alól találhatunk kivételeket (például Winkler Mihály működésének végén, illetve Mitterpacher Dániel plébánossága alatt Gruber Józsefet, vagy a nagybeteg Kovács Simon mellé helyezett Inda Jánost). Szakadát esetében Gruber József plébánosi kinevezése után azonban rendszeressé vált a tolnai konventből származó ferencesek kápláni kirendelése. Jelenleg úgy tűnik, hogy a tartós kápláni kinevezések idejétől (1768)³²³ valamelyest csökkent a vándorló szerzetesek által kiszolgáltatott keresztelesek, temetések száma, ám ez nem szükségszerűen feltételezi látogatásaik számának ritkulását. Egyre inkább megszokottnak tekinthető azonban a rendezett körülmények között való kisegítés, helyettesítés gyakorlata, mivelhogy e ferencesek helyett sokkal inkább találkozhatunk az anyakönyvekben a szomszédos hőgyészi plébános nevével, vagy éppen az apari, mucsai káplánokkal. A ferencesek között a század második harmadára gyakran előfordul például a földvári ferences, Thadeus Singl és a tolnai ferencesek, Florianus Teixler és a későbbiekben a teveli plébániára szegődő Fortunatus Zachmayer neve, vagy éppen – az úgyszintén a tolnai konventhez tartozó – Ladislaus Albrecht ferencesé is, aki anyakönyvi bejegyzései tükrében 1776. július–augusztus között feltehetően helyettesítőként több mint egy hónapot töltött a településen, bár a későbbiekben sem kapott kápláni kinevezést.

³²¹ Várnagy 1998 (II.): 329–332.

³²² T. Mérey 2000a: 316–318.

³²³ Ebben az évben érkezett a településre káplánként Gruber József.

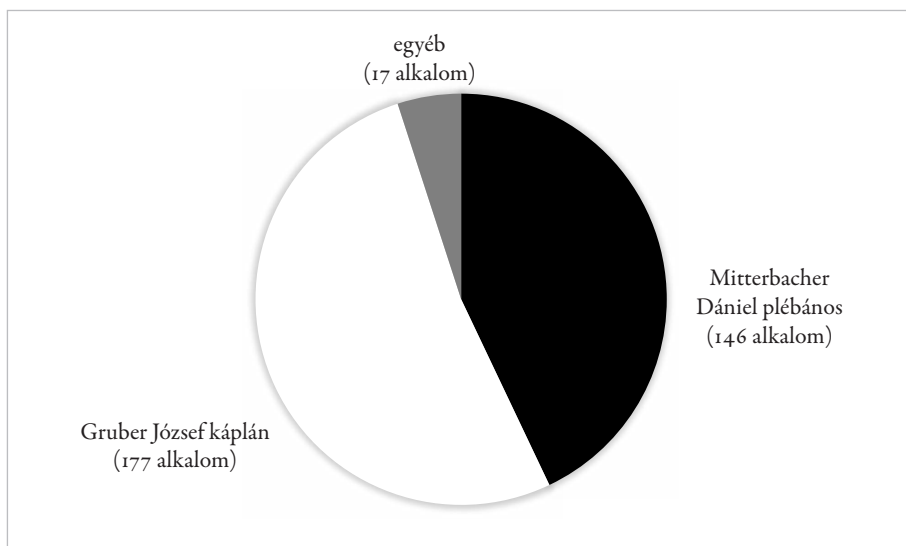
1776 és 1790 között adathozható (a státusz betöltése közötti kisebb szünetekkel) a tartós és következetes szakadati káplántartás. A pozíció minden bizonnyal azért szűnt meg, mert a legnagyobb filiák (Berény és Udvari) önállósultak, az evangélikus közösségeket pedig a plébános nem kényszeríthette a továbbiakban stólafizetésre, ezért sem az anyagi fedezet nem állt rendelkezésre káplán tartásához, sem a lecsökkent feladatok száma, illetve azok szűkülő területi köre nem indokolta az alkalmazást. Az említett intervallumban kizárólag ferenceseket rendeltek ki Gruber plébános mellé, akik anyakönyvi bejegyzéseik alapján a következők voltak: 1773. augusztus – 1776. október: Adalbertus Taller tolnai ferences, 1776. november – 1780. szeptember: Philippus Schwartz ferences, 1780. szeptember – 1783. szeptember: Antonius Szungler tolnai ferences, 1783. szeptember – 1785. szeptember: Nikolaus Naller tolnai ferences, 1785. október – 1787. szeptember: Melchior Glauberer simontornyai ferences, 1787. december – 1790. március Bruno Bauer ferences. Azon atyák, akikről nem jegyezték fel rendházukat, minden bizonnyal Tolnán keresendők, ám személyük pontos azonosítása további kutatásokat igényel.

A plébánosi feladatok közül az anyakönyvek vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a szentmisék celebrálása mellett a káplánok elsősorban a keresztelesekben (vagy azok megerősítésében), és kisebb részben az esketési és temetési szertartások vezetésében működtek közre (7–8. ábra). A legtöbb esküvőt Gruber plébános celebrálta, ám a temetések alkalmával – kimondottan a filiákban – válik igazán kézzelfoghatóvá az iskolamesterek – későbbiekben kifejtett – tevékenysége.³²⁴

Gruber plébános 1772. januári beiktatása és Diósberény 1788. márciusi önállósulása között 3031 keresztelest végeztek a szakadati plébánián. Összességében kijelenthető, hogy a 16 év arányában a plébános és a káplánok nagyjából azonos részben osztoztak meg a keresztelesekkel kapcsolatos feladatokon. Szem előtt kell tartanunk azonban, hogy az első ferences káplán 1773 őszén érkezett a plébániára, és egyes esetekben a káplánok nem közvetlenül váltották egymást, ezért 287 keresztelest Gruber plébános akkor szolgáltatott ki, amikor nem tartózkodott káplán a településen. Fontos emellett, hogy Adalbertus Taller több mint három évet, Philippus Schwartz két hónap híján négy évet, Antonius Szungler és Nikolaus Naller egyaránt három évet, Melchior Glauberer nem egészen két évet, Bruno Bauer pedig valamelyest kevesebb mint két és fél esztendő-t töltött Szakadaton, de a Diósberény önállósulása szabta idő-

---

³²⁴ Lásd – nógrádi példák alapján – Muntagné Tabajdi Zsuzsanna hasonló megállapításait: Muntagné Tabajdi 2024: 74.

7. ábra. A keresztséget kiszolgáltató személyek a szakadati anyaegyházban Mitterpacher plébános idején (1769 áprilisa – 1771 decembere)

8. ábra. A keresztséget kiszolgáltató személyek a szakadati anyaegyházban Gruber plébános idején (1772 januárja – 1788 márciusa)

keret miatt tevékenységének pusztán négy hónapját vizsgáltam. Emellett befolyásolja még a számadatokat, hogy Adalbertus Taller, Philippus Schwartz és Antonius Szungler káplánsága idején a szárazdi és kalaznói evangélikusoknak elbocsátólevelet kiadó személyt (ez egyaránt lehetett a káplán és a plébános is) tüntették fel a szertartások mellett. Nikolaus Naller, Melchior Glauberer és Bruno Bauer idején azonban már az aktuális, Szárazdot ellátó gyönki (Horváth Sámuel), illetve a Kalaznót pasztoráló varsádi evangélikus lelkész (Bárany Pál), majd az önálló kalaznói eklézsia vezetőjét (Czóbel Sámuel) tüntették fel. A lelkészek neveit nem minden esetben jelzik, gyakorta *minister gyönkensis/varsádiensis/kalaznóiensis*ként hivatkoznak személyükre.

A szakadati anyaegyház felbomlásával az önálló plébániák egyike sem kívánt meg a 18. század végén önálló kápláni státuszt a plébánosok mellett. Ekkorra már elsősorban világi papok töltötték be e pozíciót, és inkább fiatal életkoruk, gyakorlatszerzésük, mintsem a messze fekvő filiák indokolták plébániai tevékenységüket. A szertartások vezetése azonban – párhuzamosan az iskolamesterek vonatkozó szerepkörének visszaszorulásával – egyre inkább a plébános kezében összpontosult.

Vándor ferences szerzetesek

„A 18. század egyike történelmünk legkeményebb időszakának, s hogy mégsem vált ez a keservek korszakává, abban nem kis része lehetett a délről érkező ferencesek szeretetszolgálatának” – tartja T. Mérey Klára.³²⁵ A hazai ferences tematikájú kutatásokban a rend 18. századi története a 16–17. századra koncentrálnak szokták, viszonyítva kissé elhanyagolt témának számított,³²⁶ ugyanakkor a pécsi egyházmegye területén a kutatás már alapos reflexiókat fogalmazott meg a rend és a világi egyházi irányítás kapcsolatára vonatkozóan.³²⁷ A Tolna mezővárosában élő ferencesek tevékenységének feldolgozása azonban még várat magára, a kutatás elsősorban a dunaföldvári és simontornyai konventeket helyezte fókuszába a vármegye területén.³²⁸ A világi egyházi szervezet ismételt

---

³²⁵ T. Mérey 2000a: 320.

³²⁶ Báth D. 2016: 157.

³²⁷ Gözsy–Lovaš 2024. Ezúton köszönöm a szerzőknek, hogy már annak megjelenése előtt elolvashattam kéziratukat.

³²⁸ A rend történetéről rövid válogatásként lásd: Wadding 1931–1934 (I–XXVIII.); Őze–Medgyesy–Schmickli szerk. 2005; Medgyesy–Ötvös–Őze szerk. 2013. A tolnai barátok

kiépülése előtt főként a ferencesek biztosították a hódoltságban helyben maradt lakosság számára a vallásgyakorlás licenciátusok szintje feletti (hivatalos) lehetőségét,³²⁹ s az 1720-as évekig aktív részt vállaltak a környékbeli plébániák vezetésében is,³³⁰ vonatkozó tevékenységük emléke pedig még a 18. század közepén is tapintható volt.³³¹ A II. József-féle népszámlálás és a Széchényi Ferenc főispán által elrendelt 1786-os összeírás egyaránt megerősíti, hogy a rendházban 26 szerzetes élt. Közülük kilenc felszentelt pap és négy segítő testvér tartózkodott Tolnán, 13 személy pedig (tehát az összlétszám fele) kihelyezett káplánként tevékenykedett különböző plébániákon vagy nemesi udvarházakban (az általam vizsgált uradalom központjában, Hőgyészen is).³³² 1788-ban 19 szerzetes és három világi testvér működött Tolnán, de a gyakorlatban 11 páter a rendházon kívül teljesített kápláni szolgálatot.³³³ II. József a tolnai rendházat 1788. október 3-án oszlatta fel, ennek következtében a későbbiekben nem tudtak a korábbinak megfelelő kápláni pozíciókat betölteni.³³⁴

ról lásd: Fricsy 1981; T. Mérey 2000a. Valamint lásd Siptár Dániel pécsi egyházmegyére vonatkozó meglátásait: Siptár 2014: 82–83.

³²⁹ Ezt Winkler plébános számára a helyi magyarság is megerősítette: PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 8. Vö. Galambos 1987: 31.

³³⁰ A ferences barátok már a visszafoglaló háborúk lezárultával, 1688-tól Tolnán éltek és a Duna mentén eljutottak Paksig, Simontornyáig és Dunaföldvárig, amelyek megalakuló plébániáinak vezetőiként vettek részt az 1714-es egyházmegyei zsinaton. Noha ekkor Tolnán élő szerzetesek nem jelentek meg, s Tolna második (első világi) plébánosa megpróbálta az atyákat eltávolítani, T. Mérey Klára megbízhatóan bizonyította jelenlétüket és a mezőváros életében betöltött jelentőségüket. T. Mérey 2000a: 310–316. Vö. Brüstle 1880 (IV.): 717; Molnár 2009.

³³¹ Példaként lásd: PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 8, 78. Vö. Galambos 1987: 32, 75–76.

³³² A ferences házikáplánokról, valamint a szerzetesi lelkipáasztorkodásról lásd: Dóber 1992; Siptár 2010.

³³³ Kijelölt koldulási helyeik elsősorban a völgyeségi járást ölelték fel (feltehetően igazodva ezzel földvári és simontornyai testvéreikhez): Tolna, Bata, Bataaszék, Szekszárd, Hőgyész mezővárosok, valamint Agárd, Kakasd, Belac, Ladomány, Gráboc, Hant, Apar, Varasd, Kisdorog, Kis- és Nagyvejke, Mucsfa, Szárazd, Lengyel, Závod, Mucsi, Csibrák, Dúzs, Diósberény, Szakadát, Murga, Tevel és Zomba falvak. Fenntartásukat a következő plébániák segítették 50–50 forinttal: Bataaszék, Bonyhád, Mucsi, Szakadát, Szekszárd, Tevel, Závod, Zomba. Ezen összeget kiegészítette a teveli földesúr 50 forinttal, Hőgyész mezőváros 30 forinttal, illetve Hídvég és Hídja puszták 40–40 forinttal. T. Mérey 2000a: 316–318.

³³⁴ Templomukat fegyverraktárrá alakították, kincseiket a plébániatemplomba szállították, további ingó és ingatlan vagyonuk pedig a Vallásalap tulajdonába került. Brüstle 1880 (IV.): 720; T. Mérey 2000a: 317–320; Bárh D. 2016: 158.

A szakadati anyaegyház falvai közül – noha mindegyik katolikus településen adatolható a ferencesek tevékenysége – a legmesszebb fekvő magyar filia, Udvari bizonyult a ferencesek és a plébános közti konfrontációk melegágyának. Winkler Mihály beszámolója szerint az atyák a település filiaként Szakadáthoz való csatolása után is visszajártak a faluba, vizitációt és újholdvasárnapi körmeneteket tartottak, ellátták a plébános kötelezettségeit,³³⁵ ezzel pedig a helyi lakosok Szakadáttól való távolmaradási tendenciáit erősítették. A plébános szerint a ferenceseket olyannyira nagyra becsülték, hogy előfordult olyan beteg is, aki az utolsó kenetet csak ferencesektől kívánta felvenni, noha a plébános éppen a faluban tartózkodott.³³⁶

Egy hasonló esetben, 1764-ben, egy ünnepnapon egy ferences érkezett Winkler plébánoshoz, aki arra kérte, hogy adjon számára engedélyt szentmise celebrálására. A plébános ezt tisztelettel megtagadta, mivel a szerzetes semmilyen felhatalmazással nem rendelkezett. Úgyszintén előfordult, hogy amikor Winkler Mihály Udvariban és Pél pusztán beiktatási látogatást tett, kegyura felesége³³⁷ úgy kívánta, hogy jelenlétében Udvariban mondjon egy szentmisét. Legnagyobb meglepetésükre azonban éppen egy szerzetes celebrált misét tudta és engedélye nélkül a templomban. Ezután a plébános megtiltotta a ferenceseknek a jóváhagyása nélküli misemondást, a betegek látogatását pedig csak vészhelyzetekben engedélyezte nekik. Biztonságképpen a tabernákulum kulcsát is magával vitte Szakádra, hogy el kelljen kérniük azt, s így kontrollálhassa működésüket. Az újszerű erőviszonyokat a ferencesek eleinte kevésbé fogadták el, mert panaszkodva keresték fel Winkler plébánost, hogy bezárja előttük a templomot, és még a püspöknél való feljelentéssel is megfenyegették. Winkler Mihály azonban kijelentette, hogy a falu plébánosaként joga van tudni, hogy ki és mikor mond misét. Érvelése során precedensként említette az esetet, hogy elődje, Kovács Simon idején a kalocsai egyházmegye egy papja Udvariban telepedett le. A pincehelyi esperes (ekkor Udvari még joghatósága alá tartozott) levélben szólította fel távozásra vagy a pécsi püspök helynökénél való jelentkezésre.³³⁸ A szerepkörök kikristályosodása után maga Winkler plébános adott engedélyt a ferenceseknek az Udvariban való alamizs-

---

³³⁵ Winkler plébános ezek közül hangsúlyosan kiemeli az újholdvasárnapi körmenetek megtartását. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 8. Vö. Galambos 1987: 31.

³³⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 8. Vö. Galambos 1987: 32.

³³⁷ Minden bizonnyal Styrum (II.) Károly felesége, Anna Maria Vögh Wosenhoffen.

³³⁸ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 8. Vö. Galambos 1987: 32.

nagyűjtésre, misék celebrálására és betegek látogatására, a gyermekágyas anyák megáldását azonban megtiltotta nekik.³³⁹

Az iskolamester

A jelenleg rendelkezésünkre álló források nem teszik lehetővé a diósberényi vagy szakadati iskolamesterek névsorának közlését. Az iskola működésére vonatkozó dokumentumok a 19. század végétől s a 20. század elejétől sokasodnak meg. A historia domusokat, protokollumokat a 18. században is vezető plébánosoknak köszönhetően azonban lehetséges bizonyos tanulságok levonása a kora újkori népoktatásról, de a kirajzolódó kép meglehetősen esetlegesnek tűnik. A 18. század első évtizedeiben elsősorban tehetségesebb parasztemberek töltötték be a funkciót, akik csak néhány évig oktatták a gyermekeket, máskülönben jobbagyként, földművesként szerepelnek az anyakönyvekben vagy az adózási dokumentumokban. Emellett a tanítók vallási szocializációban betöltött központi szerepét egyaránt bizonyítják a plébánost segítő feladatai (gyakran töltötték be a kántor és a sekrestyés pozíciókat), illetve a filiákban, a plébános távollétében végzett tevékenységei, kötelezettségei.

A diósberényi magyarok mind a ritkán Szakadatra látogató Peter Willerscheid plébánossága, mind a helyi lelkipásztori pozíció üresedése, illetve a magyar nyelvet el nem sajátító Marker atya idején megtartották bevett lelki-gondozó formájukat, a licenciátus intézményét. E pozíciót iskolamesterük töltötte be, aki az esküvői szertartások megtartásában, prédikálásban és hitoktatásban segítette a felszentelt papokat a *laikus keresztség* kiszolgáltatása mellett. A keresztség megerősítéséhez a berényi magyaroknak felszentelt papot kellett felkeresniük, ami a német telepítés előtt igen komoly út megtételét jelentette, hiszen Tevelnél (itt csak német plébános tartózkodott), Pincehelynél, Kisszékelynél, Simontornyánál vagy Szekszárdnál közelebb nem találtak világi papot. Temetések alkalmával összegyűltek a licenciátus házában, ahol vezetésével elvégezték magyar nyelvű *könyörgésüket*.³⁴⁰ Az iskolamester-licenciátus búcsúbeszéde után felolvasott egy szakaszt a prédikációskönyvből, majd a szertartást miatyánkkal és üdvözléggel zárta. Bizonyos főünnepeken kör-

³³⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 8–9. Vö. Galambos 1987: 32.

³⁴⁰ A kifejezés az eredeti latin szövegben is magyar nyelven szerepel.

menetet vezettek a középkori templom romjaihoz.³⁴¹ Az udvari iskolamester (György deák) a ferences atyákkal együttműködve gyakran prédikált a helyi ájtatosságokon,³⁴² amelyeket Winkler plébános azért értékelt különösen negatívan, mert távol tartotta a helyieket az anyatemplomban megtartott szentmiséktől, amiért elődei rákényszerültek, hogy Szakadát helyett helyben kereszteljék meg a gyermekeket.³⁴³

Az iskolamesterek központi szerepét kitűnően példázza a németül nem tudó, magyar katolikus udvari iskolamester esete. A péli ispán, Joseph Diviani segedelmével a helyi (német) evangélikusok elérték, hogy számukra Styrum Károly gróf írásban engedélyezze azt, hogy gyermekeik taníttatásával egy velük azonos vallású férfit bízzanak meg.³⁴⁴ Amikor a plébános erről értesült, azonnal levélben kérte a gróft, hogy változtassa meg döntését és egy kétnyelvű katolikus iskolamester szerződését javasolta.³⁴⁵ Nagy erőfeszítések árán az udvari német katolikusok számára a magyar lakosság és az uradalom ellenállása ellenére 30 párral egyeztetve a plébános egy tanítót szerződtetett, és ideiglenes szállásáról is gondoskodott Nikolaus Halbig kocsimesternél.³⁴⁶ Hasonlóan, Winkler Mihály aktív közreműködésével zajló konfliktust eredményezett Szárazdon a katolikus bíró elismertetése és a közös tanító alkalmazása, ugyanis mindkét felekezet a saját vallásának megfelelő tanítóhoz ragaszkodott. Végül katolikus iskolamestert szerződtettek, bérének megtérítéséből pedig az evangélikusoknak is ki kellett venni részüket, bár Winkler Mihály beszámolója szerint – egy elsősorban számtant tanuló fiú kivételével – alig

³⁴¹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 29. Vö. Galambos 1987: 5.

³⁴² A plébános nem ismerteti részletesen ezen alkalmakat, ám feltételezhetően közös rózsafüzér-imádkozásra utal.

³⁴³ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 8. Vö. Galambos 1987: 31.

³⁴⁴ A szerződés a latin törzsszövegbe német nyelven (Kurrentschrift) került bemásolásra. „Az ágostai hitvalláshoz tartozó Udvari [helységbeli] alattvalók felhatalmaztatnak, hogy egy községbeli férfit – ám de nem idegent – iskolamesterként alkalmazzanak, aki gyermekeiket csak és kizárólag írni és olvasni tanítja, és többről nem tájékoztatja. Simontornya, 1765. január 14.” (*Deren Ausgspurgischen Bekenttnuß zugethanen Udvarer Unterthanen wird hiermit erlaubt, einen Mann aus der Gemeinde aber keinen fremden Schulmesiter zu bestellen, der ihre Kinder einzig und allein lesen und schreiben lerne und nichts wiederes informiere. Simontorn. 14. Januar 1765.*). Winkler plébános szerint a dokumentumon nem szerepelt aláírás, azonban Styrum gróf saját kezűleg írta. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 11. Vö. Galambos 1987: 35.

³⁴⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 11–12. Vö. Galambos 1987: 34–35.

³⁴⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 80. Vö. Galambos 1987: 35.

járatták oda gyermekeiket,³⁴⁷ feltehetően magánházaknál, titokban taníttatták őket.³⁴⁸

Az anyakönyvezés kapcsán megemlítendő, hogy azon intervallumban, amikor Szakadátot³⁴⁹ és Diósberényt ideiglenesen a hőgyészi plébániához csatolták, meglehetősen nagy aránytalanságok mutatkoznak. 1733 és 1740 között öt vonatkozó halotti (mindegyik 1733-ból) és ugyanannyi esketési bejegyzés (négy 1733-ból, egy 1740-ből) található, ezzel szemben a szakadati, diósberényi és szárazdi keresztelési bejegyzések száma 67. Noha a hőgyészi anyakönyvezés meglehetősen hektikus, mégis jól példázza, hogy az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó szentségek közül a hívek a keresztelést vették igénybe elsősorban a földesúri székhelyen.³⁵⁰ Kovács Simon működése idején az udvari hívek panasza alapján már feltételezhető, hogy ezen filiában szinte kivétel nélkül az iskolamester temetett 1740 és 1759 között. Mivel Szárazdon a kultusz elsődleges helye a temetőben lévő harangláb volt, Kovács plébános itt bizonyosan részt vett temetéseken, még ha nem is oly gyakran, mint Szakadátot vagy Diósberényben.³⁵¹ E fragmentált adatokból csupán sejthető, de a részletes kimutatásokból megragadható, hogy a rendszeres plébánosi működés idejére a temetés szertartásának vezetése Szakadát (mint mater) kivételével elsősorban az iskolamesterek tevékenységi körébe tartozott, s a szakadati anyaegyház felbomlásáig e szokásrend igen kevésbé változott (9–10. ábra).

A felsoroltak mellett az iskolamester központi szerepére vonatkozóan szembetűnő – ahogy arra a későbbiekben a fegyelmező intézkedések során rámutatok –, hogy egy-egy település lakosságát Winkler plébános a leghathatósabban iskolamesterein keresztül tudta rákényszeríteni a rendszeres szentmise-látogatásra azon templomban, amelyben aktuálisan misét celebrált. Bevett szokás volt ugyanis (Winkler Mihály konkrétan Szakadát és Udvari esetét említi), hogy a felváltva tartott szentmisék során eleinte csak azok a

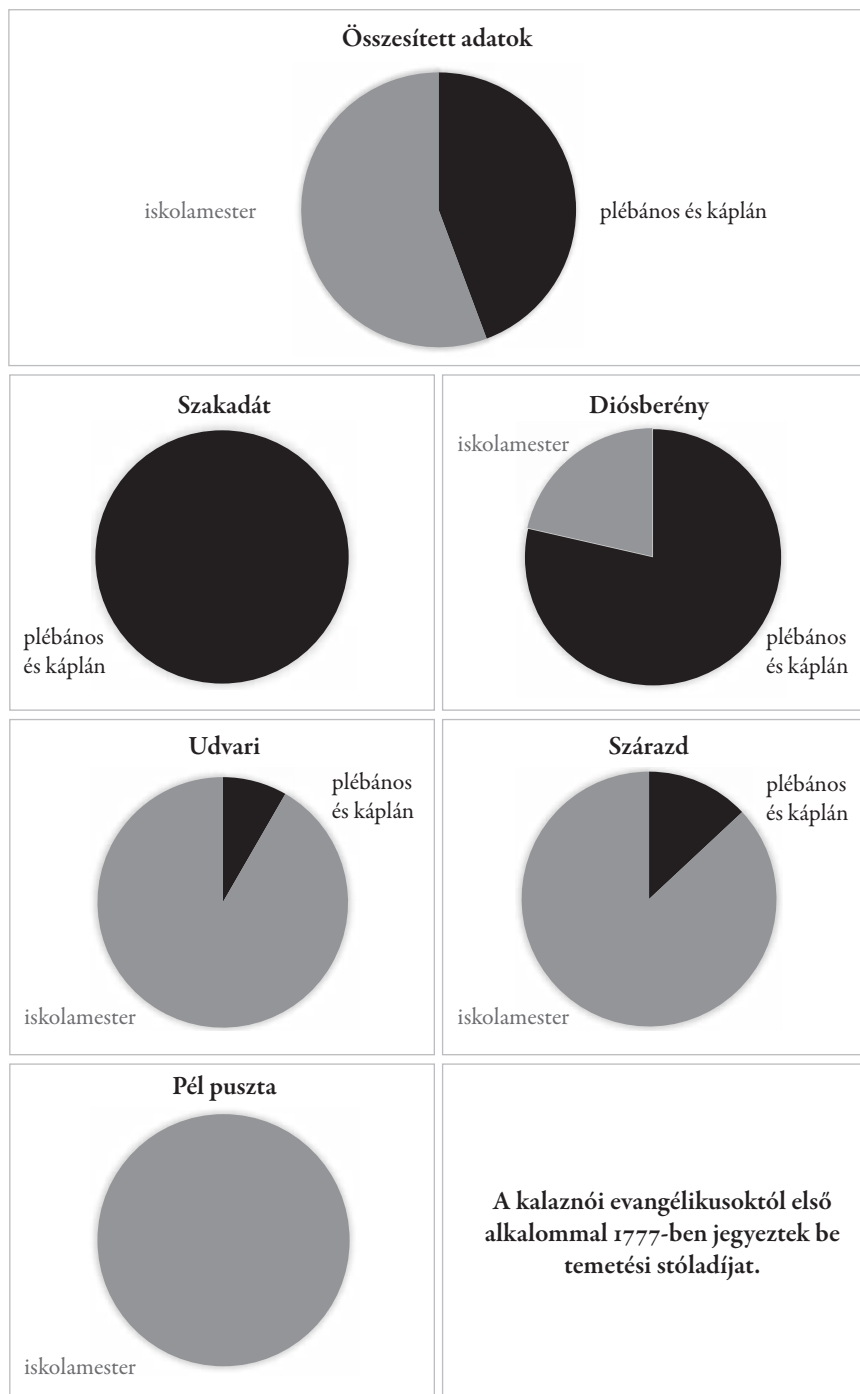
³⁴⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 7. Vö. Galambos 1987. 30.

³⁴⁸ A gyermekek titkos oktatását feltehetően az 1776-ban elhunyt Johann Peter Heiser (Hauser) végezte. Megemlítendő, hogy Heisert Winkler háztörténete a falu jegyzőjeként említi. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 6. Vö. Galambos 1987. 30–31; Szita 1996. 129. Továbbá lásd: Muntagné Tabajdi 2022.

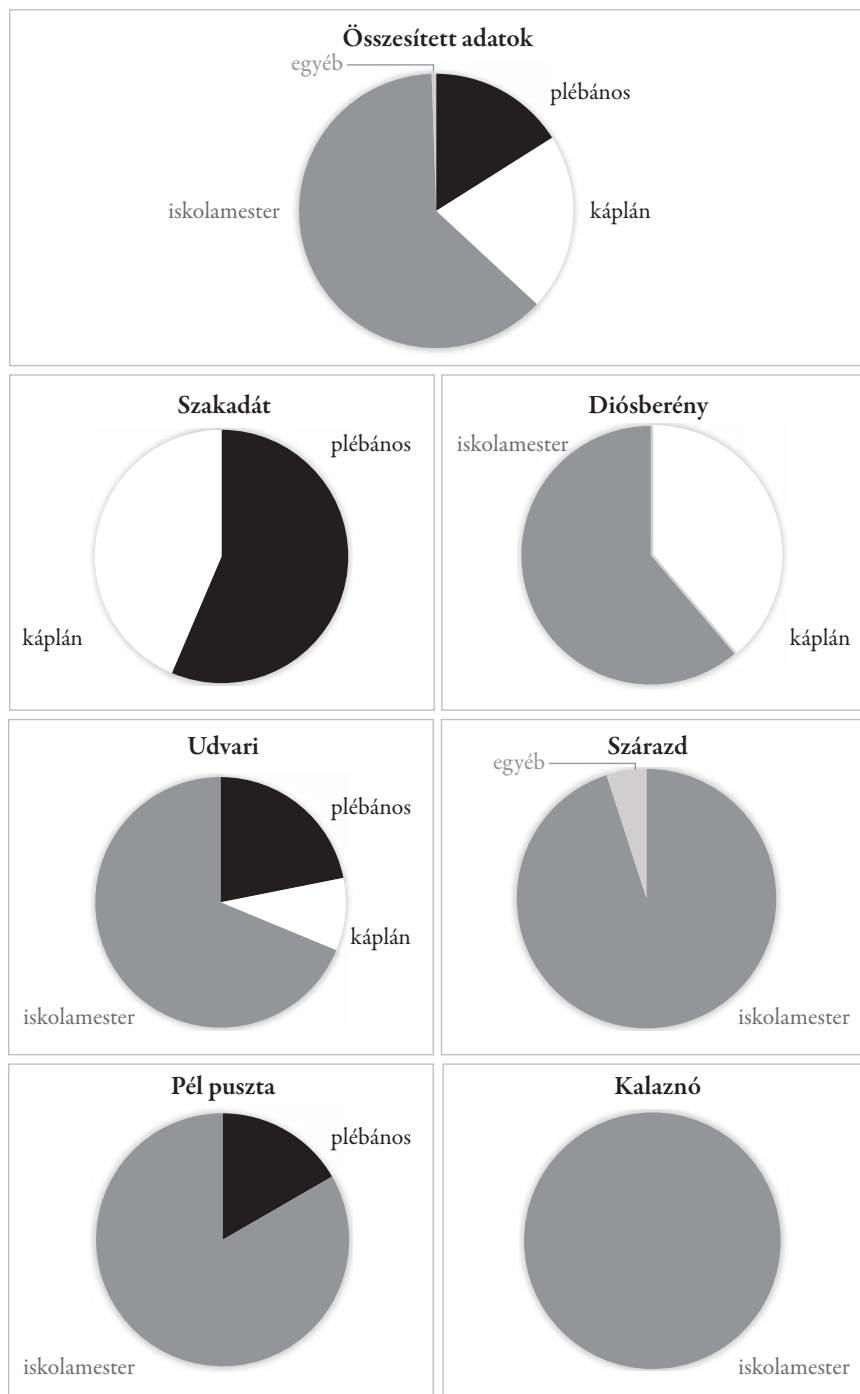
³⁴⁹ Augustin Marker idején a diósberényi hívek többsége a hőgyészi plébániát kereste fel, ugyanis a plébános nem tudott magyarul, ezért nem tudta megfelelően kiszolgálni a helyi magyarság igényeit.

³⁵⁰ PEL III. 047. matr. 1. A kötet oldalszámozása tematikusan újraindul. Keresztelés: pag. 4–9, 14–15, 67–69; esketés: pag. 1–2, 5; elhunytak: pag. 2.

³⁵¹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 6. Vö. Galambos 1987: 30.

9. ábra. Temetések celebrálói a szakadati anyaegyház településein (1773)

10. ábra. Temetések celebrálói a szakadati anyaegyházban (1783)

lakosok látogatták a szertartásokat, ahol éppen misét mondott. A filiák lakói iskolamesterük vezetésével rózsafüzért imádkoztak, s csak akkor mentek az anyateplomba, ha iskolamesterük is elkísérte őket.³⁵²

A baba

A keresztség felvétele elengedhetetlen feltétele az üdvözülésnek, a keresztény családok esetében elemi igény mutatkozott arra, hogy a súlyos betegen született gyermekeket a lehető leghamarabb megkereszteljék. Mivel a protestáns egyházak elutasították a bábakeresztséget, az alábbi megállapítások a szakadati anyaegyház felekezetei közül elsősorban a római katolikus német és magyar családokra vonatkozóan relevánsak.

Halálveszélyben lévő gyermek esetében a keresztséget bármely katolikus felnőtt kiszolgáltathatta.³⁵³ Ezután pedig a keresztelést végző személynek vagy a rokonság egy tagjának értesítenie kellett a plébánost, aki a templomban a keresztséget megerősítette, vagy a gyermek elhunytá esetén a keresztelés tényét az anyakönyvben rögzítette. A helyi szokásrend szerint a szükségkeresztelés feladata elsősorban a bábákra hárult. E szerepben csak a filiákban találkoztunk néhány esetben az iskolamesterekkel, minden bizonnyal azon alkalmakkor, amikor a gyermek baba segítsége nélkül született, de hozzátartozói kétségesnek érezték, hogy a gyermek megéli a plébános felkeresését.

Mivel az anyakönyveket a különböző plébánosok más és más logika (és igényesség) szerint vezették, a szükségkeresztséget elsősorban Winkler Mihály plébános 1759. május – 1769. április közötti működése idején volt lehetőségem megvizsgálni, ugyanis a kora újkorban ő volt az egyetlen, aki következetesen vezette a szükségkeresztségeket és azok megerősítését, ráadásul a szükségkeresztséget tevők nevét is feljegyezte. A plébánosi működése alatt tett 1430 bejegyzés közül 1318 alkalommal végezte saját maga vagy felkért helyettesítője, esetleg egy vándor szerzetes a szertartást. A két rontott bejegyzés figyelembevételével 110 esetben találkoztam a szükségkereszttség fogalmával. Három alkalommal semmilyen utalás nincs a keresztelő személyére vonatkozóan. Egy alkalommal mind a szülő, mind a keresztelő személyét rögzítő rubrikában

---

³⁵² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 9, 23. Vö. Galambos 1987:

32–33, 51.

³⁵³ Bárh D. 2005b: 160–165.

azonos név szerepel, tehát feltehetően a Pél pusztai házaspárnak nem volt módja segítséget hívni a szülés alkalmával. Négy esetben Barkóczy Tamás udvari iskolamester, három alkalommal pedig Barkóczy Miklós berényi iskolamester végezte el a szertartást. A szükségkeresztségek szembevetésén domináns hányadát a bábakeresztségek jelentik (11–12. ábra).³⁵⁴

Az általam vizsgált korszakra már megkezdődött a bábák képzése. Országos viszonylatban az *okleveles bábák* képviselték a bábáság legfelső, ám legcsekélyebb létszámú rétegét. A *cédulás bábák*at a vármegyei tisztifőorvos a vármegyei bábához küldte egy rövid tanfolyamra, a legnépesebb kört pedig a *paraszt- vagy kontár bábák* képviselték. Noha elméleti ismereteik elmaradtak az első két csoport tagjaitól, gyakorlati tudásuknak, tapasztalati úton szerzett hozzáértésüknek köszönhetően a közösség emblematisztikus tagjai voltak. A bábák számára kiadott állami rendelkezések³⁵⁵ azonban minden bizonnyal egyaránt vonatkoztak az utóbbi csoportra is, hiszen e ponton megegyeztek a lokális közösség értékrendjével, a gyermek mielőbbi megkeresztelésének igényével.³⁵⁶ Az 1753–1757-es egyházlátogatási jegyzőkönyv Szakadátton, Berényben, Udvariban és Szárazdon egyaránt említést tesz felesküdt és felkészített bábákról, Szakadát esetében azt is közli, hogy e pozíciót Margareth Beber töltötte be, Szárazdon pedig a bába katolikus vallású volt.³⁵⁷

A bábák működésére vonatkozóan elsősorban a szükségkeresztelek száma alapján lehet következtetni. Szembetűnő, hogy valódi specialisták jelenléte nem minden településen adatolható. Ezek sorából kiemelkedik Diósberény, ahol Eva Krus (22 alkalommal Diósberényben, egy-egy alkalommal Pél és Csernyéd pusztákon) és Katharina Weber (21 alkalommal Diósberényben) bábák keresztelő tevékenysége.³⁵⁸ Az általuk végzett kereszteleknel valamelyest alulmarad Margareth Henkel 13 szakadati szükségkeresztsége. Mellettük a specialisták körébe sorolom továbbá Répás/Rókás Máriát és Varga Annát.

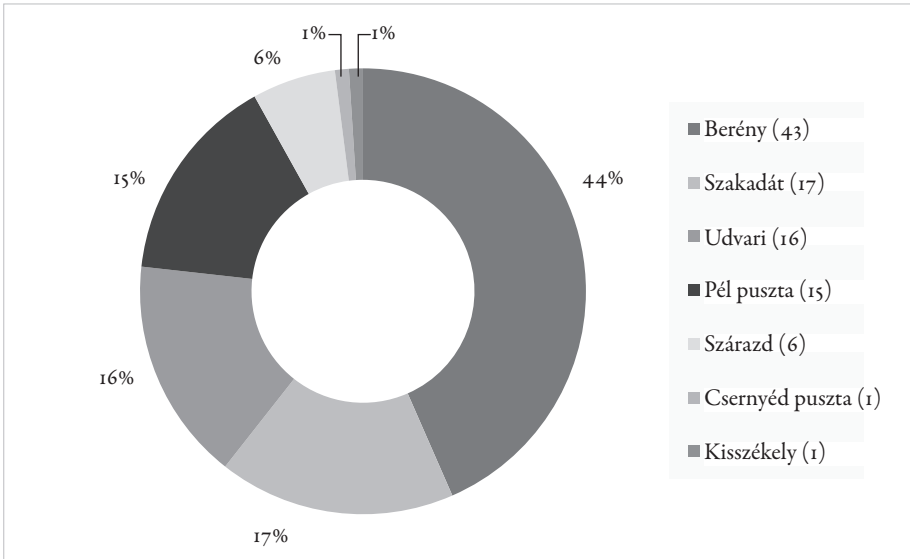
³⁵⁴ Német példákért lásd: Freitag 1998: 257–259.

³⁵⁵ Deáky 1996; Zückert 2001: 5; Deáky–Krász 2005; Krász 2019.

³⁵⁶ Keveset tudunk azonban a halva született és tetszhalottként meg nem keresztelt gyermekek sorsáról. Feltételezhető, hogy a bába temette el a közösség számára tisztátalan gyermek holttestét. Deáky 1996: 91–92.

³⁵⁷ Visitatio Parochiarum 1753–1757: 352–354.

³⁵⁸ Kiemelendő, hogy az 1767-es lélekösszeírásában Eva Krus és Katharina Weber bábákat Franz Binder háztartásában írták össze. Eva Krus volt ugyanis Rosina Chor édesanyja, egyúttal Katharina Weber nászasszonya. PEL I. 1. c. tom. 18. Status Animarum [...] Szakadát, pag. 52. 1767. Vö. PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarum Parochiae Szakadathiensis, Arb. 81.

11. ábra. A bábakeresztség település szerinti megoszlása Winkler plébános idején (1759 májusa – 1769 áprilisa)

Winkler Mihály, helyi plébános	1275	plébános által kiszolgáltató keresztség	1318
Egyéb helyettesítő plébános	43	szükségkeresztség	110
Thomas Barkóczy udvari iskolamester	4		
Nicolaus Barkóczy berényi iskolamester	3		
Szülők	1		
Név nélkül	3		
Bábakeresztség	99		
Rontott bejegyzés			2
Összesen			1430

12. ábra. Szükségkeresztségek Winkler plébános idején (1759 májusa – 1769 áprilisa)

Előbbi elsősorban Pél pusztán, utóbbi pedig legfőképpen Udvariban fejtette ki tevékenységét. A fentiek mellett az említett településeken vissza-visszatér Berecz/Böröcz Éva, Novák Krisztina, Szabó Magdaléna, Nyíri Judit és Margareth Weber neve, akik minden bizonnyal tapasztalt asszonyok lehettek, akiket rutinjuk elismeréséül hívhattak meg egy-egy szüléshez.³⁵⁹ Ezek után igazán szembetűnő Szárazd esete, ahol az anyakönyvek tanúsága szerint a hat bábakeresztés mindegyikét más-más személy végezte, tehát jelenleg úgy tűnik, hogy az egyházlátogatási jegyzőkönyv adata ellenére több specialistája is lehetett a közösségnek.

Összességében kijelenthető, hogy a filiákban a plébános hiányában jelentősen több bábakeresztést hajtottak végre, ugyanis a vegyes lakosságú Udvariban nagyjából hasonló számban szolgáltatták ki a szentséget, mint a teljes egészében katolikus lakosságú mater Szakadáton. Meglepő, hogy a növekvő, mégis jelentősen csekélyebb lélekszámú Pél pusztán is azonos mennyiségű bábakeresztést adatoltam, Diósberényben pedig ugyanezen események száma megközelíti a szakadati bábakeresztések háromszorosát. Főként e ponton mutatkozik diverzitás ezen községek és az uradalmi központ, Hőgyész között. A grófi székhelyen már 1733-ban működött egy Jakab nevű kirurgus,³⁶⁰ 1734-től pedig Franz Baumann és Joseph Wentzel párhuzamosan e pozícióban működött a településen. Henckelmann plébános részletes matrikuláiból az is egyértelmű, hogy e seborvosok szükség esetén a szülések alkalmával is közreműködtek.³⁶¹

Matriculák és társadalmi viszonyok

Az anyakönyvek vezetése

A trentói zsinat 1563-ban rendelte el általános érvénnyel a kereszteltek és házassultak anyakönyvezését, az 1613-as, V. Pál által közreadott *Rituale Romanum* pedig megkívánta a halottak anyakönyvének vezetését is.³⁶² Az első fennmaradt

³⁵⁹ Lehetséges emellett, hogy bábatevékenységük éppen a plébánosok közötti korszakhatárra esett, vagy új házasságuk után új férjük vezetéknévén szerepelnek az anyakönyvekben.

³⁶⁰ PEL III. 047. matr. I. pag. 8. 1733. 08. 17.

³⁶¹ Várnagy 1998 (II.): 208.

³⁶² Az első anyakönyvek a mai Francia- és Olaszország területéről a 14. századból ismertek, a Német-római Birodalomban pedig a 15. századi helyi zsinatok írták elő vezetésüket. Veit 1933; Ványó 1941: 28.

hazai római katolikus anyakönyvet a miskolc-diósgyőri plébánián nyitották 1632-ben, ám a pécsi egyházmegyében csak két plébániát találunk, ahol már a 17. században is vezették a vonatkozó dokumentumokat: a Pécs belvárosit (1688) és a szigetvárit (1696). Tolna vármegyében viszont csak 1711-ben rögzítették a szekszárdi matrikulákban az első kereszteleseket.³⁶³

A Mercy-uradalom központja körüli településeken a vallási élet újjászervezése Peter Willerscheid hűgyészi plébános feladata volt (a szakadati plébánia 1723–1727 és 1730–1737 között volt Hűgyész filiája, illetve oldallagosan ellátott plébániája). A plébános az anyakönyvet megvásárolta ugyan, azt nem vezette, 1723–1732 közötti működése során mindössze két esketési, illetve egy, a kötet 1725-ös, egy forintért való megvásárlását rögzítő bejegyzést tett, ezeket is a kötet hátsó fedlapjának belső oldalára.³⁶⁴

A rendszeres anyakönyvezést a hűgyészi plébánosi teendőket 1732–1739 között ellátó Archangelus (Karl Joseph) Kienner kezdte meg.³⁶⁵ Mivel a szakadati plébánia Szigethy András 1730-as távozása és Augustin Marker 1737-es érkezése között betöltetlen volt, az anyakönyvek tanúsága szerint a hűgyészi plébános látta el oldallagosan a plébániát.³⁶⁶ Tehát elsősorban az 1724–1732 közötti évek anyakönyvei hiányoznak Szakadatról, ugyanis az 1726-ban odavezényelt Szigethy András sem vezetett ilyesfajta dokumentációt (illetve annak nyomát 18. századi utódai sem találták meg).³⁶⁷ A Kienner által üresen hagyott oldalakra utódja, az 1739–1740-ben Hűgyészen működő ferences, Franciscus Schuhknecht³⁶⁸ (Joseph Gundacker) pótolta az adatokat az első oldalakra, de az 1724–1729 közötti évekből származó 41 születési bejegyzés feltehetően hiányos, az esketési és halotti anyakönyvi adatok pedig nem kerültek (kerül-

³⁶³ Szabó Tibor tanulmányában közli a pécsi egyházmegyei anyakönyvek vezetésének kezdő időpontjait, azonban Hűgyész esete is jól példázza, hogy a legkorábbi bejegyzés időpontja nem felel meg a rendszeres anyakönyvezés időpontjának. Szabó T. 2000: 438–442.

³⁶⁴ Azaz: Egy forintért vásárolta Hűgyész község 1725. április 15-én. PEL III. 047. matr. 1. Belső fedlap. 1725. 04. 15.

³⁶⁵ Brüstle 1879 (III.): 116–117.

³⁶⁶ Az oldallagosan ellátott Szakadatra és filiáira vonatkozó bejegyzéseit lásd: PEL III. 047. matr. 1. pag. 14–15. A 18. századi lokális anyakönyvek jellemzője, hogy a kereszteleési, esketési és halotti anyakönyveket egy kötetben vezették, az egyes szakaszokat pedig önállóan számozták. Munkám során az eredeti oldalszámokra hivatkozom.

³⁶⁷ A szakadatiak Winkler plébánosnak úgy nyilatkoztak, hogy egy illír szerzetes vitte az anyakönyveket magával Budára. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathien-sis, pag. 21. Vö. Galambos 1987: 46.

³⁶⁸ Brüstle 1879 (III.): 117.

hettek?) pótlásra. Noha a telepítés óta közel húsz év telt el, a ferences szerzetes még találkozott az anyakönyvezettekkel, illetve lehetséges (a napra pontos adatok és a Willerscheid neve alatti bevezetés alapján), hogy meglévő feljegyzéseket másolt a kötetbe.³⁶⁹ Az utókor nagy szerencséjére, hiszen semmilyen egyéb dokumentum vagy más nyomtatott könyvbe jegyzett információ nem tudósít Högyész, Szakadát, Berény, Kisvejke, Závod, Mucsi és Lengyel vonatkozó adatairól. Paradox módon – ahogy erről alább is beszámolok – mégis e települések egyikéről rendelkezünk a legszéleskörűbb adatokkal a beköltöző római katolikus magyarok és németek családi viszonyaira vonatkozóan.

A szakadati anyaegyház sajátossága, hogy noha Marker plébános vezette a mater településen az anyakönyveket, Diósberény és Szárazd lakói kevés kivételtől eltekintve Högyészen kereszteltették gyermekeiket (Udvári ekkor még Pincehelyhez tartozott filiaként). Ezt nem magyarázhatjuk pusztán az 1739-es pestisjárással vagy Marker plébános nyelvtudásának hiányával, hiszen Szárazd német lakossága gyorsabban és egyszerűbben juthatott volna el Szakadatra, mégsem a mater települést kereste fel,³⁷⁰ azonban e jelenség magyarázata tekintetében csupán feltételezésekbe bocsátkozhatnánk. A rendszeres és következetes szakadati anyakönyvezés Kovács Simon 1740-es Szakadatra érkezésétől indult meg, utódai, Inda János és Winkler Mihály pedig ugyancsak megfelelően vezették az anyakönyveket. Noha Mitterpacher Dániel működésének idején, 1769–1772 között az esketési anyakönyvek terén hiátus tapasztalható,³⁷¹ ahogy Gruber József plébánossága alatt sem másoltak be minden bejegyzést az elhunytak anyakönyvébe, a matrikulák vezetése alapvetően mégis következetesként jellemezhető.³⁷² Jól látható, hogy a keresztelések anyakönyvezése elsődleges fontosságú volt, miközben az esketési és temetési bejegyzések vezetésében már tapasztalhatunk hiányt, ami a filiák esetében különösen jellemző. Az anyakönyvezési gyakorlat vázolt, meglehetősen kései rendszeressé válása miatt jelen fejezetben a kötet címében jelzett időkeretet némileg tágabban értelmezve, a szakadati anyaegyház 1788-as felszámolásáig tágitottam vizsgálataim periodikus keretét.

³⁶⁹ PEL III. 047. matr. I. pag. 4–9.

³⁷⁰ PEL III. 047. matr. I. pag. 67–69. Valamint: PEL III. 123. matr. I. pag. 4–7.

³⁷¹ PEL III. 123. matr. 3. 83–84.

³⁷² A szakadati anyaegyház legnagyobb kiterjedésének idején gyakorta előfordult, hogy külön-külön anyakönyvezték az egyes települések temetési adatait, ezért nagy valószínűséggel utólag másolták be azokat, amelyekben olykor több hónapos hiátus tapasztalható.

A fentiek mellett hangsúlyozandó, hogy a forrásokban már 1773-tól (vegyes házasságok vagy mindkét fél áttérésének esetében ezt megelőzően is) megjelennek az evangélikusokra vonatkozó anyakönyvi bejegyzések 1787 tavaszáig. Úgy tűnik, hogy eleinte a vegyes vallású települések evangélikus lakóit (Udvari és Szárazd) sikerült kettős stólafizetésre kényszeríteni, amely falvak sora Gruber plébános idején (az Apponyi-féle birtokvásárlás után) kiegészült a gyakorlatilag teljes egészében evangélikus Kalaznával is, amely ekkor Varsád filiája volt. A kettősen adóztatott eklézsiák tagjait a plébános (vagy káplánja) a katolikusokkal azonos matrikulában anyakönyvezte, a lelkészek nevét is feltüntetve.

Szakadát és a filiáinak unikális dokumentuma a Winkler Mihály által vezetett családkönyv, a *Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis*,³⁷³ amely valamelyest pótolja ismereteinket a hiányzó születési időpontokról (de az esküvők és temetések dátumairól nem emlékezik meg). Noha e hazánkban kevésbé jellemző dokumentum³⁷⁴ minden családfakutató álma, a plébános mégsem a családfakutatás iránti rajongásából készítette el azt. Klimó György püspök 1764. március 12-i körlevelében hangsúlyozta az esketéssel összefüggő egyházmegyei instrukciókat és akadályokat: a vérrokonságot és annak különböző fokait. Mivel ekkor még meglehetősen kevés lélek élt a településeken, ezért a házassági lehetőségek száma korlátozott volt, ráadásul igen sok telepescsalád állt óhazai rokonságban egymással, ezért munkája megkönnyítése érdekében Winkler plébános elkészítette családfáikat. A kötet bevezetőjének fő témáját a házasság akadályai képezik.³⁷⁵ Ezt követi a plébániája területén általa fellelt családok vezetéckneveinek ábécésorrendben való felsorolása,³⁷⁶ amelyek összegyűjtését a plébános – saját bevallása szerint – nagy odafigyeléssel végezte. Minden családnév mellett közli annak családfa (a forrásokban: *arbor*) számát és a családdal rokonságban álló családok vezetéckneveit. A plébános alaposságát bizonyítja, hogy olyan családokra is felhívja a figyelmet, amelyek vagy női ágon, vagy még a szakadati anyaegyház településeire költözés előtti kapcsolat eredményeként fűzték szorosabbra az aktuálisan ott élők rokoni szálait.³⁷⁷ Ezt követően közli a XIV. Benedek pápa által Klimó György

---

³⁷³ A kötet restauráláson esett át, és megtalálható a Pécsi Egyházmegyei Levéltárban PEL III. 123. div. 5. számon.

³⁷⁴ Demleitner–Rolf 1935.

³⁷⁵ PEL III. 123. div. 5. *Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis*, pag. 5–18.

³⁷⁶ PEL III. 123. div. 5. *Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis*, pag. 19–37.

³⁷⁷ PEL III. 123. div. 5. *Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis*, pag. 38–45.

püspöknek adományozott felhatalmazásokat,³⁷⁸ végül pedig a 104 családfát, melyek mérete gyakran meghaladja a kötet lapjainak méreteit, ezért ezek enyvvel ragasztottak, kihajthatók. A 104-es számadat nem informatív az aktuálisan a plébánia területén élő családokra vonatkozóan, hiszen több ismétlődés található benne (a nőági rokonság tisztázása céljából), illetve ugyanezért gyakran fordul elő, hogy több sógor önálló családjá egyazon családfán szerepel. Összességében tehát a kötet a vérrokonság fokainak meghatározását segíti elő, de ékes mementója a plébános alaposságának és vonatkozó érdeklődésének, illetve az első és második generációs telepesek, valamint a kontinuus magyar családok genealógiai ismereteinek, emlékezetének.³⁷⁹ Meglepő lehet, hogy ezen sajátos forrásadottságok ellenére sem készült el a települések, illetve a plébánia családkönyve, amely korábbi támpontot jelentett volna számomra az anyakönyvi adatok elemzésében,³⁸⁰ ezért a későbbiekben hivatkozott matrikulák feldolgozását saját magam végeztem el.³⁸¹

Születés, házasságkötés és halál: folyamatok és fordulópontok

A születések, házasságkötések, halálozások esetén szükséges szem előtt tartanunk, hogy valójában a dokumentált keresztelesek, esketések és temetések számadatainak vizsgálatára van lehetőségünk.³⁸² Noha 1740-től tulajdonképpen következetes a rögzítési gyakorlat, bizonyos esetekben nyilvánvaló hiányosságokkal szembesülünk, más alkalmakkor pedig pusztán gyanítható a káplánok, iskolamesterek vagy éppen a plébánosok mulasztása.³⁸³

A matrikulák adatai jól szemléltetik az anyakönyvezési gyakorlat fokozatos kiterjesztését a filiákra, illetve utalnak azok betelepítésére (elsősorban Szárazd esetében), alkalmasint a vallási arányaikban bekövetkezett változásokra (például csupán az első évtizedben anyakönyveztek nagyobb létszámban római

³⁷⁸ PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, pag. 46–48.

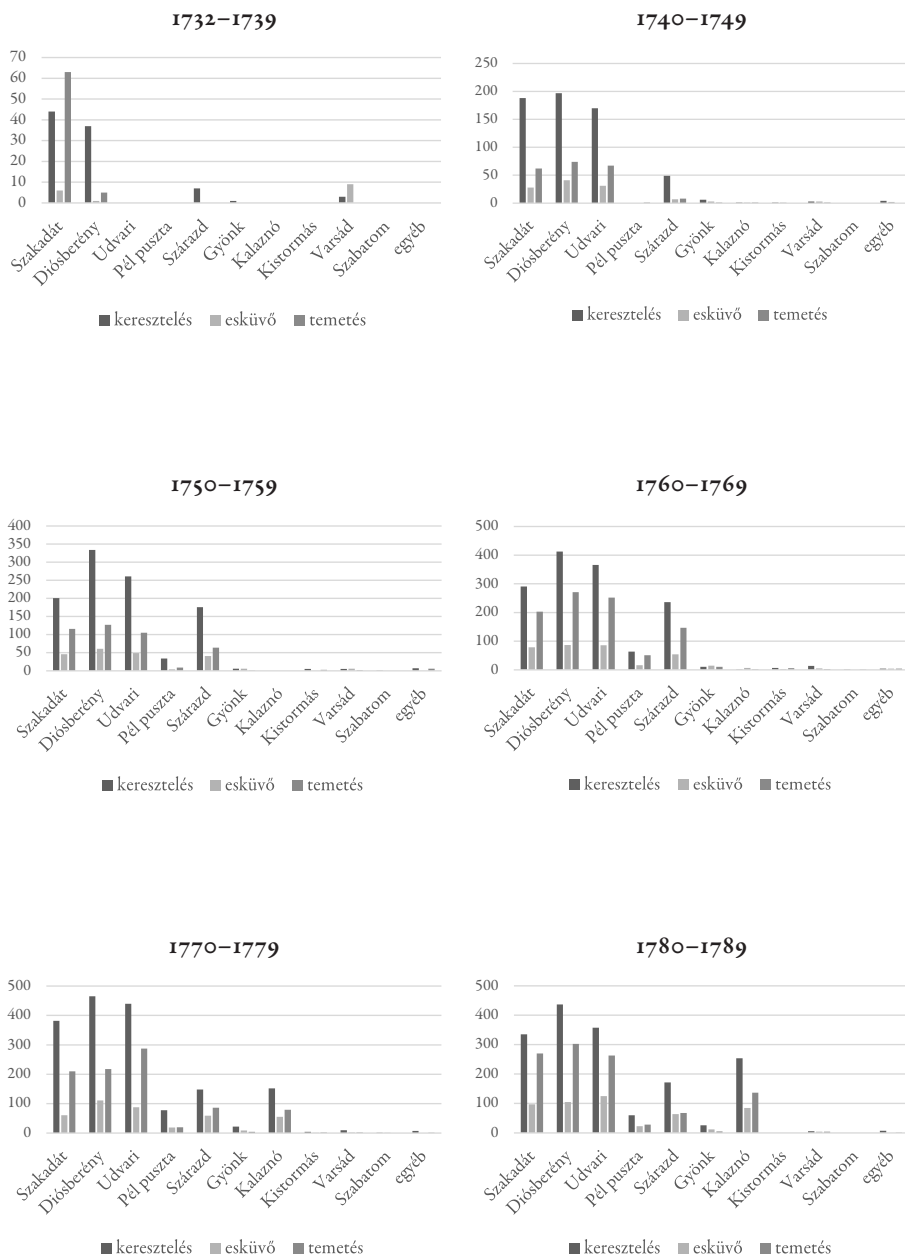
³⁷⁹ A kötetre első alkalommal Galambos Ferenc hívta fel a figyelmet: Galambos 1989: 522–524.

³⁸⁰ Például: Koloh 2017: 54; Schweininger 2023: 16.

³⁸¹ Ezúton is hálásam köszönöm Farkas Beátának és Thomas Weilandnak, hogy már annak nyilvánosságra hozatala előtt betekintheztem a hűgyszi plébánia online családkönyvébe, amely nagy segítséget nyújtott a szakadati és diósberényi személyek azonosításában is: <https://wt.genealogie-weiland.de/tree/ofb-hoegyesh> (Utolsó letöltés: 2024. 08. 12.)

³⁸² Coal 1975; Fazekas 1993a: 102; Kocsis 1995: 235–236.

³⁸³ Ezért az anyakönyvek számadatairól Karl-Peter Krausshoz hasonlóan tízéves periódusban településsoros kimutatást készítettem. Lásd: 13. ábra. Vö. Krauss 2003.

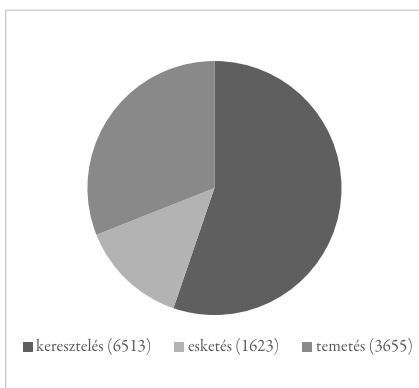
13. ábra. A szakadati anyaegyházban kiszolgáltatott szentségek tízéves bontásban (1732–1789)

katolikusokat a később döntően evangélikus Varsádon) (13. ábra). E számadatak ugyancsak jól példázzák az egyes plébánosok által és Klimó György jóváhagyásával (támogatásával?) kettős adóztatásra kényszerített evangélikus eklézsiák helyzetét. Gruber József szakadati plébánosnak ugyanis az Apponyi-féle birtokvásárlás után sikerült elérnie, hogy a szárazdi és udvari evangélikusok mellett Kalaznó teljes lakossága is megfizesse számára a stóladíjakat a keresztelesek, házasságkötések és temetések alkalmával.³⁸⁴ Ezen életeseményeket gondosan be is jegyezte a mater Szakadát római katolikus anyakönyvébe, megjegyezve, hogy azokat ki celebrálta (Kalaznón eleinte a varsádi, majd saját lelkésze keresztelt, Udvariban a gyönki lelkész, az esketések és temetések vezetésében pedig olykor az iskolamesterek is részt vállaltak). A 14–16. ábra alapján ugyancsak jól látható, hogy lakosságarányosan a legtöbb szentséget a legnagyobb filia lakóinak, a diósberényieknek szolgáltatták ki, a mater Szakadát és a második legnagyobb filia, Udvari pedig e tekintetben hasonló, s némileg csekélyebb értékeket mutat. Itt fontos azonban hangsúlyozni, hogy az összesítő ábrán a Szárazdon, Udvariban és Kalaznón élő, időlegesen duplán adóztatott evangélikus lakosság adatai is ciklikusan benne foglaltatnak.

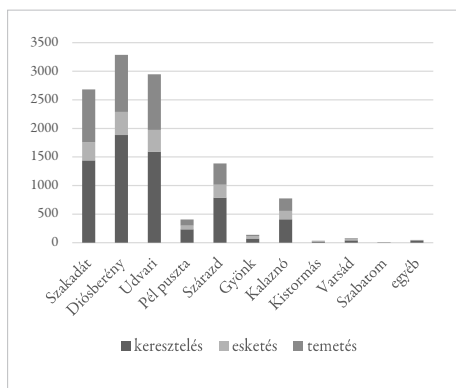
Az anyakönyvezés tekintetében a keresztelek adminisztrációja tűnik a leginkább következetesnek és precíznek, míg az esketések, de kimondottan a temetések esetében – hangsúlyosan a filiákban – e vonatkozásban egyes plébánosok idején hiányosságokat tapasztalhatunk. Túl azon, hogy a kisgyermekes keresztelek nélkül való elhunytát kétségtelenül a plébánia minden lakója el kívánta kerülni, a jelenség mögött feltételezhető, hogy a plébánosok az általuk megerősített szükségkeresztségek mellett kisebb hangsúlyt fektettek az iskolamesterek (esetleg ferencesek) által esketett vagy temetett személyek anyakönyvezésére.³⁸⁵ Az életesemények naptári év szerinti megoszlása tekintetében kézzelfogható a liturgikus év hatása, hiszen nagybőjt idején és adventben még a legsürgetőbb frigyeket sem kötötték meg, e böjtidők elmúltával viszont hirtelen több esküvőt is tartottak, nagy számban félözvegy felek esetében. Ezzel szemben a temetések és keresztelesek számadatai néhány kilengés figyelembevételével korrelálnak egymással. Kora tavasszal, illetve kora ősszel az összesített szám adatok több halottról számolnak be, azonban nem tükrözik kellően a rendszeresen nyári időszakban vissza-visszatérő járványos megbetegedéseket,

³⁸⁴ Hasonlóan járt el például Vörös Bálint zombai római katolikus plébános a szomszédos Felsőnána evangélikus eklézsiájával. Brüsszle 1880 (IV.): 914–915; Szita 1996: 56–59.

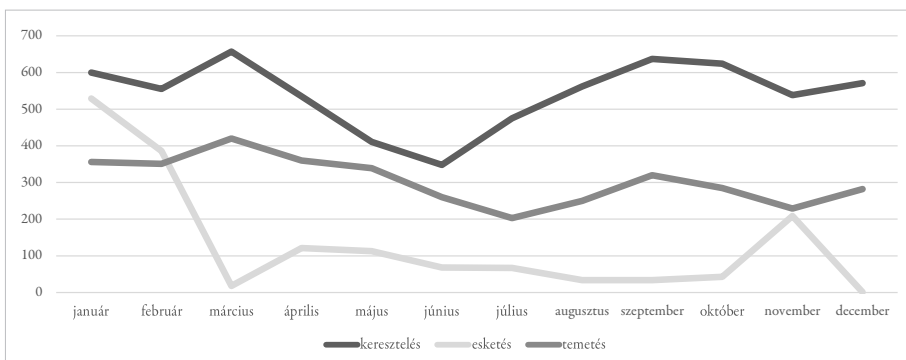
³⁸⁵ Hasonló tapasztalatokról számol be: Schweininger 2021: 63.

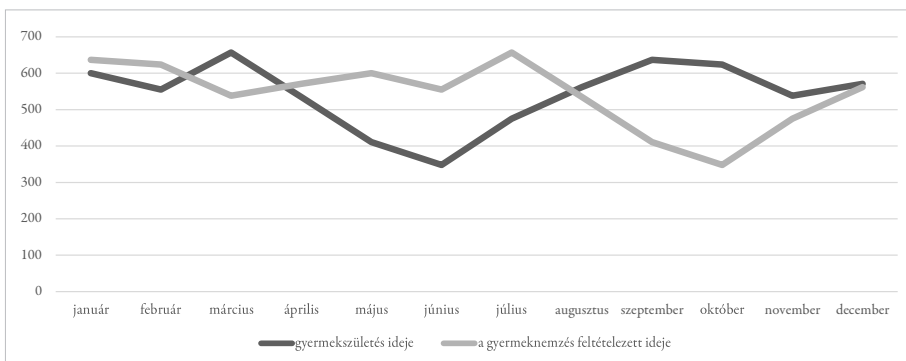
14. ábra. A kiszolgáltatót szentségek típus szerinti megoszlása a szakadati anyaegyházban (1732–1789)

15. ábra. A kiszolgáltatót szentségek lokális megoszlása a szakadati anyaegyházban (1732–1789)

16. ábra. A kiszolgáltatót szentségek havi megoszlása a szakadati anyaegyházban (1732–1789)

17. ábra. A gyermeknemzés és születés ciklusai a szakadati anyaegyház római katolikus családjaiban (1732–1789)

amelyek épp akkor szedték áldozataikat, amikor az összegző ábrán egyébként apadás tapasztalható. Születések tekintetében ugyancsak a március és szeptember–október időszaka tűnik az egyébként folyamatos keresztelesek sorában felülreprezentált időszaknak, ezért a legtöbb gyermeknemzés ideje december és február, illetve június és július időszakában feltételezhető (17. ábra).

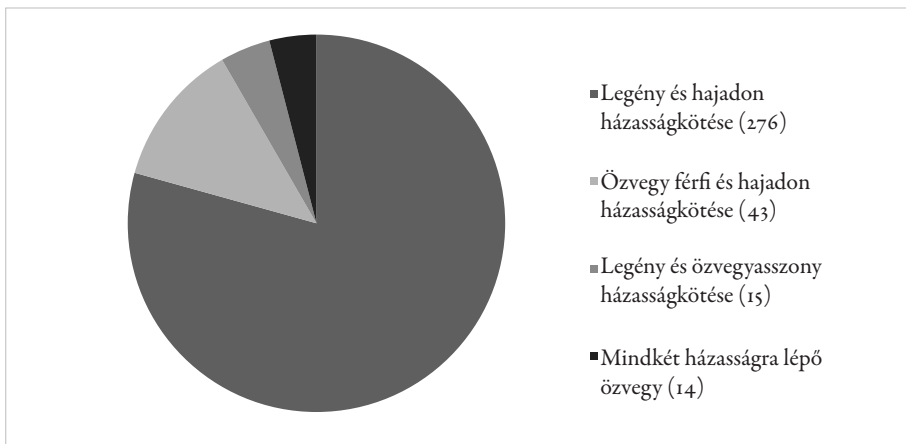
A falvak összesített számadatait tízéves ciklusokra bontva hasonló tapasztalatról számolhatunk be (13. ábra). Az esketések rendje az első (feltehetően az anyag hiányossága miatt torzult számadatú) évtized kivételével következetesnek és állandónak tűnik. A keresztelesek tekintetében, ugyancsak visszatérően június–július idején csökkenést, illetve február–március, illetve szeptember–október idején emelkedést tapasztalhatunk, az eltolódások e tekintetben minimálisak. A halálozások is követik a fenn vázolt rendet, rendszerint igazodnak a keresztelesek során bekövetkezett kismértékű különbségekhez. A temetések tekintetében megemlíthető az első korszak vonatkozó nyári számadatainak magas száma, amely az 1739-es nagy pestisjárvány szakadáti áldozatairól tanúskodik, illetve szembetűnő, hogy az április és június közötti csökkenő ciklusban 1770–1779 átlagában a halálozások száma a megszokottnál jobban megközelítette a születések számadatait, 1760–1769 átlagában pedig – noha csekély mértékben – át is lépte azt.³⁸⁶

Mivel a plébánosok anyakönyvezési gyakorlata eltérő volt, a mortalitás házasságkötésekre gyakorolt hatását elsősorban a Winkler Mihály által 1759 áprilisa és 1769 áprilisa között bejegyzett 348 házasságkötés alapján volt módos számszerűen is megvizsgálni. A mozaikcsaládokra a kutatás egyre több figyelmet fordít,³⁸⁷ az általam vizsgált régióban pedig Karl-Peter Krauss hangsúlyozta a félözvegy, alkalmasint több ízben özvegy személyek házasságkötésének hasonló jelentőségét.³⁸⁸ A Szakadátan kötött frigyek többségében a vőlegény és a menyasszony is első alkalommal állt az oltár előtt (276 eset), az esküvők mintegy húsz százalékában (72 eset) azonban valamelyik házasulandó fél (jellemzően a vőlegény) már volt házas korábban. Tehát a 18. század közepére a szakadáti plébánia minden ötödik esküvőjén olyan személy kötött házasságot, aki már egy társát eltemette (18. ábra).

³⁸⁶ Az epidémiák és pandémiák német telepesközösségek demográfiai viszonyaira gyakorolt hatásáról kitűnő bánáti esettanulmányként lásd: Krauss 2020: 92–95.

³⁸⁷ Példaként lásd: Erdélyi szerk. 2020.

³⁸⁸ Krauss 2003: 176–187. Vö. a szerző újabb bánáti kutatásait: Krauss 2020: 95–103.

18. ábra. Házasulandó felek családi állapota a szakadati anyaegyházban (1759–1769)

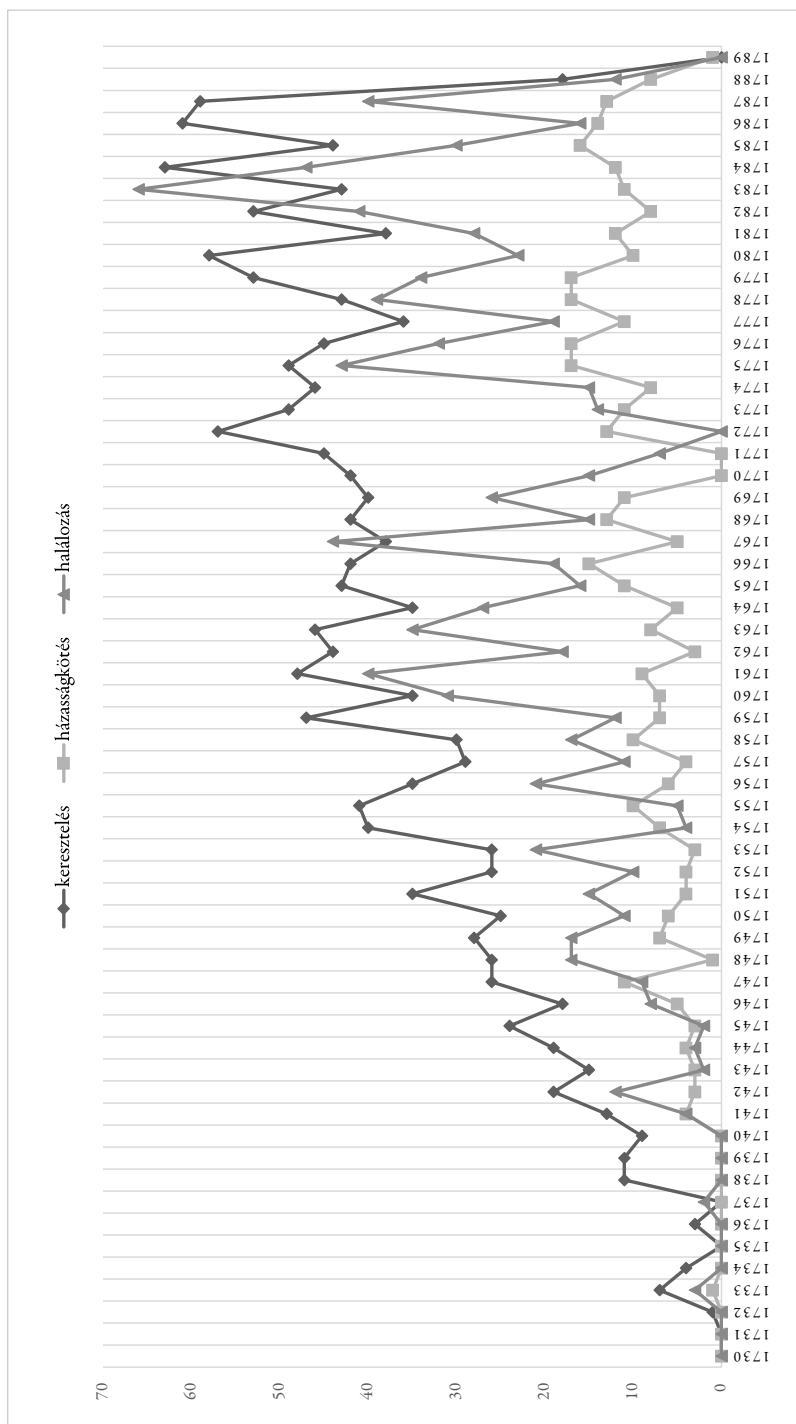
Amennyiben csak a plébánia egy települése, a legkorábban benépesült római katolikus Diósberény tekintetében vizsgáljuk a keresztelesek, esketések és temetések átlagát, hasonló eredményre jutunk (19. ábra). Egy-egy év esetén azonban csak e településre vonatkozóan is tapasztalhatunk kilengéseket, ezek azonban a lakosságszám emelkedésével – a házasságkötések kivételével (hiszen az esketések rendjét befolyásolta leginkább a liturgikus év) – egyre kevésbé differenciálhatók.

*Családtagok, egy fedél alatt élő rokonok, gazdacselédek és cselédlányok:
a háztartások szerkezete*

A premodern társadalomban a családfő (*pater familias*) és családtagjai, rokonai, alkalmazottai köré szerveződő háztartások nem pusztán lakóhelyként funkcionáltak, hanem termelési egységek, sajátos ökoszisztémák is voltak.³⁸⁹ A magyarországi néprajztudomány vonatkozó nagycsalád–törzscsalád központú felfogásában, illetve az északnyugat-európai kisebb és a délkelet-európai kiterjesztett preindusztriális háztartástípusok fogalomhasználatában alapvető változást eredményeztek Eugene A. Hammel és Peter Laslett, illetve John Hajnal eredményei.³⁹⁰ A 18. századi Tolna vármegye kapcsán Andorka Rudolf

³⁸⁹ Blickle 2008: 29; Schmidt, G. 2009: 35, 42–47, 379–382.

³⁹⁰ Hammel–Laslett 1974; Hajnal 1983; Faragó 1983; Andorka–Faragó 1984; Faragó 2000; Paládi-Kovács 2009a: 279–280. Vö. Husz 2000; Faragó–Öri 2021; Schweininger 2023: 10–28.

19. ábra. Diósjerén demográfiai adatai fennmaradt matrikulák tükrében (1730–1789)

és Faragó Tamás hangsúlyozta első ízben, hogy a háztartások mérete nem volt nagy, átlagosan négy–hat személy élt egy fedél alatt, azonban a szám a hódolt-ság után újratelepített falvakban kisebb, míg a Duna menti, feltehetően törz-sökös magyar lakosság esetében magasabb volt.³⁹¹

Munkám során felhasználtam a környező falvak matrikuláiban elérhető adatok mellett a vármegyei és uradalmi forrásokat is, azonban család- és ház-tartásszerkezetre fókuszáló kutatásaimat meghatározta, hogy a plébánia la-kosságáról csak egy családfőlistát készített Kovács Simon plébános 1755-ben, s csak egyetlen valódi lélekösszeírás, *Status Animarum*³⁹² állt rendelkezésemre Winkler Mihály tollából 1767-ből.³⁹³ A változásvizsgálatra tehát kevésbé volt módom, sokkal inkább a betelepítés óta lezajlott komplex nivellációs periódus demográfiai vonatkozású eredményeinek dokumentálására. E területileg legkiterjedtebb és egységes elvek szerint készített lélekösszeírás végrehajtását Klimó György pécsi püspök, Tolna és Baranya vármegyék főispánja 1767-ben rendelte el, elkészítését pedig az ekkor általában több plébániát ellátó és igen kiterjedt *pasztorációs körzettel*³⁹⁴ rendelkező plébánosokra bízta. Vizsgálatuk vallásspecifikusan (rendszerint csak római katolikusokat írtak össze, olykor a más vallású gazda portáján szolgáló személyek is hiányoznak közülük) és el-sősorban számszerűen lehetséges, ugyanis a rokonság legtöbbször kategória-ként (együtt élő rokon) és nem a pontos rokoni fok feltüntetésével történt. Az összegző ábrán (20. ábra) a klasszikus, első hullámban (1720-as évek) elsőd-leges telepítésű német telepes falut képviseli Szakadát,³⁹⁵ a második hullámban (1740-es évek) telepített, illetve a magyarok, majd németek által spontán megszállt települést Diósberény, ugyancsak a telepítés második hullámában benépesített, többségi evangélikus népesség mellett élő római katolikus német kisebbséget Szárazd, míg a magyarok esetében egyaránt a 18. század korai éveiben spontán megszállt helységet Udvari. Mivel Winkler plébános csak a római katolikus háztartásokat jegyezte fel, ezért nincs lehetőségem felekezetek közötti összehasonlításra.³⁹⁶

³⁹¹ Andorka–Faragó 1984: 409–411.

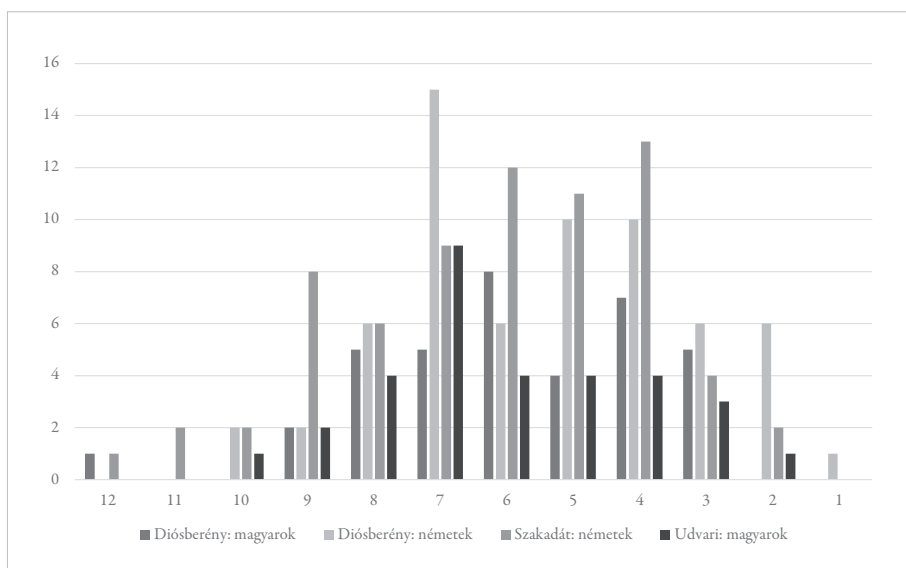
³⁹² PEL I. 1. c. tom. 18. Status animarum [...] Szakadát, pag. 50–54. 1767. A lélekösszeírást lásd a függelékben.

³⁹³ A lélekösszeírásokra vonatkozóan egy szerencsésebb forrásadottságokkal rendelkező tele-pülés kitűnő esettanulmányaként lásd: Schweininger 2023: 49–69.

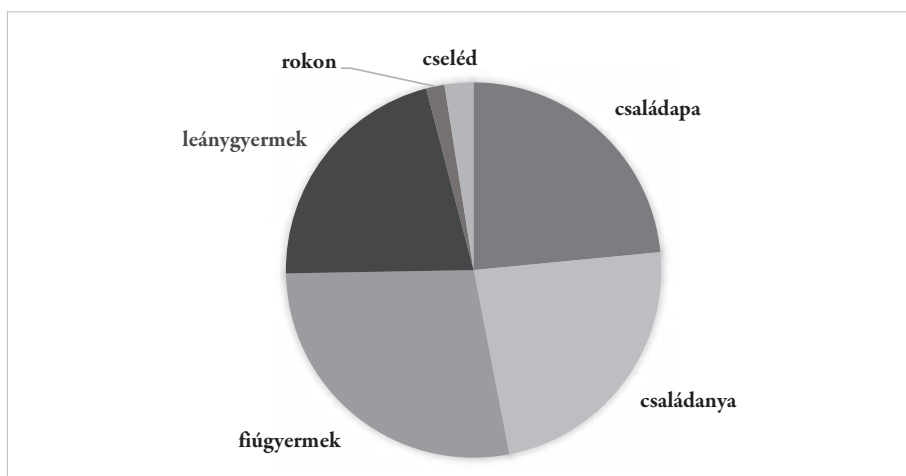
³⁹⁴ Dénesi 2013: 125–128.

³⁹⁵ Részletes adatait lásd a 21. ábrán.

³⁹⁶ Az összehasonlításban nem szerepel két gyönki, egy varsádi és egy kistormási háztartás, illetve a római katolikus lakosságot tekintve magyar többségű udvari öt német családja

20. ábra. A római katolikus háztartások lélekszáma a szakadati anyaegyházban (1767)

21. ábra. A háztartások összetétele Szakadátban (1767)

A vizsgált falvakban a háztartások létszáma átlagosan négy–nyolc fő volt, de a két–három és a nyolc–kilenc fős porták sem voltak ritkák.³⁹⁷ Az egyfős, illetve tíz vagy több személyt magukban foglalók már egyedinek számítottak. A németek esetében Diósberényben inkább a négy–hét, míg Szakadátton inkább a négy–kilenc fős háztartások voltak általánosak, ahogy ez – az alacsony számú adat szerint – Szárazdon is három–hat fő közé tehető. A magyarok esetében az együtt összeírtak létszáma jellemzően három–nyolc volt. A két magyar vizsgálati pont nagyjából hasonló adatokról tanúskodik, azonban a súlypont Udvariban némileg a magasabb lélekszám felé tolódik el (hét fő), míg Diósberényben kevesebb, jellemzően négy–hat személy élt egy fedél alatt.³⁹⁸ Összességében tehát kijelenthető, hogy a háztartások döntő többsége egyszerű, nukleáris és törzscsaládokból állt,³⁹⁹ és nem számottevő az egy háztartásban élő nagyszülők aránya, ez alól csak az együtt élő további rokonok képeznek kivételt.⁴⁰⁰ Arland Thornton meglátásával egyetértve egyes törzscsaládok esetében az idősek hiányát a nagy fokú és alkalmasint korai mortalitással magyarázom,⁴⁰¹ mert felrajzolható esetükben egyfajta háztartásciklus, mely szerint a fiatal házaspárok többnyire egy ideig a szüleikkel éltek, majd maguk váltak a háztartás elsődleges családmagjává, gyermekeik felnőtté válása után azonban rendszerint ismét törzscsaládos háztartás tagjaként fejezték be életüket. E folyamatot természetesen erősen befolyásolták a sajátos öröklési jogszokások, illetve a demográfiai alakító események (háborúk, járványok, természeti csapások).⁴⁰²

A vázolt okokból egyedül Diósberény háztartásai alkalmasak etnikai összehasonlításra (22. ábra). Itt a német és magyar porták lélekszáma korrelált egymással, ám a német háztartások némiképp nagyobbak mondhatók. Feltűnő

---

sem. Winkler plébános háztörténetében több olyan esetről is beszámol, amikor evangélikus gazdák háztartásába kerültek római katolikus fiatalok szolgálóként vagy cselédlánnyként, azonban összeírásában egy ilyen példát sem említ, ezért nem egyértelmű, hogy az érintetteket családtagjaikkal együtt jegyezte-e fel, vagy hiányoznak az összeírásból.

³⁹⁷ Német viszonylatban lásd Michael Mitterauer kitűnő elemzését: Mitterauer 1984.

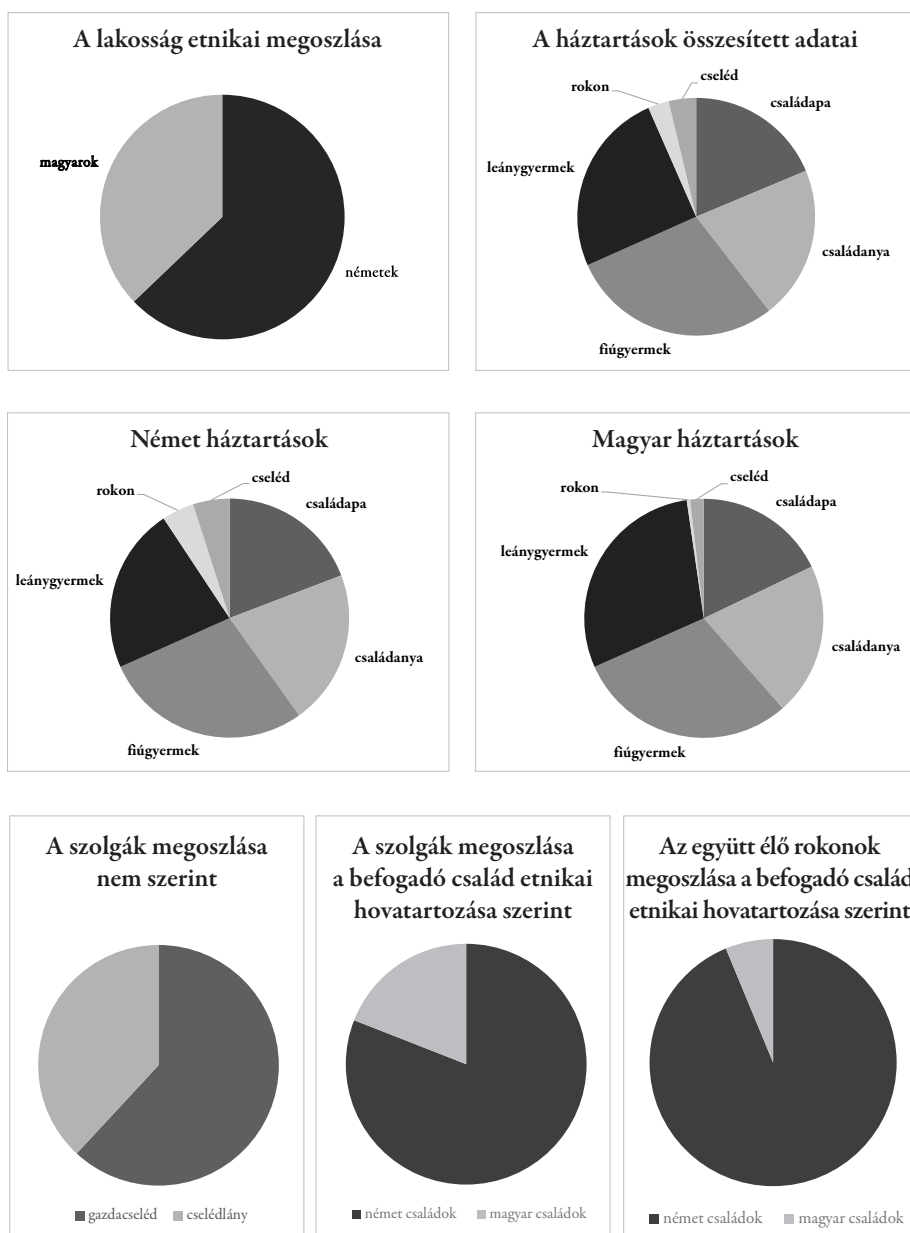
³⁹⁸ Itt hangsúlyozandók Máté Gábor meglátásai a zsúfolt belterületű, szálláskertes falvakban élő dél-magyarországi nagycsaládok és a törzscsaládos háztartásokat alapító Kapos menti telep magyar falvak eltérő tájhasználati stratégiáival kapcsolatban: Máté 2014b: 450–451.

³⁹⁹ Együtt a 18. századi háromsztatú telepházak mérete és tüzelőberendezése (kályhaskemence) is elsősorban a törzscsaládok befogadására volt alkalmas: Dobosyné Antal 2008: 66–67; Zentai 2009: 375.

⁴⁰⁰ Hasonló tapasztalatokról számol be: Balázs–Katus 1983: 161.

⁴⁰¹ Thornton 2005: 51–52.

⁴⁰² Mitterauer 1979: 64; Andorka–Faragó 1984: 426–428; Husz 2000: 90.

22. ábra. A diósbényi háztartások adatai a Status Animarum szerint (1767)

továbbá – szem előtt tartva, hogy mindkét nemzetiség esetében számolhatunk családapák nélküli háztartással –, hogy a magyarok esetében 38 portára 39 családfő jutott, míg a 63 német portára 66. A porták és a családapák száma egyébként nagyjából megfelel a lakosság 60:40 százalékarányú etnikai összetételének.⁴⁰³ Mindkét nemzetiségre jellemző, hogy arányaiban több családapát, mint családfőt írtak össze a településen, illetve említésre méltó, hogy a német családokban jelentősen több fiú-, mint leánygyermek élt, ez a szám a magyar családok esetében gyakorlatilag kiegyenlített volt.⁴⁰⁴

A legszembevetőbb különbség azonban, hogy az egy háztartásban élő rokonok és cselédek száma a német háztartásokban jóval magasabb volt, mint azt a település lakosságán belüli számarányfölényük indokolná. A településen foglalkoztatott 21 gazdacseléd és cselédlány közül csupán négy állt magyar családok szolgálatában, 17 személyt a német portákon írtak össze, ahol a családok munkaerő-szükségletével párhuzamban állt a háztartások nagysága is.⁴⁰⁵ Nehézséget okoz a házas zsellérek és feleségeik, illetve az egy fedél alatt élő férfi és női cselédek elkülönítése,⁴⁰⁶ amely csak családrekonstrukciós vizsgálatokkal volna teljes bizonyossággal lehetséges. Összességében azonban kijelenthető, hogy a bentlakó külső munkaerőt igénybe vevő jobbágyportákon rendszerint egy férfi vagy egy női cseléd élt, ritkábban két férfi, alkalmasint egy férfi és egy nő, akiket elsősorban házaspárként, illetve házatlan zsellérként azonosítottam. Mivel nem rendelkezünk rendszeres lélekösszeírásokkal, nehéz támpontot találni arra vonatkozóan, hogy a magyar családok foglalkoztattak-e idényszerűen munkaerőt, vagy pótolták-e azt a településen élő nagyszámú házas zsellér kapacitása vagy rokonsági hálójuk segítségével.⁴⁰⁷ Az összeírás sajátossága, hogy a plébános nem jegyezte fel a plébánia személyzetét, noha háztörténete szerint kocsisal, szolgálval és cselédlánnyal is rendelkezett.⁴⁰⁸ Arányaiban azonban a nagyrészt egyedülálló gazdasági és háztartási segédmunkaerő alkalmazása miatt a magyar és német lakosságra vonatkozóan

⁴⁰³ Vö. Őri 2008: 69.

⁴⁰⁴ Faragó Tamás mutatott rá, hogy Vas és Szepes vármegyéktől nyugatra relatív nő-, míg keletre relatív férfifölbblet feltételezhető. Faragó 2000: 407.

⁴⁰⁵ Andorka–Faragó 1984: 423; Faragó 1984b: 10; Sabeau 1991; Fél–Hofer 1997: 144–190; Husz 2000: 90–92.

⁴⁰⁶ A foglalkoztatott cselédek között a férfiak száma némileg magasabb. Hasonló tapasztalatokról számol be: Balázs–Katus 1983: 163.

⁴⁰⁷ Andorka–Balázs–Kovács 1984: 196.

⁴⁰⁸ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 24, 26. Vö. Galambos 1987: 53, 58–59.

egyaránt úgy gondolom, hogy a szolgálok szerepe a háztartás munkaszervezetében legtöbbször ideiglenes és pótló jellegű volt, elsősorban a háztartások „kor és nem szerinti megoszlásának torzulásait egyenlítette ki”,⁴⁰⁹ tehát a családok nem kívánták szükségszerűen tartósan bővíteni a házatlan zsellérek házastársaival, egyéb családtagjaival otthonuk létszámát.⁴¹⁰

A szolgálok és cselédek körénél az együtt élő rokonok száma még nagyobb etnikai különbséget mutat. A magyar családok esetében mindössze egy ilyen személyt írt össze a plébános, míg a német családokkal 15, nem a törzscsalád részeként értelmezhető rokon élt együtt egy portán.⁴¹¹ Az összeírás vizsgálatakor azonban figyelembe kell vennünk, hogy Winkler plébános a törzscsaládokat vette összeírása alapjául, tehát igen sok olyan háztartást találunk Diósberényben, ahol több generáció, több családmag élt egy fedél alatt. A plébános logikája szerint tehát a még gyermektelen fiatal házaspárok vagy özvegy nagyszülők is önálló családfóként és családayaként kerültek lejegyzésre, ezáltal nem növelték az együtt élő rokonok számát. Itt érdemes megemlíteni a szomszédos uradalmi központ, Hőgyész példáját, ahol a porták lakosait kissé másként definiáló Henckelmann plébános nagyszámú egyéb rokont írt össze⁴¹² együtt élő cselédként, feltehetően házatlan zsellérként.⁴¹³ Kutatásom jelen pontján ezért képlekenynek tűnik, hogy az egy háztartás részeként élő személyek mely mértékben végezték közösen a táplálék vagy ruházat készítését, a háztartási eszközök kisebb javítását és tisztán tartását, a korabeli szóhasználatban valóban egy kenyéren éltek-e. Ugyanakkor legalább ennyire flexibilisnek tűnik annak kérdése is, hogy a külön-külön összeírt családok nem gazdálkodtak-e közösen, illetve a fenti eshetőségeknek milyen átmeneti formái léteztek.⁴¹⁴

Mivel az aktív családfók közül Winkler plébános nem emelt ki egyértelműen egy háztartásfőt, az együtt élő törzscsaládok alapján Faragó Tamáshoz hasonlóan csupán feltételezem, hogy a német családok esetében ekkor is fennállt a 19–20. századtól már dokumentált visszavonulás gyakorlata. Míg a

⁴⁰⁹ Faragó 2000: 482.

⁴¹⁰ Vö. Faragó 1985.

⁴¹¹ A számadat tehát nem támasztja alá szükségszerűen a német családok tagjainak tendenciózus kiköltözését a portáról, ugyanakkor nem is zárja ki, hiszen más lélekösszeírások hiányában (illetve addig, amíg a 19. századi anyakönyvekben el nem kezdik vezetni a házszámokat) nehezen állapítható meg az együttélés ideiglenessége vagy tartóssága. Vö. Andrásfalvy 2011b: 116, Máté 2013: 103.

⁴¹² PEL I. 1. c. tom. 18. Descriptio Parochiae Hőgyeszienensis. pag. 17–27. 1767.

⁴¹³ A különböző összeírási gyakorlatok okozta torzulásokról lásd: Faragó 1998: 10.

⁴¹⁴ Andorka–Faragó 1984: 404.

délszláv családok esetében haláláig, a magyar háztartások esetében testi és szellemi egészsége megőrzéséig töltötte be egy férfi a családfői tisztséget, addig a német lakosság esetében legidősebb fia házasságkötése után (fiúutód hiányában rendszerint legidősebb leánya férjének) átadta a családi gazdaság irányítását, és Faragó Tamás szóhasználatával „a továbbiakban maga és felesége csak bizonyos juttatásokat tartott fenn magának”,⁴¹⁵ másként fogalmazva, az új családfő köteles volt elődjét élete végéig ellátni.⁴¹⁶ A vagyon és irányítás átruházása rendszerint csak háztartáson belüli státuscserével járt.⁴¹⁷ Noha írásos forrással erre vonatkozóan nem rendelkezem, de adatközlőim 20. század eleji visszaemlékezései szerint a nyári konyhák térnyerésével gyakori jelenség volt, hogy az aktív és emeritus családfők lakóhelyében is változás következett be. Az idős szülők olykor életvitelszerűen is a portán külön álló nyári konyhában éltek,⁴¹⁸ illetve az idős férfiak a rossz idő beköszöntéig tartósan a szőlőhegyi présházban időztek.⁴¹⁹ A stabilitást eredményező gyakorlat együtt járt a legidősebb fiúgyermek törzsöröklési rendszerével is, a fiatalabb testvérek pedig jószág- vagy pénzbeli kárpótlásban részesültek,⁴²⁰ illetve megházasulatlanul életük végéig a portán maradhattak, bár a források tükrében úgy tűnik, hogy a lehetőséggel ekkoriban kevésbé éltek, mindkét nemzetiséget a teljes házassági minta jellemezte a plébánia falvaiban.⁴²¹

---

⁴¹⁵ Faragó 2000: 447; Laslett 2001.

⁴¹⁶ Az általam vizsgált településeken eddigi tapasztalataim szerint a visszavonulás, illetve az idős szülők ellátása jogszokásszerű gyakorlatnak tűnik. Vonatkozó szerződéskötésről nincs tudomásom, és az örökösödési perek sem utalnak a megegyezések írásbeli rögzítésére. Vö. Andrásfalvy 1972: 160; Nagy J. T. 2012, 2016a: 13–15.

⁴¹⁷ Faragó Tamás szerint a németiség gyakorlatban bekövetkezett változások oka az óhazai és a magyarországi lakóépületek, porták és települési sajátosságok diverzitásában ragadható meg. Faragó 2000: 463–464.

⁴¹⁸ Lásd Arthur Imhof 18. századi adatait a Német-római Birodalomból az *Ellerhaus* fogalmáról: Imhof 1992: 29.

⁴¹⁹ A háztartás-összeírásokból sajnos nem differenciálható pontosan az örökséget átadó, már nem családfőként működő egykori családapák száma: Mitterauer 1979: 45.

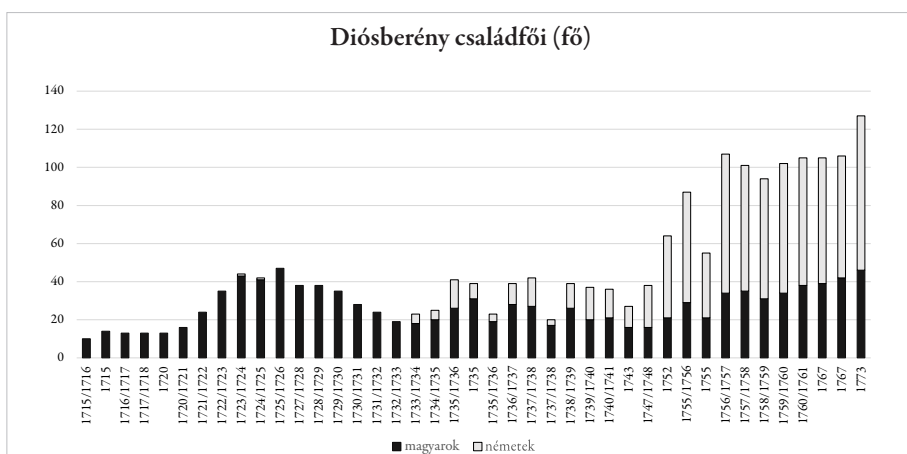
⁴²⁰ Arthur Imhof hangsúlyozta, hogy a fiatalabb testvérek sem tekinthetők szükségszerűen a törzsöröklés veszteseinek, hiszen részvételük a közös vagyon gyarapításában saját státussemelkedésüket is elősegíthette, elsősorban egy magasabb presztízsű házasságkötés reményében. Imhof 1992: 21.

⁴²¹ Mattyasovszky 1904; Gaunt 1984: 249–279; Faragó 1985, 2000: 428–431, 447–448, 465; Benda Gy. 1994: 92.

Párvalasztási tendenciák és műrokonsági viszonyrendszer Diósberényben

A társadalmi kapcsolatok vizsgálatának lokális esettanulmányaként a spontán és szervezett körülmények között magyar és német lakosokat nyerő Diósberényt választottam ki. A település demográfiai viszonyaira 1715-től az 1740-es évekig elsősorban a vármegyei és uradalmi összeírások engednek következtetni, s az 1767-es lélekösszeírás kivételével a település össznépességére vonatkozóan csupán a családfők számához viszonyítva lehetséges óvatos megállapításokat tenni, ugyanis a források olykor meglehetősen ellentmondásosak (23–24. ábra). Ezen okból a házassági, illetve komasági vizsgálatok számszerű kimutatásainak kezdőpontját a matrikulák következetes vezetésének kezdetén, Kovács Simon plébános 1741-es megérkezésekor határoztam meg,⁴²² végpontjának pedig praktikus okokból a szakadati anyaegyház felbomlásának (egyúttal Diósberény önállósulásának) időpontját, 1788 tavaszát tekintettem.⁴²³

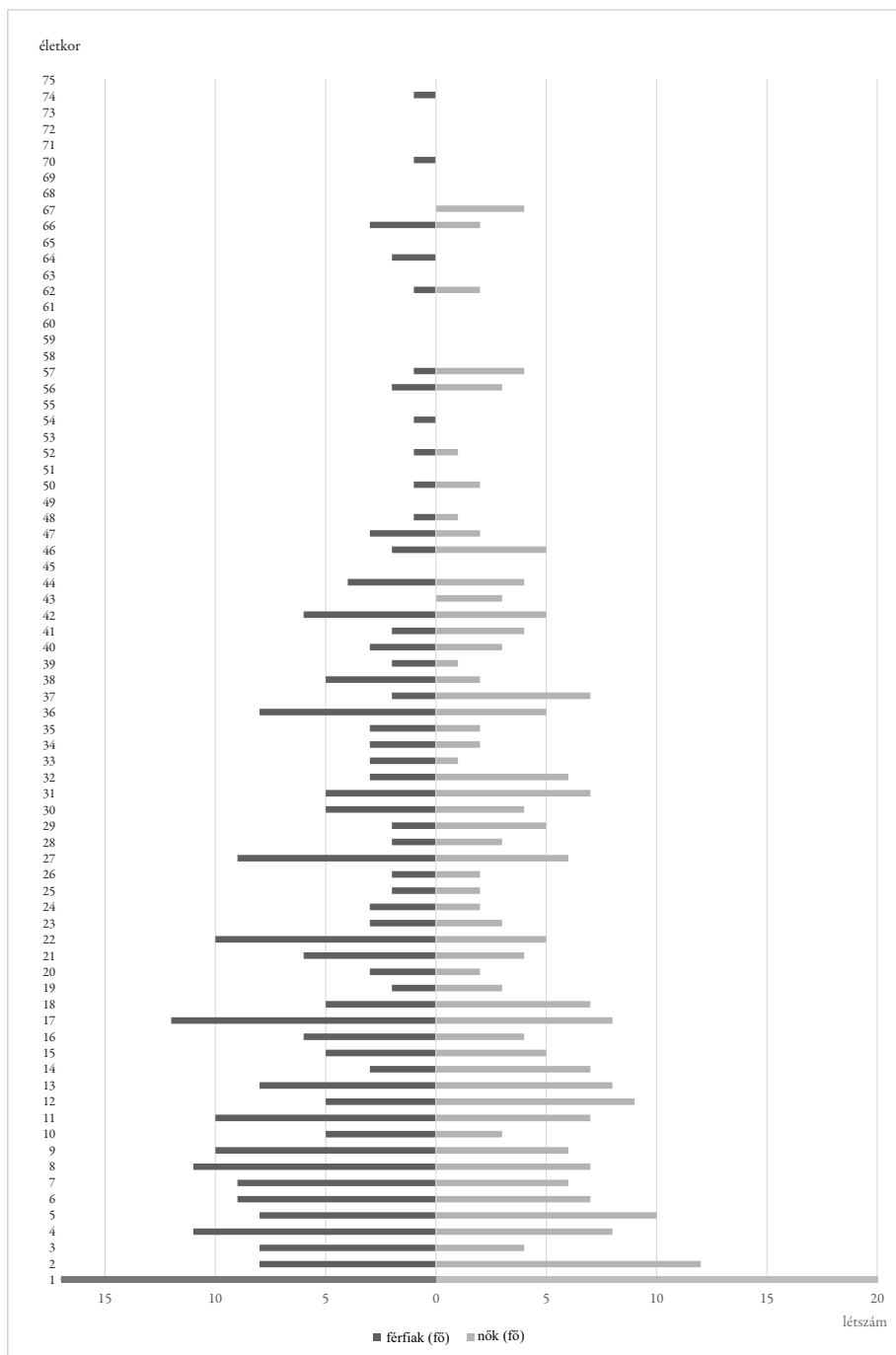
Év	Magyar családfő	Német családfő	Összesen	Forrás
1715/1716	10	0	10	vármegyei összeírás (vm.)
1715	14	0	14	országos összeírás (oö.)
1716/1717	13	0	13	vm.
1717/1718	13	0	13	vm.

⁴²² A szakadati anyakönyvezést Kovács plébános elődje, Augustin Marker kezdte meg, ám Diósberényre vonatkozó feljegyzései csupán esetlegesek.

⁴²³ Koloh Gábor hasonló nehézségekkel szembesülve a keresztszülő-választásra vonatkozó adataira rávetítette a lelkészek működési idejét is, ezzel elkülönítve a módosuló tendenciákat és változó anyakönyvezési gyakorlatot. Koloh 2020: 55.

Év	Magyar családfő	Német családfő	Összesen	Forrás
1720	13	0	13	oö.
1720/1721	16	0	16	vm.
1721/1722	24	0	24	vm.
1722/1723	35	0	35	vm.
1723/1724	43	0	43	vm.
1724/1725	41	0	41	vm.
1725/1726	47	0	47	vm.
1727/1728	38	0	38	vm.
1728/1729	38	0	38	vm.
1729/1730	35	0	35	vm.
1730/1731	28	0	28	vm.
1731/1732	24	0	24	vm.
1732/1733	19	0	19	vm.
1733/1734	18	5	23	vm.
1734/1735	20	5	25	vm.
1735/1736	26	15	43	uradalmi háziösszeírás (uh.)
1735	31	8	39	egyéb összeírás (con.)
1735/1736	19	4	23	vm.
1736/1737	28	11	39	uh.
1737/1738	17	3	20	vm.
1737/1738	27	15	43	uh.
1738/1739	26	13	39	uh.
1739/1740	20	17	37	uh.
1740/1741	21	15	36	uh.
1743	16	11	33	vm.
1747/1748	16	22	38	vm.
1752	21	43	64	vm.
1755/1756	29	58	87	uh.
1755	21	34	55	status animarum (sa.)
1756/1757	34	73	107	uh.
1757/1758	35	66	101	uh.
1758/1759	31	63	94	uh.
1759/1760	34	69	102	uh.
1760/1761	38	67	105	uh.
1767	39	66	105	sa.
1767	42	64	106	úrbéri tabella
1773	46	81	127	con.

23. ábra. Diósberény adózó családfőinek száma (1715–1773)

24. ábra. Diósberény korfája (1767)

Magyar Hegyhát, német Völgyesség: házassági kapcsolatháló(k)

Egy település házassági kapcsolatrendszere rendszerint meglévő rokoni, társadalmi, foglalkozásbeli, kulturális vagy gazdasági összeköttetést, érintkezést feltételez. E lokális vonatkozás mellett elkülöníthető nemzetiségi, vallási, társadalmi rétegek közötti, foglalkozási *endogám* (csoporton belüli), illetve *exogám* (csoporton kívüli) házassági tendencia. Ezek a kategóriák azonban párhuzamosan – ha úgy tetszik, horizontálisan és vertikálisan – értelmezendők, ugyanis rendszerint az adott házastársnak egyszerre több kategóriának is eleget kellett tennie morális elfogadottsága és munkaképessége mellett.⁴²⁴

Diósberényben a *demográfiai optimizmus*nak és az 1770-es évektől egyre nyilvánvalóbbá váló hazai *demográfiai robbanás* kezdetének megfelelően⁴²⁵ 1741 és 1788 között évről évre növekvő számban 457 házasságot kötöttek, ám 27 bejegyzés annak hiányossága miatt nem alkalmas pontos vizsgálatra, ugyanis a személyek azonosítása meglehetősen hipotetikus. A górcső alá vehető 430 eset közül 159 alkalommal, tehát az esketések 37 százalékában volt a menyasszony és a vőlegény egyaránt diósberényi, ezért kijelenthető, hogy a faluban az exogámia volt a párválasztás meghatározó formája. Magyarok és németek viszonylatában is hasonló arányok mutatkoznak, ám a magyarság más településről való házassági tendenciái némileg erőteljesebbnek tűnnek, ami joggal magyarázható alacsonyabb lélekszámukkal is. Az esetek kétharmadát kitevő exogám kapcsolatok arányát bizonyos mértékben csökkenti a visszaházasodások – jelenleg nem pontosan ismert – száma, mely esetben egy másik faluba házasodott leány vagy legény megözvegyülése után a következő házasságkötéssel visszatért Diósberénybe (vagy onnan választott házastársat), ám e számarány megbecsülése meglehetősen nehézkes, hiszen ezen személyek már nem diósberényiként (a nők ráadásul rendszerint elhunyt férjük vezetéknévvel) szerepelnek az anyakönyvekben – esetszámuk tapasztalatom szerint öt százalék körüli.⁴²⁶

Az exogám kapcsolatok közül a legtöbb esetben, az összesített adatok szerint 45 alkalommal (10%) a mater településről, a szomszédos Szakadátról választottak házastársat, amely helységhez a legtöbb származási szál kötötte a

---

⁴²⁴ Örsi 1978: 203; Gergely 1984: 629; Faragó 2000: 416. A vizsgálat során a szomszédság (birtokolt dűlők, szőlők stb.), illetve a foglalkozásbeli azonosság társadalomszervező erejét a korszakból hiányzó kataszteri források, illetve a döntően céhen kívüli (vagy forrásokkal nem adatolható) iparűzés miatt nem volt lehetőségem példázni.

⁴²⁵ Schmidt, G. 2009: 24, 256.

⁴²⁶ Hasonló mikrovizsgálatot folytatott Örsi Julianna, aki a szülőhely exogámiája mellett a lakóhely endogámiáját hangsúlyozta. Örsi 1965: 80.

németség. Megközelítőleg ekkora gyakorisággal, 33 esetben érkezett a házaspár egy tagja az uradalom központjáról, Hőgyészről. E számokat csak a magyar házasságok kapcsán leggyakrabban felmerülő Regöly közelítette meg 24 alkalommal, illetve Szakály, Udvari és Kisszékely említendő még a gyakori kapcsolatok között Gyulaj és Szárazd mellett. A ritka kapcsolatok körét képezik Kakasd, Csibrák, Tevel, Zomba, Dúzs, Mucsi, Nagyszékely, Pári, Gyönk, Miszla, Belac és Pincehely települések, az egyedi, egy-két alkalommal kapcsolódókét pedig Apar, Bara puszta,⁴²⁷ Bátaszék, Bonyhád, Felsőnána, Gerenyás puszta, Hajmás, Hant, Kajdacs, Kalaznó, Kisdorog, Kismecske (Erdősmecske), Kisvejke, Kocsola, Kölesd, Kurd, Ladomány, Mágocs, Márok, Máza, Murga, Pél puszta, Simontornya, Tamási, Tolna (mezőváros), Varsád és Závod helységek. Az egyes települések között bizonyos nembeli aránytalanságok mutatkoznak meg. A 45 szakadati német házastárs közül 13 esetben a menyasszony, 32 esetben pedig a férj származott e településről, míg ezzel szemben Hőgyésszel kapcsolatban ez a szám (19 feleség, 14 férj) kiegyenlítettnek látszik. A többségében magyarok lakta Regölyt vizsgálva azonban épp fordítva: a 24 házasság közül 16 esetben a feleség és nyolc esetben a férj származott a faluból. Ugyancsak szembetűnő, hogy a hat nagyszékelyi házasság esetében kizárólagosan a férj volt nagyszékelyi, hasonlóan az öt gyönki esethez.

A 18. századra jellemző nemzetiségi és felekezeti, illetve foglalkozási endogámia⁴²⁸ mellett az exogám kapcsolatok körét érdemesnek tartom etnikai tényezők alapján is megvizsgálni, feltételezve egyfajta vallási hovatartozást felül nem író *etnikai csoporttudatot*,⁴²⁹ ugyanis a magyar és német – egyaránt római katolikus – házassági kapcsolatok tekintetében szemmel látható lokális különbségek mutatkoznak meg. Röviden összefoglalva – és szem előtt tartva a két náció gyakorlatának egymásra hatását –, a magyarság házassági kapcsolatainak súlypontja (Zomba kivételével) alapvetően a Hegyhátra tehető, míg a németiség esetében ezen falvak köre a Völgyiségre koncentrálódik,⁴³⁰ kivéve az egykor az uradalomhoz tartozó, ám a vizsgált korszakban a Styrum-Limburg család kezelése alatt álló Udvarit, Kisszékelyt és Nagyszékelyt, illetve Párit, bár ezen települések a tendenciózus, ám mégsem a legélénkebb házassági kapcsolatokat ápoló falvak körét gazdagítják (4–5. térkép).

⁴²⁷ A helységet Máté Gábor javaslatának megfelelően Páriként azonosítottam.

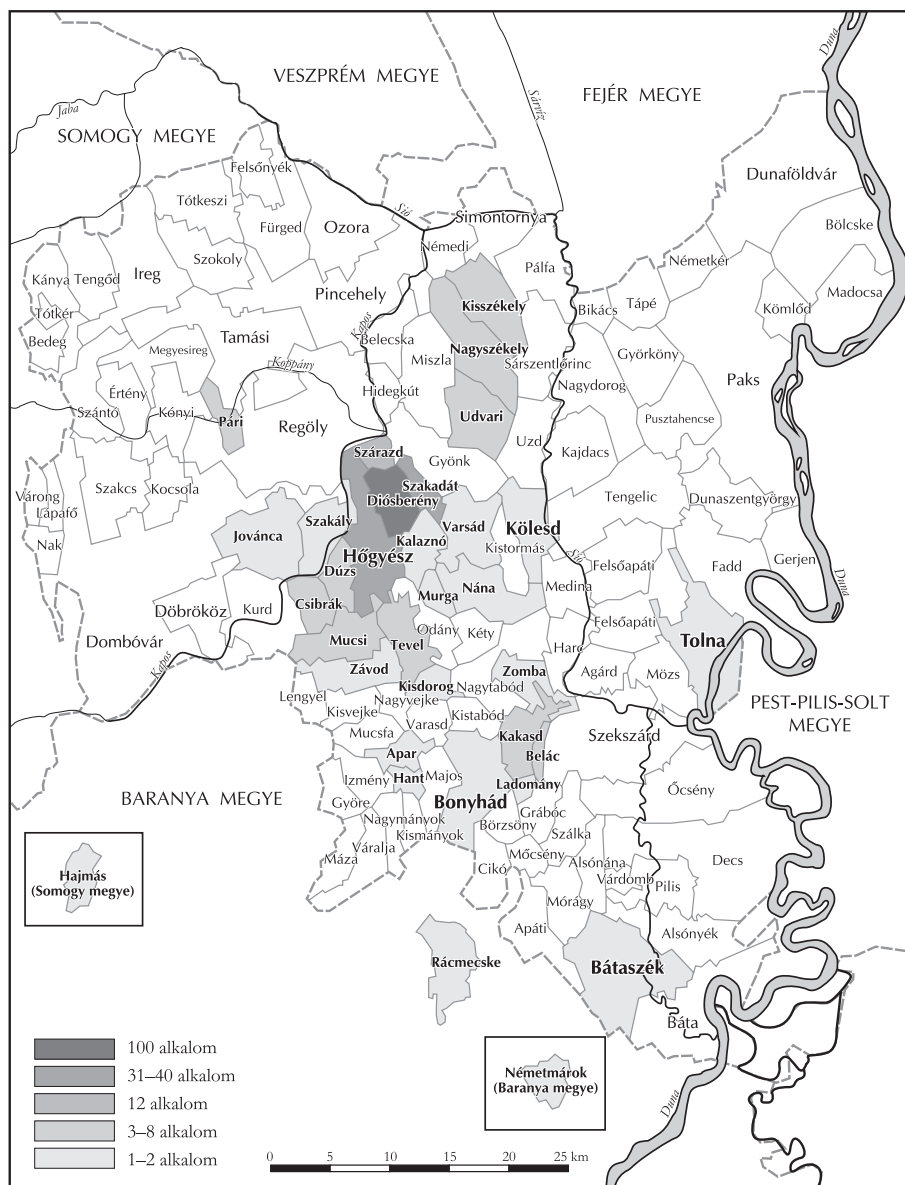
⁴²⁸ Gergely 1984: 634; Bácskai 2007: 291.

⁴²⁹ Csalog 2001: 202.

⁴³⁰ A tájegységekre vonatkozóan lásd: Kósa–Filep 1975: 114, 195; Borsos 2011: 260–262; Máté 2011a, 2016; Paládi-Kovács 2011b: 554–556.

4. térkép. A diószberényi magyarok házassági kapcsolatai (1741–1788)

5. térkép. A diószendrői németek házassági kapcsolatai (1741–1788)

Felmerülhet azonban a kérdés, hogy a házassági kapcsolatok rádiuszának változó köre és mérete, illetve a más településről szerzett házastársak nagy száma mennyiben tekinthető tisztán exogámnak. Tárkány Szücs Ernő az Ormánság regionális endogámiája mellett az egyes falvak exogámiáját hangsúlyozta,⁴³¹ Zólyomi József a Berkenye és Szendehely közötti házassági kapcsolatot nem exogám, hanem *csoporton belüli endogám* házasságként aposztrofálta,⁴³² hasonlóan Paládi-Kovács Attilához, aki a keleti palócok kutatása során nyolc-tíz *lokális egyműveltségűként* definiált *endogám egységet* különített el, amelyeket szorosabb értelemben négy-öt falu jobbágyságának (esetében akár nemességének) házassági kapcsolatrendszere alakított ki.⁴³³ Kutatásom jelen állása pusztán Diósberény-specifikus, ezért az egyes kapcsolati szálak egy- vagy kétirányúságának tisztázása⁴³⁴ szükséges a különböző regionális endogám egységek elkülönítése előtt, azonban az általam kutatott régióban a magyarságra és néemtségre vonatkozóan már vizsgálatom jelen állásakor is relevánsnak tűnik Örsi Julianna megállapítása, hogy „a néprajzi csoporton belüli endogámia nagyobb, mint a belső, falun belüli endogámia”.⁴³⁵

Összegezve, a párvalasztási tendenciákat – a foglalkozási/jogállási és nemzetiségi, illetve etnikai csoporttudat mellett – erősen befolyásolják a felekezeti és vallási tényezők, hiszen szemmel látható kohéziós erő mutatkozik az egyes anyaegyházak és filiáik között. Hasonló összetartó erőt jelentenek az uradalmi keretek, illetve a földrajzi és gazdasági tényezők. A vázolt jelenség keretében a 19. századtól tapasztalhatunk fordított tendenciákat, amikortól a természetes szaporulat csökkenésével párhuzamosan a második világháború idejéig az endogámia tűnik a falu legjellemzőbb párvalasztási törekvésének.⁴³⁶

---

⁴³¹ Tárkány Szücs 1978: 47.

⁴³² Zólyomi 1991: 195.

⁴³³ Paládi-Kovács 1965: 7–11. Elméletét megerősíti: Bakó 1981: 245. Az átmeneti, kontakt-zónákról lásd: Paládi-Kovács 1984: 63. Vö. Faragó 1984a: 13–14.

⁴³⁴ Hangsúlyozza: Csalog 2001: 202.

⁴³⁵ Örsi 2018: 147. Vö. Csalog 2001: 203.

⁴³⁶ Vö. Szabó L. 1968: 56; Andrásfalvy 1972: 126; Andorka 1975: 57; Faragó 2000: 420; Bácskai 2007: 291; Koloh 2021: 76–91.

Társadalmi kohézió és a kohézió hiánya: keresztkomasági kapcsolatok

A műrokonság intézménye a vér szerinti rokoni kötelékekben és kötelezettségekben (*kötelező önzetlenség*⁴³⁷) rejlő lehetőségeket aknázza ki, pontosabban terjeszti ki a baráti, szomszédsági kapcsolati háló egyéb tagjaira. A forráslehetőségek elsősorban a keresztszülő-választáson keresztül teszik lehetővé a műrokonság vizsgálatát. Ez esetben a *keresztszülőség* fogalma nem teljesen pontos szinonimája a *komaság* fogalmának, mivel az utóbbi tágabb kategória, ráadásul a nem vérrokonok mellett gyakran közeli rokonokat kértek fel a feladatra, ezért vizsgálatom a tulajdonképpeni *keresztkomaság* viszonyrendszerére terjed ki.⁴³⁸ Mivel a komaság az egyént a faluközösséggel (alkalmasint a tágabb lokális társadalommal) összekötő, rokonságnál szorosabb, erkölcsi és materiális kapcsolatként egyaránt definiálható,⁴³⁹ ezért a keresztszülőség intézményét elsősorban nem a keresztelt gyermek és keresztszülője vonatkozásában, hanem a felnőttek között fennálló komaság intézményének megfelelően két házaspár viszonyrendszerében vizsgálok.⁴⁴⁰ Egyetértve Koloh Gábor megítélésével, úgy vélem, hogy „a kötődések erősödése magának a társadalmi szövetnek a sűrűbbé válását jelenti, amíg a hierarchikus viszonyok kialakítása az újonnan érkezők integrálódásának útja volt”.⁴⁴¹

⁴³⁷ Meyer Fortes (Fortes 2013) terminusát a hazai családi kötelékek leírására alkalmazza: Vidacs 1985: 509.

⁴³⁸ A római katolikus egyházi előírások változó gyakorlata kevésbé feltérképezett (az általános kritérium volt, hogy a keresztszülők megbérmált, római katolikus vallású felnőttek legyenek), azonban a szertartáskönyvek és a köznépi szokásjog arra enged következtetni, hogy a keresztszülők elsősorban nem a közeli vérrokonok köréből kerültek ki. E ponton szükséges megjegyezni – bár az erre utaló források meglehetősen hiányosak –, hogy nem nevezhető tendenciózusnak a keresztszülők szerepvállalása a szülők nélkül maradt gyermekek felnevelésében, ugyanis a törzscsaládnál tágabb rokonság, illetve a lokális közösség rendszerint megfelelő keretet biztosított felcseperedésükre, a komaság intézménye talán ezért nem is érintette az öröklési rendet. A 18. század első felében ugyancsak relatívként definiálnám a lelki rokonok házassági tilalmát, ugyanis a nagyütemű migráció, illetve egy-egy krízishelyzet felülírhatta a szabályozásokat, ráadásul az egyházi személyek a nem helyben folyó vagy hiányos anyakönyvezés miatt igen nehezen tudták nyomon követni a (mű)rokoni szálat. Filep 1971: 123–129; Morvay 1980a: 244; Tárkány Szűcs 1981: 130; Nagy-Varga 2000: 533–535, 543–547; Benda Gy. 2002: 4, 11; Bárh D. 2005b: 172–175; Kocsis 2008.

⁴³⁹ Morvay 1980a, 1980b. Vö. Kocsis 2008.

⁴⁴⁰ Vidacs 1985: 510.

⁴⁴¹ Koloh 2021: 169.

A keresztszülők száma már a legkorábbi feljegyzések (kb. 1720–1740) tükrében is két főben rögzült, nemzetiségtől függetlenül.⁴⁴² Ekkor a későbbi évtizedekhez képest némileg nagyobb számban láthatunk olyan személyeket, akik nem voltak házások,⁴⁴³ tehát a korszakban szélesebbnek tekinthetők az egyes családok kapcsolatteremtési aspirációi. Úgyszintén ezen korszakban találhatunk nagyobb arányban (bár így is csekély számban) példát a magyar és német fél közötti házasságkötésnél is ritkább felekezeti vegyes házasságok mellett más vallású keresztszülőkre is.⁴⁴⁴

A 18. század adminisztrációs szempontból kiegyensúlyozott korszakában a keresztszülőválasztás lehetőségei az általam vizsgált településeken etnikailag és társadalmilag nyitottnak, de számban korlátozottnak tűnnek.⁴⁴⁵ A házaspárok gyermekeit rendszerint nem ugyanaz a keresztapa és keresztanya tartotta keresztvíz alá, ám leggyakrabban házaspárok voltak, ráadásul nem ritkán valamely szülővel közeli rokonságban is álltak. Nagy-Varga Vera a komaságot *patriarchálisként* definiálja,⁴⁴⁶ azonban az általam vizsgált források tükrében e viszonyt nemi értelemben (elsősorban német példák alapján) kiegyenlítetebbnak tartom. A már szorosabb (nem csupán egy alkalommal felkért) komasági viszonyban álló keresztszülői pár egyik tagjának elhunytával általában továbbra is az újrَاهázasodott párt kérték fel a feladatra, akár még akkor is, ha a vérrokon szál az elhunyt keresztszülőhöz kötődött. Mindkét fél elhunytának esetében pedig gyermekük vagy testvérük felkérésével tartották fenn a családok közötti kiépült vagy kiépülő szorosabb viszonyt.⁴⁴⁷ Ritka a precedens egy társadalmilag vagy lokálisan teljesen különálló törzscsalád komasági bekapcsolására, erre elsősorban akkor találunk példát, ha egy özvegy szülő újrَاهázasodott, és a pár valamely tagja saját hálóját igyekezett becsatolni (mű)roko-

---

⁴⁴² Kutatásaim római katolikus családokra korlátozódnak, azonban az evangélikus eklézsiák anyakönyvei szerint a lutheránus családok olykor már a 18. században is több keresztszülőt választottak.

⁴⁴³ Hangsúlyosan fontosnak tartom Benda Gyula észrevételét, aki a keresztszülők vizsgálata esetén későbbi esetleges házasságkötésüket is figyelembe vette, bizonyítva ezzel az udvarlás és a jegyesség intézményének fennállását és intervallumát. Benda Gy. 2002: 6.

⁴⁴⁴ Hasonló tapasztalatokról számol be: Morvay 1984: 285. Vö. Faragó 2000: 420; Bindorffer 2007: 65–69.

⁴⁴⁵ A vizsgálat során a házassági kapcsolatok alkalmával már hangsúlyozott okokból (forráshiány, céhen kívüli iparűzés), nem volt lehetőségem példázni a szomszédság (birtokolt dűlők, szőlők stb.), illetve a foglalkozásbeli azonosság társadalomszervező erejét.

⁴⁴⁶ Nagy-Varga 2000: 542.

⁴⁴⁷ Morvay 1984: 286.

ni rendszerükbe racionális vagy emocionális okokból. Ugyancsak megemlí-
tendő, hogy nem bővítik az ily módon köthető műrokoni kapcsolatokat az
emberi élet további fordulóinak szokásai.⁴⁴⁸ Az esküvő példáján a 18. század-
ban a vőlegény és a menyasszony egyaránt tekintélyesebb nagybátyját, rend-
szerint keresztpapját kérte fel a tanúi feladatokra, akik minden bizonnyal nász-
nagyként is funkcionáltak.⁴⁴⁹ A keresztszülői feladatok lezárására vonatkozóan
a 18. századból nem rendelkezünk kézzelfogható adatokkal, ám a jelenség
hasonlatos lehetett az adatközlők által vázolt 19–20. századi folyamatokhoz.
Ekkor a német családok a gyermekek bérnálásakor egy nagyobb ajándék át-
adásával mint ünnepélyes aktussal zárták köteleességeiket (például a későbbiek-
ben már nem ajándékozták meg húsvétkor kereszty gyermekeiket három festett
és két nyers tojással),⁴⁵⁰ de a baráti és (mű)rokoni kapcsolataikat nem szakí-
tották meg.⁴⁵¹

A *keresztszülői kapcsolatrendszer* (ez alkalommal szándékosan nem a ko-
masági rendszer terminust használom) mind a magyar, mind a német lakosság
tekintetében egyaránt színesnek és szerteágazónak tűnik. A kezdetektől szem-
mel látható, hogy egy-egy házaspár több másik házaspárt, vagy nem házaspári
kapcsolatban álló férfit és nőt is felkért gyermekei keresztszülőinek. Noha
hálózatvizsgálatot nem végeztem, az egyes népszerű keresztszülők képének
árnyalása már az első családrekonstrukciós vizsgálatok után is lehetséges.

Szembetűnő, hogy a németiség spontán migrációját követő szervezett tele-
pítése után, az 1740-es évek közepétől a diósberényi magyarok jelentős hánya-
da helyi német házaspárokat kért fel gyermekei keresztszülőjének, azonban a
német családok esetében nem találkozunk hasonló tendenciákkal, elsősorban
inkább egyediekkel (például a Knauff házaspár 1738-ban Tóthékat, vagy
a Poplauer házaspár 1758-ban a Balaskó házaspárt kérte fel egy-egy gyermeke
keresztvíz alá tartására).⁴⁵² A komaság tehát kohéziós erőként elősegítette az
egyének (és törzscsaládok) jobb integrálódását a rokonságnál szélesebb loká-
lis közösségbe.⁴⁵³ Az egyértelmű tökeemelő célzatú törekvések mellett Morvay

⁴⁴⁸ A bérnakeresztszülőség 18. századi viszonyrendszeréről jelenleg nem rendelkezem ada-
tokkal, azonban 19–20. századi példák alapján feltételezhető, hogy e funkció nem szélesí-
tette jelentősen a 18. századi lakosság kapcsolatrendszerét.

⁴⁴⁹ Pencz-Amrein – Ament-Kovács 2021: 25.

⁴⁵⁰ Ament Józsefné Binder Katalin (1934–2023) közlése.

⁴⁵¹ Vö. Nagy-Varga 2000: 538–541.

⁴⁵² Erre vonatkozóan lásd a 25. ábra kimutatásait.

⁴⁵³ Vidacs 1985: 510.

Judit hangsúlyozza a keresztszülői felkérések során az egyéniség, a kiválasztott keresztszülő személyiségének fontosságát. Nem csupán a baráti, szomszédi vagy vagyoni helyzetre utalva, hanem a tulajdonképpeni szubjektum vonatkozásában.⁴⁵⁴ Bábaként való működése mellett kétségtelenül a perszonális nyitottság lehetett az oka annak, hogy a legnépszerűbb keresztyánok egyike, a bábaként is működő Eva Krus nem csupán férje társaságában tűnik fel az anyakönyvekben, emellett német és magyar gyermekek számára egyaránt vállalt keresztszülőiséget. Feltűnő, hogy egyes házaspárok elsősorban nem saját nemzetiségük körében voltak népszerűek, ezért az Eva Krus kapcsán említett nyitottság mellett az is feltételezhető, hogy vagy nem örvendtek saját nemzetiségük körében magas presztízsnak, vagy nem csatlakoztak ugyanolyan szorosan a különböző etnikumok kapcsolatrendszerébe. Ilyen volt például az évekig bíróként működő Martin Frech és felesége, Anna Sonntag, Stephan Semmler és felesége, Maria Anna. Éppúgy Johann Grösser és felesége, Anna Margareth Trapp, akikkel néhány német család kivételével elsősorban a Balaskó és Bérdi magyar családok keresték a kapcsolatot. A Grösser házaspár azonban főleg a Knauff, Roth és Zügner családokat (de magyarokat sohasem) kérte fel gyermekeik keresztszüleinek, hasonlóan a Tevelről beköltözött Joseph Fetzterhez és feleségéhez, Katharina Wellerhez. Mások, például Johann Jakob Landler (Lander, Landerer) és Anna Margareth Blumenstein pedig egyaránt nagy szórásban szerepelnek magyar és német gyermekek keresztszülőjeként. Ugyanez fordított esetben is igaz lehet, hiszen például Doborovác Pál és Balaskó Anna kizárólagosan csak németeket kért fel keresztszülőnek. Külön megemlítendő Johann Friedrich Schultz és Varga Katalin, akik rendszerint párban tűnnek fel magyar gyermekek keresztszülőjeként. Noha esketésükről az anyakönyv nem számol be, feltehetően házassági viszony állt fenn közöttük, ez okozhatta a magyar családokkal való élénk kapcsolatukat.

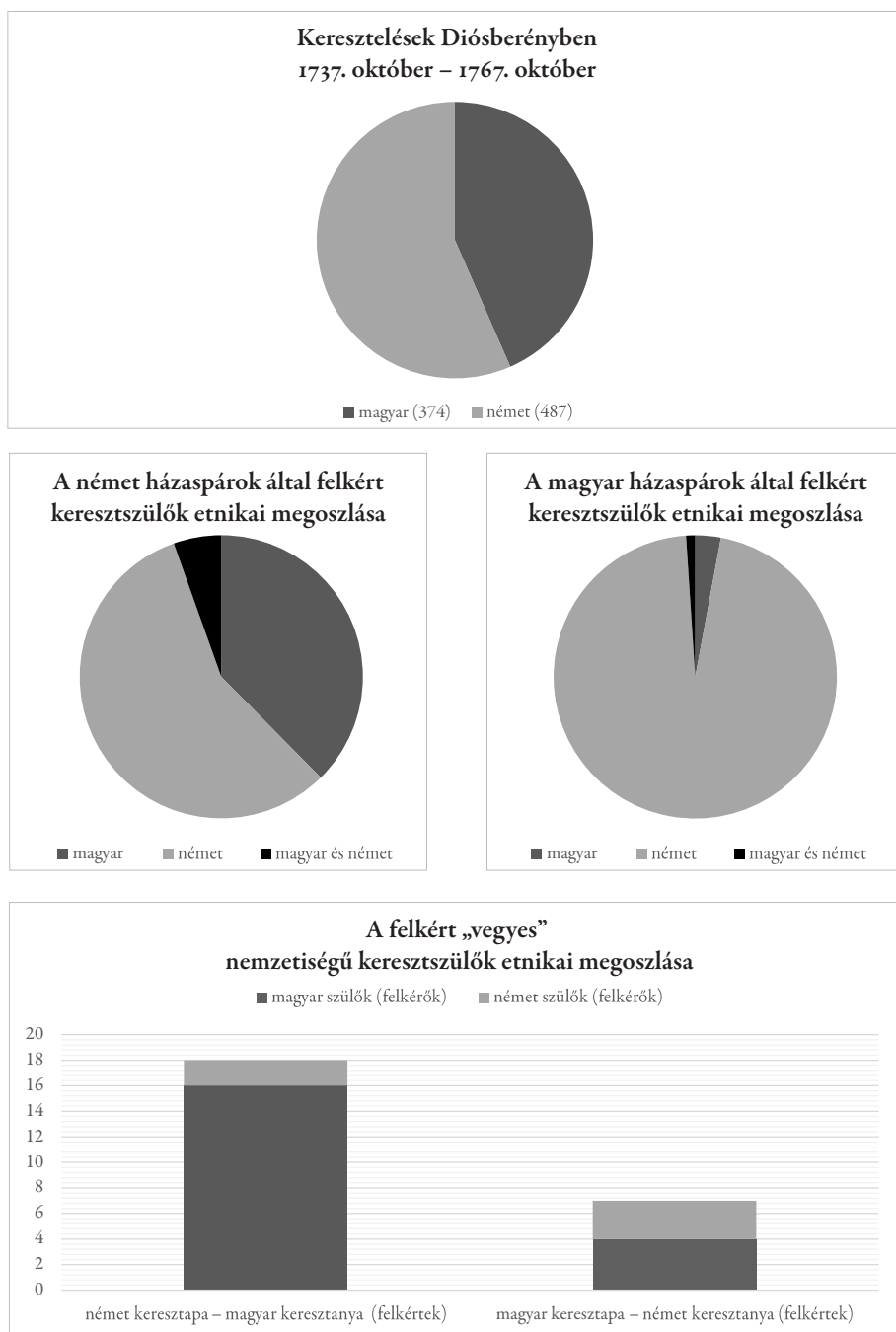
Úgyszintén gyakori példa, hogy az egyes párok magasabb státuszú személyek keresztszülőként való felkérésével kívánták biztosítani társadalmi kapcsolataikat. Noha a rendelkezésemre álló források alapján lehetőségem volt a tartós vagy időleges *presztízstöbbletek*⁴⁵⁵ feltérképezésére, e tekintetben mégis a felkért keresztszülők vagyoni helyzete mellett lokális társadalmi beágyazottságukat és „lefelé” nyitottságukat tartom meghatározónak.⁴⁵⁶ A felkérés nem

---

⁴⁵⁴ Morvay 1984: 288–289.

⁴⁵⁵ Koloh 2020: 57.

⁴⁵⁶ Koloh 2020: 65.

25. ábra. A keresztelt gyermekek és a felkért keresztszülők etnikai megoszlása Diósberényben (1737 októbere – 1767 októbere)

pusztán a szülők társadalmi-gazdasági helyzetét befolyásolta kedvezően, hanem a társadalmilag vagy anyagilag előnyösebb helyzetű műrokon számára is nagyobb nimbuszt és lojalitást eredményezett, a felkérés viszonzása azonban azonos presztízssű párok esetében volt elengedhetetlen érvényű.⁴⁵⁷ Néhány kiemelkedően népszerű⁴⁵⁸ személy vagy házaspár kivételével azonban a keresztszülők többsége a csekély mértékben népszerű kategóriába sorolható, egységes viszontkötődésre pedig a patrónus-kliens viszony analógiáján kevésbé találunk példát.⁴⁵⁹ Népszerűség tekintetében a magasabb presztízst feltételezhetjük annak hátterében, hogy a sokáig bíróként működő Balaskó Ferencet és Szita Erzsébetet, vagy éppen Gludovics Györgyöt és Nagy Katalint elsősorban a magyar családok kérték fel keresztszülőnek, míg a németeknél ugyanezen okból szerepelhet a megszokottnál gyakrabban az évekig bírói pozíciót viselő Johann Jakob Kissling és felesége, Anna Dorothea Weiland, valamint Johann Mayer és Anna Fritz, illetve Martin Manhalt és Elisabeth Stein a gyermekek keresztszülőjeként.

A többgyermekes családok esetében nem tapasztalható a 19–20. századból ismert kizárólagos komasági kapcsolat kiépítésére törekvő tendencia, mégis látható, hogy a közösségi kapcsolati hálózathoz szorosabban kötődő német családok közül egy-egy házaspárhoz szorosabban kötődtek, őket gyakrabban kérték fel, míg más keresztszülői párok csak egy-egy alkalommal szerepelnek. A Tevelről Diósberénybe költöző Joseph Wirth és Maria Anna Pfaff elsősorban Johann Balthasar Quellt és Elisabeth Breitensteint, valamint Johann Breitensteint és Gertrud Quellt kérte fel gyermekei keresztszülőiként, akik közül előbbiek viszonyozták nagyobb számban a felkérést, de más családokkal is keresték a kapcsolatot. A szüleivel szintén Tevelről érkező Franz Sonntag és Elisabeth Zei (Zeig) elsősorban a Tillmann, Wadel és Mészáros családok gyermekeinek keresztszülőjeként szerepel, ám ők főként Tillmannékat kérték fel e feladatra. A magas presztízsz miatt népszerűként említett Martin Manhalt és Elisabeth Stein elsősorban a magukhoz hasonló preferenciákkal rendelkező Peter Osbach és Maria Elisabeth Weiland számára viszonyozta a felkéréseket. E népszerűbb körbe sorolandó még Paul Amaxl és Helena, Johann Peter Ettlinger és Maria Elisabeth Peitel vagy a Konrad Neth és Maria Elisabeth Wiegand házaspár is.

---

⁴⁵⁷ Megerősíti: Morvay 1984: 286–288; Vidacs 1985: 511.

⁴⁵⁸ Benda Gy. 2002: 5.

⁴⁵⁹ Benda Gy. 2002: 6; Koloh 2020: 63–65.

A német keresztszülők közötti kiemelt szerep (a többiekénél gyakoribb visszahívás) oka nagy számban a rokoni viszony volt, ahogy erre jó példával szolgál a Binder család. További példaként említem még Johann Klingelhebert és Katharina Manhaltot, akik elsősorban Johann Theiss és Barbara Manhalt gyermekeinek keresztszüleiként szerepelnek az anyakönyvekben, de más német házaspárok is felkérték őket egy-egy alkalommal. Johann Klingelheber és Katharina Manhalt azonban elsősorban a Theiss házaspárt hívta vissza keresztszülőként, egy alkalommal azonban Johann Manhalt és Anna Maria Zei töltötte be e tisztséget.

A fejezetben a településre vonatkozó gazdasági, vagyoni forrásokból szerzett háttérinformációk alapján elsősorban a kapcsolati tőke emelését, szélesítését szolgáló keresztszülő-választási törekvésekre fókuszáltam. Hangsúlyozni szeretném azonban az ebből az időből még nehezebben feltárható portaszomszédsági, dűlőszomszédsági és pinceszomszédsági kapcsolatokat, mivel a magyar és német lakosság elszórta a községben. Szintén szeretném kiemelni a kérdésben a levéltári iratokkal nehezebben vizsgálható baráti kapcsolatok (vagy éppen távolságtartó mechanizmusok) jelentőségét is. Hazai viszonylatban meglehetősen kevés esettanulmány született a 18. századi köznépi érzelmi kötelekekről vagy a baráti kapcsolatok működéséről.⁴⁶⁰ Erre vonatkozóan csupán a választott komák életkora (korosztályi hasonlósága) és vagyoni helyzete alapján lehetséges következtetni. Ennek ellenére kevés okunk van feltételezni, hogy a 20. századtól széles körben dokumentált tendenciák előtt a keresztszülő-választásban ne lett volna meghatározó szerepe a szomszédság intézményének, a baráti körnek, a gyermek- vagy serdülőkorban kiépített perszonális kapcsolatoknak.⁴⁶¹

Tapasztalatok

„Én azért jöttem, hogy életük legyen és bőségben legyen.”⁴⁶²

Mint láttuk, annak ellenére, hogy az egyházmegye területe 1686-ban keresztény irányítás alá került, mintegy 35 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a lakosság

⁴⁶⁰ Bárh D. 2009: 484. Vö. Mohrmann 1977: 311–321; Stone 1979: 149–180; Imhof 1992: 46.

⁴⁶¹ Morvay 1967, 1984: 283, 289.

⁴⁶² Jn 10, 10.

1720-as évektől való növekedésével párhuzamosan a restaurációs törekvések eredményei is láthatóbbá válnak. A török korban gyökeredző licenciátus rendszere mellett a római katolikus egyház képviselői is megjelentek a falvakban, a lakosság pedig kijavította az első templomokat. Tapasztalataim is alátámasztották Gözsy Zoltán hármas periodizációját, aki e korszak határát 1740 körül húzza meg,⁴⁶³ amely egybeesik a szakadati plébánia Kovács Simon általi tartós betöltésével. E második, konszolidálódott, s immáron normaátadásra alkalmas éra végpontja az 1770-es évek végén rajzolható meg, a harmadik és egyben utolsó 18. századi korszak pedig a jozefinizmus időszaka. Az említett szakaszok egyúttal megfeleltethetők a plébánosok helyzetének általános javulásával (jövedelmek mennyisége és rendszeressége, segéderő létszáma és minősége, plébániaházak állapota stb.).

A korszak szakadati plébánosainak „tehát egyáltalán nem volt könnyű helyzete. A hívek ellenállásának, a rossz anyagi helyzetnek és saját emberi gyengeségének hármas szorításán nagyon nehéz volt úrrá lenni.”⁴⁶⁴ A papok alakjának jóként vagy rosszként való megítélése úgy tűnik, hogy meglehetősen relatív, erősen kontextusfüggő volt, ráadásul az egyházi normarendszer és a közösség elvárásai nem szükségszerűen fedték egymást. Más jelentett a plébános túlzott anyagiassága egy vizitátor és a falusi lakosság számára, de ugyancsak differenciált jelentéstartalmat hordozott egy plébános összeférhetetlensége is egyik vagy másik kegyura szemszögéből. Látható, hogy a faluközösségek tolerancia-szintje meglehetősen magas (Augustin Marker esetében például kifejezetten támogató) volt, amíg egy plébános képes volt misét mondani, szentségeket kiszolgálni, és nem emelte meg adóikat irreálisan.⁴⁶⁵ A plébánosok elhelyezése tükrében úgy tűnik, hogy a püspökség is próbálta elsimítani az egyenetlenségeket. Noha tettlegességre nem került sor, a szakadati plébánia kirablása szokatlanul durva végkifejlete volt egy több mint tíz éve feszülő konfliktusnak, ahol már nem pusztán Gruber plébános szakrális tevékenysége kérdőjeleződött meg, hanem rossz pap jelzőjéhez további sztereotípiák társultak.⁴⁶⁶ A források konfliktusorientáltsága miatt talán azon plébánosok viszonya lehetett a legkiegyensúlyozottabb a lakossággal, akik hosszú évtizedeket töltöttek a plébá-

---

⁴⁶³ Gözsy 2013b.

⁴⁶⁴ Fazekas István a győri egyházmegye 1641–1714 közötti alsópapsága kapcsán megfogalmazott gondolatait saját esetemben is relevánsnak tartom: Fazekas 1993a: 123.

⁴⁶⁵ Vö. Bárh D. 2013: 26.

⁴⁶⁶ Bárh D. 2013: 27.

nián, és alakjukról az egodokumentumok és az egyházi vagy állami hatalom által képzett források egyaránt hallgatnak (például Kovács Simon vagy Fülek László esetében).

A szakadati anyaegyház településeinek rendszeres és következetes anyakönyvezése a korábban említett, Gözsy Zoltán által meghatározott nivellációs időszak kezdetén, Kovács Simon 1741-es érkezésével kezdődött meg. Noha kutatásaim során igyekeztem más források anyagát is felhasználni, de a plébánia lakosságáról csak egy lélekösszeírás áll rendelkezésre, ezért a kötet címében jelzett időkeretet a matrikulák anyagára alapozott demográfiai és társadalmi vizsgálat esetében némileg kitoltam.

Az anyakönyvezési gyakorlatban tapasztalható hiányosságok ellenére kijelenthető, hogy a születések, halálozások és esketések száma a népességnövekedéssel megegyező arányban emelkedett, a kilengések pedig a lakosság gyarapodásával egyre kevésbé lettek megfigyelhetők. A háztartások szerkezete kapcsán párhuzamosan látható, hogy a magyar és német porták aránya korrelál a lakosság etnikai megoszlásának arányával, s döntő többségben négy-nyolc fős, egyszerű, nukleáris és törzscsaládok lakták a 18. századi szakadati plébánia falvait. A vizsgált településeken a német háztartások némileg nagyobbak tűnnek, portáikon több nem a törzscsalád tagjaként definiálható rokon élt, utóbbi lehet a magyarázata, hogy az uradalmi és vármegyei forrásokban a házas zsellérek körében a magyarok, míg a házatlan zsellérek körében a németek voltak felülreprezentáltak.

Az általam részletesebben vizsgált Diósberény esetében a házasságkötési aspirációk egyműveltségű, konfesszionális és etnikai csoporton belüli endogám törekvésként definiálhatók,⁴⁶⁷ amelyek a magyarság esetében főként a Hegyhátra, a németység esetében pedig leginkább a Völgységre korlátozódtak. A keresztkomaság, keresztszülői kapcsolatok tekintetében a korábban patriarchálisként definiált intézmény vizsgálata során azt tapasztaltam, hogy e viszonyrendszer nemi értelemben kiegyenlített volt. Az általam presztízszorientáltnak feltételezett keresztszülői felkérések képe első látásra egy dinamikusan fejlődő, harmonikusan működő társadalom képét sugallja. Azonban a németek láthatóan kevésbé viszonyozták a magyar házaspárok tendenciózus felkéréseit, s a romantikusnak tűnő képet tovább árnyalják a jobbágyfelkelés kapcsán tett tanúvallomások.⁴⁶⁸ Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a nagyarányú el- és

⁴⁶⁷ Paládi-Kovács 1965: 7–11; Zólyomi 1991: 195; Örsi 2018: 147.

⁴⁶⁸ MNL TML XIII. I. III. e. 28. cs. 1766. 06. 01.

átköltözés következtében a település etnikai képe fragmentált volt, így bizonyos, elsősre etnikainak tűnő konfliktusok valójában szomszédsági konfrontációk is lehettek.⁴⁶⁹ A társadalmi vázson szövetének kellő mértékben való „sűrűbbé válása”⁴⁷⁰ után azonban – a házassági kapcsolati háló 19. századi változásával paralel módon – a keresztkomasági kapcsolatteremtési aspirációkban is változás következett be: a helyi magyarság és németiség műrokonvi viszonyok tekintetében eltávolodott egymástól. Ezután pedig a 19. századi egyházi forrásokban leginkább a prédikációk és miseénekek nyelvével kapcsolatos konfrontációkban tűnnek fel külön csoportként, noha a hívek többsége „egyaránt beszél[t] magyarul s németül” is.⁴⁷¹

---

⁴⁶⁹ Capp 2007: 185–266.

⁴⁷⁰ Koloh 2021: 169.

⁴⁷¹ PEL III. 023. div. Historia Dberény, pag. 259. Vö. PEL I. 1. a. 1. Parochiae Berény [canonica visitatio, 1828.], pag. 8.

A SZAKADÁTI ANYAEGYHÁZ KULTÚR-KONFESSZIONÁLIS REFORMJA (1759–1769)

Források létrehozója, a kultusz irányítója: Winkler Mihály (1729–1810)

„Azt mondom nektek, Krisztusnak testvérei az Úrban, legméltóbb utódaim, hogy szeretnék veletek maradni, de nem azért, hogy tanítómesteretek legyek: azért szeretnék maradni, hogy meghallgathassátok tőlem azt, miként vette kezdetét egykoron ezen plébánia.”¹

A kötet lapjain már oly sokszor említett Winkler Mihály plébános gödrei plébániatörténetében jegyezte fel, hogy maga is elkészítette a pesti egyetem könyvtára számára életrajzát (a kódexei és éremgyűjteménye, illetve további tárgyak átadása után), amelyet el is juttatott Pestre barátjával, Somogyi Sándor szentbalázsi plébánossal.² A dokumentumot Galambos Ferenc 1970-es érdeklődése idején nem találták,³ így a kutatás sokáig azt elveszettnek hitte, ám az életrajz két példányban is fennmaradt az ELTE Egyetemi Levéltárban,⁴ így az életútjának bemutatásához már e forrásokat is lehetőségem volt felhasználni.

Winkler Mihály, Johann Michael Winkler (Winckler)⁵ Kőszegen született Johann Michael Winkler és Katharina Jäger gyermekeként, 1729. szeptember 7-én tartotta keresztvíz alá Michael Bienn és Anna Maria Gertrud Flicker.⁶

¹ „Vobiscum inquam Domini in Christo fratres, et succesores mei dignissimi permanere cupi, ast non eo ex fine, quod vester quarum esse Magister: hac de causa cupio vobiscum permanere, ut ex me audiat, qualis origo huius Parochiae olim fuerit.” PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 1. Latin–magyar fordításom több ponton nem egyezik Galambos Ferenc latin–német fordításával: Galambos 1987: 21.

² A feljegyzés forrásdokumentuma (gödrei plébániatörténet) nem fellelhető. Idézi: Galambos 1987: 1.

³ Galambos 1987: 1.

⁴ ELTE EKL EL 19. a. 4. d. számon. Ezúton köszönöm Tóth Krisztina levéltár-igazgató és Balogh Ildikó tájékoztató könyvtáros segítségét a dokumentum megtalálásában.

⁵ A Winkler Mihály által hátrahagyott források mellett a plébános életútjának ismertetéséhez elsősorban Galambos Ferenc munkáit használtam fel: Galambos 1973, 1987: 1989.

⁶ SZEL IV. 64. 1. d. Matricula haec seu Liber Baptismalis [...], pag. 83.

26. ábra. Winkler Mihály címere

Szüleit már kisgyermekkorában, háromévesen elvesztette.⁷ Az árva gyermeket édesanyja testvére, Maria Jäger, Johann Artz özvegye vette magához, hétéves korában pedig nagynénjével nagybátyjánál (ugyancsak édesanyja testvérénél), Anton Jäger kőművesmesternél találtak menedéket Egerben.⁸ Időskorukra mindkettőjüket magához vette. Nagynénje még gödrei adminisztrátor korában hunyt el nála 76 éves korában, a 74 évesen elhunyt, néhány esztendeje vele élő nagybátyját pedig már szakadati plébánossága idején búcsúztatta Johann Henckelmann plébános Hőgyészről.⁹

Visszaemlékezése szerint előnyös volt számára, hogy vidéki szegény gyermek volt, hiszen az istálló volt az iskolája, a korbács pedig a ceruzája, minek köszönhetően tisztábban látta az isteni titkokat, mint ha a könyveket olvasta volna.¹⁰ Immáron gödrei plébánosként emlékezett vissza a kisgyermekre, aki nyolcéves korában épített deszkából templomot, misét celebrált, és szilvával áldoztatta meg pajtásait, amiben nagy örömet lelte.¹¹ Gimnáziumi tanulmányait Egerben kezdte meg, majd Pesten folytatta, a teológiát pedig Pécsen végezte, ahol 1754. január 13-án szentelték pappá.¹²

Első állomáshelye Szék (Magyarszék) volt, ahol káplánként szolgált három évig, ezután 1757–1759 között a gödrei plébánia adminisztrátora lett. Rövid itteni működése után Klimó György püspök 1759 áprilisában kinevezte a szakadati plébániára, az ott tevékenykedő Inda Jánost pedig Gödrére vezé-

⁷ Galambos Ferenc megjegyzése szerint szüleinek halálozási időpontja csak Winkler plébános feljegyzéseiből ismert, ugyanis a községi halotti anyakönyvek 1740-ig hiányoznak. Galambos 1987: 1–2. A matrikulák vizsgálatom során, napjainkban sem voltak fellelhetők.

⁸ ELTE EKL EL VIII. I. 19. a. 4. d. In nomine S. S. S. Trinitatis Biographia Vitae [...], pag. 33.

⁹ Előbbire vonatkozóan lásd: Galambos 1989: 489; PEL III. 040. matr. 1. pag. 117. 1757. 08. 25. Az utóbbira vonatkozóan: PEL III. 123. matr. 3. pag. 106. 1766. 04. 22.

¹⁰ PEKT (irattár) ms. 452. [Ms. 214] Manipulus Florum [...], pag. 59, 300. 1767. Vö. Galambos 1987: 2.

¹¹ Galambos 1987: 2. A Galambos Ferenc által idézett gödrei plébániatörténet napjainkban nem fellelhető.

¹² Galambos 1989: 485–486.

nyelte.¹³ Itt Winkler plébános 1761 novemberében nyerte el bemutatását második Mercy gróf ajánlásával.¹⁴ Tízéves szakadati működése alatt új alapokra helyezte a helyi hitéletet, és közösségével – nem kevés konfliktus és küszködés árán – 1764-re új templomot épített a falu rossz állapotú középkori épülete helyett, pontosabban annak kiegészítésével.¹⁵

1769. április 10-én költözött – a lakosok korábbi hívására válaszolva¹⁶ – Bonyhádra, az előző estén, újholdvasárnapon búcsúmisét tartott, az indulás napján pedig Tevelen misézett.¹⁷ Bonyhádon 20 évet töltött el. Itt ismételten új templom építésébe vágott, amely még a szakadati temploménál is küzdelmesebb volt. Alapkövét 1769 decemberében tették le, majd új helyszínt jelöltek ki számára, az építkezést pedig nem pusztán a lakosok korábban tapasztalt ellenérzései nehezítették, hanem Klimó György püspök halála (1777) mellett a plébános saját betegsége is (1778), így az épület befejezésére és végleges felszentelésére csak 1782-ben került sor. A megmaradt alapanyagokból a vármegye területén élő keresztény közösségek körében elsőként¹⁸ sikeresen ispotály létesítését kezdeményezte, amelyhez egyedülálló módon háttértőkét is biztosított,¹⁹ végül pedig 1789-ben visszaadta bonyhádi kinevezését Esterházy Pál László püspöknek.²⁰

Az év tavaszát és nyarat barátjánál, Simon Mátyás kárászi plébánosnál töltötte visszavonultságban,²¹ majd két évtized után, immáron esperesplébánosként tért vissza Gödrére.²² Mivel már Bonyhádon elnyerte és viselte 1776–1789

¹³ Brüstle 1876 (II.): 693–694.

¹⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 56. Noha Galambos Ferenc a latin prezentáció német átiratát közli, az eredeti dokumentum oldalszámát munkájában nem tette közzé: Galambos 1987: 65–66.

¹⁵ Brüstle 1880 (IV.): 480–481.

¹⁶ A lakosok levele, illetve a plébános vonatkozó levelezése a szakadati plébániatörténetben olvasható. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 90–91. Vö. Galambos 1987: 79–81.

¹⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 97. Vö. Galambos 1987: 92.

¹⁸ A vármegyében élő zsidó közösségek körében ugyanis már hamarabb megindult az ilyen gondoskodás. Nagy J. T. 2016b: 202–203.

¹⁹ Gutai Miklós szerint a korszak xenodochiumai közül a vármegyében csak a Winkler plébános által alapított bonyhádinak volt olyan alaptökéje, hogy az tartósabb működést fejthessen ki. Gutai 1977: 2473.

²⁰ Brüstle 1876 (II.): 317–321; valamint: PEL III. 018. div. Historia domestica paraecia Bonyhadiensis ab anno post Xtum natum 1782, pag. 1–86.

²¹ ELTE EKL EL VIII. I. 19. a. 4. d. In nomine S. S. S. Trinitatis Biographia Vitae [...], pag. 36.

²² Brüstle 1876 (II.): 697.

között az esperesi címet²³ ahhoz, hogy költözése után is megtarthassa azt, létrehozták a gödrei esperesi kerületet a mágocsi (hegyháti) kerületből, melynek vezetését haláláig (1810) ellátta, tehát több mint négy évtizeden át volt a környék alsópapságának vezetője.²⁴ 1792-ben pedig tiszteletbeli pécsi kánokká is kinevezték.²⁵ Második gödrei működése idején felújíttatta a templomot, és folytatta az oktatási és egészségügyi intézmények létesítéséért folyó harcot. Utolsó éveiben feljegyzései szerint sokat betegeskedett: 1805-ben (76 éves korában) a nyolc hónapig tartó láz olyannyira legyengítette, hogy bundájáért nyúlva elesett és súlyos balesetet szenvedett. Gödrei háztörténetében a következőként állít emléket sorsának:

„Egy szenteste több asszony gyűlt össze a szobánkban, hogy később az éjfélí misére menjenek. [...] Fogtak egy üvegkorsót, megtöltötték vízzel és beleengedték egy tojás fehérjét. Abban a pillanatban láthatóvá vált a pécsi püspöki palota képe. Mellette, a jobb oldalon egy emberi alak állt, aki mankót tartott a kezében. Rögtön ezután megszólaltak a harangok és az asszonyok azt mondták: »Menjünk a templomba, majd utána kiderül, mi bukkan fel a korsóban.« [...] Most azonban megtudtam, hogy a jövendölés valóra vált. A mankót a kezemben tartom, és soha többé nem teszem le, amíg végül a sírba nem tesznek.»²⁶

²³ PEL III. Esperesek, plébánosok, káplánok [...] A bonyhádi (előbb nádasdi) kerület esperesei 1763-tól.

²⁴ PEL III. Esperesek, plébánosok, káplánok [...] Gödrei kerület esperesei 1789-től. Vö. Dénesi 2007.

²⁵ Galambos 1987: 3.

²⁶ „An einem Weihnachtabend kamen mehrere Frauen in unserem Zimmer zusammen, um später in die Christmesse zu gehen. [...] Sie nahmen einen Glaskrug, füllten ihn mit Wasser und ließen das Weiße eines Eies hinein. In diesem Augenblick wurde darin das Bild des Fünfkirchener Bischofspalastes sichtbar. Daneben, auf der rechten Seite, stand eine menschliche Gestalt und hielt eine Krücke in der Hand. Gleich nachher läuteten die Glocken und die Frauen sagten: »Gehen wir in die Kirche, es wird schon hinterher zeigen, was im Krug auftaucht.« [...] Nun erfahre ich aber daß sich das Vorziehen bewahrheitet hat. Die Krücke halte ich in der Hand und werde sie auch nie mehr ablegen, bis man mich endlich zu Grabe tragen wird.” Eredeti forrásdokumentuma, a latin nyelvű gödrei plébániatörténet napjainkban nem fellelhető. Galambos Ferenc szerint az idézet 1806. április 14-i keltezéssel a dokumentum 204. oldalán található. Német nyelvű átiratban közli: Galambos 1987: 334–335.

Élete utolsó öt évében székkal hordozták, de ágyban fekvé is folytatta a levelezést, az írásokat pedig a gödrei plébániatörténetbe is bemásolta.²⁷ Szentgyörgyi filiájában megérkezésekor már kápláni pozíciót létesítettek, azt azonban csak halála után szervezték plébániává.²⁸ Halotti bejegyzését a gödrei anyakönyvben Horváth János káplán tollából olvashatjuk. Eszerint 1810. március 2-án, egy órákor, szentségekkel megerősítve hunyt el 81 éves korában.²⁹

Ötvenhat éves lelkipásztori tevékenysége során nevéhez köthető a gödrei (az építkezést Szakadatról segítette), a szakadati, a bonyhádi és a bikali templom felépítése. Utóbbi településen nem is töltött be hivatalt, de a falu horvát lakóit kívánta templomépülethez segíteni. Az említett bonyhádi ispotály mellett 1797-ben alapította meg a kaposvári ispotályt, és előmozdította a gödrei kirurgus szerződését is. Folyamatosan koordinálta a népiskolák működését, és tevőlegesen részt vállalt a kaposvári gimnázium létesítésében.³⁰

Irodalmi hagyatékáról Galambos Ferenc készített összesítést. A Winkler által a historia domusokba írt feljegyzések (szakadati és bonyhádi háztörténete fellelhető, gödrei kötetének holléte ismeretlen) mintegy 400 oldalt tesznek ki,³¹ ám a fennmaradt munkák súlypontja mégsem a plébániatörténetekre helyezhető. 160 három-három pontos, Szentírásra épülő, latin nyelvű elmélkedést tartalmazó munkája³² 1051 oldalas, az Oltáriszentség-társulat létesítése miatt legfőképpen az Oltáriszentségre vonatkozó 1514 tételes példatára,³³ valamint a szakadati plébánia 104 családfát (*arbor*) és a házassági

²⁷ Galambos 1989: 494.

²⁸ Brüsztle 1876 (II.): 604–605.

²⁹ PEL III. 039. matr. I. pag. 192. 1810. 03. 02.

³⁰ ELTE EKL EL VIII. I. 19. a. 4. d. In nomine S. S. S. Trinitatis Biographia Vitae [...], pag. 36–37. Valamint: Frankl J. 1970: 132–135; Galambos 1987: 3, 1989: 493–498; Gózszy 2011: 34; Nagy J. T. 2016b: 202.

³¹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis; PEL III. 018. div. Historia domestica paraecia Bonyhadi ensis ab anno post Xtum natum 1781. A gödrei historia domus jelenleg nem fellelhető.

³² PEKT (irattár) ms. 451. [Ms. 229] Domestica Grammatica Ecclesiastica pro viro Ecclesiastico curato. Scripsit Michael Winkler, indignus Parochus Szacadathiensis. Anno 1761. [Hazai egyházi nyelvtan egyházi személyek számára összeállítva. Írta Winkler Mihály, Szakadát érdemtelen plébánosa. 1761-ben.]

³³ PEKT (irattár) ms. 452. [Ms. 214] Manipulus Florum. Anno 1767 haec collegi, seu potius praefatio anno terminavi. Michael Winkler, indignus Parochus Sakadathiensis. A kötet a plébános háromévi munkájának eredménye. [Virágcsokor. Melyeket 1767-ben állítottam össze vagy helyesebben abban az évben fejeztem be az előszót. Winkler Mihály, Szakadát érdemtelen plébánosa.] Vö. Galambos 1989: 522.

szabályokat tartalmazó családfakönyve szakadáti működését dicséri.³⁴ Bonyhádön elsősorban jiddis és héber nyelvészettel,³⁵ valamint a helyi zsidó lakosság megtérési kedvének növelésével³⁶ foglalkozott, utóbbi, 950 oldal terjedelmű művét végül Gödrén fejezte be. Ugyanitt elmélkedett 75 oldal terjedelemben (és tíz fejezetben) arról a kérdésről, hogy a magyar nép feltehetően Ábrahám családfájából származik,³⁷ emellett pedig időt fordított egy csillag- és napóra fejlesztésére is.³⁸ Gödrei működése alatt jelent meg egyetlen nyomtatott, 54 lap terjedelmű kötete,³⁹ amely tematikájában illeszkedik a zsidóság iránti, Bonyhádön kibontakozott érdeklődéséhez, azonban minden bizonnyal nem volt lehetősége egyéb műveit nyomtatásban is közreadni.⁴⁰

Hangsúlyozandó, hogy az említett esperesi levéltári dokumentumok és paraszti, uradalmi tisztviselői visszaemlékezések mellett a plébános feltehetően történeti munkákat is használt a historia domusok szerkesztésekor, vagy volt lehetősége visszanyúlni vonatkozó tanulmányaihoz. Szakadát alkalmával leírása ugyanis kiterjed a falu elnéptelenedésének idejére (amelyet Winkler plébános I. Ferdinánd magyar király uralkodása idejére feltételezett) és a középkori Magyar Királyság három részre szakadására (az oszmánok mellett

³⁴ PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarum Parochiae Szakadathiensis.

³⁵ PEK sz. n. [59.] Máttéah-Schlisil, wi man sal lesen das Jhudisch Teitsch gdruktu un gschríbiní, fertigert durch Michael Winkler in der Marktflek Bonhad im jar nach dem anfang des kristtichin glabins 1787. [Máté-kulcs. Hogyan olvassuk a nyomtatott és írt zsidó németet (jiddist), készítette Michael Winkler Bonyhád mezővárosában a Krisztus utáni 1787. évben.]

³⁶ PEK A/VI/12. Ein Gespräch zwischen einen Christen und zwischen einen iud. Gödre 1790. von Michael Winkler, Pfarrer und Dechand. Utóbbi két művére vonatkozóan lásd: Schweitzer 1980; Bihari 1982; Komoróczy 2016: 173–175. [Disputáció egy keresztény és egy zsidó között. Gödre 1790. Michael Winkler plébános és esperes.]

³⁷ PEKT NN. V. 28, Ms. 51. Dubium super eo, an non gens Hungara possit censerí suam originem deducere de semini S Patriarchae Abraham. Proponit Mich. Winkler. Can. V. eccl et VADiaconus Gödrensis. Gödre, 1794. [Merengés afölött, vajon gondolhatjuk-e a magyar nemzet eredetéről azt, hogy Ábrahám szent pátriárka ivadékából származik. Közzéteszi Winkler Mihály pécsi kanonok és gödrei esperes. Gödre, 1794.]

³⁸ Neu erfundene Stern Uhr mit beygefügeter Sonnen Uhr nach Bolushöhe 46 Grad und 30 Minuten fertigertiget von Michael Winkler, Pfarrer und Dechand zu Gödry im Jahr Christi 1791. [Újonnan kifundált csillagóra hozzátett napórával a Bolus-magasság szerint 46 fok 30 perc, készítette Michael Winkler, gödrei plébános és esperes Krisztus után 1791-ben.] Galambos Ferenc információi szerint a kézirat dr. Lakatos Ernő magántulajdona. Galambos 1989: 525.

³⁹ Sz. n. [Winkler Mihály]: Epistola ad omnes Judaeos, qui dispersi sunt sub caelo per universam terram. Viennae: Joseph Hraschankzy. 1800.

⁴⁰ Galambos 1989: 522–526.

I. Ferdinánd és Szapolyai János említésével). Beszámol emellett János király haláláról, Buda 1541-es ostromáról, valamint Izabella királyné és gyermeke Erdélybe távozásáról, majd a török uralom végleges berendezkedéséről. Noha történeti bevezetőjében nem tér ki a rác bevándorlásra, a plébános a templom, illetve a különböző sírleletek vizsgálata alapján alkotott képet lokális jelenlétükről, sőt még egy ókori lelet feltárását is megemlíti. A török uralomról nem szól részletesen, pusztán Simontornya visszafoglalásáról, amelyet meglehetősen pontosan, 1687-re datált. Csupán érdekességként érdemes megjegyezni, hogy az általa megkérdezettek között szerepelt egy berényi idős asszony is, aki már a vár feladásának idején néhány éve házas volt,⁴¹ s elmondása szerint a teljes vidék lakatlan volt ekkoriban.⁴² Az első telepesek nagy szegénységéről még első kézből értesült, akik elmondásuk szerint eleinte építkezéseken vállaltak különböző segédfeladatokat, grófjuknál Hőgyészen, de Ozorán is, valamint Szigetváron is dolgoztak. Az idősebb németek nyelvhasználatában oly sok volt a tájnyelvi elem, hogy a plébános szerint, aki csak az irodalmi német nyelvet ismerte, csak akkor értette meg mondanivalójukat, ha azt megmagyarázták neki. A nem tudok enni (nem vagyok éhes) kifejezés a szakadati tájszólásban a plébános interpretálásában a következőképpen hangzott „*ich kann naut gefress*” (ich kann nicht fressen/essen [ich habe keinen Hunger]).⁴³ A feljegyzés jelen ismereteim szerint az első nyelvjárási szöveglejegyzés a Schwäbische Türkei területéről. Látható tehát, hogy a plébános vitathatatlan elhivatottságához, illetve ehhez szorosan kapcsolódó reform- és felvilágosító törekvéseihez univerzális érdeklődés is társult, akkurátusan pontos forráskezeléssel, s széles körű műveltséggel. Az utókor talán csak azon törheti a fejét, hogy miért nem ívelt a plébános pályája a püspöki szemináriumig, esetleg még magasabbra.

Soraiban mindazonáltal igen szerény hangvételben, már-már túlon túl mérsékeltlen nyilatkozik saját személyéről és feljegyzéseiről.⁴⁴ A fejezet elején

⁴¹ Winkler plébános az asszony nevét nem közli, pedig – ha az általa elmondott adatok valóban hitelesek – a korban szokatlanul magas kort ért meg, megközelítőleg kilencvenéves lehetett találkozásukkor.

⁴² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 2. Vö. Galambos 1987: 23–24.

⁴³ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 2. Vö. Galambos 1987: 25. A feljegyzés nyelvészeti vizsgálatáról lásd: Schlitt 1938:

⁴⁴ Párhuzamként lásd Bárh Dániel hasonló tapasztalatait Rochus (Petrus) Szmendrovich-ról: Bárh D. 2016: 277.

is idézett, Biblia- és Szent Ágoston-citációkkal tűzdelt bevezetőjében a Prédikátor könyvéből származó idézet („Az egyik nemzedék megy, a másik jön, de a föld örökké megmarad”⁴⁵) után jegyzi fel, hogy a szakadáti historia domusban tett feljegyzéseit elsősorban utódai számára tette lelkipásztori működésük megkönnyítése érdekében, s inkább segítő, mint tanító kíván lenni. Retorikai készsége és szerkesztési tudatossága figyelembevételével azonban munkája kétségtelenül alapos és filológiailag pontos. Kikérdezte (a *sciscitatus*, *interrogare* kifejezéseket használja) ugyanis plébániája idősebb tagjait emlékeikről, akiket utódai már nem tudnának meghallgatni. Amennyire lehetőségei engedték, fáradságos munkával feltárta a plébániára vonatkozó hiányzó előírásokat és rendeleteket, amelyeket az egyházmegye főpásztora adott ki a hívők és a lelkipásztor számára, mely források többségét Picznaker teveli esperesplébános otthonában másolta le.⁴⁶ Elismeri elődei munkáját, különösen Marker plébános pestis idején tanúsított hősiességét, azonban egyaránt kritikával illeti őt és utódait amiatt, hogy nem vezették megfelelően a plébániai könyveket, nem hagytak hátra kellő információt utódaiknak. Pontosan az általa áthidalt nehézségek kapcsán biztatja arra – talán Lukács evangéliumára utalva⁴⁷ – utódait: „Legyünk hűek a kevésben, hogy majd még több jusson nekünk, vagyis, hogy kiérdemeljük a mi Urunk dicsőségét.”⁴⁸

A gödrei plébániatörténetben tett visszaemlékezései szerint saját maga választotta címerére a két kulcsot, a lobogó fáklyát és a pásztorbotot, jelezve, hogy éjjel-nappal örködni kíván juhait fölött.⁴⁹ Ugyancsak élete végén nyilatkozott ugyanott úgy, hogy Isten segédelmével sohasem élt csupán önmagának, egész élete során a közjó érdekében kívánt és kíván munkálkodni.⁵⁰ Mi is volt felfogásában az említett közjó? Kétségtelenül variabilis fogalom.

A plébános gyermekekeit interetnikus kultúrájú városokban töltötte, Kőszeg jezsuita műveltsége, illetve Eger mint püspöki székváros mentalitása kétségtelenül meghatározta egy egyházi pálya iránt érdeklődő ifjú férfiú világ-

⁴⁵ „*Generatio vadit, et generatio venit, terra autem in aeternum stat.*” Préd 1, 4.

⁴⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 1. Vö. Galambos 1987: 21.

⁴⁷ Lk 16, 9–12.

⁴⁸ „*Simus in paucis fideles, ut olim super multa constituamur, videlicet ut gloriam Domini nostri ingredi mereamur.*” PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 1. Vö. Galambos 1987: 22.

⁴⁹ A forrásdokumentum napjainkban már nem fellelhető. Eredeti német nyelvű bejegyzését idézi: Galambos 1987: 2–3.

⁵⁰ A forrásdokumentum napjainkban már nem fellelhető. Eredeti német nyelvű bejegyzését idézi: Galambos 1987: 3. A címert lásd a 26. ábrán.

nézetét. Korai gödrei éveiről (1757. január – 1759. április) meglehetősen hiányosak az ismereteink,⁵¹ szakadati plébániatörténetének bevezetőjében azonban maga fogalmazza meg, hogy feljegyzéseivel elsősorban utódait kívánja a sikeres pasztorációban segíteni, ami csupán „tisztelet, és Isten dicsősége istenfélő nép révén lehetséges”.⁵² E gondolat tehát korai éveinek, általam az alábbiakban ismertetett szakadati működésének mottója is lehetne. Ezért is készített arról oly részletes leírást, hogy „milyen a nép a régi idők óta egészen napjainkig és milyenek az erkölcsaik és a szokásaik”,⁵³ ezeket pedig hogyan, s miképpen változtatta meg, terelte a helyes és kontrollálható vallásgyakorlás medrébe. Szakadati feljegyzéseiben még erősen torlódnak a tereziánus és korai jozefinista klérus mentalitásának jellemzői. Sorai szerint Winkler plébános elítélte babonás paptársait, ugyanakkor vállvetve szervezte a helyi Oltáriszentség-társulatot, lelkesen vezette híveit Csicsóba, a közeli Mária-kegyhelyre, azonban megdöbbsent a laikus vallásgyakorlat formáitól, vagy a ferences és Ágoston-rendi atyák efféle igényeket kiszolgáló tevékenységétől. A közjó szolgálatára való törekvés azonban nemcsak hívei megfelelő vallásgyakorlatra vezetésében mutatkozott meg, hanem a szakadati templom felépítésekor is, amelyhez a hívek nagy erőfeszítései szükségeltettek, s a plébános saját vagyonával is jelentősen támogatta a munkálatokat. Felvilágosító attitűdje a hívek oktatása és egészségügyi nevelése terén már Szakadaton kibontakozott, mégis bonyhádi és gödrei működése idején a bonyhádi, majd a kaposvári ispotály, illetve a kaposvári gimnázium létesítése az, ami már egy immáron hangsúlyosan jozefinista plébános emlékét őrzi.⁵⁴

Winkler Mihály fentiekben vázolt, Szakadaton még mondhatni ütközőponton mozgó mentalitását jól illusztrálja, hogy lejegyzései szerint egy alkalommal Szent Anna megjelenését feltételezte a szakadati templomban. Visszaemlékezése szerint plébánossága első évében,⁵⁵ Gyertyaszentelő Boldogasszony (február 2.) utáni első vasárnapon – éppen, amikor liturgikus öltözékét a sekrestyében felöltötte, vállkendőjét pedig még kezében tartotta – egy idő

⁵¹ Brüstle 1876 (II.): 693–694.

⁵² „[...] honor, et gloria Domini coli per pium populum.” PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 1. Vö. Galambos 1987: 22.

⁵³ „[...] qualis ab antiquis hucusque temporibus populus hic mores, consuetudines que habeat.” PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 1. Vö. Galambos 1987: 22.

⁵⁴ Hangsúlyozza: Gózszy 2011: 34, 2013b: 76, 2019b: 253. Vö. Forgó–Gózszy 2018.

⁵⁵ Mivel Winkler plébános 1759 tavaszán érkezett Szakadatra, minden bizonnyal 1760 februárjára utal.

asszony jelent meg nála két fél-fél font súlyú gyertyával (az egyiket frissen készültnek, a másikat régebbinek találta a plébános), és megkérte, hogy áldja meg őket. Az asszonyban Takács Annát, jámbor híve, a berényi Szőke János feleségét vélte felfedezni. A plébános először azt hitte, hogy körmeneti gyertyákat hozott neki ajándékba, ám kérdésére elmondta, hogy az egyik gyertyát magának, a másikat pedig lányának szánja.⁵⁶ A plébános szerint a következőképpen zajlott a beszélgetés:

„– Attyám uramat oda alá-is kerestem: Szentellye meg nékem ezeket a gyertyákat.

– Minek kendnek ezek a gyertyák?

– Nékem és az én leányomnak búcsura.”⁵⁷

Winkler plébános a szentmise után eleget is tett a kérésnek, azonban senki sem jött értük fél évig, ezért a gyertyákat végül az oltáron hasznosították (a plébános a historia domusban egy másik alkalommal úgy nyilatkozik, hogy azokat sokáig Nikolaus Krimm őrizte). Amikor az említett Szőke Jánosné Takács Anna egy alkalommal miseadományt fizetett be a plébánosnál, Winkler többszöri kérdésére is tagadta, hogy bármit is tudna az esetről, ezért a plébános úgy vélte, hogy maga Szent Anna⁵⁸ jelent meg neki az asszony alakjában.⁵⁹ A plébánost kétségtelenül foglalkoztatta az eset, mert feljegyzi, hogy 1768-ban a diósberényi gyermekek katekézise alkalmával Szőke János házában negyedik alkalommal is kikérdezte nyilvánosan, többek füle hallatára az asszonyt, aki továbbra is állította, hogy nem fordult ilyen kéréssel a plébánoshoz.⁶⁰

Szakadáti plébánosként meglehetősen harcos lelkülettel fordult a protestánsok ellen,⁶¹ bonyhádi éveiben azonban már sokkal inkább érvek segítségé-

---

⁵⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 27. [széljegyzetként], pag. 95. Vö. Galambos 1987: 66–67, 87–88.

⁵⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 95. Vö. Galambos 1987: 87–88.

⁵⁸ Szembetűnő, hogy a plébános Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe kapcsán nem a Szűzanya, hanem Szűz Mária édesanyja, Szent Anna alakját vélte felfedezni – feltehetően nem attribútumai, hanem keresztneve miatt – az idős asszonyban.

⁵⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 27. [széljegyzetként]. Vö. Galambos 1987: 66–67.

⁶⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 95. Vö. Galambos 1987: 87–88.

⁶¹ Vö. Szita 1996: 82, 142–143.

vel próbálta a helyi zsidóságot megtéríteni, aminek érdekében még a jiddis és héber nyelveket is elsajátította,⁶² sőt a témában még nyomtatott könyve is megjelent.⁶³ Meglátásom szerint e változások korábban formálódó tudományos aspirációinak kiforrását is jelzik. Az alkalmazott teológia iránti érdeklődés⁶⁴ és a szakadati népesség rokoni kapcsolatainak oly igényes megörökítése⁶⁵ mellett, úgy vélem, hogy a Szakadaton talált római és rác régészeti leletekről készült feljegyzései korát megelőző érvényűek, ugyanott az ország két, majd három részre szakadásáról papírra vetett ismeretei sem egy átlagos plébános tudásanyagát jellemzik,⁶⁶ ahogy arról sem elmélkedett – a fennmaradt források szerint – a többi falusi plébános, hogy a magyarság vajon valóban Ábrahám családfájából származik-e.⁶⁷ Aktív lelkipásztori munkája és esperesi működése mellett már-már hihetetlen, hogy mindemellett még egy csillag- és napóra fejlesztésére is időt tudott szakítani.⁶⁸

Winkler Mihály 1802 és 1804 folyamán (gödrei plébánosként) nagyobb felajánlást tett a pesti egyetem könyvtárának. A korábban elveszettnek hitt levelezés mellékleteként megtalálható az átadott érmék jegyzéke, amelyen különböző – elsősorban ókori és középkori – nemesfém pénzek szerepelnek, főként a Magyar Királyság, a Lengyel Királyság, az Oszmán Birodalom, illetve az Orosz Birodalom területéről.⁶⁹ Feltüntetésre került a jegyzékben továbbá egy aranykorpusz, néhány vas nyílhegy, egy vas lándzsahegy, egy antik gyűrű, egy hosszú szilárd antik kard hüvelyében, egy fémtükör és két antik penge. Ugyancsak a listán találunk még egy kövületet, egy csigát (valószínűleg úgyszintén fossziliát), valamint ásványgolyócskákat, amelyeket feltehetően rózsafüzérhez lyukasztottak ki. A plébános a könyvtárra hagyományozta Charles Patin *Imperatorum Romanorum Numismata* című kötetének 1697-es párizsi kiadását, Nikodémosz evangéliumának (*Evangelium Nicodemi, domini nostri jhesu cristi discipuli [...]*) 1516-os lipcsei kiadását, Benjamin Schulze *Orienta-*

⁶² Erről lásd: PEK szn. [59.] Máttéah-Schlisil [...] 1787; PEK A/VI/12. Ein Gespräch zwischen einen Christen und zwischen einen iud [...] 1790.

⁶³ Winkler 1800.

⁶⁴ PEKT (irattár) ms. 451. [Ms. 229] Domestica Crammatica Ecclesiastica [...] 1761. Valamint: PEKT (irattár) Ms. 452. [Ms. 214] Manipulus Florum [...] 1767.

⁶⁵ PEL III. 123. div. 5. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis.

⁶⁶ Ament-Kovács 2020: 231–241.

⁶⁷ PEKT NN. V. 28. Ms. 51. Dubium [...] 1794.

⁶⁸ Neu erfundene Stern Uhr [...]

⁶⁹ ELTE EKL EL VIII. I. 19. a. 4. d. Tabella summariae aestimationis [...], pag. 45–46. A gyűjteményről lásd: Stöhr 1927: 324.

lisch- und occidentalischer Sprachmeister című művének 1769-es naumburgi kiadását, illetve saját művének, az *Epistolának* egy példányát. A plébános átadott még két oklevelet (1381-ből és 1421-ből), illetve egy török kéziratot és egy ugyancsak török amuletszöveget.⁷⁰ A felajánlás kutatás által leginkább feltárt szegmensét a plébános által átadott kódexek képezik. Winkler Mihály a II. József által feloszlott valamely klarissza zárdából (valószínűleg a pozsonyiból) jutott hozzá a kötetekhez 1782-ben.⁷¹ Ezek közül talán máig a legismertebb a nevét viselő 1506-os *Winkler-kódex*.⁷² 1501-ből származik az általa adományozott *Weszprémi-kódex* is,⁷³ illetve az 1508-as *Nádor-kódex*.⁷⁴ Ajándékként jutott a *Cornides-colligatum* is a könyvtárba, melyet Toldy Ferenc igazgatósága alatt öt kötetre bontottak: *Cornides*-,⁷⁵ *Bod*-,⁷⁶ *Sándor-kódex*,⁷⁷ *Példák Könyve*⁷⁸ és *Könyvecske az szent apostoloknak méltóságokról*.⁷⁹ Ugyancsak egy Winklerre utaló papírlap volt egy német nyelvű, 16. század elejéről származó kódexben is, amelyet Knapp Éva a *Gilgengart* című nyomtatott imádkoskönyv kézzel írott másolataként azonosított.⁸⁰

Winkler plébános 1807-ben további 129 érmét adományozott a pesti egyetemnek, s ezzel a II. József idején a pesti pálosoktól az egyetemnek átadott éremtár jelentősen megnövekedett.⁸¹ A vonatkozó levelezést Winkler plébános a gödrei plébániatörténetben megörökítette.⁸² Ugyancsak feljegyezte, hogy barátja és a szomszédos szentbalázi plébános, Somogyi Sándor egy alkalommal Pesten szállt meg, és meglátogatta az egyetemi könyvtárt is. Ott Winkler plébános barátjaként mutatkozott be, és kérvényezte a gyűjtemény megtekintését. A könyvtár igazgatója, Stephan Schönwiesner⁸³ apát, és a numizmatikai

⁷⁰ ELTE EKL EL VIII. I. 19. a. 4. d. Tabella summariae aestimationis [...], pag. 47; valamint: Elenchus reliquus cum [...], pag. 67–68.

⁷¹ Knapp 1994: 136–137.

⁷² ELTE EKL EK Cod. Hung. 2.

⁷³ ELTE EKL EK Cod. Hung. 8.

⁷⁴ ELTE EKL EK Cod. Hung. 1

⁷⁵ ELTE EKL EK Cod. Hung. 4.

⁷⁶ ELTE EKL EK Cod. Hung. 7.

⁷⁷ ELTE EKL EK Cod. Hung. 6.

⁷⁸ ELTE EKL EK Cod. Hung. 3

⁷⁹ ELTE EKL EK Cod. Hung. 5.

⁸⁰ ELTE EKL EK Cod. Germ. 3.

⁸¹ Keresztényi 1960: 70–74.

⁸² Az eredeti dokumentum jelenleg nem fellelhető. Közli: Galambos 1989: 242–243.

⁸³ Alakjáról összefoglalóan lásd: Sánta 2024.

és régészeti gyűjtemények őre, Alois Emanuel Stipics nagy dicsérettel mutatta meg azt neki.⁸⁴

Winkler Mihály feljegyzéseire már a 19. századi tudósok is felfigyeltek. A Pesty (Pesthy) Frigyes Helynévtárához szükséges kérdőívet Obenau Miksa, Szakadát község jegyzője Winkler Mihály feljegyzéseire hivatkozva válaszolta meg, talán ekkor is rögzült – tévesen – a település betelepítésének ideje 1723-ban 1724 helyett.⁸⁵ Ugyancsak rendszeresen támaszkodott írásaira Brüsztle József, a pécsi egyházmegye „krónikása”.⁸⁶ Hasonló okokból közölt tekintélyes részletet Winkler szakadati háztörténetéből Schlitt Ádám a szakadati német nyelvjárást elemző kötet függelékeként 1938-ban.⁸⁷ A plébános vonatkozó feljegyzéseire a néprajzkutatók közül először Walter Kuhn, a kelet-európai német népcsoportok iránt érdeklődő ausztriai folklorista figyelt fel, aki rövid tanulmányban ismertette a szakadati historia domus tartalmát a Kelemen Tamás János által lejegyzett závodi plébániatörténettel egyetemben 1939-ben.⁸⁸ A németek második világháború utáni diszkriminációja, illetve az egyháztörténeti témák nehezebb publikálhatósága háttérbe szorította Winkler Mihály hagyatékának feltárását. Galambos Ferenc⁸⁹ törte meg a csendet 1973-as tanulmányával,⁹⁰ azonban Schönauba (NSZK) történő kényszerű emigrálása ismételt cezúrát jelentett. A Münchener Magyar Intézet gondozásában – immáron nyugdíjasként – 1987-ben adta közre legteljesebb, válogatott német nyelvű

⁸⁴ A feljegyzés ugyancsak a fel nem lelhető gödrei plébániatörténetből származik. Galambos 1987: 1.

⁸⁵ Gaál–Kőhegyi közread. 1977: 299.

⁸⁶ Brüsztle 1876–1880 (II–IV.). Vö. Galambos-Göller 2000; Schmelcz-Pohánka 2018; Ament-Kovács 2020: 238–243.

⁸⁷ Schlitt 1938.

⁸⁸ Kuhn 1934.

⁸⁹ Galambos (szül. Göller) Ferenc (Németbóly, 1917. február 12. – Pécs, 2007. június 30.) római katolikus plébános, teológiai doktor. 1942-től a pécsi egyházmegye különböző plébániáin működött, s egyike volt azon kevés plébánosnak, akik a második világháború után is nyilvánosan prédikáltak németül német anyanyelvű híveiknek, amiért nem csupán az állam, hanem a klérus körében is ellenségeket szerzett, a Gyűjtőfőházban is raboskodott. 1976-ban a schönaui (NSZK) plébánián telepedett le, majd a helyi kolostor lakója lett. A rendszerváltás után visszatért Pécsre, ahol minden vasárnap németül misézett a székesegyházban, és összeállította az egyházmegye németiségének bilingvis népénekeskönyvét (*Volk vor Gott*). Élete végén még nagy lendülettel vágott bele a grandiózus *Donauschwäbische Kirchengeschichte* munkálataiba (a dél-magyarországi régió fejezeteinek megírásába), melynek utolsó kötete már halála után jelent meg: Lauer 1991: 5; Hambuch 2007: 11–12.

⁹⁰ Galambos 1973.

átíratát,⁹¹ amely a szerző legalább két évtizedes munkájának eredményeként születhetett meg.⁹² A forráskiadásra tudomásom szerint alig érkezett hazai reflexió Gecsényi Lajosnak a Levéltári Szemlében 1988-ban megjelent ismeretése kivételével.⁹³ Winkler plébános munkásságáról még Galambos Ferenc *Baranyai helytörténetírás*ban megjelent 1989-es (a kötet tartalmát rövidítve közlő) tanulmányából értesülhetett a hazai közvélemény,⁹⁴ azonban összefoglaló magyar nyelvű munka – a vonatkozó hebraisztikai eredmények kivételével⁹⁵ – személyéről vagy munkásságáról máig nem született,⁹⁶ ahogy egyéb munkáiból sem készített senki szövegkiadást, ezért azokat igen ritkán hivatkozva az utókor.⁹⁷ Szerencsésebb sors jutott e szempontból az általa az ELTE Egyetemi Könyvtárnak felajánlott kódexeknek. A *Nádor-kódex* anyagát Toldy Ferenc már 1857-ben publikálta, a *Weszprémi-* és *Winkler-kódex*eket (utóbbit Döbrentei Gábor és Volf György korábbi vonatkozó munkái után) egyaránt Pusztai Ferenc adta közre 1988-ban. A *Codex Germanicus* hasonló kiadásban került az olvasók elé 1993-ban, Knapp Éva tanulmányával kiegészítve.⁹⁸

Mint látható, a plébános munkássága önálló monográfiák témája is lehetne. Az alábbiakban elsősorban szakadáti működését (1759–1769), illetve az ekkor általa létrehozott forrásokat van lehetőségem részletesebben is megvizsgálni, ablakot nyitva ezzel egy 18. századi lokális közösség mindennapjaira, egyúttal megtevé az első lépést Winkler Mihály életművének feldolgozása felé. Az alábbi fejezeteket Winkler plébános templomépítő, kultuszszervező-irányító, fegyelmező és felvilágosító tevékenysége köré szerveztem, lezárva a szakadáti Oltáriszentség-társulat működésének – mint általa idealizált közösségi vallásgyakorlati formának – bemutatásával.

---

⁹¹ Galambos 1987: 21–92.

⁹² Galambos 1973. Vö. P. L. 1971: 4.

⁹³ Gecsényi 1988.

⁹⁴ Galambos 1989.

⁹⁵ Schweitzer 1980; Bihari 1982; Komoróczy 2016: 173–175.

⁹⁶ Kivételként lásd: Solymár 1989.

⁹⁷ Kivételként lásd: Gözsy 2011: 34, 2013b: 76, 2019b: 253; Horváth–Eperjessy 2013: 237; Nagy J. T. 2016b: 202–203; Máté 2017a: 304; Szepesi 2017: 675, 2022: 232.

⁹⁸ *Codex Germanicus*; *Nádor-kódex*; *Winkler-kódex*; *Weszprémi-kódex*. Vö. J. J. 1988a: 192, 1988b: 192–193; Büky 1989: 518–519; Knapp 1994: 135–136, 1997: 26; Abaffy 2000: 348–349.

A kultusz helye

A magyarországi falvak legnagyobb és legjelentősebb épülete rendszerint a templom volt, melyet a település egyik kiemelkedő pontjára építettek, körülötte általában szabad tér, piac vagy kert terült el.⁹⁹ Isten háza az esetek többségében fizikailag is határozottan elkülönült a település más épületeitől, még ha nem is volt látványos kivitelű vagy tornyos épület. A szakralitásnak a Tridentinum szemléletéhez illeszkedő újradefiniálása során a templomok belső terein kialakításakor törekedtek arra, hogy a hívek figyelme a (fő)oltárra irányuljon, a 18. századi plébánosok pedig a templomi képek és szobrok kiválasztására is a korábbinál fokozottabb gondot fordítottak. De nem csupán a templomi enteriőrnek, hanem a hívek viselkedésének is biztosítania kellett a szentmiseáldozat méltó körülményeit, melynek felügyelete jobbra a plébánosra hárult.¹⁰⁰

A falusi valóság azonban gyakorta nem követte kellő gyorsasággal a zsinat eszményét az egykori hódoltság területétől nyugatabbra sem. A Német-római Birodalom vizitátorainak visszatérő panasa, hogy a templomkert szélén házakat találtak, a kert nyitott kapui miatt pedig olykor marhák vagy sertések is beszabadultak a területre, alkalmasint az ott elhelyezkedő temetőbe.¹⁰¹

Szakadát középkori templomának barokk átépítése

Szakadát 18. századi újraalapítói új otthonuk területén egy elhagyatott település helyét találták, a falu korábbi lakóiról pusztán a templom romja árulkodott. Az épületet már egy 1291-es irat is említi, amelyben már Szent Miklós tiszteletére szentelt templomként számolnak be róla. Kriptája is kétségtelenül középkori eredetű volt, de Winkler plébános semmilyen jelet nem talált az alapításra vonatkozóan a fedlap vizsgálatakor. A szentélyben végzett alapásai munkálatok során (bizonyosan a templombővítés alkalmával) meglehetősen sok maradványt találtak, amely a plébános szerint azt bizonyította, hogy az épület helyén korábban temető feküdt.¹⁰² Egy 1487-es birtokfelosztó oklevél szerint úgyszintén Szent Miklós patrocíniuma alatt állt, sőt a dokumentum egy Mária

⁹⁹ Körmendy 1971; Marosi 1979; Bárh J. 1990: 343.

¹⁰⁰ Freitag 2005: 150–153.

¹⁰¹ Freitag 2005: 149–150.

¹⁰² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 2. Vö. Galambos 1987: 22–23.

mennybemenetelének tiszteletére szentelt oltárigazgatóságról is tudósít.¹⁰³ Utóbbi információ azért különösen lényeges, mert a templom története során mindig Szent Miklóst nevezték meg védőszentjéül, kivéve az 1729-es egyházlátogatást és az 1733-as plébánia-összeírást, amikor Nagyboldogasszony napját közlik a templom védőszentjének ünnepeként.¹⁰⁴ Ezzel állhat összefüggésben, hogy a hűgyészi számtartó, Matthias Pladerer úgy informálta Winkler plébánost, hogy egy alkalommal nemesek érkeztek a településre, hogy bizonyítsák birtokjogukat. Ekkor néhány régi dokumentumot (okleveleket?) is bemutatnak, amelyek tanúsították, hogy a templomot egykor Szent Miklósnak szentelték, bár a plébános megjegyzi, hogy a számtartó saját szemével nem látta a papírokat, pusztán a hűgyészi plébánostól ismeri a történetet. Winkler Mihály szerint ezt a helyi lakosok is megerősítették, akik úgy nyilatkoztak, hogy a templom falán felfedezték Szent Miklós képét, de a plébánosnak már egyikük sem tudta azt megmutatni.¹⁰⁵ Winkler 1759-es megérkezése után nem tartotta kétségesnek, hogy az épületet rációk is használták, ugyanis a falakon még fellelhető szentképek körvonalait görög rítusúként értelmezte (tehát egyes középkori falképek fellelhetők voltak, csupán a Szent Miklós-ábrázolás nem). Ezenkívül a temetőben a helyiek egy elhunyt sírjának kiásásakor egy keresztet találtak, amelyen ugyan csak görög betűk szerepeltek.¹⁰⁶

Peter Willerscheid hűgyészi filiájaként (1727-ig) a szentmiséket Joseph Zei (Zeig) házában tartották,¹⁰⁷ azonban Szakadátón maga az épület a tetőszerkezet kivételével épségben vészelhette át a hódoltság éveit, ugyanis 1729-ben és 1733-ban egyaránt stabil épületként számolnak be róla.¹⁰⁸ 1733-ra már bizonyosan nádtetővel fedték be, 1737-ben pedig a csupaszon, vakolatlanul álló falakat Augustin Marker plébános vezetésével javították ki.¹⁰⁹ Arra vonatkozóan nem rendelkezünk információkkal, hogy ez a középkori (esetlegesen a hódoltság idején keletkezett rác) falképeket mennyiben érintette, de valószínű, hogy ekkor minden freskót elfedtek, az épületet náddal borították és deszkapadlóját is elkészítették. A templom toronnyal nem rendelkezett (vagy az rossz

¹⁰³ K. Németh 2015: 152–153. 252. sz.

¹⁰⁴ Brüstle 1880 (IV.): 475. Vö. PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 53–59. 1729; Conscripção 1733: 219.

¹⁰⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 4–5. Vö. Galambos 1987: 27–28.

¹⁰⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 2. Vö. Galambos 1987: 23.

¹⁰⁷ Galambos Ferenc átiratában a vezetéknévét tévesen Zwirgként közli. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 4. Vö. Galambos 1987: 27.

¹⁰⁸ PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 54. 1729; Conscripção 1733: 219.

¹⁰⁹ PEL III. 123. matr. 1. pag. 1. 1737. 10. 05.

állapotú volt, és elbontották), mert két harangja a szabadban egy fa haranglábon került elhelyezésre.¹¹⁰ Az egyházlátogatások és a püspökségre beküldött jelentések beszámolóí szerint a templom Kovács Simon plébános működése idején – ha szerény képet mutatott is –, minőségében jelentős fejlődésen ment keresztül és megfelelt a Tridentinum előírásainak.¹¹¹

Feltehetően nem csupán az említett trentói zsinat rendelkezéseinek megfelelő eszmény, hanem az egyre inkább jelentkező helyszűke is ösztönözte Winkler Mihályt arra, hogy a szakadati előjáróság színe előtt felajánljon 100 birodalmi tallért egy új harang vásárlására, amennyiben a község vállalja hozzá egy téglából épülő torony építését. Mivel a község végül a tornyot szerény anyagi helyzetére hivatkozva mégsem valósította meg, a plébános egy új templom építését határozta el. A középkori templom elbontására és egy teljesen új templom építésére második Mercy gróf nem adott engedélyt attól való félelmében, hogy a plébános mégsem tudja véghez vinni tervét. Az elé azonban nem gördített akadályt, hogy a templomot kiegészítsék, ezért a középkori épületet szentélyként megtartva, hajóval hosszabbították meg azt. A kegyúr az új épület padlójához téglákat, valamint a tetőhöz mintegy 6000 cserepet adományozott. Küldött emellett meszet is, illetve engedélyezte a plébánosnak, hogy a hógyészi mészegetőben saját költségén további meszet égettesen.¹¹² Megvásárolta még az ablakokat, és adományozott emellett 4000 zsindelet, és jóváhagyta, hogy a szükséges épületfaanyagot az uradalmi erdőből vágják ki. A munkálatokhoz emellett a helyi lakosság négyéves időtartamban szállítási és segédmunkákkal járult hozzá, illetve a templompénztár szerény tartalmával.¹¹³

A templom átépítése 1765 júliusában fejeződött be, a plébános pedig még abban az esztendőben beszerzett egy orgonát is.¹¹⁴ A szószéket Franz Gallinek uradalmi fővadász adományozta a Kalaznó melletti Fácánkert pusztáról, a Szent-

¹¹⁰ A plébános a „*campanile*” kifejezést használja. Leírásából nem egyértelmű a faépítmény formája, sem a templomépülettől való távolsága. Galambos Ferenc a kifejezést német átíratában „*Stock*”-ként közli. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 25. Vö. Galambos 1987: 56.

¹¹¹ Visitatio Parochiarum 1753–1757: 350–352; PEL I. 1. c. tom. 16. In Ecclesia Szakadathiensi [...], pag. 53–55. 1755; Brüstle 1880 (IV.): 475; PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 25. Vö. Galambos 1987: 55–57.

¹¹² A vonatkozó kegyúri kötelezettségekről lásd: Freitag 1998: 67–68.

¹¹³ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 26. Vö. Galambos 1987: 57–58.

¹¹⁴ A hagyomány szerint a későbbiekben ezt az orgonát szállították a diósberényi templomba, ahol napjainkban is használatban van. PEL III. 023. div. Historia Dberény, pag. 256.

kereszt-oltár állítását pedig a berényi Jakob Kissling fizette. A Mária mennybe-
menetele oltár létesítési költségének nagy részét a templomi kasszából fedezték,
de emellett a szakadati asszonyok is hozzájárultak (Appolonia Müller tíz fo-
rinttal, Margareth Dorn és Elisabeth Litz hat-hat forinttal), emellett pedig
Balthasar Jann egy tehenet ajánlott fel, amelyet 12 forint 30 krajcárért tudtak
értékesíteni. Állítottak egy Szent Antal-oltárt is, amelynek költségeit Anton
Jäger, a plébánost felnevelő anyai nagybátyja fedezte, hiszen már egy éve a tele-
pülésen élt unokaöccsénél.¹¹⁵ A főoltár felépítését maga Mercy gróf vállalta
magára, de ezután két évig nem mozdította elő az ügyet, és szakadati látogató-
sa alkalmával (amikor misét hallgatott és a plébánosnál ebédel) sem tett utalást
arra, hogy erre vonatkozó tervei lennének.¹¹⁶ Eközben a szakadati bíró, Johann
Schneidler házról házra járt, és összegyűjtött 43 forintot (illetve Wilhelm Staudt
esküdttől egy méhkaptárt) a főoltár építésének céljára, az összeget pedig egy
kísérőlevél társaságában átadta Winkler plébánosnak.¹¹⁷ Winkler arra való hi-
vatkozással, hogy a számtartó (Matthias Pladerer) komoly összeggel támogatta
a templomot, megvásárolta a Szent Miklós-képet, a tabernákulumot és a gyer-
tyatartókat, nem lenne helyénvaló ezek eltávolítása és egy új oltár létesítése,
ezért a plébános felkérte Schneidler bírót, hogy gyűjtsenek még össze 68 forin-
tot, hogy a főoltár minősége is a mellékoltárokéhoz mérhető legyen. Ez esetben
ráadásul valóban a település állná az oltárállítás (szoborfaragtatás, aranyoztatás)
teljes költségét, amit a bíró el is fogadott. Az akkor még hiányzó toronyóra
létesítésének költségét azonban már nem tudták a falusiak magukra vállalni,
ezért a plébános később egy napórát helyeztetett el az épület falán.¹¹⁸ Winkler
csak távozásakor, 1769-ben említi a templom gyóntatószékét, ám annak beszer-
zési idejére vonatkozó információt nem közöl.¹¹⁹

¹¹⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 29–30. Vö. Galambos 1987: 59. A mellékoltárról lásd a 19. képmellékletet.

¹¹⁶ Winkler plébános a gróffal a templomtól otthonáig tartó séta alatt folytatott tanulságos párbeszéd egy szeletét is lejegyezte: Mercy gróf: „Most, hogy ha az embernek pénze van, falat kellene építenie a templom köré.” (*Jetzt, so Man Geld haben wird, muss man eine Mauer um die Kirche herumführen.*) Winkler plébános: „Az tetszetős és jó volna!” (*Es wäre zierlich und Gut!*) A latin nyelvű törzsszövegbe tett német, Kurrentschrift bejegyzés. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 30. Vö. Galambos 1987: 60.

¹¹⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 30. Vö. Galambos 1987: 60.

¹¹⁸ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 30–31. Vö. Galambos 1987: 60–62.

¹¹⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 92. Vö. Galambos 1987: 82.

Mind az építkezés, mind a templom felszerelési folyamata során (a főoltár kivételével) szembeűnő, hogy a plébános következetesen úgy ír a faluközöségről, mintha az nem vállalt volna részt a templomépítés költségeiben, emellett a földesúr által biztosított építőanyagot sem tényleges hozzájárulásként értékeli, hiszen úgy nyilatkozik, hogy saját költségén (*meis expensis*)¹²⁰ építtette fel a templomot. Visszaemlékezése szerint a négyéves építési idő alatt a helyiek nem kendőzték elégedetlenségüket, mert a rájuk rótt terheket nehezen teljesíthetőként értékelték, ráadásul kevés kivétellel úgy nyilatkoztak, hogy számukra az eredeti épület is megfelelő lett volna.¹²¹ Azonban a klérus tagjainak reakciója sem volt kedvezőbb. Egyes paptársai sértő kifejezésekkel illették, pedig saját nyilatkozata szerint a szándékai között a papság jó hírének fenntartása, helyreállítása is szerepelt. Leírása során bibliai idézetekkel tűzdelve hosszasan bizonygatja, hogy a jószándék vezérelte, ezért nem foglalkozik a kritikus hangokkal, emellett hangsúlyozza, hogy a templom épületén nem akart a személyére utaló nyomot (felirat, kőtábla stb.) hátrahagyni.¹²²

A szakadati templom berendezése és felszereltsége

A szakadati templom felszerelésére vonatkozó információkat – az alábbi részletes helyzetkép kivételével – táblázatosan közlöm. Természetesen ezen adatsorok nem csupán a felszerelés bővülésére vonatkozóan informatívak, hanem a plébánosok, vizitátorok érdeklődésére, lelkiismeretességére és értékrendjére vonatkozóan is. Az 1753-as, 1759-es és 1783-as jegyzék a plébánosok (Kovács Simon, Winkler Mihály és Gruber József) saját munkája, az 1729-es, 1733-as és 1755-ös adatsorokat pedig a vizitátorok rögzítették. Érthető módon az értékesebb felszerelésekre nagyobb hangsúlyt fektettek, míg az apróbb vagy használati tárgyak összeírása meglehetősen esetlegesnek tűnik. A templomi festmények számbavétele szembeűnően hiányos, melyekről a táblázat fényében kijelenthető, hogy nem volt bevett az összeírásuk az inventáriumokban. Ezért meglehetősen nehéz megítélni, hogy az 1729-es vizitáció és Winkler Mihály

¹²⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 29. Vö. Galambos 1987: 59.

¹²¹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 26. Vö. Galambos 1987: 57–58.

¹²² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 31. Vö. Galambos 1987: 61–62.

érkezése között mikor kerültek ki a plébános által már fel nem lelhető képek (például a passauai csodatévő fekete vászonra festett olajfestménye¹²³) a templom felszerelésének sorából. Az egyes tárgyak szépségére, színére, állapotára vonatkozóan a plébánosok és vizitátorok meglehetősen sokféle megjegyzést tesznek, összességében mégis kijelenthető, hogy a szakadati templomot kritika elsősorban régi vagy egyszerű berendezése miatt érthette, de az eszközök és kegytárgyak nem megfelelő kezelésére nem érkezett panasz. Itt szükséges megjegyezni, hogy egy-egy sajátosan megfogalmazott kifejezés azonosításában nem feltétlenül a jegyzékben szereplő terminust közlöm, mivelhogy igyekeztem szem előtt tartani az előző vagy következő összeírásban foglaltakat.¹²⁴ Ugyancsak módosítottam egyes tárgyak megnevezésén, és elhagytam azok alapanyagának feltüntetését, mert a jegyzékek összeállítói meglehetősen sokféleképpen írták le őket.¹²⁵ Az azonos évben készült összeírások során szemmel látható, hogy a két legnagyobb filia, Udvari és Berény templomának felszereltsége az anyateplomével egyező, alkalmasint gyorsabb gyarapodáson ment keresztül. S emellett kétségtelenül praktikus okai lehettek annak, hogy ezen templomokban nagyobb számban olvashatunk a szentostyák különböző tárolóeszközeiről, ugyanakkor etnikai sajátosságokat sejthetünk amögött, hogy a német híveket pasztoráló Szakadaton soha nem írtak össze *antependiumot*,¹²⁶ míg a magyar lakosságú filiákban, Udvariban és Berényben kezdettől fogva használták azt.

Mivel a táblázatos közlésben nem volt módom minden, tárgyakhoz fűzött megjegyzést rögzíteni, vagy az összeírás sorrendjét, irányát megörökíteni, az alábbiakban Winkler Mihály leírását közlöm, mivel az jelentősen alaposabb és részletesebb más vonatkozó híradásoknál, s nem is csupán a javak számbavétele volt a célja, hanem a templom imaginációs igényű megörökítése is. Isten házának felszereltségét Winkler plébános 1759-es megérkezésekor meglehetősen szegényesnek ítélte meg, amely kétségtelenül az új templom felépülése

¹²³ A Mariahilf-típusú kegyképekkel a csicsói búcsújárással kapcsolatos fejezetben részletesen is foglalkozom.

¹²⁴ Így például az 1753-as jegyzék kéztörő kendőcskéinek számadatait a többi összeírás fényében *manutergium*ként rögzítettem, a régi selymekendőket pedig Szakadaton és Berényben *vélum*ként, de Udvariban *purificatorium*ként azonosítottam.

¹²⁵ Az inventáriumok forrásai: 1729: PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 54–56; 1733: Conscriptio 1733; 1753: PEL I. 1. c. tom. 16. In Ecclesia Szakadathiensi [...], pag. 53–54. 1755: Visitatio Parochiarum 1753–1757: 346–354; 1759: PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 25; 1783: PEL I. 1. c. tom. 16. Puncta Visitationis [...] Szakadath [...], pag. 258–263, 276–293.

¹²⁶ *Oltárelő*, az oltár törzsét takaró lepel.

– más szóval működése – után esett csak át minőségi változáson. A plébánost az oltáron egy meglehetősen szép tabernákulum fogadta, négy faragott gyertyatartóval és két angyalos lámpással, valamint két pár virágcsokorral. Az oltáron Szent Miklós püspök nagy méretű képe függött,¹²⁷ amelyet a högyészi számtartó, Matthias Pladerer hozott el Veszprémből. A plébános összeírt még két kanócvágó ollót, egy rézmonstranciát, egy aranyozott réz cibóriumot fedél nélkül, utóbbin egy értékes kis pallát is rögzített. Listáján szerepel még egy rézből készült tömjéntartó lemezkanálkával, három oltárcsengő, egy réz olajtartó, egy színezett fa Mária-szobor, mellette két kis fából készült gyertyatartó, egy gyermek Jézus figura üvegbúra alatt, négy régi lámpás, egy körmeneti kereszt korpusszal, egy fekete körmeneti kereszt, három kicsi és egy nagyobb, értékelése szerint szegényes zászló és a szükséges hevederek, egy vörös baldachin rossz anyagból, egy rézedény szenteltvízhez, három fa víztároló, amelyből egyben szenteltvíz, a másikban keresztvíz tartatott, két kereplő (egy kisebb és egy nagyobb – utóbbi értéktelen), egy-egy másfél láb magas Mária- és Szent Antal-festmény, egyaránt egy tolnai műhelyből (feltehetően azért, mert a plébános a templomfelújítás után vitába keveredett a felajánló, Dorothea Schmidttel (Bernard Schmidt özvegyével) a képek elhelyezését illetően, megjegyzi, hogy művészi értékük alacsony), egy törött kis kereszt korpusszal, egy persely, három üveggancsó, egy aspergillum, egy közönséges fából készült szék, egy kis csengő a sekrestyénél, egy castrum funerale.¹²⁸ Rendelkezésre állt egy római misekönyv és egy Requiem, egy esztergomi rituálé és egy másik rítuskönyv töredékei, egy német és egy magyar nyelvű evangéliumskönyv. A templomnak két harangja volt az épület előtti fa haranglábon elhelyezve, ám egyik sem haladta meg a félmászsás súlyt. A liturgikus ruhadarabok és textilek közül pedig a következők voltak fellelhetők: egy alba durva anyagból, egy válltakaró, egy cingulum, két karing (egyikük szakadt), 21 kehelykendő közönséges vászonból, öt keskeny korporale, négy oltárterítő (kettő finomabb, kettő közönségesebb anyagból), egy új casula, hozzá tartozó stórával (nemrégiben vásárolták Bécsből 50 forintért), egy manipulus, egy palla, egy burza aranyrojtokkal, két kopottabb casula (egyik mindkét oldalán használható), három

¹²⁷ A napjainkban a sekrestyében elhelyezett festményről a 20. képmellékletben közlök saját felvételt.

¹²⁸ Jelenleg bizonytalanul azonosítható tárgy. Galambos Ferenc vagy ravatali eszközként, vagy az Oltáriszentség-társulat kapcsán bemutatott *tumbaként* definiálja. Galambos 1987: 56.

stóla, két manipulus, két kehelytakaró, két palla, egy burza (amely mindkét oldalán használható), egy hosszú, selyem, violaszín vélum, egy selyem oltárpárna, egy fekete oltárpárna (hétköznapi anyagból gyászmisékhez), négy egyszerű birétum, két ministránsruha.¹²⁹

Megnevezés	1729	1733	1753	1755	1759	1783
Harang	1	2	–	–	2	3
Tabernákulum	–	–	–	–	1	–
Kehely	1	1	2	2	–	2
Kupa	–	–	–	–	–	2
Cibórium	–	–	–	–	1	1
Monstrancia	–	–	1	1	1	1
Üvegkancsó	–	–	–	–	3	–
Oltárcsengő	1	–	–	–	3	–
Falicsengő	–	–	–	–	1	–
Kereszt	1	–	–	–	1	–
Persely	–	–	–	–	1	–
Thuribulum (füstölő)	–	–	1	1	1	1
Aspergillum (szenteltvízhintő)	1	–	–	–	1	–
Függő lámpás	–	–	–	–	–	1
Gyertyatartó (színezett fa)	2	–	–	–	6	12
Lámpás	1	–	–	–	6	–
Kanócvágó olló	–	–	–	–	2	–
Díszvirág	–	–	–	–	4	–
Zászló	–	–	3	3	4	5
Körmeneti kereszt	–	–	–	–	1	1
Temetési kereszt	1	–	–	–	1	–
Olajtartó	–	–	–	–	1	–
Szenteltvíztartó	–	–	–	–	1	1
Edények szenteltvíz és keresztvíz tárolására	1	–	–	–	3	2
Baldachin	–	–	1	1	1	–
Kereplő	–	–	–	–	2	–
Szék	–	–	–	–	1	–
Hordozható oltár	1	–	–	–	–	–

¹²⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 25. Vö. Galambos 1987: 55–57.

Megnevezés	1729	1733	1753	1755	1759	1783
Castrum funerale	–	–	–	–	1	–
Szent Miklós képe	–	–	–	–	1	–
Szűz Mária képe	–	–	–	–	1	–
A passauai kegykép másolata	1	–	–	–	–	–
Szent Antal képe	–	–	–	–	1	–
Szent Rókus, Sebestyén és Rozália festett képe	1	–	–	–	–	–
Szűz Mária-szobor	1	–	–	–	1	–
Szent Antal-szobor	1	–	–	–	–	–
Gyermek Jézus szobor	–	–	–	–	1	–
Kazula (miseruha) tartozékokkal	1	1	3	3	3	4
Stóla	–	–	–	–	4	–
Manipulus	–	–	–	–	3	–
Alba	2	–	2	2	1	5
Pluviale (palást)	–	–	–	–	–	1
Superpelliceum (karing)	1	–	2	2	2	2
Humera (válltakaró)	1	–	2	2	2	1
Cingulum (öv)	1	–	1	1	1	–
Birétum	–	–	–	–	4	–
Ministránsruha	–	–	–	–	2	–
Korporálé (ostyaabrosz)	1	–	6	6	5	12
Kehelyborító kendő (vélum)	1	–	1	–	1	–
Palla	–	–	–	–	2	–
Kehelytakaró	–	–	–	–	2	–
Purificatorium (kehelykendő)	2	–	12	12	21	24
Manutergium (kéztörölő kendő)	–	–	2	–	–	12
Burza	–	–	–	–	1	–
Oltárterítő	–	–	4	4	4	–
Selyem oltárpárna	–	–	–	–	1	–
Fekete oltárpárna	–	–	–	–	1	–
Missale	1	–	1	1	1	2
Requiem	–	–	1	–	1	1
Rituale	2	–	1	2	2	1
Evangeliumoskönyv	–	–	–	–	1	–

5. táblázat. A szakadati templom felszerelése (1729–1783)

Megnevezés	1753		1755		1783	
	Berény	Udvari	Berény	Udvari	Berény	Udvari
Harang	–	2	–	3	3	2
Kehely	1	1	1	1	1	1
Cibórium	–	–	–	–	2	–
Monstrancia	–	–	–	–	1	–
Skatullum	2	–	2	2	1	–
Ostyasütő vas	–	1	–	1	–	–
Thuribulum (füstölő)	1	–	1	–	–	–
Függő lámpás	–	–	–	–	1	–
Gyertyatartó (színezett fa)	–	4	–	4	16	8
Oltárcsengő	–	1	–	–	–	3
Kapu	1	–	–	–	–	–
Zászló	2	–	2	1	1	2
Körmeneti kereszt	–	–	1	–	1	1
Temetési kereszt	–	–	1	–	1	–
Körmeneti Mária-szobor	1	–	1	–	–	–
Kazula (miseruha) tartozékokkal	2	3	2	3	–	2
Stóla	–	–	2	–	–	–
Manipulus	–	–	2	–	–	–
Alba	2	1	2	1	3	2
Pluviale (palást)	–	–	–	–	–	1
Superpelliceum (karing)	1	–	1	–	2	1
Humera (válltakaró)	–	–	–	–	6	–
Cingulum (öv)	1	–	1	–	–	1
Korporále (ostyaabrosz)	3	3	3	3	–	–
Kehelyborító kendő (velum)	2	–	2	–	–	–
Purificatorium (kehelykendő)	6	4	6	–	12	6
Manutergium (kéztörölő kendő)	2	–	3	–	6	4
Antependium (oltárelő)	1	1	1	1	–	1
Oltárterítő	5	–	5	–	6	1
Missale	1	1	1	1	2	1
Requiem	–	–	–	–	1	1
Rituale	1	–	1	–	1	1

6. táblázat. A diósberényi és az udvari filiák templomainak felszerelése (1753–1783)

Fatemplom, imaház, harangláb: a filiák templomai

Az anyatemplomhoz viszonyítva kevesebb információval rendelkezünk a filiák templomairól, melyek bemutatására maga Winkler plébános is kisebb hangsúlyt helyez, ugyanakkor a vallásgyakorlás vonatkozó helyeinek vizsgálata – különösen a mater plébániatemplomával szemben – azok ma is álló templomának felépüléséig különösen tanulságos.

A rendszerint első filiaként említett Diósberény középkori temploma a magyarok Rákóczi-szabadságharc után való beköltözésének idejére már teljesen használhatatlan volt. 1733-ban a hajdani itáliai mintára épült körtemplom háromnegyede már leomlott.¹³⁰ Az épület helye nem azonos a mai templom építési helyével, ugyanis a középkori templom a mai Kálvária-hegy¹³¹ tetején állt, ahová már az első lakosok is rendszeresen vezettek körmeneteket.¹³² A helyi magyarok 1729-re a tanító, Hertelendy János házával egybeépült százfős imatermet használtak szentmisék alkalmával,¹³³ s fatemplomukat már a németek beköltözése előtt, 1733-ra felépítették.¹³⁴ Az épületnek már ekkor Szent Imre volt a titulusa, oltárképe pedig ugyancsak a szentet ábrázolta, amelyet Nagy István högyészi prefektus adományozott a templomnak.¹³⁵ 1753-ban is fatemplomként említik az épületet, amelyet a jelentősen megnövekedett lakosság számára minden bizonnyal kibővítettek.¹³⁶ A mai templom 1775-ben épült,

¹³⁰ Conscriptio 1733: 220.

¹³¹ A régió lakossága a 18. század során a kálváriákon elsősorban kereszttel, keresztekkel találkozhatott. A stációk létesítése inkább későbbinek tűnik, bár Závod külön hegyen álló emblematikus Szent Sír-kálváriakápolnája a hozzá tartozó keresztekkel és stációkkal már 1737-ben felépült (az első katonai felmérés térképén azonban nem szerepel). A csicsói búcsújáró helynek is saját kálváriája volt, és Högyészen is egy önálló dombvonulaton található a régi kálvária (helyi elnevezése: „Drei Kreuz”), amely mára belterületté vált. Vö. Ördög–Végh szerk. 1981: 290; Lantosné Imre 1996; Szilágyi I. 1997: 87–92.

¹³² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 5. Vö. Galambos 1987: 29. Az adatközlők visszaemlékezései szerint a két világháború között még látható volt a templom helyére felállított kettős kereszt csonkja. K. Németh András 2004-es, Ódor Jánossal való terepbejárása során nem talált az épületre utaló egyértelmű nyomokat, 2008-ban azonban sikerült azonosítania a templom helyét a Kálvária utca 26. sz. lakóház kertjében. K. Németh 2015: 57. 54. sz.

¹³³ PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 52–53. 1729.

¹³⁴ Az 1733-as plébánia-összeírás hangsúlyosan elkülöníti a hajdani templom romjai esetében az *ecclesia* (templom) és az aktuálisan használt *oratorium* (imaház) kifejezéseket. Conscriptio 1733: 220.

¹³⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 5. Az információ Galambos Ferenc átiratában nem szerepel.

¹³⁶ Visitatio Parochiarum 1753–1757: 352; PEL I. 1. c. tom. 24. f. pag. 28. 1755. 05. 17.

ám a falu ezután még 13 évig Szakadát filiájaként működött.¹³⁷ Az egyházlátogatások és plébánosi jelentések tanúsága szerint sem a fatemplom felszereltsége (1753, 1755), sem a század végén emelt téglalapú épület inventáriuma (1783) nem maradt el jelentősen az anyatemplométól (5–6. táblázat).

Jóval kevesebbet tudunk azonban a második legnagyobb filia, Udvari katolikus templomáról, amelynek a régészeti kutatások sem leltek nyomára.¹³⁸ A településen már a 18. században sem számolnak be a feltételezhető középkori templom romjáról, csak a Pél pusztai templomokról.¹³⁹ Az 1733-as plébánia-összeírás sem említ vonatkozó adatot,¹⁴⁰ bár a helyiek ideiglenes elköltözése miatt lehet, hogy nem is volt mit megemlítenie a vizitátornak. 1753-ra azonban már bizonyosan felépült fatemploma, inventáriumai (1753, 1755, 1783) esetében pedig Diósberényhez hasonlóan az tapasztalható, hogy a felszerelés mennyisége és minősége nem maradt el jelentősen az anyatemplométól. Mai temploma már Szakadáttól való elszakadása után, Miszla filiájaként épült fel 1807-ben, az egykori római katolikus imaház helyén.

Szakadát harmadik, noha kis lélekszámú, de nem szórványfiliaként definiálható filiája Szárazd volt. A településen kezdettől fogva együtt élt az evangélikus és a római katolikus lakosság, ám a helyiek párhuzamos vallásgyakorlása a társadalmi és gazdasági együttműködés ellenére nem volt konfliktusmentes. A falu sokáig egyetlen és legfontosabb szakrális helye a temetőben felállított harang(láb) volt, melyet közösen birtokolt a római katolikus és az evangélikus lakosság.¹⁴¹ Mivel középkori temploma vagy templomromja nem volt,¹⁴² ezért a helyi evangélikusok fa imaházat emeltek, amely 1753-ban már bizonyosan állt,¹⁴³ melynek helyén 1786–1787 folyamán építették fel a kőtemplomot, amely 1887-ben (egy átépítés következtében) nyerte el mai formáját.¹⁴⁴ Annak ellenére, hogy Gruber József plébános örökségéből 200 forintot hagyott a szárazdi kápolna létesítésére,¹⁴⁵ az épület az általa tervezett formában nem épült fel, mivelhogy a gyüleke-

¹³⁷ A filiaként működő faluközösségek saját templom iránti igényéről lásd: Bünz 2012: 170.

¹³⁸ K. Németh 2015: 177. 304. sz.

¹³⁹ K. Németh 2015: 176–177. 302–303. sz.

¹⁴⁰ Ekkor még Pincehely filiájaként. Conscriptio 1733: 192–194.

¹⁴¹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 7. Vö. Galambos 1987: 30.

¹⁴² Az épület helye azonosítatlan, csak a pápapi tizedjegyzékből ismert. K. Németh 2015: 157. 264. sz.

¹⁴³ A vizita 1753-ban megjegyzi, hogy már ekkor használt az evangélikus gyülekezet egy imaházat a tiltó rendelkezések ellenére. Visitatio Parochiarum 1753–1757: 354.

¹⁴⁴ Szita 1996: 130.

¹⁴⁵ Brüstle 1880 (IV.): 482.

zet a 20. században is csak egy préházszerű, jelenleg meghatározatlan korú épületet használt a vallásgyakorlás céljára.¹⁴⁶ Feltehetően a 18. század folyamán a katolikus közösség semmilyen ingatlantulajdonnal nem rendelkezett a településen, ugyanis egyetlen vonatkozó inventáriumot sem rögzítettek.

A temető és a temetőhasználat

Winkler plébános feljegyzései szerint a szakadati temetőben a 18. század elején a sírokat nem a templom mögött, hanem a templom előtt alakították ki. A templom mögé rendszerint csak fertőző betegségben elhunytakat helyeztek örök nyugalomra. A templomépítés után a plébános elrendelte, hogy ezután senkit se temessenek a templom elé, csak az épület mögé. Addig a gyermekek számára sem alakítottak ki külön temetőszektort, ezért a plébános – a *Rituale Romanum* rendelkezése szerint – ezt is utasításba adta. Ezek után a gyermekeket a temető felső szakaszára temették a szentély irányába, a felnőtteket azonban alább. A temető földjének egyengetésekor a fertőző betegek, így a pestis áldozatainak csontjai napvilágra kerültek (nagyjából 25 év telt el a járvány óta), mivel a testek alig három-négy láb mélyen feküdtek, ezért exhumálták őket. Az innen származó koponyákat a boltív alá (feltehetően az egykori apszisban) temették újra.¹⁴⁷

A filiák közül csupán a szórványfiliák (Gyöng, Kalaznó, Kistormás, Varsád) lakói kényszerültek az anyaegyház temetőjét választani végső nyughelyükül. Udvariban a katolikusok és evangélikusok külön temetőt használtak, a szárazdiak pedig – ahogy erre korábban is utaltam – nem kevés konfliktus árán még a 18. század közepén is megosztottak a sírkerten (és a benne álló haranglábon). Diósberény legrégebbi temetője a templom mögött, a mai temetővel szemben, az út (napjainkban rendszerint kukoricaföldként hasznosított) túlsó oldalán helyezkedett el. Noha nem ismerjük pontosan a település fatemplomának helyét, az minden bizonnyal a mai templom (és temetőhegy) lábánál állt, a 20. századi iskola, esetleg a plébánia helyén, mivel az előző imaterem a licenciátus tanító házával volt egybeépítve.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Az épületet a pécsi püspökség néhány éve magánszemélynek értékesítette.

¹⁴⁷ PEL III. 123. div. *Protocollum Parochiae Szakadathiensis*, pag. 31–32. Vö. Galambos 1987: 62–63.

¹⁴⁸ Schematizmus 1981: 253.

A kultusz alkalmai: a búcsú

A trentói katolicizmus folyományaként a 18. századi Magyarországon is egyre szélesebb körben váltak jellemzővé az ünnepélyes búcsúnyerési alkalmak.¹⁴⁹ A magyar nyelv a *Kirchweih* és *Kirmes* terminusokat, valamint a *Wallfahrt* kifejezést egyaránt búcsúként határozza meg. Amíg előbbieket a templom védőszentjének ünnepeként, más szóval *templombúcsú*ként, addig utóbbiak *szentbúcsú*ként, *búcsújárás*ként, *zarándoklat*ként definiálhatók.¹⁵⁰ Winkler plébános mindkét típusú búcsú során igyekezett híveit a hivatalos vallásgyakorlási formák szerinti részvételre rábírni.

Templombúcsú: a Szent Mártonkor tartott szakadati Szent Miklós-búcsú szentségének megőrzése

Winkler plébános évekig „harcolt” szakadati híveivel a helyi templom búcsúnapijának saját időpontjában való megtartása érdekében. Mivel a névadó szent ünnepe (Szent Miklós napja, december 6.) minden évben adventi időre esett, ezért a plébános távol kívánta tartani a fiatalságot a tánctól. Feltehetően hasonló konfliktusok miatt a helyiek korábban a Szent Márton ünnepét (november 11.) követő vasárnapot nevezték ki a búcsú profán megünneplésének alkalmára (a plébános ezt említi *Kirmesként*), azonban forrásokkal nem adatolható, hogy a kezdeményezést önkényesként értékelhetjük-e, vagy Winkler plébános valamely elődje részt vett a másik búcsúnap kiválasztásában.¹⁵¹

---

¹⁴⁹ A búcsú (*indulgentia*) a bűnbánat szentsége során már feloldozást nyert bűnért járó, meghatározott ideig tartó büntetés elengedése. A búcsú során az oldás és kötés hatalma vonatkozik mind a bűn alóli feloldozásra, mind a büntetés elengedésére. Ezzel szemben a bűnök megbocsátása és a halálos bűnért járó örök büntetés elengedése a bűnbánat szentsége során abszolválható. A bűnök megbocsátását követően azonban visszamarad(hat)nak bizonyos ideig tartó büntetések, a búcsúnyerés pedig utóbbiak eltörlésére, lerövidítésére vonatkozik. Várnagy 1999: 139–141, 151.

¹⁵⁰ Bárh J. 1980: 62–66, 366–393. Vö. Barna 1990; Bálint–Barna 1994; Bálint S. 2009a, 2009b; Kis-Halas 2020.

¹⁵¹ Feltehetően hasonló okokból a legtöbb templom búcsúnappja Szent György ünnepe (április 24.) és Szent Márton-nap (november 11.) közé esik. Bárh János adatai szerint az eset nem precedens nélküli. Amennyiben a templomok védőszentjének ünnepe tilalmas időszakra esett, gyakran tartották meg azt áthelyezve egy fogadalmi napon vagy egyéb választott alkalommal. Bárh J. 1990: 367.

A plébános minden bizonnyal azért hívta fel utódai figyelmét arra, hogy ne engedélyezzék az ünnep megtartását, mert ekkor még a szomszédos falvak koldusai is odacsődültek a mater településre, s e napon a fiatalság áldozás helyett fél forintot fizetett a plébánosnak, és elvárták, hogy akkor is az anyatemplomban celebrálja a szentmisét, ha a bevett sorrendi megállapodásnak megfelelően ezt egy másik templomban (Berényben vagy Udvariban) mondaná. Az ünnepen rendszeresen előfordultak erkölcstelenségek, nyilvános verekedések, akár késelések is: a plébános interpretálása szerint ekkor a férfiak úgy viselkedtek, mint az etetőtálnál verekedő kutyák. Amikor plébánossága első évében érkezett Szent Miklós ünnepe (azaz a templom búcsúnapja), Winkler Mihály meglepődve látta, hogy a szentmisén alig vannak jelen a szakadatiak, a filiákból pedig még kevesebben érkeztek, de még a koldusok sem jelentek meg. Amikor kérdőre vonta a híveket, azt a választ kapta, hogy már megtartották pártfogó szentjük ünnepét, és a nap csak a pap számára ünnep. Később megtudta, hogy már az esperes is szemrehányást tett egy alkalommal prédikációjában a szakadatiaknak, akik nem hagytak fel munkájukkal a település hivatalos búcsúnapján.¹⁵²

E spontán búcsúnap-áthelyezés ellen a filiákban tartott prédikációiban a plébános hangsúlyozta, hogy nem Szent Miklós tisztelete, hanem hasuk szeretete vezérelte őket a faluba, a szakadatiaknak pedig korholva jelentette ki, hogy jámborságuk a gyomrukban lakozik. A plébános megszegyenítéssel kívánta elérni, hogy mondjanak le erről az ünnepükről, ezért a Szent Márton ünnepé utáni vasárnap Berényben tartotta a szentmisét. A szakadatiak körében nagy felháborodást keltett, hogy vendégeikkel¹⁵³ meg kellett tenniük a mintegy négy kilométeres utat, ráadásul a plébános a mise előtt egy meglehetősen kemény hangú prédikációban ítélte el gyakorlatukat.¹⁵⁴ Ezután a szakadatiak vendégeik előtt való további megszegyenítése érdekében a szomszédos högyészi plébánosnál költötte el az ebédet, akit egyébként felkért, hogy vesse hívei szemére a búcsún tanúsított nem megfelelő viselkedésüket, különösen a ve-

¹⁵² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 24–25, 95. Vö. Galambos 1987: 54, 88.

¹⁵³ A környező falvakban élő rokonság klasszikus látogatási időpontjaként is értelmezhető ünnep szakrális csúcspontja a nagymisén való közös részvétel volt, profán fénypontja pedig az otthon elköltött ünnepi étkek sorából álló ebéd. Bárh J. 1990: 366–370.

¹⁵⁴ A plébános rendszerint a szentmise során és azok előtt is prédikált, hogy a szentbeszédet mindkét nyelven megarthassa. Erre vonatkozóan lásd a Winkler plébános fegyvermező intézkedéseit bemutató fejezetet.

szekedést és botrányos magatartást.¹⁵⁵ Itt tanulságos megjegyezni, hogy a plébános utódainak írt javaslatai között jegyzi le, hogy előszeretettel prédikált moralizáló témákról esküvők alkalmával is, mivel a búcsúkhöz hasonlóan ekkor a szokottnál nagyobb számban gyűltek össze a templomban.¹⁵⁶

1768-as diósberényi, az ünneppel kapcsolatos kihágásokat elítélő, golgotai kereszthalál témájú prédikációjának szigorúságáról még maga is úgy nyilatkozott feljegyzéseiben, hogy 40 esztendő múlva is emlékezetes lesz. Hasonló okokból ugyanitt utódait is figyelmezteti, hogy már előzetesen, az ünnep előtt két héttel kezdjék meg a búcsúkkal kapcsolatos kihágások kiprédikálását.¹⁵⁷

A plébános az új templom építése során további erőfeszítéseket tett e helytelen szokás felszámolására. Magához rendelte Heinrich Schissler szakadati bírót és néhány esküdtet, majd közölte velük, hogy a Szent Márton ünnepe utáni vasárnapon (más szóval a rossz időpontban tartott profán búcsún) való ünnepléssel fel kell hagynia a lakosságnak. Megfenyegette őket, hogy ha ez nem történik meg, leveszi a kezét a félkész templom építéséről, azonban az előljárásság vállat vonva távozott. A plébános dühét (bár ezt a szót nem használja, de stílusa kissé indulatos) csak tetézte, hogy a vasárnapi szokványos kicsapongás mellett valaki este az udvarában a következőt énekelte: „A süteményeket befalták, a búcsút felzabálták”¹⁵⁸ – ezért ezen éjszakát a filiában, Berényben töltötte.¹⁵⁹

Egy évvel később, azaz 1764-ben, Szent Márton ünnepének közeledésével a plébános magához hívatta a bírót és esküdteit. Megkérte őket, hogy minden erejükkel akadályozzák meg a helytelen időpontban megrendezett búcsú ünneplését, és kiprédikálással fenyegette meg őket. Evvel célt is ért, mert még a kocsmából sem szólt zeneszó. Annak érdekében, hogy e napon (és a következő években) távol tartsa a koldusokat, megparancsolta házi személyzetének, hogy egyetlen kenyérmorzsát se adjanak nekik. Noha a plébános saját bevalása szerint nehéz szívvel döntött így, egy kapujában álló koldusnak mégis egy téglát nyújtott át és ezt mondta: „Nesze egy darab a búcsús süteményemből!”¹⁶⁰

¹⁵⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 25. Vö. Galambos 1987: 54–55.

¹⁵⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 97. Vö. Galambos 1987: 91.

¹⁵⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 95. Vö. Galambos 1987: 88–89.

¹⁵⁸ „Die Kuchen seynd gefressen, die Kirmes ist gefressen!” A kifejezés az eredeti szövegben is németül (Kurrentschrift) szerepel. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 26. Vö. Galambos 1987: 58.

¹⁵⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 26. Vö. Galambos 1987: 58.

¹⁶⁰ „Da hast ein Stuck von meinem Kirmes Kuchen!” A kifejezés az eredeti szövegben is németül (Kurrentschrift) szerepel. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis,

Az összezavarodott koldus egy szót sem tudott szólni, és távozott. Ezzel szemben Winkler plébános Szent Miklós napján elrendelte, hogy minden koldus kapjon egy üveg bort a pincéjéből, ám csak kevesen érkeztek. A filiákból azonban processziókat indítottak, és a plébános értékrendjének megfelelő ünnepnaphoz méltóan vettek részt az eseményen.¹⁶¹

Evangelikus „búcsú” Udvariban

Mint arra korábban utaltam, Kovács Simon plébánossága idején csak ritkán kereste fel udvari filiáját, a helyi hívek instancialevele¹⁶² szerint csupán évi három-négy alkalommal.¹⁶³ Ezzel egybevág Winkler Mihály beszámolója, aki úgy nyilatkozik, hogy elődei Udvariban nem tartottak templombúcsút, ezért annak bevezetése személyéhez köthető.¹⁶⁴ Kezdeményezését a településen élő evangélikusok is támogatták, bár a plébános véleménye szerint ezáltal csupán a szórakozási alkalmat keresték, ezért nem fogadta el a „gyertyavásárlásra” szánt pénzfelajánlásukat sem. A búcsú napját 1760-ban első alkalommal a berényi búcsú (Szent Imre ünnepe, november 5.) nyolcadának vasárnapján tartották.¹⁶⁵ A helyi evangélikusok ígéretet tettek arra, hogy részt vesznek a szentmisén és meghallgatják a plébános prédikációját, ám csak kevesen jöttek el, és helyette táncmulatságot tartottak. A községtől engedélyt kaptak arra, hogy fiataljaik e napon saját bort mérhessenek (azaz azt ne a kocsmából kelljen megvásárolniuk), nagy bevételkiesést okozva ezzel a teljes közösségnek (katolikusoknak és evangélikusoknak egyaránt).¹⁶⁶

Amint Winkler plébános fülébe jutott, hogy az evangélikusok egy magánházban terveznek táncos összejövetelt tartani, minden erejével igyekezett elérni, hogy a táncot csak a mise befejezése után kezdjék meg. A plébános kívánsága az volt, hogy a búcsúmise napján a szentmisét követően csak a

pag. 26. Vö. Galambos 1987: 58. A plébános megjegyzése feltehetően az új templom építésének fontosságára utal a földi élvezetekkel szemben.

¹⁶¹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 26. Vö. Galambos 1987: 58–59.

¹⁶² PEL I. 1. c. tom. 16. Dicsírtessék a' Jesus Kristus [...], pag. 52. 1755.

¹⁶³ Ezen alkalmak kétségtelenül a főünnepekhez kötődtek. Iancu 2013: 515.

¹⁶⁴ Galambos Ferenc a szöveg forrásaként tévesen a szakadati háztörténet (PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis) 10. oldalát jelöli meg, noha az a 11. oldalon található.

¹⁶⁵ Napjainkban a falu templomának titulusa Nagyboldogasszony (ünnepe: augusztus 15.).

¹⁶⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 11. Vö. Galambos 1987: 33.

kocsmát látogassák meg, és csak a következő napon tartanak táncos összejövetelt. Az evangélikus lakosság eleinte ellenállt, majd megpróbáltak két forintot gyertyára ajándékozni, de a plébános kitartott elképzelése mellett. Amikor azonban elhagyta a települést, értesült arról, hogy a mulatságot már aznap elkezdték, és az másod-, sőt harmadnapig tartott. Winkler Mihály azonban a következő évben már sikeresen vette elejét a bál megtartásának, ezért az evangélikusok haragjukban a harmadik évben megpróbálták – alacsony lakossági arányszámuk miatt sikertelenül – megakadályozni, hogy a katolikusok a lakomán részt vevő pap és egyéb vendégek étkezésének költségeit a községi kasszából fizessék. Válaszul saját boruk kimérésére az evangélikus fiatalok a következő években is engedélyt kaptak, amely további – a közös községi teherviselés következtében hasonló – ellenérzéseket eredményezett a katolikus lakosság körében. A negyedik búcsú alkalmával búcsúbáljukat megkísérelték Szent Imre herceg ünnepére áthelyezni, mivel akkor a plébános a búcsú miatt bizonyosan Berényben mondott volna misét, ám Winkler arra hivatkozva, hogy ebben az esetben még a szokásosnál is több család maradna távol a szentmisétől, elutasította a kérést. Továbbá megfenyegette az udvari katolikusokat, hogy ha nem akadályozzák meg a helyi evangélikusok mulatozását, nem tart többé búcsúmisét. Ezért a katolikusok a bíró segítségével elérték, hogy az evangélikusok visszalépjenek tervüktől és ígéretet tegyenek arra vonatkozóan, hogy többé nem mulatnak e napon. Cserébe a helyi evangélikusok engedélyt kaptak, hogy az ünnep *oktávája* után szabadon választott ünnep- vagy hétköznapon megtartsák összejövetelüket. A megvásárolt bort a legényektől a község átvette a vendéglő számára. Feltehetően az egyezséget a későbbiekben is megtartották, mert a plébános „Isten adja!” (*Deus daret!*) felkiáltással zárja sorait, a későbbiekben pedig nem említ hasonló eseményt.¹⁶⁷

Szentbúcsú: a csicsói búcsújáró hely

A császári család, a nemesség és a klérus vallásos magatartása a 18. század első feléig formatív hatást gyakorolt a köznépi kegyesség formáira. A Hofburgból egész Bécset behálózó körmenetek indultak, III. (VI.) Károly császár gyakran hallgatta a hietzingi Mária-kegyhelyen a szentmiséket, és nagyhét keddjén

---

¹⁶⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 11. Vö. Galambos 1987: 33–35.

meglátogatta a hernalsi kálváriát, Mária Terézia hasonló tevékenységéről pedig rendszeresen beszámolt a *Wiener Zeitung*. Amikor azonban a felvilágosult elit megpróbálta – a korábban általa propagált – vallásgyakorlatot megváltoztatni, a falusi lakosságnál falakba ütközött a többgenerációs szokásokkal szemben.¹⁶⁸

A köznépi búcsújárás különlegessége a mindennapok rendszerét megszakító rendkívüli tapasztalatok megélésén és a szent helyeken való gyógyulásba (vagy egyéb ügyekben való földöntúli segítségbe), illetve az üdvösségbe vetett hiten alapult.¹⁶⁹ A középkor óta dokumentált zarándoklatok,¹⁷⁰ Nyugat-Európában a 16. századtól (a trentói zsinatot követően), hazánkban pedig a török kiűzése után éltek újabb virágkorukat. Ekkorra az egyéni és távolsági zarándoklatok száma – Mariazell kivételével¹⁷¹ – jelentősen csökkent, a közösségi, ezzel együtt lokális formájúaké pedig emelkedett.¹⁷² Bizonyos középkor óta kontinuus vagy felelevenített, egyes szentekhez kapcsolódó zarándokhelyek mellett a török harcok hatására, párhuzamosan a betelepített németység érdeklődésének megfelelően a 18. századra különböző attribútumú Mária-kegyhelyek vonzották a segítséget keresőket, akik a búcsújáró helyeken legkilátástalanabb élethelyzetükben is a Szűzanya égi közbenjárásában reménykedhettek.¹⁷³ Ezen zarándokhelyeken gyakran megtalálhatóak voltak a csodatévő források, melyek tisztelete már a kora újkorban összeforrt a Mária-tisztelettel.¹⁷⁴

A zarándoklatokhoz tehát szorosan kapcsolódott a csodák reménye, amely nélkül e különleges kegyhelyek felkeresése értelmetlen lett volna. A barokk lelkiségnek megfelelően e mirákulumokba vetett hitet nem csupán az egyszerű falusi népesség, hanem a polgárság mellett a világi és egyházi elit egyaránt osztotta, bár nem feledkezhetünk meg utóbbiak szkepticizmusáról sem. A csodákat nyilvánosságra hozatal előtt kivizsgálták, majd rögzítették, hogy az azután bizonyosságot adhasson a katolikus hit erejéről.¹⁷⁵ A látogatók hálából a segítségért (vagy annak reményében) materiálisan kifejezhető felajánlásokat (*Opferek*) helyeztek el,¹⁷⁶ mások egyéb fogadalmat (zarándoklat, ima, gyertyák

¹⁶⁸ Hollerweger 1976: 573; Pammer 1994: 255–279; Vocelka 2001: 185–187; Winkelbauer 2004: 237; Stollberg-Rilinger 2019b: 583.

¹⁶⁹ Bauer 1990: 41; Dülmen 2005 (3.): 75–76.

¹⁷⁰ Csukovits 2003.

¹⁷¹ Fazekas 2014b.

¹⁷² Voigt 2005: 28.

¹⁷³ Galavics 1986; Bálint–Barna 1994: 142; Dülmen 2005 (3.): 74–76; Barna 2014: 40.

¹⁷⁴ Jánosi 1939: 353; Manga 1962: 356; Lantosné Imre 1994.

¹⁷⁵ Dülmen 2005 (3.): 76.

¹⁷⁶ Brauneck–Brauneck 1979: 79–148.

elhelyezése) tettek. Ennélfogva a búcsújárás kapcsán a népi, állami és egyházi érdekek szétválasztása alig lehetséges. A búcsújáró helyek megfelelő integrációs és konfesszionalizációs eszköznek bizonyultak, és lehetőséget biztosítottak az egyén transzcendenssel való közvetlenebb kapcsolatteremtésére.¹⁷⁷ II. József uralkodásának idején azonban a felvilágosult abszolutista intézkedések visszafordíthatatlan változásokat eredményeztek a zarándokhelyek számában, felszereltségében és a búcsújáró gyakorlat formáiban. Felgyorsították a felvilágosodás menetét, minek következtében a búcsújárás egyre inkább népi, majd a 19. századra papok nélküli (búcsúvezetők által instruálható) ájtatosságot lett.¹⁷⁸

A búcsújáró helyek sajátos típusát képviselik – Csicsóhoz hasonlóan – azon Mária-kegyhelyek, amelyek Mariahilf-típusú képpel (másolattal) rendelkeznek.¹⁷⁹ Az id. Lucas Cranach által 1537-ben festett és 1650-ben Innsbruckba szállított Mariahilf kegykép másolatai az egész Habsburg Monarchiában elterjedtek. A kegyképtípus népszerűsítésében nagy szerepe volt a ferenceseknek (különösképpen a kapucinusoknak),¹⁸⁰ illetve a 18. században hazánkba települt németeknek.¹⁸¹ A képtípus legendája miatt a törökellenes harcok egyik legjelentősebb szimbólumává vált,¹⁸² ezért a Mariahilf-típusú képek, szobrok, kápolnák és zarándokhelyek listáját összeállító Tüskés Gábor és Knapp Éva

¹⁷⁷ Galavics 1992: 66–67; Tüskés–Knapp 1992: 79; Dülmen 2005 (3.): 57, 73–75; Barna 2014: 42; Fedeles 2014.

¹⁷⁸ Tüskés–Knapp 1992: 71, 89; Bálint–Barna 1994: 142–147.

¹⁷⁹ Tüskés Anna hangsúlyozza a képtípussal kapcsolatos ikonográfiai és terminológiai problémákat. A művészettörténet rendszerint csak a Cranach által festett kegykép másolatait (vagy a másolatok másolatait) érti a fogalom alatt, azonban a vallásosságtörténeti, illetve néprajzi szerzők a Segítő Szűz Mária terminust szélesebb körben is használják. Tüskés A. 2008: 152. A csicsói kegyképet lásd a 26. képmellékletben.

¹⁸⁰ Tüskés–Knapp 1991: 521.

¹⁸¹ Bálint S. 1977 (II.): 272.

¹⁸² Bécs 1683. szeptember 12-i felmentésének napját XI. (Boldog) Ince pápa Mária neve napjaként a katolikus egyház egyetemes ünnepévé tette. A képtípus tiszteletének fontos eleme, hogy az ostrom idején I. Lipót udvarával együtt Passauba menekült, ahol a kapucinusok Mariahilf képe előtt könyörgött a töröktől való megszabadulásért. A hagyomány szerint a császári csapatok eközben zászlajukra Mária képét hímeztették, a csatában pedig „*Maria hilf!*” kiáltással hívták segítségül a mennyország királynőjét. Szilárdfy Zoltán hívja fel a figyelmet arra, hogy a 18. század nagy pestisjárványainak időszakára a pestis veszélye ellen Szent Rókus, Szent Sebestyén és Szent Rozália ábrázolása mellett a Mariahilf-típusú képek előtt való könyörgést tartották a legfogyanatosabbnak. Brückner 1966; Bálint S. 1977 (II.): 272; R. Várkonyi 1985: 1577–1581; Tüskés–Knapp 1992: 81; Tüskés G. 1993: 79; Bálint–Barna 1994: 104, 114–117; Szilárdfy 2003: 180; Liszka 2004: 287–290; Kovács 2014: 46–48.

kutatásai szerint azok elterjedtsége elsősorban a Fertő tótól nyugatra, Győr és Sopron környékén, Buda környékén, illetve a dél-magyarországi német tömb területén lokalizálható.¹⁸³

Az eredetileg nem a birtoktesthez tartozó, de napjainkig a hőgyészi plébánia részeként működő Csicsót,¹⁸⁴ valamint Csernyéd és Hidegkút településeket Mária Terézia 1745. június 25-én adományozta második Mercy grófnak.¹⁸⁵ A helyi németiség által *Prindlnek* (Bründel),¹⁸⁶ forrásnak nevezett kegyhely már a középkorban templomos hely volt, s a defterek szerint a török korban is lakott maradt. 1722-ben pusztaként népesítették be, ám a település nem emelkedett falu rangra, állandó lakossága igen alacsony volt.¹⁸⁷

„A templomot Mersényi [Mercy] gróf építtette, aki a hőgyészi kastélyt is, ott ahol a Mátyás király fája áll. Alatta reggelizett egyszer, mikor erre járt. Mersényi grófnak Mária Terézia adta a birtokot. Pallosjoga is volt. A kanásza, az kinn tartotta a fókát [falkát] Csicsóban. Akkor ott erdőrengeteg volt, makkfa. A szerencsétlen kanász ott makkoltatott. Mikor este hazafelé ment, egy

¹⁸³ Tüskés–Knapp 1991: 547–548. Térképre vetítve: uo. 551. A pécsi egyházmegyében található Mária Szent Neve titulusokról lásd: Bálint S. 1977 (II.): 273. A közeli Kisszékelyen előkerült, 18. századi Mariahilfet ábrázoló kegyéremről lásd: Vindus – K. Németh – Varga 2023: 227.

¹⁸⁴ Csicsó a Kapos folyó völgyében, a Hőgyész és Szakály közötti hegyoldalon található Tolna vármegyei pusztá, búcsújáró hely. A Dúzs település határáig folytatódó dombvolulat nyugati szurdokaiban nyolc forrás vize tör fel, kettő a Hőgyész–Dombóvár közötti közút kanyarulatában, melynek közelében a különböző régészeti leletek mellett K. Németh András a középkori Csicsó templomát is azonosította. K. Németh 2015: 83. 109. sz. (Hőgyész – Hosszú-völgy néven), Stefán 2015: 34–35.

¹⁸⁵ E helységek a 16. században a györgyi Bodó család örökségéhez tartoztak, mígnem I. Lipót 1666-ban Jurassin György tihanyi várparancsnoknak és társainak adományozta őket, aki a török fogságban lévő fiának kiváltására adta el Réthelyi János tihanyi kapitánynak. Halála után leányai és vejei (Kersnerich Mihály és Somogyi Ádám) örökölték a birtokot, akik úgyszintén leányágakon örökölték azokat tovább Schilson bárónak, Kliegl Ignácnak, Knapp Ádámnak és Kun Ferencnek. A Kun család saját részét 1721. március 21-én zálogba adta Zsitkovszky Sámuel ügyvédnek húsz évre, aki 1726. május 20-án első Mercynek adta tovább ugyanígy. Ezzel párhuzamosan azonban Perczel József megvette Christian Augustin Schilson bárótól Hidegkút falut és Csicsó, valamint Csernyéd pusztákat, amely ellen Mercy tiltakozott is a pécsi káptalannál. A grófnak sikerült igazát bizonyítania, így a falvakat királyi adományként kapta meg az uralkodónőtől. Várnagy 1998 (II.): 26.

¹⁸⁶ Johann Henckelmann hőgyészi plébános már e néven emlékezik meg a településről: „*in Sacello Fontis vulgo aufm Bründl.*” Idézi: Várnagy 1990a (I.): 209–210.

¹⁸⁷ Várnagy 1990a (I.): 36, 209, 1998 (II.): 26; Stefán 2013: 3–7.

disznó elmaradt a malacaival. Mikor hazaért, akkor vette észre, hogy hiányzik egy disznó a kondából. Jelentette a grófnak, hogy mi történt. Az nagyon megharagudott, megmondta, hogy felakasztja, ha nem rendeli elő a disznót. A szerencsétlen kanász ment, mendegélt, s harmadnapra rátalált. A kútnál találta meg a malacaival együtt. Egy Mária szobrot túrt ki, annak a helyén fakad a forrás. Mersényi ennek az emlékére építtette a templomot. Ott is van eltemetve, a templom Mersényinek a temetkezési helye lett.”¹⁸⁸

A hagyomány szerint a forrást már a középkorban is remetek őrizték, azonban a kegyhely létesítésének idejére vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, de minden valószínűség szerint a betelepített németiség már azt tisztelő római katolikus, illetve görögkeleti lakossággal találkozott.¹⁸⁹ A templom építését az ott kifüggesztett dokumentum és márványtábla (mindkettőt 1931-ben helyezték el) tanúsága szerint első Mercy – még a terület bérlőjeként – kezdhette meg, és fogadott fia, második Mercy fejezhette be a birtokba iktatás évében (1745). A korábbi építési időpontra egy kevésbé kézzelfogható adat utal, mely szerint 1731-ben Szabados Fülöp miskei lakos Csáky Imre kalocsai érsektől kapott zárandoklevelében igazolta, hogy Mariazellbe tart, birtokában van a högyészi plébános aláírásának, ahol a gróf egy kis cellát építtetett, és ott folytatja ájtatosságait. Ezzel szemben Felicianus Sporer kastélykáplán 1767-es levele, az 1783-as egyházlátogatás és a birtokba iktatás ténye egyaránt az 1745-ös dátumot valószínűsíti, de nem zárja ki a kultuszhely korábbi fennállását.¹⁹⁰

Az 1755-ös vizitáció már beszámol a kegytemplommal egybeépített remetelakról,¹⁹¹ belső berendezés tekintetében pedig pater Sporer 1767-ben még pusztán egy főoltárról tesz említést, de az 1783-as vizitáció idejére már egy

---

¹⁸⁸ Ékes János, Szakály, sz. 1894. gy. Mezei Mihály – Stefán György, 1982.

¹⁸⁹ A pécsi egyházmegyében található csodaforrásokról és szent kutakról Lantosné Imre Mária készített összefoglalást: Lantosné Imre 1994. A kegyhelyről továbbá lásd: Gaál-Kőhegyi közread. 1975: 314; Barna 1990: 28; Bálint–Barna 1994: 176; Andrásfalvy 2011c: 307; Stefán 2015: 37–38; Máté 2018: 380.

¹⁹⁰ Erre vonatkozóan lásd Mezei Mihály Stefán György által interpretált kutatásait: Stefán 2013: 8. és Várnagy Antal monográfiáját: Várnagy 1998 (II.): 286.

¹⁹¹ Egy Várnagy Antal által felfedezett forrás szerint Apponyi György halála után három évvel a pécsi káptalan fiánál, Apponyi Antalnál érdeklődött, hogy megvalósította-e az édesapja végrendeletében szereplő három szegény férfi és nő befogadására alkalmas csi-csói *Hospitalét*. A gróf válaszában jelezte, hogy a szegényház hamarosan a község szívében, a régi templom mögött készül el. Várnagy 1998 (II.): 87.

Szentháromság-főoltár¹⁹² és egy Szent Antal-mellékoltár¹⁹³ is állt a templomban. Minden valószínűség szerint a Mariahilf-típusú kegykép is kezdettől fogva az oltár része volt, mivel – ahogy az alábbiakban részletesen is ismertetem – már 1765-től adatolható tisztelete, emellett a templom búcsúját már ekkor Szentháromság vasárnapján és Mária neve napján (szeptember 12.) tartották.¹⁹⁴ Minden valószínűség szerint a templomhoz nem terveztek kriptát, azt csupán második Mercy gróf elhunytja után alakították ki, ám a mai 65. sz. út mentén, a kegytemplom felett magasodó dombon (kálvárián) már a 18. században is kereszt állt, melyet a zarándokok rendszeresen látogattak.¹⁹⁵ Egyetlen 19. századi forrás tudósít egy, a kápolna melletti természetes hársfáról, amely – a kápolna bejáratához hasonlóan – el volt halmozva vékony viaszgyertyákkal, szalagokkal,¹⁹⁶ bábukkal és érmékkel.¹⁹⁷

Keveset tudunk a szakadati anyaegyház hívei által a kegyhelyre vezetett útról. Annyi bizonyos, hogy minden alkalommal a szakadati mater plébánosa vezette azt ünnepélyes keretek között. A 18. századi historia domus csak a berényi és szakadati lakosság Csicsóba látogatásáról emlékezik meg, de a szárazdi vagy a meglehetősen távolabb fekvő udvari katolikusok csatlakozásáról nem, a szórványfiák lakossága pedig – ha igénye volt rá –, kétségtelenül egyéni

¹⁹² A császári család vonatkozó, formatív hatású gyakorlatáról lásd: Kovács 1990: 410.

¹⁹³ A 19–20. század idejére már sem a templomban készült felvételek, sem az adatközlők nem szolgálnak információval a Remete Szent Antal-mellékoltárra vonatkozóan, azonban a szent – feltehetően az említett oltáron álló – szobra egészen annak néhány évtizeddel ez előtti elrablásáig a kápolnában állt. Tiszteletét magyarázhatja, hogy attribútuma a sertés, amely a kápolna eredettörténetének megfelelően anyakoca és malaca formájában került megjelenítésre. Keresztneve miatt a kegyurak közül nem pusztán második Mercy, hanem az 1817-ben, Bécsben elhunyt Apponyi Antal is patrónusaként tisztelte, aki a bácsfai (Báč) Páduai Szent Antal-templomban a családi sírboltban (egyúttal Csicsóhoz hasonlóan a Segítő Szűzanya képével ékesített búcsújáró helyen) kívánt nyugodni. Bálint S. 1977 (I.): 150–154; Várnagy 1998 (II.): 88, 287; Stefán 2013: 15.

¹⁹⁴ Várnagy 1998 (II.): 287.

¹⁹⁵ Apponyi György felesége, Zichy Anna 1844-ben pénzösszeggel járult hozzá a szakálycsicsói horhó fölötti régi kereszt renoválásához és jövőbeni fenntartásához. Várnagy 1998 (II.): 93. Vö. Stefán 2013: 20–21.

¹⁹⁶ Vajkai Aurél különbséget tesz a fogadalmi tárgyak és a kegyhelyen hagyott tárgyak köre között. Utóbbiak esetében a csobánkai németek körében az ugyancsak Mariahilf-típusú kegyképpel ellátott Mária-búcsújáróhelyen a szentkúti gyakorlat kapcsán adatolt hasonló jelenséget, ahol a textildarabokkal való rituális mosakodás után egyfajta eltávolító metódus keretében azokat a kegyhelyen álló fára kötötték. Vajkai 1942: 131–137. Vö. Wlisslocki 1894: 320–326; Grynaeus 2002: 94–95.

¹⁹⁷ Stefán 2013: 20.

úton látogatta meg a kegyhelyet. A 20. századi búcsújárók visszaemlékezései alapján feltételezhető, hogy a szakadáti hívek a ma is használt közúton közelítették meg Diósberényt, ahonnan közös processziójuk az erdei gyalogúton vonult tovább Csicsóba. Úgy szintén 20. századi példák alapján feltételezhető, hogy a magyar és német lakosság külön tette meg az utat (a második világháború előtt az önálló Diósberény plébánosa a kegyhelyre vezető úton a németekkel, hazaúton pedig a magyarokkal vonult), és saját anyanyelvén énekelt, de arra nem rendelkezünk adatokkal, hogy az egyes települések lakossága tartott-e egymás között távolságot, vagy a plébánosok milyen mértékben használták ki a káplán vagy az iskolamesterek segítségét. A betegek fürdetésére vonatkozó utalások alapján ugyancsak feltételezhető, hogy egyesek nem a processzióval az erdei gyalogúton, hanem a mai közút helyén futó, lovas kocsival is használható földúton jutottak el a kegyhelyre, hogy betegeiket is biztonsággal el tudják szállítani.¹⁹⁸

A Winkler plébános által kifogásolt egyes események kivételével a fentiekhez hasonlóan kevés kézzelfogható 18. századi forrással rendelkezünk a búcsúsok kegyhelyen töltött idejéről, megnyilvánulásairól. Megérkezésük után minden bizonnyal énekszóval–imával köszöntötték a kegyképet, egyesek gyóntak, majd a templom befogadóképességének határai miatt szabadtéren misét hallgattak és áldoztak.¹⁹⁹ Kétségtelenül felkeresték a templom közvetlen közelében a hegyoldalból fakadó forrást (szent kutat) és a templom feletti hegyen elterülő, stációk nélküli kálvária csúcsán álló keresztet.²⁰⁰ A jobb módúak a csicsói templom mindenkorai sekrestyése által üzemeltetett csárdában költötték el ebédjüket, a szegényebb lakosság pedig a szabadban étkezett. Mivel a kegyhely – a rendszeresen látogató andocsiak kivételével – lokális vonzáskörzetű volt, nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy az odalátogatók a szerzetesek kivételével ott éjszakáztak volna. Az ünnep profán oldaláról országos viszonylatban kevés információval rendelkezünk. Az étel-ital árusítása mellett Csicsóban is jelen voltak a kereskedők, akik búcsúfiát, apró kegytárgyakat és feltehetően sokszorosított kisgrafikai alkotásokat árusítottak, bár a konkrét kegyhelyre vonatkozó 18. századi szentképet, éneket vagy mirákulumtörténetet nem tudtam adatolni.²⁰¹

---

¹⁹⁸ A 20. századi vonatkozó információkat köszönöm Balaskó Ferencné Gödön Máriának (1926–2022) és Ament Józsefné Binder Katalinnak (1934–2023).

¹⁹⁹ Tüskés G. 1993: 153–154, 178.

²⁰⁰ Tüskés G. 1993: 174.

²⁰¹ Barna 2014: 44. Vö. Dünninger 1982: 152; Engels M. T. 1983.

A hívek egyéni motivációi két nagyobb csoportba sorolhatók. A forrás felkeresése elsősorban gyógyulási szándékot feltételez, a kegyképet pedig bármily szükségben vagy annak megelőzésének reményében keresték fel.²⁰² Ahogy azt a későbbiekben bővebben is ismertetem, etnikai szempontból előbbi a magyarok, utóbbi a németek körében örvendett nagyobb bizalomnak. Közösségi szempontból fogadalmi okokból keresték fel a kegyhelyet, bár erre az általam vizsgált korszakból nem rendelkezem biztos adatokkal.²⁰³

Winkler plébános 1765-ben Szentháromság vasárnapján és Mária neve napján egyaránt fokozatosan teret nyerő visszaéléseket tapasztalt, ezért elhatározta, hogy nem látogatja meg a búcsújáró helyet híveivel. Észrevétele szerint a lakosság nem tudta megfelelően felmérni a kegyhely szentségének fogalmát. A magyarok elkezdtek imádni és „szent forrásocská”-nak (*sacrum fonticulum*) nevezni a hegyből fakadó kis patakot. Odacipelték fiatal és idős betegeiket, és megfürdették a vízben, a szentmise alatt pedig köré térdepeltek, és rózsafüzért imádkoztak. A németek ezzel szemben magát a templomi kegyképet tartották csodatévőnek. Ennek ellensúlyozására a plébános egy német prédikációt tartott, ami nagy megbotránkozást váltott ki a magyar zarándokok körében, akiket felszólított, hogy ne a forrást, hanem annak teremtményét tiszteljék, és a téves cselekedetek helyett inkább magasztalják a kápolnában Szűz Mária által az Oltáriszentségben elrejtett Jézus Krisztust.²⁰⁴

Ekkoriban a hűgyésziek minden keresztjáró napon,²⁰⁵ valamint a környező falvak lakóival egyetemben Mária-ünnepeken meglátogatták a kápolnát, és Henckelmann plébánosnál a hűgyészi központi templomban Winkler plébános értékelése szerint olykor szinte már nem is maradt hívő. Emellett szerdánként és szombatonként az egész vidékről érkeztek látogatók a kápolnához, amelynek

²⁰² Tüskés–Knapp 1992: 71; Tüskés G. 1993: 111–119.

²⁰³ A diósberényiek hagyományosan Szent Flórián napján (május 4.) is felkeresték Csicsót. A szokás kétségtelenül egy korábbi tűzvészrel állhat kapcsolatban, ám kezdőpontja nem periodizálható.

²⁰⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 78. Vö. Galambos 1987: 75–76; valamint: Szilárdfy 1981, 1990; Sz. Kristóf 2003: 170–171; Fedeles 2007: 68, 79–81. Kétségtelenül a fenti jelenséggel függenek össze a Mezey (Mezei) Mihály által közölt információk, mely szerint a magyar lakosság elsősorban a tavaszi búcsúnapon (Szentháromság vasárnapján) látogatta a templomot, míg a németek inkább az őszin (Mária neve napján). MNL TML XIV. 57. 12. d. Mezey Mihály: A csicsói templom története és hagyományai [...], pag. 8.

²⁰⁵ Áldozócsütörtököt (a húsvét utáni 40. nap) megelőző hétfő, kedd és szerda. A hűgyészi vonatkozásról lásd: Várnagy 1990a (I.): 209–210.

mozgatórugója Felicianus „Meglehet” Sporer,²⁰⁶ az Ágoston-rendi kastélykáplán volt.²⁰⁷ Minden szombaton prédikációt tartott, melyek során – Winkler plébános értékelése szerint – olyannyira szembetűnő módon hangsúlyozta a Szűzanya védelmét és irgalmát, hogy szinte Krisztus helyébe emelte. Úgyszintén Winkler plébános vélekedése szerint, mind szónoklataival, mind az odavonzott emberekkel az uradalomnak – különösképpen a gróf házvezető gazdasszonyának, Hirschenfeld kapitány özvegyének – próbált meg imponálni. Hasonlóan konfliktusba keveredett vele a högyészi plébánián Henckelmann plébános jelenlétében az okból, hogy a szerzetes bátorította a híveket a gyógyulás reményében a forrásban való mosakodásra,²⁰⁸ melynek hathatosságáról vélekedése olyannyira megingathatatlan volt, hogy sem az egyházhatósági feljelentéssel fenyegetés, sem a Winkler plébános által felolvasott csodákra vonatkozó trentói határozatok nem tántorították el.²⁰⁹ Az ehhez hasonló esetek miatt Johann Henckelmann helyzetét Winkler plébános igen lealacsonyítóként aposztrofálta. Az említett högyészi plébánosnak ugyanis szinte mindennap a csicsói kápolna melletti remeteházon kellett tekintetét tartania, hogy a barátok ne szállásolják be magukat engedély nélkül a kegyképnél. Az egyházi berkekben legbotrányosabbnak tartott eset 1763-ban történt, amikor Győri Antal pater tolnai ferences kastélykáplánként Csicsóban állította fel ágyát, amiért az esperes – a högyészi plébános püspöknek küldött jelentése után – eltávolíttatta.²¹⁰

²⁰⁶ Ragadványneve Galambos Ferenc átiratában nem szerepel.

²⁰⁷ Pater Felicianus (Felician Ferdinand Joseph) Sporer, Ágoston-rendi remete, högyészi kastélykáplán, korabeli ragadványneve – hiányos magyar nyelvismerete miatt –, az általa gyakran alkalmazott *meglehet* volt. Bécsben született 1711. május 24-én, 1729. szeptember 29-én vonult Bruck an der Leitha kolostorába, 1730. október 1-én tett fogadalmat. Bécsben folytatta teológiai tanulmányait, ahol 1754. április 10-én szentelték pappá. Állomáshelyei között szerepel Baden bei Wien, Buda, valamint különböző krajnai és délvidéki települések. Komoly szerepe volt abban, hogy a pécsi Ágoston-rendi templom és rendház 1750. március 25-i leégése után egy éven belül a szerzetesek új épületet vehessenek birtokukba. 1767. július 22-én hunyt el Bécsben. Korának ünnepezt szónoka volt, ezért is tarthatta a szentbeszédet az új pécsi pálos templom megáldásánál 1756. június 13–14-én és az új závodi templom alapkövetételénél 1764-ben. Várnagy 1998 (II.): 330.

²⁰⁸ E kérdésről lásd: Vajkai 1942: 129–130; Manga 1962: 354–356.

²⁰⁹ Galambos Ferenc szövegközlésében neve tévesen Felixként szerepel, valamint nem közli a högyészi konfrontációt sem, amelyet Várnagy Antal summázva ismertet. Galambos 1987: 75; Várnagy 1998 (II.): 331; illetve: PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 78.

²¹⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 78. Vö. Galambos 1987: 75–76; illetve: Jánosi 1935: 44–51, 71.

Az előző évi események eredményeként a berényiek 1768-ban, szembeszélve Winkler plébánossal, könyörgő menetet indítottak Csicsóba, melyet három alkalommal kívántak megismételni. A plébános felajánlotta, hogy processziójukat vezessék a szakadati anyatemplomba, ahol ingyenesen misét mond, de e lehetőséget nem fogadták el. Winkler prédikációban ítélte el azokat, akik értékelése szerint hétköznapi esőért imádkoznak, s vasárnap a kocsmában mulatják az időt, illetve a püspöki helynökhöz fordult, akinek sem válasza, sem más reakciója nem ismert, annyi azonban bizonyos, hogy a berényiek nem látogatták meg többé engedélye nélkül a kegytemplomot. Iskola-mesterük, betartva a plébános instrukcióit, nem kívánta elkísérni őket, és a harangozást is megtagadta, ezért komoly konfliktusba keveredett a lakossággal, ám a távozását követelő hangok ellenére helyén maradhatott.²¹¹

A kultusz tárgya

A javítandó szokások: aposztázia, kateketikai hiányosságok, babonaság és erkölcsi kihágások

Winkler plébános megérkezésének idejére vonatkozóan – távozásával szemben – meglehetősen negatívan szól plébániája lakóiról. Iszákosságra és verekedésre hajlamosként jellemzi a híveket. Olyan emberek képét festi le, mint akik a talált tárgyakat nem juttatják vissza eredeti tulajdonosának.²¹² Visszaemlékezése szerint a gyermekek tiszteletlenek voltak szüleikkel szemben, illetve a nem törzscsaládok tagjai között az öröklés és munkamegosztás is komoly konfliktusforrás volt.²¹³ Csak néhány lakosról szól elismerően, egyesek esetében a szelíd, ámde kevésbé illedelmes és udvarias jelzők elismerésként csengenek.²¹⁴

A plébános visszaemlékezése szerint plébániáján szokásban állt az is, hogy az állatokat nyári éjszakákon kint hagyták a legelőn, és a rájuk ügyelő legények és leányok pedig az egész estét kint töltötték velük,²¹⁵ amelyből a plébános szerint semmi jó sem származhatott. A helyzetet csak súlyosbította, hogy a

²¹¹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 88, 96. Vö. Galambos 1987: 76, 89.

²¹² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 2, 23. Vö. Galambos 1987: 25, 51.

²¹³ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 23. Vö. Galambos 1987: 51.

²¹⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 95. Vö. Galambos 1987: 88.

²¹⁵ A gyakorlat társadalomépítő szerepét hangsúlyozza: Viidalepp 1969: 454–457.

leányok más esetekben istállóknak vagy gangokon²¹⁶ rendezték be szállásukat, ezért a fiúk a szülők tudta nélkül felkereshették őket. A plébános értékelése szerint nem éreztek lelkiismeret-furdalást, tetteiket tréfának tekintették, s azok a szülők és gondviselők sem tudtak a gyakorlatnak gátat vetni, akik tudomást szereztek az esetekről.²¹⁷

A háztörténet szerint Winkler Mihálynak szakadáti hivatali ideje elején volt egy berényi szolgálója, aki a plébános tudomása nélkül keresett fel egy leányt a szomszédságból, aki akkoriban egyedül aludt egy helyiségben. Mivel az édes-anya gyanakodott kapcsolatukra, egy éjjel ellenőrizte, hogy gyermeke egyedül van-e. A plébános szolgálója ekkor az ágy alá bújt, az anya pedig rákérdezett: „Ann Els (Anna Elisabeth), nincs nálad egy fiú?” Mivel nemleges választ kapott, egy almával jutalmazta meg lányát, amelyet az utána látogatójával kuncogva fogyasztott el. Winkler úgy szerzett tudomást erről, hogy meghallotta (kihallgatta?), ahogy a szolgáló elmeséli kalandját társainak, akik figyelmeztették, hogy ha Annelies nem házasodik meg hamarosan, törvénytelen gyermeke születik. Az eset kimeneteléről azonban már nem tájékoztat a plébános.²¹⁸

Winkler Mihály hívei körében rendszeresen visszatérő problémát tapasztalt a bőjt be nem tartását illetően, még plébániája központjában, Szakadátan is.²¹⁹ E szempontból a legelhanyagoltabb közösséggel az Udvari településhez tartozó Pél pusztán találkozott, itt követték el a legsúlyosabb egyházfegyelmi kihágásokat. Tapasztalatai szerint az itt lakók nem tartották be a böjti előírásokat, bűntudat nélkül fogyasztottak ezen időszakban is húseteleket. Vasár- és ünnepnapokon elmulasztották a miselátogatást, még abban az esetben is, ha azt a közeli Udvariban celebrálták. Szintén veszélyesnek tekintette, hogy katolikus legények és leányok evangélikus gazdák szolgálatába álltak.²²⁰ Előfordult, hogy amikor a plébános a legszentebb Oltáriszentséggel beteget látogatott, a lakosok nem hajtottak térdet, sőt még a pipát sem vették ki szájukból. Ugyancsak nem volt precedens nélküli az általa tiszteletlenségként definiált

²¹⁶ A tornác regionális elnevezése.

²¹⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 22. Vö. Galambos 1987: 49–50.

²¹⁸ „Ann Els (Anna Elisabeth), hast keinen Buben bei dir?” Az Annelies becézésre utaló rövidítést maga Winkler plébános oldotta fel. Az idézet az eredeti latin szövegben is németül szerepel: PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 22–23. Vö. Galambos 1987: 50. Tóth István György a 18. századi köznépi házasságon kívüli gyermek-nemzés két rizikócsoportját említi: a szolgálókat és a katonákat. Tóth 1991.

²¹⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 23. Vö. Galambos 1987: 51.

²²⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 23. Vö. Galambos 1987: 50.
PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 13. Vö. Galambos 1987: 35.

eset, amikor is a beteg szobájába való megérkezésekor minden hozzátartozó elhagyta a helyiséget.²²¹

Külön problémakört jelentettek azonban a szentmisékkal kapcsolatos kihágások. Ha a plébános Berényben vagy Szakadaton celebrálta a szentmisét, az általa felállított szabályok ellenére Udvariból senki sem vett részt azokon, hanem inkább saját templomukban látogatták meg az iskolamesterük által vezetett *könyörgést*, vagy ha ezen sem vettek részt, akkor általában a bíró tartott gyűlést az előjárósággal az épületben. Winkler elődeivel egyeztetve azon szokást is meghonosították, hogy csak helyben keresztteltették meg gyermekeiket, megvárták a plébános vagy egy ferences atya érkezését, csak nagy ritkán vitték csecsemőiket az anyatemplomba megkereszteltetni, vagy a bába, alkalmasint az iskolamester által kiszolgáltatott keresztséget megerősíttetni.²²² További konfliktusforrást jelentett, hogy az Udvariban rendszeresen megjelenő ferences szerzetesek működése még inkább távol tartotta a híveket a hivatalos (az anyatemplomban tartott) szentmiséktől.²²³

Szakadati gyakorlat volt, hogy a lakosság pénzért váltotta meg a templomi ülőhelyét. A plébános szerint az is előfordult, hogy a szabályt nem ismerő kívülállókat kirángatták a padosorok közül. Leírása szerint inkább lemondott a templom ezen jövedelméről²²⁴ a botrányok kiküszöbölésének érdekében, és azzal fenyegette a lakosságot, hogy ha nem hagy fel ezen szokásával, az összes ülőalkalmatosságot kiviteti a templomból.²²⁵ E szokás kigyomlálásának sikerességében minden bizonnyal kétségei támadhattak a plébánosnak, mert utódjának szóló soraiban is hangsúlyozza, hogy a jövődöbéli szakadati plébánosok semmiképpen se engedélyezzék az ülőhelyek megváltását, mert az gyakran vezetett vitákhoz az ülőhelyek szűkössége miatt. Előfordult, hogy az idősek és a betegek álltak, míg az életerős személyek ültek. Arra is akadt példa, hogy ódzkodtak a körmeneteken való részvételtől, mert féltek, hogy visszaérkezésük idejére valaki elfoglalja ülőhelyüket.²²⁶ Sikeresen számolta fel viszont

²²¹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 23. Vö. Galambos 1987: 51.

²²² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 8. Vö. Galambos 1987: 31.

²²³ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 8. Vö. Galambos 1987: 31.

²²⁴ A fennmaradt adatok sporadikussága miatt a templomi jövedelmeket nem vizsgálom önálló fejezetben. Párhuzamként lásd Mihalik Béla járszági vizsgálatait: Mihalik 2020: 107–117.

²²⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 23–24. Vö. Galambos 1987: 49–52.

²²⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 94. Vö. Galambos 1987: 87.

a szentmisék alkalmával kapatos ifjúság szentmisecsúfoló szokásait. Interpretálása szerint ilyen esetekben, amikor felemelte a kelyhet, ők is felemelték poharaikat. Súlyosbító körülményként említi, hogy visszaemlékezése szerint egy ilyen esetben a varsádi evangélikus lelkész is szemtanúja volt.²²⁷

Winkler háztörténetében híveit babonásnak (a *superstitio* kifejezést használja) nevezi.²²⁸ A plébános Franz Gallinek uradalmi fővadásztól értesült arról, hogy a helyiek esküvők alkalmával főző- és sütőedényekkel, illetve a parázs-húzóval lovaglasszerűen törnek be a templomkertben elhelyezkedő sírok közé, és hatalmas zajt csapnak.²²⁹ Leírása szerint általános gyakorlat volt, hogy ha egy menyasszony kijött a szülői házból, hogy a templomba vezessék, egy mézeskalácsot gyártott neki a mézesbábos, három részre harapta, és feje felett a darabokat a körülálló tömegbe vetette.²³⁰ A menyasszonyok hosszú kézvédőt²³¹ viseltek, hogy senki se láthassa útközben vagy a templomban a csupasz kezüket.²³² Ha nem tartották be ezeket a szokásokat, és előfordult, hogy az ifjú házásoknak csak a második vagy a harmadik évben született gyermeke, a gonoszt sejtették a háttérben.²³³ Ez aztán vitát váltott ki a házastársak között, akik a meddőséget illetően egymásra mutogattak.²³⁴ A plébános gödrei feljegyzéseiből ismert, hogy 1765-ben egy diósberényi német esküvő alkalmával, amikor Philipp Koch lányát, Elisabethet kivezették édesapja házából, egy fiatal legény – a náluk beszállásolt katonától elcsent pisztollyal – lábuk elé, a földre akart lőni, ám túlságosan korán húzta meg a ravaszt, s vállon találta az arát és a mögötte haladó Franz Sonntagot is. A plébános későbbi feljegyzései alapján feltételezhető, hogy a lövöldözés kimondottan gyakori lehetett a régióban,

²²⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 23. Vö. Galambos 1987: 50.

²²⁸ „Szakadathienses plerissimi erant veris superstitionibus.” PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 23. Vö. Galambos 1987: 50.

²²⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 23. Vö. Galambos 1987: 50.

²³⁰ A szokás kétségtelenül a mai menyasszonyi csokor eldobásával rokonítható, jósló funkciója azonban feltehetően az ifjú pár termékenységre irányult. A tárgy a lakodalom szokáskörében betöltött szerepe (magyar párhuzamok miatt) minden bizonnyal *menyasszonykalács*ként definiálható, mellyel 20. századi példák alapján valamennyi vendéget megkínáltak. H. Bathó 1994: 505; Kummer 2000: 156.

²³¹ A Winkler Mihály által *manicaként* definiált tárgy feltehetően nem hosszú szárú kesztyűt, hanem egyfajta pótujjat, a mai szóhasználatunkban *érmelegítő*t takart.

²³² A kéz eltakarására, illetve ennek elmulasztása esetében a szerencsétlenségre vonatkozóan lásd: Jungbauer 2000a: 1409. Vö. Jungbauer 2000b.

²³³ A viselethez kötődő rendtartások és kulturális normák kapcsolatát hangsúlyozza: Götttsch 1996: 199, 1997: 12.

²³⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 23. Vö. Galambos 1987: 50.

egy-egy lakodalomban, illetve különböző processziók (úrnapja, húsvét) alkalmával akár száz lövés is eldördülhetett.²³⁵

Leírása szerint a helyiek a beteg gyermekeket gyógyulásuk érdekében létrán húzták át.²³⁶ Ha kertjükben vagy szőlőjükben tolvaj nyomait észlelték, kiemelték a lábnyomot a talajból, és egy textilbe csomagolva a kéménybe akasztották,²³⁷ hogy elpusztítsák a gonosztevőt.²³⁸ Winkler interpretációja szerint sokan voltak a lakosok körében, akik különféle titokzatos imádságot ismertek, s úgy vélték, hogy meg tudják velük gyógyítani az embereket és állatokat. Volt, aki egy fogfájás elleni imát tudott, mások egy szembetegségek ellenit, és voltak, akik úgy hitték, imájukkal meggyógyíthatják az emberek és állatok kificamodott végtagjait. Noha a plébános által leírtak kimerítik a *ráolvasás* definícióját, azokat mégis az imádság és az áldás kifejezésekkel jellemzi.²³⁹ Ezért úgy vélem, hogy a hívek bizonyos ráolvasásszövegeket nem közöltek vele, elsősorban különböző *archaikus imák* használatát dokumentálhatta. Wilhelm Horn példáján úgy tűnik, hogy egyesek megszokott vagy imakönyvből tanult imádságokat használtak, ezért tevékenységük *ráimádkozásként* definiálható.²⁴⁰

A fegyelmező intézkedések

A plébános saját bevallása szerint hamar felmérte, hogy plébániája híveinek morálja erős javításra szorul.²⁴¹ A szentmisékkal kapcsolatos intézkedések mellett Udvariban megtiltotta vásár- és ünnepnapokon a „könyörgések” tartását, és elrendelte, hogy az iskolamesternek is kötelező a szentmiséken részt vennie. Azt is megtiltotta, hogy a könyörgésnek nevezett ájtatosságokat a templomban tartsák, azokat csak délutánonként, magánházaknál engedélyezte.²⁴² Szintén nem volt hajlandó Udvariban gyermekeket kereszteni, ott gyer-

²³⁵ A gödrei historia domus napjainkban nem fellelhető. Közli: Galambos 1989: 514.

²³⁶ Vö. Haberlandt 2000.

²³⁷ A nyomfelszedés a kora újkori és újkori Európában igen gyakori lehetett, ez esetben a rontó eljárás egyik feltétele a rontandó személy tartozékának birtoklásával, megsértésével lehetséges. Pócs 1990: 681–684; Stemplinger 2000: 241–243.

²³⁸ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 23. Vö. Galambos 1987: 50.

²³⁹ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 23. Vö. Galambos 1987: 50.

²⁴⁰ Bárh D. 2021c.

²⁴¹ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 22. Vö. Galambos 1987: 49.

²⁴² PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 8. Vö. Galambos 1987: 31.

mekágyas anyákat megáldani és a jegyeseket megesketni. Igyekezett rávenni őket, hogy vásár- és ünnepnapokon e célból menjenek abba a templomba, ahol a szentmise soron következett.²⁴³ Továbbá azt is megtiltotta a szakadáti iskolamesternek, hogy vásár- és ünnepnapok délelőttjén rózsafüzér-ájtatosságokat tartson. Felszólította, hogy más iskolamesterekhez hasonlóan keresse fel azon települést, ahol a sorrend szerinti szentmisét celebrálja. Annak érdekében, hogy az alapvetően magyar katolikus lakosságú Udvariban is felkeressék a szentmisét, Winkler plébános német nyelven is prédikált. A főünnepeken Szakadáton egyaránt prédikált magyar és német nyelven (a mise előtt magyarul, a mise után németül).²⁴⁴ Törekvéseit siker koronázta: a vásár- és ünnepnap-i szentmiséket hívei rendszeresen látogatták.²⁴⁵ Mint látható tehát, a közösségek központi szereplőjeként definiálható iskolamesternek meggyőzésének nagyon fontos szerepe volt reformtörekvéseinek sikerességében.

Winkler plébános olykor meglehetősen szigorú hangvételű prédikációkban mutatott utat a lakosságnak, és attól sem riadt vissza, hogy a szentmiséken nem megfelelően viselkedő személyeket a paplakba kérésse, és az iskolamesterrel vesszővel megfenyegettesse. Emellett megbízta Szárazd iskolamesterét, hogy a szentmise alatt, az evangélium eléneklése után ellenőrizze, hogy nincsenek-e gyermekek a templom előtt, és amennyiben ott találja őket, vezesse be őket a szentélybe. Leírása szerint szintén tevékenységének köszönhető, hogy a fiatalok térdelve imádkoztak a templomban, a felnőttek pedig le-térdeltek (vagy felálltak) úrfelmutatáskor, mivel ez korábban nem állt szokásukban, a rendszeres áldozáshoz járulásra azonban nem tudta rábírní őket, s evvel kapcsolatban utódait is óva inti.²⁴⁶ A szentmisére való vonulás során vasfegyelmet követelt: mivel észrevette, hogy a diósberényiek hanyagul vonultak processziójukkal Szakadára, 1760-ban megtagadta a helyi német lakosságnak a gyümölcsszentelés kiszolgáltatását.²⁴⁷

Azok számára, akik gyónásuk során bevallották a negyvennapos böjt megszegését, penitenciaként a plébános utólagos böjtölést vetett ki. 1760-ban farsangvasárnapi prédikációja témájaként a parancsolt böjtöt választotta, és megfenyegette a lakosságot, hogy húsvéti szentáldozást csak más településen

---

²⁴³ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 9. Vö. Galambos 1987: 32–33.

²⁴⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 23. Vö. Galambos 1987: 51.

²⁴⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 24. Vö. Galambos 1987: 52

²⁴⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 23–24, 95. Vö. Galambos 1987: 49–52, 88.

²⁴⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 95–96. Vö. Galambos 1987: 89.

engedélyezi azok számára, akik ilyen vétséget követnek el. Leírása szerint próbálkozásait e tekintetben is siker koronázta.²⁴⁸

Winkler plébános – elsősorban Pél pusztán – az evangélikus és katolikus lakosok szoros kapcsolatápolásának megakadályozására téli estéken azon háztartásokat is felkereste, ahol csak a személyzet volt római katolikus vallású, ezzel sikerült elejét vennie annak, hogy a katolikus fiatalok más vallású gazdához szerződjenek, hiszen egy protestáns család sem fogadott szívesen olyan személyt szolgálatába, akit otthonában római katolikus plébános látogat.²⁴⁹

A fiatalokat is megkísérelte az éjszakai csavargásról leszoktatni. A böjtölési és gyónási kötelezettség hangsúlyozásával azonban inkább elriasztotta őket. Sikeresen lépett fel azonban az ellen, hogy a leányok ünnepnapokon is részt vegyenek a vendéglőben tartott táncmulatságon. Megfenyegette őket, hogy nem vehetnek részt a zászlók megkoszorúzásán, vagy ha mégis megtennék, akkor a plébános letépi azt, és kihajítja a templomból. Egy alkalommal így is tett, annak a leánynak az esetében, aki hátat fordított neki a kocsmában tánc közben. A leányt azonban a későbbiekben a plébánosnak már nem volt szükséges rendre intenie, ugyanis társai kinevették, ezért nem kísérelt meg a későbbiekben koszorút felkötni a templomi zászlóra. A berényi leányokat is hasonlóan ösztönözte az ünnepnapokon tartott kocsmai táncmulatságoktól való távolmaradásra. Saját bevallása szerint választásra kényszerítette őket az ittas legények és a Boldogságos Szűz között: ettől fogva csak azok vihették proceszsiók alkalmával a Szűzanya szobrát, akik nem vettek részt ilyen eseményeken.²⁵⁰

Felismerte továbbá a fiatalok körében a baráti kapcsolatok jelentőségét.²⁵¹ Lejegyzése szerint Johann Ax kilencéves lányában, Anna Katharinában és Wilhelm Schmit tízéves lányában, Anna Elisabethben megmutatkoztak a tisztaság jelei, ezért arra biztatta őket 1769-es távozásakor, hogy a jövőben szeressék egymást úgy, mintha ikertestvérek lennének, s azok nevét is felsorolta, akiktől a jövőben tartózkodniuk érdemes erkölcsaik megtartása érdekében (e listát nem közli).²⁵²

²⁴⁸ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 24. Vö. Galambos 1987: 53.

²⁴⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 12. Vö. Galambos 1987: 35. A háztartások tagjainak demoralizáló hatásával kapcsolatos további aggályáról lásd: PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 96. Vö. Galambos 1987: 90.

²⁵⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 24. Vö. Galambos 1987: 51–52.

²⁵¹ Vö. Bárh Dániel előremutató meglátásait a csoportszerveződések történeti aspektusairól: Bárh D. 2009: 484.

²⁵² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 94. Vö. Galambos 1987: 86.

Visszaemlékezései alapján azonban semmi ellen sem kellett oly erővel harcolnia,²⁵³ mint a babonaság bűne ellen. Noha kudarcáról nem számol be, a vonatkozó tevékenységet sikerült a legkevésbé korlátoznia. Leírása szerint hívei gyakran menekültek különböző (nem hivatalos, vagy nem hivatalosan használt) imádságokhoz, amelyek eredményéről előszeretettel számoltak be egymásnak. Winkler plébános értékelése szerint:

„Nem akarták elhinni, hogy tilos az Ördögtől segítséget kérni. Azt sem akarták elhinni, hogy az ilyenfajta imádságok által a Démon jön segítségükre, azon megfontolásból, hogy – mint mondták – Jézus és Mária nevét is említették.”²⁵⁴

Összességében tehát úgy tűnik, hogy a plébános lokális közössége vallásgyakorlatának kontrolljára törekedett, amelyben központi szerepe volt az emblematikus személyek (elsősorban iskolamesterek) megnyerésének, illetve a fenyegető, tiltó és büntető intézkedések mellett a – következő fejezetben is ismertetett – felvilágosító törekvéseknek, nemkülönben a szakadati Oltáriszentség-társulat létrehozásában látványosan is célravezető reprezentációs eszközöknek.

A felvilágosító intézkedések

„Évégett ó, keresztény családapa! Biztosítsd, hogy házad ne váljék kietlenné és éktelenné a vétkek és bűnös szenvedélyek által, tehát, hass oda, hogy hajlékodon ezt a Házikönyvet háziprédikátorként hallgassák, a példamutató tanítasokat szemléljék és Krisztus kegyelme által és a Jóisten segedelmével engedelmesen véghez vigyék, hogy Jézus Krisztus halandó életéért és keserves kínjaiért, örök fényességéért és dicsőségéért magasztalva legyen. Ámen.”²⁵⁵

---

²⁵³ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 2. Vö. Galambos 1987: 25.

²⁵⁴ „*Nolebant credere quod nefas sit a Diabolo juvamen petere. Nolebant et illud credere, quod per hujusmodi orationes Demonis auxilium concurrat, ex ea ratione, quia inquebant tamen Nomen Jesu et Mariae invocatur.*” PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 24. Vö. Galambos 1987: 52.

²⁵⁵ „*Derowegen, o christlicher Hausvater! damit dein Haus durch sie Sünden und Laster nicht wüste und gräulich werde, so verschaffe, daß man in deinem Haus dieß Hausbuch, als einen Hausprediger anhöre, die gute Lehren betrachte, und durch Christi Gnade mit Gottes Hülfe gehorsamlich erfülle, damit also Jesus Christus, in und für sein sterbliches Leben, in und für sein bitteres Leiden, in und wegen seiner ewigen Glorie und Herrlichkeit gelobt werde, Amen.*” Erhard 1740 k. (I.): XVI.

A fenti idézet Caspar Erhard *Das grosse Leben Christi* című kötetéből való, amely Martin von Cochem azonos címen megjelent művéhez²⁵⁶ hasonlóan megtalálható a szakadati tájházban a helyi németiség betelepítésének első, illetve második hulláma korából.²⁵⁷ A művek megszületését eredetileg a Német-római Birodalmat a 17. században jellemző paphiány (illetve a plébánosok háborús események vagy járványok általi akadályoztatása) ösztönözte.²⁵⁸ Rendszeres kiadásukat a népesség többségét jellemző elementáris, tájékoztató szövegeket értelmezni képes olvasási tudása²⁵⁹ mellett olvasmányos stílusuk, sokrétű felhasználási lehetőségük indokolta.²⁶⁰ Nem mellékesen mondanivalójuk nem volt idegen a 18. század közepétől fokozatos teret nyerő köznépi felvilágosodás, köznépi felvilágosítás (*Volksaufklärung*) gondolatvilágától, illetve a felvilágosult abszolutizmus elképzeléseitől sem, hiszen a jobbágyság így szerzett ismeretei egyúttal szolgálták az állam és az egyház érdekeit.²⁶¹

Mivel Szakadát és filiái (három év kivételével) betelepítésüktől 1737-ig a hűgyészi plébánia fennhatósága alá tartoztak, s a plébános ritkán látogatta a településeket, a lakosok helyzete meglehetősen hasonló volt az említett, 17. század végi birodalmi állapotokhoz. A napjainkban is dokumentált, lokálisan

²⁵⁶ Cochem Krisztus-életrajza első ízben 1677-ben jelent meg, Erhard azonos művének első ismert példánya pedig 1724-ből való. Mindkét művet 19. századi további kiadások sora követi, a 20. századig meghatározva a falusi népesség imaéletét és kateketikai felfogását. Vida 1967; Pörnbacher 2002; Medgyesy S. 2002: 257; Koppitz 2008: 128; Frauhammer 2012, 2013, 2015. Knapp 2014, 2016, 2019.

²⁵⁷ A kötetekkel önálló tanulmányban foglalkozik: Ament-Kovács 2021b.

²⁵⁸ Frauhammer 2012: 116–117.

²⁵⁹ Schmidt, G. 2009: 269–270.

²⁶⁰ Rudé 1978: 68–69; Horn-Melton 2003: 146.

²⁶¹ A Dunai Monarchiában a felvilágosodás eszméi kevéssé a filozófia, sokkal inkább az oktatás, illetve a kamerálisztika területén (ezáltal a köztisztviselők és a felső középosztály körében) nyertek teret. Az uralkodók közjót és alattvalóik boldogságát célzó felső rendelkezései alkalmasint szemben álltak egyes reformerek céljaival: a *közjót* célzó társadalmi, igazságügyi, közigazgatási, gazdasági, egyházi és oktatási reformok ugyanis legitimálták a felvilágosult despoták tevékenységét, relativizálva az erőszakot, s korlátozva bizonyos észszerű reformtörekvések körét. A német kutatás ezért elkülöníti a felvilágosult despotizmus (*aufgeklärten Despotismus*), udvari abszolutizmus (*höfischen Absolutismus*) és konfesszionális abszolutizmus (*konfessionellen Absolutismus*) terminusokat. Winter 1971 (különösen: 15–21, 105–107, 161–171.); Scheffers 1980: 17, 87; Gay 1996: 488–489; Vöclka 2001: 235–242, 325–337, 353–389; Stollberg-Rilinger 2006: 104–105, 114, 2019a: 34–35, 2019b: 157–166; Duchhard 2007; Reinalter 2008: 33; Schmidt, G. 2009: 202–203, 272–273; Gates-Coon 2015: 209–278; Szijártó 2016: 19; Kökényesi 2016: 526; Ament-Kovács 2021b: 172–173, 2023: 414–418.

birtokolt 18. századi kötetek ellenére azonban Winkler plébános úgy látta, hogy hívei közül kevesen tudtak olvasni (a németek némileg jobb, míg a magyarok kevésbé kiterjedt olvasási készséggel rendelkeztek).²⁶² A plébánosnak ezért felvilágosító törekvései során az írott szó, az olvasmányok kiaknázása mellett további eszközöket is hasznosítania kellett.

Az általa alapított Oltáriszentség-társulat reguláját – melyet ugyan kifüggesztett a templomban –, fel kellett olvasnia, és magyarázatokkal kellett ellátnia.²⁶³ Hasonló okokból preferálta a társulati ünnepek újholdvasárnapra tűzését, mert így a kalendáriumot olvasni nem tudó népesség is fel tudott készülni az alkalomra.²⁶⁴ Ugyancsak ezért adományozott a diósberényi hívek számára egy tisztítótűzben²⁶⁵ szenvedőket ábrázoló festményt,²⁶⁶ és ezért festette a szakadati templom falára gondos kidolgozással a következő bibliai jeleneteket:

²⁶² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 87. Vö. Galambos 1987: 74. (Az eredeti dokumentum oldalszáma Galambos Ferenc német nyelvű átiratában tévesen szerepel.) Hasonló tapasztalattal szolgáltak Tóth István György Vas vármegye 17–18. századi parasztságának írástudását vizsgáló kutatásai. Megállapítása szerint a tollforgatás képessége elsősorban a magyarok és németek lakta településeken volt elterjedtebb, míg a horvát és szlovén falvakban kevésbé. Ugyanezen ismeretet nagyobb számban birtokolták férfiak, mint nők. Úgyszintén megállapítja, hogy az olvasni tudók száma meghaladta az írástudókét, és jogosan feltételezi, hogy azok, akik le tudták írni nevüket, ha nem is teljes biztonsággal, de képesek lehettek az olvasásra is. Tóth 1996: 69–73, 80.

²⁶³ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 27. Vö. Galambos 1987: 70–71.

²⁶⁴ E tekintetben utódainak külön kiemeli, hogy az újholdvasárnap körmenetek követézetes megtartását akkor se mulasszák el, ha éppen Csicsóba zárandokolnak, mert sok környékbeli keresi fel ekkor a templomot, s félő, hogy elbizonytalanodnának annak hiányától. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 27, 94–95. Vö. Galambos 1987: 70, 85.

²⁶⁵ A római katolikus vallás hét alapvető szentségének egyike a bűnbocsánat szentsége, amelynek félelemből fakadó elemi igényére Steven Ozment mutatott rá. A szentgyónás elvégzéséhez elengedhetetlen felszentelt papi személy közreműködése. A gyónás hosszú változási folyamata során kirajzolódik a IV. lateráni zsinat (1215) óta megfogalmazott igény az évi egy alkalommal, húsvéti időszakban való szentgyónásra, amely biztosítja a közösség minden tagja számára a legalább évenként egyszeri szentáldozási lehetőséget is virágvasárnap és fehérvasárnap között. Ozment 1980: 218; Delumeau 1988; Le Goff 1991; Hersche 2006: 682.

²⁶⁶ A napjainkban a diósberényi templomban található festmény felirata a következő „*Erbarmet euch meiner! erbarmet euch meiner / wenigstens ihr meine Freunde! / denn die Hand des Herrn hat mich getroffen.*” [Könyörüljete meg rajtam! könyörüljete meg rajtam, / legalább Ti, barátaim! / mert utolért az Isten keze.] A szöveget a következő Biblia-idézteként azonosítottam: „Könyörüljete meg rajtam, barátaim, mert utolért az Isten keze.” (Jób 19, 21.) A festményt lásd a 25. képmellékleten.

a szentélytérbe Keresztelő Szent Jánost, ahogy a Jordánánál prédikál, a következő latin felirattal: „A törvény és a próféták Jánosig tartottak.”²⁶⁷ A presbitériumnál elhelyezkedő falszakaszon az apokalipszis hét pecsétjével lezárt könyvön nyugvó bárányt ábrázoltatta, a freskó négy sarkába pedig az evangélisták szimbólumait választotta ki.²⁶⁸ Magyarázata szerint azért, hogy írástudók és írástudatlanok figyelmét egyaránt megragadja. Annak érdekében, hogy emlékeztesse a belépőket keresztény kötelességeikre, két angyalt festetett az oldalsó bejárat fölé, akik egy nagy könyvet tartanak a Megváltó szavaival: „De elérkezik az óra, s már itt is van, amikor igazi imádói lélekben és igazságban imádják az Atyát.”²⁶⁹

Winkler plébános idejében tehát már az olvasás a felvilágosodás, a felvilágosítás egyik kulcseszköze volt.²⁷⁰ Búcsúzásakor lejegyzett értékelése szerint Szakadát tekintélyesebb asszonyai (ahogy a legtöbb lány is) egyaránt megfeleltek a keresztény tisztességnek: szófordulatával élve: úgy kerülték a kocsmákat, mint az akasztófát. Mégis kiemel sorukból néhány személyt, akik megítélése szerint – és minden bizonnyal fáradozásai eredményeként – intellektuálisan többre vágytak annál, mint amit a prédikációban hallottak. Megemlíti Johann Schmidt feleségét, Anna Katharina Schlitt-tet és testvérét, Anna Margareth Schlittet, aki Sebastian Günsler felesége volt. Nekik Szalézi Szent Ferenc egyik munkáját adta kölcsön olvasásra. A berényiek közül Dorothea Weitzel (Sebastian Kolberth hitvese) és özv. Cseke Erzsébet nevét hangsúlyozza, akiknek – ha a plébánián maradt volna –, kegyességi irodalmat szerzett volna be. Talán a távozás okozta elérzékenyülés miatt historia domusában olyan ifjú lovakhoz hasonlítja őket, akikkel kezesen kell bánni, nehogy elpusztuljanak egy nehéz szekér előtt. A plébános a fiatal lányok katekézisének sikereként említi, hogy Sebastian Heffner lánya, Anna Margareth egy alkalommal nem fogadta el a legények kocsmái invitálását, ezért azok megkötözték, hogy kénytelen legyen velük menni. Ám Anna Margareth apja után kiáltott, s így nem tudták elhurcolni. A leány végül maga köré gyűjtötte néhány kortársát (az első közülük Matthias Müller lánya, Eva volt), s a plébános távozásának idejére (1769) már rendszeresen összegyűltek, hogy a plébániáról kölcsönkapott könyveket olvassák.²⁷¹

²⁶⁷ Lk 16, 16.

²⁶⁸ Minden bizonnyal: ember (angyal), bika, oroszlán és sas. Jel 4, 6–8.

²⁶⁹ Jn 4, 23.

²⁷⁰ Blickle 2008: 102. Vö. Schenda 1970; Engelsing 1973.

²⁷¹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 94. Vö. Galambos 1987: 85–86.

A telepések első generációjának imaélete és olvasási készségei²⁷² kapcsán figyelemre méltó Wilhelm Horn esete, aki *ráimádkozó tevékenységével*²⁷³ (a historia domusban olvasható interpretálása szerint meg volt győződve róla, hogy addig kell imádkoznia, amíg Isten nevében kérelme nem teljesül) sok bosszúságot okozott plébánosának. Winkler egy alkalommal magához kérte a plébániára, és egy könyvet adott neki, amellyel tudomására kívánta hozni, hogy az imádsággal kapcsolatos fogalmai nem megalapozottak, hanem démoni támogatástól erednek. Hornt a szolgák szobájába vezette, felszólította, hogy olvasson a könyvből, majd egyedül hagyta. Mivel már igen rosszul látott, ezért hosszasan küzdött, ám annak ellenére, hogy valóban olvasással töltötte az időt, a kötet tartalmát mégsem tudta megfelelően értelmezni (minden bizonnyal csupán *intenzív olvasási* készséggel²⁷⁴ rendelkezett). Winkler plébános fél óra elteltével magához kérte, kikérdezte az olvasottakról, ezután maga olvasta fel a szöveget és magyarázatokkal látta el. Horn beszélgetésük után megígérte, hogy többé nem alkalmaz hasonló praktikákat.²⁷⁵

A hívek ismereteinek hiányosságai miatt hangsúlyozta számukra a halálos bűnök súlyát, a gyermekeknek pedig az iskolában tartott katekézist (különösen telente). A délutáni hitoktatás mértékét (amelyre a gyermekek csoportosan jöttek felnőttek kíséretében) azonban csökkentette, mert észrevette, hogy a vasárnaponként kétszeri Szakadatra gyaloglás túlságosan nagy terhet ró a filiák lakosságára. Ezért személyesen kereste fel megegyező időben a falvakat, és magánházakban oktatta a gyermekeket. Szakadáton hétköznaponként tanította őket, ha azonban otthon töltötte a vasárnapot, a gyermekeket hármaskorcsoportban (külön a kislányokat és kislányokat) a szobájába hívva okította. Nagybőjtben minden csütörtökön Krisztus szenvedéséről mesélt, hamvazószerdán pedig a böjt szükségességéről. A Berényben tartott katekézis témájaként Szent Vendel, Szent Flórián és Szent Sebestyén ünnepét választotta.²⁷⁶

A plébánosnak ugyancsak ki kellett használnia a lokális közösségben betöltött tekintélyét ahhoz, hogy a lovak nyári éjszakai legeltetéséről (szabadté-

²⁷² Vö. Monok 2021.

²⁷³ Báth D. 2021c.

²⁷⁴ Roger Chartier kutatásaihoz csatlakozva Sz. Kristóf Ildikó a kora újkori köznép kommunikációs képességeinek esetében az *alfabetizáltság* és az *analfabetizmus* két pólusa között a lehetőségek sokaságára hívta fel a figyelmet. Sz. Kristóf 2008: 216. Vö. Kristóf 1995.

²⁷⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 24. Vö. Galambos 1987: 53.

²⁷⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 23, 97. Vö. Galambos 1987: 51, 91.

ri őrzéséről) leszoktassa a házaspárokat,²⁷⁷ vagy ahhoz, hogy megértesse a lakossággal, hogy a rázkódó szekéren való utazás vagy a lovaglás a várandós édesanyák veteléséhez vezethet.²⁷⁸ Megjegyzése szerint egyébként utóbbi esetben kimondott sikerrel járt az ok-okozati magyarázat terén, mert nem hallott többé hasonló problémáról.²⁷⁹ Mint látható tehát, a plébános olykor a lelkiségi irodalomhoz hasonló eszményi példákkal (prédikációk, bibliai idézetek), máskor inkább – verbális és nonverbális – pálcával érte el hívei körében az általa megkívánt *ésszerűséget*, s tett nagy lépést a *hasznos állampolgárok képzésének* irányába.²⁸⁰

A nyáj védelmezője

A plébános és a hatalom: Winkler Mihály és özv. Magyary-Kossa Erzsébet

Winkler Mihály elődje, a gyönki szórványfiliát első ízben ellátó Kovács Simon jó kapcsolatot ápolt a gyönki uradalommal, ezért megérkezése után maga is felkereste a helyi úrnőt,²⁸¹ aki nagylelkűen fogadta és megígérte, hogy mindenben a segítségére lesz. Elmondta neki, hogy ha valamire szüksége van, csak jeleznie kell, és ezért csupán jószomszédi viszonyt vár el a plébánostól. Leírása szerint Winkler ekkor még nem értette, hogy mire utalhat ezzel az özvegy, azonban konfliktusaik élesedése után már úgy értékelte a beszélgetést, mint hogy ennek során az úrnő e felajánlással kívánta elérni, hogy néhány falatért cserébe „szóttan kutyaként” (*mutum canem*) ne forszírozza a gyönki katolikusok megfelelő lelkigondozását.²⁸²

A fenti tapasztalat után Winkler plébános felkereste az uradalom katolikus ispánját, akinek evangélikus felesége volt, ám csalódottan távozott, ugyanis éppen arra készültek, hogy gyermekeik felveszik majd az evangélikus vallást.²⁸³

²⁷⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 24. Vö. Galambos 1987: 52.

²⁷⁸ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 24. Vö. Galambos 1987: 52.

²⁷⁹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 24. Vö. Galambos 1987: 52.

²⁸⁰ Kökényesi 2016.

²⁸¹ Winkler Mihály leírása során következetesen özvegy úrnőnek (*viduam dominem*) nevezi Magyary-Kossa Erzsébetet.

²⁸² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 18. Vö. Galambos 1987: 40.

²⁸³ Soraiban minden bizonnyal konfirmálásra utal a plébános.

Ezután másodszor is felkereste az úrnőt,²⁸⁴ és elmondta neki tapasztalatait. Ő azonban jelezte a plébánosnak, hogy nem nézi jó szemmel törekvéseit, de baráti hangnemben invitálta meg vacsorára. A plébános elfogadta a meghívást, azzal a feltétellel, hogy az evangélikus és református lelkészt is meghívják. Az úrnő habozás után, fia helyeslésére elfogadta az ajánlatot. Mindkét lelkész felesége kíséretében érkezett, vacsora közben pedig hitvitát folytattak, amelyben Winkler plébános értékelése szerint ő kerekedett felül, mert összezavarta őket hittételeikben. A – minden bizonnyal német nyelven folyó – vitát magyarul is összefoglalta az úrnőnek, eközben pedig érzékelte, hogy felkavarta az ifjú Magyaryt,²⁸⁵ aki a vacsora után meg is szólította. Nemtetszését fejezte ki, hogy a plébános Szakadát filiájává akarja tenni Gyönköt, ahol udvarházuk is áll. Felszólította, hogy elődjéhez hasonlóan hagyjon fel törekvéseivel, vagy hagyja el otthonukat. A plébános válaszában kifejtette, hogy püspöki jóváhagyással valóban filiájává kívánja tenni a települést (külön hangsúlyozva a betegek szentségének kiszolgáltatását), majd elhagyta a kúriát.²⁸⁶

A plébános néhány héttel később iskolamestere kíséretében ismételten visszatért Gyönkre, ahol otthonaikban kívánta felkeresni a katolikusokat, összeírni őket, és figyelmeztetni, hogy jelenleg nem római katolikushoz illő (más szóval nem a plébános által koordinált) életvitelt folytatnak. Látogatása során két súlyos beteggel is találkozott, ám mivel ilyen feladatra nem készült, nem tudta feladni számukra az utolsó kenetet, az idős Antal Jánost meggyóntatta,²⁸⁷ a másik személynek azonban a következő napon kívánta a betegek kenetét feladni. Winkler értesülése szerint ez nagy lármát okozott a településen, végül egy esti megbeszélésen az úrnő és fia döntése értelmében úgy határoztak, hogy a nagybeteg római katolikus Boros Juditot – aki a református Kovács István felesége volt –, kocsin vigyék át másnap Szakadára, de koldus lévén vissza ne szállítsák. Amikor a plébános Szakadát misére indult, látta a két odaérkező kocsit, rajta a betegekkel. Az idős Antalt – aki előző nap megvallotta bűneit –,

---

²⁸⁴ A család által ekkor lakott épület nem azonos a mai kastéllyal. Miután elkészült a Magyary-Kossa Sámuel által építtetett kétszintes kastély, a földszintes, boltíves szobákkal rendelkező kúriát kasznárházként, majd református lelkészlakként hasznosították. Keresztes 2012: 126–127.

²⁸⁵ Ugyancsak Magyary-Kossa Péter (1735–1803). Kempelen 1913 (VII.): 26.

²⁸⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 18. Vö. Galambos 1987: 40.

²⁸⁷ Galambos Ferenc átiratában csupán Antalként szerepel. A Winkler által használt névalak (Joannem Antal) alapján feltételezhető, hogy Galambos Ferenc pusztán vezetéknevét közölte. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 18. Vö. Galambos 1987: 41.

megáldoztatta, az idős Kovácsné pedig meggyóntatta, majd megáldoztatta, de a körülményekre hivatkozva nem adta fel nekik az utolsó kenetet. Feltehetően nem csupán az asszony koldus volta, hanem a plébános látogatásától való félelem is közrejátszott abban, hogy Mislára szállították, majd (mivel ott nem fogadták be), Udvariba vitték, ahol megkönyörültek rajta és a plébános látogatását is engedélyezték. Néhány nap múlva az idős férfi elhunyt, akit azonban nem a szakadati temetőbe vittek Winkler plébános tervei szerint, hanem Gyönkre, ahol a helyi iskolamester temette el saját szertartásuk szerint.²⁸⁸

A plébános ezek után panaszt intézett a zombai Döry Ádám alispánhoz, ám ekkor Klimó György pécsi püspök, a vármegye főispánja Pozsonyban tartózkodott, ezért az ügy elhúzódott. Winkler értesülése szerint a gyönkiek úgy döntöttek, hogy Szent György napjáig minden katolikust elbocsátanak szolgálatukból, a római katolikus Szabó Jánost pedig rá akarták venni, hogy megfelelő áron adja el házát és szőlőjét, s költözzön át egy katolikus faluba. A plébános minden igyekezetével próbálta maradásra bírni, ám a helyiek folyamatos zaklatásainak volt kitéve. Amikor Éva lányát megpróbálta kiházásítani, kicsúfolták a vőlegényt, mondván, santa lányt akar elvenni. Másik leányát maga Winkler plébános adta össze Gyöngyösi Józseffel,²⁸⁹ aki Szekszárdra költözött, és ott próbált meg takácsként munkába állni, azonban sikertelensége miatt várandós feleségével együtt visszatért Gyönkre, hogy egy ottani takácsnál vállaljon munkát. Visszatérésekor azonban a helyi evangélikusok és reformátusok egy egyéjszakás ultimátummal szólították fel a Pécsre való távozásra. Apósa (Szabó János) eközben félelmében felkereste a plébánost és az alispánt, aki adott mellé egy katonát, és Zombára vitette őket, a fenyegetők pedig testi fenyítést kaptak.²⁹⁰

Ezután a helyiek megpróbálták elbitorolni Szabó rossz állapotú és amúgy is szerény otthonát azzal az indokkal, hogy az uradalomnak szüksége van a területre. Emellett sem a bíró, sem a jegyző nem engedte, hogy kijavítsa házát

²⁸⁸ A szövegből nem egyértelmű, hogy az evangélikus vagy református lelkész végezte a szertartást. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 18. Vö. Galambos 1987: 40–41.

²⁸⁹ Az anyakönyv tanúsága szerint 1761. január 11-én házasodott össze Szakadaton a bogyzslói Gyöngyösi József és a gyönki Szabó Rozália. PEL III. 123. matr. 3. pag. 66. 1761. 01. 11.

²⁹⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 18–19. Vö. Galambos 1987: 41–42. Valószínűleg 1763-ban tértek vissza a településre, ugyanis Winkler plébános 1763. március 6-án keresztelte meg Erzsébet nevű gyermeküket. Protocollum Baptizatorum, Copulatorum item Mortuorum. Ab anno 1756 adusque 1767, pag. 39.

– amelyhez a faanyag már elő volt készítve –, arra hivatkozva, hogy a tűzvészben megsérült magyar református imaházát sem javíthatják ki. A Szabó család lakhatása nem az özvegy úrnőtől, hanem egy bizonyos Csuzi (Csuzy) úrtól²⁹¹ függött, akinek alárendeltjeként mindig rendszeresen fizették a bérleti díjat, ezért jó viszonyt ápoltak. A helyiek azonban felolvasták neki (illetve Szabó Jánosnak is) Winkler plébános fenyegető levelét – amelyet állításuk szerint még akkor küldött a gyönki bírónak, amikor a helyiek Szabó János vejét fenyegették –, amiért ha végül nem is űzte el kérésüknek megfelelően a Szabó családot, levélben kérte az ispán segítségét a házépítés megakadályozásában. Amikor ura Szent György napján személyesen jött Szabóhoz a bérleti díjért, hangneme nem volt rosszalló, és szóba sem hozta az említett ügyet. Ennek ellenére a végletekig gyötört Szabó már hajlandó lett volna elhagyni a települést, de a plébános minden eszközzel igyekezett maradásra bírni.²⁹²

Miután a püspök visszatért Pozsonyból, Winkler plébános titkárán keresztül kereste fel a panasszal, melynek következtében az alispánon keresztül hivatalos vizsgálatot indított. A plébános előzetes felkeresése után Kalaznón és Varsádon is vizsgálatot folytattak, majd meglátogatták a gyönki házat, ahonnan elűzték a beteg asszonyt. Az ottlakók az úrnőt nevezték meg kezdeményezőként. Ezután a tanácsházán kihallgatták az evangélikus és a református lelkészt is arra vonatkozóan, hogy az úrnő fia valóban fenyegette-e Winkler plébánost gyönki tervei miatt. Továbbá feltették a kérdést, hogy mióta áll Gyönkön négy imaház,²⁹³ és rendelkeznek-e erre uralkodói engedéllyel. Ezután felkeresték az úrnőt, aki hevesen tiltakozott arra vonatkozóan, hogy a plébános fel lenne hatalmazva teendői nemesi székhelyen való kiszolgálására,²⁹⁴ s vál-

²⁹¹ A Magyary-Kossa családhoz hasonlóan talán a Csuzy család is bírt pápai kötődéssel: Nagy J. 2024: 176–180.

²⁹² PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 19. Vö. Galambos 1987: 42–43.

²⁹³ Ekkoriban egy német és egy magyar reformátusok, illetve egy német és egy magyar evangélikusok által használt épület is állt a településen. A Szabó János esete kapcsán említett református magyar imaház helyreállítására azért nem kaptak engedélyt, mert lehetőségük lett volna a németekkel közös, vallásuknak megfelelő épületet használni. Titokban azonban mégis megkezdték helyreállítását, ám az továbbra sem került megfelelő állapotba. Schmidt János adataira hivatkozva Szita László úgy véli, hogy a konfliktus elsősorban nem az etnikai vonal mentén húzódott, hanem azért, mert a túlnépesedő mezővárosban felszínre kerültek egyéb konfrontációk is. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 20. Vö. Galambos 1987: 43–44; Szita 1996: 63–64.

²⁹⁴ Érvelése azért nem volt helytálló, mert a plébános egy nemesi kúriából joggal volt kitiltatható, de egy helységből nem.

lalta, hogy minden megbetegedő római katolikus vallású gyönkit Szakadára szállíttat. Mivel a nyomozásban részt vevő urak sem tudták rávenni arra, hogy megváltoztassa nézeteit, elhagyták otthonát. A plébános értesülése szerint az úrnő rendkívül dühös lett a hír hallatán, leánya, Julianna²⁹⁵ pedig nyilvánosan átkozta a plébánost és megfogadta, hogy kiprédikáltatja az imaházakban, hogy ha bárki meglátja, hogy a plébános beteghez jön a településre, azonnal ölje meg. Azonban a beteg asszony, akit meglátogatni tervezett, néhány nap múlva elhunyt, és Antal Jánoshoz hasonlóan temették el.²⁹⁶

A későbbiekben a Magyar család tagjai nem akadályozták Winkler plébánost a betegek kenetének feladásában és engedélyezték a katolikus elhunytak holttesteinek Szakadára szállítását, sőt még Szabó János is békében élhetett Gyönkön új otthonában. A plébános úgyszintén megjegyzi, hogy az úrnő jelentősen előzékenyebb lett vele szemben, és a fia is sajnálatát fejezte ki neki. Csupán azt nehezményezte, hogy törekvései ellenére nem minden alkalommal járt sikerrel a gyermekek keresztelését illetően, mert az alispán nem támogatta azon tervét, hogy a vegyes vallású szülőket kötelezni kellene gyermekeik katolikus nevelésére.²⁹⁷

A viharfellegek csupán ideiglenes eloszlását bizonyítja, hogy egy alkalommal a gyönki Stephan Schrom feleségével és gyermekeivel felkereste Szakadaton a plébánost, s áttért a római katolikus hitre.²⁹⁸ Hazaérkezve láncon vitték az úrnő házához, ahol egész éjszaka fogva tartották, reggel pedig testi fenyítést kapott annak ürügyén, hogy nyáron ellopta szomszédja kacsáit. Ezután a plébános tudomása szerint 15 napos ultimátumot kapott javai értékesítésére és a település elhagyására. A férfi felkereste Winkler plébánost, aki elvitte az alispánhoz. Ott felajánlották neki, hogy becslés után háza értékét letétbe helyezik, és segítséget nyújtanak neki javai elszállításában. Emellett elküldte a sértettet Perczel Tamás táblabíróhoz²⁹⁹ Bonyhádra, és megbízottja elkísérte Gyönkre. Ennek megfelelően az összeget letétbe helyezték és a holmiját kocsira rakták,

²⁹⁵ Valószínűsíthetően Magyar-Kossa Juditra (1739–1772) utal a plébános. Vö. Kempelen 1913 (VII.): 26.

²⁹⁶ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 19–20. Vö. Galambos 1987: 43–44.

²⁹⁷ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 20. Vö. Galambos 1987: 44.

²⁹⁸ Az anyakönyvben Winkler plébános működése idején nincs nyoma megkeresztelkedésüknek.

²⁹⁹ Perczel Tamás (1726–1780). A család bonyhádi ágát alapító Perczel József legidősebb fia. Bővebben lásd: Kolta 2000.

ám a település Szárazd felőli határánál mindenét lepakolták a szekérről. Noha ismét felkereste az alispánt, az már elmondása szerint nem tudott segítséget nyújtani neki, annak ellenére, hogy a püspök (egyúttal a főispán) többször figyelmeztette az anyaszentegyházzal szembeni kötelességtudó eljárásra. Ennek következtében a helyi protestánsokat sikerült elrettenteni az áttéréstől, sőt Winkler tudomása szerint sok kiszolgáltatott haldokló nem mert ezután papot hívni magához az elűzéstől való félelmében, vagy ha a plébános fel is kereste őket, azonos okból vonakodva fogadták csak el a betegek kenetét.³⁰⁰

A varsádi evangélikus lelkész működésének korlátozása kalaznói filiájában

1726-ban az *Explanatio Leopoldina* elveit követve egyes településeken, többek között Kalaznón is korlátozták a lelkészek működését,³⁰¹ ez időben Winkler Mihály elődje, Inda János kérvényezte a vármegyénél, hogy a varsádi prédikátor a kalaznói evangélikus gyülekezetet a továbbiakban ne látogathassa. A Sztankovanszky alispán vonakodása miatt akadozó ügyet Winkler megpróbálta megérkezésekor véglegesen rendezni. A konfrontáció híre egészen Pozsonyig jutott. Az ügy vizsgálatán³⁰² az uradalom részéről kirendelt – Winklert megrémítő – Nagy István³⁰³ högyészi prefektus mellett megjelent Egervári Pál tolnai plébános³⁰⁴ és Joseph Picznaker teveli esperesplébános³⁰⁵ a püspök képviseletében, a vármegye képviseletében pedig Veletschei,³⁰⁶ a dombóvári ítélőszék bírája, és ugyancsak a vármegye részéről a korábban említett Sztankovanszky Pál is. A küldöttek a kalaznói bíró házában gyűltek össze, ahonnan az ugyancsak

---

³⁰⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 20–21. Vö. Galambos 1987: 44–46.

³⁰¹ Szita 1996: 25.

³⁰² Lásd Muntagné Tabajdi Zsuzsanna paralel vizsgálatait egy Nógrád megyei evangélikus eklézsia és a római katolikus plébános viszonyában: Tabajdi 2013a: 149–151.

³⁰³ Nevét Winkler plébános nem közli, csak *Profectus*ként hivatkozik rá, s a *perterritus* kifejezéssel jellemzi. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 15. Neve Galambos Ferenc átiratában sem szerepel: Galambos 1987: 37.

³⁰⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 15. Neve Galambos Ferenc átiratában nem szerepel: Galambos 1987: 37.

³⁰⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 15. Személyét a kirendeltek felsorolásából Galambos Ferenc nem közli: Galambos 1987: 37.

³⁰⁶ Keresztnevét Winkler plébános nem közli. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 15. Neve Galambos Ferenc átiratában sem szerepel: Galambos 1987: 37.

meghívott varsádi lelkész távol maradt, ám maga helyett fiát küldte el, akit arról faggattak, hogy édesatyja rendelkezik-e bármilyen írásos felhatalmazással ahhoz, hogy meglátogassa a kalaznói leánygyülekezetet. A lelkész fia azt állította, hogy igen, azonban igazolást nem tudott felmutatni. Apja elődjére hivatkozott, aki szintén felkereste a települést. E tény bebizonyosodása esetében a jelenlévők Sztankovanszkyt tették felelőssé, akinek már korábban feladatul adták, hogy a kalaznói prédikálásért feddje meg a varsádi lelkészt. Ekkor érkezett meg az uradalom képviselője (akiért a falusiak a prefektus biztatására küldettek, és magával hozta a gróf üzenetét, amelyben távozásra szólította fel azokat, akik tudta nélkül³⁰⁷ hallgatják meg alattvalóit. A küldöttet azonban a bizottság tagjai nem kezelték kellő komolysággal, ezért folytatták a prédikátor fiának kikérdezését az istentiszteletek rendjére vonatkozóan. Ezután megpróbálták megtekinteni az imaházat, de nem jártak sikerrel, ugyanis a lakosok összegyűltek az épületben, bezárkóztak és minden felszólításnak ellenszegültek, ráadásul a bíró is az oratórium belső ellenőrzésének elhalasztását kérte, így az összegyűltek csak kívülről szemlélték meg az épületet.³⁰⁸

A tiltás ellenére azonban a varsádi prédikátor továbbra is látogatta a falut, a plébános pedig továbbra is folyamatos ellenállást tanúsított az ügyben (ezen törekvéseit a hűgyézi prefektus hiúsította meg), illetve egy új oratórium építését megakadályozta, amellyel jelentős ellenszenvet váltott ki a kalaznóiak körében – tudomása szerint egy alkalommal egy előljáró a halálára emelte poharát.³⁰⁹

*A plébános törekvései a vegyes házasságba született gyermekek
katolikus hitben „tartására”*

Winkler Mihály háztörténetében egyes filiái ismertetésekor rendszerint megemlíti az ott vegyes házasságban élő házaspárokat, gyakorta nevüket is feltünteti. Soraiból úgy tűnik, hogy az alkalmasint már evangélikusként megkeresztelt, de még nem konfirmált gyermekeket, ha nem is egyértelműen katolikus-

³⁰⁷ Winkler Mihály állítását némileg kérdésessé teszi, hogy ha a gróf intézője jelen volt a vizsgálaton, akkor hogyan nem tudhatott a kihallgatásról.

³⁰⁸ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 15. Vö. Galambos 1987: 37.

³⁰⁹ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 16–17. Vö. Galambos 1987: 38–39.

nak, de eklézsián kívülinek, törekvései szempontjából „menthetőnek” tekintette. Az evangélikus többségű településeken a gyermekek konfirmálásának megakadályozásában általában nem járt sikerrel, törekvéseiben elsősorban a Mercy-adminisztráció protestánsokat elfogadó tisztviselői nem támogatták, alkalmasint kimondottan akadályozták. Noha Klimó György pécsi püspökként, egyúttal a vármegye főispánjaként szemmel láthatóan megnehezítette a lelkészek működését, az uradalom területén csak második Mercy gróf 1767-es halála, illetve az 1773-as Apponyi-féle birtokvásárlás után került sor az eklézsiák korlátozására, amelyet Winkler plébános utódai elsősorban anyagi szempontból igyekeztek kiaknázni.

Winkler Mihály varsádi filiája bemutatásakor beszámol arról, hogy a falu egyik kőművese katolikus, de a felesége evangélikus volt, ahogy két másik katolikus asszony is vegyes házasságban élt. Egyikük fiai katolikusok voltak, mivel az uradalmi adminisztrátor csak e feltétellel jelölt ki családjá számára házhelyet, ugyanakkor a másik asszony gyermekei evangélikusok, noha férje református vallású volt. Utóbbi házaspár gyermekeinek konfirmációját megpróbálta az uradalmi tisztviselők segítségével megakadályozni, de nem járt sikerrel.³¹⁰ Nem úgy a kistormási katolikus juhász esetében, akinek felesége református volt. Amikor a plébános házszentelés során³¹¹ a településen járt és a gyermekei felől érdeklődött, azt a választ kapta, hogy idősebb leánya a református vallásba lépett, amiért elbocsátották a szolgálatból, majd megközeleltőleg fél évig a simontornyai tömlöcben tartották fogva, amíg leánya újra át nem tért a katolikus hitre.³¹²

A varsádi lelkész kalaznói tevékenységével kapcsolatos, fentiek során részletezett vizsgálat alkalmával szerzett tudomást Winkler plébános arról, hogy a helyi kántor felesége katolikus, akivel négy közös gyermeke volt. Két évig gyakorolt rá nyomást, hogy gyermekeit engedje el hozzá katekézisre. Hármat el is

³¹⁰ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 17. Vö. Galambos 1987: 39.

³¹¹ Feltehetően vízkereszt (január 6.) ünnepe idején. A házszentelés országos tekintetben is jellemző időpontja volt az egyházi adó beszédésének. Bárh Dániel hangsúlyozza, hogy a házszentelés II. József korlátozó rendelkezései miatt elsősorban a magyar nyelvterület keleti felén maradt fenn. Diósberényi kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy a házszentelés településen adatolható formája nem a kora újkori lokális szokásrend kontinuuus öröksége, hanem az 1945-ben betelepített bukovinai székelység lokálisan adaptált hagyományának megnyilvánulása. Bárh D. 2010: 202–203, 2016: 261–262. Vö. Bárh J. 2006: 206–213. Vonatkozó kutatási eredményeimről a 2012. december 7-i (eddig publikálatlan) tudományos diákköri előadásomban számoltam be az ELTE BTK Néprajzi Intézetében.

³¹² PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 17. Vö. Galambos 1987: 39.

engedett a plébánoshoz, akik egész télen a házában laktak és iskolába jártak. A húsvéti szentáldozás felvétele után a plébános megpróbálta elérni, hogy a nagyobb gyermeket Szakadaton vagy Berényben szolgálatba vegyék, a kisebbeket pedig hazaküldte. Ekkor értesült egy püspöki körlevélből arról, hogy Tallóson árvaházat létesítettek.³¹³ Noha a felhívás elsősorban a nélkülöző árvákra vonatkozott, Winkler plébános jelezte a helynöknél, hogy érdemes volna a három gyermeket, de legalább egyet az árvaházba küldeni. A helynök türelemre intette, és a legnagyobb gyermeket saját szolgálatába vette. Mivel a kántor nem rendelkezett saját házzal, a bíró – feltehetően Winkler plébános tevékenysége eredményeként – félelmében felszólította a kalaznóiakat, hogy ne fogadják albrétbe a kántort, aki ezért arra kényszerült, hogy elhagyja a települést. A zombai plébánia fennhatósága alá tartozó Murgára távozott, ahol katolikus és evangélikus német felekezet élt együtt (egyaránt filiaként³¹⁴) a településen.³¹⁵

Ugyancsak Kalaznón hallott a plébános egy 16 éves fiúról, akinek az édesapja katolikus volt, a fiú pedig még nem konfirmált, ezért még az uradalom prefektusától is kért segítséget ennek megakadályozására. Beszámolója szerint a kalaznói bíró és a község esküdtjei egy alkalommal felkeresték a plébánián, és megpróbálták lefizetni, de nem jártak sikerrel. Ez alkalommal Winkler Mihály sem: a fiú végül evangélikus kortársaival együtt konfirmált.³¹⁶

A reform győzelme: a szakadati Oltáriszentség-társulat

A trentói reformok nyomán különböző laikus vallásos társulatok alakultak Európa-szerte. Alapításuk során szemmel látható a klérus világi tagjainak törekvése, akik a Szentháromság- és Oltáriszentség-társulatok alapítása során hathatósan törekedtek a szerzetesrendek által koordinált társulatok ellensúlyozására.³¹⁷ E körben igen meghatározó az Oltáriszentség-társulatok jelenléte,³¹⁸ melyek középpontjában az Oltáriszentség rendszeres vétele állt. A 18. század

³¹³ 1763-ban a Galántától délre fekvő tallói (Tomášikovo) kastélyban nyílt meg az első állami árvaház a Magyar Királyságban. Alapítólevelét Mária Terézia adta ki, Esterházy Ferenc e célra felajánlott kastélyára vonatkozóan. Pekarovic–Petrovic 2013: 134.

³¹⁴ Az evangélikus lakosság Kéty, a római katolikus lakosság Zomba filiájaként működött.

³¹⁵ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 16. Vö. Galambos 1987. 38.

³¹⁶ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 16. Vö. Galambos 1987. 38.

³¹⁷ Dénesi 2010: 132.

³¹⁸ Puskás 2021. Vö. Kovács 1990: 401.

közepe után egyházmegyei (püspöki) iniciativa következtében létrehozott Oltáriszentség-társulatok alapító püspökei nagy számban tanultak Rómában, ahol első kézből tapasztalhatták meg a reformkatolicizmus eszményét.³¹⁹ Nem kevésbé hangsúlyozandó, hogy az uralkodó, Mária Terézia királynő is lelkes támogatója volt az Oltáriszentség kultuszának birodalmában, tagjává vált többek között az egri és a székesfehérvári társulatoknak.³²⁰ Az Oltáriszentség- (és egyéb) társulatok esetében rendszerint egyházmegyenként főpásztori alapítás fogta egybe az egyházmegyei főtársulattal azonos pozícióban a plébániák közösségeit. A barokk áhítat mellett a katolikus megújulási szándék a társulatok számára kiadott lelkeségi könyvek olvasásakor is kézzelfogható. A társulati regulák közös tulajdonsága, hogy nem csupán a jámborságra, hanem az irgalmasság testi és lelki cselekedeteire ösztönzik tagjaikat, új lelkeségi tartalommal, ezzel együtt új szervezeti hálóval szövik át az egyházmegyéket.³²¹

Winkler Mihály 1764-ben alapította meg plébániája híveiből az Oltáriszentség-társulatot,³²² noha a püspökség már öt évvel korábban szorgalmazta azok létrehozását. Bevallása szerint előző állomáshelyén nem kapta meg az erre felszólító körlevelet, szakadáti elődje, Inda János pedig – aki ekkoriban a gödrei plébániára való költözködéssel volt elfoglalva – nem fektetett kellő hangsúlyt a rendelkezésre, a német és magyar mellékleteket íróasztala fiókjába tette, az eredeti körlevelet pedig továbbküldte. Mivel Winkler Szakadatra érkezése után Závod és Mucsi kivételével³²³ nem jöttek létre nagy számban ilyen társulatok plébániája közelében, ráadásul az egyházközség sem rendelkezett megfelelő tőkével ahhoz, hogy beszerezzék egy ilyen jámbor és üdvös intézmény kellékeit, nem erőltette annak létrehozását.³²⁴

---

³¹⁹ Sajó 1993; Szelestei N. 2017: 189, 197.

³²⁰ Szilárdfy 2005: 7.

³²¹ Szelestei N. 2017: 197. Vö. Schwob 1987: 172.

³²² Az Oltáriszentség tiszteletének történeti néprajzi kérdéseiről lásd: Szelestei N. szerk. 2018; Rákossy–Kontsek szerk. 2019; Barna szerk. 2019, 2020. A vallásos társulatok azonos kérdéseiről pedig: Báth J. 1990: 361–363; Knapp 1995; Barna szerk. 2003, 2009; Bogár–Déri szerk. 2017.

³²³ Henckelmann plébános 20 évvel későbbi beszámolója szerint ekkor már a szomszédos Hőgyészen is működött Oltáriszentség-társulat, ám erről Winkler Mihály nem tesz említést: PEL I. 1. c. tom. 16. Responsiones Puncta Visitationis [...] Hőgyesiensis [...], pag. 269. 1783.

³²⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 26–27. Galambos Ferenc német nyelvű szöveggözlésében tévesen a 28. oldalt jelöli meg a leírás kezdeteként: Galambos 1987: 67.

Nem csupán a társulat működéséhez szükséges anyagi feltételek előteremtése, hanem annak működése is konfliktust szült a plébános és hívei között, amiért a plébános háztörténetében a heves ellenállókat műveletlennek és egyszerűnek nevezi. Különösen a legnagyobb filia, Berény lakosai voltak felháborodva, amiért az előző évvel szemben a plébános nem tartott ünnepélyes processziót úrnapja oktaváján, illetve a teljes anyaegyház területén előfordult, hogy felborult a szentmisek megszokott rendje a testvériség újholdvasárnapi ünnepei miatt. Nagyjából egy esztendőre volt szüksége ahhoz, hogy a hívek már nagy számban kérjék felvételüket a testvérületbe, és bizonyítsák, hogy meggyőződéssel imádják az Oltáriszentséget. Leírása szerint elsősorban a szakadátiaiak csatlakoztak hozzá és – érthető, gyakorlati okokból – elsősorban ők válaszoltak rendszeres jelenlétükkel a harangok zúgására és kísérték imával, énekszóval a betegek számára úrvacsorát vivő plébánost az áldás és a bűnbocsánat reményében.³²⁵

A testvériség rendszeres ünnepe újholdvasárnap volt.³²⁶ Ekkor már az ünnep előestéjén kihelyezte a plébános az Oltáriszentséget és késő estig gyóntatott, valamint az Ave Maria után kétszer fél órát harangoztatott a nagyharanggal.³²⁷ Vasárnap hajnal és reggel nyolc óra között (a második harangszó idejéig) ismét lehetőséget nyújtott a híveknek a gyónásra, ezután minden meggyónt számára kiszolgáltatta a szentostyát, majd ismét gyóntatott a szentmise kezdetéig, az ezen időintervallumban gyónók pedig a mise során áldozhattak.³²⁸ A testvériség tagjaival minden újholdvasárnapon körmenetet is tartottak,³²⁹ a szabadban azonban Winkler plébános egyszer sem áldotta meg a híveket, mert az nem felelt volna meg a rituáléknak, noha tudomása szerint a környező plébániákon történt ilyen. A körmenet előtt rendszerint tartott egy prédikációt, olykor magyart és németet is. Az ünnepélyességet hangsúlyozandó, a processziót mindig nagymise (és áldozási lehetőség) követte szónoklattal és az Eucharisziáról szóló záróimával, délután pedig *vesperást* tartottak.³³⁰

³²⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 27. Vö. Galambos 1987: 69.

³²⁶ Az ünnep egyúttal a gyónás kiemelt alkalmának is számított: PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 94. Vö. Galambos 1987: 86.

³²⁷ Noha az eredeti forrásban Üdvözlégy Mária (Ave Maria) szerepel, feltehetően a reggeli, déli és esti harangozáskor imádkozandó Úrangyala (Angelus Domini) imádságra utal.

³²⁸ Leírása szerint azért áldoztatta meg már a szentmise kezdete előtt a korai órákban meggyónókat, hogy a mise ne húzódjon el túlságosan. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 27. Vö. Galambos 1987: 70.

³²⁹ Az újholdvasárnap ünneplésének hazai történeti néprajzi kérdései feltáratlanok: Bárh D. 2005a, 149.

³³⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 27. Vö. Galambos 1987: 70.

A testvériség fő ünnepeként a plébános úrnapja nyolcadát³³¹ és Mária mennybemenetelét³³² határozta meg. Úrnapja nyolcada már a testvériség létrejötte előtt is a közösség kiemelt ünnepe volt, e napon a szent szakramentum előtt esténként imaájtatosságot tartottak. Az első áldás után az iskolamester elénekelt a leghszentebb Oltáriszentség litániáját, és a hívek énekelték hozzá a válaszokat. Ezután a plébános *verzikulus*okkal³³³ átszótt szónoklatot tartott, majd a második áldás következett. Miután az alkalom társulati ünnep lett, csak hétköznapi napokon tartottak litániát és csak akkor, ha három órákor nem volt vesperásuk.³³⁴

Az első év során befolyt adományokból egy miseruhát vásároltak, az ezután befolyó összeget pedig gyertyákra és további liturgikus öltözetekre fordították. Ezenkívül az összegből minden csütörtökön (nyáron hét, télen nyolc órákor) a testvériség élő és elhunyt tagjaiért mondtak szentmisét, amiért a plébános tíz, az iskolamester pedig két krajcár fizetségben részesült.³³⁵

Winkler plébánosnak saját bevallása szerint úrnapján idő hiányában nem állt módjában prédikációt tartani, ezért a szószékről olvasta fel és látta el magyarázatokkal a testvériség tagjainak a társulati regulát,³³⁶ noha azok ki voltak függesztve a kis bejárati ajtó³³⁷ mellett, ám sokak nem rendelkeztek a megfelelő olvasási készséggel. Ezek után kihirdette a testvériség azon tagjainak nevét, akik az előző évben hunytak el. Értük az *Englischer Ehrenpreis des Göttlichen Glorreichen Fronleichnams Jesu Christi [...]* című, Mainzban 1747-ben kiadott imakönyvből mondott el egy imát.³³⁸

³³¹ Az Eucharisztia változó időpontú ünnepe a Szentháromság vasárnapját (a pünkösd utáni első vasárnap) követő csütörtökön. Az úrnapja oktavájához (azaz az ünnepet követő 8. naphoz) kapcsolódó egyházi szokások története és terjedésének módja jelenleg nem ismert. Bárh J. 1990: 411–412.

³³² Augusztus 15., Nagyboldogasszony napja.

³³³ A liturgikus szóhasználatban páros szerkezetű mondat, vers és válasz.

³³⁴ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 27. Vö. Galambos 1987: 70.

³³⁵ Galambos Ferenc német szövegközlése szerint csupán az elhunytakért mondtak szentmisét, azonban az eredeti latin szöveg az élő és elhunyt fivéreket és nővéreket is említi (*pro vivis et defunctis Fratribus et Sororibus*). PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 27. Vö. Galambos 1987: 70.

³³⁶ A testvériségek működésére vonatkozó központi szabályrendszer, az ünnepek sora és a búcsúnyerés módjaira vonatkozó egyházi rendelkezések megtalálhatók a Protocolum Parochiae Szakadáthiensis 51–54. oldalain.

³³⁷ Feltehetően nem a főbejáratra, hanem az oldalsó, kisebb bejáratra utal a plébános.

³³⁸ PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 27. Vö. Galambos 1987: 70–71.

A testvériség rendelkezett egy zászlóval, hét, férfiak számára készült tógával, melyek mindegyike koszorúkkal ékesített oszlopokkal volt díszítve, csúcsukon minden oldalon egy-egy gyűrűvel felszerelt, tömjénezővel szálló angyallal. Winkler plébános a konfliktusok elkerülése érdekében a társulati alkalmakon tógát viselő férfiakat az egész plébánia területéről választotta ki. A németek közül négy személyt Szakadátról, kettőt Berényből és egyet Szárazdról, akikhez két berényi magyar férfi csatlakozott. Udvari elsősorban magyar katolikus lakosságából senkit sem kértek fel a feladatra (bár nincs is kellő információ arról, hogy milyen mértékben járultak hozzá a kellékek beszerzéséhez). A viharlámpásokat két berényi férfi hordozta, a baldachint pedig két szakadati, egy berényi és egy szárazdi férfi. A szakadatiak kérésére a rekviemek alkalmával a tagok nevét tartalmazó könyvet a ravatalra (a forrásban a „*tumba*” kifejezés szerepel) helyezték,³³⁹ hogy a tagoknak ünnepélyes gyászmisét celebráljanak.³⁴⁰

A társulati ünnepek nem csupán Szakadaton és filiáiban tettek szert nagy népszerűsége, hanem a környező településeken is, hiszen ezen alkalmakkor – a plébános beszámolója szerint – oly nagy volt a bűneiket megvallani kívánók száma, hogy nehezen tudta mindannyiukat meggyóntatni. 1765. július 22-én, újholdvasárnapon, pünkösdi oktaváján példaképpen 250 személy kért feloldozást. Ekkor az oltárnál lévő kosárcákban, a testvériség céljaira három forint gyűlt össze, a körbehordozott templomi perselyben pedig egy forint három krajcár.³⁴¹

Az Oltáriszentség tiszteletének népszerűsítése érdekében – a korábban szétosztott, Szent Miklós tematikájú kéziratos imádságok helyett – Winkler plébános 1768-ban réznyomatos imalapot készíttetett, amely heti egyórás áhítat végzését biztosította. A dokumentumból 1500 német és 500 magyar nyelvű példányt nyomtattatott ki, a nyomólemezt pedig a társulat szekrényében, Szakadaton a toronyfeljáróban helyezte el.³⁴² A plébános interpretációja szerint a magyarok kevésbé voltak képzettek, ennél fogva nehezebben tudták elvégezni az önálló imaórákat, ezért számukra virágvasárnap, zöldcsütörtökön,

³³⁹ A plébános beszámolója szerint a könyvet nem hordozták a filiákba.

³⁴⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 29. Vö. Galambos 1987: 72.

³⁴¹ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadáthiensis, pag. 29. Vö. Galambos 1987: 74.

³⁴² A kézirat zárásáig nem jutottam kéziratos vagy nyomtatott imalapra, ponyvanyomtatványra vonatkozó információhoz a településen és filiáiban. Az Oltáriszentséggel kapcsolatos köznépi célközönségű nyomtatványokról lásd: Frauhammer 2019. Vö. Benda K. 2004. [Első megjelenés: 1978.]

nagypénteken és nagyszombaton jelölt ki imaórákat, de az éjszakai ájtatosságok elvégzése alól felmentette őket.³⁴³

A szakadati Oltáriszentség-társulat regulája Winkler Mihály háztörténetébe másolva maradt fenn, alapjául pedig – a plébános tájékoztatása szerint – a pécsi társulat 1733-as szabályzata szolgált. A regula szerint minden tagnak napi öt miatyánkot, öt üdvözlégyet és egy apostoli hitvallást kellett elimádkoznia. Havonta kellett gyónniuk és áldozniuk, emellett törekedniük kellett arra, hogy megjelenjenek akkor, amikor a plébános betegágyhoz vitte a szentostyát a következő szavakkal köszöntve: „Dicséret és áldás legyen a legszentebb Oltáriszentségen!”³⁴⁴

A tagok ezért cserébe évi egy alkalommal (gyónás és szentáldozás után) teljes bűcsút nyerhettek. Kiemelt lehetőség volt e tekintetben úrnapja, az Eucharisztia ünnepe, illetve ugyanezen ünnep nyolcada utáni vasárnap, a pünkösöd utáni harmadik vasárnap, valamint Szent Mór (a pécsi egyházmegye társvédő-szentje) ünnepe, vagyis október 25. Ha a tagok különös okból való akadályoztatottság miatt nem tudtak jelen lenni, utólagos szentgyónás és áldozás után azonos bűcsúban részesültek. Amennyiben havonta gyóntak és áldoztak is, akkor hétéves és hétszer negyvennapos bűnbocsánatot nyertek. 100 nap bűnbocsánat járt azoknak, akik a nagyheti vagy pünkösdi szentségimádáson, a rendszeres körmeneteken és ájtatosságokon, vagy a társulati tagok temetésén részt vettek.

A további (ugyancsak 100 napos) bűnbocsánatnyerési lehetőségek kapcsán pedig kétségtelenné válik az egyház normakommunikációs tevékenysége. A regula szerint ugyanis a tagok akkor részesülhettek e kegyelemből, ha plébánia valamely templomában szentmisét hallgattak, ha részt vettek a társulati áhítatokon és processziókon, ha idegeneket fogadtak be, ha kibékítették a gyűlöletben és ellenségeskedésben élőket, ha másokat jobb életre vezettek, ha okították a tudatlanokat, ha meglátogatták és segítették a beteget és bebörtönzötteket, vagy más hasonló jótéteményt cselekedtek. Ha akadályoztatottság miatt nem tudtak társulati kötelezettségeiknek eleget tenni, de az erre hívó harangszókor egy miatyánkot és egy üdvözlégyet imádkoztak, ré-

---

³⁴³ PEL III. 123. div. *Protocollum Parochiae Szakadathiensis*, pag. 87. Vö. Galambos 1987: 74. Az eredeti dokumentum oldalszáma Galambos Ferenc német nyelvű átiratában tévesen szerepel.

³⁴⁴ „*Gelobt und gebenedeit sey das Hochwürdigste Sacrament des Altars.*” PEL III. 123. div. *Protocollum Parochiae Szakadathiensis*, pag. 27–28. Vö. Galambos 1987: 71.

szesülhettek a feloldozásból. A szabályzat emellett hangsúlyozta annak szükségességét, hogy a társulat – fivérként és nővérként definiált – tagjai békeségben és egyetértésben éljenek. A szöveg azt is tisztázza, hogy nem elegendő, ha a tagok saját lelki üdvükről gondoskodnak, vagy maguk csupán a kenyér és a bor keresztény színeváltozása, valamint jó cselekedetek révén akarják megváltásukat elérni, hanem minden tőlük telhetőt meg kell tenniük azért is, hogy háznépüket (gyermeküket és szolgálóikat) is szentéletűsége buzdítsák.³⁴⁵

Halála alkalmával Winkler plébános önálló bekezdést szentel a testvériség legelső – és egyben igen aktív – tagjának, az 1767. október 31-én, tizenhét esztendősen elhunyt Margareth Schoffernek,³⁴⁶ aki tizenegy hónapja volt Johann Schneider felesége. Elismerő, hálás soraiban közli, hogy a fiatalasszony fél évig szenvedett súlyos légszomjtól, de nyolc nappal halála előtt, reggel hat órakor megvallotta bűneit a templomban és áldozott. A halála előtti negyedik napon már otthonában vette magához Krisztus testét, szentségekkel megerősítve halála előestéjén rokonaitól a keresztet kérte, és német nyelven így szólt:

„Oh megfeszített megváltóm, mily sokat szenvedtél érettem, amikor megkorbácsoltattál és megfeszítettél! Vedd magadhoz fájdalmaimat! Ha azonban nem lennének elegendőek, adj nekem még többet!”³⁴⁷

Másnap jámbor sóhajjal visszaadta lelkét Teremtőjének.³⁴⁸

³⁴⁵ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 28–29. Vö. Galambos 1987: 71–73.

³⁴⁶ Vezetékneve nem található a historia domusban. Az anyakönyvben Schoffer néven szerepel, ugyanakkor a historia domus megemlíti szülei nevét (Wilhelm Schoffer, Anna Margaretha Dorn), a halotti anyakönyv pedig erről nem közöl információt. Galambos Ferenc művében a 20. századi névhasználatának megfelelően Schaeferként említi. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 109. Vö. Galambos 1987: 74.

³⁴⁷ „*Ah, du mein gekreuztigter Heyland wie viel hast du für mich gelitten, wie bist du gezeißelt und gekreuzigt worden! Nehme mir ab meine Schmerzen! Wann sie aber nicht genug seynd, so gib mir noch mehr.*” A latin törzsszövegben német nyelven (Kurrentschrift) lejegyzett idézet. PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 85. Vö. Galambos 1987: 75.

³⁴⁸ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 85. Vö. Galambos 1987: 75.

Tapasztalatok

„Úgy kell most bánni velük, mint a fiatal lovakkal, amik hacsak nincs körültekintő hajtójuk, aki tudja, hogyan irányítsa őket a megrakott szekérrel, idő előtt elpusztítják magukat.”³⁴⁹

Úgy tűnik, hogy a 18. századi plébánosi eszmény kialakulásában központi szerepet játszottak a trentói zsinat dekrétumai. A rendelkezések elvárásaként fogalmazták meg, hogy a „szentség embere” ismerje a rábízott híveket, tartózkodjon szolgálati helyén és prédikáljon, tevékenységét pedig a kánoni látogatás és az egyházmegyei szinódus kontrollálta.³⁵⁰ A (kései) konfesszionalizáció folyamán az egyház kiaknázta területi alapon szerveződő igazgatási hálózatát, az Európát átívelő plébániarendszert.³⁵¹ III. Károly, Mária Terézia és II. József uralkodása idején az állam – a kevésbé kiépült alsófokú adminisztráció miatt – nagymértékben támaszkodott a főispáni szerepet is betöltő püspökök mellett a római katolikus egyház lokális szintjére, az alsóklérusra, amelynek képviselői nélkül nem tudta volna megvalósítani konszolidációs politikáját.³⁵² II. József uralkodásának idejére e racionalizációs törekvések modernizációs, centralizációs direktívává transzformálódtak, illetve a praktikum és a társadalmi hasznosság fogalmai is kulcskérdéssé lettek.³⁵³

A 18. századi lokális társadalmakban „valóságos értelmet kapott a pásztorról és a nyájról szóló evangéliumi példázat”.³⁵⁴ A plébánia nem pusztán lokális alapokon szerveződő szakrális kapcsolódási pont (*Berührungszone*) volt, hanem a falusi lakosság szocializációjának legfontosabb helyszíne is.³⁵⁵ A római katolikus üdvözülés monopol, tehát csupán a közösség megkeresztelt tagjai részesülhetnek belőle, melynek eléréséhez elengedhetetlen volt a klérus közreműködése,³⁵⁶ amit Werner Freitag interperszonálisaként, médiaalapúként

---

³⁴⁹ „Nunc cum ipsa agendum, quemadmodum cum recentibus equis, qui nisi habuerint prudentem aurigam, qui norit eos temperare in onerato curru, se ante tempus destruunt.” PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 94. Vö. Galambos 1987: 85–86.

³⁵⁰ Gárdonyi 2013: 44–49.

³⁵¹ Fazekas 1993a: 106; Winkelbauer 2004: 92, 145; Blickle 2008: 92–93.

³⁵² Gözsy 2013b, 2019a. A katolikus főpapok hivatalviseléséről lásd: Fazekas 2016, 2018.

³⁵³ Schneider 1999: 34; Vocelka 2001: 314; Gözsy 2013b: 71–79; Kulcsár 2018: 72–78.

³⁵⁴ Bárh J. 1990: 355.

³⁵⁵ Bünz 2012: 156. Vö. Hersche 2021.

³⁵⁶ Landes 2015: 1098.

definiált.³⁵⁷ A különböző betegségeknek kiszolgáltatott és természeti csapásoktól egzisztenciálisan függő lakosság nem hivatalos gyakorlata mellett meg kívánta a felszentelt egyházi személyek által kiszolgáltatott szentségeket és szentelményeket, a barokk vallásosság pedig felkarolta ezt az igényüket, a szentisztelet átalakulása, az Oltáriszentség- és Mária-tisztelet terjesztése mellett a gyakorlat egyaránt szolgálta a lakosság óhajait és az egyház, illetve tágabb kontextusban a Dunai Monarchia törekvéseit.³⁵⁸

Kötetemben nem vállalkoztam Winkler Mihály személyének értékelésére. E fejezetben elsősorban a plébános hosszú életének kezdeti epizódjára, a Szakadaton töltött tíz évre (1759–1769) helyezem a hangsúlyt, amely egyúttal jól szemlélteti az egyházon belül végbemenő reformfolyamatokat is. Az elemzésem központi forrását is létrehozó Winkler Mihály a plébánosok Magyar Királyságban, de még nem a pécsi egyházmegye területén született generációját képviselte. Gyermekkorának helyszínei alapvetően szerények voltak, ezért kiemelkedési lehetőségét elsősorban műveltsége saját erőből való szélesítésével teremthette meg, meglátásom szerint bizonyos értelemben vett túlteljesítési aspirációit is ez katalizálhatta. Ehhez több ponton kapcsolódó szerteágazó tudományos érdeklődését minden bizonnyal nem tudta volna kamatoztatni nyelvismerete, retorikai és filológiai készségei, kivételes intellektusa nélkül.

Mint sok krisztusi korban lévő fiatal, nagy lelkesedéssel, hívei vallási reformját célzó aspirációkkal érkezett Szakadát plébániájára, ahol filiái mellett kiterjedt pasztorációs körzetéhez³⁵⁹ tartozott a környék főként evangélikus többségű falvainak szórványkatolikussága. Noha a rendszeres plébánosi működés alapjait elődje, Kovács Simon (1741–1757) már lefektette, az ifjú lelkipásztorra sok feladat hárult nyája megregulázása tekintetében.³⁶⁰ Meglátásom szerint kezdeti törekvései kissé eszményinek tűnnek: fennmaradt feljegyzései szerint egyszerű és érthető prédikációi során érveléssel próbálta híveit meggyőzni,³⁶¹ így kívánta velük megértetni a különböző laikus vallásgyakorlatok-

³⁵⁷ A kommunikációs modell címzettje, befogadója Isten, akit speciális kommunikációs csatornán lehetséges megszólítani. A kapcsolatfelvétel történhet egy közvetítő segítségével vagy a magánáhitat során egyszemélyes imádsággal. Freitag 2005: 147.

³⁵⁸ Clebsch–Jaekle 1967: 32–66.; Bálint S. 1981a, 1981b; Lottes 1984: 181; Beck 1990: 45–47; Freitag 1998: 336–345; Blicke 2008: 101–104; Bárh D. 2010: 23–42.

³⁵⁹ Dénesi 2013: 125–128.

³⁶⁰ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 93. Vö. Galambos 1987: 85.

³⁶¹ PEKT (irattár) ms. 451. [Ms. 229] Domestica Crammatica Ecclesiastica [...] 1761; PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 96. Vö. Galambos 1987: 90.

ban és hiedelemcselekvésekben rejlő tévedéseket, az egyházi előírások betartásának szükségességét, s minden bizonnyal ezért is készített egy teljes példázatgyűjteményt az Oltáriszentség mibenlétéről.³⁶²

Winkler Mihály alakja kitűnően példázza a 18. században végbement mentalitástörténeti változásokat: „a múlt és jelen nem egymással szemben jelentek meg a 18. század végi Magyarországon, mint a sakktáblán a világos és sötét bábuk, hanem úgy nőtt ki a múltból a jövő, az archaikus és a múltba mutató elemek úgy keveredtek, hogy még egyetlen ember személyiségében is minden látható konfliktus nélkül megfértek”.³⁶³ A bonyhádi és (második) gödrei szolgálat alatt intellektuálisan kiteljesedő plébános által hátrahagyott dokumentumokból úgy tűnik, hogy szakadati működése idején bizonyos tekintetben még ütközött benne a barokkos pompájú körmeneteket és társulatokat szervező, híveit búcsújáró helyekre vezető plébános alakja, az őket nem csupán erkölcsi kihágásaikról és kateketikai hiányosságaikról felvilágosító, hanem az életmód más szegmenseit is racionalizáló korai jozefinista plébános (például hívei olvasni tudásának ösztönzése, a várandós asszonyok lovaglásról való leszoktatása) eszményével. Talán ez lehet az oka, hogy ennyire határozottan határolta el saját személyét plébániája falvainak lakosságától. Sorai alapján éles füllel hallgatta a gyónásokat, s határozottan lépett fel minden irracionalitás és informalitás ellen, egyszerre hangsúlyozza a hívek és a lelkipásztor viszonyában a szeretet és a félelem szükségességét.³⁶⁴ Reformjai kieszközlésekor nem riadt vissza attól sem, hogy ehhez akár a klérus köréből az *ellenfelvilágosodás*³⁶⁵ képviselőivel vagy a földesurakkal konfrontálódjon. Talán a „karizmában összpontosuló személyes vallási töke”³⁶⁶ eredményezhette, hogy a lakosság körében akarátát szinte minden kérdésben keresztül tudta vinni (a protestánsok esetében is elsősorban a Mercy-adminisztráció akadályozta meg törekvéseiben). Még a püspök főispánok idején is nagy magabiztosság szükségeltetett annak eléréséhez, hogy a nélkülöző és felbőszült jobbágyok az új templom építése érdekében további terheket vállaljanak. Ügyesen aknázza ki a

³⁶² PEKT (irattár) ms. 452. [Ms. 214] Manipulus Florum [...] 1767.

³⁶³ Szijártó 2014: 186.

³⁶⁴ PEL III. 123. div. Protocollum Parochiae Szakadathiensis, pag. 94, 96. Vö. Galambos 1987: 86–87, 89.

³⁶⁵ A szerző az ellenfelvilágosodás (*Gegenaufklärung* és *Counter-Enlightenment*) fogalmat elsősorban Wolfgang Brückner, Daniel Drascek és Darrin McMahon nyomán alkalmazta kutatásai során: Bárh D. 2014b: 90–91.

³⁶⁶ Bárh D. 2016: 275–276.

vármegye főispánjaként is működő püspökéhez kapcsolódó klerikális kommunikációs csatornáját egyéb céljaira, s mint látható, jól ismerte plébániája lakosságát: felhasználta a faluközösségek emblematikus tagjait (elsősorban az iskolamestereket) vagy más zsarolási eszközöket céljai – olykor pálcát sem nélkülöző – eléréséhez.

A könnyek között távozó plébános tehát egy egészen más közösség vezetését adta át utódjának, mint amelyhez tíz évvel korábban megérkezett, s minden bizonnyal maga sem volt ugyanaz többé. Sorai tükrében úgy tűnik, hogy a *kultúr-konfesszionális reform*³⁶⁷ keretében a lakosság szokásrendje a plébános fegyelmező és – az életmód különböző szegmenseit is érintő – felvilágosító tevékenységének köszönhetően lelkipásztori kontrollja alatt egységesült, a templomi és lelkipásztori jövedelmeket döntően a kodifikációknak megfelelően sikerült szedni, s a szakadati anyaegyház lakói új templomukban hallgathatták Isten igéjét.

Winkler plébános leírása során jellemzően elégedetten konstatálja fáradozásainak eredményeit, amelyek közlésekor a sorok között kiolvasható heroikus küzdelmeinek reprezentálása is. Mindazonáltal igen szerény hangvételt, már-már túlonúl mérsékelten nyilatkozik saját személyéről és feljegyzéseiről.³⁶⁸ Jelen fejezet tehát legalább annyira szól a forrás létrehozójáról, mint az elemzett lokális közösségről. A szakadati háztörténet tehát minden „szükségyszerűen egyoldalú és torzító fénytöréssel kereszttül” átvilágítva betekintést enged a „történelmi cselekvő gondolkodásmódjába, érvelési technikájába, mentális lehetőségeibe és korlátaiba, vágyaiba és érzelmeibe, mondhatnánk belső mikrovilágába”.³⁶⁹ Vajon ha olyan intellektuális partnerre akad, akivel diskurzusba bocsátkozhat, vagy ha a püspöki székhelyre vezénylik, ugyanilyen részletes feljegyzéseket hagy az utókorra? Annyi bizonyos, hogy nem sok 18. századi plébános alakját őrizte meg napjainkig a lokális emlékezet a Hegyhát és a Völgyesség határának tölgyerdős völgyek közé elrejtett falvaiban.

³⁶⁷ Mivel a szakirodalomban vonatkozó definícióval nem találkoztam, a plébános komplex, felekezetszervező, mediátori, illetve racionalizáló–felvilágosító tevékenységét definiáló *kultúr-konfesszionális reform* kifejezés saját összeállítás, tudomásom szerint korábban nem alkalmazták. A terminológiai megfontoláshoz lásd: Pammer 1994; Schilling H. 1995, 1997; Schmidt, H. R. 1997; Tusor 2008; Bárh D. 2013; Gözsy 2013b; Kármán 2013; Forgó 2014b; Mihalik 2014; Siptár 2014; Kökényesi 2016; Muntagné Tabajdi 2024. Vö. Ament-Kovács 2023.

³⁶⁸ Párhuzamként lásd Bárh D. 2016: 277.

³⁶⁹ Bárh D. 2016: 270, 274.

KONKLÚZIÓ: A KÖZNÉPI ÉLETVILÁGOK LOKÁLIS KONTEXTUSAI

1767. január 23. reggelén a negyedszázada a Tolna vármegyei Berényben élő, Landstuhlnban (Pfalz) született Johann Lambert Binder első útja szokásához híven lovaihoz, ökreihez és tehenéhez vezetett az istállóba. Mielőtt vállára terítette rézgálickék szűrposztó köpönyegét, balra tekintett, és észrevette, hogy ekkor mindössze 18 esztendő második felesége, Anna Katharina Fritz éppen tejet melegít Franz nevű gyermeküknek. Az ajtón kilépve feljebb húzta gallérját a kellemetlen hidegtől. Ugyanezzel a mozdulattal intett özvegy édesanyjának, az egykor Bannban (úgyszintén Pfalz) született Katharina Webernek, aki még 70 évesen is bábaként működött a faluban. Az asszony épp Johann Jakob Kissling bíró feleségével, a háromháznyira lakó Anna Dorothea Weilanddal beszélgetett az utcán. Feltehetően nem sejtette, hogy ezen a napon fogják Baranya, Somogy, Sopron, Tolna, Vas és Zala vármegyékben kihirdetni az úrbéri rendeletet, s arra sem igen gondolt, hogy egy leszármazottja éppen ezt a napot fogja a doktori disszertációjából készülő könyv jelképes korszakhatárának tekinteni.

Kötetemben egy 18. századi, dél-dunántúli multietnikus és multikonfeszzióális makro- és mikroközösség, a Mercy-uradalom (a földesúri magánigazgatás alapvető egysége) és a szakadati anyaegyház (a trentói reform értelmezése szerint az egyházi szervezet centrális jelentőségű egysége) történeti-néprajzi vizsgálatával foglalkoztam. Fő célkitűzésem annak bemutatása volt, hogy milyen értelmezési kategóriákkal definiálható egy 18. századi lokális közösség párhuzamosan azzal, hogy milyen forráslehetőségek állnak rendelkezésre az esetben főként római katolikus vallású magyar és német köznepi lakosság életfeltételeinek, mindennapi életének, demográfiai, társadalmi, kulturális és gazdasági viszonyainak kutatásához.

Munkám szerkezetének megtervezésekor párhuzamosan tartottam szem előtt az egymásba transzformálódó egyházi és állami közigazgatási egységeket, amelyek egyúttal lefedik a felhasználható források körét és meghatározzák azok jellegét. Noha a vizsgálati egységek tulajdonképpen bármeddig tágíthatóak lennének, dolgozatomban a Mercy-uradalom mint makrostruktúra és a szakadati anyaegyház mint mikrostruktúra vizsgálatát választottam ki. A kötet fejezetei során azonban csak részben volt lehetőségem követni a bevezető fejezetben vázolt vizsgálati szerkezetet (1. ábra), ugyanis a vármegyei, illetve

egyházmegyei iratok és uradalmi dokumentumok plébániai forrásoktól elkülönített vizsgálata nem lett volna megnyugtatóan kivitelezhető. Ezért sem emeltem az ekkor iratképző szervként még nem értelmezhető faluközösségek vizsgálatát önálló elemzési szintre, s a gazdálkodás mutatóit az uradalom vizsgálati kereteiben kíséreltem meg feltárni, míg a közösség mint társadalmi egység működésének bemutatására a plébániai fejezetben volt lehetőségem. E módszer segítségével reményeim szerint jobban megismerhetővé vált azon közösség(ek) tulajdonképpeni működése, amelyek kultúr-konfesszionális reformját a kötet zárásaként önálló esettanulmányban ismertettem.

Könyvem első részében a hőgyészi uradalom gazdasági-társadalmi és működési kérdéseivel foglalkoztam. Tolna vármegye második legnagyobb uradalmának települései a 17. századra a különböző végvári szolgálatokat teljesítő Botka család tagjainak kezében összpontosultak, majd az így kialakult birtok a 18. században vásárlás útján a Sinzendorfok, a Mercyek, végül az Apponyiak tulajdonába került. A magyarok és rácok által gyéren lakott régióba spontán magyar, majd szervezett német migráció kezdődött. A jobbágyság rendszerint nem személyi, hanem közösségi tekintetben került földesúri függésbe, a kötelezettségek rögzítése pedig úrbéri szerződés formájában történt, amelyek tekintetében azok úrbérrendezés idején való egységesítéséig fokozatos szigorodás fedezhető fel. A jobbágygazdálkodás tekintetében diszkrepanciát tapasztaltam, ugyanis a háromnyomásos gazdálkodás előretörése, de a természeti gazdálkodás (elsősorban erdei haszonvételek) párhuzamos jelentősége mellett a jobbágygazdaságok 18. századi relatíve modern kubaturális sajátosságai ellenére még kevésbé volt nyoma a vidék 19. századi táj- és népismereti leírásokban vázolt intenzív gazdálkodó gyakorlatának. A falusi bírók ekkor már főként településük gazdálkodását irányították, s komoly szerepük volt a robotnapok, forspontok megszervezésében. E gazdálkodási központosítással párhuzamosan a Mercy-adminisztráció úriszéke fokozott hangsúlyt fektetett a jobbágyok társadalmi fegyelmének fenntartására, bár az ügyek írásba foglalása az úrbérrendezésig alig volt jellemző. A közvetített elvek internalizációja azonban nem volt szükségszerű, amelyet a párhuzamos attitűdök eredményezte normaszegések is bizonyítanak.

Kötetem második, plébániai fókuszú részében a választott mikrostruktúrát a plébánia, a kultuszvezetők és a plébánosi szolgáltatások rendszerére, illetve a közösség működésére fókuszálva vizsgáltam, a lakosság winkleri reformjának bemutatását pedig esettanulmányként írásom önálló részévé emeltem. A pécsi egyházmegye területének oszmán hódítás alóli felszabadulása után a Rákóczi-

szabadságharc hadicselekményei, illetve a rendszeres hadsereg-átvonulások következtében mintegy 35 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a klérus restaurációs törekvései ütőképesek lehessenek. Lokális tapasztalataim alátámasztották Gözsy Zoltán periodizációs javaslatát, ugyanis a nem ritkán a világi klérus tagjainak alkoholfogyasztásával súlyosbított finansziális nehézségek jellemezték a korszakot követően, az 1740-es évekre jött létre a normaátadásra alkalmas struktúra, amelyet az állam és az egyház egyaránt megpróbált kiaknázni.³⁷⁰ A plébánián – a vázolt rendszernek megfelelően – a következetes anyakönyvezés csak Kovács Simon plébános 1741-es érkezésével kezdődött meg, így a század végére egyre kevésbé differenciálható demográfiai folyamatok e dátumtól vizsgálhatók a legmegbízhatóbban. 1767-re a háztartások szerkezete kapcsán látható, hogy a porták aránya korrelált a lakosság etnikai megoszlásának arányával, s döntő többségben négy–nyolc fős, egyszerű, nukleáris és törzscsaládok lakták a plébánia falvait. Hangsúlyozandó, hogy az ebben az esztendőben rögzített lélekösszeírás ívei szerint a helyi német családok nagyobb létszámúnak tűnnek. Esetükben több együtt élő rokont tudtam adatolni, s ugyancsak ezen tapasztalatok (illetve az uradalmi háziösszeírások) alapján definiáltam a korszakban a házasság zsellérséget inkább magyar, a házatlan zsellér létet pedig inkább német jellemzőként. Az etnikai összehasonlításra is alkalmas Diósberény házassági kapcsolatainak vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a házassági aspirációk etnikumtól függetlenül azonos műveltségű, konfesszionális és etnikai csoporton belüli endogám házasságként definiálhatók.³⁷¹ A dinamikán a két etnikumot átszövő, általam elsődlegesen presztízszorientáltnak feltételezett komaság intézményéhez hasonlóan elsősorban csak a 19. században következtek be változások. E folyamatok a korábbiakban általánosító érvényű megjegyzések átgondolására ad(hat)nak okot a lokális, gazdasági, konfesszionális és etnikai tényezők párhuzamos figyelembevételével.

A könyv harmadik részében bemutatott, a lokális közösség kultúr-konfesszionális reformjának motorjaként is definiálható Winkler Mihály visszaemlékezése szerint maga választotta címerére a két kulcsot, a lobogó fáklyát és a pásztorbotot, jelezve, hogy éjjel-nappal örködni kíván juhait fölött. A pesti egyetemnek kódexeket és éremgyűjteményt adományozó, templomok és iskolák létesítését patronáló, teológia, régészet és jiddis nyelvészet iránt egyaránt érdeklődő plébános saját bevallása szerint egész életében a közös érdekében

³⁷⁰ Gözsy 2013a: 128.

³⁷¹ Paládi-Kovács 1965: 7–11; Zólyomi 1991: 195; Örsi 2018: 147.

kívánt munkálkodni, s feljegyzéseit mintegy 4000 oldalon hátra is hagyta. Winkler Mihály alakja egy személyben kitűnően példázza a 18. században végbement mentalitástörténeti változásokat.³⁷² Soraiból úgy tűnik, hogy szakadati működése idején bizonyos tekintetben még ütközött benne a tereziánus (Szent Anna-jelenést tapasztaló, barokkos pompájú körmeneteket és társulatokat szervező, híveit búcsújáró helyekre vezető) lelkipásztor alakja, a báránycáit nem csupán erkölcsi kihágásaikról és kateketikai hiányosságaikról felvilágosító, az életmód más szegmenseit is racionalizáló korai jozefinista plébános (laikus búcsúhagyományok visszaszorítása, hívei olvasni tudásának ösztönzése, a várandós asszonyok lovaglásról való leszoktatása stb.) eszményével. Sorai tükrözik, hogy határozottan lépett fel minden irracionalitás és informalitás ellen, s nem riadt vissza attól sem, hogy ehhez akár a klérus tagjaival vagy a világi előjárósággal, földesurakkal konfrontálódjon. Már-már túllontúl szerénynek tűnő sorai között egy-egy megfogalmazásban szembetűnően konstatálja fáradozásainak eredményeit, reprezentálja heroikus küzdelmeit. Határozottsága és kitartása lehetett sikere kulcsa, hiszen még a püspök főispánok idején is nagy magabiztosság szükségeltetett ahhoz, hogy szinte minden téren keresztül tudja vinni akaratát. Szakadati tevékenységének eredményeként a lakosság szokásrendje egységesült, a templomi és plébánosi jövedelmeket döntően a kodifikációknak megfelelően sikerült szedni, a szakadati anyaegyház lakói pedig új templomukban hallgathatták Isten ígétjét. Jól ismerte plébániája lakosságát, ügyesen használta fel a faluközösségek emblematikus tagjait, s ki-tapasztalta, hogy milyen materiális és emocionális felvilágosító, racionalizáló eszközökkel érheti el célját: az általa eszményített módon római katolikus vallását a hivatalos előírásoknak megfelelően gyakorló plébániaközösséget.

A kultúr-konfesszionális reformot vizsgáló esettanulmány, úgy vélem, jól példázza, hogy miért volt érdeke a kegyuraknak (földesuraknak) és a Habsburg államnak, hogy az adminisztrációs és mediátori feladatokat intellektuálisan és emocionálisan, megfelelő nyelvi kompetenciával ellátni képes plébánosokat válasszanak ki az egymásba transzformálódó egyház és állam előretolt képviselőjeként.³⁷³ A jelenséget komplexsége teszi ugyan, hogy a hódoltság miatt a régióban csak ekkor indultak meg a Tridentinum jellemző folyamatai, ezáltal a reformkatolicizmus és a kései konfesszionalizáció párhuzamos jelenségei. Ellentmondásos azonban, hogy a katolikus felvilágosodás mennyiben jelenti

---

³⁷² Vö. Szijártó 2014: 186.

³⁷³ Gözsy 2013b: 79.

a protestáns felvilágosodás alapelveinek adaptációját vagy tagadását, illetve mely mértékben pótolja egy megkésett modernizációs folyamat eredményeként jelentkező intellektuális hiátusokat.³⁷⁴ A köznépi kultúrát és mentalitást (elsősorban megváltoztatását) érintő egyházi attitűdváltozások vizsgálatakor tehát elengedhetetlen az alsópapság közvetítő szerepének hangsúlyozása, ugyanis a világról alkotott kép jelentős 18. századi változásainak széles körű adaptációja megvalósíthatatlan lett volna a lokális ismeretekkel rendelkező falusi lelkipásztorok tevékenysége nélkül.³⁷⁵

Vizsgálatom további fontos tanulsága az volt, hogy a Dunai Monarchia kronológiájának érvényesítése a történeti néprajzi vizsgálatok számára is újszerű és releváns eredményeket hozhat. E meglátás természetesen nem szükségszerűen reprezentatív a korabeli Magyar Királyság más lokalitásaira, ugyanakkor az általam vizsgált, hasonló tekintetben jellemzőként definiálható dunántúli latifundiumok esetében megfontolandó, hogy a régió visszafoglalása (1686), illetve a Rákóczi-szabadságharc lezárása (1711) helyett a hosszú török háborút lezáró karlócai béke (1699) időpontját tekintsük a vizsgálat kezdőpontjának. A dátum megfelelően reprezentálja a kondomínium átalakuló örökségét (például uradalmi adminisztrációk délre költözése, katonáemberek uradalmi tisztviselőként való alkalmazása), s az I. Lipót-féle állam támaszául szolgáló udvarhű arisztokraták felemelkedését, illetve az egybefüggő nagy uradalomtestek létrehozását pártoló abszolutista felfogást (például Botka–Sinzendorf-birtokvásárlás).³⁷⁶ Emellett természetesen nem kétséges a lokális hadicsелеkmények, rendszeres hadsereg-átvonulások cezúraszerepe, ezért sem lehet véletlen, hogy az egyházi reorganizációs lehetőségek is csak ekkor nyerhettek teret. S az sem kétséges, hogy a nagy fokú spontán és szervezett migrációs törekvések is csak az 1720-as évektől realizálódtak, átrajzolva ezzel a vidék arculatát.

A kötet alcímének záró évszámául választott dátummal (1767) hasonló módon amellet kívánok érvelni, hogy az uralkodási évek keretrendszere helyett (1740–1780, 1780–1790) a történeti néprajzi vizsgálatok során is létjogosultsága van a terezianizmus, korai jozefinizmus, földesúri abszolutizmus, köznépi felvilágosítás, ellenfelvilágosodás kérdéseire összpontosító megközelítéseknek (ahogy erre a helyi vallásgyakorlatot vizsgáló néprajzkutatók már rámutattak).³⁷⁷ Ennek kapcsán az 1760-as évek közepén sűrűsödő események összecsengése talán az

³⁷⁴ Bárh D. 2003: 101–102.

³⁷⁵ Gözsy 2013b: 53–56; Bárh D. 2014a: 40–41.

³⁷⁶ Ament-Kovács 2024a: 130–131.

³⁷⁷ Példaként lásd: Bárh D. 2005b, 2014a, 2016, 2021b.

olvasók figyelmét sem kerülte el. II. József német-római császárrá választása és társuralkodóvá való kinevezése (1765), az országgyűlések 1764–1765-től 1790–1791-ig való hiátusa s a nádori poszt 1765–1790 közötti betöltetlensége mellett az első általános lélekösszeírás (1767), a jobbágyfelkelés (1766), az úrbérrendezés (1767), nem mellesleg a második Mercy gróf halálával (1767. január 11.) összefüggő birtokeladás a lokális kultúra viszonyrendszerét is új keretbe foglalta.

A fenti eseményektől kétségtelenül nem független tapasztalat, hogy az általam vizsgált uradalom esetében az úrbérrendezés nem egy rapid állami közbeavatkozásként, sokkal inkább az úrbéri terhek egységesülési folyamatának lezárásaként értelmezhető. Az 1720-as évektől szinte kizárólagosan írásban rögzített, folyamatosan szigorodó megegyezések internalizálódása természetesen nem volt zökkenőmentes (erre a jobbágyfelkelés megfelelő példával szolgál), ugyanakkor az úrbérrendezés eredménye éppenséggel annyiból hozott ridegebb világot³⁷⁸ a helyi jobbágyok számára, hogy kiderült: jelentősen több földet birtokolnak a dokumentáltnál. Meglátásom szerint tehát az uradalom falvaiban már a Mercy-adminisztráció berendezkedésekor, az 1720-as évek során, de legkésőbb az 1740-es évekre lezajlottak azok a konfrontációk, amelyek más dél-magyarországi apróuradalmak lakosságát vagy bizonyos tősgyökeres magyar falvak helyzetét az úrbérrendezés idején jellemezték. A bírói pozíció tartós betöltésének gyakorlatával, illetve a gazdaság központosításával párhuzamosan megvalósult a földesúri hatalom által közvetített normák relatív (kényszerű?) adaptációja is, ugyanakkor csak az úrbérrendezés folyamánaként kezdődött meg a földesúr úriszéke előtt zajló perek írásba foglalása, az úriszék tulajdonképpeni reformja. Ezen centralizációs direktíva nélkül pedig nem lett volna lehetséges – az általam ugyancsak ezen időszakra feltételezett – többdimenziós gazdasági integráció. E tekintetben bizonyos etnikus gazdálkodási gyakorlatok helyett sokkal inkább a lokális sajátosságok váltak meghatározóvá, amely lehetetlen lett volna a térségben folyamatosan élő magyarság helyi sajátosságokhoz alkalmazkodó gazdálkodási tudása és a német telepések alkalmazkodókészsége nélkül (gondoljunk csak a korai, piacra termelő ugarföldi dohánytermesztésre, amely az istállózó állattartást megelőzően lehetetlen lett volna az erdei legeltetés kiaknázásának hiányában).

Úgy tűnik tehát, hogy a 18. század második harmadára mind regionális, mind lokális tekintetben megrajzolhatók lettek az együttélés kölcsönösen elfogadott keretei, bár az egyes felekezetek lokális struktúrájának kiépülésével a konfesszio-

---

³⁷⁸ Rúzsás 1964: 74.

nális határvonalak egyre inkább becsontosodtak, s a nemzetiségek között is lassú távolodás tapasztalható (például a keresztkomasági felkérések esetében Diósberényben). A jelképes 1767-es évszámmal azonban nem szeretném egy-egy korszak monolit-jellegét sugallani, ezt úgy hiszem, a Klimó György 1777-es halálával bekövetkező lokális aktuálpolitikai változások bemutatásával (80 esztendő után ismét különvált a püspöki és főispáni tisztség), illetve a türelmi rendelet (1781) látens vízvázalasztó jellegét alátámasztó példákkal (ezután még évekig kettősen adóztatta a szakadati plébános az evangélikus eklézsiákat) sikerült bizonyítanom.

Klaniczay Gábor Peter Burke népi kultúra reformjára vonatkozó paradigmáját³⁷⁹ érintő kritikai észrevételeit³⁸⁰ szem előtt tartva úgy vélem, hogy egy olyan korszakban, mint a 18. század, ráadásul egy olyan gyorsan átalakuló régióban, mint a Schwäbische Türkei, a vázolt, életfeltételeket alakító, tágabb értelemben vett lokális intézményi kontextusok érvényesítése mellett elengedhetetlen a köznépi kultúrát érintő különböző változtató célú iniciatívák és befolyásoló hatások hangsúlyozása.³⁸¹ Az uradalomszervezési, normakommunikációs, egyúttal centralizációs aspirációk, a mezőgazdaság lokális átalakítását célzó kolonizáció, az állami irányítással oly szorosan egybefonódó katolikus egyházban egy-két emberöltő alatt lokálisan lezajló gyors változások s a köznépi lakosság életvitelének tulajdonképpen – felfogásuk és érdekük szerinti – racionalizálási, szankcionálási szándéka hangsúlyosan megragadható a forrásokból. Az egyes személyek törekvéseinek feltárhatósága – még a kihallgatásokból mások által interpretált gondolatok is – azonban bizonyos tekintetben hiátust képeztek munkám során. Úgy vélem, hogy a „mindennapok sötétjében” (*Dunkel des Alltags*)³⁸² élő falusi aktorokra, a saját sorsukat kovácsoló egyéniségekre jelen kötetben Winkler plébános kivételével kevésbé tudtam „a különböző pontokról vetített fénynyalábokat”³⁸³ ráirányítani. E tekintetben nehézséget jelentett a források relatív fragmentáltsága, ugyanis az Edoardo Grendi terminusa szerinti „kivételesen normális” (*eccezionalmente normale*) mozzanatok feltárására alkalmas forrásanyag³⁸⁴ a régióban elsősorban az általam vizsgált korszak végére realizálódik. A farablással vádolt legények,

³⁷⁹ Burke 1991: 245–285.

³⁸⁰ Klaniczay 1992: 247.

³⁸¹ Példaként lásd: Thomas 1971; Delumeau 1977; Muchembled 1978; Dülmen szerk. 1984; Dülmen 2005 (1–3.).

³⁸² Krauss 2014: 12.

³⁸³ Máté Gábor megfogalmazása opponensi véleményében. Segítségét ezúton is köszönöm.

³⁸⁴ Szijártó 2014: 53.

a leányuk becsületét kereső meglett parasztemberek, elszökött cseléd lányok és hagyatékukat követelő asszonyok szavai elsősorban csak az úrbérrendezést követő birtokeladással kapcsolatos úriszéki reform után lesznek olvashatók. Feltehetően az anyakönyvek vagy a vagyonösszeírások alapján egy-egy egyéni falusi vagy mezővárosi életpálya bemutatása lehetséges lett volna, de ezzel nem tudtam volna elérni célomat, a jelenségek egymásra vetítését, metszetben való vizsgálatát és értelmezését.

Írásomban ezért a lakókörnyezet tér és idő által meghatározott komplex társadalmi valóságában³⁸⁵ kíséreltem meg a fenti elemzési kategóriákat, kontextusokat egymásra vetíteni, rekonstruálva a hétköznapi emberek életfeltételeit, „egyszerre elmesélve és elemezve is”³⁸⁶ azokat. A könyvemben használt életvilág terminust az általam levéltári forrásokkal megragadható valóság(ok) metszet(ei) nek definiálására alkalmaztam, amelyben a társadalmi csoportok és egyéni aktorok működnek, s hoznak létre társadalmilag felépített, kulturálisan formált, szimbolikusan értelmezett realitást. Úgy vélem ugyanis, hogy egy-egy egyéni – szorosabban vett – többretegű életvilág (*vielschichtigen Lebenswelt*³⁸⁷) tulajdonképpen a mindennapi életben folyamatokat és kontextusokat teremtő egyéni és csoportos törekvések egymásra vetíthető közös pontjaként, metszeteként értelmezhető.³⁸⁸ Noha a kötet „kívülről építkezése” bizonyos tekintetben eltér a néprajzot jellemző, kicsiből a nagy felé, részből az egész felé, egyediből az általános felé típusú megismerési metódusaitól, ugyanakkor meglátásom szerint ezen „egymásra vetítő” munkamódszer – szem előtt tartva az egyes aktorok formatív szerepét – újszerű lehetőséget teremt a köznépi lakosság kultúrájának és életmódjának vakfoltokat mellőző (át)értelmezésére,³⁸⁹ a maga összességében való vizsgálatára.³⁹⁰ Reményeim szerint tehát – a Mercy-uradalom mint makrostruktúra, illetve a szakadáti anyaegyház mint mikrostruktúra párhuzamos, történeti szemléletű néprajzi vizsgálatával³⁹¹ – meggyőzően tudtam bizonyítani, hogy az általam választott elemzési keretek egymásra vetítésével „milyen sok fontos dolgot láthatunk megtörténni, amikor látszólag nem történik semmi”.³⁹²

³⁸⁵ Faragó 1984a: 5.

³⁸⁶ Az idézethez lásd: Szijártó 2021: 342–343. Vö. Schlumbohm 1994: 19–45.

³⁸⁷ Krauss 2014: 7.

³⁸⁸ Vö. Imhof 1992; Vierhaus 1995.

³⁸⁹ Szijártó 2003: 15.

³⁹⁰ Báth D. 2021b: 7.

³⁹¹ Báth D. 2021b: 7.

³⁹² Levi 2001: 41. Ford. Fenyves Katalin.

FÜGGELÉK

WINKLER MIHÁLY LÉLEKÖSSZEÍRÁSA 1767-BŐL

A Pécsi Egyházmegyei Levéltárban (PEL I. 1. c. tom. 18. fol. 50r–54v) őrzött lélekösszeírás a szakadati plébánia római katolikus lakosait név szerint sorolja fel, helység és háztartások szerinti bontásban. A községek egyéb felekezetű lakosait Winkler plébános nem rögzítette. Az alábbi felsorolásban megtartottam a háztartások plébános által felállított sorrendjét. A keresztnéveket – néhány apró elírás javításával – az eredeti latin formában közlöm, a plébános által alkalmazott rövidítések feloldásával (például Joan. = Joannes). A vezetéknevek esetében hasonlóan megtartottam a jegyzett 18. századi névalakokat azokban az esetekben is, ha azok nem egyeznek a családnevek napjainkban ismert és bevett formájával. Mivel a forrás közreadása során az egyes cellákon belül kevésbé volt lehetőségem több, egy portán élő család csoportosításakor a neveket a kéziratban szereplő pontos helyüknek megfelelően elhelyezni, a plébánossal szemben az egyértelműség kedvéért a gyermekek vezetékneveit is közlöm. A függelék névanyaga a kötet végi személynévmutatóban nem szerepel.

SZAKADÁT

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Wilhelmus Schofer, Wilhelmus Horn	Anna Margaretha Dorn, Barbara Schofer Anna Maria Weber,				
		Joannes Wilhelmus Müller, Joannes Müller, Joannes Petrus Müller	Anna Maria Müller		
Joannes Müller	Margaretha Henckel Anna Elisabetha Zeig	Matthias Müller, Wilhelmus Müller	Elisabetha Müller, Anna Margaretha Müller		
Nicolaus Krim	Anna Margertha Jans	Michael Krim, Wilhelmus Krim	Anna Maria Krim		
Georgius Schot	Catharina Manger		Catharina Veronica Schot, Anna Maria Schot		
Anton Umerspech	Catharina Ax	Joannes Umerspech	Anna Margaretha Umerspech		
Joannes Karicz	Margaretha Erlvein	Georgius Karicz	Anna Maria Karicz		Josephus [vezetéknev nélkül]
Wilhelmus Kremer Jacobus Hada	Anna Catharina Isrel Anna Müller		Anna Catharina Ritzel, Margaretha Ritzel		
Petrus Schoffer	Anna Margertha Horn	Wilhelmus Schoffer, Joannes Schoffer	Christina Schoffer	Elisabetha Horn	

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Joannes Müller,	Anna Margaretha Weller,			Joannes Georgius Müller	
Georgius Müller	Anna Margaretha Manger	Joannes Müller, Franciscus Müller			
Mathias Müller,	Christina Schmit,	Henricus Müller, Petrus Müller, Mathias Müller,	Eva Müller, Anna Elisabetha Müller, Catharina Müller, Margertha Müller		
Joannes Müller	Margarethaa Weber	Joannes Müller		Joannes Müller	
	Margaretha Schmit, Elisabetha Schneider	Henricus Müller, Franciscus Müller, Andreas Müller, Henricus Müller			
Wilhelmus Schart	Anna Steller, Anna Maria Müller	Joannes Schart	Anna Margaretha Schart, Margaretha Schart		
Joannes Schisler, Mathias Schisler	Anna Maria Tillmann, Gertrudis Zeig	Joannes Schisler			
Wilhelmus Horn, Wilhelmus Schlit	Elisabetha Litz, Anna Margertha Horn	Joannes Horn, Joannes Schlit	Anna Maria Schlit		
Wilhelmus Schlit, Joannes Schoffer	Anna Maria Kass, Anna Catharina Schlit	Joannes Schlit	Anna Margaretha Schlit, Magdalena Schoffer		
Michael Helpert	Anna Margaretha Müller	Conradus Helpert, Adamus Helpert, Georgius Helpert			

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Jacobus Schart	Anna Margaretha Roth	Joannes Schart	Anna Margaretha Schart, Elisabetha Schart, Catharina Schart		
Joseph Staud	Catharina Quell	Joannes Staud, Conradus Staud, Joseph Staud	Anna Maria Staud, Anna Staud		
Georgius Zeig	Eva Fricz	Joannes Zeig, Balthasarus Zeig, Bernardus Zeig	Anna Maria Zeig, Catharina Zeig		
Christianus Zeig	Catharina Quell, Margaretha Schart	Joannes Zeig	Anna Maria Zeig		
Balthasarus Schoffer	Catharina Gantzler	Joannes Schoffer, Wilhelmus Schoffer	Anna Margaretha Schoffer		Joseph Schlegel
Wilhelmus Schoffer,	Eva Gantzler,	Joannes Schoffer, Sebastianus Schoffer			
Joannes Hefner	Anna Catharina Hefner				
Marthias Hefner	Elisabetha Herr	Antonius Hefner	Catharina Hefner		
Sebastian Hefner	Margaretha Krim	Antonius Hefner	Anna Margaretha Hefner, Anna Elisabetha Hefner, Anna Margaretha Hefner,		
Joannes Wilhelmus Istel	Elisabetha Müller, Christina Mannhalt	Joannes Istel, Carolus Istel	Anna Margaretha Istel		
Franciscus Preller	Magdalena Istel	Joannes Preller, Andreas Preller, Adamus Preller			Wilhelmus Schoffer

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Antonius Zeig, Bernardus Zeig, Joannes Ax	Anna Maria Kass, Anna Margaretha Schisler, Catharina Zeig	Antonius Zeig, Joannes Ax	Anna Catharina Ax		
Joannes Schoffer	Anna Elisabetha Kreps,		Eva Kreps, Magdalena Kreps,	Joannes Kreps, Christina Kreps, Maria Elisabetha Kreps	
Wilhelmus Staud, Henricus Jung	Anna Maria Stein Catharina Schoffer, Eva Staud	Joannes Peter Kreps	Magdalena Istel		
Christianus Kelbinger	Anna Maria Feld	Joannes Kelbinger, Petrus Kelbinger	Barbara Kelbinger, Anna Kelbinger		
Joannes Schneider	Eva Dorn	Joannes Georgius Schneider, Wilhelmus Schneider, Franciscus Schneider	Elisabetha Schneider		Elisabetha Kass
Andreas Kremer	Gertrudis Jen		Elisabetha Kremer, Anna Margaretha Kremer		
Joannes Knauff	Margaretha Fink	Joannes Knauff, Joannes Andreas Knauff, Andreas Knauff, Wilhelmus Knauff	Ursula Knauff, Anna Margaretha Knauff		
Stephanus Ekert	Anna Maria Schad	Wilhelmus Ekert	Maria Ekert, Eva Ekert		

Családapa	Családanya	Meghászatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Balthasarus Laux	Barbara Schlit		Anna Maria Laux		
Joannes Fork	Anna Maria Tillmann	Anderas Fork	Anna Catharina Fork, Anna Margaretha Fork		
Joannes Schneidler	Anna Margaretha Schisler,		Elisabetha Schneidler, Margaretha Schneidler, Gertrudis Schneidler, Maria Schisler		
Wilhelmus Laux,	Salome Weiland	Adamus Schisler	Juditha Laux, Maria Laux		
Franciscus Preidigam	Catharina Pecht,	Joannes Laux, Stephanus Laux, Joannes Laux			
Joannes Schmit,	Elisabetha Laux	Joannes Schmit,	Anna Margeretha Schmit, Elisabetha Schmit		
Anton Schmit	Anna Catharina Schlit, Margaretha Isrel, Margaretha Dorn	Franciscus Schmit			
Andreas Schön	Elisabetha Schneider	Stephanus Schön	Barbara Schön		
Petrus Kelbinger, Georgius Kelbinger,	Maria Schad,		Anna Maria Kelbinger, Elisabetha Kelbinger, Margaretha Götz		
Josephus Götz	Elisabetha Kelbinger	Joannes Götz			
Ludovicus Kassel,	Anna Margaretha Kass,				Joannes Horak, Maria Schön
Franciscus Schmit	Eva Kassel	Joannes Schmit	Anna Barbara Schmit, Margaretha Schmit		

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Georgius Nägel	Elisabetha Rem		Barbara Nägel, Anna Maria Nägel, Anna Margaretha Nägel		
Henricus Kremer	Margaretha Schoffer	Joannes Philippus Kremer, Adamus Kremer, Andreas Kremer			Catharina Klas
Wilhelmus Schmit,	Anna Maria Laux,	Adamus Schmit, Bernardus Schmit	Eva Schmit, Anna Elisabetha Schmit		
Andreas Schmit	Magdalena Leininger				
Joannes Schlit,	Margaretha Kremer,	Jacobus Schlit,	Magdalena Schlit,		
Joannes Schlit,	Anna Margaretha Kreps,	Joannes Schlit,	Elisabetha Schlit		
Joannes Weber	Anna Margaretha Schlit	Wilhelmus Schlit			
Nicolaus Schneider	Margaretha Dorn	Matthias Schneider, Wilhelmus Schneider	Eva Schneider, Elisabetha Schneider, Anna Elisabetha Schneider		Casparus Horak
Sebastian Gantzler	Anna Margaretha Schlit,	Joannes Gantzler, Joannes Wilhelmus Gantzler			Jacobus Verzler
	Appolonia Müller				
	Theresia Hermann	Vendelinus Horak, Andreas Horak	Rosalia Horak, Elisabetha Horak		
Joannes Schmit	Eva Kelbinger	Joannes Wilhelmus Schmit, Franciscus Schmit			

Családapa	Családanya	Meghazasúlatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Wilhelmus Steller	Anna Elisabetha Schoffer		Anna Margaretha Steller, Anna Maria Steller		
Henricus Schisler	Magdalena Hilger	Matthias Schisler, Wilhelmus Schisler, Joannes Schisler, Georgius Schisler, Petrus Schisler, Henricus Schisler			Anna Maria Jung
Adamus Weller	Veronica Manger	Joannes Wilhelmus Weller, Joannes Weller	Barbara Weller, Anna Margaretha Weller, Elisabetha Weller		
Georgius Stegner	Catharina Istel	Antonius Stegner, Joannes Stegner			
Georgius Istel	Margaretha Staud, Magdalena Schön				
Nicolaus Krim, Conradus Krim	Margaretha Wolff, Margaretha Laux	Joannes Krim, Joannes Krim	Elisabetha Krim, Anna Elisabetha Krim		
Joannes Gantzler	Anna Margaretha Schisler	Balthasarus Gantzler			
Henricus Schneidler,	Anna Elisabetha Schmit,	Joannes Wilhelmus Schneidler,			
Matthias Schneidler,	Elisabetha Müller,	Joannes Schneidler, Andreas Schneidler			
Joannes Schneidler	Margaretha Schoffer				
Henricus Schisler	Theresia Moker	Joannes Schisler	Elisabetha Schisler		
Conradus Kanter	Anna Barbara Kass	Andreas Kanter, Joannes Kanter	Anna Kanter		

Családapa	Családanya	Meghazasúlatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Wilhelmus Müller	Anna Maria Kanter				
Wilhelmus Ax	Anna Maria Kremer	Joannes Ax, Henricus Ax, Andreas Ax			
Henricus Kremer,	Gertrudis Odenwald,	Anna Elisabetha Kremer,			Andreas Sporer
Joannes Kremer	Barbara Manger	Elisabetha Kremer, Barbara Kremer, Anna Margaretha Kremer			
Joannes Fork, Wilhelmus Fork,	Anna Maria Schlit,	Joannes Fork,			
Jacobus Heill	Anna Margaretha Fork	Franciscus Heill		Elisabetha Heil	
Henricus Ax	Catharina Locher	Joannes Wilhelmus Ax	Anna Margaretha Ax, Catharina Ax, Elisabetha Ax, Anna Elisabetha Ax		
Joannes Ax	Agnes Glas	Antonius Ax			
Petrus Horn	Catharina Müller,	Joannes Hor, Wilhelmus Horn, Petrus Horn, Joannes Horn	Catharina Horn,		
	Elisabetha Müller		Appolonia Horn, Anna Elisabetha Horn		

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Joannes Tillmann,	Catharina Staud,	Balthasar Tillmann,	Elisabetha Tillmann,		
Petrus Schoffer	Anna Catharina Tillmann	Wilhelmus Tillmann	Anna Maria Schoffer		

DIÓSBÉRÉNY

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Balthasarus Quell	Elisabetha Breitenstein	Jacobus Quell, Martinus Quell, Franciscus Quell, Georgius Quell, Joannes Quell	Anna Maria Quell, Anna Margaretha Quell, Anna Maria Quell		
Franciscus Abenzeller	Veronica Viderdorfer, Anna Margaretha Hefner	Henricus Maër Matthias Maër Casparus Maër	Anna Maria Abenzeller, Anna Abenzeller	Getrudis Viderdorffer	
Lambertus Binder	Anna Catharina Fricz	Joannes Binder, Franciscus Bnder	Anna Binder, Elisabetha Binder, Anna Maria Binder		
Philippus Quell	Helena Grösser	Petrus Quell	Anna Maria Quell, Elsa-betha Quell, Maria Quell	Josephus Grösser	

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és család
Petrus Hempel	Catharina Laux, Anna Eitler	Joannes Hempel, Andreas Hempel	Anna Hempel, Catharina Hempel		
Jacobus Kissling,	Dorothea Weiland,		Eva Kissling,	Adamus Kissling	Georgius Meratz, Joannes Hentzen- berger, Catharina Horrak
Casparus Gleiber	Theresia Kissling		Elisabetha Gleiber		
Ulricus Poplauer	Rosina Fischer	Martinus Poplauer, Joannes Poplauer, Jacobus Poplauer, Georgius Poplauer	Rosina Poplauer		
Georgius Mayer,	Anna Maria Fricz,			Anna Bübel	Franciscus Kibler, Joannes Georgius Horn
Franciscus Hess	Anna Mayer		Anna Catharina Hess		
Martinus Mannhalt	Elisabetha Stein	Fridericus Mannhalt, Petrus Mannhalt, Josephus Mannhalt, Paulus Mannhalt, Jacobus Mannhalt			
Franciscus Gyenei	Juditha Cseh	Joannes Gyenei			Andreas Balaskó
Franciscus Sonntag	Elisabetha Mannhalt	Joannes Sonntag, Andreas Sonntag	Rosalia Sonntag		Joannes Schueber, Maria Fischer

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Joannes Tillmann	Rosalia Stark, Maria Fricz	Fridericus Tillmann		Thomas Tillmann, Georgius Tillmann, Anna Tillmann	
Georgius Mannhalt	Anna Maria Sonntag	Antonius Mannhalt			Fridericus Blimer
Joannes Steckler	Anna Knop	Sigismundus Steckler	Eva Steckler, Otilia Steckler		
Stephanus Fábían	Elisabetha Lehócz				Anna Vancsura
Michael Mayer	Catharina Adam				Margaretha Rebmann
Joannes Fábían	Elisabetha Lakatos	Franciscus Fábían, Joannes Fábían	Elisabetha Fábían, Eva Fábían, Margaretha Fábían		
Joannes Tóth	Catharina Mészáros	Joannes Tóth, Petrus Tóth, Georgius Tóth	Elisabetha Tóth, Magdalena Tóth		
Joannes Kovács	Catharina Gergő	Joannes Kovács, Georgius Kovács	Anna Kovács, Elisabetha Kovács		
Adamus Immel	Anna Maria Ekkert				
Josephus Fetzter	Catharina Weller	Sebastianus Fetzter	Anna Mara Fetzter, Barbara Fetzter		
Stephanus Huszár	Juditha Bersenyi		Eva Huszár, Catharina Huszár, Theresia Huszár		
Josephus Geier	Maria Rauffer		Maria Anna Geier		
Petrus Balaskó	Catharina Varga	Michael Balaskó			

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Jacobus Kremer	Catharina Kolbert				
Martinus Kolbert	Barbara Scharr	Sebastianus Kolbert	Anna Margaretha Kolbert, Anna Margareth Kolbert		
Maximilianus Locher	Catharina Schickentanz		Anna Margaretha Locher		
Joannes Georgius Schaeider	Magdalena [vezetéknév nélkül]				
Michael Knauff	Catharina Zügner	Casparus Knauff	Francisca Knauff, Catharina Knauff		
Paulus Bérdi	Elisabetha Varga	Michael Bérdi			
Augustinus Fábíán	Eva Pap	Georgius Fábíán	Catharina Fábíán		
Joannes Bérdi	Anna Balaskó	Franciscus Bérdi, Joannes Bérdi, Josephus Bérdi			
Stephanus Mészáros	Elisabetha Huszár	Franciscus Mészáros	Susanna Mészáros		
Georgius Peitel	Barbara Kissling	Joannes Peitel, Franciscus Peitel			
Leonardus Ribmann	Margaretha Mayer	Adamus Ribmann, Thomas Ribmann			
	Anna Müller	Josephus Sonntag, Joannes Sonntag	Maria Sonntag, Anna Sonntag		Catharina Immel
Georgius Ekert	Elisabetha Zügner, Elisabetha Weiland	Stephanus Ekert	Margaretha Ekert, Barbara Ekert, Anna Maria Ekert, Catharina Ekert		
Petrus Etinger	Elisabetha Peitel				

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
	Juditha Kiss	Stephanus Szőke	Elisabetha Szőke, Catharina Szőke		
Martinus Frech	Johanna Sonntag	Joannes Frech, Antonius Frech			
Joannes Huszár	Helena Végh	Michael Huszár	Anna Huszár, Helena Huszár, Catharina Huszár, Elisabetha Huszár, Maria Huszár		
Joannes Balaskó, Joannes Szőke	Eva Szőke, Anna Takács	Georgius Balaskó	Maria Balaskó, Catharina Balaskó	Michael Egregyi	
Franciscus Balaskó	Elisabetha Szita		Anna Balaskó, Eva Balaskó, Catharina Balaskó		Michael Szabó, Joannes Scholl
Emericus Balaskó	Catharina Hegyi, Juditha Barka	Martinus Balaskó, Franciscus Balaskó	Eva Balaskó		
Franciscus Binder	Rosina Kar, Catharina Weber, Eva Krus	Joannes Binder	Anna Binder, Maria Binder, Maria Anna Binder		
Vendelinus Feith	Gertrudis Züppel (evangelikus)	Carolus Feith, Nicolaus Feith, Conradus Feith	Anna Feith, Elisabetha Feith		

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fűgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Joannes Immel	Margaretha Breitenstein	Joannes Henricus Immel	Maria Eva Immel, Elisabetha Immel, Barbara Immel	Philippina Immel, Georgius Schüller	
Michael Immel	Anna Maria Karr				
Paulus Tóth	Helena Bérdi	Paulus Tóth	Elisabetha Tóth, Maria Tóth, Elisabetha Tóth, Anna Tóth, Theresia Tóth		
Nicolaus Klambauer	Gertrudis Wolff	Joannes Klambauer, Nicolaus Klambauer	Margaretha Klambauer		
Nicolaus Breitenstein	Margaretha Trapp	Joannes Breitenstein, Georgius Breitenstein, Balthasar Breitenstein, Petrus Breitenstein	Catharina Breitenstein, Anna Margaretha Breitenstein		
Georgius Knauff	Anna Maria Istel	Joannes Georgius Knauff		Elisabetha Istel	Petrus Rothpeck
Stephanus Zügner	Margaretha Scholl	Georgius Zügner, Sebastianus Zügner	Anna Margaretha Zügner	Elisabetha Scholl	
Nicolaus Zügner	Lugardis Rothenflur	Antonius Zügner		Maximilianus Zügner, Elisabetha Zügner	Anna Maria Paur
Michael Móri	Elisabetha Hajnal	Georgius Móri	Anna Móri, Elisabetha Móri, Gertrudis Móri		

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Joannes Móri	Juditha Balaskó, Juditha Molnár	Georgius Móri			
Stephanus Barka	Catharina Bérdei	Stephanus Barka, Michael Barka, Joannes Barka, Franciscus Barka, Josephus Barka	Anna Barka		
Joannes Staud	Anna Catharina Schmit	Nicolaus Staud	Catharina Staud, Anna Maria Staud, Elisabetha Staud, Anna Barabara Staud		
Josephus Wirth	Maria Pfaff	Joannes Wirth, Georgius Wirth	Gertrudis Wirth, Anna Maria Wirth		
Joannes Klingelheber	Catharina Mannhalt	Joannes Klingelheber, Joannes Georgius Klingelheber			
Adamus Nickel	Margaretha Ekert	Joannes Georgius Nickel	Anna Nickel		
Fidelis Vanovski	Margaretha Jung				
Joannes Theiss	Anna Barbara Mannhalt	Joannes Theiss			
Michael Zügner	Agatha Trenbach		Catharina Zügner, Elisabetha Zügner		
Joannes Stein	Margaretha Meling, Ursula Lug		Elisabetha Stein, Margaretha Stein		

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fűgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és család
Joannes Feith	Anna Maria Marck		Gertrudis Feith		
Joannes Schoffer	Christina Staud	Joannes Schoffer, Georgius Schoffer, Petrus Schoffer			
Georgius Hempel	Magdalena Stegner				Georgius Hirspeck, Maria Frey
Joannes Breitenstein		Nicolaus Breitenstein, Joannes Breitenstein, Josephus Breitenstein	Elisabetha Breitenstein, Maria Breitenstein		
Henricus Nect	Barbara Klambauer		Catharina Nect	Petrus Nect	
Joannes Meinsinger	Catharina Nargang	Joannes Meisinger, Henricus Nargang	Maria Elisabetha Meisinger		
Henricus Haumann	Hedwigis Schoffer	Jacobus Haumann, Valentinus Haumann	Gertrudis Haumann		
Petrus Herr	Elisabetha Binder	Josephus Herr, Carolus Herr, Georgius Herr	Maria Anna Herr, Gertrudis Herr		
Petrus Osbach, Joannes Osbach	Elisabetha Weiland		Elisabetha Osbach, Elisabetha Osbach	Jacobus Daun	Bernardus Fricz
Joannes Locher,	Eva Hoffmann,	Joannes Locher, Laurentius Locher	Elisabetha Locher, Margaretha Locher		
Christophorus Locher	Maria Horn				
Michael Tóth	Elisabetha Gyenei	Joannes Tóth, Georgius Tóth, Michael Tóth	Catharina Tóth, Eva Tóth, Helena Tóth, Elisabetha Tóth		

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Stephanus Bérđi	Catharina Balaskó	Stephanus Bérđi, Martinus Bérđi, Michael Bérđi	Anna Bérđi		
Stephanus Bérđi, Petrus Bérđi	Elisabetha Kovács, Julianna Bojás	Martinus Bérđi, Franciscus Bérđi, Joannes Bérđi	Rosalia Bérđi, Eva Bérđi, Catharina Bérđi, Elisabetha Bérđi, Catharina Bérđi		
Philippus Roth, Josephus Zeig Franciscus Bérđi	Maria Kraczing, Elisabetha Roth Catharina Gulás, Elisabetha Szóke Eva Für	Joannes Bérđi, Michael Bérđi Georgius Szóke, Stephanus Szóke, Joannes Szóke	Elisabetha Roth, Catharina Roth	Marthias Rapp	
Gregorius Szóke	Juditha Varga		Anna Szóke		
Stephanus Szóke			Elisabetha Szóke, Anna Szóke, Maria Szóke		
Joannes Grösser	Anna Margeretha Trapp	Michael Grösser	Margaretha Grösser, Maria Anna Grösser, Catharina Grösser		Salome Stein
Ladislauş Leleszi	Catharina Fábían	Andreas Leleszi			
Paulus Doborovacş	Anna Balaskó	Joannes Doborovacş			

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Georgius Bojás	Rosalia Balaskó	Martinus Bojás, Paulus Bojás, Joannes Bojás	Magdalena Bojás, Theresia Bojás		
Michael Schuber					
Nicolaus Bérdi	Anna Tóth	Jacobus Bérdi	Anna Bérdi, Eva Bérdi, Theresia Bérdi		
Ladislauus Szölke	Eva Molnár	Georgius Szölke, Franciscus Szölke, Michael Szölke	Anna Szölke		
Stephnaus Bérdi	Anna Kiss	Joannes Kiss, Stephanus Kiss			
Emericus Keresztes	Juditha Balaskó	Martinus Keresztes, Joannes Keresztes			
Joannes Balaskó	Catharina Bérdi		Eva Balaskó, Catharina Balaskó		
Emmanuel Roth	Francisca Rapp	Joannes Roth, Georgius Roth, Josephus Roth	Elisabetha Roth		
Stephanus Balaskó	Rosalia Kovács	Josephus Balaskó, Bernardus Balaskó, Joannes Balaskó	Catharina Balaskó, Anna Balaskó		
Casparus Zügner	Elisabetha Ekkert	Joannes Zügner, Franciscus Zügner, Andreas Zügner, Stephanus Zügner			

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Emericus Balaskó	Clara Hegedűs, Juditha Nagy	Georgius Balaskó	Catharina Balaskó, Elisabetha Balaskó		
Petrus Balaskó	Catharina Tiborcz	Joannes Balaskó, Paulus Balaskó, Franciscus Balaskó, Jacobus Balaskó	Rosalia Balaskó, Elisabetha Balaskó		
Jacobus Rentler	Margaretha Pech	Joannes Rentler, Andreas Rentler, Matthias Rentler, Georgius Rentler, Jacobus Rentler			
Georgius Kolbert	Dorothea Veitzel	Jacobus Kolbert			
Joannes Balaskó	Juditha Csordás, Anna Juhász	Georgius Balaskó, Franciscus Balaskó, Stephanus Balaskó, Georgius Balaskó	Anna Balaskó, Helena Balaskó		
	Catharina Peitel	Sebastianus Schmit, Joannes Schmit, Georgius Schmit, Martinus Schmit, Josephus Schmit, Petrus Schmit, Franciscus Schmit	Elisabetha Schmit		

UDVARI

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fűgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és család
Joannes Dukony	Elisabetha Horváth	Dukony Joannes, Dukony Georgius	Juditha Dukony, Susanna Dukony, Eva Dukony		
Joannes Tiborcz, Andreas Tiborcz	Anna Szebenyi, Anna Jankó, Catharina Gerencsér		Juliana Tiborcz, Rosalia Tiborcz, Catharina Tiborcz		
Petrus Jankó	Anna Szabó	Joannes Jankó	Juditha Jankó, Catharina Jankó	Joannes Pap	Joannes Szűcs
	Helena László, Helena Orbán, Eva Jankó	Stephanus Jankó, Ladislus Jankó Michael Nagy			
Michael Jankó	Barbara Bernárd	Franciscus Jankó, Antonius Jankó			Franciscus Benkó, Anna Lackó
Joannes Ivanics Adamus Weller	Catharina Pintér Catharina Khil	Josephus Weller, Nicolaus Weller	Helena Ivanics		
Stephanus Kovács,	Eva Cseh,		Anna Kovács, Rosalia Kovács, Catharina Kovács		
Stephanus Kovács	Catharina Pap	Joannes Kovács			

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Josephus Simony	Anna Horváth	Stephanus Simony	Helena Simony, Juditha Simony	Stephanus Simony	Joannes Boros
Joannes Finta	Juditha Diósi	Franciscus Finta, Stephnaus Finta	Anna Finta, Anna Finta, Rosalia Finta		
Joannes Palásti			Juditha Palásti		
Casparus Waserman	Margaretha Weigant				
Joannes Kovács	Catharina Kucsár	Stephanus Kovács, Franciscus Kovács, Joannes Kovács	Elisabetha Kovács, Julianna Kovács		
Franciscus Tiborcz	Anna Lakatos	Paulus Tiborcz	Julianna Tiborcz		
Michael Nyíráti	Anna Mátyás	Joannes Mátyás	Eva Mátyás, Julianna Mátyás, Anna Mátyás		
Paulus Czigili	Catharina Lele	Stephanus Czigili	Anna Czigili		
Andreas Klembs	Magdalena Veinscherle		Helena Klembs, Catharina Klembs		
Georgius Bosay	Juditha Tiborcz	Stephanus Bosay, Emericus Bosay	Anna Bosay		
Michael Kelemen	Juditha Kovács, Elisabetha Répásy	Josephus Kelemen	Rosalia Kelemen		
Joannes Hailh	Anna Elisabetha Zinkant	Josephus Hailh, Joannes Hailh			
Nicolaus Andes	Anna Sophia Jung		Anna Margaretha Andes		

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fűgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Franciscus Somogyi	Elisabetha Tüske	Joannes Somogyi	Catharina Eva Somogyi		
Michael Lelovics	Elisabetha Danes	Davidus Lelovics	Anna Lelovics, Juditha Lelovics	Stephanus Kovács	
Franciscus Nagy	Eva Somogyi		Elisabetha Nagy		
Franciscus Molnár, Josephus Molnár	Anna Viczy, Eva Tiborcz	Andreas Molnár, Michael Molnár, Joannes Molnár	Juditha Molnár, Julianna Molnár		
Michael Szűcs	Catharina Virág	Stephanus Szűcs, Joannes Szűcs, Petrus Szűcs			
Michael Somogyi, Georgius Somogyi	Anna Takács, Éva Béri,		Juditha Somogyi, Julianna Somogyi	Catharina Szabó	
Michael Böröcz,	Anna Kelecs				
Stephanus Böröcz	Elisabetha Tiborcz,	Franciscus Böröcz, Joannes Böröcz	Catharina Böröcz, Anna Böröcz, Elisabetha Böröcz		
Josephus Tiborcz,	Catharina Kovács, Juditha Hegedűs				
Andreas Tiborcz	Helena Siba, Eva Danes	Joannes Tiborcz	Catharina Tiborcz, Julianna Tiborcz		Michael Takács

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgálo és cseléd
Conradus Klebetantz, Henricus Klebetantz, Nicolaus Klebetantz	Elisabetha Ell, Helena Carell, Catharina Hertzog	Carolus Klebetantz, Joannes Klebetantz, Josephus Klebetantz	Margaretha Klebetantz		
Franciscus Tiborcz	Anna Bojás	Paulus Tiborcz, Josephus Tiborcz, Petrus Tiborcz, Franciscus Tiborcz	Clara Tiborcz, Anna Tiborcz, Helena Tiborcz		
Petrus Stancsik	Anna Fülöp	Petrus Stancsik	Juliana Stancsik, Anna Stancsik, Anna Stancsik, Catharina Stancsik		
Paulus Fábán	Eva Kiss		Juditha Fábán		
Paulus Tiborcz	Elisabetha Bíró	Ladislauș Tiborcz		Helena Balaskó	Georgius [vezetéknev nélkül]
Michael Tiborcz	Juditha Pöcz	Michael Tiborcz, Andreas Tiborcz	Anna Tiborcz, Helena Tiborcz, Juliana Tiborcz		
Paulus Kövecses	Susanna Mórcz	Joannes Kövecses, Michael Kövecses	Catharina Kövecses		Adamus Orbany, Catharina Jónás
Joannes Fábán	Elisabetha Cseh	Franciscus Fábán, Stephanus Fábán, Josephus Fábán, Emericus Fábán			Elisabetha Vaszari

SZÁRAZD

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fűgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Joannes Reiser	Elisabetha Maul	Josephus Reiser, Joannes Reiser			
Carolus Diesberger	Catharina Weiland	Petrus Disberger	Margaretha Diesberger, Catharina Diesberger		
Casparus Reiser	Catharina Steinheiser	Petrus Reiser, Leonardus Reiser, Bernardus Reiser	Margaretha Reiser		
Melchior Herr	Sophia Somolad	Michael Herr, Bernardus Herr, Nicolaus Herr	Eva Margaretha Herr		
Petrus Herr,	Maria Gaiger,	Joannes Herr,	Elisabetha Herr		Catharina Vag
Georgius Herr	Maria Scholl	Ignatius Herr, Valentinus Herr			
Valentinus Haumann	Catharina Geiger		Anna Maria Haumann, Anna Elisabetha Haumann		Anna Maria Schlegel
Ignatius Geiger	Elisabetha Schisler	Joannes Geiger, Petrus Geiger, Michael Geiger	Catharina Geiger		Elisabetha Stein
Jacobus Herr	Maria Diesberger		Eva Herr		
Casparus Reiser	Anna Schlit		Dorothea Reiser, Elisabetha Reiser		
Josephus Reiser	Anna Scholl	Matthias Reiser			

GYÖNK

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Joannes Szabó	Elisabetha Nagy, Susanna Mészáros	Joannes Szabó, Stephanus Szabó			
		Joannes Henricus Laux, Joannes Laux, Conradus Laux	Eva Laux		

KISTORMÁS

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Joannes Osbach	Juliana Pilthauer	Jacobus Osbach	Elisabetha Catharina Osbach, Maria Osbach, Margaretha Osbach		

VARSÁD

Családapa	Családanya	Megházasulatlan fiúgyermek	Hajadon leánygyermek	Rokon	Szolgáló és cseléd
Joannes Engersperger	Maria Fink (evangélikus)	Joannes Engersperger, Carolus Engersperger	Margaretha Engersperger		

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

A levéltári források rövidítésjegyzéke

BTK NTI	HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajz-tudományi Intézet Adattára
DAL	Diözesanarchiv Limburg Hatter = Hattersheim Hofh. = Hofheim Lind. = Lindenhofzhausen O-We. = Oberweyer
EA	Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archivum
ELTE EKL EK	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Egyetemi Könyvtár cod. Kódexgyűjtemény
ELTE EKL EL	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Egyetemi Levéltár VIII. Tanintézetek, intézmények (ELTE) I. Központi szervezeti egységek 19. Egyetemi Könyvtár
EOL	Evangélikus Országos Levéltár Dunántúli evangélikus egyházkerület 1900–1950 közötti gyülekezettörténetek Tolna-Baranya-Somogyi Egyházmegye Egyházlátogatások
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára C. Magyar Királyi Helytartótanács levéltára 59. Departamentum urbariale IV. Tabellae urbariales E. Magyar Kincstári Levéltárak, A Magyar Kamara Archivuma 156. Urbaria et conscriptiones N. Regnicolaris Levéltár, Archivum Regni 78. Az 1715. évi országos összeírás 79. Az 1720. évi országos összeírás X. Másolatok gyűjteménye

MNL TML

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára

IV. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok

1. Tolna Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai
  - a. Közgyűlési jegyzőkönyvek (Protocolla congregationum)
5. Tolna vármegye adószedőjének iratai
  - a. Országos összeírások (Domestica)¹
7. Tolna Vármegye Törvényszékének (Sedria) iratai
  - a. Polgári törvényszéki ülési jegyzőkönyvek (Protocolla sedriae civilis)
  - b. Polgári perek (Processus civiles)
  - d. Büntető törvényszéki ülési jegyzőkönyvek (Protocolla sedriae criminalis)

XIII. Családok

1. Az Apponyi család iratai

III. Perek

- b. Birtokperek
- c. Határperek
- d. Egyéb perek
- e. Úriszéki perek

IV. Jogbiztosító iratok

- b. Szerződések

V. Gazdasági iratok

- b. Összeírások
- c. Urbáriumok
- d. Inventáriumok
- e. Birtokgazdálkodás iratai

VIII. Iratjegyzékek, regeszták

X. Vegyes iratok

XIV. Személyek

57. Várnagy Antal nagyprépost hagyatéka

XV. Gyűjtemények

3. A Tolna Megyei Levéltár térképeinek gyűjteménye

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

K = Kézirattár

RNyT = Régi Nyomtatványok Tára

---

¹ A levéltári jegyzékben szereplő levéltári tételek dátumát a mappák tartalmának megfelelően szükség szerint korrigáltam, illetve az egyes összeírások pontos tartalmát magam határoztam meg.

- PEK** Pécsi Egyházmegyei Könyvtár
- PEKT** Pécsi Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont
- PEL** Pécsi Egyházmegyei Levéltár
- I. Püspöki Levéltár
1. Püspöki Hivatal
- a. Iratanyag
- c. Kötetek
- II. Székeskáptalani Levéltár
1. Magánlevéltár
- a. Iratanyag
3. Káptalani Uradalom Levéltára
- a. 18–20. század
- III. Plébániai irattárak
003. Aparhant (div. = diversa)
018. Bonyhád (div. = diversa)
023. Diósberény (div. = diversa)
039. Gödre (matr. = matricula)
047. Hőgyész (matr. = matricula)²
087. Mucsi (div. = diversa)
123. Szakadát (div. = diversa, matr. = matricula)
138. Tevel (div. = diversa, matr. = matricula)
148. Závod (div. = diversa, matr. = matricula)
- További rövidítések: bapt. = baptisatorum, cop. = copulatorum,
def. = defunctorum
- SZEL** Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár
- IV. Plébániai levéltárak
64. Kőszeg (anyakönyvek)
- Szakadati Német Nemzetiségi Tájház**
- ERHARD, Caspar**
- [1740 k] *Christliches Hausbuch von Christi Leben, Leiden und Glorie [...]*. Augsburg: Mattheus Rieger und Söhne.³

² A hőgyéshi historia domust lásd: MNL TML XIV. 57. 24. d. Protocollum Currentalium ab Anno 1760.

³ Mivel a kötet címdala hiányos, kiadási éve saját feltételezés. Vö. Koppitz 2008: 128.

Kiadott források és irodalom

ABAFFY Csilla

- 2000 Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTA Könyvtárának Kézirattárában. *Magyar Könyvszemle* 116, 1–4. 340–351.

ÁCS Pál – SZÉKELY Júlia (szerk.)

- 2012 *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Budapest: Balassi.

ALFÖLDY Gábor

- 2001 Apponyi Antal högyészi kastélyparkja. *Művészettörténeti Értesítő* L, 1–2. 57–83.

AMENT-KOVÁCS Bence

- 2014 *Mária-tisztelet a török-korban. Szakrális és politikai reprezentáció*. Történelem alapszakos szakdolgozat. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék.

- 2020 A Mercy–Apponyi uradalom római katolikus alsópapsága. Történelemszemlélet és néprajzi érdeklődés. *Ethno-Lore* XXXVII. 231–266.

- 2021a A „szakadati anyaegyház” és népei: A filiális viszony diverzitása a 18. századi Mercy-uradalomban. In: Bárh Dániel (szerk.): *Papok a 18. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. 31–52. Budapest: MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport. (Folkloristica Historica 4).

- 2021b 18. századi Krisztus-életrajzok mint a Hausväterliteratur és a lelkeségi irodalom metszéspontjai. In: Frauhammer Krisztina – Horváth Sándor – Landgraf Ildikó (szerk.): *Imák a populáris és népi kultúrában. Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna születésének 100. évfordulója alkalmából*. 165–181. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet – Magyar Néprajzi Társaság.

- 2022 III. Károly első török háborújának állategészségügyi vonatkozásai. Marhavész Tolna vármegyében a 18. század első évtizedeiben. *Agrártörténeti Szemle* LXIII, 1–4. 165–175.

- 2023 Reform zur kulturellen Konfessionalisierung einer multiethnischen Pfarrengemeinschaft in der Donaumonarchie: Pfarrer Michael Winkler in Szakadát: 1759–1769. In: Bárh, Dániel (ed.): *Lower Clergy and Local Religion in 16th–20th Century Europe*. 405–440. Budapest: MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport. (Folkloristica Historica 5).

- 2024a Grundbesitz und Migration am Anfang des 18. Jahrhunderts: Das Botka – Sinzendorf – Mercy-Gut im Komitat Tolna. In: Fata, Márta (Hg.): *Neusiedler im Land: Der Einwanderungsartikel des ungarischen Landtags von 1723 im Kontext seiner Zeit*. 129–147. Berlin: Frank & Timme.

- 2024b Kontextualizáció és mikroelemzés a 18. századi Dél-Dunántúl történeti néprajzi vizsgálatában. *Ethnographia* 135, 4. 683–699.

ANDORKA Rudolf

1975 Az ormánsági születéskorlátozás története. *Valóság* 18, 6. 45–61.

ANDORKA Rudolf – BALÁZS-KOVÁCS Sándor

1984 A háztartás összetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792–1804). *Ethnographia* XCV, 2. 177–241.

ANDORKA Rudolf – FARAGÓ Tamás

1984 Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* XXVI, 3–4. 402–437.

ANDRÁSFALVY Bertalan

1957 A vörösbőr Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. *Néprajzi Értesítő* XXXIX. 49–69.

1965 *A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században*. Pécs: Janus Pannoniusz Múzeum. (Dunántúli Dolgozatok 3).

1972 Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. In: Rúzsás Lajos (szerk.): *Az Észak-Mecseki bányavidék regionális vizsgálata*. 123–167. Budapest: Akadémiai [MTA Dunántúli Tudományos Intézete]. (Értekezések 10).

2004 Délkelet-Dunántúl népeinek sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején. In: R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel (szerk.): *A Rákóczi-szabadságharc*. 549–557. Budapest: Osiris.

2011a Az írott források szerepe az anyagi kultúra kutatásában. *Ethno-Lore* XXVIII. 63–70.

2011b Komló és peremközsegei lakosságának történeti néprajza. In: Máté Gábor (szerk.): *Együtt élő népek – Eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai*. 149–220. Budapest–Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. (Studia Ethnologica Hungarica XIV).

2011c A magyar – délszláv – német népi kultúra egy korabeli szerző szemével. In: Máté Gábor (szerk.): *Együtt élő népek – Eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai*. 303–308. Budapest–Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. (Studia Ethnologica Hungarica XIV).

ARADI Gábor

2013 Tolna megyei uradalmak a 18. században és a 19. század első évtizedeiben. (Vázlatos történeti áttekintés). In: Borsy Judit Borbála (szerk.): *Uradalmak térben és időben*. 249–266. Pécs: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára. (Baranyai történelmi közlemények 5).

ARNETH, Alfred, Ritter von – FLAMMERMONT, Jules Gustave

1889 Introduction. In: Arneth, Alfred, Ritter von – Flammermont, Jules Gustave: *Correspondance secrète du comte de Mercy-Argenteau avec l'empereur*

Joseph II et le prince de Kaunitz I, I–LXXXVIII. Paris: Imprimerie Nationale.

ASSMANN, Jan

- 2013 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest: Atlantisz.

BÁCSKAI Vera

- 2007 Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). In: Bácskai Vera: *Városok és polgárok Magyarországon*, I. 269–306. Budapest: Budapest Főváros Levéltára. (Várostörténeti Tanulmányok 9/1).

BADER, Karl Siegfried

- 1974 *Rechtsformen und Schichten der Liegenschaftsnutzung im mittelalterlichen Dorf.* Wien: Böhlau. (Studien zur Rechtsgeschichte des Mittelalterlichen Dorfes 3).

BAK, János M.

- 2004 Herrschergestalten des mittelalterlichen Königreichs Ungarn in der neueren deutschen Mediävistik. In: Fata, Márta (Hg.): *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie.* 25–30. Stuttgart: Franz Steiner. (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 13).

BAKÁCS István

- 1972 A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának története az Országos Levéltár keretében. 1934–1945. *Levéltári Közlemények* 43, 1. 33–84.

BAKÓ Ferenc

- 1981 Az etnikai alcsoport kutatásának kérdései. Esettanulmány a keleti Tarna-völgy falvairól. *Agria* 18. 243–289.

BALASSA Iván

- 1960 *A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány.* Budapest: Akadémiai.
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon.* Budapest: Akadémiai.
2001 Gabonatermesztés. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Szilágyi Miklós – Égető Melinda – Kupó Jenő (szerk.): *Magyar néprajz*, II. *Gazdálkodás.* 295–434. Budapest: Akadémiai.

BALASSA M. Iván

- 1989 A magyarországi németek népi építkezéséről. *Ház és Ember* 5. 31–56. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

BALÁZS Éva, H.

- 1987 *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen. 1765–1800.* Budapest: Magvető.
1989a A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.). 831–926.
1989b A nyolcvanas esztendőök drámája. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.). 1023–1123.

- 1997 *Hungary and the Habsburgs. 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism.* Budapest: Central European University Press.
- BALÁZS Magdolna – KATUS László
- 1983 Középdunántúli paraszti háztartások a 18. században. *Történelmi Szemle* XXVI, 1. 159–171.
- BÁLINT Petra
- 2023 *Mindennapi élet alakzatai. Büntetőperek történeti néprajzi vizsgálata (1750–1850).* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. (Néprajzi Értekezések 12).
- BÁLINT Sándor
- 1977 *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából, I–II.* Budapest: Szent István Társulat.
- 1981a Patrocínium, egyházi év és néphagyomány. In: Bálint Sándor: *A hagyomány szolgálatában. Összegyűjtött dolgozatok.* 68–79. Budapest: Magvető.
- 1981b Liturgia és néphagyomány. In: Bálint Sándor: *A hagyomány szolgálatában. Összegyűjtött dolgozatok.* 80–89. Budapest: Magvető.
- 1983 *Szeged-Alsóváros. Templom és társadalom.* S. a. r.: Tomisa Ilona. Budapest: Szent István Társulat.
- 2009a Búcsújárás és település. In: Bálint Sándor: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből.* 37–41. Budapest: Ős-Kép.
- 2009b Búcsújáró magyarság. In: Bálint Sándor: *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből.* 109–118. Budapest: Ős-Kép.
- BÁLINT Sándor – BARNA Gábor
- 1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* Budapest: Szent István Társulat.
- BALOGH Ádám
- 2010 Béri Balogh Ádám élete és dunántúli harcai. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 13. 245–342.
- BALOGH Balázs
- 2003 Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon. Budapest: Akadémiai. (Néprajzi tanulmányok). <https://doi.org/10.1556/9789634545576>
- BALOGH János, K. et al. (szerk.)
- 1978 *Évszázadokon át – Tolna megye történetének olvasókönyve, I.* Szekszárd: Tolna Megyei Levéltár.
- BALOGH Margit
- 2000 *Murga.* Murga: Murga Község Önkormányzata.
- BALTAY Mihály
- 1983 *Magyarországi sertésfajták és -hibridek.* Budapest: Mezőgazdasági.
- BÁNKUTI Imre
- 1964 A hőgyési textilmanufaktúra 1729–1732. *Folia Archaeologica* XIV. 219–224.

- 1969 Tolna megye a Rákóczi-szabadságharcban (1703–1711). *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* II. 87–166.
- BARABÁS Jenő
- 1961 A néprajzi kutatások és az írásos források. *Ethnographia* LXXII, 1. 135–146.
- BARNA Gábor
- 1990 *Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon*. Budapest: Panoráma.
- 2003 Társulatok és szerepük az újkori népi vallásosságban. *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 6. 157–166.
- 2009 Vallási társulatok – a kánonjog, a jogszokás és a polgári egyleti jog tükrében. In: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. 218–423. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- 2014 A barokk szakrális térszerkezet kialakulása. Zárandoklatok, kegyhelyek a 18. század első évtizedeiben. In: Barna Gábor: *Vallási néprajzi tanulmányok*. 39–50. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 46 – A Vallási Kultúrakutatás Könyvei 14).
- BARNA Gábor (szerk.)
- 2019 *Eucharisztia és úrvacsora a magyarországi vallási kultúrában*, 1. Szeged: MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 57 – A valláskutatás könyvei 43).
- 2020 „Leborulva áldlak...” *Az Oltáriszentség és az Úrvacsora a magyarországi vallási kultúrában*. Budapest: Szent István Társulat.
- BARÓTI Lajos
- 1910 Adatok Mercy Klaudiusz Florimund gróf életéhez. *Történelmi és Régészeti Értesítő* XXVI, I–II. 146–155.
- BARTA János, ifj.
- 1978 *A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit*. Budapest: Akadémiai.
- 1982 *A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-Monarchiában*. Budapest: Akadémiai.
- BARTA János – OROSZ István – PAPP Imre
- 1995 Telepítési mozgalmak és a mezőgazdaság átalakulása a 18. században. *Világtörténet [Új folyam]* 2. 40–42.
- BÁRTH Dániel
- 1998 A kalocsai főlő esperesi kerület plébániái a 18. század közepén. *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* 1997. 47–52.
- 1999 Asszonyavatás. *Ethnographia* CX, 2. 359–398.
- 2003 Szokás és hatalom. Egyházi törekvés a szőlőörzés bácskai rendszabályozására a XVIII. század közepén, *Cumania* 19. 85–120.

- 2005a Statuta Generalia (1738): Vallásosság és mindennapi élet Patáchi Gábor kalocsai érsek általános rendelkezéseinek tükrében. *Cumania* 21. 141–173.
- 2005b *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. Budapest: MTA – ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport.
- 2005c A katolikus egyházi irányítás és a népi kultúra kapcsolatának kora újkori forrásai. *Ethno-Lore* XXII. 47–70.
- 2008 Egyházi források a történeti szokáskutatás szolgálatában. In: Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom-, egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. 209–300. Budapest: L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézet. Documentatio Ethnographica 23).
- 2009 Népszokások [a kései feudalizmus korában]. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Flórián Mária (szerk.). 477–484.
- 2010 *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. Budapest–Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. (Fontes Ethnologiae Hungaricae IX).
- 2012a Történeti folklorisztika Magyarországon. Előzmények és távlatok. *Etnoszkóp* 2, 1. 9–21.
- 2012b „Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?” A történeti szokáskutatás távlatai. In: ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. 23–36. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- 2013 Alsópapság és népi kultúra. Kutatási irányok, modellek, megközelítési lehetőségek. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. 9–42. Budapest: ELTE BTK Folklóre Tanszék.
- 2014a Katolikus felvilágosodás és népi kultúra a 18. századi Magyarországon. In: Hermann István (szerk.): *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök emlékezete*. 39–58. Veszprém: Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltár.
- 2014b Demonológia és katolikus felvilágosodás a 18. századi Magyarországon. In: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. 85–108. Budapest: Balassi. (Vallástudományi tanulmányok Közép-Kelet-Európából 1).
- 2016 *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása*. Budapest: Balassi. (Vallásantropológiai Tanulmányok Közép-Kelet-Európából 3).
- 2018 Catholic Enlightenment and Religious Mentality in Hungary (1760–1790). In: Kulcsár Krisztina – Forgó András (Hg.): *„Die habsburgische Variante des Aufgeklärten Absolutismus”. Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II. 1765–1780*. 311–324. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsfor-

- schung in Wien. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien XXVI).
- 2021a *A 18. századi Bácska „alulnézeti” egyháztörténete. Húsz év – húsz tanulmány.* Budapest: MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport. (Folcloristica Historica 3).
- 2021b Szerkesztői előszó. In: Bárh Dániel (szerk.): *Papok a 18. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása.* 5–8. Budapest: MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport. (Folcloristica Historica 4).
- 2021c Ráimádkozás pappal és pap nélkül. In: Frauhammer Krisztina – Horváth Sándor – Landgraf Ildikó (szerk.): *Imák a populáris és népi kultúrában. Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna születésének 100. évfordulója alkalmából.* 95–111. Budapest: BTK Néprajztudományi Intézet – Magyar Néprajzi Társaság.
- BÁRTH Dániel (szerk.)
- 2013 *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon.* Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.
- 2021 *Papok a 18. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása.* Budapest: MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport. (Folcloristica Historica 4).
- 2023 *Lower Clergy and Local Religion in 16th–20th Century Europe.* Budapest: MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport.
- BÁRTH János
- 1980 Az illanci tanyák népének hajósi búcsú járása. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XI–XII. 59–117.
- 1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In: Dömötör Tekla (főszerk.), Barna Gábor – Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar néprajz*, VII. *Népszokás – néphit – népi vallásosság.* 331–424. Budapest: Akadémiai.
- 1996 *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya.* Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre.
- 1997 Település. In: Balassa Iván (főszerk.), Füzes Endre, Kisbán Eszter et al. (szerk.): *Magyar néprajz*, IV. *Életmód.* 7–88. Budapest: Akadémiai.
- 2006 *Jézus dicsértessék! A székelyvassági hegyi tanyák népének hagyományai.* Kecskemét: Bárh Bt. – Cumania Alapítvány.
- 2019 *Paptartás a Kalocsai Főegyházmegyében (1738–1849).* Budapest: MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport. (Folcloristica Historica 1).
- BÁRTH János – VAJKAI Zsófia (szerk.)
- 2010 *Betakarítás. Az 1968-ban végzett tanítványok tanulmányai Tálasi István néprajzprofesszor születésének 100. évfordulójára.* Kecskemét: Farkas Galéria és a Porta Egyesület.

BARTOSIEWICZ László

- 2006 *Régenvolt háziállatok – Bevezetés a régészeti állattanba*. Budapest: L'Harmattan.

BATHÓ Edit, H.

- 1994 Adatok a Tápió-mente lakodalmi szokásaihoz. *Studia Comitatus* 24. 493–512.

BAUER, Dieter R.

- 1990 Heiligkeit des Landes: ein Beispiel für die Prägestkraft der Volksreligiosität. In: Dinzelbacher, Peter – Bauer, Dieter R. (Hg.): *Volksreligion im hohen und späten Mittelalter*. 41–55. Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh. (Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte, Neue Folge 13).

BECK, Rainer

- 1990 Népi vallásosság és társadalomtörténet. Megjegyzések egy kutatási koncepcióhoz kora újkori példán. In: Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai. Tanulmányok*. 38–57. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ. (Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek 1).

BECKER, Carl Lotus

- 2006 Mi a történelmi tény? In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történelemelmélet*, I. 162–174. Budapest: Osiris.

BEDNÁRIK János

- 2016 Miért és hogyan néprajz a történelmi kutatás? Újabb német javaslatok a „történelmi terep” elméletéhez és módszertanához. *Ethno-Lore* XXXIII. 191–222.
- 2019 Gyümölcsfatermesztés és szlovák grammatika. Egy nemzetiségi falu plébánosa a 19. század első felében. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 27. 437–453.
- 2020a Falusi plébános a polgári korban. Egyház és helyi társadalom a 19. század második felében a Buda környéki falvakban. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – MTA – ELTE Lendület Történelmi Folklorisztikai Kutatócsoport. (Néprajzi Értekezések 9. – Folcloristica Historica 2).
- 2020b Tóbiás áldását széttépni. Laikus vallásgyakorlat és történelmi etnográfia. *Ethnographia* CXXXI, 3. 514–537.
- 2023 Plébánia és közösség. In: Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Tárnok története és néprajza*. 193–225. Tárnok: Tárnok Nagyközség Önkormányzata.

BEKE Margit

- 1997 A historia domus fontossága, helye és gyakorlata. *Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok* 9, 3–4. 149–154.

BÉL MÁTYÁS: TOLNA VÁRMEGYE LEÍRÁSA

Bél Mátyás Notitia Hungariae Novae Historico Geographiae c. művéből.
Tolna vármegye leírása. Ford.: Kun Lajos. *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* IX. 327–364.

BELLON Tibor

1981 A köles termesztése és keleti párhuzamai. *Ethnographia* XCII, 2–3. 233–258.

BENDA Gyula

1982 Árpáratás sarlóval és kaszával Lébényszentmiklóson a XVIII. század közepén. *Ethnographia* XCIII, 3. 438–447

1988–1995 *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai*, I–II. Budapest: Néprajzi Múzeum. (Fontes Musei Ethnographiae 1–2).

1994 A tárgyak termelése és fogyasztása a jobbágyfelszabadítást megelőző évszázadban. *Néprajzi Értesítő* LXXVI. 85–96.

2002 Patrónusok vagy komák – a keresztszülői kapcsolathálók Keszthelyen 1740–1849. *Tabula* 5, 1. 3–31.

2006 *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György. Budapest: Osiris.

BENDA Kálmán

1995 Unitáriusok a hódoltság-kori Dél-Baranyában. *Keresztény Magvető* CI, 1. 207–217.

2004 A felvilágosodás és a paraszti műveltség a 18. századi Magyarországon. In: Faragó Tamás (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században*, 2. 59–56. Budapest: Dico – Új Mandátum

BIHARI György

1982 Winkler Mihály kéziratos könyve a jiddis nyelvről. *Évkönyv* 1981–1982. 77–83. [Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete].

BINDER Borbála

2008 „Szegezük koporsóm, ez itt az én sorsom. Evangélikus temetési szokások Sárszentlőrincen. *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* XXX. 605–644.

BINDORFFER Györgyi

2007 Egyház, vallás, etnikai identitás. Katolicizmus és protestantizmus a magyarországi svábok körében. In: A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. 63–78. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

BLICKLE, Peter

1977 Die staatliche Funktion der Gemeinde und die politische Funktion des Bauern. Bemerkungen aufgrund von oberdeutschen Ländlichen Rechtsquellen. In: Blickle, Peter (Hg.): *Deutsche Ländliche Rechtsquellen. Probleme und Wege der Weistumsforschung*. 205–223. Stuttgart: Klett-Cotta.

2008 *Das Alte Europa. Vom Hochmittelalter bis zur Moderne*. München: C. H. Beck.

- BLICKLE, Peter – KISSLING, Peter – SCHMIDT, Heinrich Richard (Hg.)
 2003 *Gute Policey als Politik im 16. Jahrhundert. Die Entstehung des öffentlichen Raumes in Oberdeutschland.* Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- BLOCH, Marc
 1996 *A történész mestersége.* Budapest: Osiris.
- BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.)
 2006 *Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest: Osiris.
- BOGÁR Judit – DÉRI Eszter (szerk.)
 2017 *Barokk vallásos közösségek.* Budapest: MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport.
- BOGDÁN István
 1987 *Régi magyar mértékek.* Budapest: Gondolat.
- BÓNIS György
 1935 *A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában (Systematica commissio).* Budapest: Sárkány Ny. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 5).
- BORSODI Csaba – TÜSKÉS Anna
 2010 *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története képekben. 1635–2010.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- BORSOS Balázs
 2011 *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében, I.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- BOVONE, Laura
 1990 A mindennapi élet elméletei: értelemkeresés vagy értelemtagadás? *Szociológiai Szemle* VI, 2. 92–112.
- BÖDEI János
 1937 A hajdina termelése és feldolgozása. *Ethnographia* XLVIII, 4. 445–450.
- BRAKENSIEK, Stefan – WUNDER, Heide (Hg.)
 2005 *Ergebene Diener ihrer Herren? Herrschaftsvermittlung im alten Europa.* Köln: Böhlau.
- BRAUDEL, Ferdinand
 1967 *Civilisation matérielle et capitalisme, 1. Les Structures du quotidien.* Paris: A. Collin.
- BRAUNECK, Manfred – BRAUNECK, Hildegard
 1979 *Religiöse Volkskunst. Votivgaben, Andachtsbilder, Hinterglas, Rosenkranz, Amulette.* Köln: DuMont.
- BRETTNER, Éva
 2005 Familiennamen und Hausnamen in Sagetal/Szakadát. *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 22. 64–128.

BRÜCKNER, Wolfgang

1966 *Bildnis und Brauch. Studien zur Bildfunktion der Effigies*. Berlin: Erich Schmidt.

BRÜSZTLE, Josephum

1874–1880 *Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis [...]*, I–IV. Quinque-Ecclesiis: Rmazatter.

BURKE, Peter

1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest: Századvég – Hajnal István kör.

2002 Context in context. *Common Knowledge* 8, 1. 152–177.

2016 An Intellectual Self-Portrait, or the History of a Historian. In: Burke, Peter: *Secret History and Historical Consciousness. From Renaissance to Romanticism*. 1–19. Brighton: Edward Everett Root.

BÜKY László

1989 Winkler-kódex, 1506. *Magyar Tudomány* 34, 6. 518–519.

BÜNZ, Enno

2012 „Des Pfarrers Untertanen”? Die Bauern und ihre Kirche im späten Mittelalter. In: Andermann, Kurt – Auge, Oliver (Hg.): *Dorf und Gemeinde. Grundstrukturen der ländlichen Gesellschaft in Spätmittelalter und Frühneuzeit*. 153–191. Epfendorf: Bibliotheca Academia. (Kraichtaler Kolloquien 8).

CAMMAN, Alfred – KARASEK, Alfred (Hg.)

1977–1979 *Donauschwaben Erzählen*, I–IV. Marburg: N. G. Elwert. (Schriftenreihe der Kommission für Ostdeutsche Volkskunde in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde 15–16, 19–20).

CAPP, Bernard

2007 *When Gossips Meet: Women, Family, and Neighbourhood in Early Modern England*. London: Oxford University Press.

CARR, David

1991 *Time, Narrative and History*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.

CARR, E[dward] H[allett]

1995 *Mi a történelem?* Budapest: Osiris.

CERUTTI, Simona

1995 Norma és gyakorlat, avagy szembeállításuk jogosságáról. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. 151–168. Budapest: Csokonai.

CLEBSCH, William A. – JAEKLE, Charles A.

1967 *Pastoral Care in Historical Perspective. An Essay With Exhibits*. New York – Regensburg: Friedrich Pustet.

- CLEWIG, Konrad – SCHMITT, Oliver Jens
 2011 *Geschichte Südosteuropas. Vom frühen Mittelalter bis zur Gegenwart*. New York – Evanston – London: Harper & Row.
- COAL, Ansley, J.
 1975 A new method of estimating standard fertility measures from incomplete data. *Population Index* 41. 182–210. <https://doi.org/10.2307/2734617>
- CODEx GERMANICUS
Codex Germanicus. Kísérőtanulmánnyal közreadta: Knapp Éva. Budapest: Helikon. 1993.
- COHEN, Sande
 1986 *Historical culture. On the recoding of an academic discipline*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- CONSCRIPTIO 1733
Conscriptio ecclesiarum et parochiarum comitatus Baranyiensis et comitatus Tolnensis Anno 1733. Szerk. és közread.: Gözsy Zoltán. Pécs: Pécsi Egyháztörténeti Intézet. 2012. (Séria Historia Dioecesis Quinqueecclesiensis IX – PHF 14).
- CORPUS JURIS HUNGARICI, VII.
Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. 1740–1835. évi törvénycikkék. Millenniumi emlékkiadás, VII. Szerk.: Márkus Dezső. Budapest: Franklin Társulat – Révai Testvérek. 1901.
- CZÖCH Gábor
 2003 A társadalmi rétegződés vizsgálata mikrotörténelmi szempontból. In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. 44–60. Miskolc: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12).
- 2008 Lotaringiai kivándorlás Magyarországra a 18. században. In: Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.):
- Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter tiszteletére*
- . 637–645. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- CSALOG Zsolt
 2001 Házassági kapcsolatok (131.). In: Csalog Zsolt – Szabó László – Gulyás Éva (szerk.): *Szolnok megye néprajzi atlasza*, II. 1. 202–203. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- CSEPREGI Zoltán
 2009a A puszták papja, avagy Jeremias Schwartzwalder esete a protestáns unióval. In: Korányi András (szerk.): *Megújulás és megmaradás. Fabiny Tibor-emlék-könyv*. 115–124. Budapest: Luther.
- 2009b Das königliche Ungarn im Jahrhundert vor der Toleranz (1681–1781). In: Leeb, Rudolf – Scheutz, Martin – Weikl, Dietmar (Hg.):
- Geheim-*

- protestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*. 299–330. Wien–München: Böhlau.
- 2020 „...daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache”, Bécsi követségi prédikátorok jelentései. In: Csorba Dávid (szerk.): *A vértelen ellenreformáció*. 186–204. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem. (Reformáció öröksége 2).
- CSEPREGI Zoltán (szerk.).
- 2000 *Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. Budapest: Teológiai irodalmi egyesület.
- CSERNA Anna
- 2002 Az Apponyi család. In: Cserna Anna (szerk.): *Tolna Megyei Levéltár családi iratainak repertóriumai*, IV. *Az Apponyi család*. 3–12. Szekszárd: Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára.
- CSERNA Anna (szerk.)
- 2002 *Tolna Megyei Levéltár családi iratainak repertóriumai*, IV. *Az Apponyi család*. Szekszárd: Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára.
- CSIBI Norbert
- 2012 A püspöki körlevelek művelődéstörténeti jelentősége a pécsi egyházmegye példáján (1905–1918). In: Bánkuti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai*. 65–84. Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis VIII – PHF 12).
- CSIFFÁRY Gergely
- 1996 *Manufaktúrák és céhen kívüli ipar Heves megyében*. Eger: Heves Megyei Levéltár. (Tanulmányok Heves megye történetéből 14).
- CSOMA Zsigmond
- 1995 *Szőlészeti, borászati hagyományok a megújulás és a közösség kötelékében. Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig*. Budapest–Debrecen: Centrál-Európa Alapítvány – Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- 2003 „Magyarul írjuk, Magyarul írnak...” (A magyar szőlészeti-borászati-keresztvári szaknyelv és szakterminológia kialakulása, fejlődése a 18–19. század fordulóján). In: W. Nagy Ágota (szerk.): *A magyar mezőgazdasági, kertészeti, erdészeti és vadászati szaknyelv kialakulása*. 96–117. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
- CSÖRE Pál
- 1980 *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest: Akadémiai.
- CSUKOVITS Enikő
- 2003 *Középkori magyar zarándokok*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet. (História Könyvtár, Monográfiák 20).

DANKÓ Imre

- 1980a Köböl. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*, 3. 291. Budapest: Akadémiai.
- 1980b Mérő. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*, 3. 571. Budapest: Akadémiai.

DÁVID Géza

- 1982 Bevezető. In: Dávid Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. 7–112. Budapest: Akadémiai.
- 2006 Bonyhád és környékének települései az oszmán korban. In: László János – Szóts Zoltán (szerk.): *Előkészületek a Bonyhád monográfiához*. 57–70. Bonyhád: Völgysegi Múzeum.

DEÁKY Zita

- 1996 *A bába a magyarországi népi társadalomban. 18. század vége – 20. század közepe*. Budapest: Centrál-Európa Alapítvány.
- 2011 „Jó kisfiúk és kisleánykák”. *A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon*. Budapest: Századvég.

DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla

- 2005 *Minden dolgok kezdete: A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)*. Budapest: Századvég.

DEGRÉ Alajos

- 1961 Úriszéki peres eljárás a Déldunántúlon a XVIII–XIX. században. *Levéltári Közlemények* 32. 101–128.

DELUMEAU, Jean

- 1977 *Catholicism Between Luther and Voltaire: New View of the Counter-reformation*. Philadelphia: Westminster.
- 1988 *Angst im Abendland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14. bis 18. Jahrhunderts*. Hamburg: Reinbek.

DEMETER Gábor

- 2024 *Terrületi egyenlőtlenségek nyomában a 18. századi Magyarországon*. Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont. (A vidék vonzásában 7).

DEMETER Gábor – TOMPA László

- 2024 Az úrbéres lakosság életkörülményeinek differenciái a 18. századi birtoktípusokon. *Történelmi Szemle* LXVI, 1. 85–120.

DEMLEITNER, Josef – ROLF, Alexander

- 1935 *Der Weg zur Volksgenealogie. Anleitung zur übersichtlichen Darstellung des sippenkundlichen Inhalts der Kirchenbücher in Familienbüchern*. München–Berlin: Oldenburg.

DÉNESI Tamás

- 2007 Esperesi koronák a 18. századi veszprémi egyházmegyében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 19, 3–4. 5–17.

- 2009 Plébániaszervezés Somogyban a 18. század első felében. In: Gözsy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*. 197–223. Pécs: Pécsi Egyháztörténeti Intézet – Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola. (Seria historiae dioecesis Quinqueecclesiensis VII. – PHF 9).
  - 2010 Katolikus megújulás a 18. századi veszprémi egyházmegyében. In Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): *Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. 103–139. Veszprém: Veszprémi Érseki és Főképtalani Levéltár – Veszprém Megyei Levéltár. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22).
  - 2013 Egy plébániaalapítás nehézségei. Konfliktusok Kővágóörsön. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. 125–142. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.
  - 2019 A licenciátusok szerepvállalása az egyházmegye pasztorációjában. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *Erőgyűjtés és újrakezds. A veszprémi egyházmegye története a 17. században*. 9–28. Veszprém: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár.
- DISSBERGER, Franz
- É. n. *Siedlungsgeschichte der ersten zweihundert Jahre. Die ersten Häuser, Höfe, Besitzer und ihre Nachkommen*. H. n.: K. n.
- DÓBER Viktor
- 1992 Ferences házikáplánok Somogysárdon és Somogy megyében 1740–1884. *Somogy Megye Múltjából* 23. 35–46.
- DOBOSYNÉ ANTAL Anna
- 2008 *Fachwerk a Schwäbische Türkei területén*. Budapest: Kvanum.
- 2010 Német ház Magyarországon – Fachwerk épületek a Dél-Dunántúlon. *Ház és Ember* 22. 47–86.
- DUCHHARDT, Heinz
- 2007 *Barock Und Aufklärung*. München: De Gruyter Oldenbourg. <https://doi.org/10.1524/9783486701159>
- DÜLMEN, Richard van
- 1990a *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest: Századvég – Hajnal István kör.
- 1990b A történeti antropológia a német társadalomtörténetírásban. Beszámoló. In: Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai. Tanulmányok*. 80–101. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ. (Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek 1).
- 2004 A németországi történeti antropológia kialakulása. *Aetas* XIX, 2. 140–154.
- 2005 *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit*, 1–3. *Das Haus und seine Menschen, Dorf und Stadt, Religion, Magie, Aufklärung* 16–18. Jahrhundert. München: C. H. Beck.

DÜLMEN, Richard van (Hg.)

- 1984 *Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags (16.–20. Jahrhundert)*. Frankfurt am Main: Fischer.
- 1990a *Arbeit, Frömmigkeit und Eigensinn – Studien zur historischen Kulturforschung*. Frankfurt am Main: Fischer.
- 1990b *Verbrechen, Strafen und soziale Kontrolle. Studien zur historischen Kulturforschung*. Frankfurt am Main: Fischer.
- 1992 *Dynamik der Tradition: Studien zur historischen Kulturforschung*. Frankfurt am Main: Fischer.

DÜLMEN, Richard van – SCHINDLER, Norbert (Hg.)

- 1988 *Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung*. Frankfurt am Main: Fischer.

DÜNNINGER, Hans

- 1982 Kleine Andachtsbilder als Indikatoren für Wallfahrt. In: Brückner, Wolfgang (Hg.): *Wallfahrt, Pilgerzeichen, Andachtsbild*. [...], 149–160. Würzburg: Badische Landesmuseum. (Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte, Badisches Landesmuseum Karlsruhe 14).

ÉBER Ernő

- 1962 A mezőgazdaságtan első hazai tanszéke és első tanára: Mitterpacher Lajos. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1962. 33–43.

Edelényi Adél → Vehrer Adél

ÉGETŐ Melinda

- 1994 Szőlőhegyi települések kialakulása a Dunántúlon a 18–19. században. In: Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. 35–42. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1999 A Kárpát-medence 16–18. századi borkultúrája. In: Benyák Zoltán – Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. 145–153. Budapest: Hermész Kör.

EGYED Antal

- 1828 Nemes Tolna Vármegyének Topographiai leírása. *Tudományos Gyűjtemény* VI. 39–79.

ELIAS, Norbert

- 1987 *A civilizáció folyamata*, I–II. Budapest: Gondolat.

EMBER Győző

- 1940 *A magyar királyi Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. Budapest: Magyar Királyi Országos Levéltár.
- 1989a Magyarország a Habsburg Birodalomban. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.). 353–390.
- 1989b A közlekedés javítása. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.). 669–673.

EMBER Győző – HECKENAST Gusztáv (főszerk.)

1989 *Magyarország története*, 4, 1686–1790, I–II. Budapest: Akadémiai.

ENDREI Valter – MAKKAI László

1970 Az első főúri textilmanufaktúrák Magyarországon. *Történelmi Szemle* XIII, 1. 326–343.

ENGELS, Jens Ivo

2016 *A korrupció története*. Budapest: Corvina.

ENGELS, Mathias T.

1983 *Das kleine Andachtsbild. Prägedrucke und Stanzspitzenbilder des 19. Jahrhunderts*. Recklinghausen: A. Bongers.

ENGELSING, Rolf

1973 *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800*. Stuttgart: J.B. Metzler.

EPPEL, János

1988a A magyarországi németek betelepítéséről. In: Hambuch, Vendel (szerk.): *300 éves együttélés – A magyarországi németek történetéből*, II. 61–71. Budapest: Tankönyvkiadó.

1988b *Tevel zweieinhalb Jahrhunderte schwäbische Ortsgeschichte in Ungarn 1701–1948*. Budapest: Heimatgemeinschaft der Teveler E.V. Eppingen/BRD.

ERB Mária

2002 Akkultúrációs folyamatok és interetnikus kapcsolatok a magyarországi németeknél 1945-ig a magyar jövevényszavak tükrében. *Kisebbségkutatás* 11, 3. 693–700.

2020a Adalékok a kétyi német nyelvjáráshoz. In: Deáky Zita – Vámos Gabriella (szerk.): *Történeti, néprajzi tanulmányok a Tolna megyei Kétyről*. 40–55. Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet.

2020b Történelem és sors a nyilvános térben. Betelepülési emlékművek magyarországi német településeken. In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.): *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül*. 418–439. Budapest: Nyelvtudományi Intézet.

ERDÉLYI Gabriella (szerk.)

2020 *Érzelmek és mostohák. Mozaiksaládok a régi Magyarországon*. Budapest: BTK Történettudományi Intézet. (Magyar családtörténetek, Tanulmányok 4).

ERIKSSON, Magnus – Krug-Richter, Barbara (Hg.)

2003 *Streitkulturen: Gewalt, Konflikt und Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft (16.–19. Jahrhundert)*. Köln: Böhlau. (Potsdamer Studien zur Geschichte der landlichen Gesellschaft 2).

ETÉNYI Nóra, G.

2012 A császári udvar nyilvánosságpolitikája I. József magyar királlyá koronázásakor. *Történelmi Szemle* LIV, 4. 543–576.

EVANS, Robert J. W.

- 1989 *Das Werden der Habsburger Monarchie, 1550–1700. Gesellschaft, Kultur Institutionen.* Wien–Köln: Böhlau.

FALLENBÜCHL Zoltán

- 1977 Spanyolok Magyarországon a 18. században. *Századok* 111, 6. 1192–1230.

FARAGÓ Tamás

- 1983 Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények alapján. *Ethnographia* XCIV, 2. 216–254.
- 1984a Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 5. 5–38.
- 1984b Falusi kézművesek család-, háztartás- és munkaszervezete a 18. században. In: Dóka Klára – Éri István – Nagybakay Péter (szerk.): *II. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium*, 2. 10–24. Veszprém: Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága.
- 1985 *Paraszti háztartás és munkaszervezettípusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszt háztartások 1745–1770 között.* Budapest: KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat. (Történeti statisztikai füzetek 7).
- 1998 A máig élő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). *Demográfia* 41, 1. 7–38.
- 2000 Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar néprajz*, VIII. *Társadalom*. 393–483. Budapest: Akadémiai.
- 2008 Falusi iparosok a Pilisben és Buda környékén a 18. században. In: Faragó Tamás: *A múlt és a számok. Pest–Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században*. 331–339. Budapest: K. n.

FARAGÓ Tamás – ÖRI Péter

- 2021 A magyarországi történeti demográfiai kutatás vázlatos története (1945–2020). Budapest: KSH Népeségtudományi Intézet. (Kutatási Jelentések 103).

FATA, Márta

- 2008 Die Ungarn-Auswanderung in den Selbstzeugnissen der Kolonisten. *Deutsch revival* 5, 5. 43–52.
- 2020a *Mobilität und Migration in der Frühen Neuzeit.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2020b Zum Gemeinwohl in „guter Ordnung”? Zur Gründungsgeschichte von Hatzfeld. In: Jöhler, Reinhard (Hg.): *Hatzfeld. Ordnungen im Wandel*. 33–76. Timișoara–Hermannstadt–Bonn: Cosmopolitan Art – Schiller.

FATA, Márta (Hg.)

- 2004 *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie.* Stuttgart: Franz Steiner. (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 13).

- 2011 „Die Schiff” stehn schon bereit” Ulm und die Auswanderung nach Ungarn im 18. Jahrhundert. Stuttgart: Kohlhammer. (Forschungen zur Geschichte der Stadt Ulm Reihe Dokumentation 13).
- 2013 *Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben*. Stuttgart: Franz Steiner. (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 16). <https://doi.org/10.25162/9783515105361>

FAZEKAS István

- 1993a A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. *Történelmi Szemle* XXXV, 1–2. 101–131.
- 1993b Plébániaépületek a Kisalföldön a 17–18. században írott források tükrében. In: Perger Gyula – Cseri Miklós (szerk.): *A Kisalföld népi építészete*. 299–308. Győr–Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Xantus János Múzeum.
- 1999 Dorfgemeinde und Glaubenwechsel in Ungarn im späten 16. und 17. Jahrhundert. In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hg.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa: Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. 339–350. Stuttgart: Franz Steiner.
- 2014a Papképzés és szemináriumok a kora újkori Magyarországon. In: Kónya Péter (szerk.): *Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon. Rekatolizáció, protireformáció a katolicka restaurácia v Uhorsku*. 242–255. Presov: Presov Institut.
- 2014b Mariazell és a magyar nemesség a barokk korban. In: Fazekas István: *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*. Szerk. Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám. 257–276. Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai 20).
- 2016 Főpap és hivatalnok. Adalékok Lépes Bálint kalocsai érsek, győri adminisztrátor pályájához. In: Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám (szerk.): *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*. 81–107. Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár.
- 2018 Katolikus főpapok a központi hivatalokban a 17. században. In: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*. 49–65. Pécs: Történelemszínház Egyesület – META-Egyesület.

FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt (szerk.)

- 2020 *A győri jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1630–1773)*, I–II. Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára. (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon I).
- 2021 *A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1637/1650–1772)*, I–II. Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára. (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon II).

FEDELES Tamás

- 2007 Vallásos áhítat, közösségi tudat, reprezentáció (A késő középkori körme-
netek főbb jellemzői. *Aetas* XXII, 3. 59–82.
2011 A Pécsi káptalan és tagjai Klimo püspök idejében. *Jelenkor* 54, 5. 515–528.
2014 Mennyei és földi kommunikáció. A késő középkori főúri-nemesi devóció
mint az információáramlás csatornája. *Világtörténet* 4 [36], 1. 67–102.

FEDELES Tamás – VARGA Szabolcs (szerk.)

- 2005 *A pécsi egyházmegye a 17–18. században*. Pécs: Pécsi Püspöki Hittudomá-
nyi Főiskola. (Seria Historia Dioecesis Quinqueecclesiensis I – PHF 3).

FÉL Edit – HOFER Tamás

- 1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest: Balassi.

FELHŐ Ibolya

- 1970 Tolna megye. In: Felhő Ibolya (szerk.): *Az úrbéres viszonyok Magyarorszá-
gon Mária Terézia korában*, I. *Dunántúl*. 248–255. Budapest: Akadémiai.

FELHŐ Ibolya (szerk.)

- 1970 *Az úrbéres viszonyok Magyarországon Mária Terézia korában*, I. *Dunántúl*.
Budapest: Akadémiai.

FENSKE, Michaela

- 2007 Mikro-, makro-, agency. Történeti néprajz mint kulturális antropológiai
praxis. *Tabula* X, 2. 195–219.

FILEP Antal

- 1971 Szokásleírások a 18. és a 19. századból. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*
V–VI. 115–134.
1989 Takács Lajos Várong 1921. november 10. – Budapest 1985. február 7.
Ethnographia 100, 1–4. 471–475.

FILEP Antal – ÉGETŐ Melinda (szerk.)

- 1989 *Történeti néprajzi források a XVIII–XIX. századból*. Budapest: MTA
Néprajzi Kutatócsoport. (Documentatio Ethnographica 13).

FÓNAGY Zoltán

- 1988 Az úrbéri operátum megyei tárgyalása (1831–32). *Agrártörténeti Szemle*
30, 1–2. 20–46.
2013 A nemesi birtokviszonyok makrostruktúrája. In: Fónagy Zoltán (szerk.):
A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. *Adattár*, I–II. 9–80.
Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet.

FÓNAGY Zoltán (szerk.)

- 2013 *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában*. *Adattár*, I–II. Budapest:
MTA BTK Történettudományi Intézet. (Magyar Történelmi Emlékek,
Adattárak).

FORGÓ András

2014a A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban. *Világtörténet* 4 [36], 2. 239–265.

2014b A kései konfesszionalizáció magyarországi jellegzetességeiről. *Korall* 15, 57. 92–109.

FORGÓ András – GÖZSY Zoltán

2018 A katolikus egyház viszonya a jozefinista reformokhoz. Kihívások és válszok. *Pontes* I. 115–132.

FORTES, Meyer

2013 *Kinship and the Social Order. The Legacy of Lewis Henry Morgan*. London: Routledge. [Első megjelenés: 1969.]

FOUCAULT, Michael

1990 *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat.

FÖLDES László

1957 Juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében. *Néprajzi Közlemények* II, 1–2. 149–156.

FRANKL István

1896 Tanügy. In: Dudás Gyula (szerk.): *Bács-Bodrog vármegye egyetemes monográfiája*, II. 266–369. Zombor: Bács-Bodrog vármegye közössége.

FRANKL József

1970 Adatok Somogy megye egészségügyének XVIII–XIX. századi történetéből. *Orvostörténeti Közlemények* 54. 123–137.

FRAUHAMMER Krisztina

2012 „Olvasás által imára buzdítani”: Martin von Cochem Krisztus-életrajzának magyarországi utóélete. In: Bogár Judit (szerk.): *Régi magyar imakönyvek és imádságok*. 113–125. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.

2013 „A lélek kincsei”: Tapasztalatok a természetfölöttiről Szent Gertrúd, Mechtild és Martin von Cochem tolmácsolásában. In: Bogár Judit (szerk.): *Misztika a 16–18. századi Magyarországon*. 113–126. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK.

2015 Makula nélkül való tükör magyarországi hatástörténete. In: Újfalusi Judit: *Makula nélkül való tükör [...]*. s. a. r.: Frauhammer Krisztina. 3–50. Budapest: Pytheas.

2019 Imalapok és imakönyvek az Oltáriszentség szolgálatában. In: Rákossy Anna – Kontsek Ildikó (szerk.): *Agnus Dei. Az Oltáriszentség tisztelete Magyarországon*. 44–53. Esztergom: Keresztény Múzeum.

FREITAG, Werner

1998 *Pfarrer, Kirche und ländliche Gemeinschaft. Das Dekanat Vechta 1400–1803*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte. (Studien zur Regionalgeschichte 11).

- 2005 Die Kirche im Dorf. *Historische Zeitschrift* 41. 147–158.
- FRICSY Ádám
- 1981 Egyházmegyénk a török hódoltság alatt. In: Schematizmus. 67–99.
- FRIEDBURG, Robert von
- 2012 *Europa in der Frühen Neuzeit*. Berlin: Fischer.
- FRITZ, Johann
- 1979 *Kakasd. Geschichte und Bauchtum einer deutschen Gemeinde in der Schwäbischen Türkei*. Langenau: Ortsgemeinschaft der Kakasder in Langenau.
- FÜLEMILE Ágnes
- 2010 „A magyarok jelleme, szokásai és kiváltságai”. Egy Magyarország allegória a 18. század elejéről. In: Bali János – Bati Anikó – Kiss Réka (szerk.): *Inde aurum, inde vinum, inde salutem. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára*. 59–76. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék.
- FÜLEMILE Ágnes – KISS Réka (szerk.)
- 2008 *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. Budapest: L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézete. (Documentatio Ethnographica 23).
- FÜLÖP Éva
- 1985 Burgonyatermesztés egy dunántúli német telepes faluban 1745-ben. *Ethnographia* XCIV, 2–3. 336–340.
- FÜZES Endre
- 1984 *A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban*. Budapest: Akadémiai.
- GAÁL János Attila – KÖHEGYI Mihály (közread.)
- 1975 Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában, II. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 4–5. 297–339.
- 1977 Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában, III. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 6–7. 279–322.
- GAÁL Zsuzsanna
- 2000 Egy birtokos nemesi család válsága és felbomlása a 19. század második felében. *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* XXII. 277–316.
- GÁL Éva, L.
- 1988 *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt. 1659–1766*. Budapest: Akadémiai.
- Galambos, Franz; Galambos-Göller Ferenc → Galambos Ferenc*
- GALAMBOS Ferenc
- 1973 Egy lelkipásztor és népnevelő a XVIII. században (Winkler Mihály). *Vigilia* 38, 2. 106–111.
- 1987 *Glaube und Kirche in der Schwäbischen Türkei des 18. Jahrhunderts: Aufzeichnungen von Michael Winkler in den Pfarrchroniken von Szakadát, Bonyhád und Gödre*. München: Ungarisches Institut. (Studia Hungarica 34).

- 1989 Winkler Mihály a „közjó” előmozdítója a XVIII. században. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás* 1989. 485–526. Pécs: Baranya Megyei Levéltár.
  - 2000 Brüstle József és műve, a „Recensio”. *Pécsi Szemle* 3, 3. 2–20.
  - 2014 Die Donauschwaben in der Schwäbischen Türkei von der Ansiedlung bis zum Ausgleich. In: Teppert, Stefan P. (Hg.): *Die katholischen Donauschwaben in der Habsburgermonarchie vom Beginn ihrer Ansiedlung bis zum Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn. 1683–1867. I. 1.* 155–326. Stuttgart: Patrimonium.
- GALAVICS Géza
- 1986 *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet.* Budapest: Képzőművészeti.
  - 1992 Főúri búcsújárás a XVII. században. A búcsújárás mint a néprajz és a művészettörténet közös kutatási feladata. In: Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára.* 65–69. Debrecen: Ethnica.
  - 2004 Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában. *Művészettörténeti Értesítő* LIII, 1–4. 53–80.
- GÁRDONYI Máté
- 2013 Alsópapság és népi kultúra. Kutatási irányok, modellek, megközelítési lehetőségek. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon.* 9–42. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.
- Gates, Rebeca → Gates-Coon, Rebecca
- GATES-COON, Rebecca
- 1981 The Esterházy Princes and Landlords: Estate Management in Hungary during the Late Eighteenth Century. In: Hitchins, Keith (ed.): *Studies in East European Social History*, II. 157–189. Leiden: Brill. (Studien zur Geschichte Osteuropas 22).
  - 1985 Court and Cottage: The Public Image of Maria Theresa’s Government During the Transdanubian Unrest, 1765–1767. *Austrian History Yearbook* 21. 2–22. <https://doi.org/10.1017/S0067237800002162>
  - 1994 The Landed Estates of the Esterházy Princes. Hungary During the Reforms of Maria Theresa and Joseph II. Baltimore–London: Johns Hopkins University Press. (Johns Hopkins University Studies in Historical & Political Science 112, 2).
  - 2015 The Charmed Circle: Joseph II and the ‘Five Princesses’. 1765–1790. West Lafayette: Purdue University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt6wq29s>
- GAUNT, David
- 1984 Történelem és az antropológa. *Világtörténet* 6, 2. 3–16.

GAY, Peter

- 1996 *The Enlightenment: an Interpretation. The Science of Freedom.* New York – London: W.W. Norton & Company.

GECSÉNYI, Lajos

- 1988 Glaube und Kirche in der Schwäbischen Türkei des 18. Jahrhunderts. *Levéltári Szemle* 38, 2. 81–82.

GEERTZ, Clifford

- 1988 Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Vári András (vál.): *Misszionáriusok csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* 13–61. Budapest: Akadémiai.

GERGELY Katalin

- 1984 Köveskál község lakosságának házassági kapcsolatai 1742-től napjainkig. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. 629–641.

GINZBURG, Carlo

- 2000 Az inkvizítor mint antropológus. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és tanulmányok.* 147–156. Budapest: Replika.

GLASS, Christian (Hg.)

- 2000 *Räume, Zeiten, Menschen. Führer durch das Donauschwäbische Zentralmuseum.* Ulm: Donauschwäbische Zentralmuseum.

GLASS, Christian – Vándor, Andrea – Perenčević, Leni – Hampe, Henrike

- 2012 Migration im Donauraum. Die Ansiedlung der Deutschen im 18. Jahrhundert und ihre Folgen – Die Ausstellung. In: Glass, Christian (Hg.): *Migration im Donauraum. Die Ansiedlung der Deutschen im 18. Jahrhundert und ihre Folgen.* 31–127. Ulm: Donauschwäbische Zentralmuseum.

GLÓSZ József

- 1991 *Tolna vármegye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében.* Szekszárd: Wosinsky Mór Megyei Múzeum. (A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve XVI).
- 2000 Döry család. In: Cserna Anna (szerk.): *Tolna Megyei Levéltár családi iratainak Repertóriumai*, II. 46–50. Szekszárd: Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára.
- 2014a Kölesd mezőváros az állam, a vármegye és az uradalom erőterében a késő feudális korban. In: Glósz József: *A rendiség alkonya. Válogatott tanulmányok.* 127–138. Szekszárd: Wosinsky Mór Megyei Múzeum.
- 2014b *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében.* Budapest: L'Harmattan.

GLÓSZ József – KÁPOLNÁS Mária, V.

- 1988 Szakadát község monográfiája. (1723–1949). *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* XIV. 387–503.

GÖTTTSCH, Silke

- 1996 „...sie trüge ihre Kleider mit Ehren...” Frauen und traditionelle Ordnung im 17. und 18. Jahrhundert. In: Wunder, Heide – Vanja, Christina (Hg.): *Weiber, Menscher, Frauenzimmer. Frauen in der ländlichen Gesellschaft 1500–1800*. 199–213. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 1997 Geschlechterforschung und historische Volkskultur. Zur Re-Konstruktion frühneuzeitlicher Lebenswelten von Männern und Frauen. In: Hezinger, Christel – Scharfe, Martin – Brednich, Rolf Wilhelm (Hg.): *Männlich. Weiblich. Zur Bedeutung der Kategorie Geschlecht in der Kultur. Der 31. Kongreß der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde e. V.* 1–17. New York – Berlin – München: Waxmann–Münster.
- 2007 Archivalische Quellen und die Möglichkeiten ihrer Auswertung. In: Götttsch, Silke – Lehmann, Albrecht (Hg.): *Methoden der Volkskunde. Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie*. 15–32. Berlin: Reimer.

GÖZSY Zoltán

- 2010 Mezővárosi közigazgatás és igazságszolgáltatás a 18. századi Somogy megyében Szigetvár példáján. *Somogy Megye Múltjából* 40. 21–40.
- 2011 Adalékok a 18. századi Somogy megyei egészségügy strukturális fejlődéséhez. Orvosi ellátás, ispotályos ház, gyógyszertár. *Somogy Megye Múltjából* 41. 33–38.
- 2013a Szempontok az 1733-as Cassa Parochorum összeírások vizsgálatához Baranya és Tolna megye példáján. *Levéltári Közlemények* 84, 2. 113–144.
- 2013b A katolikus egyház normakommunikációs és mediatori szerepe a 18. században. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. 53–84. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.
- 2014 Az 1714. évi pécsi egyházmegyei zsinat. In: Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértési Lázár (szerk.): *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*. 167–182. Budapest–Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- 2016a Bevezetés. In: Gözsy Zoltán (szerk. és közread.): *Visitatio Parochiarum Dioecesis Quinqueecclesiensis 1753–1757*. 9–44. Pécs: Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Seria Historia Dioecesis Quinqueecclesiensis XIV – PHF 27).
- 2016b Exemplo praelucere. XIV. Benedek pápa egyházigazgatási programja és magyarországi hatásai. In: Slachta Krisztina – Bánkúti Gábor – Vonyó József (szerk.): *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. 81–95. Pécs: Kronosz.

- 2018a Az 1765–1766-os baranyai parasztmozgalom elterjedésének okai. In: Gyánti István – Kult László (szerk.): *Tanulmányok Ódor Imre emlékére*. 170–179. Pécs: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára.
- 2018b Az alsópapság helyzete a 18. században a pécsi egyházmegyében. In: Gözsy Zoltán – Forgó András (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*. Pécs: META Egyesület. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11).
- 2018c Cienfuegos Alvarez, Pécs spanyol püspöke. In: Vitári Zsolt (szerk.): *Globalis vetületek. Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára*. 281–291. Pécs: PTE BTK Történettudományi Intézet – Fakultás.
- 2019a Püspök-főispánokkal kapcsolatos elvárások és minták Mária Terézia idején: Klimó György püspök és főispán. *Századok* 153, 6. 1167–1188.
- 2019b Az alsópapság helyzete a 18. században a pécsi egyházmegyében. In: Gözsy Zoltán – Forgó András (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*. 211–258. Pécs: META Egyesület.
- 2021 Német községek papjai a pécsi püspökség területén az 1730–1740-es években. Cselekvési keretek és környezet. In: Bárh Dániel (szerk.): *Papok a 18. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. 11–29. Budapest: MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztika Kutatócsoport. (Folkloristica Historica 4).
- 2022 A katolikus felvilágosodás és papképzés kapcsolata. *Vigilia* 87, 8. 767–774.
- GÖZSY Zoltán – LOVÁŠ Eldina
- 2024 A pécsi püspökség egyházszerkezési intézkedései a szlavóniai plébániák adminisztrációjával kapcsolatban az 1730–1740-es években. [Megjelenés alatt álló kézirat].
- GÖZSY Zoltán – SPANNENBERGER Norbert
- 2009 „Ex minimis faciunt maxima”: Kísérlettípusok a paraszti közösség ideális rendjének kialakítására felvilágosult evangélikus lelkészek munkáiban. *Korall* 10, 36. 103–119.
- 2015 Die sozioökonomische Relevanz der (un-)behausten Kleinhäusler in Süd-Transdanubien in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts – eine Erfolgsgeschichte? In: Pferschy, Gerhard – Malli, Rüdiger – Wiesflecker, Peter (Hg.): *Gesinde im pannonischen Raum vom 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 2011*. 147–157. Graz: Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf. (Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 41).
- GÖZSY Zoltán – VARGA Szabolcs
- 2009 Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben. *Századok* 143, 5. 1123–1161.

- 2011 Papi műveltség a pécsi egyházmegyében a 18. század első felében. *Jelenkor* 54, 5. 509–515.
- GRANASZTÓI Péter
- 2010 *Az eltűnt mindennapok nyomában. Kiskunhalas 1760–1850.* Budapest: Néprajzi Múzeum. (Tabula könyvek 10).
- GROOT, Jerome de
- 2009 *Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture.* London – New York: Routledge.
- GRÜNE, Nils
- 2011 *Dorfgesellschaft – Konflikterfahrung – Partizipationskultur. Sozialer Wandel und politische Kommunikation in Landgemeinden der badischen Rheinpfalz (1720–1850).* Stuttgart: Lucius & Lucius. (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 53).
- GRYNAEUS Tamás
- 2002 Fára aggatott rongyok. In: Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet (szerk.): *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára.* 93–111. Budapest–Szeged: Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár 9).
- GUREVICS, Aron Jakovlevics
- 2006 Mi a történelmi tény? In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történelemelmélet, I.* 191–216. Budapest: Osiris.
- GUTAI Miklós
- 1977 A szekszárdi megyei kórház létrehozása és az intézet első orvosa: Babits Mihály dédapja. *Orvosi Hetilap* 118, 41. 2473–2476.
- GUTH, Klaus
- 1992 Volkskultur des Alltags? Anfragen an Kategorien der Volkskunde. In: Harmening, Dieter – Wimmer, Erich (Hg.): *Volkskultur – Geschichte – Region. Festschrift für Wolfgang Brückner zum 60. Geburtstag.* 44–57. Würzburg: Königshausen und Neumann. (Quellen und Forschungen zur europäischen Ethnologie 7).
- GÜNDISCH, Konrad G.
- 1989 Die Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ein Überblick. In: Eberl, Immo et al. (Hg.): *Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ausstellungskatalog.* 11–22. Sigmaringen: Jan Thorbecke.
- G. Etényi Nóra → Etényi Nóra, G.*
- GYÁNI Gábor
- 1997 A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* XII, 1. 151–161.
- 2011 Történelmi esemény és struktúra: kapcsolatuk ellentmondásossága. *Történelmi Szemle* LIII, 2. 145–161.

GYÁNI Gábor – SZILÁGYI Adrienn

- 2024 *Az arisztokrácia tündöklése és bukása Magyarországon, 1700–1957*. Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

GYÉMÁNT Richárd

- 2019a A Temesi Bánság első kormányzója: gróf Claude Florimond de Mercy (1666–1734). *Forum Acta Juridica et Politica* 9, 2. 31–48.
- 2019b Bánság visszafoglalása, avagy III. Károly első háborúja a törökök ellen (1716–1718): 1. rész: Előzmények és az 1716. év fontosabb eseményei. *Aracs* 19, 3. 80–91.

GYIMESI Réka

- 2016 Adalékok a Tolna megyei német telepesek történetéhez. In: Slachta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József (szerk.): *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. 97–110. Pécs: Kronosz.

GYÖNGYÖSSY Orsolya

- 2014 *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében*. Szeged: Néprajzi és kulturális antropológia tanszék. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 48 – A vallási kultúrakutatás könyvei 16).

GYÖRFFY György

- 1970 Vezéri szálláshelyek és földvárak. In: Nagy Emese (szerk.): *Középkori Régészeti Tudományos Ülésszak. 1970. december 8–10*. 72–82. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.

HÁBEL József

- 2007 Két német röplap az 1686-os baranyai hadi eseményekről. *Pécsi Szemle* 10, 1–4. 22–34.

HABERLANDT, Franz

- 2000 Leiter. In: *HDA*, 5. 1199–1205.

HABERMAS, Jürgen von

- 1981 *Theorie des kommunikativen Handelns*, I–II. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

HAJDÓK Judit

- 2019 „A vallásos buzgóság és az áhítat emelésére.” Orgonák, orgonabeszerezések Dél-Dunántúl református templomaiban. In: Borsy Judit (szerk.): *Reformáció a Dél-Dunántúlon*. 493–540. Pécs–Kaposvár–Szekszárd: MNL Baranya Megyei Levéltára – MNL Somogy Megyei Levéltára – MNL Tolna Megyei Levéltára.

HAJDÚ Lajos

- 1985a A Magyar Királyi Helytartótanács Tanulmányi Bizottságának tevékenysége az 1776–1783 közötti időszakban. *Levéltári Közlemények* 56, 2. 145–200.
- 1985b *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest: Magvető.

HAJNAL, John

- 1983 Two kinds of pre-industrial household formation system. In: Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. 65–104. Cambridge – New York – London: Cambridge University Press.

HAMBUCH, Wendelin

- 2007 Pfarrer Dr. Franz Galambos-Göller (1917–2007) gestorben. *Neue Zeitung* 51, 29. 11–12.

HAMMEL, Eugene A[lfred] – LASLETT, Peter

- 1974 Comparing household structure over time and between cultures. *Comparative Studies in Society and History* 16, 1. 73–109. <https://doi.org/10.1017/S0010417500007362>

HARIS Andrea

- 1988 A pápai Kenessey–Szondy ház építéstörténete. *Pápai Múzeumi Értesítő* 1. 137–157.

HARTMANN, Peter Claus

- 2007 *Das Heilige Römische Reich deutscher Nation in der Neuzeit 1486–1806*. Stuttgart: Reclam.

HDA

- 2000 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Hg.: Bächtold-Stäubli, Hanns – Hoffmann-Krayer, Eduard. 1–10. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

HECKENAST Gusztáv

- 1968 A tízkötetes „Magyarország története” periodizációjáról. In: Varga János (szerk.): *Vita a feudális magyar történelem periodizációjáról*. 13–24. Budapest: Akadémiai. (Értekezések a történettudomány köréből 45).

HEGEDŰS László

- 1979 Tolna megye nyugati felének települései (1580–1704). *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* IX. 5–103.

HEGYI Imre

- 1978 *A népi erdőkielés történeti formái. Az északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben*. Budapest: Akadémiai.

HEGYI Klára

- 1976 *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest: Gondolat.
1995 *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. (História Könyvtár, Monográfiák 7).

HELLER Ágnes

- 1970 *A mindennapi élet*. Budapest: Akadémiai.

HERGER Csabáné

- 2001 A rekatolizáció eszköztára Magyarországon a 16–18. században. *Századok* 135, 4. 871–887.

HERMANN Egyed

- 1929 *A bátaszéki németek és népdalaik*. Budapest: Pfeiffer Ferdinánd-féle Könyvkereskedés (Zeidler testvérek). (Német Philológiai Dolgozatok XXXVIII).
- 1936 *Telepítések a XVIII. században*. (Második, befejező közlemény). *Katholikus Szemle* 50, 4. 238–247.

HERSCHE, Peter

- 2006 *Musse und Verschwendung: europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter*. Freiburg im Breisgau: Herder.
- 2021 *Kirchen als Gemeinschaftswerk. Weitere Medieninhalte Grosses Bild Kirchen als Gemeinschaftswerk zu den wirtschaftlichen und sozialen Grundlagen frühneuzeitlichen Sakralbaus*. Basel: Schwabe. <https://doi.org/10.24894/978-3-7965-4507-8>

HESZ Ágnes

- 2018 A népi valláson túl: egy fogalom kritikája és lehetséges alternatívái. *Ethnographia* 129, 3. 448–468.

HIML, Pavel

- 2003 *Die 'armen Leüte' und die Macht. Die Untertanen der südböhmischen Herrschaft Český Krumlov/Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680–1781)*. Stuttgart: Lucius & Lucius. (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 48). <https://doi.org/10.1515/9783110506969>

HOCHEDLINGER, Michael – WINKELBAUER, Thomas (Hg.)

- 2010 *Herrschaftsverdichtung, Staatsbildung, Bürokratisierung. Verfassungs-, Verwaltungs- und Behördengeschichte der Frühen Neuzeit*. Wien: Böhlau. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 57).

HOFER Tamás

- 1993 A török hódoltság hatása a magyar paraszti műveltségre. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVII. 15–36.
- 1997 Előszó. In: Hofer Tamás – Fél Edit: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. I–XXIII. Budapest: Balassi.
- 2004 Halálos végű „hajdútánc” az Ormánságban, 1744-ben. In: Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerk.): *Az idő rostjában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*, II. 119–134. Budapest: L'Harmattan.

HOFER Tamás (szerk.)

- 1984 *Történeti antropológia*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. (Antropológiai írások 8–10).

HOFFMANN Tamás

- 1998 Parasztházak Európában. *Ház és Ember* 12. 5–16.

- 2004 *Mindennapi történelem az ütközőzónában. Vázlat a parasztok, a kereskedők és az iparosok életmódjáról a 6–18. századi Keletközép-Európában.* Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság.
- HOLL Béla
- 2004 *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században.* S. a. r.: Koltai András – Zvara Edina. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. (METEM Könyvek 48).
- HOLLWEGER, Hans
- 1976 *Die Reform des Gottesdienstes zur Zeit des Josephinismus in Österreich.* Regensburg: Pustet. (Studien zur Pastoraltheologie 1).
- HOLUB József
- 1974 Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után. 1686–1723-ig. *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* V. 5–124.
- HORN-MELTON, James van
- 2003 *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria.* Cambridge: Cambridge University Press.
- HORVÁTH Árpád
- 1974 Megyei önkormányzati szervezet Tolna megyében a XVIII. század első évtizedeiben (1703–1740.). *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* V. 125–182.
- HORVÁTH Gergely Krisztián
- 2015 Örökségünk és adósságaink: a rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. *Ethnographia* 126, 3. 417–433.
- HORVÁTH István
- 2005 A pécsi szeminárium éttrendje a 18. század első felében. *Pécsi Szemle* VIII, 2. 12–17.
- 2016 *A Pécsi Papnevelő Intézet Uradalma. Tájhasználat és gazdálkodás (1736–1875).* Pécs: Pécsi Tudományért Kulturális Egyesület. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 7).
- HORVÁTH J. Gyula – EPERJESSY Ernő
- 2013 Adatok a németlukafai üveghuta történetéhez. *A Kaposvári Rippel-Rónai Múzeum Közleményei* 1. 235–250.
- HORVÁTH Zita
- 2005 A Zala megyei parasztság helyzete a 18. században az úrbérrendek forrásainak tükrében. *Korall* 6, 19–20. 132–160.
- HUSSERL, Edmund
- 1969 Az „életvilág”. Az életvilág mint az objektív tudomány alapja. *Világosság* 10, 10 [melléklet]. 8–10.
- 2021 *Phänomenologie der Lebenswelt – Ausgewählte Texte*, II. Ditzingen: Reclam.

HUSZ Ildikó

- 2000 Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. *Szociológiai Szemle* 10, 2. 81–104.

HUTTERER Miklós

- 1973 A magyarországi német népcsoport. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* VII. 93–117.

H. Bathó Edit → Bathó Edit, H.

IANCU Laura

- 2013 A népi és egyházas vallásosság ütközésének egyházpolitikai vonatkozásai a 20. század eleji Moldvában. *Ethnographia* 124, 4. 515–531.

IMHOF, Arthur E.

- 1992 *Elvesztett világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Budapest: Akadémiai.

INGRAO, Charles – PEŠALJ, Jovan – SAMARDŽIĆ, Nikola, Jovan (eds.)

- 2011 *The Peace of Passarowitz, 1718*. West Lafayette: Purdue University Press.

ISELI, Andrea

- 2009 *Gute Policy. Öffentliche Ordnung in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Eugen Ulmer.

IVÁNYI Emma

- 1971 Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban. *Levéltári Közlemények* 42, 1. 137–161.

J. J.

- 1988a Weszprémi-kódex. *Hungarológiai Értesítő* XII, 3–4. 192.

- 1988b Winkler-kódex. 1506. *Hungarológiai Értesítő* XII, 3–4. 192–193.

JACOBET, Wolfgang

- 1966 A néprajz és a termelőerők története. *Agrártörténeti Szemle* VIII, 1–2. 1–12.

JAKSA Eleonóra

- 1998 A paraszti vadászat legális és féllegális lehetőségei Magyarországon a 18–19. században. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIX. 69–90.

JAMBRESSICH, Andrea

- 1742 *Lexicon Latini interpretatione illyrica, germanica et hungarica [...]*. Zagabriae: Typis Academicis Societatis Jesu.

JÁNOSI Gyula

- 1935 *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*. Pannonhalma: K. n. (Pannonhalmi Füzetek 17).

- 1939 Barokk búcsújáróhelyeink táji vonásai. *Pannonhalmi Szemle* XIV, V. 350–356.

JUHÁSZ Kálmán

- 1921 *A licenciátusi intézmény Magyarországon*. Budapest: K. n.

JUNGBAUER, Gustav

2000a Handschuh. In: *HDA*, 3. 1404–1412.

2000b Ärmel. In: *HDA*, 1. 580–584.

KAACK, Heinrich – SCHATTKOWSKY, Martina (Hg.)

2003 *Herrschaft. Machtentfaltung über adligen und fürstlichen Grundbesitz in der frühen Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau. (Potsdamer Studien zur Geschichte der ländlichen Gesellschaft 4).

KÁLLAY István

1985 *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Budapest: Akadémiai.

KALMÁR János

1993 Az „Einrichtungswerk fogadtatása a bécsi udvari főbizottságnál. In: Szita László (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből*. 95–103. Pécs: Baranya Megyei Levéltár – Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja.

KALMÁR, János – VARGA, J. János (Hg.)

2010 *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn (1688–1690)*. Stuttgart, Franz Steiner. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropas 3. – Quellen 1).

KAPOSI Zoltán

2014 Föld és hatalom: A herceg Esterházy-család uradalmainak változásai (17–20. század). *Közép-Európai Közlemények* 7, 2. 141–153.

2019 Evangélikus földesurak gazdasági és társadalmi jelentősége Dél-Dunántúlon a 19. században. In: Borsy Judit (szerk.): *Reformáció a Dél-Dunántúlon*. 249–266. Pécs–Kaposvár–Szekszárd: MNL Baranya Megyei Levéltára – MNL Somogy Megyei Levéltára – MNL Tolna Megyei Levéltára.

KÁRMÁN Gábor

2013 A konfesszionizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára. *Korall* 15, 57. 27–40.

KÁROLY László

1999 A Tolna megyei 1739–1740. évi pestisjárvány. *Orvosi Hetilap* 140, 34. 1895–1900.

2000 Tolna megye egészségügye a 18. században. *Orvostörténeti Közlemények* XLVI, 1–4. 51–76.

KASCHUBA, Wolfgang

1990 Az agrártársadalom útban a modernség felé. Új kutatási távlatok. In: Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai. Tanulmányok*. 58–79. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ. (Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek 1).

KATONA Imre

- 1991 A magyar néprajz harmadik nemzedékének nagy egyénisége: Tálasi István. *Juss* 4, 3. 89–93.

KEMPELEN Béla

- 1911–1932 *Magyar nemesi családok*, I–XI. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó-vállalata.

KERESZTÉNYI József

- 1960 Az Egyetemi Könyvtár szerepe a XVIII–XIX. század érmészetében. *Numizmatikai Közöny* LVIII–LIX. 70–74.

KERESZTES Hajnalka

- 2010 Bepillantás a gyönki német reformátusság hitéletébe. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 13. 481–531.
2012 A Magyary-Kossa család és Gyöngyös kapcsolatáról. *Sárospataki Füzetek* XVI, 1. 121–132.

KÉRI Henrik

- 1998 A Tolna megyei német lutheránusok. Megjegyzések egy tanulmányhoz. *Századok* 123, 4. 916–926.
1999 A Mercy grófok szerződése Tolna megyei jobbágyaikkal. Az úrbérrendezés a hűgyései uradalomban. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 7. 315–346.
2000 A hidasi (bonyhádi) uradalom tulajdonosai 1660 és 1740 között. A birtok betelepülése a törökök kiűzése után. *Századok* 134, 2. 323–340.

KIRÁLY István

- 1965 A bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulása. *Agrártörténeti Szemle* VII, 4. 550–570.

KIS-HALAS Judit

- 2020 *Boszorkányok, gyógyítók és a gyűldi Szűz Mária. Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon*. Budapest: Balassi. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 11).

KISS Réka

- 2011 *Egyház és közösség a kora újkorban. A Kükküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében*. Budapest: Akadémiai.

KISS Z. Géza

- 1991 *Ormánsági változások. Fejezetek a 18–19. századi társadalom történetéből*. Budapest: Akadémiai.
1992 Vallási elnyomás és vallási türelem az Ormánságban. *Honismeret* 20, 3. 61–67.

KLANICZAY Gábor

- 1992 Peter Burke: A népi kultúra a kora újkori Európában. *BUKSZ* 4, 2. 246–247.

KLUSSMANN, Jan (Hg.)

- 2003 *Leibeigenschaft. Bäuerliche Unfreiheit in der frühen Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau. (Potsdamer Studien zur Geschichte der landlichen Gesellschaft 3).

KNAPP Éva

- 1994 Gilgengart. Egy német nyelvű imádságoskönyv a 16. század elejéről. *Magyar Könyvszemle* 110, 1–4. 130–154.
- 1995 Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a XVII–XVIII. században. *Századok* 129, 4. 791–814.
- 1997 A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára. Tudományos ismertető. *Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae*, 7–8. 21–40.
- 2014 *Martin von Cochem Magyarországon, I. rész, Mennyei követek, Len kötelecske, Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve*. Zebegény: Borda Antikvárium.
- 2016 *Martin von Cochem Magyarországon, II.: Pótlások és kiegészítések az első részhez – Jó illatú kis rózsáskertek – Sigray Erzsébet Róza Jó illatú rózsáskertje*. Zebegény: Borda Antikvárium.
- 2019 *Martin von Cochem Magyarországon, harmadik rész. Baumgarten*. Zebegény: Borda Antikvárium.

KOCKA, Jürgen (Hg.)

- 1977 *Theorien in der Praxis des Historikers. Forschungsbeispiele und ihre Diskussion*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. (*Geschichte und Gesellschaft*, Sonderheft 3).

KOCSIS Gyula

- 1995 Adatok Cegléd történeti demográfiájához a 18. században, különös tekintettel a katolikus beköltözésre. *Studia Comitatusiensia* 25. 235–264.
- 2008 Társadalmi kapcsolatháló a mezővárosi elit 18. századi keresztkomasági rendszerében (Cegléd 1770–1790). Az egyházi anyakönyvek a néprajzi, társadalomtörténeti, történeti demográfiai kutatásokban. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok: tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. 282–303. Budapest: Korall Társadalomtörténeti Egyesület.
- 2011a Agrártörténet és agrárétnográfia. *Ethno-Lore* XXVIII. 103–112.
- 2011b Filep Antal a település és építkezés kutatója. A történeti néprajz szemlélete és módszere, a budapesti történeti-néprajzi iskola. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal – A néprajzi kutatás múltja és jelene*. 301–316. Budapest–Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. (Studia Ethnologica Hungarica XIII).

KOLOH Gábor

- 2017 Gyermekvállalás a Völgységben és az Ormánságban: A kismányoki és a vajszlói kerület termékenységtörténetének elemző összehasonlítása (1790–1894). *Korall* 18, 68. 49–71.
- 2020 Presztízis a keresztszülői hálózatban. Komasági kapcsolatok Vajszlón (1806–1895). *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2020. 51–67.
- 2021 „Szántani lehet, de vetni nem muszáj”. *Az ormánsági egykezés történetei (1790–1941)*. Budapest: BTK Történettudományi Intézet. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések, A vidék vonzásában, 1).
- 2024 Dohánytermesztés a Dél-Dunántúlon a 18. század végétől a 19. század közepéig. *Agrártörténeti Szemle* 65, 1–4. 45–76.

KOLOSSVÁRY Szabolcsné

- 1975 A magyar erdőgazdaság történelmi fejlődése. In: Kolossváry Szabolcsné (szerk.): *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Tanulmányok*. 15–79. Budapest: Akadémiai.

KOLTA László

- 2000 Politikusok és jogászok. In: Kolta László: *Bonyhádi Arcképek*. Bonyhád: Városi Könyvtár.

KOMORÓCZY Szonja Ráhel

- 2016 „Nem veszedelmes többé.” Jiddis a Magyar-Zsidó Szemlében, a magyar zsidó tudományos diskurzusban. *Regio* 24, 1. 161–179.

KÓNYI Mária

- 1932 Az 1715–1722. évi rendszeres bizottság javaslatai. (Systema politico-oecologico-militare). *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve* 2. 137–182.

KOPPITZ, Hans Joachim

- 2008 „Die kaiserlichen Druckprivilegien im Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien: Verzeichnis der Akten vom Anfang des 16. Jahrhunderts bis zum Ende des Deutschen Reichs (1806)”. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München 75).

KÓSA László

- 1980 *A burgonya Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Osiris.
- 2003 Történeti néprajz és társadalomtörténet. In: Sasfi Csaba (szerk.): *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században*. 51–60. Budapest–Salgótarján: Hajnal István Kör – Nógrád Megyei Levéltár – Budapest Főváros Levéltár. (Rendi társadalom – polgári társadalom 10 – Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 41).

KÓSA László – FILEP Antal

- 1975 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest: Akadémiai.

KOSÁRY Domokos

1983 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.

KOTICS József

2001 Paraszti méhészet. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Szilágyi Miklós – Égető Melinda – Kupó Jenő (szerk.): *Magyar néprajz*, II. *Gazdálkodás*. 8–103. Budapest: Akadémiai.

Kovács Bence → *Ament-Kovács Bence*

KOVÁCS, Elisabeth

1990 Spätmittelalterliche Traditionen in der österreichischen Frömmigkeit des 17. und 18. Jahrhunderts. In: Dinzelbacher, Peter – Bauer, Dieter R. (Hg.): *Volksreligion im hohen und späten Mittelalter*. 397–417. Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh. (Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte, Neue Folge 13).

KOVÁCS, Elisabeth (Hg.)

1979 *Katholische Aufklärung und Josephinismus*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik.

KOVÁCS József, Ö.

2006 A társadalomtörténet németországi útjai. In: Ö. Kovács József – Bódy Zsombor (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*. 167–186. Budapest: Osiris.

KÖKÉNYESI Zsolt

2016 A hasznos állampolgár képzése. Közjó és oktatás-nevelés kapcsolata a 18. századi Habsburg Monarchiában. *Történelmi Szemle* LVIII, 4. 519–532.

KÖRMENDY József

1971 Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 10. 53–83.

KÖVÉR György

2019 Szerkesztői utószó Domanovszky Sándor tanulmányához. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2019. 29–44.

KÖVÉR Lajos

2009 A 18. századi Délvidék és francia telepesei. In: J. Nagy László – Varga Beáta – Ferwagner Péter Ákos (szerk.): *Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára*. 10–25. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék.

KRAMER, Karl-Sigismund

1989 *Beschreibung des Volkslebens. Zur Entwicklung der „Münchener Schule“*. München: Münchner Vereinigung für Volkskunde.

1992 Volkskultur. Ein Beitrag zur Diskussion des Begriffes und seines Inhaltes. In: Harmening, Dieter – Wimmer, Erich (Hg.): *Volkskultur – Geschichte – Region. Festschrift für Wolfgang Brückner zum 60. Geburtstag*. 13–29.

Würzburg: Königshausen und Neumann. (Quellen und Forschungen zur europäischen Ethnologie 7).

KRÁSZ Lilla

- 2019 A női kommunikáció struktúrái a bábaság intézményének 18. századi átalakulásában: Vádaskodás és ellenállás, meggyőzés és együttműködés. *Századok* 153, 2. 291–312.

KRAUSS, Karl-Peter

- 2003 *Deutsche Auswanderer in Ungarn. Ansiedlung in der Herrschaft Bóly im 18. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner. (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 11).
- 2008 Agrarkonjunktur, Modernisierungsprozesse und Ansiedlung von Deutschen in Ungarn am Beispiel der Herrschaft Bohl/Bóly. *Deutsch revival* 5, 5. 26–34.
- 2009 Einfache Leute. Eine Annäherung an Lebensabschnitte von Deutschen in Ungarn durch Gerichtsakten In: Vitári, Zsolt (Hg.): *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag*. 47–66. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- 2014 Von der Normverletzung zur Norm? Zur Annäherung an alltägliche Lebenswelten im Königreich Ungarn vom 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Akteure und Instanzen. In: Krauss, Karl-Peter (Hg.): *Normsetzung und Normverletzung. Alltägliche Lebenswelten im Königreich Ungarn vom 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. 7–27. Stuttgart: Franz Steiner. (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 19).
- 2018 *Mord an der Donau. Leopold von Márffy und die deutschen Untertanen in Tschab (1802–1812). Eine Mikrogeschichte der Gewalt*. Berlin: De Gruyter.
- 2020 Demographische und anthropologische Annäherungen zum 18. und 19. Jahrhundert. In: Jöhler, Reinhard (Hg.): *Hatzfeld. Ordnungen im Wandel*. 77–135. Timișoara–Hermannstadt–Bonn: Cosmopolitan Art – Schiller.

KRISS, Rudolf

- 1937 *Die schwäbische Türkei. Beiträge zu ihrer Volkskunde, Zauber und Segen, Sagen und Wallerbrauch*. Düsseldorf: Schwann. (Forschungen zur Volkskunde 30).

Kristóf Ildikó → Kristóf Ildikó, Sz.

KRISTÓF Ildikó, Sz.

- 1995 „Istenes könyvek – ördögös könyvek”. (Az olvasási kultúra nyomai a kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján). *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVIII. 67–104.
- 1998 „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében*. Debrecen: Ethnica.

- 2003 A gulyások, a szentek és a bor. Egy 18. század végi istenkáromlás „sűrű” története. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XXI. 165–194.
- 2008 Statisztikák, használatok, olvasatok: Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század). In: Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. 209–224. Budapest: L’Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézete. (Documentatio Ethnographica 23).
- KRUPA András
- 2009 A délkelet-alföldi szlovákok hiedelemrendjei. *Honismeret* XXXVII, 3. 48–52.
- KUHN, Walter
- 1934 Aus den Pfarrchroniken von Szakadat und Závod (Kom. Tolnau). *Deutsch-ungarische Heimatblätter* VI. 111–119. [1935]
- KULCSÁR Krisztina
- 2018 Der Kaiser-Mitregent Joseph II. und sein Statthalter-Schwager Herzog Albert von Sachsen-Teschen im Königreich Ungarn. In: Kulcsár, Krisztina – Forgó, András (Hg.): „*Die habsburgische Variante des Aufgeklärten Absolutismus*”. *Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II., 1765–1780*. 65–91. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien.
- 2023 Batthyány Lajos nádor. In: Reisz T. Csaba (szerk.): *A nemzet levéltára: Fejezetek az Országos Levéltár történetéből*. 90–91. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár.
- KUMMER, Bernhard
- 2000 Hochzeit. In: *HDA*, 4. 147–174.
- KURUCZ Rózsa
- 2010 Német családok betelepülése és életvitele Tolna megyében a 18. században. In: Kurucz Rózsa (szerk.): *Német nemzetiség Tolna megyében*. 9–42. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar. (Gyökök és hajtások I).
- K. Balogh János → Balogh János, K.
- K. Németh András → Németh András, K.
- LACAPRA, Dominick
- 1985 *History and Criticism*. Ithaca–London: Cornell University Press.
- LAGLER, Ludwig
- 1889 *Gedenkschrift zu hundertjährigen Gedächtnisfeier des Gotteshauses der evang. Gemeinde in Kismányok am 1. November 1888*. Bonyhád: K. n.
- LANDES, Richard
- 2015 Millenarianism/Millennialism, Eschatology, Apocalypticism, Utopianism. In: Classen, Albrecht (ed.): *Handbook of Medieval Culture*, 2. 1093–1112. Berlin: De Gruyter.

LANDGRAF Ildikó

- 2005 Archívumon innen, katalóguson túl. Többletek és hiányok a mai magyar történeti mondatkutatás műfajelméleti és rendszerzési kérdéseiben. *Ethno-Lore* XXIII. 27–42.
- 2013 Örök körforgásban. Az anekdota műfaja a magyar folklórban. *Ethno-Lore* XXX. 114–137.

LANTOSNÉ IMRE Mária

- 1994 Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében, I. Csodaforrások és szentkutat. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 39. 197–211.
- 1996 Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében, II. Kálváriák és a passió emlékei. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 40. 139–158.
- 1997 Védőszentek kultusza a pécsi egyházmegyében. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, II. 235–246. Veszprém–Debrecen: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Laczkó Dezső Múzeuma – Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.
- 1998 Forráskultusz és paraliturgia. Egy vallásos néphagyomány továbbélése a pécsi egyházmegyében. In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo*, II. 989–999. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt.
- 2005 Két világi kegyúr a hitélet megújításáért. In: Fedeles Tamás – Varga Szabolcs (szerk.): *A pécsi egyházmegye a 17–18. században*. 185–203. Pécs: Pécsi Egyháztörténeti Intézet. (Seria Historia Dioecesis Quinqueecclesiensis I – PHF 3).

LASLETT, Peter

- 2001 A nyugalomba vonulás társadalomtörténete. A rokonság és a közösség szerepe az öregek támogatásában. *Aetas* XXIII, 3. 290–307.

LAUER, Georg

- 1991 Volk und Kirche treu geblieben 50. Priesterjubiläum von Pfarrer Dr. Franz Galambos-Göller. *Neue Zeitung* 35, 50. 5.

LE GOFF, Jacques

- 1991 *Die Geburt des Fegefeuers. Vom Wandel des Weltbildes im Mittelalter*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

LE ROY LADURIE, Emmanuel

- 1997 *Montaillou. Egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Budapest: Osiris.

LEVI, Giovanni

- 2000 Az életrajz használatáról. *Korall* 1, 2. 81–92.
- 2001 *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest: Osiris.

Link Dóra → Maul-Link Dóra

LISZKA József

- 2004 Mariahilf-tisztelet a Kárpát-medence nyugati felében. Előzetes tájékoztatás. In: Bárh Dániel – Laczkó János (szerk.): *Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendő Bárh János tiszteletére*. 287–300. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.

LOTTE, Günter

- 1984 Popular Culture and the Early Modern State in 16th Century Germany. In: Kaplan, Steven L. (ed.): *Understanding Popular Culture. Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. 113–145. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers. (Studies in Social Sciences 40).

LUTZ, Andreas

- 1938 *Die ersten deutschen Siedler in Ungarn nach der Türkenschaft. Eine Klarstellung nach Quellen*. Graz: K. n.

LÜDTKE, Alf (Hg.)

- 1989 *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton: Princeton University Press.

L. Gál Éva → Gál Éva, L.

L. Imre Mária → Lantosné Imre Mária

MAASE, Kaspar

- 2001 Das Archiv als Feld? Überlegungen zu einer historischen Ethnographie. In: Eisch, Katharina – Hamm, Marion (Hg.): *Die Poesie des Feldes. Beiträge zur ethnographischen Kulturanalyse*. 255–271. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde. (Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen 93).

MAGYAR ORSZÁG GYÜLÉSÉNEK JEGYZŐ KÖNYVE 1811–1812

Felséges Első Ferentz austriai tsászár, Magyar, és Cseh ország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, kis-asszony havának 25-dik napjára rendeltetett Magyar ország gyűlésének jegyző könyve [...]. Pozsony: Weber Simon Péter betűivel.

MAGYAR Zoltán (szerk.)

- 2018 *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex, V. Legendák (Vallásos témájú mondák)*. Budapest: Kairosz.

MAKKAI László

- 1957 *Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században*. Budapest–Gödöllő: Mezőgazdasági. (Agrártörténeti tanulmányok 2).
- 1984 Az európai feudalizmus energiagazdálkodásának mérlege. *Történelmi Szemle* XXVII, 1–2. 34–42.
- 1985 A történeti Magyarország mezőgazdasági tájai a feudalizmus korában. *Történelmi Szemle* XXVIII, 3. 531–539.

MÁLYUSZ Elemér

1971 *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.

MANGA János

1962 A hasznosi tömegpszichózis A búcsújáróhelyek és a „hasznosi csoda” összefüggései. *Ethnographia* LXXIII, 3. 353–388.

MANHERZ, Karl – WILD, Katharina

2002 *Zur Sprache und Volkskultur der Ungarndeutschen. Lehrbuch zur Minderheitenkunde*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut. (Ungarndeutsches Archiv 3).

MAROSI Ernő

1979 *Magyar falusi templomok*. Budapest: Corvina.

MÁTÉ Gábor

2011a Kistájak határán. A baranyai Völgyiség táji karakterének vázlata. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. 27–38. Budapest–Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.

2011b Az 1848–49-es szabadságharc pécsi és baranyai eseményei a kárászi Jankó János plébános feljegyzéseiben. *Pécsi Szemle* 14, 2. 22–25

2013 *A Mecsek-vidék tájtörténete. Táj és ember viszonyának változása háromszáz év tükrében*. Doktori disszertáció. Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola.

2014a Szlovák telepések a török alól felszabadult Dél-Dunántúlon. *Történeti Földrajzi Közlemények* 2, 1–2. 77–96.

2014b A kertesség, a török uralom és a telkesítés összefüggései a mecseki szálláskertes települések példáján. In: Kürtössy Péter – Máté Gábor – Varga Szabolcs (szerk.): *„Örökségünk a tér és az idő.” Tanítványi tisztelgés Filep Antalnak*. 429–478. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalmi Kapcsolatok Intézete Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.

2016 Újabb 18. század eleji források a Völgyiség lokalizálásához. In: Szóts Zoltán (szerk.): *Források a Völgyiség tanulmányozásához*. 73–82. Bonyhád: Völgyiség Múzeum.

2017a 17–18. századi tanúvallomások településtörténeti tanulságai a középkori Tolna nyugati és déli felén. In: Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes (szerk.): *Magyarország régészeti topográfiája: múlt, jelen, jövő*. 301–310. Budapest: MTA BTK Régészettudományi Intézet.

2017b Tanúvallatás a Dél-Dunántúl 1683–1685-ös elpusztításáról. (Forrásközlés). *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* XXXIX. 401–441.

2017c Vízkezelés és erdei sertéstartás a szerémségi Bázaközben. In: Kothencz Kelemen (szerk.): *Víz, ember, örökség. Tanulmányok a 90 éve született Solymos Ede tiszteletére*. 103–118. Baja: Türr István Múzeum.

- 2018 A dél-dunántúli rácok történeti néprajzi kérdései a 17–18. században. *Ethnographia* CXXIX, 3. 371–390.
- 2019 A hódoltságkori puszták kialakulása és a pusztásodás jelentősége Dél-Magyarországon. *Hungarológiai Közlemények* XX, 1. 25–44.
- 2020 A dél-dunántúli puszták (1683–1735) tájrekonstrukciója (18. századi határperek tanulságai). In: Máté Gábor – K. Németh András: *Horhosok, puszták, búvólikak. Tájérténeti tanulmányok a 16–18. századi Dél-Dunántúlról*. 88–115. Budapest–Pécs: PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan. (Studia Ethnologica Hungarica 20). <https://doi.org/10.56037/978-963-414-726-8>
- 2021 „...most van ideje a marhabajtásnak!” A Dél-Dunántúl pusztulása 1683–1685-ben. Budapest – Pécs: PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan. (Pneka füzetek 2).
- 2023 Kik a rácok? Az etnicitás kérdései a 16–17. században. In: K. Németh András – Máté Gábor (szerk.): *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon*. 203–225. Szekszárd: Wosinsky Mór Megyei Múzeum.
- MATTYASOVSKY Miklós
- 1904 *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest: Eggenberger-féle Könyvkereskedés.
- MAUL-LINK Dóra
- 2004 *Tolna vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1714–1717*. Szekszárd: Tolna megyei Önkormányzat Levéltára.
- 2009 *Tolna vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1718–1720*. Szekszárd: Tolna megyei Önkormányzat Levéltára.
- 2021 *Tolna vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1721–1725*. Szekszárd: Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára.
- MAUR, Eduard
- 2001 *Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft” in Böhmen. Studien zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)*. München: Oldenbourg. (Sozial- und wirtschaftshistorische Studien 26).
- MAYER, Anton
- 1990 *Heimatsbuch Závod in der Tolnau*. Ettlingen: Gelka Druck- und Verlags GmbH.
- MAYES, David
- 2004 *Communal Christianity. The Life and Loss of a Peasant Vision in Early Modern Germany*. Boston: Brill. (Studies in Central European Histories 35). <https://doi.org/10.1163/9789004475359>
- MEDGYESY S. Norbert
- 2002 Az Arany Miatyánk-ének eredetének vizsgálata. *Vasi Szemle* LVI, 2. 253–277.

MEDGYESY S. Norbert – ÖTVÖS Sándor – ÖZE Sándor (szerk.)

- 2013 *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a Rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*, 1–2. Budapest: Írott Szó Alapítvány – Magyar Napló. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák 8.1 – 8.2).

MEDICK, Hans

- 1988 „Misszionáriusok csónakban”. Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: Vári András (vál.): *Misszionáriusok csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. 62–109. Budapest: Akadémiai.

MÉREY Klára, T.

- 1967 A XVIII. századi határpercek néprajzi és történeti forrásértéke. *Ethnographia* LXXVIII, 4. 523–546.
- 2000a A bosnyák ferences misszió szerepe Tolna XVIII. századi újratelepítésében és a ferences rend kisugárzása ugyanott a század végén. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 9. 304–320.
- 2000b Tolna városának betelepülése a XVIII. században. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 9. 343–363.

MERGEL, Thomas – WELSKOPP, Thomas

- 1997 Geschichtswissenschaft und Gesellschaftstheorie. In: Mergel, Thomas – Welskopp, Thomas (Hg.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*. 9–35. München: C. H. Beck.

MERTON, Robert K.

- 2002 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris.

MÉSZÁROS László

- 1976 Délszlávok és cigányok a dunántúli hódoltság területén. In: Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete*, I. 1686–1768. 221–230. Veszprém: Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága. (VEAB Értesítő II).

MIHALIK Béla

- 2014 Egy kisszebeni plébános tündöklése és bukása. Egyház, állam és a helyi közösség konfliktusai a 17. század végi Felső-Magyarországon. *Korall* 15, 57. 49–69.
- 2020 *A kétszer megváltott nép. Katolikus egyház a Jászkunságban (1687–1746)*. Budapest: BTK Történettudományi Intézet. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések).

MIHÁLYI Péter

- 2016 Privatizáció és államosítás Magyarországon a 17–18. században. *Közgazdasági Szemle* LXIII, 11. 1217–1245.

MINK, Louis O.

- 2006 A történeti megértés önállósága. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történelemelmélet*, II. 709–730. Budapest: Osiris.

MITTERAUER, Michael

- 1979 Családnagyság – családtypusok – családciklus. *Világtörténet* 1, 4. 38–70.
1984 Der Mythos von der vorindustriellen Großfamilie. In: Mitterauer, Michael – Sieder, Reinhard: *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. 38–63. München: C. H. Beck.

MOHRMANN, Ruth-Elisabeth

- 1977 *Volksleben in Wilster im 16. und 17. Jahrhundert*. Neumünster: Karl Wachholtz. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins 2).

MOLDOVÁNYI József

- 1824 Tolna Vármegyének Geographiai, Statisztikai, és Topographiai esmértetése. *Tudományos Gyűjtemény* VIII, X. 40–83.

MOLLAY Károly

- 1986 Név- és tárgymutató. In: Kun József – Kocsis Bernát – Hausner Gábor (szerk.), Mollay Károly – Baraczka István – Perjés Géza (ford.): *Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról*, 497–530. Budapest: Zrínyi.

MOLNÁR Antal

- 2003 Jezsuiták a hódolt Pécsen (1612–1686). In: Molnár Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. 11–119. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. (METEM Könyvek 44).
2005 Kiadatlan manyoki levelek a 17. századból. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 17, 1–2. 193–223.
2006 Murin András jezsuita szerzetes szekszárdi útinaplója 1710-ből. *Levéltári Közlemények* 77, 1. 105–139.
2009 A boszniai ferenceség kutatása Magyarországon. In: Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor (szerk.): *Auxilium historiae: tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. 215–224. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar.
2019 *Magyar hódoltság, horvát hódoltság. Magyar és horvát egyházi intézmények az oszmán uralom alatt*. Budapest: BTK Történettudományi Intézet. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések).

MONOK István

- 2007 Az alsópapság szerepe az európai szellemi áramlatok befogadásában a kora újkori Magyarországon. In: Molnár Antal – Szilágyi Csaba – Zombori István (szerk.): *Historicus Societatis Jesu: Szilas László-emlékkönyv*. 89–103. Budapest: METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány.

- 2021 *A könyv és az olvasás Zalamerenyén 1746–1846.* Budapest–Eger: Kossuth – Eszterházy Károly Egyetem.
- MORVAY Judit
- 1967 Keresztzülők [Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából]. *Néprajzi Értesítő* XLIX, 52–54.
- 1980a Koma. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*, 3. 244–245. Budapest: Akadémiai.
- 1980b Komáság. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*, 3. 246–247. Budapest: Akadémiai.
- 1984 A komaválasztás stratégiái Kolozsnémán, 1750–1870. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. 281–292. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. (Antropológiai írások 8–10).
- MOSER, Hans
- 1985 *Volksbräuche im geschichtlichen Wandel. Ergebnisse aus fünfzig Jahren volkskundlicher Quellenforschung.* München: Deutscher Kunstverlag. (Bayerisches Nationalmuseum, Forschungshefte 10).
- 1992 Volkskundliches aus barockzeitlichen Archivalien des bayerischen Klosters St. Veit/Neumarkt a. d. Rott. In: Harmening, Dieter – Wimmer, Erich (Hg.): *Volkskultur – Geschichte – Region. Festschrift für Wolfgang Brückner zum 60. Geburtstag.* 322–339. Würzburg: Königshausen und Neumann. (Quellen und Forschungen zur europäischen Ethnologie 7).
- MUCHEMBLED, Robert
- 1978 *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe–XVIIIe siècles).* Paris: Flammarion.
- MUNTAGNÉ TABAJDI Zsuzsanna
- 2013a Egy 18. századi romhányi plébános a protestáns közösségek hálójában. In: Bárány Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon.* 143–153. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.
- 2013b Konfesszionalizáció a 18. század második felében: felekezeti konfliktusok Bánkon és környékén. In: Pilipkó Erzsébet (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 8. 231–251. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum.
- 2019 Egy 18. századi katolikus esperes alakja és tevékenysége. *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve* 27. 411–437.
- 2022 A közösségi imádkozás gyakorlata és a tanítók szerepei a 18. századi nóg-rádi falvakban. In: Bajáki Rita – Szádóczi Vera (szerk.): *Imádkozás a régi Magyarországon.* 261–280. Budapest: ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport.
- 2023 Religiöse Toleranz in lokalen Gemeinschaften. Die Auswirkungen und Folgen des Toleranzpatents (1781) in einer Siedlung im 18. Jahrhundert

in Ungarn. In: Bárh, Dániel (ed.): *Lower Clergy and Local Religion in 16th–20th Century Europe*. 441–472. Budapest: MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport.

- 2024 *A felekezeti együttélés lokális alakzatai a 18. századi nógrádi közösségekben*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK. Irodalomtudományi Doktori Iskola, Magyar és összehasonlító folklorisztika doktori oktatási program.

MURDOCK, Graeme

- 2000 *Calvinism on the Frontier 1600–1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*. Oxford: Clarendon. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198208594.001.0001>

NÁDOR-KÓDEX

- 1857 *Nádor-kódex*. Bevezetéssel és szótárral [...] kiadta: Toldy Ferenc. Buda: A pesti cs. k. egyetem betűivel és költségén.

NAGY István

- 1937 Sárszentlőrinc története. *Evangelikus Népiskola* XLIII, 12. 410–415.

NAGY Iván

- 1857–68 *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, I–XII. Pest: Ráth Mór.

NAGY Janka Teodóra

- 2012 Jogi és mentalitásbeli sajátosságok a német nemzetiségiék mindennapjaiban a Duna–Tisza közén. In: Kothencz Kelemen (szerk.): *Sarjadó sorsok*. 35–41. Baja: Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 2014 „Ítéltetett Makóváros bírása és tanácsa által...”. Normakövetés és normaszegés Makó népi jogéletében, 1781–1821. *Urbs* X. 123–139.
- 2016a „Szárnyuk és gondviselésük alatt holtom üledéig lakván...”: a család és jogszokásai: az idősekről gondoskodás szokásrendje a kétvízközén. In: Kothencz Kelemen (szerk.): *Családi csokrok*. 7–18. Baja: Türr István Múzeum.
- 2016b Tápláló- és gyógyítóházak: az egészség- és szegényügyi igazgatás kezdetei Tolna megyében. In: Béli Gábor – Korsós-né Delacasse Krisztina – Herger Csabáné (szerk.): *Ut Juris Ordo Exigit: Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére*. 195–206. Pécs: IDResearch Kft. – Publikon.

NAGY János

- 2024 Konfliktusok a családon belül. Viharok Felsőbüki Nagy István alnádor (1653–1737) végrendelete körül. In: Szijártó M. István (szerk.): *A felsőbüki Nagyok évszázada: A politikai elit útjai a kései rendiség időszakában*. 165–190. Budapest: L’Harmattan. (Mikrotörténelem 7).

NAGY József Zsigmond

- 1985 Személynévmutató. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története*, III. 1526–1686, 2. 1877–1919. Budapest: Akadémiai.

NAGY, Zsolt

- 2024 Molnár, Zsolt et al.: Pigs in the forest and marsh. Traditional ecological knowledge of Svinjars. Vácrátót – Novi Sad. HUN-REN Centre for Ecological Research, Institute of Ecology and Botany – Institute for Nature Conservation of Vojvodina Province. 2023. 197. *Acta Ethnographica Hungarica*. Book review. [Megjelenés alatt]. <https://doi.org/10.1556/022.2024.00008>

NAGY-VARGA Vera

- 2000 Műrokonság, szomszédság, kortársi kapcsolatok, barátság. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar néprajz*, VIII. *Társadalom*. 532–557. Budapest: Akadémiai.

NAPONKÉNT-VALÓ JEGYZÉSEI

- 1790–1791 *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben Felséges Ildik Leopold tsászárr, és Magyar országi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3dik napjára Posony királyi várossába által-téetett, 's ugyan ott, következő 1791dik esztendőben, böjt-más havának 13dik napján bé-fejeztetett magyar ország gyűlésnek [...].* Budán: A 'Királyi Akadémia' betűivel.
- 1802 *Naponként-való jegyzései az 1802dik esztendőben felséges második Ferentz római tsászárr Magyar, és Tseh ország koronás királya által Posony szabad királyi várossában pünkösöd havának 2-dik napjára rendeltt, s ugyan ott azon esztendőben mind szent havának napjában be-fejeztetett. Magyar ország gyűlésének [...].* Pozsony: Fűskúti Landerer Mihály betűivel.

NÉMETH András, K.

- 2015 *A középkori Tolna megye templomai*. Szekszárd: Wosinsky Mór Megyei Múzeum.
- 2016 Fák és erdők a középkori Tolna megyében. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 38. 45–69.

NÉMETH András, K. – MÁTÉ Gábor

- 2020 A pusztafalvak tájtörténeti kutatása a Kapos-menti Enyöd példáján. In: Németh András, K. – Máté Gábor: *Horhosok, puszták, búvólikak. Tájtörténeti tanulmányok a 16–18. századi Dél-Dunántúlról*. 17–32. Budapest–Pécs: PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan. (Studia Ethnologica Hungarica XX).

NÉMETH Gábor

- 1991 A Magyar Nemzeti Múzeum Újkori Osztályának céhes iratai. *Folia Historica* 15. 111–136.

NÉMETH Imre

- 1966 Szokás – forgatókönyv – szerep. *Valóság* IX, 10. 50–58.

NÉMETH Krisztina

- 2018 *Életvilág-értelmezések. Utak felbomlott világokhoz*. Budapest: Argumentum.

NÉPI KULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM XVII.

- 1993 *Népi kultúra Magyarországon a 18. században.* Főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Szilágyi Miklós. Budapest: Akadémiai.

NÉPI KULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM XVIII.

- 1995 *Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon.* Főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Szilágyi Miklós. Budapest: Akadémiai.

NIEDERMÜLLER Péter

- 1975 Elmélet és módszer a szokáskutatásban. *Studium* VI, 109–115.
1990 Egy tudomány választútjai: néprajz, antropológia, empirikus kultúrakutatás. *Ethnographia* 101, 1. 127–129.

OGILVIE, Sheilagh – KÜPKER, Markus – MAEGRAITH, Janine

- 2015 A nők és a házimunka anyagi kultúrája a kora újkori Württembergben: a wildbergi inventáriumok tanulságai. *Korall* 16, 60. 41–66.

OLÁHNÉ ERDÉLYI Mária

- 1977 Az 1777-i Ratio Educationis és a matematikaoktatás. *Magyar Pedagógia* 77, 3–4. 409–422.

OROSS András

- 2013 *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése.* Budapest: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány. (Fons Könyvek 4).

OTT, Hugo

- 1977 Das Urbar als Quelle für die Weistumforschung. In: Blickle, Peter (Hg.): *Deutsche Ländliche Rechtsquellen, Probleme und Wege der Weistumforschung*, 103–115. Stuttgart: Klett-Cotta.

OZMENT, Stephen

- 1980 *The Age of Reform, 1250–1550. An Intellectual and Religious History of Late Medieval and Reformation Europe.* New Haven: Yale University Press.

ÖRDÖG Ferenc – VÉGH József (szerk.)

- 1981 *Tolna megye földrajzi nevei.* Budapest: Akadémiai.

ŐRI Péter

- 2008 A háztartások struktúrája a 18. század végi Magyarországon. Elemzési kísérlet. *Történeti demográfiai évkönyv* 2006–2008. 41–80.

ÖRSI Julianna

- 1965 Exogám házasságok mint az asszimilálódás mutatói. In: Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*, 2. [kiegészítő kötet.] 77–80. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
1978 Karcag házassági kapcsolatai a XVIII–XIX. században. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* 1978. 203–214.
2018 Szervezett telepítések a bácskai puszták benépesítésére. In: Kothencz Kelemen (szerk.): *Migráció és hagyomány-formálódás a történeti Duna–*

Tisza közí nemzetiségek népeletében. 139–150. Baja: Türr István Múzeum. (Bajai dolgozatok 22).

ŐZE Sándor – MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert (szerk.)

2005 *A ferences rend hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára,* I–II. Piliscsaba–Budapest: PPKE BTK – METEM. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák I.1 – I.2).

Ö. Kovács József → Kovács József, Ö.

PADOS Zoltán

1862 *Szécsény Pál kalocsai püspök életrajza.* Pest: Lauffer és Stolp.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1965 *A keleti palócok pásztorkodása.* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem. (Műveltség és hagyomány VII).

1979 *A magyar parasztság rétgazdálkodása.* Budapest: Akadémiai.

1984 Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Észak-kelet-Magyarországon.* 61–73. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. (A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 15).

1989 Etnikus hagyományok Magyarországon a munkatevékenység területén. *Fejér Megyei Szemle* 26, 1. 37–42.

1991 A történeti források szerepének változása a magyar néprajzban. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére.* 125–133. Debrecen: Ethnica.

1993a Pásztortársadalom a 18. századi Magyarországon. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVII. 57–80.

1993b *A magyarországi állattartó kultúra korszakai.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

1993c Előszó. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*, XVII, 7–13.

2001a Lótartás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Szilágyi Miklós – Égető Melinda – Kupó Jenő (szerk.): *Magyar néprajz*, II. *Gazdálkodás.* 617–657. Budapest: Akadémiai.

2001b Szarvasmarhatartás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Szilágyi Miklós – Égető Melinda – Kupó Jenő (szerk.): *Magyar néprajz*, II. *Gazdálkodás.* 658–704. Budapest: Akadémiai.

2009a A köznépi társadalom [a kései feudalizmus korában]. In: Attila (főszerk.), Flórián Mária (szerk.), 267–290.

2009b Állattartó-kultúra [a kései feudalizmus korában]. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Flórián Mária (szerk.). 297–308.

2009c Földművelő gazdálkodás [a kései feudalizmus korában]. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Flórián Mária (szerk.). 308–321.

- 2009d Források, módszerek, eredmények a magyar nép műveltség történeti kutatásában. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Flórián Mária (szerk.). 11–38.
- 2009e Állattartó-kultúra [a középkorban]. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Flórián Mária (szerk.). 158–165.
- 2011a A magyar etnográfia tudománytörténete. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Flórián Mária (szerk.): *Magyar néprajz*, I. 1. *Táj, nép, történelem*. 39–125. Budapest: Akadémiai.
- 2011b Dunántúl. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Flórián Mária (szerk.): *Magyar néprajz*, I. 1. *Táj, nép, történelem*. 444–597. Budapest: Akadémiai.
- 2024 *A magyar nép természeti környezete. Történeti – földrajzi áttekintés*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.) – FLÓRIÁN Mária (szerk.)
- 2009 *Magyar néprajz*, I. 2. *Táj, nép, történelem*. Budapest: Akadémiai.
- PÁLFFY Géza
- 2010 *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések).
- PAMMER, Michael
- 1994 *Glaubensabfall und Wahre Andacht Barockreligiosität, Reformkatholizismus und Laizismus in Oberösterreich 1700–1820*. Wien–München: Böhlau. (Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 21).
- PEKAROVIČ, Juraj – PEKAROVIČ, Rastislav
- 2013 *Az Esterházy család cseszneki ága – Források és tanulmányok az Esterházy család cseszneki ágának történetéről*, I. Veszprém: Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 28).
- PENCZ-AMREIN, Ilona – AMENT-KOVÁCS, Bence
- 2021 Die Hübner. Fallstudie aus der Geschichte einer extramobilen ungarndeutschen Familie. *AKuFF Bote* XVII, 42. 22–46.
- PÉTER Katalin
- 2004 *A reformáció. Kényszer vagy választás?* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- 2012 Werbőczy anyanyelvi fordításainak tanulságai – értelmiségi feladatvállalás a 16. században. *Történelmi Szemle* LIV, 3. 421–440.
- PETERS, Jan (Hg.)
- 1997 *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Berlin: Akademie. doi.org/10.1515/9783050074054
- PETRITSCH, Ernst Dieter
- 2010 „Welche sich in Ungarn ... häuslich niederzulassen Lust und Sinn haben ...”. Der habsburgische Staat als Akteur der Ansiedlung in Ungarn von Karl VI. bis Maria Theresia. In: Seewann, Gerhard – Krauss, Karl-Peter – Spannenberger, Norbert (Hg.): *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge*

zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit. 41–60. München: R. Oldenbourg. (Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa 40).

PETZ Gedeon

1908 *A kalaznói német nyelvjárás hangtana*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. (Magyarországi Német Nyelvjárások 6).

PICKL, Othmar

1988 Österreichisch-Ungarische Handelsbeziehungen entlang der Donau vom 15. bis zum 18. Jahrhundert. *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz* 1987. 11–40.

1989 Die Zeit der großen Kanalprojekte (1765–1780) und der Flußverkehr im 18./19. Jahrhundert. In: Schöpfer, Gerald (Hg.): *Menschen & Münzen & Märkte*. 123–130. Fohnsdorf: Podmenik.

PINTÉR, Ferenc

é. n. *Diósberény krónikája*. Diósberény: Diósberényi Vállalkozók Egyesülete. [2013]

P. L.

1971 Winkler Mihály 1729–1810. *Új Ember* XXVII, 19. 4.

PLONGERON, Bernard

1979 Was ist Katholische Aufklärung? In: Kovács, Elisabeth (Hg.): *Katholische Aufklärung und Josephinismus*. 11–56. Wien: Verlag für Geschichte und Politik.

PÓCS Éva

1990 Néphit. In: Dömötör Tekla (főszerk.), Barna Gábor – Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar néprajz*, VII. *Népszokás – néphit – népi vallásosság*. 527–692. Budapest: Akadémiai.

1997 *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. Budapest: Akadémiai.

Pohánka Éva → Schmelcz-Pohánka Éva

PÖRNBACHER, Hans

2002 *Schwäbische Literaturgeschichte. Tausend Jahre Literatur aus Bayerisch Schwaben*. Weissenhorn: Anton H. Konrad.

PUSKÁS Attila

2021 A Trentói zsinat tanítása az Eucharisziáról In: Puskás Attila – Laurinyecz Mihály (szerk.): *Élet az élet kenyéréből*. 184–205. Budapest: Szent István Társulat.

RÁKOSSY Anna – KONTSEK Ildikó (szerk.)

2019 *Agnus Dei. Az Oltáriszentség tisztelete Magyarországon*. Esztergom: Keresztény Múzeum.

RÁTH Károly

1863 Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc- Kristóf és Nádasdy Ferenc grófok elleni tanuvallatás. *Győri Történeti és Régészeti Füzetek* II. 315–321.

REINALTER, Helmut

2008 *Josephinismus als Aufgeklärter Absolutismus*. Wien: Böhlau.

REINHARD, Wolfgang

1995 Was ist katholische Konfessionalisierung? In: Reinhard, Wolfgang – Schilling, Heinz (Hg.): *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte* 1993. 419–452. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 198).

1999 „Konfessionalisierung” auf dem Prüfstand. In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno (Hg.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. 79–88. Stuttgart: Franz Steiner.

RÉTHY László

1890 Magyarországi spanyol telepek. *Ethnographia* I, 6. 300–302.

REVEL, Jacques

2001 Történelem földközlelől. In: Levi, Giovanni: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. 5–35. Budapest: Osiris.

ROHN Mátyás – PATKÓ Sándor

2000 A györkönyi pincefalu. *Műemlékvédelem* XLIV, 6. 341–348.

ROSALDO, Renato

1986 From the Door of His Tent: The Fieldworker and the Inquisitor. In: Clifford, James – Marcus, George E. (eds.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography. A School of American Research Advanced Seminar*. 77–97. Berkley – Los Angeles: University of California Press.

ROSNER Zsolt

2006 A Fuldai Apátság és a Schwäbische Türkei kapcsolata a XVIII. századi kolonizáció során. In: Füzes Ádám – Legeza László: *Memoriae Tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára*. 253–280. Budapest: Mikes.

RUDÉ, Georg

1978 *Europa im 18. Jahrhundert. Aristokratie und ihre Herausforderung durch das Bürgertum*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag. (Kindlers Kulturgeschichte Europas 14).

RUDERT, Thomas – ZÜCKERT, Hartmut (Hg.)

2001 *Gemeindeleben. Dörfer und kleine Städte im östlichen Deutschland (16.–18. Jahrhundert)*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau. (Potsdamer Studien zur Geschichte der ländlichen Gesellschaft 1).

RÚZSÁS Lajos

1964 *A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848*. Budapest: Akadémiai.

RYANTOVÁ, Marie

- 2014 The standard of living and culture of the clergy in the Prague diocese, c. 1700–1730. In: Broad, John – Schuurman, Anton (eds.): *Wealth and Poverty in European Rural Societies from the Sixteenth to Nineteenth Century*. 117–138. Turnhout: Brepols. (Rural History in Europe 10). <https://www.brepolonline.net/doi/10.1484/M.RURHE-EB.4.00126>

R. Várkonyi Ágnes → Várkonyi Ágnes, R.

SABEAN, David Warren

- 1990 *Das zweischneidige Schwert. Herrschaft und Widerspruch im Württemberg der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main: Shurkamp.
- 1991 *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511572579>
- 1997 *Kinship in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511572562>
- 2003 *Power in the Blood: Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.

SAJÓ Tamás

- 1993 Barokk eucharisztia-teológia az egri jezsuita főoltáron. *Művészettörténeti Értesítő* XLII, 3–4. 140–159.

SÁNTA Sára

- 2024 A magyar óorkutatás atyja, Schönvisner István. Budapest: HUN-REN BTK Történettudományi Intézet. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések).

SÁRKÁNY Mihály

- 2005 Hungarian Anthropology in the Socialist Era: Theories, Methodologies, and Undercurrents. In: Sárkány, Mihály – Hann, Chtis – Skalník, Peter (eds.): *Studying Peoples in the People's Democracies. Socialist Era Anthropology in East-Central Europa*. 87–108. Münster: LIT.
- 2010 Tálasi István korszerűsége. In: Bárh János – Vajkai Zsófia (szerk.): *Betakarítás. Az 1968-ban végzett tanítványok tanulmányai Tálasi István néprajzprofesszor születésének 100. évfordulójára*. 145–152. Kecskemét: Porta Egyesület – Farkas Galéria Bt.
- 2011 A szétágazó és egybefonódó magyar néprajz a 20. század derekán. *Ethno-Lore* XXVIII. 15–31.

SCHEFFERS, Henning

- 1980 *Höfische Konvention und die Aufklärung. Wandlungen d. Honnête-homme-Ideals im 17. u. 18. Jh.* Bonn: Bouvier. (Studien zur Germanistik, Anglistik u. Komparatistik 93).

SCHEMATIZMUS

- 1981 *A pécsi egyházmegye Schematizmusa* 1981. Szerk. Csigi Imre – Kneip István. Pécs: K. n.

SCHENDA, Rudolf

- 1970 *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann. (Studien zur Philosophie und Literatur des neunzehnten Jahrhunderts 5).

SCHILLING, Heinz

- 1995 Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft. Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas. In: Schilling, Heinz – Reinhard, Wolfgang (Hg.): *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993*. 1–49. Gütersloh: Gütersloher. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 198).
- 1997 Disziplinierung oder „Selbstregulierung der Untertanen“? Ein Plädoyer für die Doppelperspektive von Makro- und Mikrohistorie bei der Erforschung der frühmodernen Kirchengründung. *Historische Zeitschrift* 264, 3. 675–691. <https://doi.org/10.1524/hzhz.1997.264.jg.675>

SCHILLING, Roger

- 1928 Ansiedlung der Deutschen in Rumpiungarn. In: Bleyer, Jakob (Hg.): *Das Deutschtum in Rumpiungarn*. 41–87. Budapest: Verlag des Sonntagsblattes.

SCHINDLER, Norbert

- 1992 *Widerspenstige Leute. Studien zur Volkskultur in der frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main: Fischer.

SCHLITT, Adam

- 1938 *Die Mundart von Szakadát. Eine Sprachliche Untersuchung im Hinblick auf die Urheimatlichen Auswanderungsgebiete mit einem Anhang aus den Volkskundlichen Teilen der Pfarrchronik von Szakadát*. Debrecen: Kultúra.

SCHLUMBOHM, Jürgen

- 1994 Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 110).
- 1996 Protoindustrialization as a Research Strategy and a Historical Period. In: Ogilvie, Sheilagh – Cerman, Markus (eds.): *European Proto-industrialization*. 12–22. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1998 Mikrogeschichte – Makrogeschichte. Zur Eröffnung einer Debatte. In: Schlumbohm, Jürgen (Hg.): *Mikrogeschichte – Makrogeschichte. Komplementär oder inkommensurabel?* 7–32. Göttingen: Max-Planck-Instituts für Geschichte – Wallstein. (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft 7).

SCHMELCZER-POHÁNKA Éva

- 2011 Klimó György élete. In: Pohánka Éva – Szilágyi Mariann (szerk.): *Klimó György püspök és kora. Egyház, művelődés, kultúra a 18. században.* 9–14. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- 2018 „Én sok poros aktát ástam ki a levéltárak aljából. Ha valaki ezen felül kíván történetet írni, tegye, fogjon hozzá, kutasson tovább – és írjon.” Brüstle József Antal plébániatörténeti kutatásai a 19. század második felében. In: Gyánti István – Kult László (szerk.): *Tanulmányok Ódor Imre emlékére.* 418–427. Pécs: MNL Baranya Megyei Levéltára.

SCHMIDT, Georg

- 1999 *Geschichte des Alten Reiches. Staat und Nation in der Frühen Neuzeit 1495–1806.* München: C. H. Beck.
- 2009 *Wandel durch Vernunft. Deutsche Geschichte im 18. Jahrhundert.* München: C. H. Beck.

SCHMIDT, Heinrich Richard

- 1997 Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung. *Historische Zeitschrift* 265, 3. 639–682. <https://doi.org/10.1524/hzhz.1997.265.jg.639>

SCHMIDT János

- 1939a *Német telepesek bevándorlása Hesszenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében.* Győr: K. n.
- 1939b *Szenicei Bárány György élete és munkássága 1682–1757.* Győrköny: K. n.

SCHMITT, Jean-Claude

- 2013 *A zsidó Hermann megtérése.* Budapest: L'Harmattan. (Mikrotörténelem 6).

SCHNEIDER, Christine

- 1999 *Der niedere Klerus im josephinischen Wien. Zwischen staatlicher Funktion und seelsorgerischer Aufgabe.* Wien: Deuticke. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 33).

SCHNETTGER, Matthias

- 2020 *Kaiser und Reich. Eine Verfassungsgeschichte (1500–1806).* Stuttgart: Kohlhammer.

SCHRAM Ferenc

- 1967 A levéltárak jelentősége a népszokás-kutatásban. *Levéltári Szemle* XVII, 1. 163–208.
- 1968 Kiskőrös megye történeti néprajza (1686–1848). *Levéltári Szemle* XVIII, 3. 657–719.

SCHRAMEK László Péter

- 2006 A Pest Megyei Közgyűlés kapcsolata a császári hadsereggel III. Károly első török háborújának éveiben. *Tanulmányok Pest Megye Múltjából* 11. 9–49.

SCHULTZ, Ádám

2016 *Szakadát krónikája*. Szakadát: Német Nemzetiségi Önkormányzat.

SCHÜNEMANN, Konrad

1934 Ansätze zu volkspolitischer Zielsetzung in der Ansiedlungsgeschichte des 18. Jahrhunderts. *Ungarische Jahrbücher* 14. 135–143.

SCHÜTZ, Alfred – LUCKMANN, Thomas

1975 *Strukturen der Lebenswelt*. Darmstadt: Luchterhand.

SCHWEININGER Péter

2021 Egy dunántúli sváb jobbágyfalu – Szár – 18–19. századi egyházi lélekösszeírásainak kritikai vizsgálata. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 33, 1–2. 5–26.

2023 *Sváb világok. Népeség és mentalitás Száron, 1729–1848*. Budapest: BTK Történettudományi Intézet. (Magyar családtörténetek, Tanulmányok 9).

SCHWEITZER József

1980 Winkler Mihály, bonyhádi hebraista plébános a XVIII. században. *Évkönyv* 1979/80. 331–339. [Magyar Izraeliták Országos Képviselője].

SCHWOB, Ute Monika

1987 Formen der Laienfrömmigkeit im spätmittelalterlichen Brixen. In: Dinzelbacher, Peter – Mück, Hans-Dieter (Hg.): *Volkskultur des europäischen Spätmittelalters*. 159–175. Stuttgart: Alfred Kröner. (Böblinger Forum 1).

SCRIBNER, Bob – JOHNSON, Trevor (eds.)

1996 *Popular Religion in Germany and Central Europe, 1400–1800*. London: Macmillan.

SCRIBNER, Robert William

2001 *Religion and Culture in Germany (1400–1800)*. Ed.: Roper, Lyndal. Leiden–Boston–Köln: Brill. (Studies in Medieval and Reformation Traditions, Volume 81). <https://doi.org/10.1163/9789004476578>

SEEWANN, Gerhard

1987 A kötet dokumentumaiban szereplő személyek biográfiai mutatója. In: *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez*. 449–460. Szerk. és összeáll.: Nagy Lajos – Szita László. Pécs: K. n.

2000 Zur Familiengeschichte der Grafen Mercy und Mercy-Argenteau. In: Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik*. 222–236. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. (Kisebbségek Közép-Kelet-Európában IV).

2015 *A magyarországi németek története, 1. A középkortól 1860-ig*. Budapest: Argumentum.

SELMECZI-KOVÁCS Attila

1980 Repcetermesztés Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle* 1–2. 56–96.

SIMON Zoltán – KERESZTESSY Csaba

- 2002 A hűgyézi Apponyi-kastély építéstörténete. *Magyar Műemlékvédelem* IX. 313–333.

SINKOVICS István

- 1985 Útkeresés Mohács után. Az ország három részre szakadása (1526–1541). In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története*, III. 1526–1686, 1. 149–221. Budapest: Akadémiai.

SIPTÁR Dániel

- 2010 Kolostoralapítások és szerzetesi lelkipásztorkodás a veszprémi egyházmegye török alól felszabadult részein. In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. 69–102. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22).
- 2012 A szerzetesség első megtelepedési hulláma a török kiűzése után. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. 473–484. Budapest: Balassi.
- 2014 A szerzetesség és a töröktől való visszafoglalást követő „második konfeszszionalizáció” Baranya megyében. *Korall* 15, 57. 70–91.

SNEFF Marianna

- 2019 Evangélikus németek Somogy vármegyében a 18–19. században. In: Borsy Judit (szerk.): *Reformáció a Dél-Dunántúlon*. 219–248. Pécs–Kaposvár–Szekszárd: MNL Baranya Megyei Levéltára – MNL Somogy Megyei Levéltára – MNL Tolna Megyei Levéltára.

SOHAJDA Ferenc

- 2003 A szentmártonkátai tumultus. Egy esemény mikrotörténete. In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. 308–331. Miskolc: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12).

SOLYMÁR Imre

- 1989 Értékek őrzője, szegények istápolója. Winkler Mihály. *Honismeret* 17, 3. 56–60.

SPANNENBERGER Gabriella – SPANNENBERGER Norbert

- 2018 A németek 18. századi betelepítése: politikai és/vagy gazdasági folyamatok összessége. *Századok* 152, 1. 5–30.

SPANNENBERGER, Norbert

- 2008 Die Ansiedlung der Deutschen in der ungarischen Historiographie. *Deutsch revival* 5, 5. 15–25.
- 2019 A magyarországi németek XVIII. századi betelepítésétől az első világháborúig: bevándorlás, integráció, akkulturáció. In: Öze Sándor – Kránitz Péter Pál (szerk.): *Határ menti területek, migráció a XIX–XX. században*

tekintettel a XVII–XVIII. századi előzményekre. 55–130. Budapest: Szent István Társulat.

STADER, Stefan (Hg.)

1997–2017 *Sammelwerk donauschwäbischer Kolonisten*, I–IX. Sindelfingen: Arbeitskreis donauschwäbischer Familienforscher.

STEFÁN György

2013 *Csicsó*. Hőgyész: Hőgyészi Értéktörző Egyesület.

2015 A csicsói búcsújáráhely. *Honismeret* XLIII, 3. 34–38.

STEINSCH, Irma

1942 *Die Ansiedlung der privaten Grundherrschaften der Schwäbischen Türkei in Ungarn im 18. Jahrhundert*. Budapest: F. Buschmanns Nachfolger. (Schriftenreihe der Deutschen Forschungen in Ungarn IX).

STEMPLINGER, Eduard

2000 Fußpur. In: *HDA*, 3. 241–243.

STOLLBERG-RILINGER, Barbara

2006 Vom Volk übertragene Rechte? Zur naturrechtlichen Umdeutung ständischer Verfassungsstrukturen im 18. Jahrhundert. In: Klippel, Diethelm – Müller-Luckner, Elisabeth (Hg.): *Naturrecht und Staat Politische Funktionen des europäischen Naturrechts (17.–19. Jahrhundert)*. 103–117. München: R. Oldenbourg. (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 57).

2018 *Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation*. München: C.H. Beck.

2019a *Die Aufklärung, Europa im 18. Jahrhundert*. Stuttgart: Reclam.

2019b *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie*. München: C.H. Beck. <https://doi.org/10.17104/9783406741142>

STONE, Lawrence

1979 *The family, sex and marriage in England 1500–1800*. Harmondsworth: Penguin Books.

STÖHR Géza

1927 A Budapesti Tudományegyetem class. archaeol. tanszéke éremtárának története. *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* 2. 319–325.

SURÁNYI Béla

2005 *A Kárpát-medence népi földművelő gazdálkodása. XVIII. sz. – 1950. Ökológiai feltételek és történelmi hagyományok*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajz Tanszék. (Studia Folkloristica et Ethnographica 47).

SZABAD György

1957 *A tatái és gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Budapest: Akadémiai.

SZABADFALVI József

1970 *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem. (Műveltség és hagyomány XII).

- 1991 *A sertés Magyarországon*. Debrecen: Ethnica.
- SZABÓ István
- 1948 Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In: Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest: Teleki Pál Tudományos Intézet. (A Történettudományi Intézet kiadványai 2).
- SZABÓ László
- 1968 *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században*. Szolnok: Damjanich János Múzeum. (A Damjanich János Múzeum közleményei 15–18).
- SZABÓ Mária – KUSZA Szilvia – CSÍZI István – MONORI István
- 2016 A magyar merinó helye a merinó fajtakörön belül. *Agrártudományi Közlemények* 69. 151–156.
- SZABÓ Tibor
- 2000 A hazai egyházi anyakönyvezés kronológiája, egyetemes jelentősége. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 12, 1–4. 423–478.
- SZAKÁLY Ferenc
- 1969 Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* II. 5–85.
- 1981 *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest: Akadémiai.
- 1994 *Gazdasági és társadalmi változások a török hódoltság árnyékában*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete. (História Könyvtár, Előadások a Történettudomány Műhelyéből 5).
- 1997 *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 21).
- SZÉKELY Ferenc
- 1896 Adatok a tolnamegyei reformátusok történetéhez. Iregyh. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 39, 32. 507–509.
- SZELESTEI NAGY László
- 2017 A magyarországi barokk kori Oltáriszentség-társulatokról. In: Bogár Judit – Déri Eszter (szerk.): *Barokk vallásos közösségek*. 189–198. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Lelkiségtörténeti Tanulmányok 15).
- SZELESTEI NAGY László (szerk.)
- 2018 *Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Lelkiségtörténeti Tanulmányok 21).
- SZENTKLÁRAY Jenő
- 1896a Temesvár és vidéke. In: Sz. n. (szerk.): *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben*, IV. 505–542. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.

- 1896b A délmagyarországi németek. In: Sz. n. (szerk.): *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben*, IV. 543–572. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda.
- SZENYÉRI Zoltán
- 1998 A Tolna megyei németek sorsa a betelepítéstől napjainkig. *Földrajzi Értesítő* XLVII, 2. 261–277.
- SZEPESI Anna
- 2017 A rituális gyermekhordástól a ritualizált babahordozásig. Rituáldinamikai folyamatok a baranyai gyermekhordozó kendő (Kindstuch) használatában. *Ethnographia* 128, 4. 663–688.
- 2022 *Kindstucher im ungarischen Komitat Baranya. Ritualdynamik und kulturelle Kommunikation. Über das rituelle Kindertragen im Zeitalter des ritualisierten Babytragens*. Tübingen: Universitätsbibliothek Tübingen.
- SZ. N. [szerző nélkül]
- 1967 Vita a feudáliskori magyar történet periodizációjáról. *Századok* 101, 1–2. 155–197.
- SZIGETI Livia
- 1958 Az allergiás csecsemő táplálása. *Gyermekgyógyászat* IX, 4–6. 148–152.
- SZIJÁRTÓ M. István
- 2000 Történeti antropológia és mikrotörténelem: az új társadalomtörténet. *BUKSZ* 12, 2. 151–159.
- 2003 Bevezetés. In: Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. 7–18. Miskolc: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12).
- 2014 *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest: L'Harmattan. (Mikrotörténelem 7).
- 2016 *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*. Budapest: Országgyűlés Hivatala. (A magyar országgyűlések története).
- 2021 *A történelem diskurzusa – Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe*. Budapest: Ráció.
- 2024 Előszó. A politikai elit útjai a kései rendiség időszakában. In: Szijártó M. István (szerk.): *A felsőbüki Nagyok évszázada: A politikai elit útjai a kései rendiség időszakában*. 9–11. Budapest: L'Harmattan. (Mikrotörténelem 10).
- SZILÁGYI István
- 1997 A történeti Magyarország kálváriái az 1766–1785-ös katonai felmérésen. *Művészettörténeti Értesítő* XLVI, 1–2. 86–93.
- SZILÁGYI Mihály
- 1983 Az újraterleplő Tolna megye 1710–1720. *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* X. 33–168.

- 1987 Boszorkányperek Tolna megyében. *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* XI. 437–511.
- 2000 *Gyöng.* Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza.

SZILÁGYI Miklós

- 2008 Recens megfigyelés a történeti adatban – a recens adat történelmi jelentése. In: Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom-, egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei.* 13–24. Budapest: L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézet. (Documentatio Ethnographica 23).
- 2017 Önvizsgálat és önértékelés – a vidéki társadalom történeti-néprajzi kutatásának eredményeit, hiányait és feladatait felmérő körkérdésektől inspirálva. In: Horváth Gergely Krisztián (főszerk.), Csikós Gábor – Hegedűs István – Ö. Kovács József (szerk.): *Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században.* 51–63. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. (Vidéktörténet 1).

SZILÁRDFY Zoltán

- 1981 Magyar barokk szentképek. *Művészettörténeti Értesítő* XXX, 2. 114–135.
- 1990 „Kik a kerubokat titkosan ábrázoljuk...” Liturgia és kompozíció. *Művészettörténeti Értesítő* XXXIX, 1–2. 82–91.
- 2003 Kegyéptípusok a pestisjárványok történetében. A Maria lactans, a Segítő Boldogasszony, Szent Sebestyén, Rókus és Rozália együttes ábrázolásával. In: Szilárdfy Zoltán: *Ikonográfia és kultusztörténet. Képes tanulmányok.* 180–204. Budapest: Balassi.
- 2005 Mária Terézia eucharisztia-kultuszának emlékei Magyarországon. *Regnum, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 17, 1–2. 1–50.

SZITA László

- 1979 Szerbek visszavándorlása Baranya megyébe a szatmári béke utáni években. *Baranyai Helytörténetírás* 1978. 87–149.
- 1996 A lutheránus németiség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században. *Levéltári Füzetek* 5. 5–163.

SZITA László (szerk.)

- 1989 *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből. 1686–1688.* Pécs: Baranya Megyei Levéltár.

SZITA László – SEEWANN, Gerhard

- 1997 *A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez.* Pécs–Szigetvár: Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja – Szigetvári Baráti Kör.

SZLUHA Márton

- 1995 Szvetics Jakab királyi személynök és családja. *Turul* 68, 3–4. 99–105.

SZVITEK Róbert József

- 2008 *Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli védelmi rendszerben*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Koraujkori magyar történelem doktori program.

Sz. Kristóf Ildikó → Kristóf Ildikó, Sz.

Tabajdi Zsuzsanna → Muntagné Tabajdi Zsuzsanna

TAFFERNER, Anton

- 1967 Graf Anton Ignaz von Mercy-Argenteau der jüngere Mercy (1691–1767). Ein Lebensbild im Umrissen zur Wiederkehr seines 200. Todesjahres. *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn* [1967]. 56–63.
- 1988 Észrevételek dr. Wellmann Imre „A magyarországi németek betelepülése” c. előadásához. In: Hambuch, Vendel (szerk.): *300 éves együttélés – A magyarországi németek történetéből*, II. 45–47. Budapest: Tankönyvkiadó.

TAFFERNER, Anton (Hg.)

- 1974–1995 *Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte*, I–V. Stuttgart: Verlag Buch und Kunst Keplerhaus.

TAKÁCS Lajos

- 1954 A Tolna megyei dohánytermesztés kibontakozásának kérdéséhez. *Ethnographia* LXV, 3–4. 532–537.
- 1964 *Dohánytermesztés Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- 1976 *Egy irtásfalu földművelése*. Budapest: Akadémiai.
- 1980 *Irtásgazdálkodásunk emlékei*. Irtásföldek, irtásmódok. Budapest: Akadémiai.
- 1987 *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest: Akadémia.
- 1989 Paraszti szerződések egyes 18–19. századi dunántúli uradalmakból. S. a. r.: Tomisa Ilona. In: Filep Antal – Égető Melinda (szerk.): *Történeti-néprajzi források a XVIII–XIX. századból*. 229–262. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. (Documentatio Ethnographica 13).
- 1991a Az aratás. In: Takács Lajos: *Tanulmányok a gabonatermesztés és az erdőgazdálkodás köréből a XVII–XIX. században*. S. a. r.: Égető Melinda – Tomisa Ilona. 9–101. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1991b Erdőgazdálkodás. In: Takács Lajos: *Tanulmányok a gabonatermesztés és az erdőgazdálkodás köréből a XVII–XIX. században*. S. a. r.: Égető Melinda – Tomisa Ilona. 103–146. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

TAKÁCS Melinda

- 2023 Egy „őrségi falu” Tolnában. Adatok Lápafő újkori betelepüléséhez. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 45. 257–274.

TAKÁTS Rózsa

- 1994 Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1992–1994. 163–187.

TAKÁTS Sándor

- 1914 Thengöldi Bornemissza János. Negyedik közlemény. *Hadtörténelmi Közlemények* XV, 1. 528–555.

TÁLASI István

- 1955 Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945–1955). *Ethnographia* LXVI, 1. 5–56.

TAMÁS Máté

- 2019 A Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez sorozat (1930–1943) gazdaságtörténete. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2019. 373–389.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1978 Párvalasztás hajdanában. *Hevesi Szemle* VI, 4. 46–51.
1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Gondolat.

THALY Kálmán

- 1901 *Gróf Esterházy Antal kurucz generális tábori könyve 1706–1709*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

THOMAS, Keith

- 1971 *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*. London: Penguin Books.

THORNTON, Arland

- 2005 *Reading History Sideways. The Fallacy and Enduring Impact of the Developmental Paradigm on Family Life*. Chicago–London: The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226126791.001.0001>

TILLY, Charles

- 1998 Macro, or Mergin? In: Schlumbohm, Jürgen (Hg.): *Mikrogeschichte – Makrogeschichte. Komplementär oder inkommensurabel?* 33–51. Göttingen: Max-Planck-Institut für Geschichte – Wallstein. (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft 7).

TOMISA Ilona

- 1982 *Visitatio Canonica. Az Esztergomi Főegyházmegye Barsi Főesperességének egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1647–1674*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
1989 Az egyházi források a néprajzkutatásban. (Paraszti instancialevelek a XVIII. századból). In: Filep Antal – Égető Melinda (szerk.): *Történeti néprajzi források a XVIII–XIX. századból*. 263–284. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. (Documentatio Ethnographica 13).

- 1994 Az egyházi adózás a 17. században. In: Kisbán Eszter – Égető Melinda – Tomisa Ilona (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. Tanulmányok.* 159–167. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1997 *Visitatio Ecclesiae. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek Batthyány József esztergomi érsek idejéből 1776–1779.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 1998 Írott és íratlan jogszabályok útvesztőjében. Az egyház és hívei az adózási szokások rendjében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 9, 1–2. 179–185.
- 2003 „...szélyel bujdosván az mi lelki kenyerünkért...” Vallásos élet a hódoltság kori Magyarországon, a korabeli egyházlátogatások tükrében. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XXI. 341–364.
- 2011 Gyalog és szekéren. Adatok a hódoltság kori Magyarország tájszerkezetéhez 16–17. századi vizitációk alapján. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene.* 69–77. Budapest–Pécs: PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.
- TOMPA László
- 2024 *Az újszerű Batthyány-birtokok regenerációja a 18. században.* Budapest: Budapest Főváros Levéltára – HUN-REN BTK Történettudományi Intézet. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések, A vidék vonzásában 5 – Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából).
- TÓTH István György
- 1991 A törvényes és törvénytelen szerelem a 18. századi magyar falvakban. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalmi konfliktusok.* 31–38. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár. (Rendi társadalom – polgári társadalom 3 – Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16).
- 1992 *Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században.* Budapest: Akadémiai. (Értekezések a történettudományok köréből 115).
- 1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Budapest: MTA Történettudományi Intézete. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17).
- TRIEBNIGG-PIRKHERT, Ella
- 1930 Anton Graf Mercy-d' Argenteau. Einer der Begründer der schwäbischen Türkei. *Deutsch-ungarische Heimatblätter* II, 2. 247–251.
- TUSOR Péter
- 2008 Felekezetszerveződés a kora újkorban. *Vigilia* 73, 1. 12–18.
- TUZA Csilla
- 2018 *Állami céhszabályozás Magyarországon III. Károly és Mária Terézia uralodása alatt.* Budapest: Line Design.
- TÜSKÉS Anna
- 2008 Adatok id. Lucas Cranach Mariahilf-képének kultuszához a 17–18. századi Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő* 57, 1. 145–156.

TÜSKÉS Gábor

- 1993 *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében.* Budapest: Akadémiai.
 2019 A 18. századi irodalom korszakolásának kérdéséhez. *Irodalomtörténet* C, 4. 369–392.

TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva

- 1991 Osztrák–magyar interetnikus kapcsolatok a barokk kori zárandoklatok tükrében. *Századok* 125, 5–6. 517–566.
 1992 Előzetes körkép a barokk kori búcsújárásról. In: Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára.* 71–91. Debrecen: Ethnica.
 2001 *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők.* Budapest: Osiris.

T. Mérey Klára → Mérey Klára, T.

ULRICH Attila – BENCSIK János

- 2003 *A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig.* Tokaj: Jós András Múzeum – Városszépítő Egyesület, Tokaj. (Tokaj várostörténeti tanulmányok IV).

ULRICH Károly

- 1972 *Pálfa község krónikája.* Pálfa: K. n.

VAJKAI Aurél

- 1942 Népi orvoslás a dunántúli búcsújáró helyeken. *Magyarságtudomány* I, 1. 116–139.

VANYÓ Tihamér

- 1941 A plébánia-történetírás módszertana. *Regnum* 4. 3–64.

VÁRADY Zoltán

- 1992 *Tolna vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1696–1703.* Szekszárd: Tolna megyei Önkormányzat Levéltára.
 2015 A császári hadsereg jelenléte Tolna vármegyében a 17–18. század fordulóján. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Szorosadtól Rijekáig. Tanulmányok Bösze Sándor emlékére.* 67–74. Budapest: Magyar Levéltárosok Egyesülete – Megyei és Városi Levéltárak Vezetőinek Tanácsa. (A Magyar Levéltárosok Egyesülete Kiadványai 14).

VARGA, Anna et al.

- 2016 Changing year-round habitat use of extensively grazing cattle, sheep and pigs in East-Central Europe between 1940 and 2014: Consequences for conservation and policy. *Agricultura Ecosystems & Environment* 234. 142–153. <https://doi.org/10.1016/j.agee.2016.05.018>

VARGA János

- 1969 *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556–1767.* Budapest: Akadémiai.

VARGA János (szerk.)

- 1968 *Vita a feudális magyar történelem periodizációjáról.* Budapest: Akadémiai. (Értekezések a történettudomány köréből 45).

VARGA J. János

- 1991 Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában: az „Einrichtungswerk”. *Századok* 125, 5–6. 449–488.
- 1992 „Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn” című reformtervezet megvalósítására, 1689–1723. *Levéltári Szemle* 42, 2. 3–17.
- 1993 Habsburg berendezkedési tervek Magyarországon 1688–1689. (Az „Einrichtungswerk”) In: Szita László (szerk.): *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből.* 95–103. Pécs: Baranya Megyei Levéltár – Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja.
- 1995 „Ungarisches Kriegs-Theatrum”. Szerbia és a Temesi Bánság 1716–1718. *Századok* 129, 4. 873–882.
- 2009 Német betelepítések Magyarországra a 17–18. században. In: Vitári, Zsolt (szerk.): *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag.* 23–34. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.

VARGA Szabolcs

- 2006 A plébániai levéltárak forrásértéke a pécsi egyházmegyében. In: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai. Egyháztörténeti kutatások levéltári alapjai különös tekintettel a Pécsi Egyházmegyére.* 135–161. Pécs: Pécsi Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet.

VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár (szerk.)

- 2006 *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai. Egyháztörténeti kutatások levéltári alapjai különös tekintettel a Pécsi Egyházmegyére.* Pécs: Pécsi Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet.

VARGYAS Lajos

- 1961 Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesítő* XLIII. 5–20.

VÁRI András (szerk.)

- 1990 *A német társadalomtörténet új útjai. Tanulmányok.* Budapest: Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ. (Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek 1).

VÁRKONYI Ágnes, R.

- 1970 Agrárstruktúra és a föld birtokbavételének problémái Magyarországon a török kiűzése után. *Történelmi Szemle* XIII, 1. 21–34.

- 1985 Török háború: Bécestől Budáig (1683–1686). In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.), R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története*, 3, II. 1526–1686, 1577–1636.
  - 1995 Történészek a történelemről. In: R. Várkonyi Ágnes: *A tűzvész tanúi*. 7–21. Budapest: Liget Könyvműhely.
  - 1999 *A Királyi Magyarország*. Budapest: Vince.
- VÁRNAGY Antal
- 1981 A némettség története egyházmegyénkben. *Schematismus*. 101–127.
  - 1990a *Högyész. Községtörténeti monográfia*, I. Högyész: Nagyközségi Közös Tanács.
  - 1990b A Högyézi uradalom kialakulása 1773-ig. In: Nemes István (szerk.): *A Dunántúl településtörténete* VIII. 317–326. Pécs–Veszprém: MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsága.
  - 1998 *Högyész. Községtörténeti monográfia*, II. Högyész: Högyész Nagyközség Önkormányzata.
  - 1999 *Liturgika. Szertartástan. Az egyház nyilvános istentisztelete*. Abaliget: Lámpás.
- VEHRER Adél
- 2001 A vörösbarát mondakör történeti háttere. *Ethnica* 3, 2. 44–46.
  - 2004 *Templomok lovagok az európai néphagyományban*. Budapest: Gondolat.
  - 2019 Német–magyar párhuzamok a templomos-mondában. *Acta Ethnologica Danubiana* 21, 2. 69–82.
- VEIT, Andreas Ludwig
- 1933 Der kultur- und volkskundliche Wert des tridentischen Pfarrbuchs. *Oberdeutsche Zeitschrift für Volkskunde* 7, 2. 137–146.
- VEREBÉLYI Kincső
- 2005 *Szokásvilág*. Debrecen: Néprajzi Tanszék. (Studia Folkloristica et Ethnographica 46).
  - 2013 Új fogalmak a szokások vizsgálatában. *Ethnographia* 124, 4. 419–437.
- VIDA Tivadar
- 1967 A Makula nélkül való tükör. *Magyar Könyvszemle* 83, 3. 250–253.
- VIDACS Bea
- 1985 Komaság és kölcsönösség Szentpéterszegen. *Ethnographia* XCVL, 4. 509–529.
- VIERHAUS, Rudolf
- 1995 Die Rekonstruktion historischer Lebenswelten. Probleme moderner Kulturgeschichtsschreibung. In: Lehmann, Hartmut (Hg.): *Wege zu einer neuen Kulturgeschichte*. 6–28. Göttingen: Max-Planck-Institut für Geschichte – Wallstein. (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft 1).
- VIGA Gyula
- 1981 *Népi kecsketartás Magyarországon*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. (Borsodi kismonográfiák 12).

VIIDALEPP, Richard

- 1969 A mesélők és a mesemondás körülményei az észteknél. *Ethnographia* LXXX, 3. 447–460.

VINDUS Melinda – K. NÉMETH András – VARGA Máté

- 2023 A barokk vallásosság tárgyi emlékei Kisszékely középkori templomának környékéről. *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* 45. 219–255.

VISITATIO CANONICA 1738–1742

Visitatio canonica dioecesis Quinqueecclesiensis 1738–1742. Pécs: Pécsi Egyháztörténeti Intézet. Szerk. és közread.: Gözsy Zoltán – Varga Szabolcs. 2009. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis V – PHF7).

VISITATIO PAROCHiarUM 1753–1757

Visitatio Parochiarum Dioecesis Quinqueecclesiensis 1753–1757. Szerk. és közread.: Gözsy Zoltán. Pécs: Pécsi Egyháztörténeti Intézet. 2016. (Seria Historia Dioecesis Quinqueecclesiensis XIV – PHF 27).

VISKOLCZ Noémi

- 2024 *Az öntörvényű palatinusné. Thököly Éva (1659–1716).* Budapest: Kossuth – MTA KIK. (Esterhazyana).

VOCELKA, Karl

- 2001 *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat. Österreichische Geschichte 1699–1815.* Wien: Ueberreuter.

VOIGT Vilmos

- 1984 Történeti folklorisztika és történeti antropológia. Tudománytörténeti megközelítés. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia.* 73–86. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. (Antropológiai írások 8–10).
- 2001 A folklór történeti kutatásának eredményei. In: Voigt Vilmos: *A folklórtól a folklorizmusig. Történeti folklorisztikai tanulmányok.* 29–36. Budapest: Universitas.
- 2005 Vallás és vándorlás. *Ethnographia* 116, 1. 15–34.

VÖLGYESI Orsolya

- 2013 Ősi alkotmány és törvényhozói szabadság. Versengő politikai nyelvek a polgári törvények vitájában az 1832–1836-os országgyűlésen. *Történelmi Szemle* LV, 3. 401–424.

VÖRÖS Károly

- 1952 Az 1765–66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In: Spira György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790.* 299–383. Budapest: Akadémiai.

VÖRÖS Károly

- 2009 *A Váci Református Egyház históriás könyve, 1783–1827, 1844–1847; A Váci Református Gyülekezet története. Prédikáció a református templom feláva-*

tásának százéves évfordulóján. Közreadja: Hörömpő Zsolt. Vác: Vác Város Levéltára. (Váci levéltári füzetek 1).

WADDING, Luke

1931–1934 *Annales Minorum seu Trium Ordinum a S. Francisco Institutorum*, I–XXVIII. Firenze: Ad Claras Aquas.

WEBER-KELLERMANN, Ingeborg

1958 A magyarországi németek néprajzi vizsgálatának kérdéséhez. *Néprajzi Értesítő* XL. 29–36.

Weidlein János → Weidlein, Johann

WEIDLEIN, Johann

1930 *A murgai német nyelvjárás hangtana.* Budapest: Pfeiffer Ferdinánd (Zeidler testvérek) Nemzeti Könyvkereskedése. (Német Philologiai Dolgozatok XLII).

1934 Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. *Századok* LXVIII, pótfüzet. 611–630.

1935 A dülönévkutatás történeti vonatkozásai. *Századok* LXIX, pótfüzet. 665–692.

1937 *A Tolna megyei német telepítések.* Pécs: Tolna vármegye közössége. (Tolna vármegye múltjából 3).

1967 *Die Schwäbische Türkei, I. Beiträge zur ihrer Geschichte und Siedlungsgeographie.* München: Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn.

1980 Eine oberhessische Mundart in der Schwäbischen Türkei. In: Weidlein, Johann: *Die Schwäbische Türkei, II. Beiträge zu ihrer Geschichte, Sprach- und Volkskunde.* 57–64. Schorndorf: Ungarndeutsches Sozial- und Kulturwerk. [Első megjelenése: Deutsch-ungarische Heimatblätter, III. 1931.]

WELLMANN Imre

1979 *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században.* Budapest: Akadémiai. (Agrártörténeti tanulmányok 6).

1980 Die erste Epoche der Neubesiedlung Ungarns nach der Türkenzeit (1711–1761). *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26, 3–4. 241–307.

1988 A magyarországi németek betelepítése. In: Hambuch, Vendel (szerk.): *300 éves együttélés – A magyarországi németek történetéből*, I. 44–52. Budapest: Tankönyvkiadó.

1989a Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.). 25–80.

1989b Mezőgazdaság [a 17–18. század fordulóján]. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.). 99–111.

1989c Mezőgazdaság [az uralkodó és a rendek közötti kompromisszum időszakában. 1711–1765]. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.). 507–627.

- 1989d Mezőgazdaság a felvilágosult abszolutizmus korában. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.). 931–984.
- WENTZCKE, Paul
- 1943 *Feldherr des Kaisers. Leben und Taten Herzog Karls V. von Lothringen*. Leipzig: Koehler & Amelang.
- WESZPRÉMI-KÓDEX
- Weszprémi-kódex*. A bevezetéssel és a jegyzetekkel ellátta: Pusztai István. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1988. (Régi Magyar Kódexek 8).
- WHALEY, Joachim
- 2012 *Das Heilige Römische Reich deutscher Nation und seine Territorien. 1493–1806*, I–II. Darmstadt: Academic.
- WIETSCHORKE, Jens
- 2010 Historische Ethnografie. Möglichkeiten und Grenzen eines Konzepts. *Zeitschrift für Volkskunde* CVI, 2. 197–224.
- WINDISCH, Karl Gottlieb, von
- 1780 *Geographie des Königreichs Ungarn*, II. Preßburg: Anton Löwe.
- WINKELBAUER, Thomas
- 1992 Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung durch Grundherren in den österreichischen und böhmischen Länsern im 16. und 17. Jahrhundert. *Zeitschrift für Historische Forschung* 19, 3. 317–339.
- 1999 Grundherrschaft, Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung in Böhmen, Mähren und Österreich unter der Enns in 16. und 17. Jahrhundert. In: Bahlcke, Joachim – Strohmeier, Arno (Hg.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. 307–338. Stuttgart: Franz Steiner. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 7).
- 2004 *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Österreichische Geschichte 1522–1699*, 2. Wien: Ueberreuter.
- WINKLER-KÓDEX
- Winkler-kódex, 1506*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Pusztai István. Budapest: Akadémiai. 1988. (Codices Hungarici 9).
- WINKLER Mihály
- 1800 *Epistola ad omnes Judaeos, qui dispersi sunt sub caelo per universam terram*. Viennae: Joseph Hraschanzky.
- WINTER, Eduard
- 1971 *Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie*. Wien: Europa.

WLISLOCKI Henrik

- 1894 Fákra aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben. *Ethnographia* V, 5. 320–326.

ZEMON-DAVIES, Natalie

- 1984 Antropológia és történettudomány a nyolcvanas években. *Világtörténet* 6, 2. 17–27.
1987 *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers*. Stanford: Stanford University Press.

ZENTAI Tünde

- 1991 *A parasztház története a Dél-Dunántúlon*. Pécs: Baranya Megyei Könyvtár – Pannónia Könyvek.
2002 *Az ágy és az alvás története*. Budapest: Pro Pannonia.
2009 Építőkultúra, lakóházak [a kései feudalizmus korában]. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Flórián Mária (szerk.). 367–382.

ZIMÁNYI Vera

- 1968 *A Rohonc – szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*. Budapest: Akadémiai.

ZÓLYOMI József

- 1991 A szendehelyi németek születési, házassági, halotti adatai 1754–1900. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XVII. 161–206.

ZÜCKERT, Hartmut

- 2001 Gemeindeleben. Verfassungsgeschichtliche, volkskundliche und historisch-anthropologische Zugänge zum Thema. In: Zückert, Hartmut et Ruderet, Thomas (Hg.): *Gemeindeleben. Dörfer und kleine Städte im östlichen Deutschland (16.–18. Jahrhundert)*. 1–9. Köln–Weimar–Wien: Böhlau. (Potsdamer Studien zur Geschichte der ländlichen Gesellschaft 1).

ZWIERLEIN, Cornel A.

- 2017 „Konfessionalisierung” europäisch, global als epistemischer Prozess. Zu den Folgen der Reformation und zur Methodendiskussion. In: Strohm, Christoph (Hg.): *Reformation und Recht. Ein Beitrag zur Kontroverse um die Kulturwirkungen der Reformation*. 1–51. Tübingen: Mohr Siebeck.

ÁBRÁK, KÉPEK, TÁBLÁZATOK ÉS TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. ábra: A történeti néprajzi dimenziók értelmezési keretei a 18. századi Dél-Dunántúlon. A szerző szerkesztése.
2. ábra: Az úriszéki ügyek fennmaradt dokumentumai (éves összesítésben) a Mercy-, majd Apponyi-uradalomból (1720–1820). A szerző szerkesztése. Forrás: MNL TML XIII. 1. III. e. 27–2141. cs.
3. ábra: Az úriszéki perek tárgya a Mercy–Apponyi-uradalomban. A szerző szerkesztése. Forrás: MNL TML XIII. 1. III. e. 27–295. cs.
4. ábra: Diósberény Donát-patak menti településképe. Az ábrán jól láthatók a terjeszkedés után, a Kálvária-hegyen létrejött „kisházás” utcák. Az 1971-ben készült légi felvétel (forrása: www.fentrol.hu, utolsó letöltés: 2024. február 20.) alapján a grafikát készítette Demeter Gitta, 2024.
5. ábra: Kalaznó településképe, illetve a község erdőség felől zárt szerkezetű, szalagtelkes portái (a lebontott pajtaépületek feltételezett helyének feltüntetésével). Az 1980-ban készült légi felvétel (forrása: www.fentrol.hu, utolsó letöltés: 2024. február 20.) alapján a grafikát készítette Demeter Gitta, 2024.
6. ábra: A szakadati anyaegyház települései A szerző összeállítása, a szakadati anyaegyház területrajzát a szerző terve alapján Dezső Árpád készítette.
7. ábra: A keresztséget kiszolgáltató személyek a szakadati anyaegyházban Mitterpacher plébános idején (1769 áprilisa – 1771 decembere). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL III. 123. matr. 3.
8. ábra: A keresztséget kiszolgáltató személyek a szakadati anyaegyházban Gruber plébános idején (1772 januárja – 1788 márciusa). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL III. 123. matr. 3, 5; valamint: bapt. 1767–1784.
9. ábra: Temetések celebrálói a szakadati anyaegyház településein (1773). Mivel az év őszén érkezett káplán csak decemberben celebrált hét temetést, e számadatok a plébánossal közösen kerültek közlésre. A szerző összeállítása. Forrás: PEL III. 123. matr. 4.
10. ábra: Temetések celebrálói a szakadati anyaegyházban (1783). Udvari és Pél puszta esetében szeptember hónap számadatai nem teljesek, október–november–decemberre vonatkozóan hiányosak. A szerző összeállítása. Forrás: PEL III. 123. matr. 4.
11. ábra: A bábakeresztség település szerinti megoszlása Winkler plébános idején (1759 májusa – 1769 áprilisa). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL III. 123. matr. 3; valamint: bapt. 1767–1784.

12. ábra: Szükségkeresztelések Winkler plébános idején (1759 májusa – 1769 áprilisa). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL III. 123. matr. 3; valamint: bapt. 1767–1784.
13. ábra: A szakadati anyaegyházban kiszolgáltatott szentségek tízéves bontásban (1732–1789). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL III. 047. matr. 1; valamint: 123. matr. 1–5, illetve bapt. 1767–1784. Az adatközlés módjához inspirációként szolgált: Krauss 2003: 171–177.
14. ábra: A kiszolgáltatott szentségek típus szerinti megoszlása a szakadati anyaegyházban (1732–1789). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL III. 047. matr. 1; valamint: 123. matr. 1–5, illetve bapt. 1767–1784.
15. ábra: A kiszolgáltatott szentségek lokális megoszlása a szakadati anyaegyházban (1732–1789). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL III. 047. matr. 1; valamint: 123. matr. 1–5, illetve bapt. 1767–1784.
16. ábra: A kiszolgáltatott szentségek havi megoszlása a szakadati anyaegyházban (1732–1789). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL III. 047. matr. 1; valamint: 123. matr. 1–5, illetve bapt. 1767–1784.
17. ábra: A gyermeknemzés és születés ciklusai a szakadati anyaegyház római katolikus családjaiban (1732–1789). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL III. 047. matr. 1; valamint: 123. matr. 1–5, illetve bapt. 1767–1784.
18. ábra: Házasulandó felek családi állapota a szakadati anyaegyházban (1759–1769). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL III. 123. matr. 3.
19. ábra: Diósberény demográfiai adatai a fennmaradt matrikulák tükrében (1732–1788). A szerző szerkesztése.
20. ábra: A római katolikus háztartások lélekszáma a szakadati anyaegyházban (1767). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL I. 1. c. tom. 18. Status Animarum [...] Szakadath, pag. 50–54.
21. ábra: A szakadati háztartások adatai a Status Animarum szerint (1767). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL I. 1. c. tom. 18. Status Animarum [...] Szakadath, pag. 50–51.
22. ábra: A diósberényi háztartások adatai a Status Animarum szerint (1767). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL I. 1. c. tom. 18. Status Animarum [...] Berény, pag. 51–53.
23. ábra: Diósberény adózó családfőinek száma (1715–1773). A szerző összeállítása. Készült az uradalmi, vármegyei és egyéb összeírások (MNL OL C. 59. IV. Com. Tolnensis, No. 3. Berény; MNL OL E. 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. Fasc. 122. No. 017; MNL TML IV. 5. a. XIII. 1. V. b. 11, 20, 23. cs.; PEL I. 1. c. tom. 18. Status Animarum [...] Szakadath, pag. 51–53.) felhasználásával.

24. ábra: Diósberény korfája, 1767. A szerző szerkesztése. Forrás: PEL III. 123. matr. 1–5; illetve: PEL I. 1. c. tom. 18. Status Animarum [...] Szakadáth, pag. 51–53.
25. ábra: A keresztelt gyermekek és a felkért keresztszülők etnikai megoszlása Diósberényben (1737 októbere – 1767 októbere). A szerző szerkesztése. Forrás: PEL III. 123. matr. 1–3; Illetve: bapt. 1767–1784.
26. ábra: Winkler Mihály címere kriptája zárólapján a gödrei plébániatemplomban. A szerző rajza alapján a grafikát készítette: Demeter Gitta, 2024.
-
1. kép: Második Mercy gróf autográf aláírása az uradalmi számadáskönyvben. Forrás: MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és fóliószám nélkül [pag. 78–79.]. 1738. 05. 01.
2. kép: Winkler Mihály szakadati historia domusa. Forrás: PEL III. 123. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 32–33.
3. kép: Diósberény látképe Balaskó Balázs drónfelvételén, 2019. A fényképet a készítő bocsátotta rendelkezésre.
4. kép: Szakadát látképe Balaskó Balázs drónfelvételén, 2018. A fényképet a készítő bocsátotta rendelkezésre.
5. kép: Pierre Ernest de Mercy báró altábornagy (1640–1686). Forrás: ELTE EK 000815896 (a könyvtár az ábrázolást korábban tévesen fia portréjaként azonosította).
6. kép: Claude Florimond de Mercy gróf tábornagy, bánati kormányzó (1666–1734). Forrás: Sebastian Langer metszete. Szabadfelhasználású ábrázolás. Forrás: <https://garystockbridge617.getarchive.net/amp/media/mercy-claudius-florimund-graf-ecd681> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 8.)
7. kép: Anton Ignaz de Mercy-Argenteau gróf tábornagy (1692–1767). gróf Apponyi Sándor által lengyeli kastélyába szállítatott festmény, jelenleg Apponyi Sándorné (gróf Esterházy Alexandra) ajándékaként az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-termében található. Forrás: OSZK RNYT, jelzet nélkül.
8. kép: Florimond Claude de Mercy-Argenteau gróf, báró, márkai párizsi követ (1727–1794). Ismeretlen festő munkája. A festmény őrzési helye ismeretlen. Várnagy Antal az általa közölt felvételt Florimond Claude de Mercy-Argenteau gróf örökbefogadottjának leszármazottjától, Pimodan márkitól kapta, aki szerint a kép eredetije 1955-ben a versailles-i Marie Antoinette-kiállításon szerepelt. Ugyancsak közli: POUY, Léonard: *L'hôtel de Mercy-Argenteau - Un écrin pour l'histoire*. Paris: Pari-

- gramme, 2024: 25. Szabadfelhasználású ábrázolás. Forrás: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Florimont-Claude_Mercy-Argenteau.jpg#/media/File:Florimont-Claude_Mercy-Argenteau.jpg (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 8.)
9. kép: Apponyi György gróf (1722–1782). Forrás: Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Képzőművészeti Gyűjtemény, ltsz.: 84.7.
10. kép: Apponyi György hitvese, Lamberg Sprintzenstein Antónia (1734–1796). Forrás: Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Képzőművészeti Gyűjtemény, ltsz.: 84.4.
11. kép: Apponyi Antal György gróf (1751–1817). Forrás: Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Képzőművészeti Gyűjtemény, ltsz.: 84.8.
12. kép: Apponyi Antal György hitvese, Lodron Laterano Mária Karolina (1756–1825). Forrás: Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Képzőművészeti Gyűjtemény, ltsz.: 84.6.
13. kép: Az elhagyatott „kiskastély”, a Mercy grófok prefektusainak otthona. Az Apponyiak idejében kancelláriaként működött, majd a második világháború előtt a Liechtenstein család lakóhelye volt. A szerző felvétele, 2022.
14. kép: Az elhagyatott és kifosztott „nagykastély”, a kép jobb oldalán a Mercy-platánnal. Az úgynevezett Apponyi-kastély a privatizáció után szállodaként működött, napjainkban magántulajdon. A szerző felvétele, 2024.
15. kép: Ferdinand Pichler: A högyészi Apponyi-kastély és környezetének lát képe déli irányból, 1783. Tus, papír. Magántulajdon, Alföldy Gábor kerettörténeti gyűjteményéből (Budapest). A reprodukciót készítette: Alföldy Gábor, 2025.
16. kép: A grófi majorság még el nem bontott épületei. A szerző felvétele, 2022.
17. kép: A szakadati plébánia magánkézben lévő épülete napjainkban. Az épületet a pécsi püspökség értékesítette, ma mezőgazdasági gépek tárolására használják. A szerző felvétele, 2022.
18. kép: Kocsibejáró az egykori szakadati plébánián. A képen még látható a téglakerítés maradványa, illetve az abba épített kápolna és a mellette álló kereszt is. Az épület melléképületeinek többségét korábban elbontották, hátsó fala megroskadt, s oldalfalai is meglehetősen sérültek. A szerző felvétele, 2022.
19. kép: A szakadati Szent Antal-mellékoltár. Épült Winkler Mihály nagybátyja, Anton Jäger felajánlásából. A szerző felvétele, 2019.
20. kép: A szakadati templom eredeti Szent Miklós-oltárképe a sekrestyében. A szerző felvétele, 2019.

21. kép: Szakadát Winkler Mihály által épített temploma a Wajdits Gyula plébános idején készült oltárképen. A festmény alsó szakaszában az egyetlen fennmaradt ábrázolás látható a település 19. század során lebontott egykori, Winkler plébános idején is használt templomáról, amely apszisában még tartalmazta a középkori épület falait. Napjainkban a festmény a templom oldalkápolnájában található. A festmény azonosításában köszönöm Krémer Péter segítségét. A szerző felvétele, 2019.
22. kép: Winkler Mihály portréja a pécsi egyházmegye kincstárában (FES-102). Napjainkban a püspökszentlászlói kastélyban helyezték el. A felvételt a pécsi egyházmegye bocsátotta rendelkezésre.
- 23–24. kép: Néhány szakadati plébánián élő család Winkler Mihály által készített családfája. Forrás: PEL III. 123. div. 4. Humano-Pomarium Parochiae Szakadathiensis, 1. és 61–62. sz. családfa. A felvételeket a pécsi egyházmegye bocsátotta rendelkezésre.
25. kép: A hagyomány szerint Winkler Mihály által a diósberényi híveknek adományozott festmény. A napjainkban a templomban található festmény felirata a következő: *„Erbarmet euch meiner! erbarmet euch meiner / wenigstens ihr meine Freunde! / denn die Hand des Herrn hat mich getroffen.”* A szöveget a következő bibliai idézetként azonosítottam: *„Könyörüljete meg rajtam, barátaim, mert utolért az Isten keze.”* (Jób 19, 21.) A szerző felvétele, 2024.
26. kép: A csicsói búcsújáró hely Segítő Szűz Mária típusú kegyképe, háttérben a Szentháromság-oltár. Az őszi búcsú (Mária neve napja, szeptember 12.) alkalmával. A felvétel idejére már a kegykép koronáját és gyűrűjét ismeretlenek eltulajdonították. A szerző felvétele, 2011.
27. kép: Út menti kereszt a diósberényi régi Kálvária-hegyen, a település középkori templomhelyének közelében. Az úgynevezett Hess-kereszt. A szerző felvétele, 2013.
1. táblázat: A Mercy-uradalom szolgálattevőinek járandóságai 1738 Szent György- és Szent Mihály-napja között Johann Georg Wex számadása szerint. Forrás: MNL TML XIII. 1. V. e. (további számozás nélkül, 137. doboz) cím nélkül [számadáskönyv, 1736–1745], oldal- és fóliószám nélkül [pag. 92–93.]. 1738. 10. 30.
2. táblázat: Diósberény bíróinak rekonstruálható névsora. A szerző összeállítása. Készült az uradalmi, vármegyei és egyéb összeírások (MNL OL E. 156. a. Fasc. 103. No. 046/b. Fasc. 122. No. 017; MNL TML IV. 5. a. XIII. 1. V. b. 11, 20, 23. cs.), illetve az úriszéki perek (MNL TML XIII. 1. III. e.) felhasználásával.

3. táblázat: A Mercy-uradalom településeinek alapvető adatai az úrbérrendezés (1767) idején. A szerző összeállítása. Forrás: MNL OL C. 59. IV. Com. Tolnensis.
4. táblázat: A szakadati anyaegyház plébánosai (1723–1788). A szerző összeállítása.
5. táblázat: A szakadati templom felszerelése (1729–1783). A szerző összeállítása. Forrás: PEL II. 1. a. 152. 52. pag. 54–56. 1739; Conscriptio 1733; PEL I. 1. c. tom. 16. In: Ecclesia Szakadathiensi [...], pag. 53. 1753; Visitatio Parochiarum 1753–1757: 350–352; PEL III. 123. div. Protocolum Parochiae Szakadathiensis, pag. 25. 1759; PEL I. 1. c. tom. 16. Puncta Visitationis [...] Szakadath [...], pag. 277–286. 1783.
6. táblázat: A diósberényi és az udvari filiák templomainak felszerelése (1753–1783). A szerző összeállítása. Forrás: PEL I. 1. c. tom. 16. In: Ecclesia Berenyiensi [...]. In: Ecclesia Udvariensi [...], pag. 53–54. 1753; Visitatio Parochiarum 1753–1757: 352–353; PEL I. 1. c. tom. 16. Puncta Visitationis [...] Udvarý [...], Puncta Visitationis [...] Berény [...], pag. 258–263, 287–293. 1783.
1. térkép: A Mercy–Apponyi-uradalom falvai és pusztái a késő középkori településrendszer emlékeként. A térképet Várnagy Antal (Várnagy 1998: II–III. térképrajz) és a szerző rajzai alapján Nagy Béla szerkesztette.
2. térkép: A Mercy-uradalom etnikai képe az 1752-es közigazgatási állapotok szerint. A térképet a szerző rajza alapján Nagy Béla szerkesztette.
3. térkép: A Mercy-uradalom vallási képe az 1752-es közigazgatási állapotok szerint. A térképet a szerző rajza alapján Nagy Béla szerkesztette.
4. térkép: A diósberényi magyarok házassági kapcsolatai (1741–1788). A térképet a szerző rajza alapján Nagy Béla szerkesztette. A számadatok forrása: PEL III. 123. matr. 1–5.
5. térkép: A diósberényi németek házassági kapcsolatai (1741–1788). A térképet a szerző rajza alapján Nagy Béla szerkesztette. A számadatok forrása: PEL III. 123. matr. 1–5.

SUMMARY

Demesne and Parish Local Lifeworlds in the Multi-ethnic South Transdanubian Region (1699–1767)

This volume examines the historical ethnography of a multi-ethnic and multi-confessional macro- and micro-community in South Transdanubia, focusing on both the Mercy demesne and the parish of Szakadát between 1699 and 1767. The author seeks to define the interpretative contexts in which an eighteenth-century local community can be understood, while also examining the available sources that shed light on the living conditions, everyday life, and demographic, social, cultural and economic circumstances of the predominantly Roman Catholic Hungarian and German common people.

The book is structured to provide a parallel view of the interconnected ecclesiastical and state administrative units, which also correspond to the sources being analysed. As a result, it would not have been feasible to examine the county, diocese, and demesne documents separately from the parish sources. Consequently, the study of a village community (or multiple settlements), which at the time was (were) not yet recognised as a document-generating entity, is not treated as a separate level of analysis, as is the case with the demesne or parish. Thus, due to limited resources, the author focussed on exploring farming indicators within the research scope of the demesne, while the description of the community as a social unit was included in the main chapter on the parish. This approach, according to the author's concept, provided a clearer understanding of how the community(ies) functioned. The cultural-confessional reform is presented separately as a case study at the end of the volume.

The first part of the book examines the socio-economic and operational aspects of the Mercy demesne in Hőgyész. By the seventeenth century, the settlements of the second-largest demesne in Tolna County were concentrated in the hands of the Botka family, who served in various stronghold guards. Later, the estate passed through several owners, including the Sinzendorfs, the Mercy family and ultimately the Apponyi family in the eighteenth century. In the region, which was sparsely populated by Hungarians and Rascians (Greek Orthodox Southern Slavs, or *rácok*), a spontaneous Hungarian and

Slovak migration was followed by an organised German migration. Serfdom in the area was typically communal rather than individual, with obligations formalised in an urbarial contract. Over time, these obligations became stricter, eventually becoming standardised following the urbarial settlement. Regarding serf farming, a discrepancy was observed: despite the advance of the three-field system and the growing importance of natural farming (particularly forest exploitation), there was little evidence of the intensive farming practices typical of the nineteenth century, as described in contemporary landscape and ethnographic accounts. This is notable given the relatively modern cultural characteristics of eighteenth-century serf households. Village magistrates, who were primarily responsible for managing farming activities, played a key role in organising labour days and transport services in their communities. Alongside this centralised management, the Mercy administration's court placed increasing emphasis on maintaining social discipline among the serfs, although written records of such cases were scarce until the urbarial settlement. The norms imposed were generally accepted as legitimate by the serfs, although the process of internalisation was not without challenges, as demonstrated by the serf uprising of 1766. After the urbarial settlement in 1767, however, there was little resistance within the demesne until the collective emancipation of the serfs in 1848.

The second part of the volume focuses on the parish, examining the chosen microstructure by looking at the repopulation (i.e. the re-establishment) of the parish territory, the role of religious leaders, the system of parish services, and the functioning of the parish community. (The religious practices of the population are explored as a case study in the third section of the book, which focuses on the reforms introduced by the parish priest.) After the liberation of the diocese of Pécs from the Ottoman rule in 1686, it took approximately 35 years for the restoration efforts of the Roman Catholic clergy to take effect, primarily due to the disruptions caused by the Rákóczi War of Independence (1703–1711) and the ongoing military campaigns. The author's research supports the periodisation proposed in previous case studies on the diocese of Pécs. The parishes that were re-established from the 1710s onwards faced significant financial challenges in their daily operations, and the priests often struggled with alcoholism. It was only in the 1740s that a structure suitable for the transfer of norms was established – one that both the Habsburg state and the Roman Catholic Church sought to exploit. This was possible because Catholic bishops also held the position of *főispán* (*supremus comes*) of the

counties, blurring the lines between church and state power. This intertwining of church and state authority caused considerable harm to the Protestant communities. In the parish of Szakadát, systematic birth registration began only with the arrival of the parish priest Simon Kovács in 1741. As a result, demographic processes, which became less and less differentiable by the end of the century, could be most reliably studied from this point onwards. By the time of the first general census ordered by the Roman Catholic bishops in 1767, it was apparent that the distribution of households closely reflected (correlated with) the ethnic makeup of the population. The vast majority of the parish villages were inhabited by simple, nuclear families, typically consisting of four to eight people. At this point, it is important to note that, contrary to the findings of the Hungarian scholarly literature, German families in this context appear to have been larger than Hungarian families. Data collected on several relatives living together support this observation. Based on these findings (and the demesne house censuses), we identified cotters (*inquilinus*) as predominantly Hungarian and subtenants (*subinquilinus*) as predominantly German. The study of marriage patterns in Diósberény, the largest *filia* with both Hungarian and German populations, indicates that, regardless of ethnicity, marriage preferences were generally endogamous, that is, occurring within the same cultural, confessional and ethnic group. The dynamics of the inter-ethnic institution of *komaság* (godparenthood), which we believe were primarily driven by prestige, began to change fundamentally only in the nineteenth century. These shifts suggest that earlier generalisations may need to be revisited, with a more nuanced consideration of local, economic, confessional and ethnic factors.

The third part of the book focuses on the parochial activities at the Mother Church of Szakadát, which the author defines as a *cultural-confessional reform*. The driving force behind the process, Michael Winkler (1729–1810), recalled in his *historia domus* that he chose the two symbols, the flaming torch and the shepherd's crook, reflecting his desire to watch over his flock both day and night. A donor of codices and medals to the University of Pest (now Eötvös Loránd University), Winkler was also a patron of the establishment of four churches and two hospitals. His interests spanned theology, history, archaeology, German dialectology and Yiddish linguistics. He claimed to have dedicated his life to working for the common good, leaving behind some 4,000 pages in various manuscripts. It seems from his writings that during his time in Szakadát, Winkler was conflicted between embodying the figure of the

Theresian pastor and aspiring to the ideal of the early Josephinist parish priest, who sought to enlighten the population and rationalise various aspects of life. While leading assemblies and processions or experiencing the apparition of Saint Anne in his sacristy, he also encouraged his parishioners to read, learn about health, and curtail their lay religious practices and moral transgressions. He was resolutely opposed to all irrationality and informality, and did not hesitate to confront the representatives of the counter-enlightenment, whether they were fellow clergy, secular elites, or landlords. In his writing, which sometimes seems almost too modest, Winkler occasionally acknowledges the results of his efforts and highlights his heroic struggles. His determination and perseverance must have been the key to his success, as even during the period of the bishop *főispán*s he must have needed considerable confidence to assert his will in nearly every matter. As a result of his efforts in Szakadát, the customs of the population were standardised; church and parish revenues were collected largely in line with official codifications, and the people of the parish could hear the word of God in their new church. Winkler knew the people of his parish well and made strategic use of influential figures within the village communities, especially the school masters. He skilfully employed both material and emotional means to educate and rationalise his parish community, striving to create a group that practised Roman Catholicism in the way he had idealised, in accordance with the official regulations.

The case study of cultural-confessional reform highlights why it was in the interests of both the landlords and the Habsburg state to select parish priests who were intellectually and emotionally capable of handling administrative and mediatory tasks with the necessary linguistic competence. These priests were meant to serve as the vanguard representatives of the intertwined Church and State. The complexity of this phenomenon is compounded by the fact that, due to the Ottoman occupation, the typical processes associated with the Council of Trent—and, by extension, the reforms of Catholicism and late confessionalisation—were only beginning in the region at this time. However, there is ongoing debate about whether the Catholic Enlightenment represents an adaptation or rejection of Protestant Enlightenment principles, or whether it serves as a substitute for the intellectual shortcomings resulting from a belated process of modernisation. Thus, when examining the changes in Church attitudes towards popular culture and mentality—particularly in terms of shaping them—it is essential to emphasise the mediating role of the lower

clergy. The widespread adoption of Enlightenment ideas in the eighteenth century would have been impossible without the efforts of village pastors, who possessed valuable local knowledge.

A further important lesson arising from the study is that, beyond a Hungarian-specific perspective, validating the chronology of the Danubian Habsburg Monarchy can offer new and valuable insights for historical ethnographic research. While this view may not be representative of all regions and localities in the Kingdom of Hungary at the time, it is particularly relevant for the Transdanubian *latifundia* examined in this study. In this case, it is worth considering that the starting point for the analysis should be the Peace of Karlóca (1699), which marked the end of the long Ottoman war, rather than the reconquest of the region (1686) or the conclusion of the Rákóczi War of Independence (1711). The date effectively represents the changing legacy of Ottoman and Hungarian condominium (e.g. the relocation of demesne administrations to the south and the appointment of soldiers as demesne officials). It also reflects the absolutist vision under Leopold I, where aristocrats loyal to the court became the backbone of the state, and the creation of large contiguous demesne holdings (e.g. the Botka–Sinzendorf estate purchase). Furthermore, there is no doubt about the impact of local military campaigns and regular troop movements, and it is no coincidence that the opportunities for Church reorganisation began to gain traction at this time. It is also clear that large-scale (both spontaneous and organised) migration efforts could only have occurred from the 1720s onwards, which significantly reshaped the region's landscape.

By selecting 1767 as the end date in the volume's subtitle, the author effectively argues that, rather than focusing on the chronological divisions of reigns (1740–1780, 1780–1790), it is more justifiable to approach ethnographic studies through the lens of *Theresianism*, *early Josephism*, *seigneurial absolutism*, *popular enlightenment* and *counter-enlightenment*. This approach or perspective aligns with the work of historical ethnographers who have examined the practice of local religion. In this context, several key events helped shape the framework for local cultural relations. These include the election of Joseph II as Holy Roman Emperor and his appointment as co-emperor in 1765, the hiatus of the Diets from 1764–1765 to 1790–1791, and the vacancy of the Palatine's position between 1765 and 1790. Additionally, the first general census (1767), the peasant uprising (1766), the settlement of the Urbarium (1767) and the sale of land following the death of Count Anton Ignaz de Mercy-Argenteau (11 January 1767) contributed to redefining the local cultural landscape.

The experience, closely tied to the events described above, suggests that in the case of the demesne studied, the urbarial settlement should not be seen as a sudden ‘top-down’ state intervention. Instead, it apparently marked the conclusion of a long process of unification of the urbarial levies. In many parts of the region, serf services were recorded only by verbal agreement, but in the demesne the contracts—which were becoming increasingly restrictive—were almost exclusively in writing from the 1720s onwards. Therefore, the dissatisfaction with the urbarial settlement did not stem primarily from the increased tax burden, but from the revelation that the serfs owned considerably more land than had been officially documented. Thus, in the author’s view, the confrontations that characterised the populations of other small demesnes in Southern Hungary or certain indigenous Hungarian villages during the time of the urbarial settlement of 1767 (topics that have been the focus of previous research) had already occurred in the villages of the Mercy demesne by the time the Mercy administration was established, in the 1720s, or by the 1740s at the latest. The shift from annual elections to permanent judicial appointments, along with the centralisation of the estate, led to a relative (and at times, forced) adaptation to the norms conveyed by the seigniorial power. However, it was only in the wake of the urbarial settlement that the systematic documentation of trials before the seigniorial court and the real reform of these courts began. Without this centralisation directive, a multidimensional process of economic integration—also hypothesised for this period in this volume—would not have been possible. In this respect, local characteristics rather than specific ethnic farming practices, became more prominent. The process was shaped by the sustainable farming methods of the Hungarians living in the area and the adaptability of the German settlers. This is perhaps most clearly exemplified by the early market production of tobacco, which would not have been feasible without the exploitation of the forest pastures characteristic of this Hungarian region.

It seems, therefore that, by the second third of the eighteenth century, mutually accepted frameworks for coexistence had emerged both regionally and locally. However, as the local structures of individual denominations developed, confessional boundaries became more deeply entrenched, and a gradual separation between nationalities began to take place (e.g. in the case of godparent invitations in Diósberény). In choosing the year 1767 as the end point, the author does not suggest the monolithic character of a particular era. This is demonstrated through the local political changes that occurred

following the death of György Klimó in 1777 (after 80 years, the offices of the bishop and the *őispán* were once again separated) and the latent divisive effects of the Edict of Toleration (1781), in the aftermath of which the Roman Catholic parish priest of Szakadát continued to impose double taxation on Lutheran congregations.

In the author's assessment, it is crucial to highlight the various efforts to drive change and their impact on popular culture in the eighteenth century, particularly in a rapidly evolving region like the multi-ethnic and multi-confessional *Schwäbische Türkei*. This emphasis complements the broader local institutional contexts outlined earlier. The sources examined effectively capture several key themes: the efforts to reorganise the demesne and communicate norms while pursuing centralisation; the colonisation initiatives aimed at transforming local agriculture; the rapid changes (described above) in the Catholic Church, which were so closely tied to state control; and the rationalisation and enforcement of the common people's lifestyle to serve the interests of those in power. However, the exploration of individual aspirations (including the ideas interpreted through third-party accounts from hearings) was somewhat limited in this volume, primarily due to the nature of the available sources. With the exception of parish priest Winkler, the volume has not fully succeeded in drawing attention to the various village actors who managed to shape their own destinies while living in the 'darkness of everyday life'. In this respect, the fragmentation of the sources posed a challenge for the author, as the material pertaining to the 'exceptional normal' moments in the region primarily emerges from the key date examined in the volume. A greater number of serf testimonies appear only after the reform of the demesne court system following the urbarial settlement of 1767, and even then, they are mostly interpreted through the lens of others. Although it would have been possible to describe the life course of a village or a market town using birth certificates or property registers, doing so would not have aligned with the author's objectives, namely, to provide a simultaneous exploration of phenomena and to interpret various contexts through a cross-sectional approach.

In *Demesne and Parish – Local Lifeworlds in the Multi-ethnic South Transdanubian Region (1699–1767)*, the author explores the above categories of analysis defined as contexts, within the social reality of a living environment shaped by space and time. The term 'lifeworld' as used in the book, refers to the intersections of reality(ies) captured by archival sources – realities within which social groups and individuals operate, creating a socially constructed,

culturally shaped, symbolically interpreted world. The author argues that a multi-layered, individually defined lifeworld can be understood as a shared point of convergence and as an intersection of individual and collective efforts aimed at shaping the processes and contexts of everyday life. In his view, this projective approach—acknowledging the formative role of each actor—creates a fresh opportunity to (re)interpret the culture and lifestyle of the common population without blind spots. It enables a comprehensive examination of local lifeworlds. By conducting a parallel, historical ethnographic analysis of the Mercy demesne as a macro-structure and the Szakadát parish as a micro-structure, and interpreting these two structures in juxtaposition, the author hopes to validate Giovanni Levi's assertion that there are "many relevant things that take place when nothing seems to be happening".

ZUSAMMENFASSUNG

Herrschaftsgut und Pfarrgemeinde Lokale Lebenswelten im multiethnischen Südtransdanubien (1699–1767)

Der vorliegende Band enthält eine historisch-ethnographische Untersuchung des Herrschaftsguts Mercy (als Makrostruktur) und der Pfarrgemeinde Szakadát (als Mikrostruktur), eine jeweils multiethnische und multikonfessionelle Gemeinschaft in der südtransdanubischen Region des Königreichs Ungarn, im Zeitraum zwischen 1699 und 1767. Ziel ist es, Interpretationskontexte aufzuzeigen, innerhalb derer eine lokale Gemeinschaft des 18. Jahrhunderts bestimmt werden kann. Zugleich sollen die verfügbaren Quellen zur Erforschung der Lebensbedingungen, des täglichen Lebens, der demographischen, sozialen, kulturellen und wirtschaftlichen Verhältnisse von überwiegend römisch-katholischen Ungarn und Deutschen darstellt werden.

Der Aufbau des Buches berücksichtigt parallel die ineinandergreifenden kirchlichen und staatlichen Verwaltungseinheiten, die zugleich diejenigen Einrichtungen bilden, welche die Quellen für die vorliegende Studie hervorgebracht haben. Daher wäre die Prüfung von Urkunden des Burgkomitats und der Diözese sowie von herrschaftlichen Dokumenten getrennt von den Quellen der Pfarrgemeinde nicht adäquat durchführbar gewesen. Dies ist auch der Grund dafür, warum nicht eine Dorfgemeinschaft (oder mehrere Siedlungen) – wo zu diesem Zeitpunkt noch keine Urkunden verfasst wurden –, ähnlich wie das Herrschaftsgut oder die Pfarrgemeinde auf einer separaten Analyseebene untersucht wurden. Aufgrund der begrenzt verfügbaren Quellen wurden deshalb landwirtschaftliche Indikatoren im Rahmen einer Untersuchung des Herrschaftsguts erkundet, während im Hauptkapitel über die Pfarrei das Funktionieren der Gemeinde als soziale Einheit dargestellt werden konnte. Mit dieser Methodik konnte die tatsächliche Funktionsweise der Gemeinschaft(en), deren kulturell-konfessionelle Reform in einer separaten Fallstudie am Ende des Bandes beschrieben wird, aus der Sicht des Verfassers besser verständlich gemacht werden.

Der erste Teil des Buches befasst sich mit den sozialökonomischen und betrieblichen Aspekten des Mercy-Herrschaftsguts von Hőgyész. Im 17. Jahrhundert konzentrierten sich die Siedlungen des zweitgrößten Herrschaftsgutes im Burgkomitat Tolnau in den Händen von Mitgliedern der Familie Botka, die in verschiedenen Grenzburgen dienten. Im 18. Jahrhundert wurde das so entstandene Landgut von den Sinzendorfs, der Familie Mercy und schließlich von der Familie Apponyi käuflich erworben. Eine zunächst spontane Einwanderung von Ungarn und dann eine organisierte von Deutschen setzte in der Region ein, die von Ungarn und Ratzen/Raitzen (Südslawen der griechisch-orthodoxen Kirche) dünn besiedelt war. Die Leibeigenen wurden in der Regel nicht in persönlicher, sondern in gemeinschaftlicher Hinsicht vom Grundherrn abhängig. Die Verpflichtungen wurden in Form von so genannten Urbaren festgelegt, bei denen eine allmähliche Verschärfung bis zu ihrer Vereinheitlichung zum Zeitpunkt des Urbarialpatents (1767) zu beobachten ist. Ich habe eine Diskrepanz in Bezug auf die Leibeigenenwirtschaft festgestellt: Mit der sich durchsetzenden Dreifelderwirtschaft und der gleichzeitigen Bedeutung natürlicher Bewirtschaftung (hauptsächlich Waldbnutzung), trotz der relativ modernen Charakteristika der Leibeigenenhöfe im 18. Jahrhundert, fehlte fast jede Spur von intensiven landwirtschaftlichen Praktiken, wie sie in den Landschaftsbeschreibungen und ethnographischen Schriften des 19. Jahrhunderts dargestellt werden. Die Dorfrichter verwalteten damals hauptsächlich die Wirtschaft ihrer Siedlung und sie spielten eine wichtige Rolle bei der Organisation von Frondiensten, dem Vorspanndienst. Parallel zu dieser Zentralisierung der Bewirtschaftung legte der Herrenstuhl (lat. *sedes dominalis*) der Mercy-Verwaltung zunehmend Wert auf die Aufrechterhaltung der sozialen Disziplin unter den Leibeigenen, wenn auch die schriftliche Aufzeichnung von Angelegenheiten bis zur Urbarregelung kaum üblich war. Die vermittelten Normen wurden von den Leibeigenen in der Regel als legitim anerkannt, auch wenn die Verinnerlichungsprozesse nicht reibungslos verliefen, wie der Leibeigenenaufstand von 1766 dies beweist. Nach der Urbarregelung von 1767 gab es jedoch bis zur kollektiven Befreiung der Leibeigenen im Jahr 1848 keinen größeren Widerstand auf dem Herrschaftsgut.

Im zweiten Teil des Bandes, mit Schwerpunkt auf der Pfarrei als Mikrostruktur, wird diese mit Fokus auf die Wiederbevölkerung des Pfarrgebiets untersucht: die Herausbildung des religiösen Kults, der Kreis der Kultver-

antwortlichen und das System der Pfarrdienste sowie der Tätigkeit der Pfarrgemeinde (die religiöse Praxis der Bevölkerung wird als Fallstudie im nächsten, dem dritten Teil, der vorliegenden Arbeit dargestellt, mit Fokus auf der Tätigkeit des Pfarrers, der das religiöse Leben der Bevölkerung reformiert hat). Nach der Befreiung der Diözese Pécs von der osmanischen Herrschaft (1686) dauerte es infolge der Kriegshandlungen des Rákóczi-Unabhängigkeitskrieges (1703–1711) und der regelmäßigen Militärfeldzüge etwa 35 Jahre, bis die Restaurationsbemühungen des römisch-katholischen Klerus Wirkung zeigten. Die vorliegende Untersuchung unterstützt die Periodisierungsvorschläge früherer Fallstudien, die das Gebiet der Diözese Pécs untersuchten. Die seit den 1710er Jahren neu gegründeten Kirchengemeinden hatten auch bei der täglichen Arbeit mit finanziellen Schwierigkeiten zu kämpfen. Viele Priester litten an Alkoholismus. Erst in den 1740er Jahren wurde eine geeignete Struktur für die Vermittlung von Normen geschaffen, die sowohl der habsburgische Staat als auch die römisch-katholische Kirche auszunutzen versuchten. Möglich war dies, weil die Bischöfe das Amt des Obergespans der Burgherzogtümer innehatten. Diese Verschränkung kirchlicher und staatlicher Macht schadete insbesondere den protestantischen Gemeinschaften. In der Pfarrei Szakadát begann die konsequente Registrierung von Geburten und Sterbefällen erst mit der Ankunft des Pfarrers Simon Kovács im Jahr 1741. So konnten die demografischen Prozesse, die sich bis zum Ende des Jahrhunderts nach ethnischen Gesichtspunkten immer weniger unterscheiden ließen, ab diesem Zeitpunkt am zuverlässigsten analysiert werden. Bei der ersten allgemeinen Volkszählung, die von den römisch-katholischen Bischöfen angeordnet wurde (1767), zeigte sich, dass der Anteil der Hofgrundstücke mit der ethnischen Verteilung der Bevölkerung korrelierte, und die Dörfer der Pfarrei überwiegend von einfachen Kernfamilien mit vier bis acht Personen bevölkert wurden. An dieser Stelle ist zu betonen, dass die deutschen Familien, im Gegensatz zu den Angaben in der ungarischen Fachliteratur, anscheinend zahlreicher waren als die ungarischen Familien. In ihrem Fall ließen sich Daten über mehr zusammenlebende Verwandte finden. Auf dieser Grundlage (und auf Basis der herrschaftlichen Hauszählungen) habe ich das Kleinhäuslertum mit Hauseigentum (*inquilinus*) dieser Zeit als ein eher ungarisches und das Kleinhäuslertum ohne Hauseigentum (*subinquilinus*) als ein eher deutsches Phänomen definiert. Eine Untersuchung der Heiratsbeziehungen der größten Filialgemeinde Diósberény mit ungarischer und deutscher Bevölkerung, die sich ebenfalls für einen ethnischen Vergleich eignet, legt nahe, dass die Heirats-

bestrebungen, unabhängig von der ethnischen Zugehörigkeit, als endogame Ehen innerhalb derselben kulturellen, konfessionellen und ethnischen Gruppe bestimmt werden können. Veränderungen in dieser Dynamik, ähnlich wie bei der Institution der Gevatterschaft (beim „Gevatterbitten“), die bei beiden Volksgruppen üblich war, und von der ich annehme, dass sie in erster Linie prestigeorientiert war, traten hauptsächlich erst im 19. Jahrhundert auf. Diese Prozesse können wiederum dazu führen, dass zuvor getroffene Pauschalaussagen unter gleichzeitiger Berücksichtigung von lokalen, wirtschaftlichen, konfessionellen und ethnischen Faktoren überdacht werden.

Der dritte Teil des Buches beschreibt die Pfarrtätigkeit in der Mutterkirche in Szakadát, die der Autor als eine kulturell-konfessionelle Reform definiert. Die treibende Kraft hinter diesem Prozess, Michael Winkler (1729–1810), erinnert sich, dass er selbst zwei Schlüssel, eine brennende Fackel und den Hirtenstab für sein Wappen gewählt habe, um seine Absicht anzuzeigen, Tag und Nacht über seine Schafe zu wachen. Der Pfarrer, der der Universität Pest (der heutigen Eötvös-Loránd-Universität) Kodizes und eine Medaillensammlung stiftete, die Errichtung von vier Kirchen und zwei Spitälern förderte und sich für Theologie, Geschichte, Archäologie, deutsche Dialektologie und jiddische Linguistik interessierte, behauptete, dass er sich zeitlebens für das Gemeinwohl eingesetzt habe, und er hinterließ auch rund 4000 Seiten Aufzeichnungen. Daraus geht hervor, dass zur Zeit seines Wirkens in Szakadát der thesesianische Geistliche in ihm mit dem Ideal eines frühjosephinischen Pfarrers kollidierte, der die Bevölkerung aufklärte und andere Aspekte des Lebens rationalisierte. Er leitete religiöse Vereinigungen und Prozessionen und erlebte in seiner Sakristei Erscheinungen der heiligen Anna, ermutigte seine Gläubigen, zu lesen, förderte ihre Gesundheitskenntnisse und versuchte ihre religiösen Laienpraktiken und moralischen Verfehlungen einzudämmen. Seine Aufzeichnungen zeigen, dass er sich entschieden gegen jede Irrationalität und Informalität wandte und die Konfrontation mit den Vertretern der Gegenauflärung aus dem Kreis des Klerus oder der weltlichen Elite, den Grundherren, nicht scheute. Zwischen seinen fast zu bescheiden wirkenden Zeilen fallen hin und wieder Formulierungen auf, in denen er die Ergebnisse seiner Bemühungen und seine heroischen Kämpfe darstellt. Seine Entschlossenheit und Beharrlichkeit müssen der Schlüssel zu seinem Erfolg gewesen sein, denn schon zu Zeiten der bischöflichen Obergespanne brauchte er viel Selbstsicherheit, um seinen Willen in fast allen Bereichen durchzusetzen. Als Ergebnis seiner Tätigkeit in Szaka-

dát haben sich die Bräuche der Bevölkerung vereinheitlicht, die Kirchen- und Pfarreinkommen konnten weitgehend in Übereinstimmung mit den offiziellen Festlegungen erhoben werden, und die Menschen in der Pfarrgemeinde Szakadát konnten in ihrer neuen Kirche das Wort Gottes hören. Er kannte die Bevölkerung seiner Pfarrei gut und nutzte geschickt den Einfluss hervorgehobener Mitglieder der Dorfgemeinschaften (insbesondere die Schulmeister), und er verstand es, seine Ziele mit materiellen und emotionalen Mitteln zu erreichen, mit Bildung und Rationalisierung: eine Pfarrgemeinde, die ihre römisch-katholische Konfession so praktiziert, wie er sie sich als ideal vorstellte, in Übereinstimmung mit den offiziellen Vorschriften.

Die Fallstudie zur kulturell-konfessionellen Reform verdeutlicht, warum es im Interesse der Patronatsherren (Grundherren) und des habsburgischen Staates lag, Pfarrer auszuwählen, die intellektuell und emotional in der Lage waren, Verwaltungs- und Vermittlungsaufgaben mit entsprechender Sprachkompetenz als Repräsentanten der miteinander verflochtenen Institutionen von Kirche und Staat zu erfüllen. Das Phänomen wird dadurch komplexer, dass die für das Tridentinum charakteristischen Prozesse, also die parallelen Phänomene des Reformkatholizismus und der späten Konfessionalisierung, aufgrund der türkischen Eroberung erst zu diesem Zeitpunkt in der Region einsetzten. Inwieweit die katholische Aufklärung Prinzipien der protestantischen annahm oder ablehnte, inwieweit sie die intellektuellen Defizite, die aus einem verspäteten Modernisierungsprozess resultierten, ausglich, bleibt umstritten. Bei der Untersuchung der sich wandelnden Einstellungen innerhalb der Kirche, die sich auf die Kultur und die Mentalität der Bevölkerung verändernd auswirkten, ist es daher unerlässlich, die vermittelnde Rolle des niederen Klerus zu betonen, da die weit verbreitete Annahme der Aufklärung im 18. Jahrhundert ohne die Tätigkeit von Dorfpfarrern mit Ortskenntnissen unmöglich gewesen wäre.

Eine weitere wichtige Erkenntnis der Studie ist, dass die Periodisierung im Kontext der Habsburgermonarchie im Donauraum gesehen wird und über die ungarnspezifische Perspektive hinaus auch neue und relevante Ergebnisse für historisch-ethnographische Studien liefern kann. Diese Ansicht ist nicht unbedingt repräsentativ für andere Orte im damaligen Königreich Ungarn, aber im Falle der von mir untersuchten transdanubischen Latifundien, die in ähnlicher Hinsicht als typisch bezeichnet werden können, ist es zweifellos überlegenswert, das Datum der Rückeroberung der Region (1686) und das Ende des Rákóczi-Unabhängigkeitskrieges (1711) als Ausgangspunkte der

Untersuchung zu betrachten und nicht den Frieden von Karlowitz (1699), der das Ende des langen Türkenkrieges markiert. Dieses Datum repräsentiert in angemessener Weise das sich wandelnde Erbe des osmanischen und ungarischen Kondominiums (z. B. die Verlagerung herrschaftlicher Verwaltungen nach Süden, die Beschäftigung von Soldaten als herrschaftliche Beamte), mit dem Aufstieg hoftreuer Aristokraten als Stütze des leopoldinischen Staates und einer absolutistischen Vorstellung, welche die Schaffung großer zusammenhängender Ländereien befürwortete (z. B. der Landerwerb Botka–Sinzen-dorf). Darüber hinaus ist die Rolle der lokalen Kampfhandlungen, der regulären Heeresbewegungen als Zäsur natürlich unbestritten, weshalb es kein Zufall sein kann, dass die Möglichkeiten der kirchlichen Reorganisation erst zu diesem Zeitpunkt an Boden gewinnen konnten. Ebensowenig besteht Zweifel daran, dass die großen (spontanen und organisierten) Migrationsbemühungen erst ab den 1720er Jahren realisiert werden konnten und damit das Landschaftsbild der Region neu geprägt haben.

Die Studie, wie der Untertitel es deutlich macht, mit dem Jahr 1767 enden zu lassen stellt ein Plädoyer dafür dar, dass sich anstelle der Regierungsjahre als Rahmen (1740–1780, 1780–1790) Ansätze rechtfertigen lassen, die sich mit den Themen Theresianismus, Frühjosephinismus, grundherrlicher Absolutismus, Volksaufklärung und Gegenaufklärung in der historischen Ethnographie beschäftigen (wie es von Ethnographen, die local religions untersuchen, aufgezeigt wurde). Diesbezüglich wurden durch die Wahl Josephs II. zum römisch-deutschen Kaiser und seine Ernennung zum Mitherrscher (1765), die Abwesenheit der Landtage von 1764–1765 bis 1790–1791 und die Vakanz des Palatinamtes von 1765 bis 1790, die erste allgemeine Volkszählung (1767), durch den Leibeigenenaufstand (1766), die Urbarregelung (1767) und den Verkauf von Ländereien im Zusammenhang mit dem Tod des Grafen Anton Ignaz de Mercy-Argenteau (11. Januar 1767) die Verhältnisse in der lokalen Kultur in einen neuen Zeitrahmen gesetzt.

Eine Erfahrung, zweifelsohne nicht unabhängig von den oben genannten Ereignissen, ist, dass die Urbarregelung im Falle des von mir untersuchten Herrschaftsgutes nicht als plötzlicher staatlicher Eingriff „von oben“, sondern als Abschluss eines Prozesses der Vereinheitlichung der Urbarlasten interpretiert werden kann. Während man vielerorts in der Region die zu verrichtenden Dienste der Leibeigenen mündlich vereinbarte, wurden die immer strenger werdenden Verträge auf dem Herrschaftsgut ab den 1720er Jahren fast ausschließlich verschriftlicht. Die Urbarregelung sorgte also nicht in

erster Linie wegen der Verschärfung der Lasten für Unzufriedenheit, sondern weil sich herausstellte, dass die Leibeigenen wesentlich mehr Land besaßen, als es dokumentiert war. Aus meiner Sicht hatten also die Auseinandersetzungen, die die Bevölkerung anderer kleinerer Herrschaftsgüter in Südungarn oder die Situation bestimmter Dörfer der einheimischen Ungarn zur Zeit der Urbarregelung betrafen, in den Dörfern des Herrschaftsgutes bereits bei der Einrichtung der Mercy-Verwaltung in den 1720er Jahren, spätestens aber in den 1740er Jahren stattgefunden. (Die Forschung hat sich bisher eher auf diese konzentriert). Parallel zur Praxis der ständigen Besetzung eines zuvor jährlich gewählten Richteramtes und der Zentralisierung der Wirtschaft kam es auch zu einer relativen (und teilweise erzwungenen) Anpassung der von der Grundherrschaft vermittelten Normen. Gleichzeitig begann erst in Folge der Urbarregelung die konsequente Niederschrift der vor dem Herrenstuhl des Grundherren geführten Klagen – eine wahre Reform der Herrenstühle. Ohne diese Zentralisierungsdirektive wäre die multidimensionale wirtschaftliche Integration, die auch im vorliegenden Band für diesen Zeitraum angenommen wird, nicht möglich gewesen. In dieser Hinsicht haben sich vielmehr lokale Besonderheiten als bestimmte ethnische Bewirtschaftungspraktiken durchgesetzt. Dieser Prozess wurde durch das an die örtlichen Besonderheiten angepasste (nachhaltige) landwirtschaftliche Wissen der in diesem Gebiet ansässigen Ungarn und durch die Anpassungsfähigkeit der deutschen Siedler bestimmt. Das vielleicht beste Beispiel dafür ist der für die Deutschen typische Tabakanbau auf dem Brachfeld für den frühen Markt. Dies wäre ohne die Nutzung von Waldweiden, was für die ungarische Bevölkerung der Region typisch war, nicht möglich gewesen.

Es scheint also, dass im zweiten Drittel des 18. Jahrhunderts sowohl auf regionaler als auch auf lokaler Ebene ein gegenseitig akzeptierter Rahmen für die Koexistenz abgesteckt werden konnte, wenn auch mit der Herausbildung lokaler Strukturen der einzelnen Konfessionen die konfessionellen Grenzen sich immer weiter verhärteten und ein langsames Auseinanderdriften zwischen den Nationalitäten zu beobachten ist (z. B. im Falle der „Gevatterbitten“ in Diósberény). Durch die Verwendung der Jahreszahl 1767 soll also nicht der monolithische Charakter einer Epoche suggeriert werden. Dies wird durch die Darstellung lokaler Veränderungen in der aktuellen Politik nach dem Tod von György Klimó im Jahr 1777 belegt (nach 80 Jahren wurden die Ämter des Bischofs und des Obergespans wieder getrennt) und durch Beispiele, die den latenten Wendecharakter des Toleranzdekrets (1781) untermauern (danach

besteuerte der römisch-katholische Pfarrer von Szakadát die evangelisch-lutherischen Ekklesien noch jahrelang zweifach).

In einer Epoche wie dem 18. Jahrhundert und in einer sich so schnell wandelnden Region wie der multiethnischen und multikonfessionellen Schwäbischen Türkei ist es meiner Einschätzung nach unerlässlich, neben der Modellierung der oben skizzierten, im weiteren Sinne lokalen institutionellen Kontexte auch die verschiedenen Veränderungsinitiativen und Einflüsse auf die Kultur der Bevölkerung zu betonen. Die gleichzeitigen Bestrebungen zum Aufbau des Herrschaftsgutes, zur Kommunikation von Normen und zur Zentralisierung, die Kolonisierung zur lokalen Transformation der Landwirtschaft, die raschen Veränderungen (wie oben beschrieben) in der mit der staatlichen Führung eng verflochtenen katholischen Kirche im Laufe von ein bis zwei Generationen und die eigentliche Absicht, die Lebensweise der Bevölkerung im Interesse der Machthaber zu rationalisieren und zu sanktionieren, lässt sich anhand der verwendeten Quellen gut nachvollziehen. Eine mögliche Erkundung der Bestrebungen von Einzelpersonen (auch die von anderen aus den Befragungen interpretierten Ideen) stellt jedoch in gewisser Hinsicht eine Lücke in der Zusammenstellung des Bandes dar, was auf die Besonderheit der Quellen zurückzuführen ist. Mit Ausnahme von Pfarrer Winkler konnte dieser Band die Aufmerksamkeit weniger auf dörfliche Akteure im „Dunkel des Alltags“, auf Persönlichkeiten lenken, die ihr Schicksal selbst in die Hand nahmen. In dieser Hinsicht stellte die bruchstückhafte Quellenlage eine Schwierigkeit dar, weil Quellenmaterial, das geeignet ist, „außergewöhnlich normale“ Momente zu enthüllen, in dieser Region erst ab der untersuchten Epochengrenze verfügbar ist. Erst aus der Zeit nach der Reform des Herrenstuhls bezüglich von Grundverkäufen nach der Urbarregelung (1767) gibt es eine größere Anzahl von Bekenntnissen von Leibeigenen (und auch nur von anderen interpretiert). Obwohl es möglich gewesen wäre, das Leben einer Einzelperson in einem Dorf oder in einer ländlichen Stadt auf der Grundlage von Matrikeln oder Vermögenszensus darzustellen, wäre das Ziel der vorliegenden Arbeit nicht erreicht worden, nämlich in einem Querschnitt übergreifend zugleich Phänomene des Alltags zu untersuchen und verschiedene Kontexte zu interpretieren (*cross-sectional approach*).

Der Verfasser hat die von ihm als Kontexte definierten Analysekategorien unter dem Titel Herrschaftsgut und Pfarrgemeinde. Lokale Lebenswelten im multiethnischen Südtransdanubien (1699–1767) untersucht, in der sozialen Realität des Lebensumfelds, die durch Raum und Zeit definiert ist. Der in

dieser Arbeit verwendete Begriff „Lebenswelt“ wurde daher zur Definition von Realitätsquerschnitten verwendet, die durch archivarisches Quellen erfasst werden können. Hier agieren soziale Gruppen und individuelle Akteure, und sie schaffen eine sozial konstruierte, kulturell geformte und symbolisch interpretierte Realität. Individuelle (im engeren Sinne) vielschichtige Lebenswelten, so die hier vertretene These, können eigentlich als aufeinander projizierbare gemeinsame Punkte, als Schnittpunkte individueller und gruppenspezifischer Bestrebungen verstanden werden, die Prozesse und Kontexte im Alltagsleben schaffen. Diese Projektionen – unter Berücksichtigung der gestaltenden Rolle jedes einzelnen Akteurs – schafft eine neuartige Möglichkeit, die Kultur und den Lebensstil der Allgemeinbevölkerung ohne blinde Flecken (neu) zu interpretieren und die lokalen Lebenswelten in ihrer Gesamtheit zu untersuchen. Durch eine parallele, historisch-ethnographische Untersuchung des Mercy-Herrschaftsguts als Makrostruktur und der Mutterkirche von Szakadát als Mikrostruktur und dem Aufeinanderprojizieren dieser beiden Strukturen hofft der Verfasser, die Idee von Giovanni Levi zu bestätigen, wonach sich: „viele wichtige Dinge ereignen, wo scheinbar nichts geschieht.“

HELYNÉVMUTATÓ

A mutató a kötet törzsszövegében és lábjegyzeteiben szereplő földrajzi neveket tartalmazza, azonban nem tájékoztat a szakirodalmi és levéltári hivatkozások, a bibliográfia, illetve a mellékletek (ábrák, képek, táblázatok és térképek) vonatkozó adatairól. A jegyzék a lokalitások esetében csak a földrajzilag is értelmezhető fogalmakat (például kalocsai egyházmegye, závodi plébános) foglalja magában, míg az ilyen aspektussal nem vagy kevésbé rendelkező, állandósult szókapcsolatokat (például karlócai béke, trentói zsinat) figyelmen kívül hagyja. Hasonló okokból nem szerepelnek a listában a földrajzi és néprajzi tájegységek (például Mezőföld, Schwäbische Türkei, Völgység). Ugyancsak nem kerültek a listába az államok (például Dunai Monarchia, Pfalz), illetve a helynevek (például Kühlerbrunn-völgy, rác temető). Nem szerepel a listában Tolna vármegye, a Mercy-uradalom (sem elődei: Botka-uradalom, Sinzendorf-uradalom), a pécsi egyházmegye és a szakadati anyaegyház (szakadati plébánia) említései, valamint a kötetben tudománytörténeti kontextusban említett művek helynévanyaga. A kötetben használt névalakok mögött a mai településnevek, szükség esetén az országjelzések (A: Ausztria, AL: Albánia, B: Belgium, CZ: Csehország, D: Németország, F: Franciaország, HR: Horvátország, I: Olaszország, NL: Hollandia, RUS: Oroszország, SK: Szlovákia, PL: Lengyelország, RO: Románia, SRB: Szerbia, UK: Egyesült Királyság) is közlésre kerültek. Amennyiben a kötet a lokalitások 18. és 21. századi névalakját is említi, a lista következetesen a jelenkori település-névalakhoz navigálja az olvasót. A közigazgatási változások (például Rekettye 18. századi Berényhez vagy Belac 20. századi Kakasdhoz csatolása) rögzítésére jelen jegyzékben nem volt lehetőség (a vonatkozó információk rendszerint a lokalitás első említésénél, lábjegyzetben olvashatók).

A, Á

Agárd (Sióagárd) 217

Alapsa pusztá 48, 56, 66, 83

Albshausen (D) 42

Alegres → *Rácegres*

Almás pusztá 50, 66, 83

Alsó-Rácegres → *Rácegres*

Altenahr (D) 191, 193

Andocs 167, 300

Apar 45, 48, 50–51, 53–54, 56–66, 69,
80, 82–83, 94, 98, 102, 115, 117–118,
126–127, 131, 133, 136, 138, 144,
147, 169, 191, 200, 208, 213, 217, 249

Apáti → *Bátaapáti*

Apatin (Апатин, SRB) 78

B

Bácsfa (Báč, SK) 299

Baden bei Wien (A) 302

Baja 78

Bajna 114

Bajsa (Байса, SRB) 114

Bán pusztá 52, 66, 186

Bana 92

Bánfa 194

Bann (D) 335

- Bánság → *Temesi Bánság*
Bara puszta → *Pári*
Baranya vármegye 27, 45–46, 48–49, 61, 138–139, 153, 155, 158, 160, 167, 171, 173, 182, 194, 199, 204, 238, 335
Bars (F) 71–72
Báta 80, 102, 217
Bátaapáti 41, 45, 48, 65–66, 83, 103–104, 116, 118–119, 126–127, 129, 133–134, 147, 159–160
Bátaszék 126, 200, 204, 217, 249
bátaszéki apátsági uradalom 69
Batthyány-uradalom (Tolna vármegye) 69, 85
Batthyány-uradalom (Vas vármegye) 153
Baudrezy (F) 70
Bécs (Wien, A) 52, 70, 72–75, 78–79, 96, 101, 195, 199, 283, 294, 296, 299, 302
Belac 126, 217, 249
Belgrád (Београд, SRB) → *Nándorfehérvár*
béllyei uradalom (Bilje, HR) → *Savoyai-uradalom*
Beselich (D) 178
Berény → *Diósberény*
Berkesd 72
Bezdan (Бездан, SRB) 126
Bezenye 197
Bikal 267
Bogyiszló 317
Bolyata puszta 48, 56, 66, 83
Bonyhád 33, 52, 61, 97, 139, 155, 158, 185, 197, 217, 249, 265–268, 271–272, 319, 332
Bonyhádvarasd 45, 48, 54, 56, 66, 83, 102, 109, 117–119, 126, 136, 138, 140, 147, 159, 196, 217
Borjád puszta 94, 128
Bozsok 153
Bölcske 57
Bruck an der Leitha (A) 302
Brüsszel (Brussel, B) 72
Buda 52, 70, 78, 195, 200, 228, 269, 297, 302

C, Cs
Cikádor → *Bátaszék*
Cikó 169, 197
Cil puszta → *Csél puszta*
Corocetta (I) 70
Csefő puszta 46, 53, 56, 63, 66, 83
Csél puszta 48, 56, 66, 83
Csernyéd puszta (uradalmi puszta) 41, 46, 50, 56, 61, 66, 83, 85, 103, 107, 122, 142, 144–146, 225, 297
Csetény puszta 46, 49, 56–57, 66, 83
Csibrák 39, 109, 142, 217, 249
Csicsó puszta (Prindl, Bründel) 46, 66, 71–72, 83, 85, 93, 97, 103–104, 146, 271, 282, 287, 294–303, 312
Csobánc 85
Csobánka 299
Csókafő puszta 48, 56, 66, 83, 146
Csurgó puszta 54
Csűr puszta 58, 66, 83, 148

D
Dárda (Darda, HR) 197
Diósberény 33–36, 39, 41, 44–46, 53, 56, 58–62, 64–66, 81–82, 88, 90, 92, 99, 102, 106–109, 114–115, 117–119, 123, 126–129, 131, 133, 136–138, 142, 144–146, 151–152, 154, 156–157, 159, 173, 177, 180–185, 188–189, 191, 194–195, 200–201, 205–207, 209, 214, 217, 219, 221, 225, 227, 229, 231, 233, 236, 238, 240, 243, 245–259, 261, 269, 272, 279–280, 282, 287–289, 291–294, 299–301,

- 303–306, 308–309, 312–314, 322–323, 325, 327, 335, 337, 341
- Diósgyőr 228
- Dobrafalva (Dobersdorf, A) 153
- Dombóvár 50, 297, 320
- Dorog (Nagydorog) 102, 134
- Döbrököz 50, 57
- Dömörkapu puszta 41, 45, 48, 56, 65–66, 83, 126
- Dóry-uradalom 45, 185
- Dráva (folyó) 153
- Duna (folyó) 60, 65, 73, 78, 102, 153, 181, 217, 238
- Dunaföldvár 57, 60, 69, 78, 159, 204, 213, 216, 217
- dunaföldvári apátsági uradalom 69
- Dúzs 45–46, 48, 52, 56, 63, 66, 78, 82, 103–104, 117, 121–122, 127, 134, 142–143, 146, 160, 213, 217, 249, 297
- E, É**
- Elz (D) 179
- Eger 264, 270, 324
- Egerág 197
- Eghezée (B) 72
- Egres puszta → *Rácegres*
- Esterházy-uradalom 95, 122, 154–155, 157–158
- Eszék (Osijek, HR) 71, 101
- F**
- Fácánkert puszta (uradalmi vadaskert) 103, 189, 279
- felső dunamelléki református egyházkerület 190
- felsőiregi uradalom 72
- Felsőnána 42, 45–46, 51, 54, 56–57, 59–62, 65–66, 81–82, 102–103, 109, 118–119, 121, 127, 129, 131–133, 136, 139, 144–147, 159–160, 233, 249
- Felső-Rácegres → *Rácegres*
- Ferenc-csatorna 73
- Fertő tó 297
- Festetics-uradalom 69, 72, 155
- Fiume (Rijeka, HR) 73
- Földvár → *Dunaföldvár*
- Fülek (Filakovo, SK) 85
- G, Gy**
- Galánta (Galanta, SK) 323
- Gerenyás puszta 126, 128, 130, 145, 249
- Gödre 198, 263–268, 270–275, 306–307, 324, 332
- gödrei esperesi kerület 266
- Görcsöny 57
- Grábóc 57, 217
- Gyarmat 182
- Gyöngyös 114
- Gyönk 42, 110, 123, 130, 142–143, 155, 173, 187, 190, 193, 200, 205, 208, 216, 233, 238, 249, 289, 315–320
- Győr 54, 88, 170, 197, 297
- Győr vármegye 182
- Györe 50, 57, 139
- győri egyházmegye 170, 194, 260
- Györköny 64, 92, 134
- Gyulaj 155, 249
- H**
- Hadmar (D) 178–179
- Hajmás 249
- Halle (Saale, D) 72
- Hant 45, 48, 59, 66, 82, 88, 94, 117, 126, 146–147, 217, 249
- Hattersheim (Hattersheim am Main, D) 178
- Hausen (D) 179
- Hernals (A) 295
- Hertelend puszta 48, 66, 83
- Hidas 145

Hidegkút → *Keszőhidegkút*

Hídja puszta 217

Hídvég (Szabadhídvég) 81

Hídvég puszta 217

Hietzing (A) 294

Higny (F) 70

Hódos puszta 142

Hofheim (Hofheim am Taunus, D)
177–178

Hőgyész 40, 42, 44–46, 48, 53, 56, 65–
66, 69, 71–72, 81, 83, 85–103, 106,
109, 115–119, 122–123, 127, 136,
138, 140, 146–147, 155, 157, 159,
162, 170, 173, 180, 182, 186, 189–
193, 195–196, 201–203, 208–209,
213, 217, 221, 227–229, 231, 243,
249, 264, 269, 278–279, 283, 287,
291, 297–298, 301–302, 311, 320–
321, 324

I, Í

Iklad puszta 66, 83

Ireg (Iregszemcse) 60

Izmény 45, 48, 56, 66, 81, 109, 118, 126,
133

J

Janya puszta 57

Joppécourt (F) 69–70

Jováncza → *Gyulaj*

K

Kajdacs 134, 188, 196, 249

Kakasd 155, 217, 249

Kalaznó 45–46, 53, 56, 66, 81, 83, 102–
103, 109, 117–119, 127, 131, 139,
151, 155, 159, 173, 188–189, 200,
205, 208, 216, 230, 233, 249, 279,
289, 318, 320–323

kalocsai egyházmegye 218

Kanizsa (Nagykanizsa) 49

Kánya 60

Kápolna puszta 66

Kapos (folyó) 46, 48, 78, 104, 121, 143,
177, 240, 297

Kaposvár 267, 271

Kárász 265

Kátoly 197

Keszőhidegkút 45–46, 66, 81, 116–118,
126–128, 130, 134, 139–140, 143,
159–160, 187, 297

Kéty 42, 57, 61, 94, 109, 123, 186, 323

Kisdorog 83, 198, 217, 249

Kismányok 45, 48, 56, 62, 64–66, 81,
102, 110, 115–116, 118, 126–127,
134, 146, 159, 201

Kismarton (Eisenstadt, A) 85

Kismecske (Erdősmecske) 249

Kisszékely 49, 53, 58, 62, 65–66, 85,
181, 186, 219, 249, 297

Kistormás 45–46, 53, 56, 66, 73, 81,
102–103, 117–119, 121, 127, 134,
146, 159, 173, 176, 189, 205, 207–
208, 238, 289, 322

Kisvejke 45, 48, 50, 52, 56, 58–60, 62,
65–66, 80–81, 89, 97, 110, 114, 117–
118, 131, 133, 135–136, 138–140,
145–146, 159, 191, 229, 249

Kocsola 92, 249

Kónyi (Nagykónyi) 154

Koppány (folyó) 46

koppányi szandzsák 50

Kovácsi 198

Kozár (Egyházaskozár) 56, 65

Kölesd 45–46, 49, 53, 56, 64, 66, 81, 88,
94, 97, 101–103, 110, 114–118, 122,
127–129, 131, 133–134, 138, 141,
143, 146, 160, 162, 188, 249

Köln (D) 190

Körmend 153

Kőszeg 200, 204, 263–264, 270
Kurd 142, 155, 249

L

Ladomány 217, 249
Landstuhl (D) 177, 184, 335
Lázi puszta 54, 66
Lengyel 41, 45, 48, 50, 58, 66, 81, 83,
104, 118, 126, 129, 147, 160, 191,
217, 229
Liège (F) 71
Liezen (A) 72
Limburg an der Lahn (D) 179–180
limburgi egyházmegye (Bistum Limburg,
D) 177
Lindenholzhausen (D) 179, 184
London (UK) 72
Looze (F) 72

M

Madocsa 57
Mágocs 249
mágocsi esperesi kerület (hegyháti espe-
resi kerület) 199, 266
Magyarszék 199, 264
Mahlstetten (D) 184
Mainz (D) 326
Majos 197
Mányok → *Nagymányok*
Máramaros vármegye 72
Mariazell (A) 295, 298
Márok 249
Marxheim (D) 78
Máza 249
Mechernich (D) 191
Mecsek (hegység) 46
Mecseknádasd (Püspöknádasd) 169
Mekényes 58
Mercy báróság (F) 70
Mercy-le-Bas (F) 70

Mercy-le-Haut (F) 70
Merseti → *Mecsek*
Mélykút (Mélykútpuszta) 181
Miske 298
Miskolc 228
Miszla 126, 128, 173, 187, 200, 249,
288, 317
Mohács 78
Momalle (B) 72
Monaszterly-uradalom 45
Monyorókerék (Eberau, A) 153
Moson vármegye 197
Mucsfa 45, 48, 56, 66, 82, 89, 116, 118,
127, 133, 147–148, 217
Mucsi 44–45, 48, 50, 53, 56–58, 62, 64,
66, 80, 82, 102–103, 116–118, 121–
122, 127, 131–134, 138, 145, 147–
148, 152, 160, 167, 173, 181–182,
191, 213, 217, 229, 249, 324
Mucsilak puszta 53
Murga 139, 217, 249, 323
Mutscheid (D) 190

N, Ny

Nagynyárád 169–170, 193, 197
Nagyszékely 49, 51, 53, 58, 62, 65–66,
85, 180, 186, 249
Nagyszombat (Trnava, SK) 199
Nagyotormás puszta (uradalmi puszta)
46, 53, 56, 66, 83, 103, 146
Nagymányok 57
Nagyvejeke 45, 48, 52, 56, 66, 83, 103,
115, 127, 133–134, 138, 146, 159–
160, 217
Nána → *Felsőnána*
Nándorfehérvár (Belgrád, Београд,
SRB) 70, 75, 78
Németegres (Somogyegres) 62
Niderland (A) 94
Niedertiefenbach (D) 178

Novale (F) 72

Nyitra vármegye 72

O, Ó

Oberbibrach (D) 94

Oberweyer (D) 178–179

Óbuda 54, 101, 162

Offheim (D) 179

Olmütz (Olomouc, CZ) 195

Orosháza 168

Ozora 50, 52, 57, 104, 154, 156, 158,
198, 269

Ö, Ő

Ősi 81

P

Paks 57, 78, 134, 217

Pálfa (Pálfalva) 45–46, 53–54, 56–57,
64, 66, 72, 81, 84, 87, 102–103, 107,
111, 116–118, 127, 131, 133–134,
137–138, 141, 143, 146, 160, 162

Pancsova (Панчево, SRB) 78

Papd puszta 45, 48, 54, 56, 63, 66, 83,
181

Parasztzékely → *Kisszékely*

Pári 249

Párizs (Paris, F) 72, 273

Passau (D) 195, 282, 296

Pécs 71, 99, 147, 167, 171–172, 194,
199–200, 207, 228, 264, 266, 275,
302, 317, 328

pécsi káptalan 39, 70, 89, 172 199, 204,
266, 297–298

pécsi tankerület 200

Pécsvárad 199

Pél puszta 173, 180, 218, 220, 225, 227,
249, 288, 304, 309

Pest 198–200, 263–264, 273–274, 337

Pest vármegye 182

Pétervárad (Петроварадин, SRB) 71, 78
Pinchely 58, 60–61, 64, 128, 140, 142,
170, 181–182, 187, 195, 197, 205,
218–219, 229, 249, 288

Pondrôme (B) 72

Pozsega vármegye 167

Pozsony (Bratislava, SK) 52–53, 61, 72–
73, 75, 197, 200, 274, 317–318, 320

Pozsony vármegye 72

Püspökszékely → *Nagyszékely*

R

Rábakörtvélyes (Ókörtvélyes, Eltendorf,
A) 153

Rácegres 45–46, 49, 54, 56–57, 66, 69,
83, 91, 98, 146

Regensburg (D) 78

Reggio nell'Emilia (I) 70

Regöly 50, 154, 249

Rekettye puszta 46, 56, 66, 83, 146

Róma (Roma, I) 199, 324

S, Sz

Saar (folyó) 177, 184

Saint-Germain (F) 72

Sárospatak 54

Sárszentlőrinc 45–46, 49, 56, 62, 64, 66,
72, 81, 88, 102, 109–110, 115–118,
127, 129, 131, 133–134, 141, 143,
146–147, 160

Sárvíz (folyó) 46, 101–102, 142–143

Savoyai-uradalom 199

Schaven (D) 191

Siklós 156, 182

siklói uradalom → *Batthyány-urada-
lom (Tolna vármegye)*

Simontornya 48, 52, 57, 62–63, 70, 84,
101, 181, 187, 195, 214, 216–217,
219–220, 249, 269, 322

simontornyai járás 131

- simontornyai náhije 167
simontornyai szandzsák 50, 167
Skutari (Shkodër, Shkodra, AL) 200
Solt 182
Somogy vármegye 27, 46, 61–62, 85,
153, 155, 158, 182, 335
Sopron 297
Sopron vármegye 153, 158, 335
Steinbach (D) 178
Styrum-Limburg-uradalom 45, 57, 60,
65–66, 69, 155
Sumony 194
Surány (Nagysurány, Šurany, SK) 85
Szakadát 35–36, 41, 44–46, 50–51, 53,
56, 61, 66, 82, 90, 93, 102, 107, 115,
117–119, 121, 127–128, 130–131,
133, 136, 139, 141–142, 144–147,
151, 154–155, 157, 159, 173, 175–
181, 183–186, 188–191, 194–214,
217–221, 225, 227–235, 238, 240,
245, 248–249, 260, 265, 267–273,
275–284, 288–293, 299–300, 303–
319, 323–329, 331–333, 338, 341
Szakály 85, 97, 99, 122, 154–156, 249,
297–299
Szakcs 156
Százard 41, 61, 142, 144–145, 155, 173,
180, 185–186, 193, 195, 197, 200–
201, 205, 207–208, 216–217, 220–
221, 225, 227, 229–233, 238, 240,
249, 288–289, 299, 308, 320, 327
Szekszárd 46, 52, 56–57, 70, 84, 102,
115, 159, 181–182, 204, 217, 219,
228, 317
szekszárdi apátsági uradalom 69
szekszárdi szandzsák 50
Szentbalázs 263, 274
Szentdénese 194
Szentgyörgy (Baranyaszentgyörgy) 134,
267
Szentlőrinc → *Sárszentlőrinc*
Szentpétervár (Санкт-Петербург, RUS)
72
Szepes vármegye 242
Szerdahely (Kőszegszerdahely) 153
Szigetvár 49, 106, 228, 269
Szil (Somogyszil) 62
Szilas (Mezőszilas) 81
Szólád 182
Szolnok 198

T
Tab 62
Tabód pusztája 66, 198
Tallós (Tomášikovo, SK) 323
Tamási 48, 50, 57, 60, 126, 143, 249
Temesi Bánság 66, 70, 78, 80, 101, 135,
140, 235
Temesvár (Timișoara, RO) 61, 70, 96
Tengelic 54, 88, 102
Těsle pusztája 58
Téve 57–58, 63, 65, 79, 81, 83, 139,
148, 169–170, 173, 181–184, 193,
196, 198–199, 201, 213, 217, 219,
249, 256, 258, 265, 270, 320
Tihany 297
Tokaj 87
Tolna (mezőváros) 57, 73, 96, 134, 155,
195, 213–214, 216–217, 249, 283,
302, 320
tolnai uradalom → *Wallis-uradalom*
Tongrenelle (B) 72
Tormás → *Kistormás*
Turin (Torino, I) 71–72

U, Ú
Udvari 42, 66, 155, 170, 173, 180, 185–
188, 195, 197, 200–201, 205–206,
208, 214, 218, 220–221, 225, 227,
229–230, 233, 238, 240, 249, 282,

288–289, 291, 293–294, 299, 304–
305, 307–308, 317, 327
Ulm (D) 78–79
Unken (A) 94

V

Valkó vármegye 167
Váralja 57
Varasd → *Bonyhádvarasd*
Varsád 42, 45–46, 54, 62, 65–66, 82–84,
92, 102–103, 117, 119, 121–122, 127,
129, 131–132, 134, 146–147, 155,
159, 173, 188–189, 205, 207–208,
216, 230, 233, 238, 249, 289, 306,
318, 320–322
Varsó (Warszawa, PL) 72
Vas vármegye 153, 155, 242, 312, 355
Vejke → *Kisvejke*
Versailles (F) 72, 200
Veszprém 49, 84, 283
Veszprém vármegye 158

Veulen (NL) 72
Viczy-uradalom 60, 69
völgységi esperesi kerület 173
völgységi járás 131, 147, 217

W

Wallis-uradalom 72
Westrich (D) 177, 180

X

Xivry (F) 70

Z, Zs

Zala vármegye 85, 153, 163, 335
Závod 44–45, 48, 50–51, 53–54, 56–
57, 59, 62–64, 66, 80, 82–83, 86–87,
89, 102–103, 109, 116–118, 132–
134, 136, 145, 147, 168–170, 173,
181, 191, 194, 201, 208, 217, 229,
249, 275, 287, 302, 324
Zomba 168, 217, 233, 249, 317, 323

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A mutató a kötet törzsszövegében és lábjegyzeteiben szereplő személyneveket tartalmazza, azonban nem tájékoztat a szakirodalmi és levéltári hivatkozások, a bibliográfiában, illetve a mellékletekben (hangsúlyozandó itt Winkler Mihály lélekösszeírása és a diósberényi bírók névsora stb.) megjelenő nevekről. A mutató nem tartalmazza a köszönetnyilvánításban, illetve a kötet egészében említett kutatók neveit (ebből az okból a reformkori „előfutárok” nevei sem kerültek a jegyzékben rögzítésre), illetve a jegyzetapparátusban hasonló okból említett személyeket és az adatközlőket. A mutatóban nem szerepelnek a patrocíniumok és egyházi ünnepek neveiben előforduló névalakok, illetve az egyes személyekről elnevezett történelmi események (például Rákóczi-szabadságharc), vagy jelzős szó szerkezetek (például jozefinista), sem a családok említései (például Erdődy család, Poplauer házaspár) és a személynév nélküli pozíciómegjelölések (például budai prépost). A személynevek mögött a névváltozatok és egyéb névalakok, illetve az azonosításhoz szükséges további információk, utalások is közlésre kerültek.

A, Á

Adam, hógýészi uradalmi hajdú 92
 Adam, hógýészi uradalmi kocsis 95
 Albrecht, Ladislaus, tolnai ferences 213
 Allamont, Marie-Christine de, → *Pierre Ernest de Mercy* hitvese, → *Claude Florimund de Mercy* édesanyja 69
 Amadé (Amade) Ádám, báró, simontornyai alkapitány, Tolna vármegyei földbirtokos 81
 Amaxl, Paul, diósberényi lakos 258
 Andreas, hógýészi uradalmi hajdú 92
 Anna Elisabeth (Annelies), → *Winkler Mihály* szomszédja 304
 Anna Katharina, → *Balthasar Kremer* hitvese, oberweyeri, majd szakadati lakos 178
 Antal, hógýészi uradalmi hajdú 92
 Antal János, gyónki lakos 316, 319
 Appelshofer, Adam, → *Nagy István* hógýészi prefektus írnoka 95

Appfel, Katharina, → *Matthias Blatterer* hógýészi számtartó cselédje 95
 Apponyi Antal György, gróf, → *Apponyi György* fia, a hógýészi uradalom birtokosa, Tolna vármegye főispánja 73, 98, 100, 298–299
 Apponyi György, gróf, → *Apponyi Lázár* fia, a hógýészi uradalom birtokosa, Tolna vármegye főispánja 72, 100, 158, 172–173, 298
 Apponyi Lázár, gróf, → *Apponyi György* édesatyja 72
 Apponyi Sándor, gróf, lengyeli földbirtokos, könyvgyűjtő, → *Apponyi Antal György* dédunokája 41
 Argenteau, Charles Ernest de, gróf, → *Anne-Marie-Marguerite Schoonenhoven* hitvese, → *Anton-Ignaz de Mercy-Argenteau* édesapja 70
 Argenteau, Christophe Albert de, kanonok → *Claude Florimund de Mercy-Argenteau* nagybátyja és nevelője 71

- Arnold, Sebastian, a hógýészi uradalmi magtár felügyelője 95
- Ax, Anna Katharina, Johann Ax leánya, szakadáti lakos 309
- Ax, Johann, → *Füleky László* szakadáti plébános szolgáloja 212
- B**
- Báár, Joseph, → *Nagy István* hógýészi prefektus írnoka 95
- Babocsay (Babocsai) Ferenc, nagy-szarvi, veszprémi főkapitány → *Babocsay Magdolna* édesapja 49
- Babocsay Magdolna, → *Botka Ferenc* hitvese, → *Babocsay Ferenc* leánya 49, 54
- Baden, Ludwig Wilhelm von (Bádeni Lajos), a Bádeni Ögrófság uralkodója, császári tábornagy 66, 75
- Badon, Peter, varasdi lakos 109
- Balaskó Anna, → *Doborovác Pál* hitvese, diósberényi lakos 256
- Balaskó Benedek (Bence), pincehelyi, majd diósberényi lakos 181–182
- Balaskó Ferenc, a diósberényi mészárszék bérlője 88
- Balaskó Ferenc, diósberényi lakos, → *Szita Erzsébet* hitvese 258
- Balaskó Gergely, diósberényi lakos 182
- Balaskó Imre, mucs, majd pincehelyi, végül diósberényi lakos 181–182
- Balaskó István, diósberényi lakos 149
- Balaskó János (Jancsi), mucs, majd pincehelyi lakos 181–182
- Balthasar, szakadáti juhász 128
- Bárány Pál, varsádi evangélikus lelkész 216
- Barbara, → *Johann Peter Schmidt* hitvese, hattersheimi, majd szakadáti lakos 178
- Bárdos Máté, nagyszékelyi bíró 85
- Barkóczy Miklós, berényi iskolamester 225
- Barkóczy Tamás, udvari iskolamester 225
- Baschek, Johann, id., hógýészi uradalmi hajdú 93
- Baschek, Johann, ifj., hógýészi uradalmi hajdú 93
- Batthyány Ádám Vencel, gróf, tárnokmester, Vas vármegyei földbirtokos 153
- Batthyány Ádám, gróf, országbíró 52
- Batthyány Lajos, gróf, nádor, Vas vármegyei földbirtokos 153
- Bauer, Bruno, ferences, szakadáti káplán 214, 216
- Baumann, Franz, hógýészi kirurgus 227
- Baumgartner (Paumkörtner), Heinrich, szakadáti lakos 176
- Bayer, Andreas, udvari, majd gyönki lakos → *Johann Konrad Klingenstein* veje 42
- Beber, Margareth, szakadáti bába 225
- Becher, Ferdinandus (Ferdinand), hógýészi prefektus 87
- Becker (Peher), Johann Christian, szakadáti lakos 176
- Beethoven, Ludwig van, zeneszerző 73
- Benedek, XIV., pápa 171–172, 230
- Berchtold, Anton, gróf, → *Maria Sinzendorf* hitvese, → *Wenzeslaus Sinzendorf* veje 66
- Bérdi György, igali, majd diósberényi lakos 182
- Bérdi Mihály, diósberényi lakos 146
- Berecz (Böröcz) Éva, pél pusztai lakos 227
- Berényi Zsigmond, pécsi püspök, Baranya és Tolna vármegyék főispánja 171, 188
- Bergauer, Leonard, hógýészi hivatali írnok 95

- Béri Balogh Ádám, kuruc brigadéros 57
 Berta (Berkó) István, mucsi, majd pin-
 cehelyi lakos 181
 Berti Katalin, → *Vory Péter* högyészi
 ispán hitvese 95
 Bezerédy (Bezerédi) Imre, kuruc kapitány,
 → *iff. Botka Ferenc* és → *Babocsay*
Magdolna veje 54
 Bél Mátyás (Matthias Belius), evangéli-
 kus lelkész, táj- és népiszereti leírások
 szerzője 21, 46, 48, 134–136, 139,
 141–143
 Bienn, Michael, községi lakos, → *Getrud*
Flicker hitvese, → *Winkler Mihály*
 keresztapja 263
 Binder (Bender), Johann Anton, varga,
 landstuhli, majd diósberényi lakos
 184
 Binder (Bender), Johann Lambert, land-
 stuhli, majd diósberényi lakos, →
Johann Anton Binder és → *Katharina*
Weber gyermeke, → *Anna Katharina*
Fritz hitvese 335
 Binder (Bender), Franz, landstuhli,
 majd diósberényi lakos, → *Johann*
Anton Binder és → *Katharina Weber*
 gyermeke, → *Rosina Chor* hitvese 225
 Binder, Franz, → *Lambert Binder* és →
Anna Katharina Fritz gyermeke 335
 Blagotta Gergely, összeíró 59
 Blumenstein, Anna Margareth, →
Johann Jakob Landerer hitvese, diós-
 berényi lakos 256
 Bogdanics Jakab, pécsi kanonok 172
 Bohus Imre, pécsi kanonok 180
 Boros Judit, Kovács István hitvese,
 gyönki lakos 316–317
 Bosnyák Tamás, füleki főkapitány, báró,
 tolna vármegyei földbirtokos 85
 Bossáni, Josephus, högyészi prefektus 87
 Botka Ádám, széplaki, → *Botka Ferenc*
 és → *Babocsay Magdolna* fia 54, 69
 Botka Ferenc (id.), széplaki, → *Botka*
János és → *Huszár Kata* fia, Zala, majd
 Somogy vármegye alispánja, Tolna
 vármegyei földbirtokos 49, 84–85
 Botka Ferenc (if.), széplaki, pápai lovas-
 hadnagy, → *Babocsay Magdolna* hit-
 vese, Tolna vármegyei földbirtokos 49,
 54, 56, 84
 Botka János, széplaki, → *Botka János* és
 → *Huszár Kata* fia, Tolna vármegyei
 földbirtokos 49
 Botka János, széplaki, → *Huszár Kata*
 férje, → *Huszár Péter* veje, Tolna vár-
 megyei földbirtokos 49, 69
 Botka László, széplaki, → *Botka János*
 és → *Huszár Kata* fia, Tolna várme-
 gyei földbirtokos 49
 Bottyán János (Vak Bottyán), kuruc gene-
 rális 57
 Breitenstein, Elisabeth, → *Johann Quell*
 hitvese, diósberényi lakos 258
 Breitenstein, Johann, diósberényi lakos,
 → *Gertrud Quell* hitvese 258
 Busi (Bucsi) András, udvari lakos 187
 Búzási András → *Amadé Ádám* megbí-
 zottja 81
- C, Cs
 Caprara, Äneas Sylvius von, gróf, tábor-
 nagy 52
 Caramelli, Karl, gróf, altábornagy 158
 Chor (Kor), Rosina, diósberényi lakos
 → *Franz Binder* hitvese és → *Eva*
Krus gyermeke 225
 Christovich Imre, pécsi kanonok, majd
 püspöki helynök 71
 Cienfuegos, Alvarez, pécsi püspök, Bara-
 nya és Tolna vármegyeiek főispánja 171

Cochem, Martin von, teológus, kapucinus szerzetes 311
 Cranach, Lucas, id., német festő, a passauai Mariahilf készítője 296
 Czóbel, Sámuel, kalaznói evangélikus lelkész 216
 Czompo István, Tolna vármegye esküdtje 58
 Czürer (Zührer, Czührrer), Jacobus (Jakob), högyészi provizor 89, 93, 140
 Czürer (Czührrer), Josepha → *Jacobus Czürer* provizor leánya 90
 Csáky Imre, kalocsai érsek 298
 Császáz György, kisszékelyi lakos, → *Császáz János* fia 85
 Császáz János, kisszékelyi bíró 85
 Csögör Erzsébet, pálfai lakos 111, 162
 Csuzi úr (Csuzy), → *Szabó János* gyönki lakóházának tulajdonosa 318

D

Dékány, Joannes, apari – feltehetően görögkeleti – egyházi 59
 Dényes Mihály, pinchelyi lakos 128
 Dexelman (Dexellmann), Anna Margareth, hofheimi lakos, → *Anna Margareth Schmidt* keresztanya 178
 Dietrichstein, Ferdinand von, herceg, főudvarmester 74
 Dinkelkolb, Friedrich, kertészlegény, majd segédkertész → *Joseph Pichler* högyészi uradalmi kertész mellett 95
 Diviani, Joseph, a simontornyai uradalom péli ispánja 220
 Doborovác Pál, diósberényi lakos, → *Balaskó Anna* hitvese 256
 Domsics Mátyás, pécsi örkanonok 172
 Dorn, Anna Margareth, → *Wilhelm Schoffer* hitvese, → *Margareth Schoffer* édesanyja, szakadati lakos 280, 329

Dőry Ádám, Tolna vármegye alispánja, földbirtokos 109, 123, 156, 317
 Dőry Ignác, Tolna vármegyei földbirtokos, → *Dőry Ádám* testvére 109, 123, 196–197
 Draksics János Márk (Joannes Marcus), teveli plébános 183
 Dukony Zsigmond, udvari lakos 187

E, É

Eckhard, högyészi uradalmi hajdú 92
 Egervári Pál, tolnai plébános 320
 Enk, Valentin, závodi lakos 63
 Erhard, Caspar, teológus, paari plébános 310
 Ernst, Adam, szakadati lakos 176
 Ernst, Georg, szakadati lakos 176
 Erzsébet, Cseke Dávid özvegye, diósberényi lakos 313
 Esterházy Ferenc, udvari kancellár, horvát bán 323
 Esterházy (Fényes) Miklós, herceg, Tolna vármegyei földbirtokos 154, 157–158
 Esterházy Pál László (László Pál), pécsi püspök 173, 265
 Esterházy Pál, herceg, nádor 52–53, 74
 Ettinger, Johann Peter, diósberényi lakos, → *Maria Elisabeth Peitel* hitvese 258

F

Fabritius György, högyészi prefektus, a Mercy család megbízottja 86, 97
 Feil de Pheilenheim, Christianus Ferdinand, a Sinzendorf család megbízottja 55
 Feith, Wenzel, diósberényi lakos 184
 Fejeder, Ferdinand, pécsi prefektus 99
 Fekete Máté, veszprémi hajdúvajda 49
 Ferdinánd, I., német-római császár, magyar és cseh király 268–269

- Ferenc, I., német-római császár, osztrák császár, magyar és cseh király 73, 95
- Festetich (Festetics) József, gróf, a tolnai uradalom birtokosa 72
- Festetich (Festetics) Pál, gróf, Baranya vármegye főispánja 173
- Fetzer, Joseph, teveli, majd diósberényi lakos, → *Anna Margareth Weller* hitvese 256
- Flicker, Anna Maria Gertrud, → *Michael Bienn* hitvese, → *Winkler Mihály* keresztanyja 263
- Fodor István, pécsi kanonok 172
- Fonyó Sándor, pécsi éneklőkanonok, majd püspöki helynök 172, 204
- Framth, Johann (Johann Georg), hűgyszi uradalmi kertész 94
- Frangepán Ferenc Kristóf, gróf, → *Zrínyi Péter* sógora 49
- Frech, Martin, diósberényi lakos, → *Anna Sonntag* hitvese 256
- Freier, Christian, kismányoki lakos 110
- Fritz, Anna, → *Johann Mayer* hitvese, diósberényi lakos 258
- Fritz, Anna Katharina, → *Johann Lambert Binder* hitvese, dúzsi, majd diósberényi lakos 335
- Fuchsberger, Balthasar, mucsi lakos 63
- Furdics Judit, → *Horváth Péter* főkapitány hitvese 84
- Füleky László, szakadati plébános 210–212, 261
- Fűrész János, kurdi lakos 142
- Fűry Máttyás, kölesdi rákász 143
- G, Gy**
- Gallinek, Franz, a hűgyszi uradalom fővadása, fácánkert pusztai (Kalaznó) lakos 279, 306
- Gelencsér (Gerencsér) János/Mihály, solti, majd diósberényi lakos 182
- Givovics Miklós, pécsi nagyprépost 172
- Gindl, Joannes (Gindly János), hűgyszi prefektus 87–88
- Gindly (Gindl), Balasius, tengelici birtokos 102
- Gindly (Gindl), Ignaz, tengelici birtokos 102
- Gitzel, Hans Georg, závodi lakos 109
- Glauberer, Melchior, simontornyai ferences, szakadati káplán 214, 216
- Gludovich (Gludovics) András, hűgyszi uradalmi huszár 93
- Gludovics György, diósberényi lakos, → *Nagy Katalin* hitvese 258
- Gottesmann, Joseph, → *Szvetics Ignác* hűgyszi fiskális titkára 95
- Gottfried, hűgyszi uradalmi huszár 93
- Göll, Gertrud → *Sebastian Arnold* hűgyszi magtárfelügyelő cselédje 95
- Grösser, Johann, diósberényi lakos, → *Anna Margareth Trapp* hitvese 256
- Gruber József (Josephus, Joseph), szakadati plébános 173, 199–200, 205, 208, 210, 213–214, 229–230, 233, 260, 281, 288
- Gulyás János, kurdi lakos 142
- Gyenei Ferenc, varsádi, majd diósberényi lakos 188
- Gyöngyösi József, → *Szabó Rozália* hitvese, → *Szabó János* veje, szekszárdi és gyönki lakos 317
- György deák, udvari iskolamester 220
- Győri Antal, tolnai ferences 302
- Győry Ferenc, helytartótanácsi tanácsos 158–159
- H**
- Haim, Johann, szakadati lakos 176

- Halbig, Nikolaus, udvari lakos, a simontornyai uradalom kocsmestere 220
- Haller, Adam, hőgyészi uradalmi huszár 93, 140
- Haller József, gróf, helytartótanácsos, Máramaros vármegye főispánja, a pesti szabadkőműves páholy nagymestere 200
- Hamer (Hamér), Melchior, a Mercy család megbízottja 86
- Haunoldt, Joannes (Johann), tolna vármegyei adószedő, Pél birtokosa, a Sinzen-dorf család megbízottja 54–55
- Haydn, Joseph, zeneszerző 73
- Häger, Johann, hőgyészi uradalmi huszár 93
- Heffner, Anna Margareth, Sebastian Heffner leánya, szakadati lakos 313
- Heffner, Sebastian, szakadati bíró (öregbíró) 176
- Heiser (Hauser), Johann Peter, szárazdi evangélikus tanító 221
- Helena, → *Paul Amaxl* hitvese, diósberényi lakos 258
- Henckelmann, Johann, hőgyészi plébános 44, 71, 90, 95–96, 227, 243, 264, 297, 301–302, 324
- Henkel (Henckel), Margereth, szakadati bába 225
- Henz, Stephan, hőgyészi uradalmi hajdú 92
- Hermüller, Jakob, hőgyészi uradalmi hajdú 92–93
- Hermüller, Stephan, → *Jakob Hermüller* uradalmi hajdú gyermeke 92
- Herrmann, Nikolaus, hőgyészi uradalmi konyhalegény 96
- Hertelendy János, diósberényi iskola-mester 183, 287
- Hirschenfeld, Josepha Dorothea von, → *Anton-Ignaz de Mercy-Argenteau* házvezetőnője, → *Tobias Hirschenfeld* kapitány hitvese 96, 302
- Hirschenfeld, Tobias, császári kapitány, → *Josepha Dorothea von Hirschenfeld* hitvese 302
- Hoffmann, Heinrich, szakadati lakos 176
- Hohmann, Georg, hőgyészi uradalmi hajdú 93
- Hommer, Bernard, szakadati ökörpásztor (ökörcsordás) 128
- Hommer, Johann, hőgyészi uradalmi hajdú 92
- Hoppe, Sebastian, → *Anton-Ignaz de Mercy-Argenteau* titkára 94, 96
- Horn, Wilhem, → *Elisabeth Litz* hitvese, szakadati lakos 307, 313
- Horváth Ferenc (Franciscus), a Sinzen-dorf, majd a Dőry család megbízottja 55, 79
- Horváth István, hőgyészi uradalmi hajdú 92
- Horváth János, gyöngyösi születésű, Hőgyészen → *Kiss György Szusannával* perbe fogott, Bajsáról szökött csikós 114
- Horváth János, → *Winkler Mihály* gödrei káplánja 267
- Horváth János/Mihály, szőládi, majd diósberényi lakos 182
- Horváth Péter, a simontornyai őrség főkapitánya, → *Furdics Judit* hitvese 84
- Horváth Sámuel, gyönki evangélikus lelkész 216
- Horvatovics György, teveli, majd gödrei plébános 198
- Hosszú István, → *Hosszú László* fivére, kisvejkei lakos 114

Hosszú László, → *Hosszú István* fivére, kisvejkéi lakos 114
 Hott, Heinrich, hógészzi uradalmi kertész 94
 Hönig, Ruppert, hógészzi uradalmi kertészlegény, → *Johann Framth*, majd → *Johann Pely* uradalmi kertészek mellett 94
 Hrabovszky, Anton (Antal), hógészzi fiskális 89
 Huszár Benedek, pincehelyi lakos 181
 Huszár Gergely, mucsi, majd pincehelyi lakos 181
 Huszár György (Gyurka), mucsi lakos 181
 Huszár István, pincehelyi lakos 181
 Huszár János, berényi lakos 126, 162
 Huszár Katalin (Kata), → *Botka János* hitvese 49
 Huszár Máté, pincehelyi, majd diósberényi lakos 181–182
 Huszár Mátyás, végvári katona 49
 Huszár Mihály (Mihók), mucsi lakos 181
 Huszár Péter, pincehelyi lakos 181
 Huszár Péter, veszprémi kapitány 49
 Hütler Johann, diósberényi kondás 128

I, Í

Ince, XI., pápa (Boldog Ince) 296
 Inda János (Johann), szakadati plébános 198, 207, 211–213, 229, 264, 320, 324
 Istel (Ißel), Johann Thomas, szakadati lakos 176
 Istel (Ißel), Johann, id., szakadati lakos 176
 Istel (Ißel), Johann, ifj., szakadati lakos 176
 Istel, Jakob, szakadati bíró 107
 Izabella, magyar királyné, Erdély kormányzója 269

J

Jäger, Anton, kőművesmester, egri, majd szakadati lakos, → *Winkler Mihály* nagybátyja 264, 280
 Jäger, Katharina, → *Johann Michael Winkler* hitvese, → *Winkler Mihály* édesanyja 263
 Jäger, Maria, Johann Artz özvegye, kőszegi, egri, végül gödrei lakos, → *Winkler Mihály* nagynénje 264
 Jakab, hógészzi kirurgus 227
 Jankó Ferenc, udvari lakos 187
 Jann, Balthasar, szakadati lakos 280
 János, I., magyar király (Szapolyai János) 269
 Johann, szakadati kondás 128
 Jován, → *Kun Ferenc* ispánja 126
 József, II., német-római császár, magyar és cseh király 20, 27, 37–38, 73, 75–76, 78, 151, 172, 217, 274, 296, 322, 330, 340
 József, főherceg (József, I., német-római császár, magyar és cseh király) 52
 Jurassin György, tihanyi várparancsnok, Csicsó, Csernyéd és Hidegkút puszták birtokosa 297

K

Kanter (Kander), Philip, szakadati lakos 176
 Kapuváry István, hógészzi fiskális 89
 Károly, III. (IV.), német-római császár, magyar és cseh király 75, 77–78, 171, 196, 294, 330
 Kaunitz-Rietberg, Wenzel Anton Eusebius von, herceg, a Habsburg Birodalom párizsi követe, majd kancellár 72
 Kelemen Tamás János závodi plébános 44, 59, 63, 86–88, 191, 275

- Kersnerich Mihály (Michael), → *Réthelyi János* tihanyi kapitány veje, Csicsó, Csernyéd és Hidegkút puszták rész-birtokosa 297
- Kienner, Karl Joseph (Archangelus), hőgyészi plébános 86, 195, 228
- Kilian, Johann, szakadati lakos 176
- Kilvinger (Kilbinger), Hans Peter, szakadati lakos 176
- Kinden, Johann Adam, a hőgyészi fabrika igazgatója 101
- Kis Mátyás, mucsi lakos 181
- Kiss György Zsuzsanna, bajnai születésű, Hőgyészen perbe fogott, Bajsárról szökött szolgáló 114
- Kissling, Jakob (Johann Jakob), diósberényi bíró, → *Anna Dorothea Weiland* hitvese 33, 106–107, 123, 152, 258, 280, 335
- Kissling, Meinrad, hőgyészi bíró 65
- Kliegl Ignác (Ignaz), Csicsó, Csernyéd és Hidegkút puszták rész-birtokosa 297
- Klimo György, pécsi püspök, Baranya és Tolna vármegyék főispánja 33, 39, 72, 96, 155, 171–172, 203, 230, 233, 238, 264–265, 317, 322, 341
- Klingelheber, Johann, diósberényi lakos, → *Katharina Manhelt* hitvese 259
- Klingenstein, Johann Konrad, gyönki lakos, → *Andreas Bayer* apósa 42
- Knapp Ádám, Csicsó, Csernyéd és Hidegkút puszták rész-birtokosa 297
- Knauff, Johann, diósberényi lakos 184
- Koch, Elisabeth, Philipp Koch leánya, diósberényi lakos 306
- Koller, Johann Ludwig, expeditor 56
- Kossi György, hőgyészi uradalmi huszár 93
- Kovács István, udvari lakos 187
- Kovács Simon, szakadati plébános 180, 187, 190, 197, 199, 205–209, 213, 218, 221, 229, 238, 245, 260–261, 279, 281, 293, 315, 331, 337
- Kőszeghy Mihály, Tolna vármegye főszolgabírója 204
- Kőváry Ferenc, hőgyészi uradalmi hajdú 92
- Kremer, Andreas, diósberényi bíró 201
- Kremer, Balthasar, oberweyeri, majd szakadati lakos 176, 178
- Kremer, Thomas, szakadati (feltehetően korábban oberweyeri) lakos 176
- Krémer János, szakadati lakos 175
- Kreps (Krebs), Johann Peter, hofheimi, majd szakadati lakos 177
- Krimm (Grimm), Andreas, szakadati lakos 176
- Krimm (Grimm), Nikolaus, szakadati lakos 272
- Krus, Eva, diósberényi bába, → *Rosina Chor* édesanyja, → *Katharina Weber* nászasszonya 225, 256
- Kubinyi Melchior (Menyhért), a Sinzen-dorf család megbízottja 55
- Kun Ferenc, Hidegkút, Csicsó, Csernyéd puszták rész-birtokosa 66, 126, 297
- Kyburg, Peter, a Mercy család megbízottja 86
- L, Ly
- Lajos, XIV., francia király 70
- Landerer (Landler, Lander), Jakob, hofheimi, majd szakadati lakos 177
- Landerer (Landler, Lander), Johann Jakob, diósberényi lakos, → *Anna Margareth Blumenstein* hitvese 256
- Laux, Philip, → *Anna Maria Ludwig* hitvese, oberweyeri, majd szakadati lakos 176, 178

Leffelholcz (Löffelholcz), Georg, báró, császári altábornagy 60

Légrádi Ferenc, högyészi uradalmi huszár 93

Lendvai Anna, → *Nagy István* högyészi prefektus hitvese 95

Ließ, Maria, albshauseni, varsádi, majd gyönki lakos 42

Lipót, I., német-római császár, magyar és cseh király 52–53, 70, 74, 84, 296–297, 339

Lipót, II., német-római császár, magyar és cseh király 37, 73

Litz, Elisabeth, → *Wilhelm Horn* hitvese, szakadati lakos 280

Lorenz, högyészi uradalmi huszár 93

Losonczy János, összeíró 53

Ludwig, Anna Maria, → *Philip Laux* hitvese, oberweyeri, majd szakadati lakos 178

M

Mack, Heinrich (Henricus), teveli plébános 170, 183

Magyary-Kossa (Magyari Kossa) Péter, a gyönki uradalom birtokosa, felső dunamelléki református püspök, → *Sándor Judit* hitvese 87, 110, 190

Magyary-Kossa Judit, → *Magyary Kossa Péter* és → *Véghelyi Erzsébet* leánya 190, 319

Magyary-Kossa Péter, a gyönki uradalom birtokosa, → *Magyary Kossa Péter* és → *Véghelyi Erzsébet* fia 190, 316

Magyary-Kossa Péter, a gyönki uradalom birtokosa, → *Véghelyi Erzsébet* hitvese, → *Magyary Kossa Péter* és → *Sándor Judit* fia 190

Mandl, Joseph szentlőrinci kereskedő 110

Manhalt (Mannhalt), Barbara, → *Johann Theiss* hitvese, diósberényi lakos 259

Manhalt (Mannhalt), Hans Peter, hofheimi, majd szakadati, végül diósberényi lakos 176–177

Manhalt (Mannhalt), Johann, diósberényi lakos, → *Anna Maria Zei* hitvese 259

Manhalt (Mannhalt), Katharina, → *Johann Klingelheber* hitvese, diósberényi lakos 259

Manhalt (Mannhalt), Martin, szakadati, majd diósberényi lakos, → *Elisabeth Stein* hitvese 184, 258

Maria Anna, → *Stephan Semmler* hitvese, diósberényi lakos 256

Maria Eva, → *Johann Georg Wex*, majd → *Matthias Pladerer* högyészi számtartók hitvese, → *Josephus Friedericus Petrus Wex* plébános édesanyja 88

Mária Terézia, magyar és cseh királynő 27, 41, 73, 75–76, 100, 111, 154, 157, 172, 199, 295, 297, 323–324, 330

Maria Walburga, → *Heinrich Hott* högyészi uradalmi kertész hitvese 94

Marie Antoinette, francia királyné 72

Marker, Augustin Anton (Augustinus Antonius), szakadati plébános 90, 141, 186, 188, 190, 195–197, 219, 221, 228–229, 245, 260, 270, 278

Mayer, Johann, diósberényi lakos, → *Anna Fritz* hitvese 258

Melling, Jakob, szakadati csikós 128

Mercy, Claude Florimund de, gróf, császári titkos tanácsos, kamarás, főparancsnok, a Temesi Bánság kormányzója, a högyészi uradalom birtokosa, → *Pierre Ernest de Mercy* és → *Marie-Christine de Allamont* gyermeke, → *Anton Ignaz de Mercy-Argenteau* örökbefogadója 45, 52, 62–63, 66, 69–70, 73,

- 80–83, 85–86, 96–98, 101, 116, 183, 186, 189, 201, 208, 297–298
- Mercy, Pierre Ernest de, báró, majd gróf, altábornagy, → *Marie-Christine de Allamont* hitvese, → *Claude Florimund de Mercy* édesapja 69–70
- Mercy-Argenteau, Anton-Ignaz-Carl-August de, gróf, császári titkos tanácsos, kamarás, tábornagy, parancsnok, a hűgyszi uradalom birtokosa → *Charles Ernest de Argenteau* és → *Anne-Marie-Marguerite Schoonenhoven* gyermeke, → *Claudius Florimund Mercy* fogadott fia, → *Theresia Henriette de Rouveroy* hitvese, → *Florimund-Claude de Mercy-Argenteau* édesapja 38, 41, 70–71, 85–86, 92, 94, 96–98, 110, 118, 128, 142, 158, 196–197, 208, 265, 279–280, 297–299, 322, 340.
- Mercy-Argenteau, Florimund-Claude de, gróf, vikomt, báró, az aranygyapjas rend lovagja, császári követ a Francia Királyságban, a hűgyszi uradalom birtokosa → *Anton-Ignaz de Mercy-Argenteau* és → *Theresia Henriette de Rouveroy* gyermeke 71–72, 88–89, 96–97, 100, 173, 200
- Mercz, Franciscus (Franz), a Sinzendorf család megbízottja 55
- Mérey Mihály, szekszárdi bencés apát 56
- Mihály, diósberényi ökörcsordás 128
- Militicz Szávó, apari, majd kozári lakos, hajdani sertéspásztor 56
- Mitterpacher (Mitterbacher) Dániel Antal, szakadati plébános, jezsuita szerzetes 199, 210–211, 213, 229
- Mitterpacher (Mitterbacher) Ignác, Baranya vármegye főszolgabírója → *Mitterpacher Dániel Antal* édesapja 199
- Mitterpacher (Mitterbacher) József, jezsuita szerzetes, a pesti egyetem (napjainkban: ELTE) tanára → *Mitterpacher Dániel Antal* testvére 199
- Mitterpacher (Mitterbacher) Lajos, jezsuita szerzetes, a pesti egyetem (napjainkban: ELTE) tanára → *Mitterpacher Dániel Antal* testvére 199
- Mohai Péter, banai lakos, gyalogos katoná, majd hűgyszi uradalmi hajdú 92
- Mokri, Anton, hűgyszi uradalmi huszár 93, 140
- Molnár Gergely, kölesdi lakos 114
- Monaszterly (Monasterly) István, Tolna vármegyei földbirtokos 110
- Monaszterly (Monasterly) János, a rác csapatok generálisa, Tolna vármegyei földbirtokos 193
- Móri György, berényi lakos, majd hűgyszi uradalmi hajdú 92
- Mozart, Wolfgang Amadeus, zeneszerző 73
- Mucsei István, pécsi jezsuita, egykori mucsai lakos 167
- Mucsi (Mucsy) Máté, kisvejkai lakos, → *Wenzeslaus Sinzendorf* gróf szabadosa 145
- Muth, Heinrich (Henricus), hűgyszi plébános 87, 195
- Müller (Miller), Apollonia, Peter Schlitt özvegye, szakadati lakos 280
- Müller, Eva, Matthias Müller leánya, szakadati lakos 313
- Müller (Miller), Johann, steinbachi, oberweyeri, majd szakadati lakos 178
- Müller (Miller), Karl, → *Klara Paux* hitvese, oberweyeri, majd szakadati lakos 178

N

Nádasdy Ferenc, gróf, királyi kamarás és tanácsos, országbíró, Zala és Somogy vármegyék főispánja 49

Nagel, Theresia, hógyszí uradalmi konyhalány 96

Nagy Ferenc, kónyi plébános 154

Nagy Ferenc, mucsí plébános 44, 152

Nagy István, hógyszí provizor majd prefektus 87–89, 95, 159, 205, 287, 320

Nagy István, siklósi, majd diósberényi lakos 182

Nagy János, hógyszí prefektus, a Mercy család megbízottja, törvényszéki ülnök 86

Nagy János, varsádi lakos, vármegyei elítelt 92

Nagy Katalin, → *Gludovics György* hitvese, diósberényi lakos 258

Nagy László György, összeíró 53

Naller, Nikolaus, tolnai ferences, szakadati káplán 214, 216

Nedeczky János, hógyszí fiskális 89

Németh János, gyarmati, majd diósberényi lakos 182

Németh Mihály, összeíró 104

Némethy András (Andreas), apari provizor, a Sinzendorf család megbízottja 55–56

Nesselrode Ferenc, pécsi püspök, Baranya és Tolna vármegyék főispánja 168, 170–171

Neth, Konrad, diósberényi lakos, → *Maria Elisabeth Wiegand* hitvese 258

Niemetz, Joseph (Josephus), teveli, dárdaí, majd mároki plébános 197

Nigrinyi Sámuel, hógyszí prefektus, a Mercy család megbízottja 86

Nol, Martin (Martinus), tolnai ferences, hógyszí kastélykáplán 96

Novák Krisztina, Pél pusztai lakos 227

Novakovics, Jovan, hidasi lakos 145

Nyíri Judit, udvari lakos 227

O, Ó

Obenau Miksa, szakadati jegyző 275

Oláh Miklós, esztergomi érsek 130

Országh András, pécsi püspöki helynök, majd segédpüspök 172

Osbach (Oßbach), Peter, diósberényi lakos, → *Maria Elisabeth Weiland* hitvese 258

Ö, Ő

Örsi Gergely (Geczi), mucsí lakos 181

P

Pál, V., pápa 227

Pap Mihály, kétyi lakos 94

Pappert, Johann Georg, závodi lakos 109

Pappert, Thomas, závodi lakos 109

Patin, Charles, numizmatikus 273

Paux, Klara, → *Karl Müller* hitvese, oberweyeri, majd szakadati lakos 178

Peitel, Maria Elisabeth, → *Johann Peter Ettinger* hitvese, diósberényi lakos 258

Pek (Beck), Stephan, diósberényi lakos 131

Pely, Johann, hógyszí uradalmi kertész 94

Penholt (Benhardt), Josephus, hógyszí prefektus 87

Perczel József, Tolna vármegye alispánja, Tolna vármegyei földbirtokos 297, 319

Perczel Tamás, táblabíró, bonyhádi földbirtokos, → *Perczel József* fia 158–159, 319

Pesthy Mihály, Tolna vármegyei esküdt 204

Pfaff, Maria Anna, → *Joseph Wirth* hitvese, diósberényi lakos 184, 258
Pfister, Theresia, → *Jacobus Czürer* högyészi provizor hitvese 89–90
Pfund, Elisabeth → *Sebastian Arnold* högyészi magtárfelügyelő hitvese 95
Phand (Phandt), Johann, högyészi uradalmi hajdú 93
Pichler, Ferdinand, kamarai mérnök, a högyészi uradalom felmérője 98
Pichler, Joseph, högyészi uradalmi keretész 95
Picznaker, Josephus (Joseph), teveli esperplébános 198–199, 201, 270, 320
Pintér Ferenc, diósberényi licenciátus – iskolamester 156, 182
Pittli (Peitel), Johann, szakadati lakos 176
Pladerer (Blatterer), Matthias, högyészi számtartó 88, 95, 278, 280, 283
Plaksa Boznyák, bátaszéki lakos 126
Poltner, Anton, högyészi uradalmi hajdú 92
Poplauer, Ulrich, diósberényi lakos, → *Rosina Tiesser* hitvese 184, 255
Poznanovecz, Radivoi, kozári lakos, a Sinzen-dorf-uralom egykori pásztora Dömörkapun 65
Pricker, Josephus (Joseph), → *Inda János* teveli plébános kisdorogi káplánja 198

Q

Queck, Christianus (Christian), högyészi prefektus 87
Quell, Gertrud, → *Johann Breitenstein* hitvese, diósberényi lakos 258
Quell, Johann Balthasar, diósberényi lakos, → *Elisabeth Breitenstein* hitvese 258

R

Raab, Anna Maria, → *Johann Sonntag* hitvese, teveli, majd diósberényi lakos 184
Radonay (Radanay) Mátyás Ignác, pécsi püspök 168, 171
Rákóczi Ferenc, II., fejedelem 54
Raunach, császári kapitány, majd ezredes 60
Reicsi (Reitzi), Joannes, högyészi prefektus 87
Reith, Hans Georg Melchior, a Mercy-uralom lakója 109
Répás (Rókás) Mária, udvari lakos 225
Réthelyi János, tihanyi kapitány, Csicsó, Csernyéd és Hidegkút puszták birtokosa 297
Reviczky Ladislaus (László), a Sinzen-dorf család megbízottja 55
Rheder, báró, a Livingestein ezred egyik századának kapitánya 60
Rodriguez de Campomanes, Alojzia, → *Szvetics Ignác* fiskális hitvese, → *Szvetics Ferenc* és → *Szvetics Jakab* édesanyja 95
Rothßmann, Carolus (Karl), högyészi provizor 88, 99
Rouveroy, Henri Joachim de, báró → *Theresia Henriette de Rouveroy* testvére, → *Florimund-Claude de Mercy-Argenteau* nevelője 71
Rouveroy, Theresia Henriette de, → *Anton-Ignaz de Mercy-Argenteau* hitvese, → *Florimund-Claude de Mercy-Argenteau* édesanyja 71, 208
Rudolf, I., német-római császár, magyar és cseh király 49
Rúmi (Rumi) János, högyészi uradalmi hajdú 92

S, Sz

Safferon (Schäfer), Hans Jerg, szakadati lakos 176

Sagmeister, Matthias, hűgyészi uradalmi hajdú 92

Salm, Eckhard, császári generális 49

Sándor Judit, → *Magyary-Kossa Péter* hitvese, → *Magyary-Kossa Péter* édesanyja 190

Sápolya József, pálfai lakos 107

Savoyai Jenő, herceg, császári hadvezér 52

Schilson, Christian Augustin, báró, Tolna vármegyei földbirtokos 297

Schissler, Heinrich, szakadati bíró 292

Schlitt (Schlit), Anna Katharina, Johann Schmidt (Schmit) hitvese, szakadati lakos 313

Schlitt (Schlit), Anna Margareth, Sebastian Gänslér hitvese, szakadati lakos 313

Schlitt (Slith), Johann Wilhelm, szakadati lakos 176

Schmertau, Samuel, báró, altábornagy, a hűgyészi textilmanufaktúra megszervezője 101

Schmidt (Schmit), Anna Elisabeth, Wilhelm Schmidt leánya, szakadati lakos 309

Schmidt, Anna Margareth, → *Johann Peter Schmidt* és → *Barbara* gyermeke 178

Schmidt, Anton, hauseni, majd szakadati lakos 179

Schmidt (Schmit), Dorothea, özv., Bernhard Schmidt özvegye 283

Schmidt, Franz, hűgyészi uradalmi hajdú 92

Schmidt, Johann, hűgyészi ispán 94

Schmidt (Schmith), Johann, szakadati kisbíró 176

Schmidt, Johann Peter, hattersheimi, majd szakadati lakos 178

Schmidtbergerné, özv., szakadati lakos 107

Schneider, Johann Georg, csicsói uradalmi kocsmáros 93

Schneider (Schneidler), Johann Adam, hofheimi, majd szakadati lakos 177–178

Schneider (Schneidler), Paul, hofheimi, majd szakadati lakos 176, 178

Schneidler (Schneider), Johann, szakadati bíró 280

Schnellnegger, Johann Daniel → *Johann Adam Kinden* unokatestvére 101

Schoffer (Schaefer), Margareth, Johann Schneider (Schneidler) hitvese, → *Wilhelm Schoffer* és → *Anna Margareth Dorn* leánya, szakadati lakos 329

Schoffer (Schofer, Schaefer), Wilhelm, → *Anna Margareth Dorn* hitvese, → *Margareth Schoffer* édesapja, szakadati lakos 329

Schoonenhoven Aersch, Anne-Marie-Marguerite de, → *Anton-Ignaz de Mercy-Argenteau* édesanyja, → *Charles Ernest de Argenteau* hitvese 71

Schönwiesner, Stephan (István), a pesti egyetem könyvtárának (ELTE Egyetemi Könyvtár) igazgatója, termovai apát, nagyváradi kanonok 274

Schrom, Stephan, gyönki lakos 319

Schuhknecht, Franciscus (Joseph Gundacker), hűgyészi plébános 195, 228

Schultz, Johann Friedrich, diósberényi lakos, → *Varga Katalin* hitvese 256

Schulze, Benjamin, misszionárius 273

Schwartz, Philippus (Philipp), ferences, szakadati káplán 214, 216

- Schwartzwalder, Jeremias, varsádi evangélikus lelkész 188
- Seer, Johann, szakadati lakos 176
- Seltner (Söldner), Andreas högyészi uradalmi hajdú 92–93
- Semmler, Stephan, diósberényi lakos 256
- Sibrik László, bozsoki földbirtokos 153
- Simon, szakadati tehénpásztor (csordás) 128
- Simon Mátyás, kárászi plébános 265
- Singl, Thadeus, dunaföldvári ferences 213
- Sinzenzendorf, Johann Weichard Michael Wenzeslaus, gróf, császári fősolymásmester, a högyészi uradalom birtokosa 54–55, 62, 65–66, 81, 98, 145, 181, 339
- Sinzenzendorf, Maria, gr. Anton Berchtold hitvese, → *Wenzeslaus Sinzenzendorf* lánya 66
- Sinzenzendorf, Prosper Aton, → *Wenzeslaus Sinzenzendorf* fia 66
- Slovenicz Mihály, Tolna vármegye főbírája 58
- Smakers Péter, pécsi olvasókanonok 172
- Sohonyai Pál, györkönyi lakos, majd högyészi elítelt 92
- Sommer, Heinrich, högyészi uradalmi istállómester 95
- Somogyi Ádám, → *Réthelyi János* tihanyi kapitány veje, Csicsó, Csernyéd és Hidegkút puszták részirtokosa 297
- Somogyi Mária, Hidegkút, Csicsó, Csernyéd puszták részirtokosa 66
- Somogyi Sándor, szentbalázi plébános 263, 274
- Sonntag, Anna, → *Martin Frech* hitvese, diósberényi lakos 256
- Sonntag, Franz, diósberényi lakos, → *Elisabeth Zei* hitvese 258, 306
- Sonntag, Johann, → *Anna Maria Raab* hitvese, oberhofeni, teveli, végül diósberényi lakos 184
- Sonntag, Stephan, högyészi uradalmi hajdú 92
- Spangel, Franciscus (Franz), högyészi provizor 89, 100
- Spiess (Spist), Stephan, szakadati lakos 176
- Splényi József, báró, császári és királyi kamarás, titkos tanácsos, többszörös főispán, királyi biztos, pesti szabadkőműves 200
- Sporer, Felicianus (Felician Ferdinand Joseph, másként: Pater Meglehet), högyészi Ágoston-rendi kastélykáplán 71, 298, 302
- Stangl, Michael (Miska), högyészi uradalmi huszár 93
- Staudt, Johann Justus, szakadati lakos 176
- Staudt, Katharina, → *Füleky László* szakadati plébános szolgáloja 212
- Staudt, Wilhelm, id., szakadati lakos 176
- Staudt, Wilhelm, ifj., szakadati esküdt 280
- Stein, Elisabeth, → *Martin Manbalt* hitvese, → *Jakob Stein* leánya, lindenholzhauseni, szakadati, végül diósberényi lakos 184, 258
- Stein, Jakob, lindenholzhauseni, majd szakadati lakos 179
- Stipics (Stipic), Alois Emanuel, a pesti egyetemi könyvtár régészeti és numizmatikai gyűjteményének őre 275
- Strener, Melchior, szekszárdi lakos, Sinzenzendorf gróf kölesdi bérlőjének fia 81
- Strobel, Joseph, högyészi uradalmi kertész 95

- Styrum-Limburg von, Karl Joseph Alois (Károly), → *Anna Maria Vögh Wösenhoffen* hitvese, a simontornyai uradalom birtokosa 186–187, 218, 220
- Styrum-Limburg von, Maximilian Wilhelm (Miksa), gróf, a simontornyai uradalom birtokosa 52, 66
- Szabados Fülöp, miskei lakos, mariazelli zarándok 298
- Szabó Éva, → *Szabó János* leánya, gyönki lakos 317
- Szabó György, gyönki lakos 142, 193
- Szabó János, gyönki lakos, → *Szabó Éva* és *Szabó Rozália* édesapja, → *Gyöngyösi József* apósa 317–319
- Szabó Magdaléna, udvari lakos 227
- Szabó Rozália → *Szabó János* leánya, → *Gyöngyösi József* hitvese, gyönki és szekszárdi lakos 317
- Szalézi Szent Ferenc (François de Sales de Boisy) 313
- Szauer [Sauer], Konrad, gyönki lakos, esküdt, majd német bíró 123
- Széchényi Ferenc, Tolna vármegye főispánja 217
- Széchényi György, esztergomi érsek 74
- Széchényi Pál, pécsi püspök 171
- Székely Dániel, veszprémi zászlós, → *Székely István* és *Székely Miklós* unokatestvére 84
- Székely Gergely (Szekelyi Geczy), egykori gerenyási szőlőtulajdonos 145
- Székely István a simontornyai őrség főhadnagya és Varsád birtokosa, → *Székely Mihály* fia, *Székely Miklós* fivére 54, 62, 66, 84, 188
- Székely Mihály, a veszprémi hajdúk alvajdája, → *Székely István* és *Székely Miklós* édesapja 84
- Székely Miklós, → *Székely Mihály* főhadnagya fia, *Székely István* fivére 84
- Szenicei Bárány György, sárszentlőrinci evangélikus lelkész 72
- Szigethy (Szégethy, Szégedy) András (Andreas), szakadati plébános 180, 194, 209, 228
- Szili (Szily) György, kuruc hadnagya 57
- Szita Erzsébet, → *Balaskó Ferenc* hitvese, diósberényi lakos 258
- Szokoly József, szakcsi plébános 156
- Szombor, Stephanus (Zombori István), hógyszí prefektus 86–87, 89
- Szőke Gergely, pinchelyi, majd diósberényi lakos 181–182
- Szőke István, diósberényi lakos 146
- Szőke István, mucsi lakos 181
- Szőke János, pinchelyi, majd diósberényi lakos 181–182
- Szőke János, → *Takács Anna* hitvese, diósberényi lakos 272
- Szőke János (Jankó), diósberényi lakos 109
- Szőke Márton, pinchelyi, majd diósberényi lakos 181–182
- Szőke Mátyás, pinchelyi lakos 181
- Szőke Mihály, összeíró 53
- Szőke Mihály, ifj., diósberényi lakos 182
- Szőke Mihály, pinchelyi lakos 181
- Sztankovanszky Pál, Tolna vármegye alispánja 320–321
- Szungler, Antonius (Anton), tolnai ferences, szakadati káplán 214, 216
- Szűcs Dávid, udvari lakos 187
- Szűcs Mihály, udvari lakos 187
- Szvetics Ferenc, *Szvetics Ignác* és → *Rodriguez de Campomanes Alojzia* gyermeke, → *Szvetics Jakab* fivére 95
- Szvetics Ignác (Ignaz), nemesságodi, hógyszí fiskális, majd udvari kamarai

titkár, *Rodriguez de Campomanes Alojzia* hitvese, → *Szvetics Ferenc* és → *Szvetics Jakab* királyi kamarás édesapja, → *Szvetits (Szvetics) Jakab* helytartótanácsi tanácsos unokaöccse 89, 95, 158
Szvetics Jakab, királyi kamarás, *Szvetics Ignác* és → *Rodriguez de Campomanes Alojzia* gyermeke, → *Szvetics Ferenc* fivére 95
Szvetits (Szvetics) Jakab, helytartótanácsi tanácsos, → *Szvetics Igánc* högyészi fiskális nagybátyja 158

T

Takács Anna, → *Szőke János* hitvese, diósberényi lakos 272
 Taller, Adalbertus (Adalbert), tolnai ferences, szakadátí káplán 214, 216
 Tárnoki Farkas, felsőnáni görögkeleti egyházfi 59
 Tatay János, apari, majd kölesdi ispán 94
 Teixler, Florianus (Florian), tolnai ferences 213
 Ternus, Nikolaus, nagynyárádi plébános 170
 Than, Johann Adam, számvevő 56
 Theiss, Johann, diósberényi lakos, → *Barbara Manhalt* hitvese 259
 Thurn Antal Kázmér, pécsi püspök, Baranya és Tolna vármegyék főispánja 171
 Thury György, kanizsai kapitány 49
 Tiesser, Rosina, landstuhli, majd diósberényi lakos, → *Ulrich Poplauer* hitvese 184
 Tonsor, Johann Nikolaus Marsilius, kistormási evangélikus lelkész 73, 189
 Tóth András, szőládi, majd diósberényi lakos 182
 Tóth Jakab, diósberényi lakos 182

Tóth János, diósberényi csikós 128
 Tóth Mátyás, diósberényi lakos 182
 Tóth Pál (Palkó), csavargó 114
 Tóth (Tót) Péter (Surányi), lápafői lakos 130
 Tóth (Tótt) János (Surányi), lápafői lakos 143
 Trapp, Anna Margareth, → *Johann Grösser* hitvese, diósberényi lakos 256
 Trautson, Johann Joseph von, herceg, bécsi bíboros-érsek 80
 Tulok Bernát, a simontornyai őrség főkapitánya 84

U, Ú

Udvich, Abraham, högyészi uradalmi hajdú 92

V

Vaj Mihály, kocsolai lakos, majd högyészi elítélt 92
 Váraljai Szaniszló, pécsi püspök 167
 Varga Anna, udvari lakos 225
 Varga Katalin, → *Johann Friedrich Schultz* hitvese, diósberényi lakos 256
 Varga Pál, tamási, majd bezdáni lakos 126
 Veczer: a Guttenstein ezred egyik századának kapitánya 56
 Veletschei, a dombóvári ítélőszék bírása 320
 Veterani, Johann Friedrich Ambrosius von, császári hadvezér 52
 Véghelyi Erzsébet → *Magyary-Kossa Péter* özvegyeként a gyönki uradalom birtokosa 190, 315–316, 318–319
 Vitéz János (Nagy János), veszprémi zászlótartó lovaskatona, majd a Botka család megbízottja 84
 Vory Péter, högyészi ispán 95

Vögh Wosenhoffen, Anna Maria, → *Karl von Styrum-Limburg* hitvese 218
 Vögt, Magdalena, → *Matthias Blatterer* hõgyészi számtartó házvezetõnõje 95
 Vörös Imre, a Dõry család katonája 110
 Vörös Bálint, zombai plébános 233
 Vuncsli Kristóf, kölesdi vendégfogadós 88

W

Wajdits Gyula, szakadati plébános 210–212
 Wallis, Georg Olivier, gróf, tábornok, a tolnai uradalom birtokosa 72, 97
 Wazy Tóbiás, hõgyészi prefektus, a Mercy család megbízottja 85–86
 Weber, (Anna) Katharina, banni, landstuhli lakos, majd diósberényi bába, → *Johann Anton Binder* hitvese, → *Rosina Chor* anyósa, → *Eva Krus* nászasszonya 225, 335
 Weber, Margareth, szakadati lakos 227
 Weiland, Anna Dorothea, → *Johann Jakob Kissling* hitvese, diósberényi lakos 258, 335
 Weiland, Johann, hofheimi, majd szakadati, végül diósberényi lakos 176, 178
 Weiland, Maria Elisabeth, → *Peter Osbach* hitvese, diósberényi lakos 258
 Weiland, Peter, hofheimi, majd szakadati, végül diósberényi lakos 178
 Weiß, Franz, hanti molnár 88
 Weithert, Johann, hõgyészi uradalmi bodnár 95
 Weitzel (Veitzel), Anna Dorothea, Sebastian Kolberth hitvese, diósberényi lakos 313
 Weller, Katharina, → *Joseph Fetzer* hitvese, teveli, majd diósberényi lakos 256
 Wentzel (Wenzl), Joseph, hõgyészi kurgus 227

Wex, Joannes Georgius (Johann Georg), hõgyészi számtartó, → *Joseph Wex* hõgyészi plébános édesapja, → *Maria Eva* hitvese 87–88
 Wex, Josephus Friedricus Petrus (Joseph Friedrich Peter), hõgyészi, majd plébános, → *Johann Georg Wex* hõgyészi prefektus fia 87
 Wiegand, Maria Elisabeth, → *Konrad Neth* hitvese, diósberényi lakos 258
 Willerscheid, Peter (Petrus), hõgyészi plébános 170, 180, 182–183, 186, 190–191, 193, 195, 201, 206, 219, 228–229, 278
 Willt, Joannes (Johann Wildt), a Sinzen-dorf család megbízottja, feltehetően a prefektusi cím birtokosa 56, 87
 Winkler (Winckler), Johann Michael, köszegi lakos, → *Katharina Jäger* hitvese, *Winkler Mihály* édesapja 263
 Winkler Mihály (Johann Michael Winckler), szakadati, bonyhádi, gödrei plébános, esperes 20, 28, 35–36, 44, 62, 82, 131, 146, 154–156, 176–183, 185–190, 194–195, 198–203, 205–207, 209–213, 217–218, 220–221, 224, 228–230, 235, 238, 240, 243, 263–333
 Wirth, Joseph, teveli, majd diósberényi lakos, → *Maria Anna Pfaff* hitvese 184, 258
 Wollfarth, Georg (Georgius), provizor, a Sinzendorf család megbízottja 55, 58, 63

Z, Zs

Zachmayer, Fortunatus, tolnai ferences, teveli káplán → *Inda János* plébános mellett 198, 213

Zana György, veszprémi felderítő lovas-
katona, majd a Botka család megbí-
zotta 84

Zeï (Zeig), Anna Maria, → *Johann*
Manhalt hitvese, diósberényi lakos 259

Zeï (Zeig), Elisabeth, → *Franz Sonntag*
hitvese, diósberényi lakos 258

Zeï (Zeig), Joseph, szakadáti lakos 180,
278

Zeï (Zeig), Wilhelm, szakadáti, majd
diósberényi lakos 184

Zelinka (Zelinko), Johann, hógyszí
uradalmi hajdú 92

Zichy Anna, Apponyi (II.) György öz-
vegye 299

Zitovszky Sámuel, ügyvéd, Hidegkút,
Csicsó, Csernyéd puszták zálogbirto-
kosa 66

Zrínyi Péter, gróf, horvát bán, → *Fran-*
gepán Ferenc Kristóf sógora 49

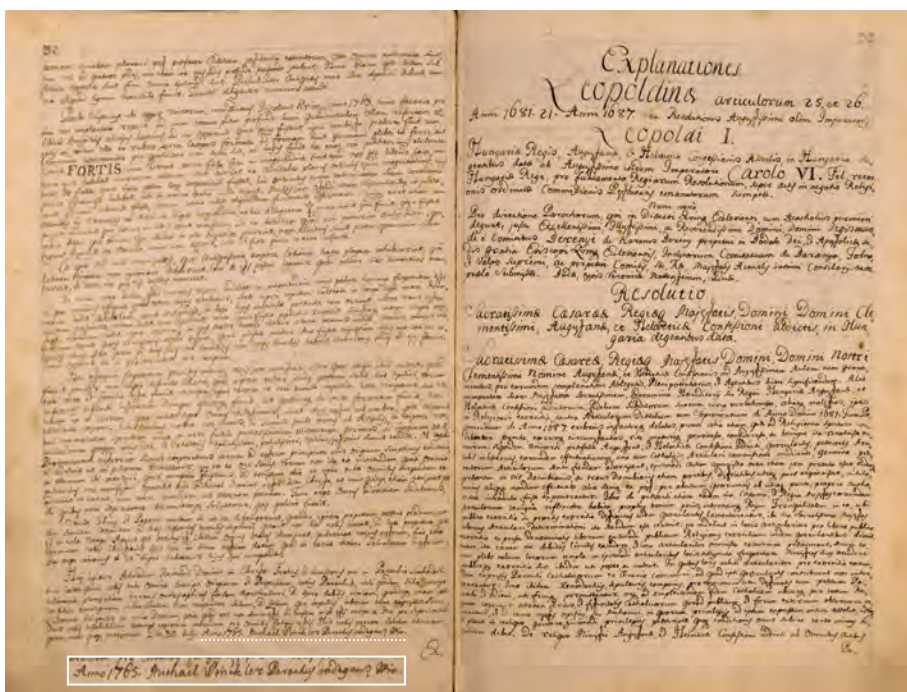
Zsíros János, kisvejkéi lakos 110, 139

KÉPMELLÉKLET

[illegible]

1. kép. Második Mercy gróf autográf aláírása az uradalmi számadáskönyvben.

2. kép. Winkler Mihály szakadáti historia domusa

3. kép. Diósberény látképe Balaskó Balázs drónfelvételén

4. kép. Szakadát látképe Balaskó Balázs drónfelvételén

5. kép. Pierre Ernest de Mercy báró altábornagy (1640–1686)

6. kép. Claude Florimond de Mercy gróf tábornagy, a Temesi Bánság kormányzója (1666–1734)

7. kép. Anton Ignaz de Mercy-Argenteau gróf tábornagy (1692–1767)

8. kép. Florimond Claude de Mercy-Argenteau gróf, báró, márkí, párizsi követ (1727–1794)

9. kép. Apponyi György gróf (1722–1782)

10. kép. Apponyi György hitvese,
Lamberg Sprintzenstein Antónia
(1734–1796)

11. kép. Apponyi Antal György gróf
(1751–1817)

12. kép. Apponyi Antal György hitvese,
Lodron Laterano Mária Karolina
(1756–1825)

13. kép. Az elhagyatott „kiskastély”, a Mercy grófok prefektusainak otthona

14. kép. Az elhagyatott és kifosztott „nagykastély”, a kép jobb oldalán a Mercy-platánnal

15. kép. Ferdinand Pichler: A höfgeszi Apponyi-kastély és környezetének látképe déli irányból, 1783

16. kép. A grófí majorság még el nem bontott épületei

17. kép. A szakadati plébánia magánkézben lévő épülete napjainkban

18. kép. Kocsibejáró az egykori szakadati plébánián

19. kép. A szakadati Szent Antal-mellékoltár. Épült Winkler Mihály nagybátyja, Anton Jäger felajánlásából

20. kép. A szakadati templom eredeti Szent Miklós-oltárképe a sekrestyében

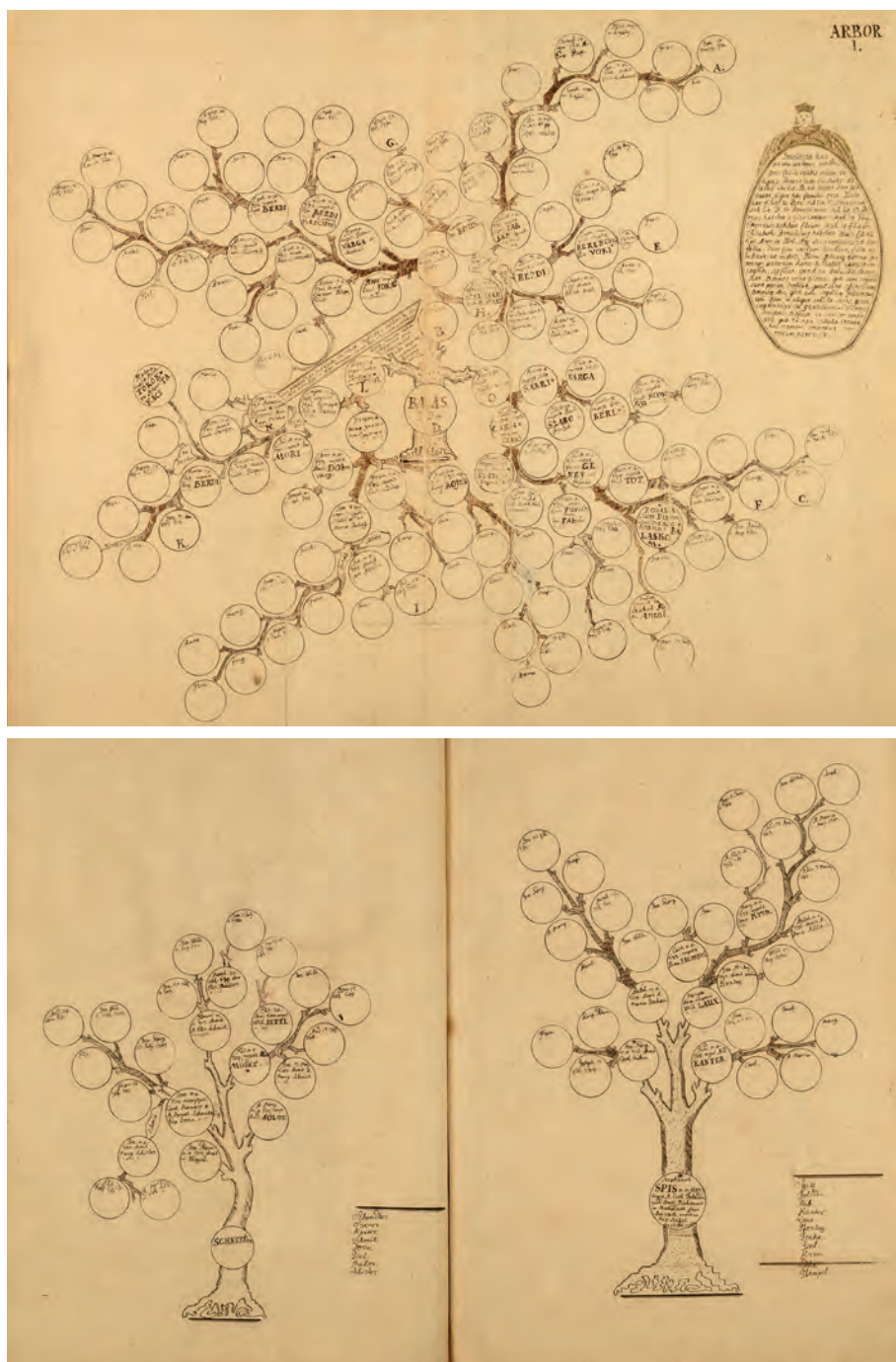

21. kép. Szakadát Winkler Mihály által épített temploma a Wajdits Gyula plébános idején készült régi oltárképen

22. kép. Winkler Mihály portréja a pécsi egyházmegye kincstárában

23–24. kép. Néhány szakadati plébánián élő család Winkler Mihály által készített családfája

25. kép. A hagyomány szerint Winkler Mihály által a diósberényi híveknek adományozott festmény

26. kép. A csicsói búcsújáró hely Segítő Szűz Mária típusú kegyképe, háttérben a Szentháromság-oltár

27. kép. Út menti kereszt a diósberényi régi Kálvária-hegyen, a település középkori templom-helyének közelében

Ament-Kovács Bence (1991) néprajzkutató, történész. 2015-től a Magyar Népi Iparművészeti Múzeum muzeológusa, 2018 óta pedig az MTA, majd HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének fiatal kutatói ösztöndíjasa, jelenleg tudományos munkatársa. Doktori (PhD) fokozatát 2023-ban szerezte meg az ELTE BTK Magyar és összehasonlító folklorisztika doktori oktatási programján. Szakmai érdeklődésének meghatározó iránya a levéltári források felhasználásán alapuló történeti néprajz, hangsúlyosan a dél-magyarországi németiség története és néprajza. Elnyerte a Prima Junior díjat (2016), a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Anonymus-díját (2023), a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata Heinek Ottó-díját (2024) és a Magyar Néprajzi Társaság Jankó János-díját (2024).

9 789635 670802

4500 Ft

4

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
NÉPRAJZTUDOMÁNYI INTÉZET